

ПОМНІК

Тут, з успамінамі, ён паўтарыў памылку некаторых іншых літаратараў.

Нават вялікі Леў Галстой, з яго мудрай парадай усім, хто піша: “Прожил жизнь – расскажи”, успаміны сабраўся пісаць у самым канцы жыцця, хацеў зрабіць іх сваёй галоўнай кнігай, аднак назаўсёды спыніўся на пераходзе з маленства ў раннюю маладосць.

Гэты класічны прыклад успомніўся амаль адразу пасля таго, як з Жабінкі мне пазваніў паэт Алесь Каско, сказаў, што выданне ў Берасці кнігі Уладзіміра Калесніка “Доўг памяці” – гэта ўжо не намер, а рэальная справа, і ні мог бы я далучыцца да яе кароткай прадмовай, ды і пажадана хутчэй.

І я разумеў, разумею значэнне Калеснікавых капітальных літаратуразнаўчых кніг, уключна з апошняй прыжыццёвай, “Усё чалавечае”, аднак на працягу гадоў я не мог спакойна заўважаць, як ён з кожнай паездкі ў Мінск вяртаўся за свой берасцейскі пісьмовы стол з мноствам новых ды новых, у большасці не зусім абавязковых, заказаў на артыкулы, рэцэнзіі, водгукі, з-за якіх успаміны зноў адкладаліся, колькі яму пра іх не дакучай ...

Ён пачаў пісаць ужо хварэючы ці дома, ці ў бальніцы. Пісаў, выразна спяшаючыся, і зрэдку апублікоўваў у перыёдыцы разрозненымі фрагментамі.

Найцікавейшымі, як для мяне, па іх свабоднай яркасці аказаліся накіды ўспамінаў пра вясковае маленства, якія прышлося кампанаваць ужо без яго, збіраючы, як вітраж, арыгінальна яркую карціну сінява-слабодскай сялянскай рэчаіснасці з палавіны і канца 20-х гадоў, з жывымі вобразамі родзічаў і суседзяў, патомных нёманскіх плытагонаў, сярод якіх асабліва выдзяляўся бацька, працавіты ды талковы Андрыян Паўлавіч, у нядаўнім мінулым піцерскі рабочы. Маленства з дзіцячымі гульнямі ды свавольствам і ў маляўнічай прыродзе пясчанага прыпушчанскага Наднямоння, з першай зачараванасцю родным словам у навакольнай штодзённасці і ў рэдкіх кнігах, у цікавасці майстравання ды слухання мужчынскай гамонкі зімовымі вечарамі ... Ва ўсім гэтым выразна ды прыемна бачыўся аўтару дапытлівы, спрытны хлапчук, якому тое, ні з чым незраўнанае шчасце пачатку жыцця так хораша ажывала ў старэчай, нямоглай аддаленасці пражытага. Вобразы казачна мілай бабулі, ласкавай маці, старэйшай сястры і малодшага брата, вобразы сяброўкі, некаторыя з якіх з гадамі сталі незаменнымі ў сяброўстве ...

Добра напісана школа ў мястэчку Ярэмчы, якая сёння носіць яго імя, сябры ды сяброўкі ўжо не толькі са сваёй Сіняўскай Слабады, настаўнікі, прыезджыя палякі і мясцовыя беларусы з нядаўняй рускай адукацыяй, падмацаванай польскімі курсамі, а сярод настаўнікаў яшчэ і прапаведнік “закону божага”, дабрадушны і свойскі айцец Віталій. Былі яшчэ тады, хоць і нячастыя, урокі роднай мовы, трапляліся беларускія кніжкі віленскага выдання. І яшчэ ўсё было маленства, маленства.

Пасля – Наваградская польская гімназія, у якой сіняўскі хлапчук вырастаў у свядомага беларускага юнака, чаму спрыяла хатняе, вясковае сябраванне з дваюрадным братам, удзельнікам рэвалюцыйнага падполля, што нядаўна

вярнуўся з “панскай” турмы. Была і мара стаць у будучыні настаўнікам, як коласаўскі Лабановіч.

Пасля уз’яднання Беларусі, зноў жа ў Наваградку, савецка-беларускае педвучылішча, дзя яго мара пра настаўніцтва, стала значна рэальнейшай. Прыйшлі новыя дружбакі, першая закаханасць...

Вучоба тая абарвалася вайной. Вяртанне ў родную вёску. Патаемнае, удвух з найбліжэйшым сябрам, збіранне зброі, шчодро пагублянай у хаатычным адступленні Чырвонай Арміі. Пажар, цяслярства з бацькам на свежым котлішчы іхняй хаты. Настаўнічае ў адной з пачатковых школаў, каб не схапілі ды не звезлі ў Нямеччыну. Арганізацыя падполля. Трагедыя з каханай і сябрам маленства. І выхад мясцовай моладзі ў партызаны.

Суровая рэальнасць начэй і дзён барацьбы. Інтэлігентны юнак быў спачатку радавым байцом, пасля адпаведнай падрыхтоўкі – мінёрам-падрыхтоўніком, камандзірам узвода, начальнікам штаба атрада. У адной з сутычак – раненне, потым другое. Жахлівае выпрабаванне блакадай Налібоцкай пушчы пераважнымі сіламі рэгулярнага войска і паліцэйскага зброду...

І, разам з усім гэтым, свой, заповітны свет адоранай душы, захапленне красою роднай прыроды, мары і роздум пра будучыню, калі яна прыйдзе...

У палавіне 90-ых гадоў, стараннем Саюза беларускіх пісьменнікаў, выдавецтва “Мастацкая літаратура” запланавала да выдання трохтомны збор выбраных літаратуразнаўчых твораў Калесніка, а кніга ўспамінальнай прозы, па дамоўленасці, павінна была выйсці крыху пазней. Соф’я Міхайлаўна, не толькі сапраўдная гаспадыня ды выкладчыца ў універсітэце, увесь час была памочніцай мужа-літаратара, яго руплівым сакратаром з нястомнай пішучай машынкай. Нямала працы было ў яе і пасля яго адыходу. Падрыхтаваўшы трохтомнік, яна занялася кнігай успамінаў. Аднак тут прыйшлі не ты, што трэба, гады. Збор выбранага без усякага руху залёг у рэдакцыйнай шафе выдавецтва, разам з мноствам рукапісаў іншых аўтараў, і мёртвых, і жывых. З вялікага машынапісу будучай кнігі “Доўг памяці”, які захоўваўся дома, у некалькіх нумарах часопіса “Полымя” былі надрукаваныя яшчэ некаторыя фрагменты, пасля чаго настала зноў чаканне і надзея...

Прымаючы пэўны ўдзел у падрыхтоўцы трохтомніка і, у большай меры, рукапісу ўспамінаў, я рабіў гэта, так скажу, у сябравай прысутнасці, то прыемна згаджаючыся з відавочна больш дасканалай падачай, то і спрачаючыся з нечым, як гэта ў нас бывала і раней, над ягоным ці маім рукапісам, а то і задаволена смеючыся па-нашаму, як шчаслівыя юнакі. І ў суме апошняй разлукі зноў часамі згадвалася, што каб гэта ці тое рабілася ў лепшым здароўі, ды спакайней, раўней, дык і было б, бяспрэчна, зроблена яшчэ лепш, і не абарвалася б на партызанскім мінулым... Была ж яшчэ вучоба ў інстытуце, аспірантура, праца ў Бабруйску, пасля перавод у Брэст, дзе блізу сорак гадоў ён жыў і працаваў, педагог і пісьменнік. Пра ўсё гэта і трэба было, і, увайшоўшы ў смак, і захацелася б расказаць.

Ён не дарма любіў Берасцейшчыну. Пасля свайго шчодрарага на красу Наднямоння, усёй паэтычнай Наваградчыны. Мне пашчасціла разам з ім нямала павандраваць і па нашых родных мясцінах, і па прасторах ад Белавежы да

Прыпяці. Ён, як дамоў, запрашаў мяне на сустрэчы са сваімі студэнтамі і сябрамі-пісьменнікамі “Берасцейскага вогнішча”

Вельмі прыемна бывала сустракаць у розных раёнах Беларусі яго былых выхаванцаў, настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры, якія ўспаміналі свайго выкладчыка добрым і ўдзячным словам.

А светлую памяць пра яго, як старэйшага сябра, паплечніка ў службе роднаму слову, годна засведчыць выданне гэтай кнігі-помніка, кнігі таленавіта-змястоўнай, патрэбнай, якая ўсё, што трэба дагаварыць пра яе – належна скажа сама.

Лістапад 2002 г.

Янка Брыль

КАМУНІКАТ.ORG

Уладзімір Калеснік

ДОЎГ ПАМ'ЯЦІ

КАМУНІКАТ.ОН

Зіне Маслоўскай прысвячаецца

Пачатак

Нашу вёску Сіняўскую Слабаду ўтварылі, як гаварыла паданне, выселеныя князем Радзівілам буяныя, непакорныя мужыкі, на якіх не было ніякай управы. Князь загадаў сабраць такіх тыпаў з многіх уладанняў і пасяліць у пушчы за Нёмнам, але, відаць, найбольш аказалася жыхароў родам з-пад Сіняўкі, што на шляху Нясвіж – Слуцк, таму і Слабадзе далі назву Сіняўская. Па традыцыі мужыкі, што сяліліся ў новай вёсцы, не адбывалі паншчыны і не плацілі аброку па крайняй меры гадоў пятнаццаць – пакуль не абжывуцца. Тое было і ў нас. Мала спадзеючыся на карысць сіняўска-слабадскіх, Радзівіл прадаў тую вёску пану Касакоўскаму. Той запатрабаваў аброк, вёска пасылала да яго ў Варшаву замест аброку хадакоў, якія, трасучы бедамі, пераконвалі новага пана, што тут – ні ўзяць, ні ўцяць – нічога не ўдаецца і ўпрошвалі адтэрміноўкі. Так праўда, толькі дачакаліся адмены паншчыны, атрымалі надзелы па 12 дзесяцін зямлі, з іх, шэсць было ворнай, астатняе – сенакос і лес.

Пра тыя далёкія часы на маёй памяці хадзілі толькі прыгадкі старых. Праўда, пан Касакоўскі пакінуў за сабою лес – урочышча Рудзьма, і застаўся ў яго агульны з сялянамі дробналесак – сервітут, на якім сяляне і пан маглі на парытэтных асновах пасвіць жывёлу. У 30-я гады пан рашыў зліквідаваць сервітут і дагаварыўся з сялянамі, як у казцы: сабе ўзяў вяршкі, а мужыкам карашкі, гэта значыць пану лес, а мужыкам зямля. Лес прадаў пан Касакоўскі купцу Берману.

Тое, што сіняўцы былі сасланы на песчугу з урадлівых глебаў, пацвярджала мянушка – “глінамес”. Яна высмейвала нехлямяжасць паходкі, калі чалавек тэпае так, нібыта месіць размякшую, вязкую гліну. У Сіняўцы гліны не было і ў паміне, а глінамесы здараліся, як і ва ўсім грэшным свеце.

У свядомасці сіняўцаў было ажно тры рэчаіснасці: гераічная, райская і марная. Першую ўвасабляла зімовая пушча і летні Нёман, вазацка-плытвіцкая эпапея; другую – былы царскі Пецябург, лёгкая і паплатная праца, гарадскія прысмакі (“адною рукой газетку чытаю, а другою сваю Маньку за цыщачку трымаю”) – фармуляваў расчулена сутнасць таго раю пецябургскі старажыл Тосік Вікусь; трэцяя рэчаіснасць была вясковая, каравая, шэрая і драбязговая, яна не мела ні часу, ні сезону, яна гняздзілася тут, на вёсцы, пад саламянымі стрэхамі, ля дымных печаў, за скупымі сталамі, за прасніцамі і за кроснамі, у гумнах на таку пад аднастайны стукат цапоў, у хлявах і хлёўчыках, дзе раўла і пішчала, мэкала і бэкала скацінка-жывацінка. Дзве часткі рэчаіснасці мелі эстэтычны знак плюс, яны ўваходзілі ў катэгорыю ўзнёслага і прыгожага, гераічнай явы і салодкай памяці, а трэцяя адмаўляла іх, аспрэчвала. З гэтых аспрэчнасцей і клопатаў выцякала сіняўская іронія, насмешка з шэрага побыту. “Эх, нешта галава, брат, баліць, аж развальваецца, – скардзіўся сусед суседу і чуў суцяшэнне: “Нічога, баліць галава, то срацы лягчэй”.

У Сіняўцы захоўваліся словы, якія сведчаць пра тэрміны вадзянога транспарту. Пры Польшчы гэты транспарт заміраў, толькі малым

хлапчуком я адзін раз бачыў плывучую барку, на якой везлі ўніз па Нёмне збажыну са Стаўбцоў ажно некуды, можа, і ў Крулевец.

Жыў у вёсцы дужы Кандрат Клаўсуць – віцінны рэтман, які, як казалі гамонка, слаўна падпяваў віціннікам, задаючы такт пры спіхванні баркі з перамелу. Што за песня, якая прыдавала сіл віціннікам, я не ведаў. Хлопцы спявалі толькі адну такую прыпеўку, але яна была непрыстойнай, і я не верыў, каб такі пачцівы мужчына, як дзядзька Кандрат, ды спяваў такую брыду, дзе толькі першы радок быў прыстойны: “Вецер дуба калыхае...”, а далей ішло чортведама што. Зрэшты, можа, на змораных віціннікаў якраз упамінанне жаночага сораму і дзейнічала як эратычны стымулятар. Рытм прыпеўкі, характэрныя паўторы вельмі пасавалі да віцінных натураў, удараў плечукамі па бомах. Затое ў лексіконе сіняўцаў былі ажно тры словы, якія азначалі барку: віціна, барка і бат. Бат – гэта мужчына, ён уяўляўся большым за барку, барчын бацька, брат ці гаспадар-мужык.

Усё гэта дыхала таямнічасцю, бо аказалася за межамі цяпершчыны, у мінулым, у памяці старых людзей, якія адыходзілі ў свой невядомы замагільны свет.

З польскай хутарызацыяй у Сіняўцы нічога не выйшла. Відаць, самі ўлады агледзеліся, што калі раскідаць вёску ў сто двароў па пералесках, то створыцца мінімум пяцьдзсят, а то і больш патайных мясцін, дзе будуць вольна адчуваць сябе падпольшчыкі, праціўнікі існуючай улады, а таксама самагоншчыкі, браканьеры, злодзеі ды іншыя парушальнікі законаў. І думалася: улада не захацела рабіць сваімі рукамі для сябе пастку. Камасацыю Сіняўкі адклалі, бо, акрамя ўсяго іншага, сярод бяднейшай часткі сялян паўстала апазіцыя: малазямельнікі баяліся страціць калектыўную пашу, якой цяпер карысталіся роўна ўсе – малазямельныя і беззямельныя. Сумесная паша, як і сервітут, былі перажыткамі патрыярхальнай эпохі, дарункам лёсу, якія згладжвалі жорсткасць эпохі буржуазнага ўласніцтва, што дамагалася падзяліць і абвесці межамі, платамі, агароджамі ўсю зямлю, нават балаціну і пушчу, каб кожны ступаў толькі па сваім і не пускаў на сваё чужога. А чужымі лічыліся па новых мерках нават родныя бацька і маці, браты і сёстры. За зямлю, за права ўладаць ёю ішлі бойкі і здараліся забойствы. На прадзіўленне, усе злачынствы на глебе ўласніцтва вельмі лагодна караліся ўладамі. Так, Аляксееў малодшы брат Уладзік, будучы прымаком у Ярэмічах, забіў вечарам на полі швагра і трапіў у турму ўсяго на тры гады, ды і то ўладкавалі яго там кашаварам, так што вярнуўся выпасвенным, з гладкаю мордай і прыстойным пузам. Дзівіліся людзі, а чулыя да праўды – пляваліся і адварочваліся ад забойцы, не пазнавалі, бо пазнаваць жа азначала хоць часткова мірыцца з яго ўчынкам, дапускаць, што і такое правамерна ў жыцці.

* * *

Лежачы на нарах у душнай партызанскай зямлянцы, мне прыходзілі ў галаву ўспаміны даўняга сямейнага жыцця ў нашай утульнай, пахнучай смолкай хаце.

Зямля, хоць благая, “лес, балота ды пясок”, як пісаў Якуб Колас, была асновай і апорай дабрабыту: сям'я не баялася ні голаду, ні холаду і раздзетай, разутай не збіралася хадзіць. Худа-блага, а хлеба на зіму нараблялі і сена каню ды каровам перазімаваць нашыкоўвалі, саломы са стрэх скубці на прадвесні не даводзілася, каб хоць як дакарміць карову да свежай травы, ды кароў аслабелых падвязваць на вужышчы пад жываты да бэлек бацька не збіраўся, падсмейваўся з гультаяватых “зімагораў”, што пакладаліся на авось ды нябось. А тым, у каго сапраўды была ўважлівая бяскорміца, бацька не адмаўляўся дапамагчы цапкамі сена ці дзяругай мякіны. Маці таксама мела сваіх жанчын, якім сімпатызавала і памагала рэзгінамі мурагу ці кошыкам бульбы, не пытаючыся ў бацькі, каб не дражніць яго гаспадарскага самалюбства.

Вопраткі таксама хапала, маці з сястрой Марусяй упраўляліся напрасці і наткаць за зіму і кужалю ўсім на бялізну, то на ручнікі ды настольнікі, посцілкі, і зрэб'я мужчынам на анучы, нават гуньку кабыле жанкі выткалі, прытым адмысловую, цёплую, з суконнай ніткай на вуток, бо ведалі, што ў бацькавых гарачых руках кабыле даводзілася ўпарыцца да мыла, а потым раптоўна астываць.

А яшчэ ж кожны год назбіравалася штук па дзесяць аўчын, якія бацька вазіў у Мір і здаваў на выраб татарыну: сабе – на чорны колер, а маці або Марусі – на чырвоны. Кожны год шылі з гэтых аўчын кажухі: бацька меў кажух святочны і пару рабочых, адзін падходжвацца ля дому, а другі, доўгі вазацкі, у якім ездзіў у лес, апранаючы на яго ў вялікія маразы яшчэ суконную бурку з башлыком. Пад канец зімы маці ткала сукно з дамашняе воўны, якую бацька вазіў валиць ажно ў Гарадзішча і прывозіў гатовы матэрыял сабе на пльціцкую куртку, на зімовыя порткі і на бурку.

Верш “Слуцкія ткачыі” нагадвае мне пра святочны настрой у нашай хаце, калі маці з Марусяй, закончыўшы ткаць зрэбнае і кужэльнае палатно, браліся за самае цікавае – за “перабіранкі”. Сястра даставала недзе ад сябровак узоры, паробленыя на вялікіх аркушах паперы. Спачатку яна з маці доўга разглядалі малюнкi, абмяркоўвалі, які выбраць, спрачаліся. Там былі выпісаны лічбы, колькі нітакоў і па колькі нітак належала прапусціць у піхальніцы на кожным ніце асновы і па колькі нітак утка належала прыбіць, каб з-пад бёрда выходзіў дзіўны стылізаваны пад квадраты ўзор. На ім красаваліся півоні, ружы, макі і нейкія неверагодныя кветкі. Яны вытыкаліся на цёмным фоне ільняное асновы ахварбаванаю ў чырвоны ці жоўты калёр воўнай. Часам сястра купляла некалькі маткоў крамных нітак, ахварбаваных такімі зыркiмі танамі, якіх нельга было атрымаць, хварбуючы пражу дома. А хварбавалі яе ў чыгунах, у якіх звычайна варылі бульбу свiнням. Налівалі ў чыгуны вады, высыпалі туды

па адной-дзве пачкі каляровага парашку, размешвалі, потым замочвалі ў гэтай вадзе пражу і ўстаўлялі ў печ, напаленую як на хлеб. Там пражы парылася паўдня. Ад часу да часу чыгуны выцягвалі на прыпек і перамешвалі пражу нейкай мяшалкай, каб фарба легла роўна, без плямаў.

Калі ткалі перабіранкі, я не бегаў на вёску гуляць, а сядзеў і сукаў цэўкі ды ўглядаўся, што за ўзоры выходзяць у сястры. Там важна было не памыліцца ні на адну нітачку, прапушчаную праз нічальніцы і бёрда, там трэба было вытрымліваць кожны рух чаўнака, кожны перабор панажоў, кожны ўдар лядаў. Часам Маруся памылялася і маці яе журыла, бо той памылкова вытканы кавалак належала адрэзаць і пусціць хіба на палавічок, на дзяругу ён не надаваўся, бо дзяруга складалася з полак, якія сшываліся пасярэдзіне і яны павінны былі сіметрычна дапасаванца, каб вянок кветак ці выкрунтасаў геаметрычных узораў утварылі адзіную кампазіцыю.

Вярнуўшыся з Любчы, з лясной канторы, бацька ўставаў на досвітку, маці была ўжо на нагах, паспявала падпаліць печ, нагрэць вады. Пачуўшы, што бацька ўстае, яна несла яму чыстую бялізну, бацька мыўся гарачай вадой з мылам у цэбры, хутка, пакуль развідніцца, пераапранаўся, снедаў, а маці ўпакоўвала яго клунак. На самы спод клала пару кужэльнай, чысценькай, добра пакачанай бялізны, адной змены бацьку было мала, за першы дзень ужо кашуля паспявала прапацець, а за тыдзень магла закарэць, злубянець ад поту і слоты, споднікі рудзелі ў вадзе, калі бацька з плытнікамі спіхваў бомай пасаджаны на гак плыт. У такіх выпадках ён працаваў у сподніках, лічыў ніжэй уласнай годнасці распранацца дагала, як маладыя блазнюкі.

Клала маці яму кужэльную простыню і дзяружку-перабіранку, якая служыла бацьку за коўдру на пляце. Клала маці яму і дамашні ласунак – пару каўбас, кавалак кумпяка. Яна сама прывязвала да клунка ручнік, які меў служыць адначасна і лямкамі. Бацьку заставалася толькі пакласці ў мех сякеру, завязаць за вушкі боты, якія ўжо, прыладзіўшы клунак на плечы, ён перакідаў цераз адно плячо, а на другое ўскідваў суконную куртку сваёй работы, браў кій у рукі і, як прарок – босы з посахам, – выходзіў на вуліцу, а да яго цягнуліся плытнікі. Перад дарогаю людзі закурвалі і, падумаўшы, ці хто чаго не забыў, – ішлі ў дарогу, спадзеючыся на ўдачу.

Я быў у бацькі першы сын. Да мяне нараджаліся дачкі і чамусьці паміралі ў грудным узросце. Жыла толькі самая старэйшая Маруся. Бацька, расказвалі ў вёсцы, вельмі рады быў майму прыходу на свет і трывожыўся, помнячы лёс папярэдніх дзяцей. Калісьці, падвыпіўшы, расчулена гаварыў Абрам-Элі, паважанаму гандляру з мястэчка Ярэмчы, што не хацеў бы большага шчасця, каб сын, падросшы, разбіў акно ў хаце.

Праўда, са мной бацька не дазваляў сабе падобнай чуласці. Трымаўся сурова, і не толькі са мной...

Мужчын, якія дапамагалі жанкам падходжвацца, ён зняважліва абзываў за вочы і ў вочы “прыгарка”, “пячура”, “смаршчок” і “бабскі патурай”. Я не памятаю, каб ён прынёс у хату бярэмя дроў або вядро вады.

Затое маці паліла заўсёды трэцяголетнімі дрывамі, нават суседкі прыбягалі да нас зімой узяць пару сухенькіх паленцаў на распалку, а калодзеж ён выкапаў свой, ля самай хаты. Для маці сам зрабіў кросны, церліцу, прасніцу, валак, качалку. Сам сабе зрабіў сані, козачку, барану, граблі, аднойчы нават калёсы, але толькі для сябе, не на продаж. Усе гэтыя прылады былі моцныя, з адборнага дрэва – на век.

Калі бацька майстраваў, усе сямейнікі павінны былі стаяць напачатку: меншы брат Жэня трымаў лучыну, слухаў каманду, куды свяціць, я падаваў у бацькаву ляўшу то цвік, то малаток, то долата, то сякеру, як хірургічная сястра. Наш спартыўны азарт заключаўся ў тым, каб зарабіць як мага менш мянушак.

Прызнацца, гэта ўдавалася мне, а не брату. Брат быў маім утрапненнем. У дзяцінстве ён перанёс шкарлаціну, недачуваў і развіваўся марудна, так і застаўся, бядак, паміж першым і другім класам. Мяне называў не па імені, а толькі “брат”, прытым “р” не вымаўляў і атрымлівалася “блат” – гэта слова стала маёю мянушкай, за якую я часта браўся “ў рожкі” з аднагодкамі.

Статэчныя вяскоўцы глядзелі на нашу сямейную бяду пазяхаючы: “А вот і добра: адзін будзе гаспадар, а гэты, памятлівы ды шустры, вывучыцца, у Андрыяна грошай хопіць”.

Я то вучыўся, а Жэня гаспадаром не стаў: у 1944 годзе трапіў у армію і загінуў на Одэры.

Бацька змалку прывучаў нас да працы, хоць важдца з Жэнем у яго не хапала цяжкіх работ. Ад бацькі я пераняў спрыт да майстравання, нават стаў ляўшою. Гэта яму лесціла. Яшчэ да школы я знаў усе пароды і якасці дрэваў. Сам рабіў сабе канькі, лыжы, санкі, пеналы, а потым перайшоў на заказы маці: то трапало, то калатоўку, то днішча – і быў на сёмым небе, калі яна хваліла, што выйшла лепш, як у бацькі.

А лепш выходзіла таму, што маім другім настаўнікам зрабіўся сусед Ладымер Пазняк. Жыў ён бабылём, як і яго малодшы брат Міхась. Іх старая маці была маёй бабай-павітухай, дык мая маці пакіне мяне ў Пазнякоў на цэлы дзень, а сама – на поле. Дзядзька Уладзік служыў да першай вайны ў вайскавай музыкальнай камандзе, граў на кларнеце, вярнуўся з раздутымі лёгкімі. Духавога інструменту не меў, дык змайстраваў сабе скрыпку адным нажом. Пад яго кіраўніцтвам скрыпку зрабіў і я. Навучыў ён мяне іграць пару мелодый, але бацька глядзеў на гэтыя штукарства непрыязна: “От, балаўство, рабіць вам няма чаго. Вунь я табе знайду работу, дровы пойдзем рэзаць”. Ён прызнаваў толькі карысныя заняткі і карысныя прадметы, а гэты – забаўка.

Вельмі рана адчуў я нейкую балючую раздвоенасць свету. На адным баку была вясёлая радасць існавання, мілыя сэрцу забаўкі, прыемныя заняткі, дзівосныя, хоць і бескарысныя прадметы – хараство; на другім баку была суровая неабходнасць працаваць, рабіць хлеб, пасвіць каня, вазіць лес, ганяць платы – чорствая карысць. Над першаю палавінай свету

панаваў добры, лагодны і вясёлы дзядзька Уладзік, у другой палавіне бушаваў здаравенны і няўмольны бацька.

У Пазнякоў варылі бульбу з лушпаінамі і макалі ў соль, у нас – скрэбеную макалі ў сала. Дзе мне даводзілася часцей снедаць і абедаць – хіба ў суседзяў, а якая бульба была смачнейшая тады, я не мог разабрацца... Дзядзька Уладзік хваліў: “Наша бульба “аршаўка”, такое смачнае ў вас няма”. І я верыў. Дамоў ісці не хацелася. Але з лесу вяртаўся бацька, выходзіў за брамку і басіў, ажно шыбы дрыжалі ў Пазняковай хаце: “Валодзя! Дамоў! Што цябе там – прывязалі?!” Бацька хацеў, каб я быў пад рукою, каб уцягваўся ў працу, пераймаў яго і стаў такім, як ён. Жыццёвым дэвізам бацькі была незалежнасць. Ад каго? Ад усіх і ўсяго. У гэтым ён бачыў аснову шчасця і такога шчасця хацеў сыну. Быць незалежным – гэта значыць усё ўмець зрабіць самому, умець зрабіць і зарабіць, каб не кланяцца ніякаму чорту лысаму...

Бацька ўмеў і рабіць, і зарабляць, і не кланяцца. Ён быў не толькі земляроб, але першы ў ваколіцы “вазак” і плытагон.

Зімовымі вечарамі ў Пазнякоў збіраліся мужчыны на пасядзенькі, дык часціком я чуў: “Хто сёння самага большага “таварніка” вывез?” “Пэўна ж, Андрыян!” “Хто летась самага большага плыта загнаў?” “Андрыян!” “Хто сама больш косіць?” “Андрыян, ён жа самы дужы”. Але раздаваліся і другія галасы: “Думаеш, ён сам косіць? Сала косіць. Каб я столькі сала еў, то й я касіў бы...” “То хто табе не дае, еш!” “Хто не дае? Давала не дае, вот хто”. “А яму хто даў, само з неба звалілася? Нябось не рабіў бы, то ліха бы меў. Пакуль ты там чухаешся яшчэ, ён да свету два вазы гною аж на Ператоптанку затурыць...” “А мне й турыць няма чаго, я й повідну спраўлюся...” “Пэўна, рабіць то ён робіць, але і шчасце мае, – умешваецца нехта скептык. – Трасцу б ён меў, а не грошы, каб Стэпка гаспадаркі не ўрабляла. Яна і пажне, і паарэ, а ён – вольны казак. Па плытах, па лесе, як шатан, носіцца, ды зіму і лета зарабляе. Дай мне такую жонку, то мо і я разбагацею. Бачыш, як ён з купцамі гаворыць. Так адпаліць, што другі за дзесяць год, каб хацеў, не прыдумае. Дзеравяку, бывае, той-сёй прадасць, плыты гонячы, і перарэжа другую на дзве, каб па счоту схадзілася, Андрыяну адказваць, але ён мала дбае. Прыдзе купец Саламянскі “штукі” лічыць: “Андрыян, чаму тут штукі кароткія?” “Ты й сам, недавярак, кароткі, а жонка, нябось, любіць?” Пасмяюцца і ўсё сыдзе. Колькі рэтманаў у канторы плыты выпрошваюць, каму не дадуць, а яму дадуць.

Па словах вяскоўцаў, Андрыян быў хіба самы разумны і, напэўна, самы дужы. Самы багаты не рашаліся сказаць, бо зямлі, больш як у нас, было ў многіх іншых гаспадароў, але гаварылі – грашоўны.

Аднак чамусьці вясковыя гаспадары не выбіралі яго солтысам ні падсолтысам, ні нават радным гміны. Мяне гэта дзівіла. Цяпер я разумею чаму: на вясковых сходах любілі нагаварыцца прыроджаныя гаваруны, а бацька не любіў гаварыльні і даймаў многіх сваімі з’едлівымі рэплікамі, палохаў, і грамада выбірала чалавека не менш бывалага, разумнага і

дасціпнага, толькі куды больш роўнага і дабрадушнага, чым Андрыян, – Фаніка Васілеўскага. Ён умеў тактоўна пагаварыць з “уласцю”, не задзіраючыся, але ўжо рэтманам яго б ніяк не выбралі. На рэтманскай пасадзе сinyaўцы не бачылі нікога больш падыходзячага, як Андрыян.

Так, рэтман... Рэтман, канешне, не стырнік, які лічыўся ледзь не знахарам. Ужо нават пры Польшчы, калі і віціны вывеліся, састарэлы колішні стырнік Кандрат Клаўсуць заставаўся непамерклаю зоркай на небе вясковых аўтарытэтаў. Бо віціна – гэта каштоўная рэч: у віціне перавозілі жыта, пшаніцу з маёнтку графа Храптовіча ды іншых заможных паноў з левабярэжнага Занямоння. А плыт – гэта плыт, дрэва. Калі і паломіць вадою плыт або нават парве лаўку, пусціць шараном дзеравяк, плытнікі нежак паловяць, зноў саб'юць у лаўку і паплывуць далей, хіба толькі дуб можа пайсці на дно. Праўда, і ад вопыту рэтмана, ад яго ведання рэчышча Нёмна і адчування паводзін плыта на бруі залежала тое, ці здарыцца бяда, ці не. Я не раз чуў здзіўленыя выказванні ў гутарках плытнікаў пра бацькава рэтманскае майстэрства:

– Андрыян, браце, як усё роўна чуе, куды вада плыта занясе. Як заткне тычку, то адно дзяржыся. Толькі яе не праваронь сам і ніколі не дасі “казла”, на гак не сядзеш.

– А што ты! Ён ужо гэты Нёман да Гродна заплюшчыўшы вочы бачыць.

– А ў школе ён так сабе вучыўся, не вельмі. Толькі задачы добра рашаў. Гэта ў горадзе розуму набраўся...

– Розум – розумам, а шчасце трэба мець. Што ты ні гавары... Бачыш, во і ў сына галёнкі густа валасамі зарастуць – таксама багаты будзе...

Я не хачу быць багаты. Я хачу быць як дзядзька Уладзік. Яму не зайздросцяць, хоць і не захапляюцца так, як бацькам.

Бываюць моманты, калі дзядзька Уладзік і бацька становяцца падобнымі. Гэта, калі п'юць барыш. Усе барыш п'юць у нас у хаце, бо маці не шкадуе закускі і смачна гатуе. Яна ў маладосці ў папоў і панкоў па маёнтках служыла – навучылася.

Купец Саламянскі, яўрэй, што купіў усю Налібоцкую пушчу, прыязджае да нас у хату. Сходзяцца тады мужчыны – лепшыя вазакі – і пачынаюць дамаўляцца. Таргуюцца, таргуюцца, а потым – барыш. Барыш не патрабуюць, а як бы просяць і звяртаюцца да купца “пане”. Толькі бацька гаворыць на “ты”, ды яшчэ і пакеплівае:

– Твой дзед і прадзед анучнікам быў і ты такі, халера, анучнікам застаўся. Пятнаццаць злотых на барыш? А як пяцьдзесят дасі, то што?

А купец смяецца:

– Што ты, Андрыянка, хочаш, каб я без портак застаўся?

– Пакуль з цябе пух, то з нас дух. Грошай, нябось, маеш мяхі і торбу, пэўна, не панёс бы, каб і паддаў хто...

– Уй, якія там грошы? Вот збанкрутую, дык да цябе яшчэ пазычаць прыду. Пазычыш?

– От ты нам зубы не заговорвай: пяцьдзесят, то заложым рум, а не, дык шукай сабе таннейшых дурняў.

– Сорак.

– Пяцьдзесят.

– Сорак пяць.

– Пяцьдзесят, я кажу.

І пачыналася барышаванне. Чарка хадзіла па кругу, кожны піў па-свойму і па-свойму прыгаворваў. Але самае цікавае і самае прыкрае для мяне пачыналася тады, як пачыналі спяваць. Сігнал падаваў дзядзька Уладзік, ён хутка хмялеў.

– Валодзя, – клікаў ён мяне, – хадзі сюды, на, пацягни.

– Не хачу.

– Калі просяць, ну йдзі ўжо, – басам далучаўся бацька.

– Ужо паўпіваліся, старыя быкі, дзіця мне спойваюць, – умешвалася маці.

– Не атрута, не бойся, – настойваў бацька. – Выпі!

Я набіраў у рот пякучай вадкасці і, папярхнуўшыся, выплёўваў, пачынаў кашляць, з вачэй цяклі слёзы. А дзядзькі рагаталі: “Каштуй, брат, Валодзя, глядзі, як нам соладка піць?”

– Вот ужо латруга, мала сам, дык хоча, каб і сын такім стаў, – пачынала сварыцца маці.

– Твайго пасагу, можа, не прапіў...

– Што вы цётка! Што вы дзядзька, – перабіваў нямілы момант мой хросны Саша Васілеўскі. – Яшчэ пасварыцца тут, каб вас у жыта галавою!

Ён заўсёды ўмеў прымірыць нашых. З бацькам яны ў пашане і дружбе, заўжды разам у лес ездзяць. Ды з імі яшчэ трэці, Міша Бандарыкаў. Гэта самыя кемныя да работы вазакі і плытнікі. Бацька іх цэніць і любіць. У абодвух быў сватам. Саша браў жонку з багатай сям'і, а ў самога – трэць надзела. Дык мой бацька надумаў узяць у цесця добры пасаг – кавалак поля і грошай на вяселле. А той стары не вельмі шчодры быў: “Не, дзеці, з аднаго вала дзве шкуры не дзяруць: альбо грошы, альбо поле!” Узялі поле, але бацька часта расказваў пра тое сватанне.

Няёмкую сітуацыю згладжвае і дзядзька Уладзік. Пакруціўшы акуратныя вусы, ён жалосна зацягвае сваю любімую:

Ах, Божа ж мой Божа,

Што я нарабіў:

Жану я зарэзаў,

Дзяцей пагубіў...

Мне робіцца страшна. Няўжо такі добры дзядзька Уладзік мог зарэзаць жонку?

Але бацька падзывае мяне да сябе і пытае:

– Валодзя, скажы, ты мой сын ці мамін сыноч?

Я маўчу.

– Ну, кажы, што ты хочаш? Усё табе куплю. Што хочаш, кажы?

– Краскі і цятрадзь для рысункаў, – адказваю я, увагнуўшы галаву.

– Вот выдумаў! Ерунда гэтыя краскі, з іх хлеба есці не будзеш, – расчаравана гаворыць бацька.

А дзядзька Уладзік дастае кашалёк:

– Хадзі сюды, Валодзя, я табе дам.

– Я й сам дам, – перабівае бацька, – на вот злот. Рысуй сабе, пакуль малы. А што яшчэ хочаш? Боты хочаш? Куплю боты, паеду ў Мір і куплю.

– Правільна, – падтрымліваюць мужчыны. – Такі сын, ды каб у лапцях хадзіў...

Тымчасам спявае хросны. Яго любімая песня мне вельмі падабаецца. Самая лепшая. Яна, відаць, падабаецца ўсім, бо яе падхоплівае ўся кампанія:

Ой у лузе, лузе
Каліна стаяла,
А на той каліне
Зязюля кувала.
Зязюля кувала,
Усю праўду казалі,
І хлопцам-малойцам
Перамену дала.

Чарка ходзіць з рук у рукі, шаломіць усіх, нават майго бацьку. І ён зацягвае:

Там, среди шумного моря
Бьется Андреевский флаг,
Бьется с неровною силой
Гордый красавец “Варяг”...

Мне робіцца сорамна і прыкра. Я вырываюся ад бацькі і ўцякаю за перагародку. На вёсцы хлопцы перадражніваюць бацькава п'яанне, каб узлаваць мяне. Пяюць, выпіўшы ўсе, але перадражніваюць чамусьці толькі майго бацьку. Мне не хочацца, каб ён спяваў. Увогуле я не люблю бачыць бацьку п'янага, хоць ён і дабрэе і ўсё тады можа аддаць. Але яго дабрата нейкая разгульная, без краю, не такая, як у дзядзькі Уладзіка або хроснага Сашы.

Я ведаю, чаму ён любіць менавіта гэтую песню. Не толькі таму, што сам Андрэй, а таму, што ён рабіў гэты карабель “Вараг” і кананерскую лодку “Карэец”. Тады ён працаваў у Пецярбурзе на суднабудаўнічым заводзе кляпальшчыкам. Зарабляў куды больш, як цяпер, хлеба чорнага не еў, толькі белы, і з півам вячэраў. А работа была не цяжкая, маглі б і больш зарабляць, але расцэнкі збавяць, дык так зараблялі, каб майстру шэсць рублёў, а бацьку тры, а тому хлопцу, што заклёпкі падагравае, – паўтара. У рэвалюцыю бацьку з завода выгналі, бо вывозіў разам з іншымі нейкага майстра на тачцы за браму. На Сенацкую плошчу хадзіў і нейкага Гапона бачыў, а потым казакі шаблямі ўсіх секлі. Бацька пераскочыў цераз нейкую рашотку ў сад і прыбег дамоў, на Васільеўскі востраў. А потым разам з другімі сіняўскімі мужчынамі хадзілі Грышкаву казёнку грабіць і гарэлку тыдзень пілі. Але ўсё гэта я мала разумею, таму мне нецікава...

Я не бачыў ні разу, каб бацька падвязаў вушы ў сваёй вялізнай, як буслінае гняздо, шапцы, адмыслова сшытай славурым краўцом з Буковіч Бразоўскім. Бацька нібы страшыў мароз пышнаю пакручастаю аўчынай, але змагацца з ім не квапіўся. Падвязаць вушы – гэта ж згадзіцца на глухату, а вазаку трэба слухаць, як дыхае конь у хамуце, як рыпяць намаразні і скрыпяць палазы. Вазаку трэба быць пільным, бо на кожнай ухабіне, на кожнай горцы яго падсцерагае небяспека. Аграмадзіна-таварнік у паўтара-два кубы, калі страціш над ім уладу, можа паламаць ушчэнт сані, аглоблі, можа прыбіць каня і самога вазака. На санях ляжала ж калода, рух саней надаваў ёй здольнасць рухацца самачынна, сваёю воляй ды паказваць норавы.

Не дай Бог, калі ў бацькі здаралася вазацкая аварыя – ламаўся капыл ці полаз у санях або ў козачцы лопалі, “жабіліся” вязы. Мала таго, што таварнік заставаўся недзе на паўдарозе, не давезены да руму, а значыць, і зарабляў бацька ў той дзень як Заблоцкі на мыле, трэба было за ноч направіць паломку. Дапамагчы мог бы прыйсці хросны, але ён ведаў, што пад злосную руку Андрыяну лепш не пападацца. Не ўгодзіш і не ўтрапуеш. Праўда, у нас былі на ўсякі выпадак нарыхтаваны і сухая дубіна на капылы, і бяроза для палазоў, збольшага абчэсаня сушыліся пад застрэшкамі не адна пара – толькі падагнаць, нават сырой свежай вярбіны на вязы бацька нарыхтоўваў на ўсякі выпадак у пачатку зімы. Часам мужчыны пацвельваліся з ягонай запаслівасці, але той адказваў прыказкай: “Запас бяды не чыніць”, а якога назолу, непаважлівага мог і абразіць: “Запас есці не просіць, ксёндз жонкі не мае, а ў портках ... носіць”.

Усю ноч, бывала, не сціхаў у нашай хаце стук і грук. Я быў напегатова падтрымаць, падаць, а потым, як падрас, у знак прызнання бацька і мне давяраў выдаўбаць замераную ім і адрысаную алоўкам прадаўгаватую ямку ў вязе. “Толькі глядзі ў мяне, не перабяры, бо як зноў зжабіцца або лопне, то...” Бацька недагаворваў, што будзе, як бы не хацеў наклікаць бяду. У ямку налівалася вада, і бацька запіхаў канец вяза ў грубку, клаў на вуголле, вяз ляжаў, пакуль не выпароўвалася ўся вада і не пачынала перагараць на гэтым месцы кара. Прынюхаўшыся да прыемнага арамату гарэлай вярбовай кары, бацька вызначаў момант, калі вяз гатовы – распарыўся, выхопліваў яго з печы, хутка падбягаў да капыла і, ухапіўшы рукавіцаю або рукою цераз мокрую анучу гарачы канец вяза, абгінаў ім капыл і заціскаў. Я свяціў яму лучынай і ведаў, што трэба тут жа дагледзець і перадаць, ці не выйшла на вязе надломка, ці гладка распрамілася надоўбаная канаўка і ці роўна абагнула распараная вярбіна канец дубовага капыла. Калі ўсё было добра, бацька сціскаў канец вяза вярвоўкаю і даваў яму астынуць, потым браўся за другі канец і ўрэшце заціскаў на капылах абодвух палазоў цэлы вяз. Так ахопліваліся вязамі ўсе тры капылы, а потым набіваліся на іх бярозавыя рэйкі з выдаўбанымі насупраць усіх трох капылоў дзіркамі. Па на'маразнях ставіліся яшчэ два верхнія вязы – на першы і на апошні капыл, а вярхушкі сярэдніх капылоў заставаліся свабоднымі, на іх замацоўвалася “сука” – спецыяльна

вычасаная падкладка з дзіркаю пасярэдзіне, праз якую працягваўся пятлёю ланцуг, што абвязваў і ўтрымліваў на санях дзеравіну.

Козачку напавіць было лягчэй: у ёй усяго два капылы, а палазы і намаразні кароценькія. Найбольш работы патрабавала сапсаваная ляда. Гэта прыстасаванне для падтрымання камля дзеравіны – своеасаблівы кран. Яно складалася з дзвюх дашчаных шчок вышынёю каля двух метраў, замацаваных уверсе і ўнізе драўлянымі пракладкамі. У кожнай шчацэ былі накручаны два рады дзірак, таўшчынёю з тоўсты палец і адлегласцю адна ад другой сантыметраў на дзесяць. У гэтыя дзіркі ўстаўляўся бязмендручок, на канцы якога была замацавана тоўстая стальная штаба з кальцом і круком на канцы. Ляда ставілася з боку ад камля дзеравіны з нахілам і падпіралася ўверсе моцным друком. Канец дзеравіны абвязваўся ланцугом, і крук бязмена падчэпліваў гэты ланцуг і абпіраўся паўкруглаю проразню на шваронак, уваткнуты ў шчокі на другім радзе дзірак. Вазак дзейнічаў бязменам, як вагой: націскаў уніз, а памагаты ўстаўляў шваронак у першы рад дзірак, акурат пад першую проразь у ніжняй частцы штабы бязмена. Тады вазак паднімаў бязмен угору, дзеравіна крышку зніжалася, але вага бязмена ўжо паднімалася на новую дзірку другога рада, у якую тут жа запіхаў вынуты з ніжняй дзіркі шваронак другі вазак.

Так перабіралі дзірак дзесяць-пятнаццаць, пакуль камель дзеравіны не паднімаўся на вышыню сукі на санях. Тады задам падсоўвалі пад камель адпрэжаныя сані, ланцугом увязвалі дзеравіну, занапруджвалі за суку пад прагон і каня, які тымчасам паспеў падсілкавацца аўсом з торбы, адзетай яму на храпу і падведзенай вяровачкай за галаву, і прабавалі траляваць дзеравіну на дарогу, падкладаючы пад вяршыню цурубалкі, а потым ізноў лядай або друкамі паднімалі вяршыню і падстаўлялі яе пад козачку. Козачку спалучалі вяроўкай з санямі – і вазакі поезд быў гатовы. Вазак убываў у дзеравіну сякеру і за тапарышча завязваў лейцы. Абуцаны конь сам кіраваўся па дарозе, а вазак на паваротах кіраваў козачкай, тэпаючы ззаду. Часам на роўнай дарозе ён садзіўся бокам на дзеравіну і абпіраўся нагамі на намаразень козачкі. Але вялікімі маразамі пад'язджаць не даводзілася, трэба было грэцца, бегучы падбегам каля дзеравіны, тупаючы ботамі і б'ючы на апашкі рукамі аб плечы.

Калі Саламянскія скупіліся на грош, бацька прыпамінаў ім іх дробнагандлярскае паходжанне і нутро: “Не былі б то анучнікі, за злот вош да Варшавы пагоняць пехатой.” Гэта была праўда, Саламянскія выскачылі ў купцы раптоўна, у крызісныя гады скарысталі акалічнасць, што адзін з іх, здаецца, Юзаф, анархічная душа, пайшоў добраахвотнікам у легіёны Пілсудскага і меў перад дзяржавай заслугі. Яго правам на пяршыньства ў заключэнні гандлёвай умовы з урадам на пакупку драўніны ў Налібоцкай пушчы скарысталіся старэйшыя браты. Драўніна куплялася ўся, оптам, на пні, купцы мелі права высакаць усё, што было таўшчэйшае за 26 сантыметраў у камлі. За кожнае ссечанае ці зламанае ў часе вырубкі тонкае дрэўца купцы плацілі ў пяць столак штраф, таму патрабавалі ад лесарубаў акуратнасці. Галавою фірмы быў старэйшы брат Шэвель Саламянскі,

румяны сангвінік, які здзіўляў плытнікаў тым, што зусім не еў скаромніны. Некалькі раз здаралася яму абедаць у нас, дык заказваў толькі кіслае малако з гарачаю бульбай.

Бацькавы абразлівыя рэплікі не пазбаўлялі Швелея гумару. Ён усміхаўся ў адказ, а ўрэшце трохі набаўляў цану. Юзаф служыў у фірме наглядчыкам, адказных пасад яму не давяралі, бо ён не пазбыўся сваіх кавалерыйскіх звычак: ездзіў вярхом на каштанцы, насіў вусы пад Пілсудскага. На сняданне, калі бываў у нас, еў яечню з салам і абавязкова прыносіў “паўбутэлек” чыстай, клікаў бацьку за стол да кампаніі і падвыпіўшы, расказваў пра свае вяцкія прыгоды. Ён хадзіў у кавалерыйскіх, аблеяных скурай галіфэ – “па калена рубец” – і ў блішчастых храмавых ботах з высокімі заднікамі. З выгляду Юзаф сапраўды нагадваў Пілсудскага, і яму падабалася, калі нехта прыкмячаў гэта.

Берман аказаўся лесапрамыслоўцам больш знаходлівым, чым браты Саламянскія, ён рашыў гандляваць не круглякамі-таварнікамі, а паўфабрыкатамі. Усю елку ён загадваў карыць і рэзаць на кароткія сартавыя бярэны. Гэта была папяроўка, гатовая сыравіна для папяровых фабрык: бяры, раздрабняй і закладвай у катлы. Сасну купец перарабляў на шпалы. Для гэтага ён наняў ажно недзе ў Польшчы, на Падкарпаці, спецыялістаў “часакоў”. Яны з круглых бярэнаў вычэсвалі шпалы і шліферы паводле строга прынятых стандартаў.

Часакі – гэта была невядомая для нашай мясцовасці прафесія. У нашай вёсцы быў толькі адзін сключод ды і то не такі, як у часакоў: папершае, меншы, па-другое, асаджаны на крывое тапарышча. Ён служыў для падгонкі сцен у новых зрубках. Сключодам здымаліся выступы не зусім удала пакладзеных дзеравінаў, сцяна выраўнівалася. На сключодаванне зрубаў не ўсе гаспадары згаджаліся, лічылі яго непатрэбным піжонствам: “От, абдзярэ знутры, ды яшчэ знадворку і патанчае сцяна на дзве цалі, хата стане халоднаю”. Ды і сключодаваць сцены ўмеў толькі адзін сіняўскі майстар Ясенька. Калі ён сключодаваў каму хату, дык сыходзіліся паглядзець не толькі мы, дзеці, а і дарослыя мужчыны. А як жа, гэта ж чэша проста сцяну, пачынае ад ашлапа і гоніць да падваліны, шчэпка скручваецца, тоненькая, як макарона. І чучкаў, глядзі ты, не паадбівае сабе, вядома, тапарышча падкрывое. Такім чынам, прафесія часака і інструмент былі ў нас рэдкія, мабыць, таму са сключодам параўноўвалі выключна доўгія і гарбатыя насы. Насы-сключоды былі ў двух Фанікаў і яшчэ ў аднаго хлопца з клічкаю Зэлік.

Часакі прывезлі сключоды куды лепшыя, чым Ясенькаў, яны былі зверху, ад тапарышча да наска, такія ж гарбатыя і лязо мелі завостранае на адзін бок, як у ножніц, але памеры мелі большыя – сантыметраў пад сорок даўжыня ляза, а тапарышча доўгае і роўнае. Асабліва спрытным часаком аказаўся Ганік, сярэдніх гадоў мужчына, у сінняй шапцы “мацеёўцы”, такой, якую насіў Пілсудскі. Ганік меў усё мернае: рост, рысы твару, крок у часе хады, рухі ў часе работы.

Ганік выбіраў бервяно ўважліва і, прыжмурьўшы адно вока, углядаўся ў кругляк, прыкідваючы, які выйдзе з яго шліфер ці шпала. Потым ён падкочваў бервяно да кладуноў, тут і мы, малышы, яму дапамагалі. Закаціўшы кругляк на кладуны, Ганік паварочваў яго на чвэрць абарота і зноў углядаўся. Нарэшце, прыгледзеўшыся як след, ён падыходзіў да бервяна і рабіў дзве падсечкі насупраць кладуноў і пераварочваў бервяно, пакуль яно не лажылася на насечкі і замацоўвалася імі на папярэчынах кладуноў. Тады Ганік хутка прабіраў сваёю востраю сякерай дзве залысіны ўздоўж бервяна, браў у рукі “ўрамень” і праводзіў па канцах бервяна па дзве вертыкальныя рысы сталярскім алоўкам таўшчыню будучага шліфера ці шпалы, у якія лажыўся намазаны вуголлем шнур. Гэтым шнуром Ганік адбіваў дзве чорныя рысы на ўсю даўжыню бервяна па залысінах. Тады ён насякаў або і наразаў пілою праз кожнага паўметра надсекі на баках бервяна аж да самых рыс і, узяўшы ў рукі цяжкі калун, адбіваў шчаку. Пасля калуна праходжваўся сякерай, не набліжаючыся да рысаў бліжэй чым на паўсантыметра. І калі бервяно было ўжо збольшага апалазавана, Ганік падыходзіў да склюда, браў яго ў рукі акуратна, адвязаў аборкі ад драўлянай планачкі, якая карытцам пакрывала вострае лязо. Такія планачкі былі ў яго на ўсіх прыладах: на сякеры, на калуне і нават на зубах разака, а на калуне была планачка асобная, памалаяваная на чырвона. Зняўшы яе, Ганік аглядаў лязо, даставаў са скрыначкі аляхоп і праходзіўся лёгкімі кругавымі ўзмахамі ўздоўж ляза, кранаў яго пальцам і прыступаў да самай тонкай работы. Ён становіўся збоку ад бервяна, так, што абедзве яго нагі стаялі адна за адною і злёгка прыпіраліся галёнкамі да апалазаванага боку бервяна. Ганік прыжмурваў адно вока, нахіляўся наперад і паднімаў склюд над рысай, адбітаю шнуром. Падняўшы склюд на паўметра ад бервяна, ён утрымліваў яго ў паветры, як нейкую птаху, а потым адрываў левую руку, што трымала склюд за тапарышча, бліжэй да вастрья, і ён падаў сам, падтрымліваемы за канец тапарышча праваю рукою, падаў плаўна сваёю вагою і трапляў акурат у сярэдзіну рыскі. Склюд уваходзіў у дзеравіну, як у рэдзьку, без гуку, і заглыбляўся пад самы абух. Ад яго адлятала, скручваючыся ў трубку, мяккая сасновая трэска, падобная на нейкую мацерчатую шмату. Часак як бы абіраў шпалу з гэтых непатрэбных шмацяных убораў. Паверхня ў Ганіка выходзіла з-пад склюда гладкая, як габляваная. Мы заглядаліся і не маглі адарваць вачэй, зайздросна было глядзець на такую майстэрскую работу.

Ганіка хвалілі і дарослыя сіняўцы: “Глядзі ты, палячына, а як чэша, вось табе і проша пана. Не ўсе, нябось, гультай палякі”. Шпалы складалі ў штабелі, яны падсыхалі, а потым іх збівалі ў платы, збівалі доўгімі чатырохграннымі цвікамі, не прамінаючы ніводнай шпалы, бо шпалу лёгка можна было з платы ўкрасці. А былі там, у нізоўях Нёмна, аматары красці дзерава з платой. Мой бацька, на ўсякі выпадак, браў з сабою доўгую пілу, і, калі ў каго з плитнікаў здаралася прапажа, пераразалі доўгую дзеравіну, абляпвалі канцы ілам, каб не свяцілі яны свежым рэзам і каб не бачна было, ці ёсць там кляймо адбоя ці няма, і атрымліваліся дзве дзеравіны.

Плыты ж прымаў прадстаўнік фірмы і пералічваў паленца ў паленца. А шпалу, калі ўкрадуць, шпалу не перарэжаш, таму ў шпалы заганялі па два добрых цвікі. Ясна, што пры збіванні часам выпадаў цвік і ішоў на дно. Мы, малышы, мелі свой спартыўны занятак: ныралі пад лаўку і там, на дне Нёмна, знаходзілі ўтопленыя цвікі. Іх мы плытнікам не аддавалі, гэта была ўжо наша дабыча. Раз я прынёс дамоў пару штук і пахваліўся маці, а яна замест пахваліць, дала мне добрага прачуханца і яшчэ ўцукравала бацьку. А той размаўляў коратка: “Як толькі ўбачу, што нырца даеш пад плыт – дальбог, будзеш біпы”.

Гірш Крыніцкі, спакойны, усмешлівы, невысокага росту чалавек, быў самым лепшым столярам у ваколіцы. Ён рабіў сталярку і ў нашай хаце і сапраўды філянговыя дзверы, аконныя шуфляды, рамы, дубэльты і філёнгі парабіў так спраўна і акуратна, што мужчыны сходзіліся падзівіцца. Ну, праўда, і матэрыял даў бацька адмысловы, асяродкаваны, выляжаны, сухенькі, як перац. Таксама і столь на пруткіх яловых бэльках ляжала дошка ў дошку, пераліваючыся бурштынавымі слямі, сям-там утыканая румянымі смаловымі сучкамі. Такая ж была і падлога, толькі з шырэньшых і таўшчэйшых дошак. А сцены былі з шырокіх дзеравін, аплазаваных бацькаваю рукою. Плазаваў бацька з размахам, як бы нядбала, што ні “так”, то і знак – але лінія і плоскасць вытрымліваліся бездакорна, таму сцяна атрымалася роўненькая як знутры, так і знадворку. Нават Платону Паўлюкоўскаму з яго склюдам не многа чаго давлялося рабіць: пацюкаў сям-там да абеду і сказаў: “Або ўсё абсклюдоўваць, або так пакінуць...” Бацька сказаў: “Годзе”. І, усміхнуўшыся, дадаў, гледзячы на нас, малышоў: “Калі Бай пабяжыць па сцяне, ды застроміць сабе нешта на сцягне, то нічога. Дастануць застрамку унь, жэўжыкі”.

Але самым відным прадметам Гіршавай работы быў ложкак. Бацькаў ложкак: з чыстага налібоцкага дубу без адзінага сучка. Абедзве сценкі выглядалі як маналіт, нельга было разгледзець знаку, дзе склеены былі дошкі. Шчыт, што ад галавы, быў выразаны высокім кругам, які пераходзіў у фасонныя падкрывыя ножкі. Шчыты мацаваліся да роўненькіх, гладзенькіх дубовых бакавіц металічнымі вінтамі. На гэтым ложку спалі мы з бацькам, а маці з Жэнем на сасновым, зробленым раней бацькаваю таропкаю рукою. Гірш зрабіў нам таксама ў чыстую палавіну хаты вялікі і гладкі без сучка сасновы стол. Табурэткі і лавы ў кухню бацька парабіў сам – моцныя, на ясяновых ножках з шырокімі сасновымі вярхамі. Нічога з мэблі бацька не фарбаваў, толькі пацягнуў покасам. А вокны памаляваў рэдкаю охрай на льяным пакосце, так што і там злёгка прасвечваліся слаі натуральнага дрэва. У нас у хаце пахла сасновай смаліной.

...Увосені 1941 года, пасля расстрэлу яўрэяў, пранеслася чутка, што малодшы брат Гірша Крыніцкага, кучаравы Моўша, цудам уцёк і недзе туляецца ў кустах. Я спытаў у бацькі:

– Ну, а што ты будзеш рабіць, калі ён прыйдзе да нас і папросіцца схаваць яго на зіму?

– Вядома, што схаваем. Калі б і любчанскі каторы вырваўся ды прыбег – тожа схавалі б. Не пакідаць жа чалавека на смерць.

Тады я парадаваўся ў душы, што бацька не толькі гатовы рызыкаваць жыццём для выратавання тых, каго праследуюць акупанты, але што ён верыць у тое, што хаванне гэтае мае сэнс, яно не будзе вечным, настане, нябось, час вызвалення.

... Бацька прывёз бочку шкіпінару з Дужага Поля. Заўтра яе належала везці на станцыю ў Гарадзею (40 кіламетраў). Паабедаў, а быў ужо час вячэрні, закурыў і стаў разважаць уголос:

– От, два дні струбіў з гэтым тэрпантынам-шкіпінарам, а заробіш як Заблоцкі на мыле. Трэба хоць тэрпантыну бутэльку якую начэрпаць – боты зімою будзе чым мазаць ды і спіну мо каму нацерці спатрэбіцца ад прастуды ці ламаты, а то і дзецям ад горла ці глістоў – мала на што можа згадзіцца ў хаце, хай будзе начэрпанаю ды стаць, месца не прастоіць. Толькі схаваць трэба будзе, каб гэтыя жэўжыкі не дабраліся – патруцяцца яшчэ... Дзе б то маленькай бутэлечкі пашукаць. Такой, каб у бочку праз дзірку ад шпунта ўлезла.

– Ты не бачыла часам, – звярнуўся ён да маці, якая прыбірала і мыла посуд.

– От, надумаўся ты, няведама чаго. Яшчэ сарамоты за жаднасць захацеў. Тэрпантын той мо паважылі ці памералі ў бочцы, ось нарвешся на смех людзей. Купіш вунь, у Міры будучы, колькі таго тэрпантыну нам трэба. Гэта ж не гарэлка. Можна і здорам боты мазаць зімой – яшчэ лепш. А то ад таго тэрпантыну перады, кажуць, трэскаюцца, шкура дубам робіцца, гарыць.

– Не тваё бабскаё дзела! Трэскаюцца-шмэскаюцца, купім-шмупім. Чорт яго там мерыў і важыў, такое лякарства. Нацурболілі бочку, шпунтом заткнулі і ўсё. Там вунь, у смалярні, гэтага добра – хоць заліся. А я і так задарам таму скупярдыню вазіць мушу. Яшчэ чаго добрага Пратарэй змухлюе, дак і саўсем задарма два дні кату пад хвост вяляцяць, вось тады і будзе і смех і грэх. Унь, блізкі свет, кабылу зганяеш ні за панюх табакі. Шукай дзе там бутэлечку. А купіць – купіш у аптэцы дзецям на лякарства, паглядзіш тады, колькі каштуе. Там паўкілішка тое брыды, усяго святлейшай, ачышчанай, а заплаціш, мо златоўку не менш. Ды, добра, дзецям на цукар накапаць, то, мо, яно і лепш ачышчанага, а, скажам, скаціне ці сабе на націранне – якая розніца. Шукай бутэльку, – закончыў бацька дэбаты рашучым тонам.

– Дзе ж там, ого! Цябе не пераставіш, – пачала злавацца маці, але шамоль-шамоль ды палезла ў шкапчык шукаць бутэлечкі. Выняла і паставіла перад бацькам штук тры – на выбар. Усе ад лякарства.

Бацька выбраў доўгенькую, так з палец таўшчынёю, папрасіў у маці швейнае ніткі, прывязаў бутэлечку да рыльца, узяў літровую бутэльку, яшчэ царскую (з-пад гарэлкі, казалі, была даўней), а цяпер чаго ў ёй толькі не трымалі – карболаўку, хлёрку – усё смярдзючае, як казалі грэбліва маці.

Цяпер прыйшла ёй, відаць, апошняя місія стаць пасудзінай для шкіпінару, дзёгцю і на гэтым закончыць свой век.

Я таксама нацягнуў халат і шапку – глядзець, як бацька ўмудрыцца дастаць тэрпантыну з ляжачай бочкі. Тут жа я атрымаў заданне: “Стой у брамцы і пазірай, каб каго чорт на двор не прыгнаў, а то наткнецца якое трапло...”. Давялося мне пазіраць то на вуліцу, то здалёк на бацьку, як ён адкупорыў шпунт, абкручаны анучай, каб шчыльней прылягаў да дзіркі. Паклаў бацька шпунт на бочцы і апусціў у дзірку на нітачцы малюсенькую бутэлечку. Пачакаў, пакуль набярэцца ў яе тэрпантыну, і выцягнуў акуратна поўненькую, пераліў рудую, смярдзючую вадкасць у літровую бутэльку. Пазнаўшы бацькаў сакрэт, я страціў цікавасць да тэрпантынавай здабычы і думаў, ці доўга ён будзе там ля бочкі пэцкацца. “Добра, – думалася мне, – што сутоніцца пачало. Упоцёмках жа пераліваць не стане. Ад бочкі, што ляжала, як пані, на высланым саломай лісава’ніку, вецер разносіў церпкі пах смалы і шкіпінару. Абмыўшы рукі ўпрыцёмках, бацька перахрысціў бочку і яе смярдзючы змест лаянкай, заткнуў літровую бутэлю скручанаю з анучын суслаю, унёс у хату, паставіў і пагразіў нам з братам: “Ну, вы, глядзіце мне – не чапаць! А то патруціцеся, як тараканы дасужыя, ды яшчэ мне хату спаліце!”

Бацькавы скептычныя прагнозы і збыліся. Падвёў Пратарэй усіх сinyaўцаў з аплатай пад манастыр.

– А што ты хочаш ад галайстры, – абураўся бацька. Сукін кот, мазурык, увесь век на махлярстве едзе. Давялося змірыцца, што ты з Пратарэя возьмеш, не падаваць жа на суд за тых два золты. Толькі і засталася кампенсацыі, што бутэлька шкіпінару, што пахцела ў сенях.

... Я любіў нашу кабылу. Любіў са страхам перад яе фанабэрыямі, любуючыся, як перад выездам на пашу яна, прывязаная да плоту, б'е капытамі, угінае галаву, чакаючы моманту, калі я, падаслаўшы халат, узбяруся ёй на спіну і яна, свабодная, пачне свае, надуманыя цяпер, на прывязі, выбрыкі. Мне падабалася яе фантазлівасць, яе незадаволенасць, яе шуканне цераз хлеб хлеба, уцёкі ад добрай пашы ў лугавым лазняку на аўсяныя палі для ... “дэсерту”. Любіў, хоць за гэтую любоў мне даводзілася бегчы з цяжкім бацькавым халатам у ахапцы, даганяць наравістую каштанку, бегчы са страхам перад палявым вартаўніком, які можа першым дапасці да маёй кабыліцы і заняць яе. Тады маці пойдзе выкупляць, заплаціць злот штрафу, і гэты злот падзе ганьбай на маю пастухоўскую недалужнасць.

І ў гэтыя моманты, шчыра злуючы на кабылу, я недзе ў тойніцы душы любавалася яе свавольнай натурай, якая гнала яе цераз хлеб хлеба шукаць. У ёй мне бачылася пратэстантка супраць мусу, носьбітам якога былі бацька і маці, гаспадар і гаспадыня. Маючы вольную волю жыць як захочуць, яны самі добраахвотна прыпісалі сябе да нейкай страшэннай сілы, да непарушнага абавязку і былі непрымушанымі нявольнікамі. Над іх воляй стаяў стораж абавязку, стораж больш суровы за палявога стоража, ад якога можна было выкруціцца. Той стораж не прымаў выкупу і не даваў

адпушчэння, ён ведаў толькі адно слова “Трэба!” і прамаўляў яго з адчуваннем няўмольнага прымусу: трэба араць, трэба сеяць, трэба сена касіць, трэба жаць, малаціць і так далей наўкруга.

Калі, бывала, вольная воля кабылы натыкалася на гэты фетыш “трэба”, выбухалі вострыя канфлікты. Бацька не прызнаваў права каштанкі на сваволлю і браўся выбіваць нораў, перакананы, што выконвае неаспрэчную волю вышэйшай неабходнасці жыцця, увасобленай у заповеце “трэба”.

Найчасцей наравілася каштанка ў часе малацьбы, у прыводзе. Аднастайнае хаджэнне па кругу і роўная цяжкая натуга, дзе не было месца для палёгкі, бо бацька даваў у цапы раўнамерна, не дазваляючы халастога прабегу, толькі падкідаў яшчэ нерассмыкнутае перавясла, кабыла пачынала пратэставаць супраць беспрасветнага выжыльвання, супраць жыцця ў прыводзе, супраць натугі, якой няма канца, супраць натужанага тэпання наўкруга. Кабыла пасля другога поту станавілася перасапнуць сабе, а дышаль, ідучы па інерцыі, дасягаў яе задніх ног і біў па цягліцах. Удараная знячэўку кабыла падскоквала, як заяц, угору на ўсіх чатырох нагах, апусціўшыся на пярэднія, брыкала задам, цялючы капытамі ў нахабны дышаль. Калі ж я патузваў лейцамі, каб суняць яе і заахваціць далей цягнуць прывод, яна хмыліла вушы, касіла вокам ва мяне і лаўчылася брыкнуць з выскокам назад, каб дастаць капытамі паганятага. Раззлаваны такой яе незаслужанай помслівасцю, я паспяваў наляту секануць яе пугаю па карачах, і яна прымала лёгкі ўдар як выклік. Бацька глядзеў на маю дуэль з кабылаю, і яго разбіраў праведны гнеў. Ён выходзіў з-за малатарні, забіраў у мяне лейцы, падыходзіў да кабылы, што стаяла ў пераблытаных пастронках, браўся за пастронак высока, ля гужа, і, патузваючы, уладна загадваў: “Ногу!” Кабыла, як цыркавая, падымала нагу і трымала ў паветры датуль, пакуль бацька, патузваючы і памахваючы пастронкам, не скідаў тое зашморгі з пятліцы і не вызваляў адной нагі. Адразу чулася новая каманда: “На месца!” – і кабыла ставіла вызваленую ногу на месца. Потым вызвалялася другая нага, бацька адыходзіўся за дышаль, і, патузаўшы лейцамі, азваўся хрыпкаватым дрыжачым голасам, які азначаў ультыматум гаспадаравае волі: “Ну, пайшла!”

І кабыла ішла, натужвала пастронкі, заложна налягала на хамут і пачынала круціць прывод. Бацька рабіў так цэлы круг, а то і два і на хаду перадаваў мне лейцы і пугу з дакорам: “Ну, во-от”, што азначала дакор – ну вот, кабыла нармальная і малатарня спраўная, а толькі паганяты размазня. Кабыла, памяняўшы гаспадара, спачатку ішла такім жа быстрым крокам, малатарня на халастым ходзе ажно звінела і заходзілася ад жалезнае моцы ў барабане. Але вось бацька пачынаў даваць у цапы, спачатку акуратна, пакрысе, і кабыла, пачуўшы невялікую прыбаўку супраціўлення, адольвала яго, але бацька не думаў так цыркацца цэлы дзень, ён павялічваў норму падачы, забываў, што малатарня была разлічана на двое коней. І вось з-пад яго рук пачалі трапляць у барабан неразбэрсаныя перавяслы, якія бацька прытрымліваў за канцы, пакуль там,

у цапах, іх размалоціць на мякіну. Кабыла зноў пачынала аглядацца на мяне, паганятага, нібыта гэта я, а не бацька падстройваў ёй цяжкія штучкі. Бацька, адчуўшы пратэстанцкі настрой кабылы, перабіваў яго грозным воклічам з гумна. Кабыла, убачыўшы, што паганяты і малацьбіт дзейнічаюць заадно, адмаўлялася на нейкі час ад бунту. Але ўрэшце стома і беспрасветнасць натугі адольвалі нашу волю, кабыла становілася і пачынала лупіць заднімі капытамі па дышлі з апантанасцю турэмшчыка. Бацька ізноў спрабаваў вярнуць яе на шлях паслушэнства, патрабуючы прызнаць запаветнае “Трэба”. Але дарэмна, кабыла вырашыла лепш памерці свабоднаю атэісткаю, чым жыць па нявольніцкай заповедзі. І тут пачыналася дуэль дзвюх воляў – прыроджанай і чалавечай, барацьба “Трэба” і “Не хачу”.

Бацька выпрагаў кабылу з прываду, прывязваў да слупа ў плоце пастронкам за шыю і пачынаў выбіваць норавы сурамятнаю пугай. Кабыла, адчуваючы боль, спрабавала супрацівіцца, у часе прывязвання становілася на дыбкі, але бацька ўладна прыціскаў яе да зямлі. І кабыла напаўнялася страхам перад яго сілай, але не зміралася. Яна дрыжэла ад бясільнага гневу, пацела яшчэ больш, але не апускала галавы, не скаралася.

Я адварочваўся, каб не глядзець на гэты акт пакарання, бо нейкія неўсвядомленыя сілы душы абуджалі ў мяне спагаду, я адчуваў у каштанцы гераіню, якая кідала выклік непарушнаму “Трэба” і гатова была памерці за вольнае “Хачу” – “Не хачу”. Праўда, яна не адбівалася ад бацькавай пугі, стаяла як укопаная, стаяла і, дрыжучы ўсім целам, рыхтавалася прыняць сваю пратэстанцкую смерць. Яна стаяла і, відаць, ад абурэння, адчаю траціла здольнасць адчуваць боль. Яна рабілася нячулай на ўдары пугі, яна проста стаяла. Бацька прымаў гэтае цярплівае стаянне за дастатковы паказчык пакоры. Адвязаў кабылу ад плоту і абвешчаў нічыю: выводзіў кабылу на выган.

... У дзяцінстве, не ведаю хто, думаю, што маці з сястрою, настаялі і прывучылі мяне цалаваць бацьку ў руку ў знак удзячнасці. Гэтае цалаванне адбывалася не як удзячнасць за нейкі бацькаў падарунак, а як прызнанне яго бацькоўскай ласкавасці ўвогуле. Я асабіста, відаць, не быў здольны разумець такой абстрактнай ідэі. Я разумеў цалаванне рукі як акт феадальны: прызнанне перавагі дарослага над дзіцем, дужага над слабым, аднаго сільнага члена сям'і, галавы, над другімі членамі сям'і, заработчыка, карміцеля над спажыўцом.

* * *

Мы ехалі на Усяночную ў Ярэмичы ў спрытнай, лёгкай яловай чайцы. Бацька, маці і я. Бацька, як перавозчык, заняў месца ў заднім носе, у руках яго было доўгае, прышыбкое вясло – яловае, а маці сядзела на лаўцы пасярэдзіне лодкі, я ж прыткнуўся на лавачцы ў пярэднім дзюбе, на відавоку маці. Маці баялася, каб мы, дзеці, не патапіліся ў Нёмне,

расказвала казкі пра Піліпку-сыночка рыбака, якога прывабіла да берагу ведзьма і злавіла, пра воўка, які прымарозіў хвост у Нёмне, прыгаворваючы: “Лавіся, рыбка, вялікая і маленькая, лавіся, за хвост ляпіся”. Воўк чакаў на дзяцей, якія самахоць ходзяць на лёд катацца на каньках і санках.

Але сама яна не баялася вады, хоць і не ведаю, ці ўмела яна плаваць (сіняўскія жанчыны былі сухапутнымі, плаванне сярод іх лічылася заняткам хлапечым, не надта прыстойным), але ганяць лодку маці магла не горш за мужчыну, таму сядзела ў лодцы ўпэўнена, глядзела ўперад, як штурман, не спускаючы вока з мяне, гатовая кінуцца і ратаваць раззявяку ў любы момант.

Расставіўшы ногі ад борта да борта, перавозчык трымаў каленямі раўнавагу сваёй каравелы, не даваў пласкадонцы зыбацца, калі на яе набягала юркая бруя або каторы з пасажыраў неасцярожна рухаўся на сядзенні. Націскаючы голенню то на той ці іншы борт, бацька збіваў гайданку. Вясло служыла яму не толькі вяслom, але і рычагом раўнавагі, і стырном. Ён праставаў шлях па абалонні, дзе вады было так, па пояс, апіраючыся вяслom у дно, – тут можна было лёгка гнаць чайку насупраць плыні. Гнаў ён яе рыўкамі. Упіраў акаваным пяром вясла ў дно акуратна, намацваючы яго. Адчуўшы тупкі грунт, ён замацоўваў пяро ў дне і, калі трэба было, падкіроўваў лодку, а тады прыпадаймаўся, навальваўся ўсёю сілай на гамар: лодка спачатку прысядала, пярэдні нос задзіраўся ўгору, і рабіла рывок наперад, але стрэчная плынь не давала ёй разгону, збівала імпэт. Бацька тут жа шпарка выхопліваў вясло з вады, закідаў наперад і штурхаў лодку з новаю сілай. Калі ж на шляху натыкалася латачына ці азярына-старыца, тады ён пачынаў махаць вяслom то з аднаго боку лодкі разоў па тры, то з другога, яна віляла то ўлева, то ўправа і, як жывая, сунула наперад. А калі збівалася з курсу, перавозчык ставіў вясло рубам, і яно ператваралася ў стырно, якім можна было паправіць кірунак. На глыбокіх мясцінах бацька папярэджваў сваіх пасажыраў: “Ну, сядзець мне ціхо!.. Не гайдацца, а то пойдзеце, як сякеры, на дно... Трымайся за чайку там, у носе!” - гэта ўжо мне асабіста на ўсякі выпадак.

Бацька любіў прыгадваць пабасенку пра цыганскае выхаванне дзяцей. Цыган, пасылаючы сына па ваду, спачатку яго лупцуе. Мужык, які быў сведкам, спытаў яго: “За што ж ты яго б'еш?” – “А, каб збана не пабіў”, – весела адказаў цыган. “Дык вунь жа збан цэлы...” – здзівіўся мужык. “А тады, як паб'е, то караць будзе позна”.

Я яшчэ мацней сціскаў пальцамі борты, памятаючы бацькаў наказ, а то як, не дай Бог, перакулімся, то, усплыўшы, трэба хапацца за лодку. Яна драўляная, лёгкая – не патоне. І ўсё ж, хаця я да знямення пальцаў учэпіста трымаўся за лодку і страшна было глядзець у чорную, бяздонную ваду, асабліва, калі мы натыкаліся на старыя неманіны, усё ж я не мог стрымацца, каб не азірнуцца навокал.

Зрэшты і без аглядкі відаць было, як за намі і з бакоў плылі іншыя сіняўскія лодкі, якія можна было апазнаць у цемені па цыгарках курцоў.

Агеньчыкі тыя нагадвалі мігаценне зорак у небе і на вадзе, толькі колер цыгаркавых агеньчыкаў быў гарачы, чырвоны. Маладыя хлопцы, апрабоўваючы галасы, зацягвалі валачобныя песні або расказвалі нешта смешнае і рагаталі. Нёман разносіў гэты рогат аж да небакраю і вяртаў назад неартыкуляваным рэхам. Я баяўся толькі азірацца, седзячы спіной наперад. Для гэтага трэба было павярнуць тулава і галаву на паўабарота, а бацька папярэджаў, што ад такога “круцяля” можа галава закружыцца і тады, напэўна, боўтнеш у ваду, як долата.

Усё ж спакуса была вялікая – глянуць наперад, ці відаць тыя Ярэмічы. Я скасабочыўся на сваім сядзенні і, асцярожна паварочваючы галаву, ахопліваў позіркам цёмную разлогу перад намі. Відовішча аказалася неверагодна захапляючым. Лодкі з сіняўскімі дзецюкамі і дасужымі жэўжыкамі – іх малодшымі братамі, недзе там, у далечыні, дасягнулі ўзроўню Ярэміч і паварочвалі з абалоння да нёмнавага рэчышча – самай небяспечнай часткі падарожжа. Каб аблягчыць працу перавозчыкаў, а іх звычайна было два – адзін у пярэднім, другі ў заднім носе – жэўжыкі запальвалі паходні і асвятлялі вадзяны прастор аж да небакраю. Зводдаль лодкі з паходнямі выглядалі таямніча і фантастычна, нібы караблі, што рыхтаваліся да начнога бою за Ярэмічы. Там, у лодках, нешта моцна гаманілі, нібыта кідалі баявыя поклічы.

Неўзабаве і бацька ўзяў рубез, адкуль трэба было перарэзаць Нёман насупраць Ярэміч. Галоўная плынь перлася і праглася, як апантаная, ажно раўла і бурліла вада абапал бартоў. Але на тое была ў бацькі сіла і спрыт, каб не дацца Нёмну сагнаць лодку ўніз. Ён працаваў вяслом так швыдка, што лодка, нягледзячы на гняўлівы напор бруі, пераразала рэчышча напрасці. Мой дзюб ішоў проста на Лойкаў пляц. У хаце Лойкаў жыў у прымах Уладзік Бандарык, на яго сялібу, падтопленую з канца разводдзем, і накіроўваў бацька сваю чайку. Тут яе ніхто не кране, не спусціць. Уладзіка, вядомага плытніка, нябось, пабойваюцца “сухапутныя” ярэміцкія мешчанчукі. Бацька мог быць спакоен за чайку. Толькі вясло забіраў і прыносіў у хату. Заходзіў на хвілінку павітацца з гаспадаром, а потым мы ішлі пад царкву і кожны меў вольную волю. Бацька ішоў да гурту знаёмых мужчын на цвінтары, маці – у царкву, да жанчын, а я мог швэндацца, дзе хацеў, толькі не адыходзіць лішне далёка ад царквы, каб упоцемках не заблудзіцца.

Часам Уладзік Бандарык далучаўся да нас і ішоў разам пад царкву, цяжка дыхаючы і пакашліваючы. Ён і ў прымы пайшоў у Ярэмічы з-за сваёй, нажытай на плытах, дыхавіцы. Так яно – што каму напісана на раду, ад таго не ўцячэш. Пры цары Уладзік у вайну вырабіўся ад фронту, а пры панах, у мірны час, ад хваробы – не здолеў. Расказвалі мужчыны, і сам ён не пярэчыў, што стары Бандарык (бацька яго, чалавек прадбачлівы і растаропны) знайшоў кагосьці ў Калядзіной, хто ведаў ход цераз лінію фронту да немцаў у Шчорсы. І дагаварыўся цераз таго лазутчыка з немцамі, што прывядзе навабранца – адразу ў палон. Тыя пагадзіліся аформіць цывільнага хлопца палонным салдатам. Не за дарма, праўда. Даў

Бандарык сыну выкуп, казалі, цэлую жменю залатых гузікаў (так называлі царскія пяцірублёвыя манеты). І ўдзячныя немцы накіравалі Уладзіка не ў лагер, а адразу да нейкага цёплага гаспадара. Расказваў, вярнуўшыся праз тры гады, на прадзіўленне сіняўскім мужыкам, як там жылося яму сярод акуратных і працавітых нямцоў, здзіўляў ушчэнт іх самадысцыплінай. Гэта ж не смеў немец-гаспадар ні фунта жыта сабе ўмалаціць без дазволу і ўліку. Усё вырашала дзяржава, усё ўзважвала да каласка. Палонны ўсё ж знайшоў спосаб і на палічаныя снапы ў полі. Не дарма кажуць “голь на выдумкі здольная”. Ноччу браў мех і шпоў на поле, станавіўся ля мэндля, запіхаў каласамі ў мех сноп ды лупіў палкай, пакуль не вымалочваліся самыя спелыя зярняткі. Прыносіў з паўмеха зерня. Немец адразу спалохаўся, а потым прывык: “Gut, gut”, быў задаволены: і жыта ёсць, і сам не вінават. Зусім расплыўся ўжо немец да беларускага парабка, калі той выгнаў з зерня добрую ходку самагонкі: “Du bist ein Wundertöter”¹, – крычаў падвыпіўшы гаспадар.

– О, тыя немцы, – гаварылі вяскоўцы ў гэтую вайну, – тыя былі як людзі, а гэтыя як з пекла родам.

Вось прыйшлі мы пад царкву, і я, атрымаўшы ад маці напамін – не заблудзіцца ў тлуме – пайшоў шукаць тое таямніцы, якая суправаджала надыход Вялікдня ад Вербніцы, да паходняў і вялікай вады, убачанай ноччу.

Я сапраўды баяўся згубіцца ў тлуме, таму стаў углядацца ў твары людзей, якія выхоплівалі з цемразі хібкія праменьчыкі святла з папяровых ліхтарыкаў з васковымі свечкамі, якія неслі ў руках многія ўдзельнікі Усяночнай. Але хібкі праменьчык не дазваляў апазнаць знаёмага, усе твары былі незвычайнымі, незямнымі. Толькі ля дзядоўскіх вазоў ліхтары гарэлі ўпэўнена, гэта былі вартавыя зашклёныя ліхтары “лятучая мыш”, спецыяльна зробленыя для гаспадарскіх патрэб: ручной малацьбы ў гумнах зімовымі раніцамі, догляду кароў пры цяленні і іншых гаспадарскіх спраў. Ля дзядоў збіраліся гуртам: там былі і набожныя старыя бабулькі, і маладзіцы, і цікаўныя дзеўкі, а дзе дзеўкі, там і зухаватыя дзецюкі. Я натрапіў ля аднаго бязногага дзеда групку сіняўскіх вяскоўцаў. Жанчыны, як вадзілася, паміналі душы памёршых родзічаў, даючы за кожную душу авансам велікоднае яйка. І вось, калі адна кабёціна вычарпала ўвесь запас генеалагічнай памяці, пералічыла душачкі і ўсопшчых і ўбіенных, з-за яе спіны працягнуў руку з яйцом наш сіняўскі Жыж і нахабна загадаў:

– Дзеду, памяні Будальцову душачку.

А Уладзік, празваны Будальцом, стаяў побач.

– Усопшчага ці ўбіеннага? – спытаўся дзед.

– Адзін чорт, хай убіеннага...

Дзед сумеўся ад грубага ўпамінавання чорта, але ад заказу не адмовіўся, зацягнуў:

¹ Ты чудатворац

– Да помянет Господь-Бог Будальцову душачку во царствіі сваім умесце з усопшчымі ўгоднікамі сядзечую адзясную яго!..

Пару сіняўскіх дзецюкоў пырхнулі смехам. Абражаны гарбаценькі Будалец кінуўся да Жыжа, але што ж, калі ён даставаў яму толькі да грудзей.

Сям'я наша не была ні лішне веруючай, ні забабоннай. Веруючай была маці, але ў царкву, у Ярэмічы, хадзіў бацька. А ў бацькі вера была якраз роўнай сумненню.

Грахоў за сабой ён не пачуваў, таму дазваляў сабе адносіцца да Бога запанібрата – што ж, калі твая роля кантраляваць мае ўчынкi і шукаць грахоў – кантралюй, шукай, толькі ведай, што занятак твой бескарысны, няма мне часу грашыць, а ў цябе, відаць, лішне многа часу і ты шукаеш занятку дурнога.

У царкве бацька меў мажлівасць сустрэць знаёмых, паслухаць пеўчых на клірасе, а часам і пропаведзь айца Віталія. Хоць да пропаведзяў ён быў насцярожаны, ставіўся крытычна, не верыў, каб гаварыліся яны бескарысліва, дзеля збавення душ. Бацькаў практычны розум шукаў карыслівай зацікаўленасці прапаведніка і, не дакапаўшыся да такога, прыгадваў бытавыя факцікі, якія сведчылі, што і бацюшка не святы, асабліва са спакусніцамі-прыхажанкамі, значыць карысліваць у яго словах недзе пішчыць, толькі глыбока схавана, не для мужычых галоў яе выявіць. Ну што ж – і схавачь тымчасам ёсць калі: цэлымі тыднямі сядзіць без работы, можна ўсё прыдумаць і намуціць так, што і камар носа не падточыць.

Натрудзіўшы сваю лысую галаву, бацька вяртаўся да маральнага імператыва – паступай з другім так, як хочаш, каб з табой паступалі. Выходзіла, што бацюшка не робіць яму нічога благога, значыць і ён не павінен падкопвацца. А грахі бацюшкавы – чалавечыя, у каго іх не бывае. Як тыя дзеці перад споведдзю зюкаюць: “У мяне грахоў – дваццаць пяць мяхоў і дзве торбачкі”.

Маці пад злосную руку лаяла бацьку, што той у царкве стаіць толькі для людзей, а сам думае, як бы хутчэй скончылася служба ды зайсці ў рэстарачню Гіршоўскага, напіцца там з маладымі хлопцамі і ўсе грахі, што бацюшка адмаліў, назад на сябе ўзлажыць. Маці прымушала мяне гаварыць малітвы, а мне гэта не падабалася. Я проста не разумеў зместу царкоўнаславянскіх тэкстаў, яны мне здаваліся нейкімі калекімі, пародыямі чалавечых выказванняў, і гэта мяне раздражняла. Я не бачыў ніякага сэнсу ў запамінанні таго, што незразумелае. Але маці, устаўшы раніцой і адправіўшы бацьку ў лес, садзілася за прасніцу. А ў мяне частымі былі бяссонніцы, ночы, поўныя фантастычных уяўленняў, часта страшных прыгод, ад якіх я стамляўся, напалохваўся і прасіў маці, каб яна мне дазволіла ўстаць з ложка, хоць яшчэ рана.

Маці згаджалася, але пры ўмове, што я згавару з ёй пацеры.

Даводзілася гаварыць, перамагаючы яўную агіду да дзівацкага калекі-тэксту.

Калекі і жабракі выклікалі ў мяне неймаверны жах. Звычайна, калі я бачыў, як да нас у двор зварочвае жабрак ці жабрачка, уцякаў у паніцы за печ або залазіў пад ложак і, увесь калоцячыся ад страху, пралежваў там, пакуль той не пойдзе. А прыкрае цяжкае ўражанне ад гэтай сустрэчы заставалася ў мяне на некалькі дзён.

Можа, таму ў нас ніколі не начавалі жабракі, маці не пускала. “Дзіця ў мяне баіцца”, – апраўдвалася яна і старалася хутчэй выправадзіць з хаты.

Акрамя жабракоў і калек, прадметам страху быў для мяне Пэтала-конская смерць. Гэты малы, скалазубы, вечна ўсмешлівы (губы не сыходзіліся ў яго на зубах і таму пакідалі вечную грымасліваю ўсмешку) яўрэй, кожную восень праязджаў праз сяло і сабіраў старых або безнадзейна хворых коней і веў іх біць недзе ў лес, абдзіраў скуры, а тушы пакідаў ваўкам на конскіх могілках. Коней не зусім безнадзейных ён веў і там, у сябе, крыху трымаў, потым спрабаваў прадаць на конскім рынку ў Міры або забіваў недзе там, каля мястэчка. Наша суседка, цётка Альзьбета, запрашала Пэтала ў хату, частавала яго і аб нечым гутарыла. Мне і яна здавалася страшнай саюзніцай смерці. Мы, дзеці, падглядалі, як Пэтала цягнецца пальцамі, упэцканымі ў конскую кроў і тлушч, да хлеба, бярэ лыжку і сёрбае моцна. З жахам і гіканнем уцякалі мы з-пад акна, нібы бачылі нейкі шабаш смерці.

Народныя павер'і і забабоны трымаліся ў жанчын нашай сям'і даволі моцна, але толькі тыя, якія патрэбны былі на ўжытак. Так, у сенцах, заўжды віселі “навязкі” ад увярэдаў. Навязак было дзве – каровячая і чалавечая. Кароў пасвілі ў нас па лесе, таму ім часцей даводзілася ўвярэдзіць нагу, чым нам, людзям. Навязка складалася з пучка навістрыганных саломінак, кожная з якіх мела абавязкова “каленца”, саломінкі былі рознай даўжыні і складваліся так, што ўтваралі шарык. Шарык абкручваўся кужэльнаю анучкай, канцы якой сцягваліся і завязваліся, як завязваецца мяшэчак, у верхняй частцы тою ж завязкай. “Навязка” прывязвалася да нагі, вышэй калена або вышэй капыта, гледзячы, дзе быў увярэд.

У модзе ў нас былі пярэпалахі. Спецыялістка па гэтай часці была мая баба Зося. Адночы я так брыкнуўся пры гэтай аперацыі, што волава замест у міску, пырснула мне на шыю. Так і засталася адмеціна.

* * *

Імёны людзей у мяне з дзяцінства насілі нейкі таямнічы лёсавы сэнс, відавочна, ад таго, што яны асацыіраваліся з героямі казак і песень, дзе героі выступалі ў трагічных або камічных сітуацыях і надзяляліся фатальным лёсам.

Так, Маруся, мая сястра, была нейкім жывым адменнікам той Марусі, якая атруцілася з кахання і якую каханы прасіў: “Маруся ты, Маруся, адкрой свае глаза, а еслі не адкरोеш, памру з табою я...”

Настуся, дачка багатага Кандрата Клаўсуця, рэдкае, хіба адзінае ў нашай вёсцы імя, асацыіравалася ў маім уяўленні з гераіняй любоўнага

рамансу пра тапіцельку ўласнага дзіцяці, труп якога вылавілі хлопцы-рыбалоўцы і людзі апазналі, а потым: “У нядзелю рана ўсе званы гудуць, маладую Настасію пад наказ вядуць”. Не развейвала гэтага ўражання страхотлівасці, якое, здавалася мне, зыходзіць, як нейкая пара з палонкі, ад постаці гэтай маўклівай, замкнёнай чарнявай дзяўчыны, нават непрыстойная частушка, складзеная вясковымі распуснікамі на сям’ю Кандрата, яго жонку Алену і дачку Настасію, можа, у парадку псіхалагічнай самаабароны ад таго самага подыху злачыннасці, якога дасведчвала і мая палахлівая душа.

Прыпеўка была непрыстойнай, фрывольнай, але складзена хвацка:
 Настасся знялася,
 Алена з яйцом...

Многія роды ў нашай вёсцы называліся чамусьці па імёнах жанчын, прытым яўна ўніяцка-каталіцкага гучання: былі Тарэсіны, Крысіны, Марысіны і нават Марышчыны. З роду Марышчынных паходзіла мая бабка Зося, а таксама бацька і дзед Лёвы Васілеўскага, майго траюроднага браценіка. Відаць, родавыя імёны матрыярхальнага характару сустракалі нейкае эмацыянальнае супраціўленне, бо ў вёсцы жыла непрыстойная рыфмаванка: “Крысіна-Марысіна цераз с... лысіна”.

Наогул у Сіняўцы была традыцыя здрабняць і распадабняць імёны, каб яны маглі замяніць і прозвішчы, якія з-за эканоміі слоў неахвотна ўжывалі. Распадобненыя імёны выяўлялі яшчэ індывідуальныя характары ўладальнікаў, напрыклад, самае нашыранае імя Іван у нашай вёсцы мела такі веер мадыфікацый: Іван – гэта нехта салідны, Іванко – так сабе, Іваначко – благоце ці блазан, але Ян, Янко, Ясько, Ясьенько – ішлі на поўным сур’ёзе. Біблейскае імя Іосіф давала такія варыянты: Ёсіл, Язэп, Язэбка, Джэп, Язэбачко, Юзік, Юзічак, а Пётр – Пятрук, Пецер, Петрык, Пятро. Калі такіх варыянтаў на ўсіх Іванаў, Язэпаў ці Пятроў не хапала, то даводзілася ўзмацняць імя родавымі мянушкамі і атрымлівалася Пецер Тарэсін, Пецер Хвеляў, Пецер Базёнаў.

* * *

Пушча і Нёман фармавалі маіх землякоў, рабілі паджарымі, мускулістымі і спраўнымі іх постаці. Вострым разцом галін і сукоў выразала прырода на іх, змочаных салёным потам, тварах глыбокія барозны маршчын. Мне падабаліся твары сіняўскіх людзей, і не толькі прывабныя, правільныя, як з карцінак, твары сябровак маёй сястры. Тыя дазвалялі мне беспакарана ўглядацца ў іх гадзінамі і толькі, калі ім напрыкрала мая неадлучная прысутнасць, кідаліся дурэць са мной і козытам выганялі ў кухню або на двор, каб між сабой абгаварыць свае сакрэты. Мне падабаліся да шчымлівага салодкага болю твары сіняўскіх хлопцаў. Але прыглядацца да іх я саромеўся і толькі крадком схопліваў іх характэрныя профілі, сухашчавыя шчокі і моцныя падбародкі. Нагледзеўшыся на гэтае хараство, я прыбгаў у хату і браў аловак, каб замаляваць іх, але рука не слухала мяне, з-пад алоўка выходзілі на паперы

зусім не падобныя на жывых, зусім выпадковыя і малапрыгожыя людзі. Гэтая немагата замацаваць характэрнае было для мяне вялікай пакутай, яна пагружала мяне ў скруху і балючы смутак. Завяршалася гэтая трагічная дуэль з зачараваным няўлоўным характэрнаем свету тым, што я браў люстра і ўглядаўся ў свой твар. На мяне пазіраў суб'ект з задраным, далёкім ад класічных формаў носам і сціплым падбародкам. Я спрабаваў прыгінаць канец носа пальцамі, і твар змяняўся, рабіўся падобным на вострыя твары індзейцаў, якія я бачыў на ілюстрацыях да раманаў Карла Мая пра высакароднага важнага іракезаў Вінету. І мяне агортвала самая сапраўдная крыўда на скульптара – прыроду, якая мелася ж ляпіць мой твар. “Ну што табе каштавала, – гаварыў я ў думках гэтаму зласліваму скульптару, – ну што табе цяжка было прыціснуць мой кірпаты нос хоць на паўсантыметра ўніз, тады б і вусны сталі не такімі разлезлымі, а прынялі б выраз суровы і рашучы. Тады б я быў сапраўдны сіняўскі хлопец. І ў каго ўдаўся мой няшчасны нос і твар? Бацька меў нос прамы і тонкі, шырока пастаўленыя аліўныя вочы і вялікі лысы лоб. Нягледзячы на поўную сваю пляшывасць (пасля тыфу, недзе ў рэвалюцыю ў Петраградзе аблысеў за адзін тыдзень) ён быў прыгожы мужчына. Галава яго малая трымалася на моцнай шыі, а сажнёвыя плечы расходзіліся роўна, без найменшай прыгорбленасці, так характэрнай для мужчын, ягоных равеснікаў. Не, гэта ў мяне не ад бацькі такі нос і такая замэрласць...

Пра бацьку казалі, што ён не толькі быў калісь самы прыгожы дзяцюк, а і цяпер відны мужчына, ды не толькі самы дужы, а і разумны.

Мне падабаліся і маляўнічыя твары старых жанчын і дзядоў, на якіх час завяршыў сваю разьбярскую справу, прыдаўшы каму выраз лагоднай дабрадушнасці, а каму драпежнай суровасці, відаць, каб на тым свеце анёлу лягчэй было вырашыць, куды каго паслаць – у рай ці ў пекла.

Аляксей Клаўсуць быў кравец сярэдні, шыў пераважна простую шарачковую вопратку, а зімою суконную ды кажухі. Фартовыя хлопцы касцюмаў у яго не заказвалі, на гэта быў у нас кравец іншы, а яшчэ лепшы – у Буковічах, Васіль Пучко. Аляксееву работу часам абгаворвалі жанкі на вёсцы – то цвіклю, то гестку не так ушыў, то каўнер выйшаў не так, што вядро бульбы можна за каршэнь усыпаць. Але сям'ю Аляксей карміў у асноўным іголкай. Каня не трымаў, аралі яму ягоны трацяк людзі ў парадку адработкаў за шытво. Хата Аляксеева лічылася багатай, марку набівала прыгожая Аляксеіха, чысцюля на ўсю вёску. Нас, хлапчукоў, калі мы заходзілі да яе сыноў па-сяброўску, далей кухні не пускала, бо ў пакоі ў яе ўсё было выглянцавана, вышаравана, палавічкі пасланы, фіраначкі завешаны, і ўсяго характэрнага, якое завяла Аляксеіха ў чыстым пакоі, ніхто з вёскі не бачыў, бо доступ туды мелі толькі выбраныя людзі не з нашага свету. Кватараваў адзін час упраўляючы лясоў пана Хандзінскага, пузаценькі з выпешчанай бародкай пан Раўда, потым, калі ішоў дзялёж сервіту і купец Берман закупіў у Хандзінскага ўвесь лес, таўсцей дваццаці сантыметраў у вотрубе, а сіняўцам навечна адыходзіла зямля і ўсё, што расло на ёй танчэйшае, Раўду замяніў прадстаўнік фірмы,

франтаваты былы белагвардзейскі афіцэр Барабанаў. Ён хадзіў, памахваючы бамбукаваю тростачкай з круглым чорным бліскучым набалдашнікам, і насіў чорныя, акуратна падкручаныя, як у цара Пятра Вялікага, вусікі. На вёсцы пляткавалі пра гэтага кватаранта і гаспадыню, нават трэцяга сына сталі дражніць Барабанавым, але рэўнасці ў Аляксея выклікаць не ўдалося: Аляксеіха была як жонка Цэзара, вышэй падазрэнняў.

Зрэшты Аляксей меў падставы не баяцца суперніцтва: інтымная сфера сямейнага жыцця была ў яго пастаўлена на навуковую аснову. Аляксей меў унікальную, як для вяскоўцаў, кнігу “Мужчина и женщина”. О, як мы, падлеткі, хацелі дабрацца да гэтае забароненае кнігі! Як угаворвалі Мішку “свіснуць” яе з куфра, у якім яна захоўвалася, – дарэмна. Мішка дрэйфіў, баяўся бацькавай публічнай кары.

І сам Аляксей нікому з вяскоўцаў не даваў чытаць гэтай кнігі – толькі настаўніку Цатэвічу ды Фаніку Васілеўскаму. Астатнім мужчынам даваў вусныя кансультацыі на пасядзеньках у Пазнякоў, як паступаць, каб не было дзяцей і нават што рабіць, каб нараджаліся, як па заказу, сыны або дочки. Праўда, у самога Аляксея нарадзіліся запар ажно тры хлопцы, таму скептыкі не дужа верылі яго парадам. А вярнуўся давер да Аляксеевых парад, калі ў яго нарэшце з’явілася дачка.

А мне гэтыя Аляксеевы парады вылезлі бокам. Як толькі гаворка мужчын пераходзіла на інтымную тэму і Аляксей, адкашляўшыся, пачынаў пераказваць, што пішуць вучоныя кнігі, мой бацька разглядваўся па кутах і, згледзеўшы мяне за спіною Міхася Пазняка, паднімаў голас:

– І ты тут сядзіш, сэплі папусціўшы? Настроіў вушы... Марш дадому!

Я, горбячыся, вылазіў з-за Міхасёвай спіны і ціхенька накіроўваўся да кухонных дзвярэй. Мужчыны падкідвалі насмешлівых рэплікаў. Але дзядзька Міхась выходзіў за мною, паказваў мне пальцам – лезь на печ, а сам бразгаў дзвярыма ў сені і з сяней вяртаўся дахаты.

Прытуліўшыся да дашчанай перагародкі, я слухаў гаворку мужчын, але пад такім страхам, што прападаў усякі сэнс і смак.

Калі тэма мянялася, дзядзька Міхась выходзіў зноў на кухню, бразгаў дзвярыма і ўводзіў мяне ў хату нібыта з двара.

... Блохі, на сіняўскай гаворцы “скацукі”, былі ў вёсцы сапраўднаю біблейскаю плягай лета. Хімічныя сродкі гігіены тады да вёскі не даходзілі, адзіны з даступных селяніну – мыла. Яно ўжывалася ашчадна, жанчыны мылі бялізну спачатку ў “мяккай” шчолачнай вадзе, якую рыхтавалі, раствараючы ў кіпені драўляны попел. Старанна працэджаны, гэты “луг” замяняў мыла, якім карысталіся толькі пры паўторным перамыванні больш далікатных, “крамных” убораў, а даматканя выварваліся ў “лузе” ды выкалочваліся пранікам. Паласкаць і дамываць бялізну жанкі насілі на Нёман, у бягучую воду. Паласкалі і адбівалі пранікамі на вытырклым з-пад ляску дубовым дзюбе ўтопленай калісціці вціны. Кабеты забрыдалі да гэтага дзюба, пападтыкаўшы падолы вышэй

кален, і, стоячы ў вадзе, лупцавалі пранікамі ўсё зрэбнае і кужэльнае, суконнае і шарачковае.

Адзенне ў нас насілі чыстае, але яно, відаць, захоўвала і пасля такога мыцця натуральны пах воўны ці лёну, таму было панадным для “скацукоў”, і тыя атакавалі басаногую моладзь на вячэрніх сустрэчах і гуртавых спевах. З-за гэтых самых “скацукоў” завадатары хлапечых гуртаў прапанавалі спяваць, ходзячы з канца ў канец вёскі. Гэтыя згуртаваныя маршы падбівалі на розныя штукарствы і псоты. Часам, праходзячы ля нашай хаты, задзіры знарок зацягвалі якую-небудзь непрыстойную прыпеўку, напрошваючыся на тое, што бацька пачуе, схопіцца з ложка і дасць ім праз адчыненае акно добрага прабіранца і ўсе кінуцца наўцёкі, каб не быць пазнанымі. Апынуўшыся ў такой сітуацыі, даваў дзёру і я, бо калі б быў заўважаны, то пакаранне не абышлося б вымаўкай ці сарамоцінамі.

Разыходзіліся хлапечыя кампаніі позна за поўнач. Каб не будзіць дамашніх, я, як і іншыя равеснікі, летам спаў у палоўні – дашчанай прыбудоўцы да гумна, у якую восенню бацька ссыпаў мякіну. Мякіна скармлівалася і палоўня пуставала. Я зацягнуў туды стары ложак, напхаў высушаным аерам, а пад сяннік расцілаў тоўсты пласт сырога палыну – для адпалохвання “скацукоў”. У пэўнай меры гэта дзейнічала. Але часта здаралася, што не паспяваў я заснуць, бо бацька сярод ночы і ў пацёмках шыкаваўся да выезду на касавіцу. Я чуў яго завіханне ля воза і вупражы, рыпенне дзвярэй у адрынцы, кленічы на прадметы, якія не ўдавалася знайсці ўпоцемках, а ўрэшце раздавалася за сцяною палоўні басавітае:

– Валодзь! Ставай! Паехалі!

А ўвогуле ацэнка выхаванасці ў нашай вёсцы была элементарна проста: усе падлеткі дзяліліся на тых, што мацюжыліся і не мацюжыліся, а для дзецюкоў ужо гэты паказчык не стасаваўся, бо дзецюкі мацюжыліся ўсе, толькі адны моцна, а другія стрымана, у крайніх выпадках. Мацюжнае слова ў мужчыны лічылася нечым нармальным, як сігнал прыналежнасці да прывілеяванай палавіны ўзроставай групы.

... З царскіх “полтинников” і рублёвых манет спрытныя дзецюкі выраблялі для сваіх каханых пярсцёнкі.

Я любаваўся, гледзячы, як Ваня Бандарчык, слабы фізічна, але майстар на ўсе рукі, браў у рукі манету і, паставіўшы на плоскую бабку рабром акуратней і далікатней, чым клеплючы касу, біў па рыльефным канце, расклёпваў яго, і прападала рыфленне, а кант расклёпваўся і навісаў роўненькім паўкругам над арлом і над рэшкай, утвараючы пярсцёнак, які заставалася толькі высячы востранькім зубілам, зробленым са старога напільніка, а потым акуратна пазразаць вострым нажом зазубрыны, зашліфаваць брусковым пылам, нацярушаным на суконачку і зіхоткі пярсцёнак схаваць да праводзін дзяўчат з вячорак – тады і падарыць кляйноцік, сімвал здатнасці сваіх рук і млосці закаханага сэрца.

На паляванне са Стаўбцоў прыязджалі паны, якія арандавалі сіняўскі лес і сервітут, а таксама лясы пана Касакоўскага. Толькі да “Грапскага” не дабраліся. Шчарсоўскаму графу самому былі патрэбны паляўнічыя ўгоддзі. Граф меў сваю паляўнічую кампанію і сваіх леснікоў, якія ахоўвалі і высочвалі спецыяльна для яго звярыну. Адно графскае ўрочышча за Добраччу пры Нёмане і называлася Асока. Там, гаварылі, вадзіліся ваўкі і дзікі. Пра графскія паляванні чуткі даходзілі да леснікоў са Святухі, Хідраў і з Добрачы. Усе яны любілі пахваліцца, як дагадзілі графу, навялі яго паляўнічую кампанію на добрую здабычу.

Аднойчы і мне давалося бачыць здалёк графскае паляванне ў сенакосную пару на добрацкіх сенакосах. Была там вялікая лагчына Спалёўка, парослая высачэзнаю аскай. Займала яна больш за дзве дзесяціны. Сіняўцы падсмейваліся з таго, хто купляў Смалёўку на сенакос, бо трава там была благая, надавалася толькі для кароў дый то на сечку-паранку, а конь есці яе не будзе. Калі ж станеш адною асакою каня зімою карміць, то ліха ты на ім заробіш, добрага таварніка такі каняга не пацягне. Але купляў усё ж нехта з сіняўцаў Смалёўку. Купляў чалавек безграшовы, непатрабавальны, часцяком Юзік Карыта. Нават гэтае ўрочышча лічылася як бы яго прыналежнасцю, і хоць каму, можа, і карцела танна набыць каровінага сена, але ўважалі Юзікава пяршынства.

Дык вось ужо ў часе сенакосу абкасілі сіняўцы Смалёўку, а Юзік, як вадзілася, марудзіў. І ў высокую асаку спаўзлі ледзь не ўсе жабы з прынямоння, а за жабамі – буслы. Туды пазбягаліся апуджаныя касавіцай бакасы і драчы, ну і па-ранейшаму жыравалі ў высокай асацэ апуджаныя з азярын дзікія качкі. Туды і павёў добрацкі ляснік маладога графа на качкі. Гэтым разам граф быў адзін, без кампаніі. Абслугоўвалі яго толькі леснікі з Добрачы і Святухі. Наганялі з сабакамі качак на графа, а той страляў. Сіняўскія касцы глядзелі на гэтае паляванне, як на спектакль. Усе, акрамя самых заядлых, паўтыкалі косы і граблі ў зямлю ды назіралі, выбухалі зларадным смехам, калі граф мазаў і шкадавалі качак, каторыя падалі ад стрэлаў:

– Думаеш ён забіў? Ані халеры, зглуміў. Падраніў недзе, а яна зашыецца ў асаку і прападзе. Ніякі сабака там яе не дастане.

Калі ж пасля графскіх стрэлаў чародку наўздагон біў ляснік, то мужыкі хвалілі:

– Во гэты дасць, не прамажа, не то што той паніч.

Стаўпецкія паляўнічыя, зразумела, сваіх леснікоў не мелі. У іх быў толькі адзін наглядчык за арандаванымі ўгоддзямі – гэта Смешка. Увесь год ён ахоўваў лясы ад браканьераў і сам ўпотаі лупіў, што пад руку трапляла. Праўда, рабіў гэта асцярожна і маскіраваў спрытна. Смешка быў чалавек патайны, негаваркі. І празвалі яго так за прыскалечаную ўсмешку, што не сыходзіла з твару. Жартавалі, што дзе ён ні йдзе, на каго ні глядзіць, дык усё “цэліць, меціць, забіць хоча”.

Смешка наймаў загоншчыкаў, расстаўляў паляўнічых на месцы, дагаджаючы самым значным панам. Але, відаць, і сябе не крыўдзіў. Вечарам паляўнічыя сыходзіліся, гучна абмяркоўвалі поспехі і няўдачы.

Помніцца мне з тых вечароў, як пан рэферэнт забіў цецэрука, а Смешка – ліса. Нехта знарок прапусціў казіны статак, пашкадаваўшы панам як-ніяк нашай сіняўскай звярыны. Несці цецэрука рэферэнт даручыў камусьці з загоншчыкаў, і той, прыйшоўшы раней за пана, паказаў таго цецэрука ў сенях пры святле лямпы. Мы, падшыванцы, праціскаліся пад рукі, каб таксама пабачыць упаляванага цецэрука.

Я, памятаю, дапяў-такі свайго – пабачыў птаха чорнага, як смоль, з бліскучым, аж сіняватым пер’ем, чырвоным грабеньчыкам і завушнічкамі пад дзюбай, а дзюбка была курыная, таму шкада зрабілася такой дробнай свойскай птушкі, забітай невядома за што.

А вось з’явіўся пан рэферэнт, стаў разглядаць трафей з гонарам, і ўсе хвалілі яго цэльнасць.

Смешка ўнёс свайго ўжо адубянелага ліса – рыжага, як жар, на спіне, з белым падчарэўем. Не было ў гэтым мёртвым скудлачаным камяку поўсці ні казначай хітрасці, ні задзірыстага спрыту. Смешка, заскаліўшы вока, прыгладзіў поўсць на лісіным хрыбце і ўсмешліва, сіплаватым голасам папрасіў пана старосту прыняць ад яго падарунак, які пад яго стрэл трапіў выпадкова, а належыць высокаму госцю. Староста адмаўляўся, ён і без таго сам упаляваў сёння козліка, задаволіў сваё самалюбства. Аднак здаўся на просьбу і сказаў жаўнеру, памочніку шафёра, занесці ліса ў машыну. Паны выпілі па кілішку, а непітушчыя па шклянцы чаю і паехалі.

Вёска засталася з уражаннімі і паляўнічымі таямніцамі, якія раскрываліся памалу, як шпуля з калаўрота на цэўкі, – нехта зацапаў, аказваецца, падбітага зайца, які кінуўся ратавацца назад, пад загоншчыкаў.

* * *

Я, відаць, хутка адчуў, што ўсе дамашнія любілі мяне і стараліся дагаджаць, але, чым больш яны мне наравілі і выдынгоўвалі перада мной, тым менш я цаніў іх старанні, рабіўся распешчаным прывярэдам. Калі бацька ішоў на платы, я тут жа заўважаў яго адсутнасць і патрабаваў: “Хачу тату!”

Маруся, каб супакоіць мяне, вымагацеля, брала за ножку і, стукаючы пальцам па пятцы, заклінала:

Кую, кую пятку,
Мы паедзем к татку.
А ў нашага татка
Новая хатка.
І садок, і мядок,
І цыбулькі градка.

Бацька любіў папесціць мяне ласункам, з плытоў абавязкова прыносіў кулёк цукерак, якімі я частаваў сяброў, але як самы смачны

ласунак прыгадваецца мёд дзікіх пчолаў. Бацька выкасіў неяк на лузе пчалінае гняздо і прынёс дамоў невялікі сот, загорнуты ў газету. Ласунак мне так спадабаўся, што назаўтра я сустракаў бацьку з касьбы за могілкамі і пытаў: “Тато, мёду прынёс?” А потым цэлы вечар прыставаў. Але ў бацькі не то было, што ў бабы з двайным прычасцем. Мёд не паўтарыўся і запомніўся як ідэальны ласунак. А ласункам ардынарным быў цукар. Яго бацька хаваў у сваім куфэрку, зробленым яшчэ тады, калі ездзіў у Пецябург.

У дзяцінстве ў мяне былі дзве слабасці: адна саромная - гэта я еў пясок з пазняковай бабчынай прызьбы. Пясочак быў светленькі, як перамыты, набраны з нёманскага гаку, але дзядзькі Уладзік і Міхась сарамалі мяне за такое ласаванне. Як я толькі пераступаў парог, дзядзька Уладзік клікаў:

– А ну, ходзь сюды, паглядзім, што ў цябе на губах!

Я хуценька праводзіў чучкамі і тыльнай стараной далоні па губах ды падыходзіў няпэўным крокам. Дзядзька ўсё роўна нязлосна прыдзіраўся:

– А вось, вось бачу-такі: еў пясочак, жэўжык. Вось, як наясіся калі, ды як схопіць цябе заварот кішак, то і памрэш...

– Не памру, а вот і не памру!..

– Памрэш, нябось, я ведаю, і пахаваем цябе не на могілках, а за плотам, як якога самагубніка. Паглядзіш! Папомніш маё слова!

Я набіраўся адчування вінаватасці і гатовы быў заплакаць. Тады дзядзька Уладзік перамяняў тэму.

– От, пойдзем лепш на дрывотню, ды накапаем чарвякоў, ды пойдзем рыбы наловім на булён. Пайшлі.

Пазнякова дрывотня была зусім іншая, чым у нас. У нас маці пасля таго, як бацька вясною пачаў секчы дровы, прыходзіла з Марусяй і акуратна збіралі трэскі, складвалі іх у адрынцы на распал. На нашай дрывотні і куры не грабліся, а з пазняковай яны не адыходзілі. Дзядзька Уладзік ганяў іх, але без асаблівага поспеху, і толькі ў летнюю сухмень, калі вырастала гародніна, яны пераносіліся на грады. Але як бы заядла ні грабліся куры, дзядзька Уладзік адразу знаходзіў нязрушаную мясціну і паднімаў там трэскі сахаром. Даставаў аж да глыбіні, дзе трэскі былі вечна мокрыя, і паміж тымі мокрымі трэскамі поўзалі цёмна-чырвоныя пародзістыя чарвякі – акунёўскія прысмакі. Дзядзька Уладзік называў гэтыя чарвякі чыстымі, набіраў іх у анучку і клаў у бляшанку з-пад чаю.

Мы сцябалі з дзядзькам у дзве вуды: дзядзька на гаку, а я ў завоінцы. Вечарам сёрбалі звараны дзядзькам Міхасём булён з рыбаю. Маці, калі я затрымліваўся ў Пазнякоў, дакарала: “Цыган, валацуга, як бы ў цябе сваёй хаты няма... Памаўза ты памаўза!.. Чуў, што памаўзлівае цялятка дзве маткі ссе? На вот сырадою кубак выпі, а то ж, пэўне, булён сёрбаў, жывот дармо распіраў. От будзеш такім пачварам, што жывот як начоўкі, – людзям на смех. Дай я хлебца маслічкам памажу, не зашкодзіць. Мацней будзеш спаць”.

На Каляды Маруся ўносіла мінулагоднія цацкі, а я маляваў новыя – зімовую хатку з высокім дымам над комінам, каня, мядзведзя, зайца, козачку і святога Мікалая з белаю барадою і мяшком за плячыма. Маляваў і яблыкі, грушкі, бурачкі для козаў і зайцоў. З глянцавай каляровай паперы Маруся склейвала доўгі ланцуг, якім апяразвала елку ўнізе. Але найлепшымі ўпрыгожаньнямі былі маміны прысмакі, пячэнне; птушкі, рыбкі, зорачкі і месяцы, дасціпна вылепленыя з пшанічнага цеста і памазанья бялком, прысыпаныя цукрам і макам. Маці пранізвала іх саломкай, і яны мелі дзірачкі, куды зацягваліся нітачкі, якімі цацкі-ласункі прывязваліся да елкі.

Маёй зморай былі гусі. Як толькі гускі выседжвалі гусянят, маці іх не доўга няньчыла: туды-сюды і перадавала мне на догляд:

– Гані на выган, няхай вучацца дабываць сабе ежу. Толькі ў Нёман ды ў шкоду не пускай, бо сам іх адтуль не выжанеш, як арол ці каршун наляціць, то і перапалавініць, – дала маці настаўленні, выпраўляючы.

Пасвіць гусей мне не хацелася: вельмі ўжо непрэстыжная жыўнасць. Многія гаспадыні ў вёсцы зусім не трымалі гусей, іншыя мелі штук па пяць-шэсць (адзін вывадак), дык і не пасвілі, так пускалі пустапасам на выган: няхай пры чых, у каго там большы гурт, перакідаюцца, ад каршуна мо хто адпудзіць, а не – дык на то божа воля. Не стаяць жа крукам над пяццю гусямі, не смяшыць людзей.

А мая маці любіла трымаць гусей добрую чараду, штук пад трыццаць – як палічыць. Тых бабаў, што не хацелі гусінага клопату, маці называла гультайкамі. І ў нас была, хіба, самая вялікая і самая крыклівая чарада. Такая арава магла стаць шкодлівай для вёскі. Каб аднадзіць ад чужых аўсоў на блізкіх ад пашы палетках, маці дала суровыя заданні: прынаджваць гусей да старых неманін ды маленькіх прытокаў-раўкоў, парослых густым аерам, лежджаем і шчупацкім зеллем ды лотаццю: “Няхай там жыруюць, набяруцца смаку, то й на поле, у шкоду, ісці не будуць. Глядзі толькі добра, каб мне, чаго добрага, патраўнога не прышлося плаціць. Ад людзей каб сораму не было ад такога пастуха...”

І я пасвіў, часамі і адзін, а аднаму на пашы – нудна. Гусі тыя шалпочуцца ў зямлі, а ты сядзі, пілнуй іх няведама ад каго. Арол жа на вадзе хапаць не будзе здабычу, не ўмее, ён сухапутны, а ліса ісці пад самую вёску сярод белага дня пабаіцца сабак. Адным словам, знаходзіў я аргументы для таго, каб не стаяць крукам над гусянятамі, не нудзіцца без патрэбы, а ісці вунь да авечага пастуха – Шостака Алёшы. Алёша быў адзін сын у Салошынай “Файкі”, з авечага пастухоўства яны і жылі, пасвілі авец з усёй вёскі. Аднаму ўпасвіць такі гурт – нялёгка: Шостак у шапку не драмаў, хіба ў гарачы поўдзень даваў храпуна, калі авечкі, збіўшыся ў гурт, лажыліся на высокім грудзе ды западалі ў сон. Драмаў з падначаленымі і авечы генерал.

Алёша быў невысокага росту, але мажны, шырокі ў плячах і дужы па сіле. Мой бацька іранізаваў: “Ото дзіво, што дужы, выляжаўся каля авечак на сонцы, як брытан. Там сілы не растраціш, бо і не пакажаш. На платы

пара Шастаку”. І стаў браць бацька да сябе Алёшу заднікам, не толькі за сілу, колькі за памяркоўны, спакойны характар.

Але гэта было пазней, а перад тым колькі гадоў Алёшава прозвішча гучала ў нашай вёсцы адмоўна ахрышчаным. Вымаўляла яго так маці, ушчуваючы мяне за няжасную гусіну пасьбу:

– Гэта ж трэба, га?! Брыдка людзям сказаць: такі вялікі хлопец, а такі нягеглы: кіне ды бяжыць к Шастаку яго авечак пасвіць. Дальбог жа людзі смяюцца, кажуць “дурны”. Гусі тыя ад рук адбіліся, і гэта мне самой трэба што ні вечар чайку браць ды ехаць гусей па Нёмні лавіць ды прыганяць, бо такі пастух – прапасвіў. А вось аўсы падрасуць, дык і саўсем ад гусей тых адрачэшся, як пойдучь людзям у шкоду.

Маці малявала драматычныя малюнкi, скардзілася на свет, выгаворвала сваю крыўду, якую ёй цяпець не гонар з-за такога нерастаропнага пустальгі, як я. І я падцягваўся, але не на доўга. Вабіў мяне Шастак, бо быў рахманы, вясёлы, расказваў процьму казак, страшных і смешных, часам непрыстойных. Тады ён папярэджваў, каб я нікому не паўтараў, бо там сэкс ішоў бурна і ўсё называлася сваімі імёнамі.

Свет гульняў быў прывабным і цікавым, гэта быў свет поўнай свабоды, а свет рэальны, які ўстанавілі дарослыя, быў светам абавязкаў; у першым свеце панаваў прынецп: я хачу, я люблю, а ў другім: я мушу, мне трэба.

Гулялі мы ў гарадкі, у лапту, у палянку, у схованкі, у салдатаў, у вяселле.

Я апынуўся паміж двума светамі і гэтым самым адчуў іншасць свайго стану ў параўнанні з сябрамі, у якіх былі старэйшыя браты і малодшым давалі права цалкам уваходзіць у свет гульні, іх не нагужалі абавязкамі. А маё права на свет гульняў было абмежавана. Маці давала мне дарослыя даручэнні, а паколькі я адпрошваўся, дык яна высмейвала наш дзіцячы свет як нікчэмны, з якога я вырас, а ўсё ліпну і затрымліваюся там, не думаючы, што гэта ж брыдка такому дылдзе забаўляцца, як маленькаму.

Я дружыў толькі з асобнымі сябрамі, стараніўся ад аравы, ніколі не хацеў быць адным з табалы. Я не прымаў яе інстынктыўна, бо з маленства яна падбівала на нейкія псоты, за якія маці чытала натацыі, а бацька браўся за рамень. Я навучыўся ставіцца да жаданняў табалы крытычна, хоць быць у гурце мне падабалася. Нават у гульнях табала выяўляла жорсткасць. Гуляем, напрыклад, у гарадкі, я спыняюся на пляцоўцы, і ўсе чатыры хлопцы з другой каманды стаяць у рагах, і кожны, у каго апынаецца мячык, хоча біць па мне. Я сачу, як перакідваецца мячык, каб змыліць мяне, вось, вось нехта трапіць у мяне, і я выйду з гульні, буду “забіты”. Сачу спераду вачыма, ззаду – скураю, вось б’е па мне злоснік, я маю незраўнаны рэфлекс унікання, выкручваюся, і мячык ляціць міма, прысядаю – і ён ляціць над галавою.

– О, глядзі, – крычаць хлопцы, – які швыдкі!

– Кулік, кулік! – удакладняе нехта. – Ён, як кулік, прысядае і дрыгае.

У яго не пападзеш!

Я станаўлюся нейкім унікумам. І мне прыкра. Не хачу, каб мне зайздросцілі, падкопваліся і зрабілі чужым. О, табала мела вялікую сілу, каго яна не прыме, выкіне, з каго стане кпіць, дык не перастане, нават калі той і тыя вырастуць, стануць гаспадарамі, а нягеглага ці дурнога ўсё роўна будуць абзываць мянушкамі, якія далі ў дзяцінстве, да смерці – зімагорам, прыгаркай, цяльмехам або сапляком, шалапутам ці трокцім, урангелем, радзянкам, бальшавіком...

У вайну “мікалаеўскую” ў Сіняўцы стаялі карэйцы, рабочы батальён дзіўных людзей, якія елі жабаў. Ці парадыравалі сіняўцы, ці перадавалі натуралістычныя малюнкi, паўтараючы прагныя воклічы карэйцаў: “Цаба, цаба, цаба, лаві цаба!” Расказвалі сведкі, што, налавіўшы ў Нёмнавых старыцах цэлыя ведры жабаў, карэйцы раскладвалі агонь пад вялікім катлом і кідалі дабычу ў вар. А потым, смачна абгрызваючы жабіны сцёгны, цмокалі: “Ай, цаба, ой, цаба”.

У тую вайну фронт ішоў ажно вунь дзе – па Сервачы і толькі за Шчорсамі выходзіў за Нёман. Дык у нашай вёсцы стаялі рускія войскі другой лініі і, як прыгадвалі пазней вяскоўцы, працоўная дружына, куды ўваходзілі жыхары далёкай Карэі. Дык вось, пакінулі салдаты па сабе памяць – чатырох ці пяцёрых сынкаў, прыжытых з мясцовымі дзяўчатамі. Засталіся тыя дзеўкі векавухамі, самі гадавалі сваіх няшлюбных дзяцей. А былі хлопцы здаровымі, мала хто асмельваўся назваць каторага ў вочы “байструк” ці “самасейка”.

Салдаты з дапамогай вяскоўцаў не толькі парасцягвалі “ў свабоду” гаспадарчы інвентар, але нямала пакінулі са сваіх пажыткаў. У адрынцы, яшчэ перад школай, я пачаў асвойваць змест “артылерыйскага яшчыка”, вялікай прадаўгаватай скрыні, навешанай на сцяну. Яна напалавіну была запоўнена вінтамі, гайкамі, пруткамі, нейкімі неверагоднымі металічнымі прадметамі, якія бацька ператвараў то ў ручкі, то ў клямкі, то ў засавы, то ў засаўкі да дзвярэй, весніц і брамак, то ў крукі, гакі, гвазды да прывязвання жывёлы, вешання пас тронкаў, ланцугоў, збруі, розных вяровак, драцінаў – усяго таго, што патрэбна ў гаспадарцы. Я перабіраў змест “артылерыйскага яшчыка”, як скупы скарбонку ці археалаг адкрыты скарб, дзе кожны прадмет быў загадкай. Вось разгадаць, што гэта за штукавіна, для чаго яе зрабілі вайскоўцы, для чаго ўжывалі дарослыя, – гэта было неверагодна цікавым заняткам.

Ён меў і свой забаронены працяг – забаронена было забаўляцца патронамі і ўсякаю зброяй, нават іржавай-пераіржавай. Але патроны, кулі, старыя вінтоўкі вабілі. Іх мы знаходзілі ў гразкіх неманінах, куды іх насыпалі-натапілі салдаты, у абоймах і россыпам. Вельмі цікава было, расклаўшы агонь, кідаць туды патроны, потым, адбегшыся, залягаць і вычэкваць, а што ж будзе?.. У Цыплях мы шнырылі пад карэннем аеру, апускаліся па шыі ў цёплую густую каламуту і даставалі сваё “шчасце”, сваю здабычу – абоймы патронаў з тупымі кулямі. Старэйшыя гаварылі, што гэта кулі ад “французскіх бярданак”, такая як садане, дык вырве, што далонню не закрыеш, ведама, тупая, не то што руская – востранькая.

Патроны мы раскупорвалі, порох ссыпалі ў кучку і падпальвалі, дзівячыся на феерверк, а з куляў выплаўлялі волава для паплаўкоў на рыбацкія шнуры і на вуды. Часам, калі ўдавалася знайсці вельмі багата патронаў, дык кідалі абоймы проста ў агонь і, адбегшыся ў лагчынку, глядзелі, як яны стралялі, падкідваючы ўгору галавешкі, а кулі часам праляталі над нашымі галовамі і мы адчувалі сябе як дарослыя салдаты на фронце.

Для сіняўскіх хлопцаў рум – гэта быў не склад дрэва: страявога лесу, слупоў, шліфераў, памяроўкі, рудстойкі і проста дроў – гэта быў нейкі храм, дзе была лёгкая работа і прыемныя сустрэчы з сябрамі, вясёлыя анекдоты, нечаканыя рэплікі, канфузы для адных і прызнанні, захапленні іншым.

* * *

Да горкай скрухі даводзілі мяне напаміны родных, што недзе і ва мне смыліць такая ж самаволя, дзікая кампанейскасць і нястрыманасць, як у бацькі. Адночы летам, у накрытым ужо зрубe нашай новай хаты, сушыўся яшчэ зялёны, смачны гарох. Бацька быў на плытах, а маці з Марусяй пайшлі ў поле, пакінуўшы мяне на рукі зусім нямоглай маёй павівальнай бабкі. Я, адчуўшы свабоду, склікаў равеснікаў і аб'явіў, паказваючы на развешаныя кіткі гароху:

– Хлопцы! Во – казёнка! Давайце латашыць!

І мы златашылі: што з'елі, што патапталі, сям-там засталіся сухія струкі. Сястра, прыбегшы з поля перад мамай, ажно рукі ўзвяла да неба і пачала божкаць:

– А Божачка, а міленькі, а ў каго ён такі ўдаўся? Дурны! Дальбожачкі дурны!.. Хадзі сюды, цыган, лупіць буду!

Маруся была такая ж лагодная і добрая, як і баба Зося, біцца яна не ўмела. Я гэта ведаў, яе загады на мяне не дзейнічалі.

Падрастаючы, я, праўда, колькі разоў заракаўся не паддавацца настроям і не шкодзіць родзічам. Але не атрымлівалася. Каб тыя зарокі ды захаваць! На Марусіным вяселлі, калі “поезд” паехаў у Ярэмчы, у царкву, а маці на кухні шыкавала з жанчынамі стравы, я ціхачом пазваў сябрукоў у святліцу і добра падпаіў іх гарэлкай, што засталася на сталах ад ранішняга стрыманага прысяду вясельнай дружыны. Маці проста аслупянела, убачыўшы застолле падшыванцаў:

– А госпадзе! Што ж мне з ім рабіць? З цыганом гэтым, чортам падшытым?

Ахмялелыя сябрукі ўдадатак сустрэлі вясельны “поезд”, гарлапанячы непрыстойную прыпеўку на матыў вясельнага марша:

Едуць маладыя
На сівой кабыле,
А кабыла клячка –
Пад хвастом балячка.

– Ну вот, ушчувала мяне назаўтра маці, – як ікону за сястрою ў царкву павезці, то цябе не ўпросіш, саромеецца ён, бачыце, малы. А як да

гарэлкі дарвацца, то не малы, каб ты напіўся смалы! Даруй мне, Божа, грэх гэто ж на сваё дзіцяцка гаварыць так... Але вот жа давядзеш! Ці сам неслух, ці той чорт, той смоўж пракляты, што ў цябе ў сярэдзіне сядзіць... А, Божа, што мне з ім рабіць?..

Маці плакала.

Да гарэлкі я больш не дакрануўся, нават на Вялікдзень, калі раніцай, пасля Усяночнае, разгаўлялася ўся сям'я і бацька ўсім наліў пакрышачку ў чарачкі ды яшчэ падахвочваў выпіць для “прычасця”, каб потым закусіць свянцонным.

Не ўжываў я хмяльнага ажно да цяжкіх партызанскіх стрэсаў, перад якімі многія нашы даваенныя сямейныя сцэны здаваліся проста забаўкай, казытаннем нерваў для павышэння жыццёвага тону ў хаце. Але ў свой час усё тое, што тварылася дома, было для мяне пакутліва важным, гэта ж быў мой адзіны рэальны свет, бо свет вялікі, грамадскі мільцюшэў тады недзе толькі ў кнігах, у словах настаўнікаў ды ва ўчынках людзей адукаваных, знамянітых, якія знаходзіліся недзе на недасяжнай вышыні.

Праўда, і пасля таго вяселля, і матчынага прабіранца-прачуханца я не збавіўся ад смаку кампанейшчыны: наша хлапечая дружина была цікавай, а калектыў быў у гэтых выпрабаваннях суддзёю і журы адначасна, востравам бяспекі. Памятаю, раз аб'явілі асеннім вечарам спаборніцтва на смеласць: хто адважыцца прайсці ноччу на могілкі і паставіць на дзвярах капліцы тры крыжы. Ахвочых не было, і тады, каб падняць гонар нашай сябрыны, вызваўся я. Могілкі, зрэшты, я лічыў як-ніяк амаль сваім дваром, суседнім з нашым пляцам. Бацька, як служыў на руме, дык зімою кожную ноч хадзіў вартаваць не кудую-небудзь, а напразткі, цераз могілкі, і з ім ніколі нічога не здарылася, не сустрэў там ніякай нячыстай сілы. Гэта і дадало мне смеласці. Я пайшоў і паставіў тры крыжы. Праўда, калі вяртаўся, дык ногі самі неслі мяне назад. Пасля хлопцы гуртам хадзілі з запалкамі правяраць і ўбачылі крыжы сваімі вачыма.

Тою ж восенню я аб'явіў “казёнку” на нашы дзічкі, паклікаў хлопцаў златашыць. Бацька звычайна абтрасаў дзічкі, клаў іх у сена, каб зрабіліся мяккімі. Убачыўшы дрэва апустошаным, ён не прыдаў гэтаму факту ніякага значэння. А ў маці рукі не дайшлі да гэтай справы, і ўсё абышлося “на суха”.

Запаветным жаданнем сіняўскіх школьнікаў, якія хадзілі вучыцца ў Ярэмічы, за тры кіламетры, было, каб зіма замарозіла Нёман пры ціхай роўнай пагодзе і падарыла нам гладкі лядок. Часам доля ўважвала нашы маленні, лёд на Нёмне быў, як шыба, толькі пры берагах заставаліся лядовыя броўкі ад шарошу, які гнала сярэдзінай рэчышча, калі пры берагах зашэрхла і нарос ужо ніштаваты лядовы пояс. Гладкі лёд быў для нас цудоўным шляхам у школу на каньках. Канькі мы майстравалі самі. У каго быў старэйшы брат ці падатлівы на просьбы бацька, таму было проста – “прасіце і вам будзе дадзена”, – як гаварыў айцец Віталі.

Я не рашыўся прасіць бацьку. Як гэта ён стане майстраваць мне забаўку, яму было не да таго: дзень у дзень бацька ведаў адну дарогу – у

лес і з лесу. Уставаў а трэцяй гадзіне ночы і вяртаўся поцемкам. Прыязджаў змораны, ззяблы, часам злосны з паламанымі саньмі ці козачкай. Праўда, ніколі на печ не лез, як другія мужчыны, еў гарачы абед – свой любімы гарохавы суп або капусту з баранінай і браўся за рамонт вазацкіх снасцяў або адпраўляўся на пасядзенькі да Пазнякоў. Там абмяркоўваліся здарэнні сённяшняй вазацкай эпапеі, прыгадваліся ўсе ўдачы і няўдачы, вазакі раіліся з лесарубамі, куды лепш назаўтра паехаць, адкуль, з якога ўрочышча ці квартала можна ўхапіць “падхадзяшчага таварніка”, такога, каб аднаго на цэлы воз і без тралёўкі, каб блізка пры дарозе.

Адным словам, у бацькі былі свае сур'ёзныя справы, а забаўкі павінен быў рабіць сабе я сам. Я і не прэтэндаваў на нешта іншае, абы мне не забаранялі. Спрыту ў мяне хапала. Пераймаючы старэйшых хлопцаў, я рана навучыўся майстраваць сабе драўляныя канькі. Аснову вычэсваў сякерай з цвёрдага дрэва – дубу, ясеню, абгладжваў нажом ці гэблікам і падкоўваў тоўстым дротам, якім спярша прапякаў, награвваючы ў грубцы канец да белага, чатыры дзіркі для падвязкі і пятую на гэты самы дрот. У пятую ўторквалі яго гарачым і абгіналі спод канька ад пяты да носа.

Мяне цягнула ў нязведаныя далёкія краіны. Я захапляўся кнігай Януша Корчака “Мацюсь-першы, круль поветша”, у якой расказвалася, як польскі хлопчык заляцеў на самалёце ў Афрыку і быў прызнаны тубыльцамі цудоўнаю істотай, каралём паветраных прастораў. Але ў нязведаным скопе плямён і народаў маё захапленне прыцягвалі тыя, каму жылося асабліва цяжка.

У краўца Аляксея Клаўсуця была руская кніжка пра лапландцаў. Я не толькі некалькі разоў прачытаў яе, дзівячыся з вынослівасці, прывязанасці да суровага краю, устойлівасцю іх дзікаватых звычаяў, дзе так многа значыла маладзецтва, спрыт. Дзівіла мяне апісанне майстэрскай язды лапландцаў на лыжах і нартах, санках, запрэжаных аленямі або сабакамі. Гэтым паўночным каржакаватым, скуластым, касавокім людзям не перашкаджала і гаматкая зімовая футраная адзежа. Яны стрымгалоў зляталі з абледзянелых горных хрыбтоў у даліны, пераскоквалі цераз трэшчыны ў ледзяным покрыве.

Я сам узяўся вычасаць з ясяновых бёрнаў сабе лыжы. Наладзіў на загуменні майстэрню і часаў, спачатку бацькавай вазацкаю цяжкаю сякерай, а потым склюдаваў сваёю лёгенькай, лыжыны. Нават закручаныя насы не выгінаў, бо не ўмеў рабіць гэтага, а вычэсваў, урэшце выгабляваў лыжыны падшкрэбкам, і атрымаліся ніштаватыя.

Сябры хвалілі, зайздросцілі, вытыкалі хібы. Самай слабою рысай аказалася незапланаваная паўкругласць. Ледзь прыкметная на вока, яна аказвалася каварнай пры яздзе з горкі, бо лыжніна нечакана заносіла паўкругам ўлева, як я ні стараўся трымацца простаі лініі.

Бацька, убачыўшы маю работу, не пасмяяўся, а ўпікнуў, чаму гэта я не сказаў яму, а рабіў хаваючыся. Ён даў бы мне лепшыя ясяновыя плашкі і паказаў бы, як трэба было “адбіць” шнурком краі будучых лыжын, каб

яны атрымаліся роўненькімі і гналі проста наперад. Я асмалеў ад такой размовы і аб'явіў, што гатовы часаць яшчэ адзін палепшаны варыянт. І вычасаў.

Косця Смалянка прыносіў у школу беларускі “Буквар” і на перапынках чытаў услых вершы. Бацька яго быў заядлы “грамадавец”, рэвалюцыянер. Пра яго гаварылі ў ваколіцы як пра смельчака, што не захацеў пакорна корпацца ў зямлі ці ў лесе гнуць карак перад камлямі, кленчыць, а з панамі ўзагрудкі ўзяўся. Прыціснуты паліцыяй у часе справы над Грамадой, туляўся па лясах і ўрэшце знік зусім, людзі поціху гаварылі, што ўцёк за граніцу, у Расію.

Косця насіў той “Буквар” як бацькаву памятку. Відаць, яшчэ да школы, бацька навучыў яго чытаць па-беларуску, і сын цяпер ганарыўся перад намі – няўмекам, якіх пан Цатэвіч толькі па-польску вучыць.

Мяне, праўда, навучыла “рускаму” алфавіту сястра Маруся, і я чытаў вершыкі з насценнага календара, больш ніякіх беларускіх кніг у нашай хаце не было. Таму я адчуваў сябе прыніжана-вінаватым перад Смалянкам, які вунь недзе ў глухім лесе, на Рудзьме, не толькі камароў корміць, а чытае сабе для прыемнасці беларускія кніжкі. Можна, са скрухі я адразу пасля першага ці другога праслухоўвання запамятаў два вершы Якуба Коласа. Адзін – “У школку”:

Ціха на камінку
Смольны корч палае.
Бацька на калодцы
Лапаць падплятае,
Латае халацік
На зуслоне матка,
Пойдзе заўтра ў школу
Іх сыноч Ігнатка...

І другі:

Напішы мне, калі ласка,
Пісьмяцо дахаты,
Піша з дому мне Параска,
Што сын здан у салдаты...

Ад гэтых вершаў веяла такой роднасцю і такой цудоўнасцю, што ажно распірала грудзі. Гэта ж трэба: нашы простыя словы, наша простае сялянскае жыццё, і раптам так усё складна, хораша, мілагучна выказана, нібы само ўсё склалася ў лад і парадак і сказала: вось я якое, чулі? У вершах было не толькі апісанне жыцця, там была праграма для нас, якія вучыліся і пазнавалі граматы: “Ты глядзі, брат Ігнат, не дурэй, вучыся – станеш чалавекам, будзеш ты чытаць нам, цёмным няўмекам”.

Праўда, гаворку гэтую я неяк не мог бы ўявіць у вуснах майго бацькі. Цёмным няўмекам ён не быў, а калі і быў бы непісьменным, дык не стаў бы прыніжацца перад малымі сынамі. Ведаў бацька рускую граматы і польскую, сам авалодаў па Марусіных падручніках, агрызаючыся і лаючы, праўда, паноў, якія стварылі сваё панства – нейкую вош пасярод Еўропы –

і яго, грамадзяніна Расіі, прымушаюць язык крывіць. Лаяўся, але вучыў. Бацька чытаў польскія тэксты ці то павесткі, ці газеткі з уласнымі каментарыямі, у якіх сарказм падкочваўся часам ледзь не да граніцы мата.

Мне было прыкра слухаць яго рэплікі, нібы я, вучань польскай школы, быў вінаваты, што яму не ідзе вучоба. Лаяўся і чытаў, бо польская грамата была яму патрэбна, каб мець права ганяць платы і каб купцы не аб'ягорвалі ў розных паперках – працоўных умовах.

Урэшце, улады прымусілі бацьку і здаваць экзамены па правілах навігацыі па-польску. А правілы былі надрукаваны ў брашуры на гэтай мове. Тут ён у сваёй пагардзе да польскай мовы пайшоў на падманны ход. Заўважыўшы, што я пасмейваюся ў далонь з яго вымаўлення некаторых слоў, бацька пакараў мяне тым, што прымусіў чытаць яму брашуру ўслых і разборліва, а незразумелыя словы паўтараць і тлумачыць. Ды для мяне самога было там многа незразумелых слоў – усе тэрміны плытніцкія былі незразумелыя. Вось тут у нас з бацькам пачалося спаборніцтва па моўнай здагадлівасці. Трапілася мне слова “штрэк” і я станавіўся ў тупік, а бацька, лежачы на печы, абганяў мяне:

– Ну, чаго стаў? Штрэк ці мрэк – гэта снырыга, вот што твой штрэк...

Урывак з “Сымона-музыкі” абуджаў успаміны пра экскурсію ў Наваградак.

Мы ішлі туды пешкі, на вазах ехала толькі цёплае адзенне і харчы. У Карэлічах зрабілі прывал, у часе якога частавалі нас бутэрбродам і малаком. Малако было з маёнтка карэліцкага войта ці дырэктара школы, афіцэра легіёнаў, “асадніка”, які атрымаў пяцьдзсят гектараў зямлі непадалёку ад Карэліч і пабудоваў там асабняк і прыстойныя гаспадарчыя будынкі.

Амаль насупраць гэтай “асады”, пры дарозе, пад клёнамі, была магіла невядомага салдата, абгароджаная невялікім штыкетнікам, з драўляным крыжам у галавах. Вучні шапталіся, відаць, пачулі вестку ад дзядзькоў-падпольшчыкаў, што пахаваны ў магіле – чырвонаармеец, у 1920 годзе.

Самыя цудоўныя хвіліны на пашы – гэта чытанне ўслых вясёлых вершаў і апавяданняў з “Маланкі” і іншых беларускіх часопісаў ды кніг. Некаторыя творы настолькі прыпадалі да густу, што іх чыталі рэгулярна – залатое ядро рэпертуару. Першае месца належала “Дзядзьку ў Вільні” Якуба Коласа, “Панскаму ігрышчу” Фелікса Гапчэўскага, “Ігрышчу” Францішка Багушэвіча і вершам Вінцука Адважнага. Гэтыя творы чыталі пераменна Хвеляў Фанік і Тарэзін Іван, абодва гарбаносыя, а Іван за характэрны профіль атрымаў мянушку “Зэлік”.

Я, здаецца, і сёння бачу, як угінаюцца іх насы над самымі смяшлівымі мясцінкамі чытаных твораў, як абрываецца чытанне рогатам слухачоў і паўзамі рассмяяных чытальнікаў, якія так добра ведалі тэкст, што палавіну, а то і ўвесь, прагаворвалі, толькі час ад часу запускаючы жураўля ў тэкст.

Ванюша Трафімчык не проста памятаў усе вершы з падручніка царкоўна-прыхадской школы, а тэксты гэтых вершаў жылі ў ім, і ён іх пры выпадку чытаў слухачам і смакаваў характава іх складу, выражаў цераз іх самога сябе. Цераз вершы даваў ацэнкі здарэнням вясковага жыцця, канфліктам і паводзінам. Да выпадку падыходзілі найбольш байкі Крылова, бо яны мелі павучальныя канцоўкі. Праўда, Ванюшу больш захаплялі самыя сатырычныя сітуацыі, чым маралізатарскі фінал. Гэта яго старэйшы брат, кульгавы Аляксандар з мянушкай “Вангор”, вымаўляў з’едлівыя словы мураша, звернутыя да гуллівай страказы: “Ты, брат, пела? Это дзела! Дак пайдзі і папляшы!..” А Ванюша жыва падаваў малюнак летняга дня, апісанне бесклапотных гуляў герані. У яго перадачы і словы “лета краснае прапела” былі сапраўдным дзелам, такім, як і мурашыная работа. Зрэшты, на гэтае слова “дзела” ў Ванюшы мелася, прызапашаная з салдацкага фальклору ваенных гадоў, прыказка: “Наша дзела здзелаць цела, а Бог душу ўставіць”. Ён яе разумеў філасафічна і не лічыў непрыстойнай, паколькі адрасаваў не жанчынам ці мужчынам, а як бы ўсім творцам, усім работнікам наогул, каб не ганарыліся занадта. Я вывучыў ад Ванюшы не ўсе байкі, а толькі асобныя: “Волк на псарне”, “Осел и соловей”, “Кукушка и петух”, а найбольш мне падабаўся ў Ванюшыным выкананні абразок Някрасава “Однажды в студенную зимнюю пору я из лесу вышел, был сильный мороз...” Жыва і хвалююча гучала і лермантаўскае “Бородино”. Я, праўда, не меў каму дэкламаваць гэты верш, равеснікам у часе забаў было няёмка, дык я часта паўтараў яго самому сабе, калі адзін вадзіў пасвіць кабылу ў лазняк, у Гальяшоўшчыну.

Ванюша быў назіральны і гаваркі. Адноўчы плытнікі прынеслі з плытоў жывы анекдот пра тое, як мой бацька, які любіў Ванюшу за вясёлы нораў і пывучы голас, разгневаўся, аблаяў яго шалапутам і выгнаў на бераг, загадаўшы не паказвацца на вочы.

А было гэта так. Сеў на гак нейчы плыт, бацька спачатку спрабаваў з галаўніком і заднікам сапхнуць яго на глыбіню, але на адмеле згоны ўжо добра занясло пяском, давлялося прытарнавацца ўсім плытом ды ісці на падмогу. Сталі “спорваць” плыт з гаку бомам пад бацькаву каманду: “Ну, разам узялі – гып!” Спачатку плыт падаваўся, а потым замест зладжанага ўдару плячукамі ў бомы на бацькава “гып!” маладыя плытнікі выбухалі рогатам. Той падумаў, што смяюцца з яго, а закапёршчыкам мог быць вядома хто – Ванюша.

А справа была ў тым, што Ванюша дагледзеў, як галаўнік з гэтага плыта, шчыруючы, так моцна прысядаў для разгону пад бацькаву каманду “гып!”, што яго мужчынскі прычындал плюхаў аб паверхню вады, паднімаючы пырскі. Ванюша паказаў гэтую камічную дэталю другім дзецям, і тыя разам з ім сталі заходзіцца ад смеху. А старыя паважаныя плытнікі не маглі сапхнуць плыта. Суняўшы дурны смех і сапхнуўшы неяк плыт, казалі бацьку ў чым справа.

– Дурны лапатун, – сквітаваў бацька віну аднаго з любімых сваіх плытнікаў.

Па прыродзе Ванюша быў мастаком слова, але спецыяльныя ўмовы зрабілі яго сялянскім сынам пры дужым яшчэ бацьку на серадняцкай гаспадарцы. Ён атрымаў рускую пачатковую адукацыю і польскую вайсковую, а дома навучыўся земляробскай і лясной справе. Увесь гэты кангламерат уменняў і навыкаў, якія не адпавядалі яго дараванню, зрабіў з Ванюшы проста неверагоднага арыгінала. Ён найлепш у Слабодзе ўмеў навастрыць і развесці разак, выстругаць з яловай жэрдкі плот, выразаць са старога вобада звянчак, зрабіць з яго і пасадзіць на канец плытніцкага шаста падкрывы гамар, падобны на наканечнік кастыля. Гэты шост называўся прысам і служыў для таго, каб адпіхваць плыт ад прытнага берагу і ад гаку. Умеў ён вычасаць спрытную апачыну, змайстраваць шырыгу, барбару, плытніцкую будку.

Але акрамя ўсяго гэтага, Ванюша ўмеў расказваць, чытаць напамяць вершы і спяваць. З Васілём Пазняком яны складалі незраўнаны дуэт. Васіль вёў высокім барытонам, а Ванюша тэнарам. Ён памятаў процьму песень, вершаў і сам складаў апавяданні з цікавых, дасціпных здарэнняў, умеў смяшыць і смяцца.

Ванюша і яго сябры падвучылі мяне, саплівага, пераказваць словы юрлівых песенак у кампаніі сябровак маёй сястры Марусі. Яму было пацешна даведацца, як дзяўчаты мяне за гэта будуць карыць. Я не на ўсё згаджаўся, сам праводзіў адбор і цэнзуру, напрыклад, так і не ўгаварыў мяне Ванюша сказаць непрыстойнае двухрадкое пра тату і маму, хоць сэнсу яго я не разумеў, але пачуў тут выпад супраць бацькоў.

– Не буду, не падвучай, гэта брыдкая песня, – адмаўляўся я.

Як той ні стараўся закранаць маё самалюбства – “а ты не запомніў, не ўмееш, а ты баішся”.

– Умею, але не буду. Не падвучай.

Але куплетам пра “мілашкі і ляшкі” Ванюша мяне купіў. У ім не чулася нічога непрыстойнага, толькі поле, ворыва “сорак дзевяць дзесяцін” і “я пахаў яго адзін”.

Пачуўшы гэты куплет, сяброўкі сястры сталі брыдзіцца, а Маруся аж сумелася:

– А божачкі! А хто ж гэта цябе так падвучыў, дурнога? Дурны, гэта ж брыдка.

А я для кантролю паўтарыў куплет бабе Зосі. Тая прыняла маю дэкламацыю спакайней, хоць таксама сказала:

– Брыдко.

– А вот не брыдко, – пачаў я дражніцца з бабаю.

– Не брыдко. Табе ўсё не брыдко. А вот, калі я скажу: каб табе язык апух, дык возьме і апухне, то і пазнаеш, ці брыдко, ці не.

– Не апухне.

Так мяне Ванюша, Маруся і баба вучылі правілам цэнзуры і крытыкі. У іх былі розныя крытэрыі ацэнкі прыстойнага, розныя ўзроўні прынцыповасці і паблажлівасці. А я хацеў хутчэй стаць такім дарослым, як Ванюша. Баба мне служыла меркай цяраплівасці. Я выпрабоўваў на ёй

розныя забароны ды пераконваўся, што яны не спраўджваюцца, і перастаў іх баяцца.

Пачалося з таго, што баба, ідучы спавядацца, панесла і мяне прычасціць. Перад Вялікаднем, як заўсёды, прыехаў у нашу царкву бацюшка. Сабраліся жанчыны і старыя мужчыны, і вучні, пачалася абедня, спавяданне і прычашчэнне. Баба паднесла мяне на руках да айца Віталія, той падчэрпнуў лыжачкай з чашы ружовы кубічак, што плаваў у чырвоным віне і падставіў мне да вуснаў.

– Разяў рот, дурненькі, – загадала баба, а бацюшка спрытна ўсунуў мне ў рот лыжачку, і тое віно і крошачка булкі выдаліся мне незвычайна смачнымі. Расмакаваўшыся ўжо за царквой, я пачаў крычаць:

– Бабо, яшчэ!

Тая стала ўгаворваць, што не можна, Бог пакарае: будзе жывот балець, губы пасінеюць і памрэш. Можна толькі раз прычасціцца, а не жлукціць, калі захочацца. Але я падняў такі гвалт, што баба не змагла мяне суняць, узяла зноў на рукі і панесла да бацюшкі.

– Бачыце, які во неслух, плача, зараз пуп накрычыць, яшчэ хоча. І не слухае бабы. Мо ўжо дайце яму яшчэ раз, бацюшка, калі што застанецца, мо на дне. Дурноё ж яшчэ.

– Нічога, жанчына, – супакоіў айцец Віталі бабу, – не перажывайце.

І даў мне яшчэ дзве лыжачкі прычасця ўзапар. А потым, у школе, было так:

– Бацюшко, а я вам нешта скажу, – лісліва запішчаў Саладуха, тыцкаючы пальцам у мой бок. – А во, ён ані не баіцца Бога!..

– А Бога і не нада баяцца, яго нада любіць.

– А ён загнуў Ісусу курду...

– А што гэта такое?

– Ну, ногі завярнуў пад самую бараду...

– На крэсце?

– У-гу.

– Не магу паверыць.

– Дальбог! А во, перахрышчуся!

Саладуха пачаў размахваць трыма пальцамі ад ілба да жывата.

– Аб'ясні, чаго радзі такое святатацтва садзеяна?

– Бо залажыліся.

– Как это?

– Усе казалі, што хто загне Хрысту курду, таму Бог рукі і ногі пакруціць, а ён кажа: “Не пакруціць”. І залажыўся, і загнуў...

– Ах, вон ано што, – уразумеў бацюшка. – Так вы яго саблзнылі на грэх, попрасту кажучы науськівалі, а цяпер ты яшчэ фарысействуеш, выдаеш яго? А хто большы грэшнік? Той, каторы сядзеў, ці той, каторы падвучыў? Адкажы мне! А хто выдаў Хрыста на суд кніжнікаў і фарысеяў?

Саладуха не чакаў такога павароту справы, ён маўчаў, угнуўшы голаву.

Я таксама не адчуваў сябе апраўданым, ведаў, што возьмецца бацьошка і за маю грэшную душу, будзе перабіраць мае костачкі, але сучышала тое, што спярша ўцёр ён нос Саладуху, зайздроснаму на мяне за тое, што прыгожая настаўніца, пані Зося, на перапынках запрашала мяне ў свае пакоі. Мы і пабіліся з ім за гэта. Дык ён і адпомсціў. Але хлопцы, я адчуваў, былі на маім баку. Значыць, Саладуха за сваё атрымае.

Загадкавым, падазроным, а таму недзе і страшным быў ярэміцкі бацьошка, айцец Віталі Жалезняковіч. Высокі, статны мужчына, ён быў бы прыгажунцом на ўсю акаліцу, каб не запусціў гэтых пышных валасоў, якіх і не ў кожнай жанчыны сустранеш: чорныя, злёгка хвалістыя валасы яго абрамлялі высокі лоб, закрывалі вушы і шыю, ападалі на плечы, ахінутыя чорнаю расай. Бацьошка меў надзіва правільныя рысы твару і да ілюзіі нагадваў сваім выглядам Хрыста з іконы: такі ж лабасты, з прамым правільным носам, акуратнымі чарнявымі вусамі і русаю, заўжды прычэсанаю бародкай.

Толькі твар яго быў больш буйны, чым у Хрыста з іконаў, а пад прамымі вузкімі брывамі свяціліся блакітныя, як васількі, вочы. Такіх вачэй у Хрыста з іконаў не было, Хрыстос меў, я гэта добра ведаў, вочы карыя, цёмныя, а погляд іх быў праніклівы, дакорліва балесны і горкі.

Вочы айца Віталія былі такія ж праніклівыя, ён, падобна Хрысту, бачыў недасканаласць свету; вочы яго былі яшчэ больш таямнічыя, яны бачылі не ўсе грахі ўсіх людзей, як вочы Хрыста, а бачылі менавіта нашы грахі, грахі нашай вёскі. На ўроках рэлігіі бацьошка часта гаварыў пра грахі нашы і нашых бацькоў.

У айца Віталія было нямала фактаў агрублення нораваў сярод прыхаджан, кідалі ў жар і холад айца праявы адкрытай дэмаралізацыі, злачыннасці, сацыяльнага звыраджэння.

Малодшы брат краўца, будучы прымаком у Ярэмічах, забіў свайго швагра ворчыкам на полі, дзе той падараў яму межавую баразёнку. Айцец Віталі пачуваў сябе адказным за стан маральнай сітуацыі ў парафіі. Ён падтрымліваў рух прыхаджанак супраць злачынстваў, акцыю маральнага асуджэння, ачышчэння. Але што магла паправіць горстка багамолак, калі нават маральныя байкоты, якія наладжвалі супраць п'яніц, зладзеяў і паліцэйскіх падбрэхвачаў, нават байкоты не маглі выкараніць зла.

Звыраджвалі не толькі галетнікі, але яшчэ больш багацеі. Скорыцкі купчык-“свінабой” Хваль, напіўшыся на Спаса, калі ў Ярэмічах быў фэст, катаў гуляшчых дзевак на качэлі перад царквой, мацаючы сваіх каханак там жа, на качэлі, на пацеху і на згаршэнне натоўпу веруючых, што выходзілі з царквы пасля набажэнства.

Вёска глядзела на рысы характару і маральныя якасці як на нешта ўроджанае, таму і Колік Тадэўкаў, пасля забойства правакатара, якое па пастанове суда зрабіў яго нейкі дзядзька Мацук, стаў лічыцца здольным на падобнае ці большае злачынства, зрабіўшыся чалавекам, не вартым даверу, ненадзейным і ўвогуле небяспечным, годным асуджэння. Ніхто не бачыў за Колікам нічога благога, але, раз ён быў нейкім далёкім родзічам Мацука,

дык жа, канешне, быў здольны і на такое, а што не забіў нікога, не абязвечыў, дык гэта толькі таму, што не меў магчымасцей, не падвярнуўся выпадку, а схільнасці да злачынства ў яго былі, вёска, унь, колькі раз бачыла, як Колік падпасваў чужыя сенажаці, як травіў паплавы і нават збожжа; вёска бачыла, як ён не збіраў ніякіх грыбоў, а толькі “суравежкі”, прыносіў іх цэлы кошык, мыў-паласкаў у гэтым кошыку на нямновай бягучай вадзе і дома варыў, а потым еў і хваліў, і хвароба яго не брала, ведала: катаржнік.

З вясны амаль кожны дзень па сігналу трывогі, які прыносіў нейкі задыханы пастух, мужчыны кідаліся з вужышчамі і жэрдкамі ў вомшар, выцягвалі загразную карову або каня. Зашморгвалі жывёліну вярочанаю пятлёю за шыю пад самыя шчэлепы, тая пачынала душыцца, хапала ў лёгкія паветра, яе душыла, і яна рабілася лёгкай, сама ўсплывала на верх твані. Яе, спалоханую, раздутую, як пухір, выцягвалі кароткімі, плаўнымі рыўкамі на сухое месца.

А біліся за нівошта. Так сабе. Той канец вёскі, што быў ад лесу, ішоў на наш канец вёскі, што быў пры Нёмне. Радзянкава хата, у якой ішла вечарынка, стаяла амаль пасярэдзіне вёскі, але Радзянка, мусіць, усё ж такі пачуваў сябе больш жыхаром таго ляснога канца, таму і ўзбабоўчыў майму бацьку бязменам па лысіне.

На ўроках закону божага айцец Віталі гаварыў таямніча, як быццам зразумела, але не так, як усе людзі, і не так, як дома.

Вось ён расказвае пра жыццё Іаана Хрысціцеля. Спачатку ўсё дзіўна, але зразумела і верагодна: у старых бяздзетных бацькоў нарадзіўся хлопчык, але ён, як і Хрыстос, быў сынам святога Духа, і той самы арханёл Гаўрыіл прынёс вестку ў дом Елісаветы і Захарыі аб цудоўным зачаці. Гаўрыіл прыносіў гэтую ж вестку маці Хрыста, дзеве Марыі, і яе апекуну Іосіфу-абручніку, названаму бацькам Хрыста, прадказваючы нараджэнне іх сына, “зачатога помышлением господним”. Айцец Віталі гаварыў на абеларушчанай, прыбліжанай да гутарковай зразумеласці, царкоўна-славянскай мове. Наяўнасць у ёй царкоўнаславянскай інакшасці рабіла і мову і постаць айца Віталія таямнічай, што выклікала страх і павагу, спакусу адбіцца ад гэтага страху дзёрзкай насмешліваасцю. Незразумелыя словы насмешнікі спрабавалі ўтрыраваць. Калі бацькошка неяк сказаў пра Богамаці, што яна на небе вышэй за ўсіх ангелаў і архангелаў, Ёсіп-груша, седзячы за мной, перадражніў бацькошку: “Вышэ всех ангелаў і хархангелаў”, – прашаптаў ён і зарагатаў. Я не стрымаўся і таксама выбухнуў смехам. Потым мы побач стаялі на каленях за кару, але Ёсіп-груша і тут не вініўся, а сцішана шаптаў: “ангелаў і хархангелаў”, каб расмяшыць мяне і наклікаць бацькошкаў гнеў. Я душыўся ад смеху, але і здушваў яго, і вучыўся валодаць сабою. Праўда, улада над сабою ў той сітуацыі не давала мне задавальнення, бо я стрымліваў сябе не з пераканання, а са страху перад новай карай і новаю ганьбай.

Супакаенне наступала толькі тады, калі я зноў услухоўваўся ў словы бацькошкі і пачынаў слухаць гісторыю цудоўнага дзяцінства Іаана. Той

хлопчыкам пайшоў у пустыню і прывучыўся там жыць у самоце. Але вось у мове бацюшкі новыя незразумелыя словы і паняцці. На гэты раз яны не смешныя і адразу западаюць у памяць: “Меў ён адзежу з вярблюжага воласа і пояс кожаны на чрэслах, а пішчаю яго былі акрыды і дзікі мёд”.

Што такое чрэслы бацюшка тлумачыць – паясніца, а што значыць акрыды – не кажа. Застаецца дзікі мёд. Я прыгадваю, як колісь мне, зусім малому, бацька прынёс з касьбы соты дзікіх пчол, поўныя мёду...

* * *

З чатырнаццаці год я шыбануў у іншы свет, у паднябессе. Там, у гэтым раскошным свеце, матэрыяльныя турботы, фізічная праца і хлеб лічыліся чымсьці нікчэмным, нават непрыстойным і нізкім. Вартасць мелі толькі духоўныя якасці – веды, начытанасць, культурнасць. Гэта была гімназія.

Пазней, праўда, я прыкмеціў, што за гэтую святою пашанай да чалавечага духу схавалася звычайны снабізм. Гэта не была школа мудрацоў, хутчэй школа гульні ў мудрацоў, ну і джэнтэльменаў.

Дома зацірка ці макароны з пшанічнай мукі на малацэ былі не частым прысмакам, а тут макароны давалі толькі ў канцы месяца, калі кіраўнік інтэрната наводзіў эканомію. “Арыстакраты”, што вяскоўцаў звалі “гнойкамі”, бунтаваліся і ў знак пратэсту шпурлялі талеркі з макаронамі ў ліфт, на якім падавалі яду на другі паверх, у сталовую.

Зборы ў Наваградскую польскую гімназію – гэта быў цэлы рытуал, правілы якога вусна перадаваліся жанчынамі ў акаліцы. Мая маці, у адпаведнасці з рытуалам, купіла крамнага “салдацкага” палатна і заказала краўцу пашыць чатыры пары бялізны ад навалачак – да споднікаў. Ранейшае, кужэльнае, якое яна мне ткала і шыла сама – забракоўвалася, як простае, мужыцкае, і пераходзіла на вечнае ўладанне Жэні: ён будзе яго даношваць, як падрасце. На кожнай кашулі, простыні, ручніку і іншым маці вышыла чырвонымі ніткамі мае манаграмы, каб я мог пазнаць сваё пасля пральні, куды будзе здавацца бялізна гамузам, усёй хлапечай бурсай. Бялізну гімназісты мянялі кожны тыдзень, як мыліся ў лазні, а ў пральню ахмістрыня здавала яго раз у месяц. Акрамя таго, маці купіла шэранькага паркалю і заказала пашыць мне дзве кашулі з фартовымі замкамі-цэпкамі замест гузікаў. Мне сказала, што кашулі будуць аж надта ладныя, як для такога кавалера, і ў дадатак “не маркія”, нават калі і зашмальцуюцца каўнерыкі, то не будзе відаць, бо хто табе іх памые...

Гімназіцкую форму з цёмна-сіняга драліху пашыў мне букавіцкі кравец Васіль Пучко. Ён стараўся як мог, але на прымерцы маракаваў на бацьку, што той набраў таннай простаі драліхі, не мог ужо раскашэліцца на шарсцяны бастон, з якога шыюцца і прадаюцца ў Наваградку гатовыя гімназіцкія касцюмы і паліто. Праўда, яны былі вельмі дарагія, але касцюм свайго пашыву з такога матэрыялу быў бы таннейшы, а Пучко пастараўся б пашыць яго так, што закачайся, і нават мала хто пазнаў бы,

што гэта не крамны. А так, як ні старайся, як ні малёгай, мацерыя благая, то і выходзіць гавённа. Усё роўна праз тыдзень памнецца, паабвісае, як мяшок на пудале канапляным.

З усіх школьных сяброў, якія вымушаны былі спыніцца на сямі класах Ярэміцкай пачатковай школы, я найбольш шкадаваў Косціка Балабановіча.

Косця быў старэйшы за мяне на два гады, і ў Ярэміцкую семігодку мы хадзілі разам толькі адзін год, але ў часе штодзённых пераходаў – летам пешкі, зімой на каньках па лёдзе, а восенню ў разводдзе на лодках – было ўдосталь часу і аказіі, каб прыгледзецца, прыслухацца і пасябраваць. Косця падабаўся мне за сілу, цвярозы дасціпны розум і праўдамоўнасць. Ён быў тады каржакаватым хлопцам, загартаваным на пастушынай рабоце, якую пераймаў пасля заканчэння кожнага навучальнага года ад старэйшага брата Лодзі, бо той ужо падбіраўся на касца і лесаруба. Многія думалі ў вёсцы, што Косцікаў бацька пашле свайго трэцяга сына вучыцца далей, напяўшыся, нябось, разам з усёю сям'ёй выцягне Севель. Але ён, відаць, мацней, чым мой бацька, не верыў, што вучэнне гэтае дасць сыну кавалак “белага хлеба”, а што адбярэ частку чорнага, мужыцкага, ведаў добра. Так і застаўся Косця дома, але не паддаўся вясковым атупляючым абставінам. Косцікавым хоббі стала палітыка. Яшчэ тады, калі мы хадзілі разам у школу, ён лепш за ўсіх ведаў падрабязнасці вайны абісінцаў супраць агрэсіі італьянскага фашызму, першы падбягаў да газеты “Навіны”, што вывешвалася ў калідоры на сцяне.

Я спярша адчуваў сябе ў новым асяроддзі збянтэжаным Саўкам. На мне была самая танная вопратка. Ва ўсіх ваўняныя гарнітуры, а ў мяне драліхі. Ва ўсіх былі белыя кашулі і гальштукі, у мяне – шэрая кашуля на замку. Ва ўсіх чубы, а я абстрыжаны пад машынку. Усе свабодна карысталіся прыборамі за абедам, а я не знаў, як трымаць вілку і нож.

Праўда, разгледзеўшыся, я заўважыў нават у сваім класе аднаго такога ж бедалагу. Ён называўся Юркам Мулярам, быў з Асташына. Бацьку яго пасадзілі за ўдзел у сялянскім паўстанні. Адночы ў спальні ён расказваў, як тады сяляне іхняй вёска нагналі шоламу паліцыі, а адзін з паўстанцаў, горды Іван Бахар, перад павешаннем сказаў кату: “Пацалууй ў с..., бо як павесіш, дык не дастанеш...” Мы дамовіліся з Юркам сядзець на адной парце – апошняй. Замест гальштукаў мы завязвалі шалікі.

Настаўнік гісторыі, прафесар Аўгустын, адразу зрабіў заўвагу: “Гэта што за фронда?!”

Юрка – не навічок. Яго затрымаў на другі год лацініст. Казалі, знарок, бо прафесар Матыяшка – фашыст па перакананнях. Што за фашыст, я тады не ведаў. Даведаўся на ўроку: *facis* – па латыні гэта пучок розгаў. Рымляне ўтыкалі пукі розгаў у тапары, і гэта лічылася сімвалам неабмежаванай улады. Варта, суправаджаючы консулаў, насіла такія *insuignium honoris*, каб кожны грамадзянін бачыў, што консул можа пакараць смерцю. Фашызм – гэта ўлада моцнай рукі, – захоплена тлумачыў прафесар.

Лацініст быў паліглот, ведаў еўрапейскія мовы. З ксяндзом ён размаўляў па латыні, з рэбэ – на габрэйскай мове, а з швейцарам – палітоўску. Яго запрашалі на міжнародныя кангрэсы па антычнай філалогіі ў Жэневу. Расказваючы пра пасяджэнні кангрэсу, лацініст кпіў з савецкага дэлегата, які не ўмеў абыходзіцца з нажом і вілкай.

Тады я стаў дагадвацца, што такое фашыст. А наглядна ўбачыў, калі ён пачаў аднойчы здэквацца з Юркі.

– Што значыць роріус? Хто скажа? – не гаварыў, а спяваў прафесар.
– Можа, нам Юрэк Муляр скажа?

Юрка зрываўся з лаўкі, круглы твар яго рабіўся чырвоны, як памідор, а крыху адтапыраныя вушы аж сінелі ад прыліву трывогі. Ён сутаргава хапаў паветра, у вачах свяціўся страх і надзея...

– Пане прафесар, роріус – гэта народ...

– Ах, так! Народ... Па-твойму, люд – гэта народ? А тых усіх, хто не з простанароддзя, ты што, можа б, вешаў? Як?

Прафесар сам наліваўся крывёю, моршчыў бровы так, што аж залізаныя пад брылянтну рэдкія валасы на вісках адтапырваліся, як у вожыка. З агідай і злосцю ён заканчваў:

– Я ведаю! Ты б вешаў! Двойка!

Лацініста ўсе баяцца і ненавідзяць. Часам ён даводзіць клас да стыхійнага пратэсту. Не згаворваючыся, вучні пачынаюць байкот. Каго б ні выклікаў – устае і маўчыць, як нямка. А прафесар бушуе, пакуль не ўбачыць, што ўпарцяцца ўсе. Тады ён змаўкае, дастае з кішэні карабок запалак і пачынае паліць адну за адною, прыгаворваючы: “Хай згарыць на гэтым агні наша сварка. Я хачу вам добра. Будзем жыць мірна”.

Але міру хапае не надоўга...

* * *

Прафесар Матыяшка выхоўваўся на інтэлігента-гуманітарыя ў эпоху, калі ва ўсім цанілася віртуознасць, нават штукарства, ад навукоўца патрабавалася дасканаласць ведаў, якую можна было спасцігнуць фанатычнай улюбёнасцю ў прадмет, уедлівасцю, зборлівасцю, якая перарастала ў цуд. Фанатычная да дзівацтва захопленасць сваім прадметам лічылася сярод інтэлігенцыі выдатнаю якасцю навукоўца. Чалавек, які дасягнуў глыбіняў у пазнанні таго, чым захапляўся, быў раўназначны мільянеру, які, пачынаючы з прадажы ці вырабу запалак, дарабляўся мільёнаў. Такое накапленне ведаў гарантавала навукоўцу прызнанне і павагу не толькі інтэлігенцкага асяроддзя. Ён становіўся феноменам, выключным знаўцам нейкай таямніцы свету. І вось Матыяшка, чалавек па натуры хутчэй практычны і валявы, чым парывісты, захапіўся антычнасцю, зрабіў антычнасць сваім культам, а сам, натуральна, стаў жрацом у храме антычнасці, якую спасціг, відаць, сапраўды грунтоўна, бо меў званне доктара філалогіі і з'яўляўся членам Еўрапейскага таварыства прыхільнікаў антычнай культуры, ездзіў на пасяджэнні, якія адбываліся ў розных заходніх гарадах, выступаў з дакладамі, меў асабістыя знаёмствы з

найбуйнейшымі лаціністамі свету, многім з іх пасылаў кнігі са сваёй унікальнай спецыялізаванай бібліятэкі.

Паколькі пазнанні ў лацініста насілі амбіцёзны характар, дык аб'ектыўныя веды перамяжоўваліся ў яго моднымі інтэрпрэтацыйнымі сістэмамі. Інтэрпрэтацыйныя арыенціры ён складаў, відавочна, з канцэпцый Фрыдрыха Ніцшэ і Ганса Наўмана. Антычны свет прафесара Матыяшкі – гэта быў непаўторны свет вялікіх індывідуальнасцей, якія ў сучасныя часы не могуць паўтарыцца, бо дэмакратызацыя сацыяльных адносін непазбежна вядзе да ўраўноўвання і нівеліроўкі асобы, нават індывіды, якія маюць ад прыроды багатыя ўроджаныя здольнасці, абдзіраюцца, як зерне ў шатраку, адкаліброўваюцца і становяцца пасрэднасцямі або і наогул вульгарнай мелюзгой.

Толькі ў антычнасці прафесар бачыў сапраўды вялікіх людзей, індывідаў, надзеленых магутнымі характарамі. Галоўным паказчыкам багацця асобы ў прафесара Матыяшкі была незалежнасць думкі, здольнасць думаць і паступаць наперакор устаноўленых поглядаў, не паддавацца ўплывам натоўпу. Будучы ў добрым настроі, Матыяшка знаходзіў самыя неверагодныя повады, каб назваць прыклады антычных волатаў думкі і публічнага жыцця. Нават дзівацтвы вялікіх рымлян запісваліся на конт арыгінальнасці іх персон. Героямі, якімі Матыяшка любавалася, былі – Гай Юлі Цэзар, Катон, Цыцэрон, Сенека і найбольш Сакрат.

Цэзар – гэта самавітае спалучэнне палкаводца, дзяржаўнага дзеяча і пісьменніка. Матыяшка пры любой аказіі хваліў Цэзара за здольнасць адначаснай засяроджанай разумовай працы ў некалькіх галінах адначасна: “О, Юлі Цэзар мог адначасна дыктаваць пісьмо, слухаць даклад ганца і абдумоўваць вайсковую аперацыю!” Прафесар гаварыў гэта з выкрывальным падтэкстам: “А што можаце вы, мелюзга?! Вось адной лацінскай граматыкі не асіліце, як трэба. Блытаецца ў склонах, як парсяты ў градах...”

З найбольшай пагардай да забойцаў вымаўляў ён апошнія словы Цэзара: “Et tu, Brutus, contra mea?”² У інтанацыі Матыяшкі была пагарда да злачыннай драбязы, якая не дарасла да шанавання вернасці. Каб выклікаць і ў нас такую ж моцную пагарду, ён абавязкова гаварыў, што Брут быў выхаванцам Цэзара, ледзь не прыёмным сынам яго. І вось вам, якая ўдзячнасць бывае ў подлых людзей. Гэтую апошнюю фразу Цэзара мы чулі і ў іншым, прынцыпова інакшым вымаўленні.

Вытрыманы, падцягнуты акураціст, прафесар-гісторык Аўгустын таксама расказваў нам, што Брут быў любімцам Цэзара, ён паважаў і нават любіў Цэзара, але разышоўся з ім у палітычных поглядах, прыйшоў да высновы, што адзінаўладнае кіраванне дзяржавай, нават калі стэрно знаходзіцца ў руках вопытнага і таленавітага кіраўніка, – шкодная для народа справа, бо прыглушаецца голас грамадскасці, народ страчвае

² І ты, Брут, супраць мяне?

патрыятычныя пачуцці, не лічыць дзяржаву сваёй уласнасцю. І вось любоў да айчыны аказалася ў Брута вышэй за любоў да Цэзара. Ён пайшоў на трагічны крок. Аўгустын вымаўляў словы Цэзара без інтанацыі пагарды, нават папроку ў іх не было. У інтанацыі гісторыка яскрава гучала выказаная непазбежнасць, усведамленне Цэзара, што ён аказаўся ўзурпатарам у адносінах да грамадскасці і народа ў цэлым. “Et tu, Brutus, contra mea?” – гаварыў гісторык з адчуваннем непазбежнасці гістарычнага лёсу.

А ў Матыяшкі кожнае ўпамінанне пагібелі Цэзара ператваралася ў дэманстрацыю шкадавання, абурэння і пагарды да забойцаў. І абурала Матыяшку не само забойства. На гэта, паводле ягонага разумення, таксама трэба мець моцны характар, нават на самагабства здольны, у яго разуменні, толькі моцныя воляй адзінкі. Абурала лацініста тое, што забойства ўчынена скрыта, падступам, а не па-рыцарску, у адкрытай сутычцы. Скрытае забойства было, у разуменні Матыяшкі, самым страшным, самым ганебным і подлым учынкам, які мог дапусціць на зямлі чалавек. Вялікі чалавек, паводле Арыстоцеля, гэта той, хто ўмее быць адкрытым ворагам і адкрытым другам. Ён гаворыць заўсёды праўду, бо пагарджае людзьмі, толькі ў размове з натоўпам ён дапускае іронію, бо, увогуле, пагарджае людзьмі. Матыяшка быў згодзен з гэтай не бясспрэчнаю думкаю антычнага мысліцеля. Ён любаваўся Катонам і смакаваў рэпліку, якою той, не баючыся выдацца назолістым, канчаў кожную сваю прамову ў сенаце: “Ceterum censeo, Cartagina delenola esse”.

З не меншым захапленнем ставіўся лацініст да напорыстасці праўдамоўнага Цыцэрона, які пачынаў свае прамовы супраць дэмагагічнага палітыканства Катэліны славуцаю фразай: “Quam diu abater Catelina rasciensia nostra”. Сенека быў у лацініста ўвасабленнем асабістай годнасці вучонага, якая вышэй за жыццё. Абураны злачынствамі Нерона, які аказаўся яго блудным вучнем, ён смела вытыкаў імператару яго грахі і, калі той вынес яму смяротны прысуд, сам лёг у ванну і разрэзаў сабе вены. Такім жа прынцыповым і бясстрашным быў у абмалёўцы Матыяшкі Сакрат, які заявіў на судзе, што афіняне павінны паставіць яму залаты помнік, як выдатнаму грамадзяніну, чым прызваннем, як і ў авадня, з'яўляецца кусаць, каб грамадства не атлусцела і не сапсавалася ў бяздзеянні, не разбэсцілася ў самалюбаванні. Разгневаныя дзёрзкасцю Сакрата, судзі вынеслі яму смяротны прысуд. Але знарок зрабілі гэта ўпярэддзень свята Дзіянісія, калі звычай забараняў выконваць смяротныя пакаранні. Святы цягнуліся пару тыдняў, улады звялі варту з будынку, у якім утрымліваўся Сакрат, вучні філосафа наведвалі яго штодзённа, а сярод іх былі сыны знатных багатых родаў, перадусім Платон, блізкі родзіч аднаго з тыранаў, якія правілі на востраве Улады, а, напэўна, і судзі, што вынеслі смяротны прысуд Сакрату, чакалі, што вучні выкрадуць настаўніка з арышту і вывезуць за межы Афін. І сапраўды, вучні дабылі лодку і запрапанавалі Сакрату ўцёкі ў Малую Азію, але той адмовіўся, палічыў уцёкі ўчынкам нягодным для сябе. Праціўнікі гэтага і

чакалі, каб мець повад аб'явіць яго сафістам, балбатуном, які не бярэ адказнасці за ідэі, якія прапаведуе. Сакрат даказаў смерцю, што ён верыць у тое, у што верыць.

Матыяшка, смакуючы, расказваў пра апошнюю сустрэчу Сакрата з вучнямі. Яны прыйшлі да яго раніцай, у дзень смерці. Настаўнік, хоць ведаў, што яго неўзабаве чакае, спакойна спаў, як ні ў чым не бывала. Абуджаны вучнямі, ён сказаў, што ў сне прыгадалася яму, што ён вінаваты суседу пеўня, і папрасіў перадаць жонцы Ксантапы, каб тая абавязкова вярнула суседзям пазыку. Затым ён развітаўся з вучнямі і спакойна вышў цыкуту.

Прафесар растлумачваў, што вольныя грамадзяне ў старажытнай Грэцыі і Рыме, калі іх прысуджалі да смяротнага пакарання, павінны былі самі пазбаўляць сябе жыцця. Гэта была прывілея вольнага чалавека. Толькі рабоў каралі смерцю вызначаныя людзі, а вольны чалавек пакідаў жыццё па ўласнай волі, так, як Сакрат або Сенека. Матыяшка расказваў пра смерць старажытных герояў так узнёсла, што і смерць пераставала быць страшнай.

Але ён не быў ні мізантропам, ні фаталістам, ён любіў жыццё ў самых насычаных яго праявах, асабліва жыццё духоўнае, якое пры ўсіх абставінах павінна дамінаваць над жыццём цялесным, біялагічным. Матыяшка лічыў сябе стоікам і пагардліва адзываўся пра Эпікура і нагул пра тых людзей, якіх называў страваварным і г.зн. здольнымі пераварыць многа ежы і не здольнымі пераварыць нават чужых гатовых думак. Лацініст і старажытных рымлян любіў за іх ідэал суролага, поўнага крайніх напружанасцяў жыцця. Рым патрыярхальны, суровы, Рым узыходзячы, Рым ваяўнічы і мужны і мужчыністы прафесар супрацьпастаўляў Рыму пераспеламу, уступіўшаму ў стадыю змяркання, або, як ён любіў гаварыць, у стадыю *zwieniascaly* /ажаночвання/, калі культ подзвігаў змяніўся культам раскошы і асалод. З пагардай, адкапыльваючы губу, расказваў прафесар пра агіднасць арыстакратычных застолляў, дзе антычныя гурманы спажывалі неверагодныя стравы, напрыклад, салаўіныя язычкі, і не забываўся прыгадаць, што для звырадных густаў арыстакратыі прысмакамі былі смажаныя ў мёдзе пацукі. Ён ведаў, што ўражлівых слухачоў ад гэтага паведамлення пачне браць на ваніты, таму прабягаў вачыма па тварах вучняў і задаволены тым, што яго вучні маюць здаровае разуменне густаў, усміхаўся.

А хто быў вінаваты ў такім падзенні нораваў колісь здаровага старажытнага Рыму? Плебс! Разгультаяны, звыраднелы ад гультайства плебс. Яго цялесныя і духоўныя патрэбы змяшчаліся ў двух толькі словах: *panem et circensibus* – хлеба і відовішчаў. Працай плебс пагарджаў спракавеку, для працы былі рабы, а вольныя людзі жылі з працы рабоў, усе вольныя людзі – ад патрыцыя да плебея. Бяда ў тым, што плебеі набіраліся пагарды да працы і вайскавай справы, якою павінны былі займацца як вольныя грамадзяне. Вайсковы занятак быў небяспечны, і плебеі дамагаліся ад імператараў і консулаў наладжваць інсцэнзізацыю вайны на

арэне цырка. Там вялі смяротныя баі гладыятары, нявольнікі, злоўленыя ў палон і адпаведным чынам натрэніраваныя, а плебеі сядзелі сабе разам з патрыцыямі на трыбунах цырка і перажывалі небяспеку без рызык і быць забітымі ці акалечанымі. Плебеі ў вачах лацініста – гэта плойма нахабных дамагацеляў, крыкуноў-гарладзёраў, якія вымушалі ўладу дагаджаць іх вульгарным патрэбам і густам. Гісторыя ўпадку Рыма ў інтэрпрэтацыі прафесара Матыяшкі была паўтарэннем гісторыі ўпадку Грэцыі. Там і тут былі віноўнікамі плебеі, ну і дэмакратыя, дзяржаўны лад, пры якім ўлада апыналася ў руках натоўпу, чэрні. Прымітыўны інтэлект чэрні прыводзіў да вульгарызацыі культуры, духоўнай спадчыны, выпрацаванай элітаю ў перыяды ўздыму, гераічнага напружання цела і духа ўсяго народа. Дэмакратыю Матыяшка лічыў паказчыкам расслаблення грамадскага жыцця, разрастаннем жаночага квёлага пачатку, які неўзабаве прыводзіць да спаду жыццёвага тону і да ўпадку грамадства ўвогуле. Матыяшка быў прыхільнікам *teuzny* /дужасці/. Для таго, каб цела і дух былі поўны сіл і спраўнасці, патрэбна работа, нагрузка і адоленні цяжкасцяў.

Прафесар дэманстраваў прыкладам, як трэба дбаць пра спраўнасць цела і духа. Кожны дзень ён выязджаў на ровары, нягледзячы на пагоду, прынцыпова адмаўляўся ад рамінікаў. І па часці сталаванне быў стрыманы, нават аскетычны, часам сталаваўся нават разам з намі ў інтэрнаце і лічыў наш харч для сябе залішне каларыйным. Замест катлеты прасіў невялікай надбаўкі грэцкай кашы, якую давалі на гарнір, прытым ужываў кашу без тлушчу. Праўда, і гэты аскетычны рацыён дадаваў прафесару лішняга тлушчу, якога ён стараўся пазбавіцца фізічнай нагрузкай – яздой на ровары. Але чамусьці гэтая мера не дзейнічала. Можа таму, што прафесар пазбягаў дарог з крутымі пад'ёмамі і спадамі, а можа таму, што ровар быў дамскі, які не вымагаў моцнай натугі на педалі. Апануты ў цёмна-шэры гарнітур, у кашулі з цвёрдым каўняром, цёмнаю крапчатаю бабачкай, у чорным “мэлёніку” на галаве прафесар наш нагадаў распаўнелага, дзябёлага Чарлі Чапліна.

* * *

Сімпатызаваў нам, беларусам, толькі прафесар матэматыкі Сэюд, наш класны кіраўнік. Ён паходзіў з цэнтральнай Польшчы і не меў той панскай пыхі, якая аж распірала многіх чыноўнікаў з “крэсаў”. Сэюд гаварыў на ўроку:

– Ім трэба падумаць, яны ж думаюць па-беларуску, а гаварыць мусяць па-польску, не то што вы, галганы.

Але найбольш блізка сьшоўся я з выкладчыкам малявання і ручной працы. Ён быў вельмі дэмакратычны, просты, даступны і добры. Казалі, што прафесар Крук жанаты з простаю сялянскай дзяўчынай з Падкарпацця. Апраўнаўся ён з вялікім густам і цудоўна афармляў залу да ўрачыстых вечароў. Заўважыўшы маю любоў да малявання і майс-травання, прафесар пачаў займацца са мною індывідуальна. Майстэрні былі ў тым жа будынку, што і наша бурса.

– Валодзю, – гаварыў прафесар, – бяры ключы і пасля заняткаў рабі сабе, што хочаш.

Я маляваў, працаваў... Рабілі мы з ім напару розныя драбніцы: настольныя лямпы, падстаўкі, рамачкі – усё ў мадэрным стылі. Ён прыносіў мне многа кніг і часопісаў па гэтым мастацтве, і я хутка засвоіў прынцыпы хараства ў прыкладным мастацтве. Цяжэй была справа з чыстым хараством. Па жывапісе я чытаў шмат, але тэарэтычныя веды не заўсёды супадалі з маімі ўспрыманнямі хараства ў жыцці і ў мастацтве. Сапраўднае ўзрушэнне я перажыў аднойчы ў кабінэце прыроды, убачыўшы на акне вазон з аксамітна-зялёнымі лістамі. Зелень гэтая гучала на фоне мяккай карычнявата-ліловай сцяны так суладна і хораша, што я анямеў. Паглынаючы зрокам гэты цуд колераў і фактур, я адчуваў, быццам нейкая сіла адрывае мяне ад зямлі і нясе ўгару: замірала сэрца, і да горла падпіраў балючы салодкі камяк... “Нарэшце, – падумалася мне, – я ўбачыў пекнату колераў і форм саміх па сабе...” Я хадзіў шчаслівы, як уладальнік таямнічага скарбу. А потым з зацятасцю фанатыка зноў накінуўся на кнігі і часопісы па мастацтве, шукаў у карцінах майс троў чыстага хараства.

Але, дзіўна, карціны мадэрністаў мне падабаліся толькі інтэлектуальна, як шарады і рэбусы ці хлесткія анекдоты, а душу хвалявалі пейзажы рэалістаў і імпрэсіяністаў. Асабліва любіў я Хэлмоньскага, Фалата, Вычулкоўскага, Рушчыца, Кендзерскага, а з французаў – Клода Манэ. Фалат мне падабаўся, бо маляваў беларускія лясы, зімовыя пейзажы, карціны паляванняў – усё вельмі мілае, пяшчотнае. У Рушчыца была таксама беларуская прырода, але не такая, як у Фалата – дзівосная, рамантычная, казачная. Калі глядзіш на яго карціны – займае дух. Сам я маляваў пейзажы то рэалістычныя, то стылізаваныя ў кубісцкім духу. Прафесар Крук быў прыкладнік і далікатна адгаворваў мяне ад жывапісу як такога. “Ріёкне jest to, co najbardziej przydatne i zgrabne”, – гаварыў ён ціхім, чуць сіплаватым голасам. Я маўчаў, але шкадаваў у душы, што далей прыйдзеца ісці аднаму...

У прафесара Крука я навучыўся бачыць дзве красы: красу вытачанага на станку ідэальнага круга ці шарыка, красу рэгулярнасці і красу таго ж круга ці шарыка, накрэсленага няўмелай ці няўпэўненай, але стараннай рукой чалавека, які не саромеецца таго, што ён здольны бянтэжыцца, саромеецца ці проста нечага не ўмець. Няўменне такая ж каштоўнасць жыцця, як і ўменне, дылетантызм пачаткоўца – гэта звяно, зыходнае звяно ланцуга, які вядзе да дасканаласці, майстэрства, віртуознасці. У прадмеце прыгожага важныя не так форма ці фактура, як ўвасобленая ў гэтым прадмеце цераз яго змест і яго форму сутнасць чалавека, які яго зрабіў ці ім карыстаецца. Заклятыя ў прадмеце чалавечыя якасці кранаюць вас, абуджаюць дапытлівасць, цікаўнасць і гуманістычную чуласць, патрэбу паспрыяць, паспачуваць, пазнаць і палюбіць таго незнаёмага чалавека, хоць бы ён быў партач, а не майстар. Цераз дапытлівасць, працавітасць і захопленасць чалавек перамагае ў сабе няўмеку, партача, абібока і становіцца вартым пераймання, не любові з

літасці, а з гордасці і захаплення. Я адчуў на сабе занадта шмат пагарды і смяротнай нянавісці, каб ненавідзець іншых.

Адным з любімых маіх мастакоў у гімназіі быў Артур Гротгер, аўтар трох патрыятычных цыклаў станкавых гравюр – “Polonia”, “Lituania” і “Warszawa”. У кнізе Герсан-Дамброўскай я прачытаў яго біяграфію, і ён заімпаваў мне як чалавек. Сын інтэлігентаў, у бацькі якога цякла, здаецца, вугорская кроў /адсюль і няпольскае прозвішча/, ён так пранікнуўся нацыянальнай трагедыяй Польшчы, якая прайграла паўстанне 1863 года, аддала лепшых сыноў на вісельні Мураўёва, што толькі і жыў адною ідэяй – праспяваць славу пераможаным. “Gloria victis”! – назвала адзін са сваіх твораў пра паўстанне Эліза Ажэшка, апошняя прадстаўніца паўстанскага рамантызму і пачынальніца польскага пазітывізму, цвярозага розуму, развагі і ўпартай працы, якая павінна ажыццяўляць тую ідэю, якую не ажыццявіла паўстанне. Мне, прызнацца, падабалася толькі рамантычная пані Эліза і цалкам рамантычны Гротгер. Узрушала і расчульвала апісанне, як ён, хворы на сухоты, бедны, непрызнаны мастак, імкнуўся не грошай зарабіць, хоць гэтага вымагала яго здароўе, але здзейсніць сваё прызвание, ускалыхнуць сэрца народа трагічным лёсам паўстанцаў і паўстання. Рэпрадукцыі з карцін “Знак”, “Бой”, “Пабоішча”, “Дух” былі ў школьных падручніках, я памятаў іх да драбніц, толькі не ведаў іх аўтара, не ўсё разумеў з бачанага, але, увогуле, здагадваўся па тэкстах патрыятычных вершаў і апавяданняў падручніка, што “Знак” – гэта сігнал да паўстання, які перадаваўся, як эстафета, ад адной сям’і да другой.

Вось прынёс сігнал да выступлення нехта з суседзяў у хату маладога мужчыны-земляроба, бацькі ці не першага дзіцяці. Яго маладая жонка ўскочыла з пасцелі і ў начной кашулі, босая, з запаленай свечкай набліжаецца да шыбіны акна, з якога віднеецца рука пасланца, які прынёс страшны, дзёрзкі, можа, трагічны сігнал. Усё на гэтай карціне было таямнічым і хвалюючым. Гледзячы на яе, чалавек міжволі набіраўся духу, спакуслівай страхотлівасці і высакароднай ахвярнасці. Героі карціны рабіліся табе крэўнымі, блізкімі, табе хацелася раздзяліць іх высокі і страшны лёс.

Карціны “Бой” і “Пабоішча” падабаліся менш. Той малады прыгожы дзяцюк з вусікамі мчаўся проста на гледача, ускінуўшы ўгору руку з кап’ём. Абуты ў лыкавыя лапці, ён нагадваў нашых плытнікаў ці лесарубаў, толькі поза яго здавалася мне ненатуральнай. Дзівіла, што ў бой паўстанцы пускалі са “смычаў”-павадкаў злосных сабак. Гэта здавалася мне чымсьці прыніжаючым.

Адносіны з польскаю мовай складваліся ў мяне няроўна, часткова ў гэтым была вінавата настаўніца, капрызная старэючая дзева, пані Чаплінская. З асобных, кінутых мімаходзь аўтабіяграфічных рэплік, я здагадваўся, што ў царскія часы лёс яе сям’і і яе самое загачыў ажно за Сібір. Ну, а ў такіх выпадках віну прынята было зварочваць на беларусаў, хоць “недапечаных”, але ўсё ж такі рускіх. Кожны вучэбны год у пані Чаплінскай пачынаўся сачыненнем пра ўражанні з канікул. Маё сачыненне

яна звычайна трымала ў руцэ, як кавалак гарачае бляхі: “Ładne, może było by najładniejsze, ale dziecko w domu nie rozmawia po polsku. Wciąż białorusizmy”³. І яна зачытвала беларускія словы, выслоўі, абсмейвала іх пагардлівай інтанацыяй. У большасці выпадкаў я ведаў польскія адпаведнікі гэтых слоў і выказаў, але польскія варыянты, у маім успрыманні, “не гучалі”, і я ўжываў спольшчаныя беларусізмы.

Аднойчы пані Чаплінская прынесла ўсім па паштоўцы з рэпрадукцыяй і загадала апісаць. Маё сачыненне вышла найлепшым. Яна зачытала ўголас, падпусціўшы пару шпілек, бо сустракаліся беларусізмы. У заключэнне велікадушна выцэдзіла: “Увогуле гэты хлопчык адчувае прыгажосць прыроды”, нібыта гэта было нейкім непаразуменнем. Яна прытрымлівалася цвёрдага пераканання, што беларусы ніколі не могуць ведаць польскую мову больш як на тройку... Харакство адчуваць, мабыць, таксама.

З упартасці я рашыў, што стану крытыкам жывапісу і буду пісаць пра карціны па-польску, як Віткевіч або Герсан-Дамброўская. Творы гэтых аўтараў я прачытаў амаль усе ў першым і другім класе гімназіі.

* * *

Дзіўна, у польскай гімназіі, хоць там так многа часу аддавалася на літаратуру, я не вывучыў гісторыі польскай літаратуры. Усё ў нас ішло ералашом: польскія і зарубежныя пісьменнікі чаргаваліся, творы паказвалі жыццё ад Троі да сённяшняга дня, і літаратура ўяўлялася, як нейкі набор для чытання, якое адрознівалася ад нашых пазапраграмных, запойна любімых твораў Майн Рыда, Карла Мая, Фенімора Купера тым, што былі нуднейшыя, мелі цёмныя мясціны і нязвязаныя, разбэрсаныя сюжэты, ведання якіх і не патрабавалася. У кожным разе я іх не памятаў, хоць меў добрую памяць.

Тое, што мастацтва мае сваю гісторыю, што там існуе пераемнасць, я даведаўся з кніг выяўленчага мастацтва, якія чытаў і штудзіраваў самастойна. І вось толькі пазней, у савецкім педвучылішчы, я адчуў, што літаратура – гэта такая ж звязаная дзея часоў, як і гісторыя, толькі сувязі тут выступаюць чалавечыя, індывідуалізаваныя, а ацэнкі – хвалючыя і ўсхваляваныя, а не толькі лагічна абгрунтаваныя марксавай тэорыяй класавай барацьбы, уціску і рэвалюцыйных выбухаў.

У гімназіі літаратуру мы вывучалі комплексна. Пачыналі з “Іліяды” і “Адысеі”, але адначасна вывучалі кнігу Кінселя “Героі”, дзе займальна расказвалася пра подзвігі персанажаў з грэчаскай міфалогіі, чыталі таксама выдатную аповесць Парандоўскага “Дыск алімпійскі”.

Дайшоўшы да старажытнага Рыму, вывучалі “Энеіду” Вергілія і чыталі “Quo vadis” Сянкевіча, з літаратуры сярэдніх вякоў – “Песню аб Раландзе”, “Старое паданне” Крашэўскага. Асабліва захапляла мяне

³ Харошае, можа, нават было б найлепшае, але дзіця не размаўляе ў хаце по-польску. Многа беларусізмаў.

аповесць гэтага пісьменніка “Раята”, у якой расказвалася пра каханне язычніцкай жрыцы і маладога прапаведніка хрысціянства, які меў талент мастака і быў аб’яўлены зайздроснымі язычніцкімі знахарамі пасланцом д’ябла. Дзея адбывалася ў Вялікім княстве Літоўскім, недзе на нашых землях, і гэтым кніга інтрыгавала асабліва.

Пачынаючы з эпохі Адраджэння, польская літаратура становілася партнёршай літаратуры еўрапейскай: поруч з Пятраркам, Дантэ і Сервантэсам вывучаліся Мікалай Рэй, Ян Каханоўскі, для займальнасці чыталі “Гарганцоа і Пантагруэля” Рабле, а таксама “савізджальскія” жарты.

Антычнасць абкружалася асаблівай увагай, культура старажытнай Грэцыі і Рыма вывучалася яшчэ на ўроках гісторыі і латыні, апошнія стаялі ў раскладзе кожны дзень, нагадваючы нам пра пакутны цяжар гімназіцкага лёсу. Даводзілася вызубрываць не толькі словы і правілы складанай граматыкі з рознымі *dativus temporalis*, *accusativus cause*, *gerundium* і іншымі чыста лацінскімі мудрагельствамі, з-за якіх навучыцца свабодна гаварыць на гэтай мове не ўдавалася практычна нікому з вучняў, і прафесар Матыяшка, які адзін на ўвесь Наваградак умеў свабодна гаварыць па-латыні, лічыўся фенаменам. Па-латыні гімназісты не ўмелі гаварыць, але пры жаданні кожны ўмеў зрабіць выгляд, што ўмее, бо трымаў у галаве вялізныя кавалкі прамой Цыцэрона, твораў рымскіх паэтаў. На справе ўменні нашы абмяжоўваліся перакладам з дапамогай слоўнікаў, прытым сустракалася шмат фразеалагізмаў, іншасказанняў, на якіх мы садзіліся ў лужыну.

Шмат твораў еўрапейскіх літаратур даводзілася вывучаць на ўроках замежнай мовы: на нямецкай – тэксты ад “Нібелунгаў” да “Zorelei” Гейнэ.

А “Вайна і мір” Талстога мне не пайшла, не змог я адолець пачатку, не хапіла сіл суняць сваю пагарду да пустога жыцця дзетак арыстакратаў, іх салоннай манернасці, захаплення і ўзвышэння, пустаты, ідэалізацыі адносін, прадыхтаных умоўнасцямі і самалюбствам. Я бачыў у пачатковых партыях рамана толькі апісанне чагосьці падобнага на тое, што вымушаны быў зносіць тут сам, у гімназіі, калі назіраў, як на перапынках дзяўчаты і нават хлопцы падбягалі, выкручваліся перад дачушкай графа Бухоцкага: “O, hrabianka Buchocka!.. Proshe hrabianki”. Нават некаторыя настаўніцы паніжаліся, лацініст Матыяшка забываўся на сваю “рымскую” суровасць, шукаў вочкамі яе прыхільнасці. Плебейская гордасць настройвала мяне да арыстакратаў і арыстакратызму пагардліва, мяне ажно душыла ад сузірання выдынгоўвання ўсіх навокал перад паненкай, дужа пасрэднай у вучобе і пустой у жаданнях, нават па сутнасці сваёй натуры, хоць і знешне прыгожанькай, і нават не надзіманай і натуральнай у адносінах да таварышак па вучобе. Адносіны такога тыпу мне хацелася бачыць выяўленымі цераз лупу сатыры, абсмеянымі, а ў Льва Мікалаевіча дамінавала захапленне. У сваім максімалізме я дайшоў да таго, што палічыў пазіцыю Талстога-мастака прыкрым адсупленнем ад самога сябе. Талстой-мастак мне выдаўся тут менш цікавым і паслядоўным ад

Талстога-мысліцеля і прапаведніка. “Вайна і мір” засталася для мяне незразумелым адыходам аўтара ад самога сябе.

Я адклаў чытанне гэтай кнігі на потым.

У Пецярбургу, відаць, у друкарні часопіса “Ніва” бацька натрапіў на творы Талстога і яму спадабалася там адкрывальная публіцыстыка, ён прачытаў і запамятаў “Сповідзь” і “Дык што нам рабіць?” Імпанавала яму бязлітасная праўдзівасць гэтых твораў, праніклівы погляд аўтара на жыццё з яго несправядлівасцю, няроўнасцю і знячуленасцю. Бацька ж адчуваў сябе ў ліку тых працавітых, але бедных людзей, спосаб жыцця якіх Талстой ставіў вышэй за лянiвaе і разбэшчанае жыццё арыстакратаў. За гэта бацька паважаў Талстога. І, галоўнае, яшчэ за тое, што ён, могучы жыць у раскошы, добраахвотна адмаўляўся ад бяздзейнага панскага жыцця – працаваў, умеў рабіць усю просту работу і адмовіўся ад лакеяў, служанак, а сам сябе абслугоўваў. Бацька пад уплывам Талстога стаў з іроніяй глядзець на духоўнікаў, лічачы іх замаскіраванымі гультаямі і дармаедамi, але не ішоў супраць звычаяў: хрышчэнне дзіцяці, шлюб і пахаванне не мог уявіць без святара, хоць сумняваўся, ці ён што паможа, але разумеў, што абрад уносіць парадак у гэтыя вузлы чалавечага жыцця, упрыгожвае іх і паднімае, робіць больш дастойным само жыццё.

Бацька чытаў і некаторыя мастацкія творы Талстога, напэўна ведаю, што чытаў “Уваскрасенне”, але не захапіўся ім так, як публіцыстычнымі творамі. Лічыў, што мастацкія творы гэта для прыемнага правядзення часу, але, паколькі ў яго вольнага часу не было, ён і чытанне лічыў для сябе непатрэбным. Бацьку падабала Талстоўскае ўпрашчэнне і практычнае асэнсаванне веры. Ён, напэўна, вычытаў з такога ж адказу Талстога на анафему сінода словы: “Веру, што толькі добры ўчынак павялічвае дабро майго вечнага жыцця і кожны дрэнны памяншае яго”. Толькі бацька пераказваў гэту думку яшчэ прасцей: “Не рабі благога і не бойся нікога”. Ён не прызнаваў царкоўных таінстваў, ніколі не ездзіў спавядацца, лічачы гэта паніжэннем і баязлівасцю браць самому адказнасць за ўсе свае ўчынкі. Бацька лічыў сябе нікому нічога не вінаватым – ні Богу, ні людзям, і ў гэтым знаходзіў супакаенне душы і свабоду для дзеяння. Не прызнаючы царкоўных абрадаў, пасміхаючыся і з іх магічнай недарэчнасці, ён, аднак, не азлабляўся на іх, а глядзеў зверху, як на дзіцячыя забавы, якія нічога не дапамагаюць, але і не шкодзяць. Дый сам ён, дагаджаючы гэтай слабасці, якой прытрымліваўся маці і баба, і большасць нашых родзічаў і знаёмых – хрысціў дзяцей, пахаваў бабу з бацюшкам, але сабе не жадаў такіх цырымоній: “От, памру, хай закапаюць і ўсё. Чаго там лямантаваць, плачучы не паднімеш з таго свету, не паклічаш. А як яно на тым свеце, яшчэ ніхто не ведае, бо ніхто там не быў, а калі быў, то не вярнуўся”.

Манах Скрыпнік, гімназічны выкладчык рэлігіі, здаваўся мне незвычайным, бо з годнасцю нёс цяжар адказнасці за свае юнацкія перакананні і дадзеныя раней абяцанні, якія сёння, магчыма, станавіліся для яго прадметам не веры, а сумненняў, пустою формай, але ён не скідаў з сябе абяцання вернасці таму, што гэта магло азначаць пустату. Ён здаваўся

мне постаццю рамантычнаю, высакародным нявольнікам абавязку, рыцарам аднойчы дадзенага слова, як нейкі апошні магіканін.

Захапляла мяне яшчэ ў ім перамога над страсцямі. Не скажу, каб я ўжо тады глыбока разумеў сілу страсцей, але што яна ёсць і што яна згубная, д'ябальская, ведаў добра, да слёз, да болю, ведаў не толькі па кнігах, хоць прачытаў ці не з цікавасці, аддаючыся модзе, тое, чым зачытваліся старэйшыя вучні, – “Уваскрашэнне” Льва Талстога, “Браты Карамазавы” Дастаеўскага і многа іншага. У гімназіі чыталі запоем амаль усе вучні, чытанне кніг было культам, і я хутка ўцягнуўся ў гэтую справу. Даводзілася чытаць ноччу, у спальні, пры свечках. Чыталі ўсё – ад навуковых трактатаў да бульварных “эротыкаў”, якія старшакласнікі падсоўвалі нам, зялёным, каб паглядзець, як мы будзем брыдзіцца і чырванець.

Ксёндз Кубік, пранюхаўшы такія норавы, прыслаў у хлапечы інтэрнат супрацьддзе, па латыні *antidotum*, – брашуры нейкага духоўніка пра шкоднасць ананізму і патрэбу мужчынскай стрыманасці, але яны ўспрымаліся як разнавіднасць эратычнай літаратуры, бо там было шмат апісанняў канкрэтных выпадкаў.

Як выхоўваліся дзяўчаты, мы не ведалі, іх інтэрнат быў на другім канцы горада, і доступу туды не меў ніхто з мужчын, там было жаночае царства.

Чуў я пікантныя расказы, інтэрнацкі фальклор пра “подзвігі” выпускнікоў-матурыстаў, якія перад развітаннем з гімназіяй адважваліся ісці ў патайны дом сустрэч на Перасеку, дасведчыць даросласці. Аднойчы сустрэліся яны лоб у лоб з выкладчыкам фізікі, старым халасцяком, які ўсіх ведаў, бо нават у інтэрнаце жыве. Сустрэліся і зрабілі выгляд, што не знаюцца, не вітаюцца. А пасля гэтай сарамоты – маўчанне з абодвух бакоў: і вучні, і настаўнік прыкінуліся, быццам нічога не было, што гэта ім прымроілася. У адукаваным свеце наогул існавала права таямніц і недатыкальнасці асабістага жыцця, тут было неяк зацішней, чым у мужыцкім свеце.

Самы страшны, як мне тады здавалася, клубок згубных чалавечых страсцей клубіўся і мучыў усіх вінаватых і невінаватых у нашай хаце. Тая справа, тая замятня, бяда, так мне абрыдзелі, так мяне самога збрыдзелі і прынізілі, а потым прывялі бацькоў да такіх трагічных вынікаў, што я жахаўся іх прыгадваць і разбірацца ў іх сутнасці: яны ляжалі ў маёй свядомасці, як скрутак калючага дроту, такі скрутак, якія трапляліся пасля тое першае вайны ў Нёмне і якімі нас, малых, палохалі дарослыя: “Не давайце нырца, зладзеі, на глыбокім, бо як забытаешся другі ў калючы дрот, то там і дойдзеш. І бусакамі не знойдуць. Абскубуць ракі мяса, а косці і застануцца ляжаць на дне. Во, як будзе!..”

Мабыць, з-за агіды да згубных страсцей я аддаваў перавагу прыгодніцкім кнігам, дзе паводзіны герояў ідэалізаваліся. Падабалася мне шляхетнае каханне ў раманах Сянкевіча і рамантычная адухоўленасць адносін у аповесцях Марыі Радзевіч, а найбольш вабіў свет суровых

прыгод з аповесцяў Джэка Лондана, Фенімора Купера і Карла Мая. Там мужчыны былі змагарамі, якія ўмелі стрымацца, узняцца над каханнем, над страсцямі, або такімі героямі, каму каханне не ў галаве. Апошні аўтар, як гаварылі, трапіў пад суд у Амерыцы, атрымаў пажыццёвае зняволенне ў адзіночнай камеры. Як ласку, яму дазволілі мець паперу і аловак – пісаць. Там, у турэмнай камеры, ён і напісаў серыю захапляючых аповесцяў пра мужага і высакароднага правадыра індзейскага племені іракезаў Вінэту, які змагаўся з белымі захопнікамі, ніколі не ашукоўваў праціўніка, хоць сам нярэдка быў ахвярай падману. Праўда, у Вінэту былі сярод белых не толькі ворагі, але і сябры, адзінадумцы, яму спачувалі не толькі аскетычныя кавалеры, але нярэдка выручалі, выратаўвалі яго і яго супляменнікаў ад масавага знішчэння.

Чытанне служыла мне сродкам забыцця, адцягвала ад цяжкай, нязноснай драмы, што жыла, выбухаючы і прытухаючы ў нашай хаце, у свядомасці маці, і ніяк не магла скончыцца, перажыцца, хоць на справе, можа, яе і не было, а калі і была, то даўно скончылася. Пра яе я нікому не гаварыў. У вёсцы, праўда, людзі ведалі і гаварылі, але мужчыны чамусьці глядзелі на ўсё гэта як на рэч больш пацешную, якую толькі бабы могуць убіваць сабе ў голаву і аж выпрышчвацца ад перажыванняў, “рабіць ціятр”.

Мне хацелася вырвацца з зачараванага кола цяжкіх перажыванняў, таму, прыязджаючы на канікулы дамоў, я спрабаваў стаць непрыкметным, знікнуць з людскіх вачэй, не паказвацца на людзях, адным словам, быць манахам, хутчэй Сізіфам, выганяць пакуты духоўныя фізічнымі. З тупой адчайнасцю замардоўваўся я да паўпрытомнасці касьбою, рады быў, калі, ідучы дамоў, адчуваў босымі ступнямі жоўты пясок і бачыў зялёную траву, жорсткі казінец або сухі і коўзкі круглец. Трава расла і на сценах, і ў хаце, і на столі, засынаючы, правальваўся ў мора зялёнай травы і забываўся. Галава на пэўнай стадыі зморанасці як бы адключалася, пераставала думаць, толькі механічна сачылі вочы, як рытмічна хадзіла па траве каса: “Шах-шах...”

Мне здавалася, што гэтаю стомай і гэтаю сціпласцю я адкуплю тую ганьбу, якая вісела над нашай сям'ёй, і людзі не стануць пра нас гаварыць благога, сарамотнага. І маці перастане зрывацца, і дома настане сонечны спакой, як даўней, у гады майго дзяцінства.

... За ўсцібісты і памаўзлівы характар, гарбаты нос і з'едлівую грымасу на твары Жоржыку Б., майму блізкаму земляку, далі ў гімназіі мянушку Д'ябэлак. Ён быў здольны, добра вучыўся, многа чытаў і сам пісаў фантастычна-прыгодніцкія аповесці, якія публікаваў урыўкамі ў школьнай сценгазеце на працягу ўсіх гадоў навучання. Газета выходзіла пад рэдакцыяй і куратарскай апекай лацініста Матыяшкі. У шэфа, а яшчэ больш у выкладчыка нямецкай мовы Herr Коруто Д'ябэлак меў бестэрміновае крэдытнае konto. На лексіконе лацініста гэта гучала “мураваная тройка” на ўсе семестры, а на лексіконе бэльфэрска-нямецкім – ganz gut з заплюшчанымі вачыма. Жоржык ведаў мовы, лапатаў панямецку, ажно ад зубоў адскоквала, на гуртку ён быў асноўным

аглядальнікам маладзёжных часопісаў і дакладчыкам па пытаннях нямецкай культуры і сучаснага жыцця Германіі. Жоржык хацеў усё ведаць і абавязкова нечым вызначыцца ды адразу ж і пахваліцца. Адночы мы сядзелі побач на адкрытым сходзе школьнага самаўраду. Рабілі справаздачы кіраўнікі вучнёўскага кааператыва аб рабоце школьнага буфета і кіёску, загадчыкі сектараў культурна-асветнай і спартыўнай работы. Сход праходзіў вяла, не паступала ніякіх ініцыятыўных прапаноў. І калі мы вярталіся ў інтэрнат, я назваў Жоржу некалькі спраў, якія належала б абмеркаваць, каб ажывілася работа. Той ажно стаў падскакаць і пляскаць у далоні:

– Ах, пся косць! І ты маўчаў, трымаючы такія ідэі за пазухай. Цнотка⁴. Чаму ж не сказаў мне? Я ж бы адразу прадаў ідэі па добрай цане. Ну, гэта ўжо не паўторыцца, такая “гафа”⁵. Калі сам не асмеліся – гавары мне, а я – выдам. Закладаем суполку.

Да суполкі не дайшло. Жоржык пра яе, мабыць, забыўся. Спраў у яго было па горла, усюды ўваткнуць нос, пагаварыць, дастаць і маланкава прачытаць кнігі з ліку тых, што хадзілі па руках сярод старшакурснікаў. Звычайна, гэта былі так званыя “эротыкі”. Азначаліся гэтым слоўкам у нас творы раманнай класікі – “Бляск і галеча куртызанак” Бальзака, “Яма” Купрына, “Санін” Арцыбашава, “Шляхі грэху” Жэромскага або салёныя сцэнкі з паэмы Гётэ “Reinke Fuchs”, эратычныя вершы Цібула, Катула і Праперцыя, так і бульварныя “рамансідлы” з безгустоўнымі сантыментамі і бессаромнымі сеансамі любоўнай фізкультуры.

Але хадзілі ўпотаі па руках і творы савецкіх аўтараў, і беларускія кніжкі. Жоржык праглынваў кнігу за гадзіны дзве, перадаваў мне, патрабуючы такой жа аператыўнасці. Я не даходзіў смаку ў “эротыках”, аддаваў непрачытанымі. Чытанне наводзіла на хатнюю вайну. Але не прызнаваўся, што аддаю непрачытаная.

Ад Жоржыкавых паслуг я набраўся смаку да чытання кніг савецкіх пісьменнікаў і сцягнуў потым на сваю голаву гром...

* * *

Хто з людзей, далучаных да мастацтва і мастацкай дзейнасці, не пакутаваў, прыгадваючы рай бяспечнага дзяцінства, калі свет поўны нязведаных таямніцаў, а перапоўненая прагнасцю пазнання душа адкрывае ўсё новыя цуды хараства. Часта гэтыя, спазнанья ў дзяцінстве, уражанні хараства і брыдоты застаюцца ў чалавека на ўсё жыццё, як эталоны.

Так, славуці савецкі скульптар Канёнкаў прызнаваўся ва ўспамінах, што ніколі ў жыцці не чуў такой прыгожай музыкі, як ігранне на пастушынай дудачцы, якую ён у дзіцячыя гады слухаў у роднай вёсцы на Смаленшчыне.

⁴ Нявіннасьць у іранічным сэнсе слова

⁵ Промах

Я таксама не магу атрэсціся ад ўражання зачараванасці спевамі дзецокоў і дзяўчат у маёй роднай прынёманскай вёсцы. Тыя спевы я слухаў не проста як выбух жыццёвай энергіі, буянай патрэбы духа, а слухаў я тое спяванне, як чарадзеяства, недаступнае мне мастацкае самавыяўленне. Я не быў музыкальны ад прыроды, а ўдадатак сарамлівы, амбітны, а тут мне, ужо гімназісту, хлопцы прапанавалі: “Чаго слухаеш толькі, спявай разам, мо яшчэ не забыўся, як бацьку завуць”. Папрокі былі жорсткія, білі пад дыхлю. Але я не мог апраўдацца. Бо хто б паверыў, што я, вучань гімназіі, не патраплю спяваць так, як спяваюць нявучаныя пастухі.

З педагогаў закрытай Наваградскай беларускай гімназіі ў польскую быў прыняты толькі адзін настаўнік музыкі і спеваў Валынчык.

Спевы і музыка, як і рысаванне, вывучаліся па выбары і здольнасцях. Выбіраць трэба было адзін з гэтых прадметаў, свой любімы, а другі вывучаць факультатыўна. Я выбраў рысаванне, а на скрыпку хадзіў у пазаўрочны час. Валынчык гаварыў з намі толькі на-польску, ніводнага беларускага слова не сарвалася ў яго з языка, нават жартам. Ён рабіў уражанне спалоханага і вінаватага чалавека. Прыгнятала гэтае адчуванне спалоху і віны, якім была перапоўнена яго істота – вінавата вытрашчаныя блакітныя вочы, прыгорбленая спіна і падагнутыя ў каленях ногі. Мажліва, з-за гэтай незразумелай і непрыёмальнай мне прыгнечанасці я пачаў прапускаць заняткі па музыцы, гэтыя пропускі накіпіліся і сталі аргументам у карысць таго, каб кінуць заняткі музыкай увогуле.

Гімназія паказала мне большую іерархічнасць рэальнага грамадства. У дзяцінстве, у вёсцы, я бачыў іерархічнасць знятую, смехавую, яна не прыніжала, а толькі спрабавала прынізіць мяне, мужыцкага сына, і нас – мужыцкіх сыноў, беларусаў. Але ж нас было многа, а тых, што стаялі на іерархічных палацях, былі адзінкі, і зваліся яны паны. А вёска зняла ганарлівае пан з'едлівай прыказкай: “Пан – гаўном напхан”, а “мужык – на бізун прывык”. І далей: “За аднаго бітага сем нябітых даюць, ды і то не бяруць”. Элітарнасць у народнай прыказцы становілася нізкай і смешнай, а то і перавернутай. Спраўдным панам быў мужык, а пан уяўным: “Што кажух, то не вата, што зацірка, то не гарбата”. Што мужыцкае, то надзейнае, а панскае ўсё паказнае, штучнае.

У гімназіі панскае, польскае, элітарнае не толькі сцвярджала сваю перавагу над мужыцкім, але становілася мэтай навучання і выхавання. Пагарда да мужыцкага, сялянскага, беларускага становілася там рухаючай сілай самаўзгадавання. Мы павінны былі стаць над мужыцкім, хамскім, плябейскім, а ўрэшце і над рэгіянальным беларускім і падняцца да панскага, высокага, польскага і прывабліваць сваім *modus vivendi* амбіцыйныя адзінкі з нізоў, а ў няздольных падняцца ў паднябессе адукаванасці, культуры, жыцця над побытам, а не для побыту. Жыццё эліты павінна выклікаць у нас патрэбу пераймання, можа, нават панавання.

Я ўспрымаў гэты адрыў ад вёскі, роднай глебы, як здраду. Той гарадскі польскі свет прыгнятаў мяне іерархічнасцю, збавіцца ад яго

нельга было непрыстойнымі частушкамі. Носьбітамі іерархічнасці выступалі ж педагогі, людзі, чые веды, навучанні і настаўленні не падлягалі сумніву. Выкладчыкаў тут маглі пакрытыкаваць за жорсткасць, але не за недавучанасць і слабасць ведаў. Прэсінг усепрызнанасці ерархаў і ерархічных элітарных каштоўнасцяў быў такі магутны, што супраціўляцца можна было толькі ўцёкамі дамоў або – у самога сябе, замыканнем у сваіх таямніцах, у закутках вясковай ціхамані. Я станавіўся скрытым, замыкаўся на сем замкоў і цяпеў. Аддушынамі ў гэтым пакутлівым стане апавешчанай непаўнацэннасці былі зямляцкія сустрэчы.

З першых дзён я адчуў, што такое маёмасная непаўнацэннасць і нацыянальная іншасць. Нас, вясковых навічкоў, беларусаў, старэйшыя калегі і нават аднакласнікі з багацейшых інтэлігенцкіх, пераважна польскіх, сем'яў узяліся дзеля гонару прывучыць да культуры: вучылі, як чысціць зубы, глянцаваць туфлі, правільна трымаць у руках відэлец і нож, як вітацца, знаёміцца, кланяцца, здымаць шапку, размаўляць і ісці побач з жанчынай па роўнай дарозе і паднімаючыся па лесвіцы на другі паверх. Адны абвучалі весела, а іншыя здзекліва, з адкрытай пагардай, і кпілі з дзэравеншчыны.

Мне пашанцавала на правадніка ў бурсацкае царства: адзін сярод выпускнікоў вызваўся стаць маім вясёлым і зычлівым настаўнікам. Расказваючы, як карыстацца зубным парашком, шчоткай і інтэрнацкім кубкам з гарачаю вадой, ён запытаў мяне, прыжмурваючы вока:

– Валодзю, а як се называ кубэк па-беларуску? Я паціснуў плячыма і няпэўна адказаў:

– Кубак ці кружка.

Э, не! А яшчэ беларусін, называецца. Конаўка! – са смакам вымавіў мой мэнтар і дадаў: “Слухай, як прыемна гучыць: конаўка!..”

Ён быў тутэйшы паляк, меў прозвішча Лось, ведаў беларускую мову і любаваліся яе іншасцю ў параўнанні са сваёй. Аказалася, што ў інтэрнаце ён жыў на птушыных правах, бо сям'я не мела чым аплочваць яго ўтрыманне. Лось меў запазычанасць у аплаце яшчэ з мінулага навучальнага года, кіраўнік забараніў яму жыць і харчавацца ў інтэрнаце ажно да аплаты доўгу. Але калегі ўпускалі Лося ноччу праз акно, і ён начаваў употай, нават паспяваў снедаць разам з намі, пакуль кіраўнік адсыпаўся пасля начнога прэферанса. Дабрадушная ахмістрыня, пані Завадска, ціхачом давала і Лося лусту хлеба з маслам, кубак забеленай кавы. Днём ён амаль не паказваўся ў інтэрнаце, баяўся трапіць на вочы кіраўніку.

Даведаўшыся, што бацька даў мне грошы на новыя чаравікі, Лось узяўся дапамагчы выбраць найлепшыя. Ён павёў мяне ў фірменны магазін “Bata” і ўгаварыў купіць карычневыя з тупымі насамі чаравікі на таўшчэзнай падэшве.

– О, гэта тое, што належыцца мужчыне: зручныя, моцныя і модныя.

Мяне збянтэжыла цана: адзінаццаць золтых! Гэта ж больш, як пяць пудоў хлеба. Абуць на ногі пяць пудоў хлеба і хадзіць франтам? Мне

выдавалася гэта лёгкадумствам. Але пераканала запэўненне Лося, што ім зносу не будзе, аплацяцца. Паглядзіш, якія яны моцныя. Мне хоць і прыгадвалася бацькава засцерагальная прыказка: “Турма моцная, але ніхто не хоча там жыць”, ды я ўсё ж уступіў старэйшаму і зычліваму апекуну.

Ад “Вату” мы пайшлі ў hale /гандлёвыя рады/, што стаялі пасярод плошчы, і купілі там, у краме, новую гімназіцкую шапку, цёмна-сінюю з блакітнаю прошвай. Лось завёў мяне ва ўмывальнік, узяў шапку і наліў у яе вады па самае акольшка, патрымаў, пакуль намокне, выліў, адзеў мне на галаву і прыпляскаў: няхай сохне і прыме форму, каб не тырчала, як у навічка. Павінна аблягаць па галаве, каб думалі, што ты стары “выга” /бывалец/.

Няўпрыцям я пазнаёміўся з аднакласнікамі-палякамі, а з адным пачаў сябраваць. Гэта быў прыстойны хлопчык, і мне імпанавала ў ім менавіта выхаванасць, абгладжанасць, якое не хапала мне, вяскоўцу. Я, плебей, прадчуваў, што ніколі не набуду такой далікатнасці, бо ходам быцця асуджаны ў гэтым свеце цярапец паніжэнне, пратэставаць, змагацца супраць уціску і пагарды з майго народа, абараняць мужыцкае асяроддзе, перад якім я быў у пажыццёвым даўгу чэсці. З даўгоў вынікалі абавязкі. Тым больш прываблівымі здаваліся мне ветлівыя, далікатныя хлопчыкі-палякі з інтэлігенцкіх сем'яў, якія жылі сабе вольна, зычліва ставіліся да ўсіх людзей, што бытавалі ў іхнім свеце. Свет гэты яны лічылі сваёй спадчынай і арэнай жыццёвай дзейнасці. У адносінах да беларусаў яны кіраваліся спачуваннем і са спачування хацелі бачыць іх палякамі, культурнымі еўрапейцамі.

Самы блізкі мне аднакласнік Стах Качынскі не хацеў бачыць паміж намі ніякага падзелу. Ён стаў прыходзіць кожны дзень у чытальню інтэрната, каб разам са мною адрабляць урокі, г.зн. выконваць дамашнія заданні. Я не ведаў і не дапытваўся, хто яго бацькі, лічыў гэта няветлівым, не здзіўляла мяне і тое, што ён замест запрасіць мяне дамоў, прыходзіў сам да мяне ў інтэрнат, бо, унь, сын прафесара Лазінскага Людвік не вылазіў з інтэрната, прыносіў часам сюды паўбутэлечкі гарэлкі і распіваў на гарышчы са старшакласнікамі. Мне хораша працавалася са Стахам, ён не прыставаў з пытаннямі, а калі меў патрэбу параіцца наконт чагосьці, дык вычэкваў момант, пакуль я не спраўляўся сам з нейкай перашкодай і меў патрэбу ў яго падмозе.

Стах быў скаўтам, па-польску гэта арганізацыя называецца ад зразумелага і беларусам слова гарцаваць. Гарцэры рабілі паходы ў прыгожыя закуткі Наваградчыны, хадзілі на возера Літоўку, дзе ваявала з крыжакамі Гражына, у Туганавічы, дзе жыла каханая Адама Міцкевіча Марыля Верашчака, на Свіцязь, апетую вялікім паэтам. Гарцэры займаліся спортам, гулялі ў ваенныя гульні, а старэйшыя на канікулах падарожнічалі на веласіпедах нават у чужыя краіны. Яны гулялі ў вайсковыя гульні і мелі доступ у пакой РВ, дапрызыўной падрыхтоўкі, які належаў хлопцам выпускнога класа, што праходзілі курс падрыхтоўчых ваенных заняткаў і насілі ў тыя дні ваенізаваную форму. Там стаяла штук дваццаць вінтовак,

устарэлых, цяжкіх, даўжэзных, з тоўстымі дуламі, куды можна было ўсадзіць не мізінец, а вялікі палец. У вінтоўках былі прасвідраваныя патроннікі, хоць у гэтым не было асаблівай патрэбы, паколькі да ўстарэлай зброі наўрад ці захаваўся ва ўсёй Польшчы хоць адзін патрон. Але пакой прывабліваў хлопцаў з малодшых класаў, а выпускнікі паблажліва прымалі там нас, паказваючы прыёмы муштры, вучылі браць “na gamię broń” і г.д.

Качынскі далікатна ўцягваў мяне ў гарцэрскія справы і ўрэшце запрапанаваў уступіць у дружыну, прынёс мне кодэкс маралі. Усё ў гэтым кодэксе адпавядала маім перакананням і звычкам: не ілгаць, не курыць, не піць гарэлкі, не абражаць старэйшых і іншае.

Адзін толькі пункт выклікаў сумненні – любоў да айчыны. У кодэксе айчынай гарцэраў была Польшча, а ў маім адчуванні і свядомасці – Беларусь. Я сказаў пра гэта Качынскаму, той збянтэжыўся, не ведаў, што мне адказаць, але, пасля даволі доўгага одуму, сказаў шчыра і ўпэўнена:

– А ты ў часе прысягі дадавай сабе ў думках пасля слоў: “Гарцэр павінен любіць айчыну” – дадай яшчэ слова Беларусь, і ўсё будзе ў парадку. Ёсць жа ў нашай дружыне беларусы і татары.

Лёгка параіць, але не так лёгка было гэта зрабіць. Я доўга не рашаўся даць згоду на ўступленне ў гарцэры з-за аднаго, самага абстрактнага пункта. Мне хацелася, каб у гэты пункт можна было публічна, адкрыта ўставіць слова Беларусь. Я паставіў умову, але атрымаў у адказ насмешку зверху: што то будзе за дружына, калі кожны bzdac /карапуз/ будзе ўстаўляць у кодэкс свае штучкі. Думай, што хочаш, але кодэксу не руш. І я рашыўся.

Гарцэрская дружына была сапраўды дружнай сям'ёй, тут абавязвала ўзаемадапамога, братэрства, цанілася здольнасць спагадаць і дапамагаць слабейшым, малодшым, асуджалася высакамернасць і эгаізм.

Усе гарцэры, незалежна ад таго, кім былі іхнія бацькі, якое ў іх было матэрыяльнае становішча, лічыліся членамі адной сям'і. Роўнасць перад матэрыяльнымі каштоўнасцямі гуртавала, яднала, вызваляла ад разладаў, прагі дамінацыі і панавання.

Наваградскі беларускі, сялянскі, свой жыў затоена, толькі ў базарныя дні запаўняўся беларускай гамонкай, рабіўся гулкім ад гаманы і ад стукату жаночых туфляў ды юхтавых ботаў, якія абувалі сяляне-лапатнікі, едучы ў горад. Яўрэі адкрывалі дзверы крам у рынковых halach і, стоячы на парогах, заклікалі пакупнікоў на беларускай гаворцы, прыпраўленай на ўсякі выпадак польскімі слоўкамі. Прадаўцы расхвальвалі свае дробныя тавары, кляліся, што аддаюць па самай нізкай цане, якая толькі можа быць у свеце.

У старажытным Наваградку я пачынаў думаць гістарычна. Мендоўгава гара, старажытны апусцелы могільнік на ёй, магутнае Наваградскае замчышча з рэшткамі старадаўніх вежаў і градою валуноў на былых абаронных валах, дзве царквы і два касцёлы, сінагога, мячэць, нарэшце дом Адама Міцкевіча і капец-курган, насыпаны турыстамі з усёй Польшчы і жыхарамі горада, капец Міцкевіча, ля паўночнага валу

замчышча – шлях на Літоўку і Уселюб, – усё гэта прымушала думаць, чыімі рукамі і для якіх нашчадкаў будавалі продкі помнікі даўніны, у чыёй памяці хацелі пасяліцца і жыць. У Наваградку было два Наваградкі: адзін тутэйшы, беларускі, і другі – прыезджы, чыноўніцкі, польскі, панскі.

Нягледзячы на мае поспехі ў вучобе, я адчуваў сябе белаю варонай у гімназіі, сум па роднаму завалодваў мною, і я некалькі разоў парываўся ўцячы дамоў. Але як адыходзіўся ад гораду, дык усё ясней вырысоўваўся насмешлівы твар дзядзькі Уладзіка: “Ну што, здрэйфіў? А я думаў, ты казак. Цяля, брат, ты яшчэ...”

Сцяўшы зубы, я вяртаўся назад, чакаць канікул. Гэта былі шчаслівыя вяртанні з выраю ў родны, просты і зразумелы сялянскі свет. Першыя дні я адчуваў сябе вінаватым і саромеўся паказвацца сябрам на вочы. Яны ж не маглі вучыцца далей... Скінуўшы форму гімназіста, я з зацягасцю накідваўся на працу: касіў, вазіў снапы.

Паступова пачуццё вінаватасці прытуплялася, і я з’яўляўся ў кампаніі хлопцаў. Тут ніхто не заўважаў маёй віны. Сябры, быццам, не надта гаравалі, што не вучацца. Хлопцы-равеснікі заставаліся сябрамі.

З Косцем Балабановічам мы даверліва гутарылі пра Іспанію, і я прыкмячаў, што ён лепш за мяне ведае раёны, гарады і мястэчкі, дзе ідуць баі. Спяваем разам песні, рэпертуар абнавіўся, многа савецкіх песень, я стараюся іх запомніць, каб зліквідаваць сваю адсталасць... Косця пабівае мяне ведамі пра Савецкі Саюз і Савецкую Беларусь. Я, канешне, больш ведаю пра савецкае мастацтва, але гэта не ідзе ў рахубу...

Усё ідзе, як даўней. Тут ніхто, быццам, і не заўважыў маёй віны. Я адчуваю сябе прывілеяваным, бо да другога гімназіста з нашай вёскі, не наваградскага, ставяцца непрыязна. Мішка Клаўсуць, які вучыўся ў Познані, распанеў, нават гаварыць пачынае па-польску.

Расстанне з домам, з вёскай было для мяне як паміранне. Я паміраў для цудоўнага, кроўна свайго, прыроджанага і суджанага мне свету. За што? Для чаго? Для невядомага мне прывазнага свету, панскага свету, чужога свету, за якім чамусьці мае быць будучыня. А мой прыроджаны свет, свет бацькоў асуджаны на задыханне, распад, смерць.

Праўда, маладыя хлопцы-камуністы стаялі на другім: свет панскі пойдзе туды, адкуль прыйшоў, а наш, мужыцкі свет, уздымецца, увальецца ў рэвалюцыю і аджыве ў яе гаючым ачышчальным агні і вадзе.

Беларусь і беларускасць – другая мая бяда, горшая чым мужыцкасць. Мужыцкасцю Юрка Муляр, я і другія гімназісты-вяскоўцы ганарыліся. Калі які панічык абазве “гнойкама”, дык даем “сойку” (кухталя) – і квіты. Абараняць беларускасць цяжэй...

Аднойчы ў спальні нейкі чыноўніцкі сыноч пачаў кепікі:

– Што гэта за нацыя, у яе ж няма ніякай культуры, нават пісьменнікаў сваіх няма!..

Як няма? – умешваюся я. – Ёсць пісьменнікі ў нас і не горшыя за польскіх – Колас, Купала!

Ха-ха-ха, Купала, яго за спіну драла, – агідна зрыфмаваў нягоднік.

Я схапіўся з ложка і кінуўся біцца. Ускочылі ўсе на ногі і нас развялі. “Не ганарова так! На бокс!” Ад выпускнікоў прымчалі дзве пары баксёрскіх пальчаток, выбралі секундантаў. Тыя напамнілі правілы: “Біць толькі да пояса, біцца да крыві”. Потым, абцёршы нам кроў мокрымі рушнікамі, аб’явілі, што канфлікт уладжан ганарова, абодва аказаліся дастойнымі праціўнікамі.

Але канфлікт разгараўся.

Усю глыбіню бездані, якая аддзяляла нас ад грамадства буржуазнай Польшчы мне дапамог уразумець дваюрадны брат Арсень Балабановіч.

Ён вярнуўся з турмы, чатыры гады адсядзеў у Вронках за палітыку. Гэта быў вельмі здольны, энергічны і дасціпны хлопец, добра вучыўся, але рана асірацеў. Арсень, хоць старэйшы за мяне гадоў на дзесяць, яшчэ да турмы любіў са мною валэндацца. Зараз сустрэў цёпла:

– Добра, што вучышся, нам адукаваныя хлопцы патрэбны. Толькі слухай настаўнікаў, а свой розум мей.

За некалькі тыдняў ён перавярнуў дагары нагамі ўсе мае ўяўленні па гісторыі, адкрыў столькі таямніцаў... Я ўжо ведаю, як узніклі класы, як запрыгонілі, аграбілі і прынізілі паны нашых дзядоў. Ведаю, як далей пойдзе развівацца грамадства, што ўяўленні пра Бога – гэта ідэалізаванае зямное жыццё з прымусовым падпарадкаваннем адных класаў другім...

Сенакосы ў нас мяжуюць, і я, уткнуўшы касу пад пракос, бягу да Арсёна: “Пойдзем пакупаемся”. За берагам Нёмна ізноў распытваю яго, дзюся сумненнямі. Адкрываюцца новыя таямніцы. Ніяк не магу ўцяміць пра адносіны Леніна да Талстога: ці ён яго хваліць, ці ганіць? Чаму так неакрэслена? Вучэнне Талстога я ведаю. Мне падабаецца яго бязлітасная прага справядлівасці і добра, заклік да самаўдасканалення. Хіба ж гэта ад барства?

Арсень цярпліва тлумачыць мне розніцу паміж чалавечымі поглядамі і справамі. Не ў кожнага хапае мужнасці быць паслядоўным. У Арсёна хапае, я ведаю. Ён не прызнаўся на допытах.

Маці мяне лае:

– Ізноў да Арсёна бегаў? Навучыць ён цябе... Турмы захачеў? Для гэтага мы на цябе грошы трацім? Не смей, кажу!..

Маці, хоць і вынослівая і працавітая, па сутнасці была слабым, лішне ўражлівым чалавекам, жыццё давалася ёй нялёгка, і яна ўвесь час жыла цераз сілу. Гэтая вечная зморанасць, гэтая няпэўнасць, ці хопіць сілы заўтра, каб зрабіць дзень заўтрашні не горшым, чым учарашні – усё гэта штурхала яе аберагаць мяне ад мажлівых жыццёвых няўдач, якія абяцала мне збліжэнне з Арсёнем, яе пляменнікам, такім абнядоленым, страчаным за сваю годнасць, за дзёркасць і шуканні, як ёй здавалася невядома чаго...

Я хацеў агрызнуцца, сказаць, што не надта ўжо так і патраціліся, каб выгаворваць. З другога году вучобы я меў прыватныя ўрокі і зарабляў сам. Нават касу, што ляжыць пад пракосам, купіў за тыя грошы. Мне стала крыўдна, але не хацелася дапякаць маці – змаўчаў.

Бацька нічога не кажа, але таксама незадаволены. Увогуле ён прытрымліваецца практычнай педагогікі: не схопіцца за агонь, не пазнаеш, што гарачы.

– Халеру ты яго ўпільнуеш, – гаворыць бацька да маці. – Казаў я, не трэ было аддаваць у гімназію, хай бы хадзіў на платы. Ты ж захачела. Так і пападзе ў турму, думаеш не?..

Калі Арсен і два яго сябры па змаганні вярнуліся з турмы, у вёсцы нібы свежым ветрам дзьмухнула: дзецюкі ў складчыну пачалі выпісваць левыя беларускія і польскія выданні, работнікі на руме і лесарубы, а ўрэшце і вазакі пачалі дамагацца прыстойнай аплаты працы, нават у драматычным гуртку, якім кіраваў настаўнік школы, пан Цатэвіч, што вышэй вадэвіляў не паднімаўся, цяпер паставіў драму з трагедыйным фіналам – “Для бліжніх”. Галоўную ролю народнага заступніка, ахвярнага асветніка і змагара іграў Арсень, а яго каханаю выступала маладая жонка настаўніка Марыся Яваруўна, апалячаная дочка рабочага з бровара князя Мірскага. Пасля спектакля на вёсцы ў гутарках мужчын толькі і гаворкі было пра гэтую парачку. А майстры папляткаваць бажыліся, што “любоў у іх не толькі на сцэне. І правільна, бо Марыся са старым Цатэвічам – недабраная пара, а з Арсением – добрая...”

Што Арсень хадзіў каля смерці, а не каля пані Марысі – здагадваліся некаторыя разважныя людзі і перажывалі за яго, але ніхто не чакаў, што смерць прыдзе разам з вызваленнем у верасні 1939-га, а яго магілка адкрые ў вёсцы цэлы могільнік змагароў за свабоду – партызан...

Сіняўцы казалі пра Арсеня: “цвёрды, як шкурат”. І было ў гэтым выслоўі і захапленне, і спачуванне, а часам і асуджэнне, што вось жа такі гожа дзяцюк, проста арол, і такі разумны, што пана Цатэвіча за пояс заткне, такі хлопец, што проста закачайся, а марнуе ў астрогах лепшыя гады жыцця, бо, сапраўды, чорта матары ты што-небудзь зробіш гэтым катарэзнікам, гэтым крукам і ланцужным сабакам пана Пілсудскага.

Тады я быў у другім класе. А ў трэцім – памерла маці... Бацька неяк асунуўся, нічога яго не цікавіць.

Маці памерла ў канцы летніх канікул. Калі я прыехаў у верасні ў інтэрнат, там ужо ведалі пра маё гора, раскажаў, відаць, “Д'яблік”. Хлопцы, з якімі я быў бліжэй, вітаючыся, выказвалі спачуванне. Наогул я адчуў на сабе ўсеагульную сцішаную, уважлівую спагаду. А пані Завадская, загадчыца сталюкі, падышла, пагладзіла пяшчотна па галаве і, выціраючы слёзы, узрушана сказала: “Jaka szkoda! Jaka szkoda! Ciężko ci będzie, dziecińo”...

З гэтага часу мая порцыя на сняданак, абед і вячэру выдзялялася аб'ёмам і якасцю – была шчодро паліта поліўкай, прыпраўлена зелянінай, а раніцамі яна сілком упіхвала мне ў кішэню бутэрброд на “другое сняданне”, каб хутчэй, як яна гаварыла, рос, бо хто ж пра цябе, сірату, задбае.

Стрымана ўражлівымі і чулымі зрабіліся і настаўнікі, асабліва праваслаўныя настаўніцы – панны Сініцына і Асташкевіч. Апошняя

падшукала для мяне два прыватныя ўрокі, якія давалі 80 злотых на месяц заробку, гэта значыць поўнае ўтрыманне ў інтэрнаце.

Няма і Арсеня. Яго арыштавалі другі раз, страшна білі, ізноў не прызнаўся. Камендант ярэміцкай паліцыі дзесьці прагаварыўся: “Psia kwev! Каб у камуне былі ўсе такія, як Арсен Балабановіч, дык яны б перавярнулі свет!..”

Неяк, ідучы даваць сваім вучням карэпетыцыі, убачыў я муры наваградскай турмы як быццам упершыню. Адчуў слабасць у цягнях і каленях. “Божа, – падумалася мне, – дай сілу вынесці такія катаванні, якія вынес Арсень?.. Я не разумеў, што для гэтага патрэбны больш высокія перакананні і вера ў ідэал, чым былі ў мяне.

Аднойчы пасля адбою да нас, у спальню, уварвалася група выпускнікоў “паглядзець, як сябе паводзяць “шкеты”.

– Устаць! – камандуе адзін.

Усе ўскакваюць на ногі і стаяць ля ложкаў на “зважай”. Я ляжу. Да мяне асобная каманда:

– Устаць, дупку едэн!

– Ідзіце вы ка ўсім чарцям!

Мяне хапаюць за рукі і за ногі, валакуць у свой пакой, ложаць ніцма на стол і давай грэць:

– Кажы *grzeprzazam!*

– Не буду!

– Будзеш!

Білі, пакуль не задаволіліся. “Ну і ўпарты, шэльма”. Назаўтра я не мог сядзець на парце, стаяў на кукішках.

Днём, у чытальні, выпускнікі аб’явілі публічна, што мне даецца прывілея заходзіць у іх пакой, не стукаючы. Ноччу падкраўся да мяне адзін з тых, што дубасілі, і ціха шапнуў: “Калеснік, уставай, пойдзем слухаць савецкае радыё”.

Прыёмнік стаяў у святліцы, і пасля адбою туды ўпотаі збіралася прывілеяваная эліта бурсакоў слухаць недазволенае.

Недазволенах рэчаў у старшакласнікаў было шмат. Перш за ўсё – гэта беларускія кніжкі і творы савецкіх пісьменнікаў. Сярод гэтай старой гвардыі вучыліся вучні былой беларускай гімназіі, якую ўлады “злілі” з польскай. Наш інтэрнат і размяшчаўся ў будынку беларускай гімназіі. На яе гарышчы мы знайшлі нават шылду на беларускай мове.

Будавалі гэтае памяшканне на грамадскія грошы, сабраныя ў беларускага насельніцтва. Помню, мой бацька даў цэлых пяць златаў, і маці за гэта сварылася на яго за марнатраўства, а ён адказваў: “Бо хацеў, дык і даў. Хай дзецям языкоў не ламаюць. Чорт ведама, што за мова: *zwiersta lesne i zwiersta domowe*, па крайняй меры па-руску: звери и животные... Не даюць рускай школы, хай будзе беларуская. Паньства⁶ таго, як добрай бабе сесці, а фанабэрыі – о, го-го!

⁶ Państwo - дзяржава

У сямігодцы ў нас былі ўрокі беларускай літаратуры раз у тыдзень. Я вывучыў напамяць нейкі дзесятак вершаў на выбар настаўніцы. Дома куплялі беларускія календары, там я сустрэў прозвішча Максім Танк з прыпіскай: “таленавіты малады паэт”. Вершы дужа баявітыя. Цяпер старэйшыя вучні далі мне пад сакрэтам творы Коласа, і я трапіў у стан нейкага гіпнозу. Нічога падобнага дагэтуль я не чытаў. Сэрца замірала ад пранікнёных радкоў “Поклічу”:

Гэй, чулыя сэрцам, гэі, людзі жывыя!

Ідзіце вы праўду шукаць!

Ёсць у вас сілы яшчэ маладыя,

Ёсць у вас крылы лятаць!

Пад уражаннем “Палескіх аповесцей” я рашыў змяніць свае планы на будучае: не буду крытыкам мастацтва, стану вясковым настаўнікам. Буду вучыць сялянскіх дзяцей і гэтым адкуплю свой адрыў ад мужыцкага дрэва, адрыў, які ўсё ж стаў фактам. Буду жыць і працаваць з чыстым сумленнем, як АндрэйЛабановіч...

СЯБРОЎСТВА

Каля двух дзесяткаў гадоў у Заходняй Беларусі панаваў сацыяльны і нацыянальны ўціск, вялося апалячванне беларускага насельніцтва, насаджалася ўласніцкая мараль. Іранічным вынікам культурна-асветных ходанняў польскай буржуазіі на заходніх землях Заходняй Беларусі станавіўся так званы "analfabetyzm pierwotny" – зварот да непісьменнасці беларускай моладзі, якую вучылі грамаце ў школах па-польску, а мова тая практычна ў беларускіх вёсках не ўжывалася, таму ўсё выветрывалася з галоў. Вось і паўстала перад органамі савецкай улады задача: спешна ліквідаваць у заходніх абласцях Беларусі непісьменнасць, забяспечыць усеагульную асвету шырокім пластам працоўнай моладзі. У цэнтры культурна-асветнай палітыкі стаяў настаўнік.

Як я сёння разумею, спешная падрыхтоўка маладых педагагічных кадраў мела ў тых умовах нацыянальнае значэнне – настаўнік і школа павінны былі здзейсніць мару нядаўна прыгнечаных нізоў народа аб асвеце, адкрыць ім доступ да каштоўнасцяў культуры, вызваліць з цемры, паніжэння, падняць да грамадзянскай свядомасці. Цераз школу і асвету ідэалы новага сацыялістычнага ладу жыцця павінны былі запанавать у свядомасці народных нізоў, асвятліць сэнсам іх штодзённыя справы і клопаты, працоўную і грамадскую дзейнасць. Патрэбна было стварыць духоўнае асяроддзе, якое б выхоўвала, фарміравала характары людзей па мерцы сацыялістычных ідэалаў.

Насуперак прынятым у практыцы асветных устаноў звычаям, яшчэ зімою з 1939 на 1940 год у Наваградку пачало адкрывацца педагагічнае вучылішча. Набіралі туды адразу два курсы: першы і другі, прымалі без экзаменаў. Права на паступленне на першы курс давала даведка аб сканчэнні польскай сямігодкі, а на другі – пару класаў гімназіі ці якой-небудзь іншай сярэдняй асветнай установы. Прынятых адразу залічвалі на стыпендыю.

Для мяне апошняе было істотна, бо дома склаліся цяжкія матэрыяльныя і бытавыя абставіны, фактычна давялося галадаць. Гэтае галаданне выдалася мне вельмі дакучлівым, бо я быў сама ў росквіце, меў воўчы апетыт, а здаралася такое ў маім жыцці ўпершыню.

Праўда, калі я праходзіў медыцынскі агляд пры паступленні ў Наваградскую гімназію ў 1936 годзе, жанчына-ўрач, абгледзеўшы і абстукаўшы мяне, сказала крыху дзівячыся: “Худы, але здаровы”. Худоба мая была не ад благога харчу, а ад таго, што я, як казалі маці, не вылазіў з Нёмна. Яна раўняла мяне з гусянятамі, якія былі сытымі, пакуль не пускalisя жыраваць у старыя “неманіны”. Тады худзелі, але адтуль чамусьці цяжка было іх выманіць і загнаць у двор, дзе стаяла прыгатаванае карыта сытай мяшанкі, так ім пада-балася на вадзе.

Іншагароднія гімназісты – такі быў парадак – павінны былі жыць і харчавацца ў інтэрнаце. І там кармілі добра, хоць некаторыя панічыкі крывіліся на малочную зацірку. А ў нас, у Сіняўцы, гэтая страва лічылася

прысмакам. Ніхто з гімназістаў харчу з дому не прывозіў, хіба якіх ласункаў пасля свят. Кармілі нас і абмывалі за адзін злоты ў дзень, трыццаць – за месяц.

Пасля верасня 1939 года, калі старая эканамічная сістэма развальвалася, а новая не склалася, цану атрымалі не грошы, а натуральны харч. На жаль, яшчэ раней мая сястра вышла замуж, а маці памерла, і наша дамашняя гаспадарка занядалася без жаночых рук.

Праўда, не адны матэрыяльныя цяжкасці прывялі мяне ў канцы 39-га з Наваградскай беларускай сярэдняй школы ў педвучылішча. Настаўнікам я наважыўся стаць раней, яшчэ ў польскай гімназіі, спакусіў вобраз Андрэя Лабановіча. Мушу прызнацца, што недзе, у глыбокай тайне, насіў я і другое максімалісцкае жаданне – стаць мастацтвазнаўцам, навучыцца так цікава і прыгожа пісаць пра жыццё і творчасць мастакоў, як гэта рабіў выдатны польскі мастацтвазнаўца Станіслаў Віткевіч або папулярызатарка польскага жывапісу, дачка выдатнага педагога і дзеяча мастацтваў Войцеха Герсона – Марыя. Але гэтае жаданне выдавалася мне недасяжным, бо мастацкая думка, як я тады лічыў, стваралася на такіх эмпірэях, куды даступіцца маглі толькі людзі выключныя, выбраныя. А я сябе бачыў такім сабе “свярчком на шастку” недзе ў вясковым запечку.

Падганяны абставінамі з двух бакоў, я пайшоў па сініцу, якую можна было патрымаць у руцэ, а пра жураўля ў небе толькі зрэдку марыць, тым больш, што эканамічныя цяжкасці абяцалі зацягнуцца. З’едлівыя языкі паўтаралі прынесеную кімсьці адтуль, з-за савецкай граніцы, зласлівую прымаўку, якая мела стаць нормай і для нас: “Хотя есть нечего, зато жить весело”. Упершыню я пачуў гэты дацінак, стоячы ў чарзе за чымсьці ядомым яшчэ восенню, калі польскі злот яшчэ хадзіў, хоць і накульгваючы. Пераход на савецкія грошы, на жаль, ускладніў маё становішча: грошай у бацькі не было, і стыпендыя стала адзіным для мяне паратункам.

Другі раз я пачуў тую ж прымаўку пра яду і весялосць вясною, але ўжо без з’едлівасці. Бацька заганыў якраз першую пры саветах партыю плытоў, вяртаўся з Гродна дахаты цераз Наваградак і даў мне ажно дваццаць пяць рублёў са свайго плытніцкага заробку. На тую пору для вяскоўца гэта былі вялікія грошы – роўныя месячнай стыпендыі. З радасці я зафундаваў “пір на ўвесь мір” – паклікаў хлопцаў з інтэрнацкага пакоя ў рэстаран на абед з трох страў, заплаціў недзе пад рубель за кожнага. Жыло нас у 5-м пакоі шасцёра – Лёва Васілеўскі, Аляксей Карпюк, Косця Балабановіч, Міша Клаўсуць, Ваня Мацко і я.

Але зіму перад гэтым мне давалося каратаць з Ванем Станкевічам, чарнявым кучаравым хлопцам, земляком з Ярэміч. Мы, бадай, ці не першымі сталі на стыпендыю ў педвучылішчы, памясцілі нас у нейкі халодны апусцелы асабняк, у пакойчык на мансардзе. Наляскаліся мы там зубамі, накрываючыся дзвюма коўдрамі на адным ложку ў настлым і неапальваемым будынку. Ваня прастудзіўся і загрыпаваў, тэмпературыў, а

мне становілася ад яго цяпла ажно горача, а ён ніяк не мог угрэцца. Я накрываў яго нашымі пальтамі – не памагала...

Паправіўшыся, мой калега вярнуўся ў дзесяцігодку, дакладней, без перасадкі падаўся з хлопцамі-землякамі ў адзін з педінстытутаў, якіх адкрывалася ў заходніх абласцях Беларусі ажно два – у Беластоку і ў Гродне. Набіралі туды абітурыентаў, не патрабуючы атэстатаў сталасці – даволі было пасведчання за чатыры класы гімназіі новага тыпу або і таго менш. Землякі і мяне падбівалі ехаць разам, але ганарлівая сціпласць не дазволіла мне прапанаваць вышэйшай навучальнай установе сваю недавучаную асобу.

Вясну і пачатак лета 1940 году мне давялося вучыцца фактычна на падрыхтоўчым курсе, пасля якога з новага навучальнага году я становіўся студэнтам другога курса. У часе маёй вучобы ішоў набор на сапраўдны падрыхтоўчы курс, з якога слухачы восенню 1940 году меліся перайсці ў студэнтаў-першакурснікаў. Для інтэрната адвялі цэлы двухпавярховы блок, жыць стала свабодна, мы з Мішкам Клаўсуцем займалі цэлы пакой на дваіх. Вучоба ішла напружана, акрамя ўрокаў самі будучыя студэнты наладзілі цэлую сістэму самаадукацыі і ўзаемадапамогі. Застрэльшчыкамі сталі былыя вязні, якія ў турмах буржуазнай Польшчы вучыліся толькі такім спосабам.

Другі курс педвучылішча, а фактычна адна акадэмічная група, утварыўся з навучэнцаў, якія не закончылі сярэдняй адукацыі пры Польшчы: хто па ўзросту ці матэрыяльных прычынах, хто і па палітычных. Сярод студэнтаў была досыць вялікая група былых палітвязняў, якіх польскія ўлады судзілі ў вучнёўскім узросце ды пасля выхаду з турмы ўжо не далі права прадоўжыць вучобу і атрымаць атэстат сталасці. Тут вучыліся прафесійныя рэвалюцыянеры – муж і жонка Васіль Каляда і Лена Дарачанская, вучыўся і былы сакратар падпольнага Наваградскага акругкама камсамола Уладзімір Арцюх. Людзі гэтыя мелі салідныя рознабаковыя веды і такі ж вопыт грамадска-палітычнай работы, высокую агульную і таварыскую культуру. Арцюх, напрыклад, ведаў алгебру, геаметрыю і трыганаметрыю амаль таксама грунтоўна, як і наш выкладчык Іван Андрэевіч Агароднікаў. Настаўнік гэты нас толькі цаніў веды Арцюха, што і не выклікаў яго адказваць, хіба што ўзнікалі тупіковыя сітуацыі пры апытванні другіх студэнтаў.

Матэматыку, апроч Арцюха, добра ведаў і Міша Жураўлёў, які закончыў у Вільні тры класы тэхнічнай школы. Больш, чым патрабавала праграма педвучылішча па матэматыцы, ведаў і я.

Праўда, мне давялося раней вучыцца ў гімназіі гуманітарнага ўхілу, але выпадкова стаў я любімцам матэматыка, прафесара Сэюда, які з'яўляўся нашым класным куратарам. Сэюд паходзіў, як гаварылі, з простаі сялянскай сям'і, прыехаў з цэнтральнай Польшчы. Ён меў выдатныя матэматычныя здольнасці, быў членам навуковага таварыства і публікаваў свае працы ў матэматычных часопісах, але меў дзікаваты характар. Ён прадстаўляў сабою рэдкі тып інтэлігента народніцкага складу.

Наш куратар не зносіў панскіх сынкоў-пестуноў, бываў рэзкі ў абыходжанні з вучнямі, у гневе мог ужыць гіпербалы, ад якіх вушы вялі. На сваю малодшую сястру, вучаніцу нашага класа мог крычаць, калі тая не паспявала вывучыць урок: “Tu – tepe i lenive dziecko. Nic mie umiesz!” А калі і такія крытычныя пасажы не дзейнічалі, ён, сталы мужчына, інтэлігент, вернуты гневам да сваёй патрыярхальна-сялянскай першаасновы, пагражаў сястры: “Ja tatusiowi powiem!”

Дык вось, прафесар Сэюд упадабаў мяне. Адночы я адказваў урок па геаметрыі каля дошкі, трэба было накрэсліць круг, а ў класе не аказалася цыркуля. Дык я ўзяў палатняную шмату, якой выціралі дошку, прадраў яе пальцам, уставіў у дзірку крэйду, прыціснуў адною рукой ражок гэтай сціркі да дошкі, другою вывеў ідэальны круг: Сэюд усміхнуўся і аж ускрыкнуў на ўвесь клас: “Te dziecko matsgi chłopski rozum”⁷.

Вучням-беларусам свайго класа, а гэта былі пераважна сялянскія дзеці, Сэюд дабіваўся рашэння педсавета на 50% скідкі ў аплаце за вучобу. Скідку давала Віленская кураторыя, але па хадайніцтве навучальнай установы і пры наяўнасці пасведчання аб беднасці з валасной управы. Плата была высокая – 250 злотых за год, так што для многіх скідка азначала мажлівасць або немажлівасць вучыцца.

Часта Сэюд прыходзіў на ўрок нявыспаны, спрацаваны і заняты сваімі матэматычнымі ідэямі, тады ён паднімаў мяне, піхаў у рукі падручнік і загадваў выклікаць да дошкі вучняў па алфавіце ды сачыць, як яны рашаюць задачы. Сам ён адварочваўся ад класа, глядзеў у акно і думаў, прастойваў так да званка, не зварухнуўшыся.

Выпадкова, з ласкі і прыхамаці прафесара Сэюда, я стаў неблагім матэматыкам, хоць мяне вабіла цудоўная краіна мастацтва.

Старэйшы мой калега па педвучылішчы, Уладзімір Арцюх, быў матэматыкам па дараванні. Ён, седзячы ў польскай турме, вывучыў амаль на памяць савецкія падручнікі Кісялёва для сярэдніх школ. У канцы 20-х гадоў ён быў вучнем Наваградскай беларускай гімназіі, уступіў у падпольны камсамол, прымаў удзел у арганізацыі выбараў у сейм 1931 года ад імя Беларускага выбарчага камітэту “Змаганне за справу рабочых і сялян”, які ператварыўся пасля ў Пасольскі клуб тое ж назвы. Прыгожы Арцюхоў хутар у Лагадках стаў тады канспірацыйным пунктам падпольшчыкаў. Паліцыя выкрыла гэта, Валодзю асудзілі на некалькі гадоў турмы. Ён скарыстаў зняволенне для самаадукацыі, дасканалы засвоіў, акрамя матэматыкі, нямецкую і яўрэйскую мовы, гісторыю, геаграфію, а галоўнае – марксізм: палітэканомію, дыялектычны і гістарычны матэрыялізм. Арцюх падабаўся мне за таварыскі характар, абыходлівасць, за вясёлы нораў мудраца. Імпанавалі мне яго веды, асабліва ў філасофіі. У праграме педвучылішча гэтых дысцыплін не было, выкладаўся толькі маленькі курс грамадазнаўства, на якім мы фактычна

⁷ У гэтага дзіцяці моцны мужыцкі розум

вызубрылі Канстытуцыю СССР і даклад Сталіна, які растлумачваў яе асноўныя ідэі.

Арцох не толькі знаў тэорыю марксізму, а ўмеў арыгінальна, знаходліва прымяняць яе да гісторыі і сучаснасці, арыгінальна тлумачыць прычыны складаных грамадскіх з'яў тагачаснага жыцця, сутнасць якіх нам было часта цяжка разумець. Дапытлівасць прывяла мяне да Арцоха, мы сталі суб'яседамі, дыскутантамі, потым сябрамі.

І ён пазнаёміў і зблізіў мяне з Зінай Маслоўскай, якую ведаў яшчэ па камсамольскім падполлі на Наваградчыне.

Фармальна я пазнаёміўся з Зінай крыху раней, калі вёў па просьбе аднакашнікаў гурток нямецкай мовы, дапамагаючы “выраўняцца” тым сярод кандыдатаў у студэнты другога курса, хто прызабыў замежную мову або не вывучаў яе ў належным аб'ёме. Зіна наведвала гэты гурток, яна і прыглядзелася мне спачатку сваёй знешнасцю, характарам твару, густоўным адзеннем, проста і тактоўнай манерай трымацца, вострай памяццю на нямецкія словы і выразы. Але адносіны нашы доўга заставаліся проста таварыскімі. З расказаў Арцоха я пазнаў яе лепш, як чалавека выпрабаванага таямніцамі і небяспекамі падполля. Валодзя гаварыў пра яе заўсёды з павагай. А гэта значыла шмат. Са слоў і намёкаў стрыманага ў ацэнках Арцоха, Зіна паўставала чалавекам здольным на самую высокую ступень бескарыслівай ахвярнасці, якую можна было сустрэць у свой час толькі ў падполлі. Гэта былі рысы, якія адрознівалі прадстаўнікоў таго гераічнага асяроддзя ад нас, звычайных школяроў. Наяўнасць у натуры чалавека вышэйшага духоўнага пачатку, ідэйнай азаронасці і ўзнёсласці над бытавою штодзённасцю былі для нас ў тыя часы цудоўнай загадкай, дзіўнай украсай асобы і наогул жыцця. А калі духоўнае багацце спалучалася са знешнім характарам, дык чалавек такі здаваўся цудам свету. Ён нёс у сабе неспазнаную тайну жыцця, уздымаўся над звычайнаю мерай рэчаў, над панылай практычнасцю, ён лунаў душой над светам, і душа яго ззяла неразгаданаю таёмнай зоркай у сусветным бязмежжы.

Як мы пасябравалі з Зінай?

Ініцыятыва першага кроку належала да яе: я быў малодшы за яе на тры гады, трымаўся замкнёна, бо не меў, як мне здавалася, належных звычак таварыскіх паводзін, стараніўся ад прыгожай палавіны роду чалавечага, якая ў таварыскім жыцці пераўзыходзіла мяне. І наогул, пасля смерці маці я пастанавіў жыць самотнікам, на гэта былі такія прычыны, пра якія мне было цяжка і нязносна ўспамінаць.

Я ведаў, што Зіна падабаецца многім, старэйшым за мяне хлопцам, якія за ёю “стралялі” і не ўтойвалі сваіх сімпатый. Такую выставу пачуццяў я не лічыў дастойнай і не хацеў, а можа, і не смеў, удзельнічаць у рыцарскім турніры за пакарэнне сэрца красуні ў імя сцверджання ўласнага самалюбства. Я проста быў “зялёны”.

На душы ў мяне ляжалі цяжкія асабістыя траўмы, перажытыя беды, памяць пра якія рабіла мяне замкнёным і асцярожна-скептычным у ацэнках

каштоўнасцяў такога тыпу, як дружба з дзяўчынай, каханне і сямейнае жыццё.

* * *

Першае нясмелае захапленне дзяўчынай здарылася мне перажыць у даваеннай гімназіі. Але скончылася яно сумна. Да гэтага, у Ярэміцкай сямігодцы, равесніцы мне зусім не падабаліся. Хвалілі тады за хараство ажно трох вучаніц старэйшых класаў. Так, яны былі прыгожанькія, асабліва Марыя Ефімка, але я з тайнаю любасцю ўглядаўся тады ў твар настаўніцы, жонкі кіраўніка школы пані Марысі. Усе казалі, што яна прыгажуня, а мне здавалася, што не, яна не прыгожая, а таямнічая. Была яна замужам за палякам, а вяла ў нас ўрокі беларускай літаратуры. Уласна яна толькі знаёміла з літаратурай, чытала ў класе творы беларускіх пісьменнікаў, затое як чытала! Элегантка і модніца, танклявая, як дзяўчына-падлетак, але далікатная, як свецкая дама, яна раптам ператваралася, становілася нейкай свойскай, простаю і мілай, падобнай на сябровак маёй старэйшай сястры. Чытала яна так натуральна, патутэйшаму, ды з такім сцішаным шчырым перажываннем, што ў класе ўстанаўліваўся чарадзейны настрой: “Ліпы старыя шумяць за сцяною, жаласна, глуха шумяць”, – чытала пані Марыся радкі Якуба Коласа, і ўсе мы ўпадалі ў элегічны стан духа, напаўняліся жальбою і скаргамі пасаджаных за астрожнаю сцяной ліпаў-нявольніц:

Пышны ўбор іх, лісты, пазрываны,
 Вецер развеяў, разнёс,
 Белым марозам галіны затканы,
 Снег іх глыбокі занёс.

І сама пані Марыся здавалася такой жа маладой ліпай-нявольніцай, асуджанай жыць у доме эксцэнтрычнага і нястрыманага, як зімовая завіруха, пана кіраўніка, які і на ўроках развучваў з намі разбойныя песні карпацкіх горцаў:

У мураванай півніцы
 Таньцовалі збуйніцы.
 Казалі сэ пекне граць
 І на нукі спозераць.

А потым раптам кідаўся ў горкі смутак:

Гэй, гуры мое сінэ,
 Гэй, пуйдэ я в долінэ.
 Гэй, сон там добжы людзе,
 Гэй, мозэ, і не згінэ.

А пані Марыся прыносіла нам на наступны ўрок новы ласунак: “Ідуць касцы, звіяньць іх косы, вітаюць іх буйныя росы, і краскі ніжай гнуць галовы, пачуўшы косак звон сталёвы...” голасе і нават у кволай постаці чытальніцы паяўлялася моц, прага працы, захапленне мужчынскаю сілай касцоў.

Іншым разам яна дарыла нам узнёслую і дакорлівую Багдановічаву “Пагоню”, потым “Прысягу над кровавымі разорамі” Цёткі. З усяго гэтага ўставала трывожнае і балючае, гордае пытанне: Хто мы? Беларусы...

Сама пані Марыся наўпрост не гаварыла з намі пра гэта, але мы ведалі, што яна, хоць і выйшла замуж за паляка і католіка, не адцуралася свайго, засталася праваслаўнай, кожную нядзельку спявала на клірасе ў царкве. І вось яна ўзялася весці ўрокі беларускай літаратуры. Ярэміцкая школа была утарквістычнай, г.зн. усе ўрокі вяліся там па-польску, але, паколькі вучні ўсе да аднаго былі беларусамі, дазвалялася весці адзін раз на тыдзень, для адчэпнага, беларускі ўрок – па жаданні наведвальнікаў. Хадзілі мы, канешне, усе. І ўсе завучвалі творы беларускіх паэтаў, як і сама настаўніца – на памяць. Мне было дзіўна, што пасля яе чытання твор запамінаўся сам сабою, і завучваць яго уласна, не было патрэбы, таксама, як і ў айца Віталія, – урокаў рэлігіі.

Айцец Віталі не расказваў ужо займальных біблейскіх легенд, па якіх хадзіў хітры спакуснік сатана і няўстойлівы, ласы на прысмакі, прагны багацця і раскошы чалавек. Ён расказваў пра барацьбу царкоўных палемістаў супраць хітравумных латыннікаў і прыстасавальнікаў-уніятаў. Перад намі праходзілі пост тэці змагароў за веру бацькоў, за нацыянальную і культурную тоеснасць – фанатычнага Сцяпана Зізання і адукаванага, красамоўнага пісьменніка Мілеція Смарыцькага, мужа і трагічнага Афанасія Філіповіча і іх апанентаў: слізкага хітруна епіскапа Іпація Пацея, баязлівага мітрапаліта Рагозы, здрадлівых саноўнікаў царквы Тарлецкага і “рускага душагуба” Іясафата Кунцэвіча. Прыадкрываліся старонкі нашага шмапакутнага, разарванага, скалочанага краю. Слухаючы гэтыя расказы, мы прыгадвалі, што малодшы брат айца Віталія быў рэвалюцыянерам, камуніст там і яго асудзіў польскі суд на вечнае зняволенне. Нехта назолісты з прыхажан бястактна дапытваўся ў свяшчэнніка, як ён адносіцца да свайго брата-камуніста, бязбожніка. Але той не крыўдаваў, адказваў, што брата ён любіць, а разыходзіцца з ім толькі ў тым, што верыць у рай на небе, а брат – на зямлі. І сапраўды, дасужыя прыхажане ведалі, калі і што пасылаў айцец Віталі ў турму свайму брату – хромавыя боты, ваўняныя шкарпэткі, каўбасы пад Новы год.

Я любіў пані Марысю, як нейкую чараўніцу. І выгляд яе быў такі нязвыклы, што вабіў і страшыў. Доўгая шыя, вялікія з чорнымі веямі вочы, велікаваты, як на жанчыну, тонкі з гарбінкаю нос. Яна была далёкаю сваячкай майго аднавяскоўца і аднакашніка Мішкі Клаўсуця, і, як гаварылі ў вёсцы, то быў іхні “клэўсуцяў” нос.

А Клаўсуць – гэта быў стары Ясь, Мішкаў дзед. Ужо нямоглы, ён сядзеў толькі цэлымі днямі на прызьбе ды грэўся, часам смактаў цыбук глінянай люлькі. Сапраўды, Ясь меў вузкі нос з характэрнай гарбінкай, але я не разумеў, як можна раўняць яго з носам пані Марысі. Ясеў нос быў шэры, вуграваты, да звання пабіты чорнымі кропачкамі. Дзед, мусіць, зусім забыўся, што ў яго ёсць нейкі там нос і што яго хоць так-сяк трэба даглядаць. Стары Ясь ужо не мог нічога рабіць і не дбаў пра нівошта,

сядзеў на прызьбе ды шэргаў кіёчкам па пяску, выводзіў нейкія аднаму яму вядомыя знакі. А калісь, старыя мужчыны казалі, без Яся не абыходзілася ніводнае ігрышча. Ясь умеў іграць на скрыпцы, і людзі прыгадвалі са смяшынкай яго любы, а цяпер ужо забыты калядны танец “казу”:

Го-го-го, каза белабокая!

Лезь каза на печ,

Пакажы чапец.

Я не верыў, што Ясь ды мог быць некалі вёрткім калядным гульцом, такі ўжо ён быў недалужны. Але ж, пэўне, было, людзі ж чулі, казалі. Ды не толькі людзі, мы самі былі раз сведкамі, як ён, угрэўшыся летам на сонцы, расхінуў падол свайго кажуха і пачаў нам, падшыванцам, расказваць пра паўстанцаў 1863 года:

– Ішлі, вось, яны цераз нашу вуліцу, як цяпер бачу. Сонца было. Спыніліся вады папіць і пытаюць: “Як прайсці на Кромань?” А людзі, вядома, напалоханья, мяцежнікі ж, што ты ні кажы, баяцца, гэта, людзі дарогу паказаць. Цара баяцца... А мы, от такія падпаскі, троха большыя за вас, узялі ды паказалі: цераз Святуху, кажам, гэта, на Дужае поле, там дарога. Дык яны кланяюцца, гэта, і гавораць: “За вас, дзеткі, б’ямося, за вас!” Ось, дальбог, як сёння памятаю. І на Кромані пабілі, гэта, тых мяцежнікаў. Бегалі людзі паглядзець, ляжалі там, як снапы... А вы смеяцеся, гіці вы..”

Не ведаю, якая ступень роднасці была ў старога Яся з паняй Марысяй, але па знешнасці, мне думалася – далёкая.

Пазней, у Наваградку, мы, землякі-гімназісты, ідучы на Замкавую гару, часта спыняліся ля вітрыны славутага фатографа Шыманаўскага, дзе ў цэнтры экспазіцыі вісеў партрэт пані Марысі. Тут яна выглядала не толькі таямнічай, але і прыгожай.

Мне было прыемна сустрэцца з гэтым партрэтам. І, можа, таму адна гімназістка-аднакласніца пачала мяне вабіць ужо нейкаю іншаю таямніцай, надзеяй на штосьці цёплае. Было гэта ў трэцім класе гімназіі, пасля смерці маці.

Хто яна такая, я даведаўся ад старэйшых землякоў, якія вучыліся ў выпускным класе з яе сястрою. Аказалася, што Паця Ц. таксама зямлячка, але сямігодку закончыла ў Турцы, таму я дагэтуль не ведаў яе, толькі чуў пра яе бацьку, які быў вядомым у ваколіцы чалавекам, упраўляючым маёнткам пана Кашчыца. Сіняўскія мужыкі з зайздрасцю гаварылі пра яго гаспадарскую хватку. За службу ў пана ён браў плату грашыма, а зямлі і так неўзабаве набірала ў яго – цэлае воблака “кашчыцавага” поля. На полі вырас, як грыб пасля дажджу, дом, пакрыты цынкаваю бляхай, падняўся сад. Граніцы фальварку ўпраўляючага сталі напіраць на панскі маёнтак. У акалічных вёсках сяляне пасміхаліся: упраўляючы, а вот, пусціць пана з торбамі. Да зямлі ён меў шчасце і прагу: у пачатку 20-х гадоў накупляў дзесяткі два гектараў заліўнога сенакосу за Сіняўскаю Слабадою ў графа Хрыптовіча, а потым, дарваўшыся да зямлі ворнай, кашчыцавай, распрадаваў той нязручны для карыстання далёкі занямонскі

сенакос сіняўцам, а сам купіў у шалянцы Кашчыца яшчэ больш гектараў пшанічнага поля і перайшоў на сеяныя палявыя травы – канюшыну, люцэрну, віку. Дзівам дзіўным было тое, што сенакосныя гектары, хоць і перайшлі да сіняўскіх пакупнікоў, чамусьці захавалі імя папярэдняга ўладальніка, нібы Ц. уступіў іх часова, а некалі забярэ назад.

Паця Ц. прыглянулася мне на ўроках рэлігіі. Сярод праваслаўных дзяўчатак яна была найлепш апранута, гімназіцкая форма сядзела на ёй, як вылітая, белы каўнерык акуратна аблягаў гордую прамую шыйку. Паця насіла тугую светлую касу, акуратна сцягнутыя густыя валасы яе ўсё ж выбіваліся з пляцёнкі і прыгожа пушыліся на скронях і на шыі. Паця мела незвычайны профіль: лінія ілба пераходзіла ў яе наўпрост у лінію носа, як на самых старадаўніх камях профілі грэчаскіх жанчын. І вочы Паці мелі візантыйскія рысы: вялікія, падоўжныя, крыху лупатыя. Яна была блізарукай, але ўтойвала гэта, толькі на ўроках надзявала акуляры, а на перапынках, углядаючыся ў каго-небудзь, пацешна жмурылася, каб пазнаць. На мае позірккі ў часе праходак па калідоры часам адклікалася таямніча-смутнымі стрэчнымі ўсмешкамі, значыць пазнавала і была зычлівай. Па натуре, як мне здавалася, Паця была поўным адмаўленнем свайго дзелавага бацькі. Яна мела роўны характар, хадзіла задумлівай і толькі часам са смуткам усміхалася. Мне хацелася ведаць прычыны гэтага смутку. Праз яго праглядвала родная душа.

Я, хоць і спехам, але напічкаўся, чытаючы кнігі, навуковымі гіпотэзамі пра існаванне сусвету, пра мажлівыя прычыны яго ўзнікнення ці разгортвання ў часе і прасторы. Зачын біблейскай кнігі “Быцця”: “Спачатку стварыў Бог неба і зямлю...” пачаў гучаць для мяне смешна. Актыўныя ўчасткі маёй свядомасці ўжо ачысціліся ад казачнай фантастыкі, якая іх запоўніла ў пачатковай школе, я перацягнуў усе тыя цуды і эмацыянальныя дзівы ў эмацыянальныя адсекі памяці, а найбольш трапіла ў адсек пацешнага ці камічнага. Каб уявіць, як ён узнік, гэты свет, як стаўся, можна выклікаць у думках бясконцы ланцуг падзей, уявіць стадыю ўзнікнення з безаблічнай шэрасці нейкіх прадметаў, нават жывых істот, змены пакаленняў. Канешне, прычыны будуць не заўсёды пэўныя, але і не такія наўныя, як у Бібліі. У кожным разе нельга стварыць чагосьці з нічога, матэрыяльнага свету з аднаго жадання, фантазіі, волі. Але можна – і гэта цікава, уявіць сабе адзін толькі рух часу, пакідаючы матэрыяльныя рэчы вечнымі і нязменнымі. І будзе тое самае! Матэрыяльна нязменны свет пачне змяняцца ў нашым успрыманні, так як у вачах бывае: рухаюцца дрэвы, дамы, калі ідзе цягнік, у якім мы сабе спакойна сядзім, едзем ды толькі глядзім у акно.

Я ўжо і разважаў на ўроках рэлігіі, што магло быць і такое: свет ніколі не ствараўся і не змяняўся, ён ляжыць сабе спрадвеку, як той камень пры дарозе, а па дарозе суне, цячэ, змяняецца плынь часу. Струменіцца сабе субстанцыя часу, пераліваецца, як ветрык. Яна то святлее, то цямнее, і ўсё рухаецца, змяняецца час, а камень-сусвет застаецца ляжачым, тым самым – ніякім. Сусвет нават не камень, а куламеца, можа, падобная на

тую, што ўбачыў біблейскі бог Саваоф перад пачаткам тварэння, убачыў і здзіўся, гледзячы на бясформеннае, бясколернае месіва. Незадаволены, можа, і раззахвоціўся ён упарадкаваць гэты хаос, даць яму форму. Але няўжо Бог не ведаў, што прасцей было б даць рух плыні часу? Час жа лягчэйшы, падатлівейшы за матэрыю, прасцей жа было ім кіраваць і падказаць накірунак руху замест матэрыі. А, мажліва, Бог так і паступіў, толькі нікому з продкаў не адкрыў сваёй таямніцы. Нават д'ябал не здагадаўся пра гэты сакрэт. І ўсе думаюць, што Бог дарваўся да плоднай зямлі, да гліны, як скульптар, ды ўзяўся ляпіць жывёл, раслін, а потым зляпіў і Адама...

Паколькі свет можа сабе заставацца непарушным і нязменным, абы толькі захацеў рухацца час, а час знаходзіцца ў руху самахоць і бясконца, толькі не мае субстанцыяльнай асязальнасці, дык хто спасцігне загадку сусвету, прычыны і мэты яго?

Бацюшка Скрыпнік не злаваўся, ён дапускаў гіпотэзу пра ўзаемазалежнасці матэрыі і часу, але ўводзіў у працэс першапрычыну – творчы разумны Дух, які ўпраўляе ўсім. І Дух гэты прынята лічыць Богам. Біблія паказвае Бога ў чалавечай постаці – гэта ўмоўнасць. Біблію ён трактаваў як кнігу іншасказальных загадкавых легенд, паданняў і сімвалаў, змест якіх заўсёды застаецца няясным і будзе патрабаваць усё новых тлумачэнняў.

Адно ён лічыў неаспрэчным – прынцыпы маралі, узаемнай павагі, любові, спагады, якімі павінны кіравацца людзі ва ўсе часы для свайго ж добра, для сужыцця...

Але дзяўчатам, аказалася, не падыходзіў такі кампраміс. Тое, пра што мы гаварылі з бацюшкам, здавалася ім мудрагелістым і нудным, пазбаўленым жывых, драматычных увасабленняў, якія мелі свяшчэнныя кнігі. Мы іх абкрадвалі сваімі спрэчкамі.

Паця Ц. абуралася на нашы дыскусіі, як на ерась, і выступіла як бы дэлегаткай багамольных дзяўчат. Дэбаты з бацюшкам, дзе я выстаўляў бязвер'е, каб заімпагнаваць Паці Ц., зрабілі на яе адваротнае ўражанне, абразілі яе педантычную веру, якая не дапускала спрэчак пра святасці, наказвала толькі кланяцца і маліцца. Даведзеная нашымі дыспутамі да абразы, Паця Ц. паскардзілася дырэктару на бацюшку і на мяне. Выбухнуў скандал. Прыгожага, чарнявага, як з карцін, манаха Скрыпніка адхілілі ад выкладання рэлігіі і на яго месца прыслалі нейкага азызла-тоўстага папа. Ён пачаў вышукоўваць у нас пахібы выхавання, дапушчаныя ліберальным папярэднікам. Грозны хрыпаты голас айца паднімаў па чарзе ўсіх хлопцаў і прымушаў чытаць напамяць святых тэксты. Бесцырымонна радаваўся з таго, што многія гімназісты не памятаюць, акрамя “Отче наш” і “Богородица дева, радуйся”, ніводнай малітвы, блытаюць тэкст “сімвал веры”, не памятаюць псалмаў і заповедзяў блажэнства.

О, наш Скрыпнік быў такі ж адукаваны, як і ксёндз Кубік, і належаў да чорнага духавенства, г.зн. захоўваў цэлібат (мужчынскую нявіннасць). Наваградскія красуні высоўваліся ў вокны, калі той ішоў цераз плошчу,

выбягалі на тратуары і ўглядаліся ў прыгожага духоўніка. Вышэй сярэдняга росту, пастрыжаны пад высокую “полечку”, з бездакорным профілем, вялікімі карымі вачыма, ён здаваўся мне вельмі падобным на аднаго нашага казака з панарамы Яна Стыкі “Адсеча Вены”. Казак той, павярнуўшы галаву, захоплена ўглядаўся ў атаку гусараў Яна Сабескага на турэцкія пазіцыі. І на твары манаха, айца Скрыпніка, у хвіліны задумы з’яўлялася нейкая захопленасць, і ён узлятаў, паглыбляючыся ў нейкія яму аднаму вядомыя далі, аж да самых вяршынь. Яго чысціня і прыгажосць вабілі і захаплялі, я на яго месцы, ганарыўся б такой спакусліваю непрыступнасцю, недасяжнасцю свайго “я”, а ён трымаўся сціпла, стараўся не заўважаць, як да яго адносяцца людзі, быў чуйна-стрыманы і часта засмучаны. Да яго твару прыстаў выраз павагі і нейкага гораснага змірэння. Адноўчы сказаў старэйшым вучням, калі рыхтаваў іх да споведзі, што не хацеў бы, каб хто з іх выбраў сабе прафесію духоўніка, бо сан духоўнага патрабуе ахвяр, жорстка рэгламентуе жыццё асобы, скоўвае і збядняе. Я не мог тады яго зразумець, бо зайздросціў яго аскетычнай таямнічасці, свабодзе ад зямных спакус і гарантыі ад памылак.

Сам Скрыпнік не спавядаў нас, лічыў, відаць, недалікатным ведаць асабістыя таямніцы сваіх вучняў і вучаніц. Спавядальнікам быў яго друг, такі ж малады манах з вышэйшай адукацыяй. Той, праўда, меў падкрэслена строгі выгляд, быў больш рашучы, насіў фарсістыя вусікі і на шыі вялікі срэбны крыж, які зіхотка адцяняўся ад чорнай расы. Скрыпнік не насіў знешніх рэгалій свяшчэнніка, апранаўся ў чорную, доўгую да пяты, падагнаную ў таліі расу, зашпіленую да самой шыі, якую ахопліваў белы, як снег, цвёрда накрухмалены каўнерык.

Ён не любіў артадоксіі, зазубрывання святых тэкстаў і догмаў, прысвячаў урокі маральна-этычным праблемам і расказваў, як іх трактуе свецкая еўрапейская філасофія і духоўная хрысціянская думка. На адным з урокаў рэлігіі ён павёў нас у сабор, як на экскурсію, каб наглядна паказаць усе духоўныя абрады і растлумачыць сэнс багаслужэбнай сімволікі. Калі справа дайшла да царскіх варот і “святая святых”, ён папярэдзіў, што па царкоўных догмах сюды маюць права заходзіць толькі мужчыны. А потым паглядзеў на нашых дзяўчатак і сказаў:

– Але вы нявінныя, я вам дазволю адзін раз зайсці.

І кожнай дазволіў памацаць, зашытыя ці то ў плашчаніцы, ці то ў нейкім іншым прадмеце літургічнага культу – цяпер я ўжо не надта, помню, як ён завецца, – мошчы.

Мне цяжка было зразумець, як магла такая сціплая і ўвогуле разумная вучаніца, як Паця, аказацца жорстка няўдзячнай у адносінах да настаўніка. Прыгадаліся яго расказы пра тайную вячэру, дзе ён нават здрадніка Юду лічыў вартым спагады, няшчасным чалавекам. З-за гэтага ў мяне з ім былі таксама доўгія спрэчкі.

Цяпер я шкадаваў, што міжвольна прычыніўся да Скрыпнікавай апалы і знікнення. Знік прадмет нашай зайздрасці, гордасці ўсіх праваслаўных вучняў, чалавек, да якога, напрыклад, нудліваму начытніку

рабіну, які вёў урокі іўдзейскай веры і затлумліваў вучняў тэкстамі талмуда, – было далёка. Не раўня яму быў і круглатвары мула, які прыходзіў весці ўрок і рэлігіі ў татар.

На канікулах, у часе гутарак з дваюродным братам Арсенем, рэвалюцыянерам, я знарок займаў пазіцыю манаха Скрыпніка па пытаннях маралі, каб ацаніць, наколькі пераканальныя ў Арсеня крытычныя аргументы. Манах і важак падпольшчыкаў здаваліся мне ў адным падобнымі, хоць стаялі на супрацьлеглых пазіцыях і Арсень пагардліва называў рэлігію опіумам для народа. Не хацеў ён прызнаваць хоць чаго карыснага ў маральным кодэксе хрысціянскай царквы, нават адлучаную ад царквы веру Льва Талстога ён адхіляў. Справядлівасць і супыненнасць, на яго думку, павінны жыць не ў веры, а ў справах, у адносінах паміж людзьмі. Адносіны ж, як бачна навокал, заганныя, зацемраныя маралізатарскімі выкрунтасамі пануючых класаў, на службе якіх стаіць царква. Увогуле Арсень не асуджаў маіх сімпатый да адукаванага манаха, толькі паблажліва гаварыў:

– Прыдзе час, падрасцеш і сам зразумееш.

Я не мог чамусьці моцна злавацца на Пацю, яна выказала сваё незадавальненне так, як яе прывучылі, відаць, дома, і не падумала пра вынікі, якія з гэтага атрымаюцца. На калідоры яна, як і раней, шукала сваімі прадаўгаватымі блакітнымі вачыма майго позірку, і на твары праглядала ні то псотлівая ўсмішка, ні то вінаватасць. Мне не хацелася даваць ёй адпушчэння грахоў. Крыўдна было перад фанатычнымі католікамі, панскімі сынкамі, якія мелі настаўнікам адукаванага ксяндза Кубіка, адзінага ў Наваградку чалавека, які ўмеў зусім свабодна гаварыць па-латыні з прафесарам Матыяшка, выдатнага меламана, які запрасіў у гімназію самога Забэйдун-Суміцкага даць канцэрт, і мы, беларусы, пасля гэтага хадзілі важна, гледзячы на ганарлівых палякаў зверху. А цяпер?.. З'едлівыя католікі кпілі з нас, прыстасоўваючы да нас біблейскую прытчу пра дамагацельства ізраільцянаў: “Nie chcieli żydzi manny, niechaj jedzą g...”⁸. Манна сімвалізавала тут прыгожага адукаванага і талерантнага манаха Скрыпніка, якога мы страцілі, – тоўстага папа, якога нажылі...

З ласкі пабожнай Паці скончыліся нашы залатыя дзянёчкі на рэлігіі і наогул. Праваслаўных хлопцаў цяпер, таксама як і католікаў, пачалі кожную нядзелю раніцай строіць у калону і ганяць з інтэрната ў сабор на абедню. Наглядвала за гэтай цырымоніяй пані Сініцына. У мяне з ёю былі добрыя адносіны, меў я нават рэпутацыю лепшага вучня па біялогіі. Сапраўды, я захапляўся і паспяваў чытаць даволі многа кніг пра таямніцы жыцця раслін і жывёлін. Памятаю, праглынуў, як прыгодніцкі раман, тоўсты том нейкага замежнага аўтара пра норавы пчол і ажно сам загарэўся жаданнем завесці дома вулей. Маёю любімай кнігай была дакументальная аповесць вядомага натураліста і паляўнічага Уладзімежа Корсака “Na tropie przyrody”, дзе захоплена расказвалася пра жыццё

⁸ Не хацелі жыды манны, няхай ядуць г...

беларускіх баброў, пра бяскроўныя пісьменніцкія “паляванні” на ласёў, глушцоў і іншых жыхароў пушчы. Палюбіў я і кнігу Марыі Родзевіч “Lato lesnych ludzi”, дзе апісвалася рабінзанада, якую наладзіла сабе група вучняў у часе летніх канікул. Шкада мне было, што хатнія абставіны прывязваюць мяне на ўсё лета да гаспадаркі і зносіцца з характвам прыроды і сузіраць яе даводзіцца больш у марах, чым на яве.

Я ахвотна рабіў для прыродазнаўчага кабінета акварыумы і розныя клеткі экзатычным жывёлінкам у майстэрнях прафесара Крука, дапамагаў пані прафесар Сініцынай даглядаць яе жывёнаў. Яна нечакана парэкамендавала мяне рэпетытарам у сям’ю багатага вучня Оські Дзялятыцкага. Так я бліжэй пазнаёміўся з наваградскім мяшчанскім гняздом і пачаў падзарабляць. Дзялятыцкія мелі ўласную аптэку, а наша прафэсарка – хворыя ногі, адсюль, мабыць, і ўстанавілася гэтае знаёмства. У доме аптэкараў мне запамяталася мяккая, абабітая плюшам мэбля, на сценах алейныя копіі карцін моднага ў мяшчанскім асяроддзі пейзажыста Клебэра. Оськава маці, прыгожая элегантная брунетка, была да мяне вельмі зычлівай, заўсёды частавала чаем, з яе рук я атрымаў першы ў сваім жыцці апельсін.

Многім я быў абавязан пані прафесар Сініцынай, яе спагадлівасці. На жаль, у справах рэлігіі і яна аказалася такой жа педантычнай акрацісткай, як Паця Ц. Далажыла кіраўніку інтэрната, што ў царкве я не стаў на калені ў часе абедні. Той перад вячэрняю малітвай узяўся мяне прабіраць і заявіў жорстка і напасткі, што дарма я транжыру бацькавы грошы, не дбаю пра тое, каб выпрацаваць сабе належную рэпутацыю і здабыць шанец на прыстойнае будучае. Ён бесцырымонна прапанаваў мне або калітальна змяніць паводзіны, або кідаць вучобу і не абіраць бацькоў, у якіх, нябось, грошай не так многа, каб імі можна было шаптаць так безразважна.

А ўсё выйшла з-за плюгавага даўгаполага дыякана, які спяваў у саборы так, быццам здзекваўся са слоў: “О, по і помілуй! Міом госпуду помолімся”. Знаравіў мяне сваёй дыкцыяй дыякан. Але ж хіба гэта скажаш кіраўніку інтэрната?

Пасля яго натацыі дырэктар гімназіі ўстанавіў за мною нагляд. Прылавілі мяне на тым, што я карыстаюся абанементамі не толькі гарадской бібліятэкі, але і паліцэйскай, куды хаджу па кніжкі ў цывільным адзенні. Бібліятэка тая была спецыялізаваная, гімназісты не мелі доступу нават у абанементны фонд. Але, як усе бібліятэкі буржуазнай Польшчы, яна працавала на самаразліку, таму адміністрацыя была зацікаўлена, каб мець як мага больш чытачоў ды з платы за абанементаў пакрываць выдаткі на кнігі і ўтрыманне персаналу. Работнікі прыплюшчвалі вочы на забарону прадаваць абанементаў гімназістам, прасілі толькі прыходзіць па кнігі днём, калі мала наведвальнікаў, а вечарамі не апрацаць гімназіцкай формы. У паліцэйскай бібліятэцы былі ўсе кнігі савецкіх аўтараў, якія толькі выдаваліся ў польскіх перакладах і наогул шмат літаратуры пра СССР. Гэтым і прываблівала бібліятэка хлопцаў са старэйшых класаў, а за імі ўшчымяўся сёй-той дасужы і з малодшых. Правёў мяне ў гэты сезам

Жоржык Б. Ён і пазычаў мне свой цывільны пінжак і кепку, каб я мог схадзіць і абмяняць кнігу.

Крыху раней я прачытаў “Узнятую цаліну” і акурат узяў замоўлены наперад “Ціхі Дон”, які ішоў нарасхват, калі дырэктар гімназіі паслаў у бібліятэку сакратарку, свайго даверанага кантралёра. Па ўліковых картках яна ўпэўнілася, што ўсё так і ёсць, як было западозрана. Дырэктар загадаў зрабіць вобыск у маёй шафцы на кнігі. Там крамольнай літаратуры не аказалася. Кантралёры пайшлі ў спальню і апаролі там, пад матрацам, “Ціхі Дон”. Было гэта ў канцы школьнага 1938 –1939 года.

Дырэктар гімназіі Рыбіцкі, былы легіянер, інвалід, без адной рукі, кіраваў гімназіяй на вайсковы лад, за ўсякі праступак караў тут жа, на месцы і без апеляцый. Але мяне ён выклікаў у свой кабінет. Гэта была рэч небывалая – сенсацыя. Дырэктар звычайна любіў знянацку стаяць у вестыбюлі, поруч з “возным” (швейцарам) і акідваць з ног да галавы кожнага вучня: адарваны гузік, ненаглянцаваныя чаравікі, нават няўмела завязаны гальштук адразу кідалі дырэктара ў гнеў, твар яго наліваўся крывёю, і ён, тыцкаючы пальцам адзінай рукі, камандаваў скарагаворкай: “Dziecko! Zowieczony na dwa dni. Ubierasz się miechlujnie. Marsz do domu!”⁹

Часта дырэктар не зніжаўся да таго, каб матываваць сваё “zawieszenie”. Напрыклад, праваслаўных вучняў пазбаўляў права наведваць заняткі на дзень ці на два за тое, што яны групай тырчалі на калідоры ў той час, калі ішоў урок рэлігіі ў католікаў. Дырэктар прымаў іх за разгільдзяў, якія або спазніліся, або выгнаны з урока, і, не пытаючы, не вітаючы, караў. На шчасце, ён быў наколькі злосны, настолькі і забыўчывы. Гэта ведалі старэйшыя хлопцы і часта назаўтра пасля “завешання” прыходзілі сабе на заняткі, як бы нічога не здарылася. Праходзілі міма дырэктара, глядзелі проста ў вочы і ветліва віталіся. Той адказваў кіўком галавы.

Мяне ж дырэктар не “завесіў” пры сустрэчы, а выклікаў у кабінет, прыслаў сакратарку, якая была адначасна і бухгалтаркай, і касіркай, і кантралёркай – яго правай рукою.

Ішоў я на выклік са страхам. Падбадзёрвала тое, што некаторыя аднакашнікі мне зайздросцілі – сам дырэктар выклікае, асабіста. Усе ведалі, што гэта магло значыць... Мне ж не шкада было гімназіі, але не мог я справіць прыкрасці бацьку, які пасля смерці маці стаў верыць, што з маёй вучобы можа будзе які толк. У такі цяжкі момант для сям’і ды падсунуць такую пілюлю.

Дырэктар глянуў на мяне, прайшоўся знізу ўверх і зверху ўніз, мабыць, здзівіла яго, што тут не відаць было вызываючай дзёрзкасці, якую ён спадзяваўся ўбачыць і абламаць мне рогі. Падкрэслена ветлівым тонам загадаў падыйсці да стала і ўперыўся зрокам проста ў мае вочы, як гіпнатызёр. Я ўхіляўся ад яго, тады ён тонам спагадлівага бацькоўскага павучання, якога не чуваць было ў яго дагэтуль, сказаў:

⁹ Дзіця! Два дні не прыходзіць! Адзяваешся неахвотна. Марш дахаты!

– Dziecko, чаму ты не паважаеш гімназіі, у якой вучышся?

Я адказаў, што не разумею папроку. Дырэктар адчуў сябе задзетым маім прыдурніваннем і суха растлумачыў:

– Ты, дзіця маё, парушыў рэжым, пазычаў і чытаў забароненыя для вучняў кнігі, веў размовы, якія дэмаралізуюча ўплываюць на іншых вучняў.

Я адказаў, што бібліятэка гімназіі і гарадская недастаткова багатая, каб імі можна было абмежавацца, калі хочацца задаволіць цікавасць да ведаў. Не думаў я, што гэта такі вялікі праступак...

– Дык ты гэта рабіў свядома, а не з натурлівасці? – падняў голас дырэктар. Кім жа ты сябе, дзіця, лічыш: ateuszem czy wyęsz komunista!¹⁰ – пайшоў ён напрамкі.

– Я, пан дырэктар, маю сумніва наконт некаторых рэлігійных догмаў...

Дырэктар выкладаў філасофію ў выпускным класе і лічыўся адзіным філосафам у гімназіі. Мае словы, відаць, крыху падлесцілі яму ці ў кожным разе разбудзілі прафесійную амбіцыю. Ён кіўнуў галавою і сказаў:

Сумніва – пахвальная рэч, але толькі для розумаў філосафічна падрыхтаваных. На жаль, гэтага нельга сказаць пра цябе, дзіця. Таму раю табе з наступнага школьнага году пашукаць сабе іншай гімназіі. Zrozumiałe?

Так, panie dyrektorze, – адказаў я ўпалым голасам.

З кабінета я выйшаў прыбіты і пабрыў на няпэўных нагах у кірунку замчышча. Мяне адшукалі мае землякі, цікаўныя і занепакоеныя, што не было мяне на абедзе. Віжаваты Д'ябэлак, Жоржык Б., знайшоў для мяне капітальнае суцяшэнне:

– Ох, махні рукой на яго грозьбы. Даю слова, ён забудзецца! Хочаш – заложымся? На амерыканку!.. Ды ён жа спрэс забыўлівы, а цяпер знарок забудзецца, на д'ябла спатрэбілася яму гнаць цябе? Вучышся ты добра, а што з рэлігіяй ці там з кнігамі папаўся, дык жа першы раз. За першы раз не выключаюць. Палохае цябе дырэктар. Толькі цяпер, да канца года, прынамсі хадзі ў скрусе, як манах. Прытварыся і хадзі, не падымай вачэй ад зямлі. Прызнаюць, што каешся, – і забудуць. А я, пся косць, выйграю амерыканку.

Жоржык сілком схапіў мяне за руку і прымусіў кагосьці з хлопцаў “перабіць” заклад.

Сапраўды, да канца года ніхто мяне не турбаваў, наадварот, класны куратар, прафесар Сэюд, першы паведаміў, што падаў на мяне хадайнцітва аб вызваленні ад палавіны платы за вучобу, і сказаў дастаць у воласці пасведчанне пра беднасць.

Уся гэтая гісторыя адбіла маю цікавасць да Паці Ц. і зрабіла недаверлівым да дзяўчат.

¹⁰ Атэістам ці зусім камуністам?

* * *

Зіна была інтэлігентнай ад прыроды натурай, яна мела інтуіцыю на людзей і неяк адчула пакуту маіх маўклівых недаверлівых адносін, угадала мой комплекс падазронасці і гордай ніжэйшасці. Яна нечакана сама падышла да мяне на студэнцкім вечары, калі я стаяў у канцы калідора ў прыцемках ля акна, слухаў музыку, што даносілася з залы, і ў думках жаліўся на свайго бацьку, які не палічыў патрэбным справіць мне святочную гімназіцкую форму, у якой мог бы я хадзіць на ўрокі танцаў ды навучыўся б танцаваць, як іншыя хлопцы. Зіна сказала, што аб'яўлены дамскі вальс і яна прышла запрасіць мяне на танец. Я пачаў аднеквацца і нешта тлумачыць, мабыць, не дужа ўразумела. Зіна прыняла маё блытанае тлумачэнне паблажліва і паабяцала ў бліжэйшы час навучыць мяне гэтай простаю, як ёй здавалася, забаве.

Мы дамовіліся разам рыхтавацца да заняткаў. Забраўшыся ў свабодную аўдыторыю, адраблялі ўрокі, нават услых чыталі і абмяркоўвалі мастацкія творы, памятаю “Дуброўскага” Пушкіна, “Героя нашага часу” Лермантава, “Педагагічную паэму” Макаранкі. Зіна акуратна вяла канспекты па літаратуры. Карыстацца імі мы сталі ўдваёх. Я, каб не быць толькі спажыўцом, намаляваў, здаецца, каляровымі алоўкамі партрэты пісьменнікаў у тым сшытку. Стаміўшыся вучобай, мы развучвалі з ёю вальс, хацелі паднесці сябрам сюрпрыз і станцаваць на вечары заканчэння навучальнага года. Зіна напявала, танцуючы, свае любімыя мелодыі. На жаль, мы не дачакаліся свайго вечара, усё перакрэсліла вайна. Да 21 чэрвеня застаўся не здадзены толькі адзін экзамен. І здаваць яго нам ужо ніколі не давялося.

Але, пакуль ішла звычайная экзаменацыйная сесія 1941 года і аўдыторыі акупіраваліся групамі студэнтаў, якія, забарыкадзіраваўшы дзверы, зубрылі і не адзываліся на стук, мы з Зінай, не жадаючы нікому набівацца ў кампанію, звычайна бралі патрэбныя нам кніжкі і адпраўляліся за горад, выбіралі прыгожую мясціну на ўзлеску або лужок паміж жытамі і чыталі, адказвалі на пытанні білетаў, экзаменавалі адзін аднаго, спрачаліся. У часе паўз слухалі, прытуліўшыся адно да аднаго, галасы жаўранкаў над нівай.

Непагожымі, ветранымі днямі мы зашываліся ў гушчар наваградскіх праваслаўных могілкаў. Там не даставаў вецер. І нам было зусім не страшна між замшэлых магільных камянёў з пахіленымі ў розныя бакі старымі крыжамі. Пра смерць мы яшчэ не ўмелі думаць. Могільнік быў для нас музеем чалавечых лёсаў, спраўджаных і нязбытых мар, а таксама надзейнай схованкай, куды можна бяспечна схваць ад благога зайдроснага вока сваю крышку дружбы.

Я заўважыў, што Зіна свабодна арыентуецца ў лабірынтах могільнікавых сцяжын, умее знаходзіць глухія ўтульныя закуткі. Ubачыўшы маё недаўменне, яна так сабе, між іншым, вытлумачыла, што тут падпольшчыкі за польскіх часоў назначалі канспірацыйныя яўкі. З той пары яна добра ведае могільнік. Падрабязна пра сваю працу ў падполлі яна

не расказвала. І гэта было зразумела: у рэвалюцыйным асяроддзі абавязвала не толькі канспірацыя, але і сціпласць. Вось гэтая сціпласць дзейнічала і тады, калі канспірацыя перастала абавязваць.

Аднойчы Зіна завяла мяне на іншы могільнік, на скраю лесу, пад дубамі, паказала ледзь прыкметны курганок. Там былі, паводле чутак, пахаваны расстраляныя белапалякамі ўдзельнікі партызанскага падполля пачатку 20-х гадоў.

Я чуў пра гэтае здарэнне ў сваёй вёсцы на пасядзеньках мужчын, у доме дзядзькі Уладзіка. Туды сходзіліся бывалыя і дапытлівыя людзі з абодвух канцоў сяла абгаварыць цікавыя для іх і важныя здарэнні ў ваколіцы, у свеце – сучасная палітыка, гістарычныя падзеі, жывая хроніка вялікага і малога свету – усё там прыгадвалася, абмяркоўвалася і ацэньвалася ў адкрытых размовах. Услых чыталіся і нахадку каменціраваліся матэрыялы з газет, якія выпісвалі жыхары ў складчыну. Страхам і болей патыхалі расказы пра першыя гады ўсталёўвання рэжыму польскай буржуазіі, сярод іншых падзей расказвалася і гэтае здарэнне.

На Усяночную ў Ярэмічах быў забіты камендант паліцыі. Велікодныя званы заглушылі стрэл. Труп знайшлі раніцай у двары мясцовага бацькоўкі. Апошні факт недвухсэнсоўна намякаў, што забойца выступаў не толькі супраць улады, але і супраць Бога. Хто ж ім мог быць?

Раз'ятраная паліцыя, доўга не думаючы, кінулася навослеп арыштоўваць жыхароў, за якімі значыліся грахі ўдзелу ў рабоце органаў савецкай улады, што ўтварылася тут у часе нядаўняга праходу Чырвонай арміі на Варшаву, і наогул хапалі тых, хто падазраваўся ў сімпатыях да бальшавікоў. Палявы суд, на скорую руку, вынес смяротныя прыгаворы некалькім чалавекам, асуджаных расстралялі адразу там, дзе і судзілі, – у ваяводскім цэнтры, Наваградку, расстралялі ўпотаі і ўпотаі пахавалі.

А неўзабаве аказалася, што каменданта застрэліў яго намеснік з чыста злачынных кар'ерысцкіх меркаванняў, хацеў сам заняць гэты пакуль што завысокі для яго пост. Вінаватага пакаралі, расстраляных без віны нават не рэабілітавалі. Толькі мясцовыя падпольшчыкі адшукалі месца захавання і ўпотаі насыпалі брацкую магілу, потым яе даглядалі, не давалі зарасці бальнягом. Пасля вызвалення ўсіх займала ўсталяванне новага ладу жыцця. Пра магілу часова забыліся, і Зіна сама даводзіла гэтую, мажліва, толькі сімвалічную магілку да сякога-такога выгляду.

У часе невялікіх перапынкаў паміж заняткамі мы з Зінай дазвалялі сабе пагаварыць аб жыцці. Яна неяк расказала пра сваіх бацькоў. Зіна вельмі паважала і любіла бацьку, Уладзіміра Маслоўскага, які быў па адукацыі фельчарам, набыў гэтую прафесію ў царскім войску, бо польскія ўлады не дазвалялі яму займацца лячэбнай практыкай, прыдзіраліся да “рускага фельчара”, прымушалі здаваць экзамены, праходзіць кваліфікацыйныя камісіі, абнаўляць дакументы. Я не ведаю, ці здабыў ён афіцыйны, прызнаны ўладамі даваеннай Польшчы, дыплом і права на медыцынскую практыку, але славу фельчара і вопыт лячэбнай работы меў, напэўна. Сям'я Маслоўскіх, як я прыгадваю, утрымлівалася ў асноўным з

земляробства, а лячэбная практыка гаспадара з'яўлялася хіба што ўспаможнай крыніцай даходаў. Зіна была першым дзіцем у сям'і і змалку пачала дапамагаць не толькі маці, але і бацьку ў гаспадарчых справах: падмяняла маму, якая недамагала на сэрца, рана навучылася рабіць усю дамашнюю работу, і не толькі жаночую.

Зіна была прыгожай дзяўчынай, здаровай і зграбнай. Яна хадзіла пэўна, цвёрда ставіла крок, рухі яе рук былі эканомныя. Я не раз лавіў сябе на тым, што люблюся, гледзячы, як яна хораша, спорна ідзе, як лёгка і скрытна нешта робіць рукамі. Мне доўга не хацелася верыць, што такая дасканалая істота захоча са мною сур'ёзна дружыць, што мая няўключная тады, цыбатая постаць можа яе абыходзіць. Пры сустрэчах на мяне находзіла разгубленасць, падкочваўся да горла даўкі камяк. Зіна, відаць, адчувала маю няўпэўненасць, умела здымаць падазронасць натуральную людскою зычлівасцю. У яе адносінах да мяне было столькі таварыскага такту і нават нейкай мацярынскай пяшчоты, што мне часам не хацелася верыць, што гэта ява, а не сон. Мажліва, многае мне проста здавалася, бо з 1938 года я жыў без маці. Дома ў нас былі толькі бацька і малодшы брат Жэня, якому пасля смерці маці дасталася нялёгкая доля гаспадыні. Зразумела, што ў гэтых абставінах усе мы – трое мужчын – былі недагледжаны, хата даволі запушчаная. Бацька і далей хадзіў плытнікам па Нёмане і пакідаў падлетка Жэню на некалькі тыдняў зусім аднаго – за гаспадара і за гаспадыню. Старэйшая сястра Маруся прыбегала з Вобрыны за чатыры кіламетры раз на тыдзень навесці які-такі парадак, але нашай хаце ўсё роўна не хапала жаночых рук і жаночага цяпла.

Зіна гаварыла, што мама яе вельмі добрая, вельмі лагодная і чулая жанчына. Я адчуваў, што яна ўвесь час трывожыцца за маці і думае, як бы знайсці вольную хвіліну, каб пабегчы дамоў і дапамагчы, парабіць усё цяжэйшае. Зіна ўмела рабіць розную работу: яна адразу пасля сямігодкі вучылася на краўчыху, мела швейную машынку, шыла жаночае адзенне. У яе была сталая кліентура ў Наваградку, але яна не любіла гэтага занятку з-за аднастайнасці. Адна справа шыць сабе ці каму знаёмаму модную рэч, а другая – займацца гэтым штодня, шыць для хлеба. Відаць, па прыкладу бацькі, Зіна паступіла на медыцынскія курсы і з лета 1939 года пачала працаваць у бальніцы медсястрой. Напярэдадні нападу фашысцкай Германіі на Польшчу яе мабілізавалі ў войска. Яна працавала ў франтавым шпіталі, бачыла забітых, выходжвала параненых. Падзеі той вайны пакінулі ў Зіны цяжкія ўражанні, дзяўчо як бы расчаравалася ў медыцыне, у мажлівасцях гэтага мастацтва супрацьстаяць смерці, пагібелі тысяч маладых здаровых людзей, кожны з якіх хацеў жыць і меў права на шчасце.

Балючыя ўспаміны пра палявы шпіталь збілі ў адчуваннях Зіны колішні арэол, якім дзіцячая памяць надзяляла медыцыну, бацькаў любімы занятак. Спрыяла гэтаму яшчэ адна выпадковая акалічнасць: пасля вяртання з вайны медсястру Маслоўскую часовыя органы савецкай улады накіравалі працаваць у Наваградскі “кожвендыспансер”. Праца гэтая

аказалася звыш яе эмацыянальнай вынослівасці. Я ўцяміў гэта па інтанацыі Зінінага голасу, калі яна спрабавала тлумачыць, чаму вырашыла трэці раз памяняць прафесію.

Зіна мела добра пастаўлены голас, невысокі, грудны, з нейкім няўлоўна лірычным тэмбрам. Яна прыгожа гаварыла па-беларуску, з такою артыкуляцыйнаю лёгкасцю і рэдкаснаю шчырасцю інтанацыі, што нельга было не слухаць яе гаворкі. І любіла Зіна спяваць. Усё гэта атрымлівалася натуральна, як працяг размовы. Калі вучыла мяне танцаваць, дык падспеўвала, памятаю, рускі раманс у вальсавым рытме:

В эту ночь над рекой тихо светит луна,
И блеснит серебром голубая волна...

Зіна спявала ў студэнцкім хоры, часта вечарамі хадзіла на спеўкі або на выступленні ў розныя калектывы Наваградка. Нейкая языкатая харыстка распусціла тады плётку, быццам у Зіны раман з адным харыстам, бландзіністым тэнарам, вопытным кавалерам-прыгажунам, які ў свой час адслужыў польскае войска і цяпер пускаў пагалоскі, што думае жаніцца. Мабыць, рэжысёру гэтай інтрыгі цікава было паглядзець на маю рэакцыю. Я адрэагаваў адчужаным замаўканнем. Зрэшты, сцэн рэўнасці тады між намі не магло быць, я не меў на такое яшчэ ніякага права: магчыма, слова “люблю” ў Зіны не сышло з вуснаў. А я не смеў вымавіць гэтага слова першым, на гэта мне не давала права адна сямейная тайна. Адкрыць яе Зіне я мог бы, хіба, толькі ў парадку ўзаемнасці.

Я не хацеў быць удзельнікам кавалерскіх спаборніцтваў за дружбу з Зінай, але ў той жа час мне хацелася, каб Зіна дружыла толькі са мною, дружыла па сваёй волі.

Гэтае жаданне было такім вялікім, апантаным, што аднойчы, калі яна не вярнулася ў час з нейкага канцэрту, дзе спявала ў хоры, мяне ахапіла пачуццё дзікай рэўнасці, ажно галава затуманілася ад крыўды ашуканасці. У адчаі я паваліўся на свой ложак і, кусаючы падушку, праскавытаў да раніцы.

Гэта было ў суботу, тады ў пакой мяне пасялілі на пару з Мішкам Клаўсуцем. Добра, што ён паехаў на нядзелю дамоў па харч і не бачыў майго паніжэння. Пасля тое ночы адчаю і пакуты я стаў саромецца і пабойвацца самога сябе, мне здалася, што ў ва мне жыве яшчэ большы дух несамавітай рэўнасці, страшнай апантанасці, чым той, што мучыў маю нябожчыцу маці. Раніцай на мяне найшло разам са стомай ды скрухай нейкае благаснае суцяшэнне: можа, і добра, што Зіна мяне пакінула, пакуль мы яшчэ не моцна здружыліся і не шмат адно аднаму наабяцалі. Можа, гэта і мне на карысць, бо, калі б мы прадаўжалі дружыць, я павінен быў бы адкрыцца да канца і выдаць ёй нашу сямейную тайну пра хваробу і смерць маці. Зіне гэты факт даваў бы права пакінуць мяне. Але ж яна была натурай высакароднай, таму не скарыстала б гэтага права, наадварот, праніклася б спачуваннем і літасцю да мяне. Але ўся мая істота за тыя гады, што прайшлі пасля смерці маці, так знябылася па жаночай дабраце, па мацярынскай ласкавасці, што я нават не ўяўляў сабе, быццам лёс

павінен мне паслаць нейкага анёла-апекуна як узнагароду за твая пакуты. Дружба з Зінай здавалася мне менавіта заслужаным дарункам лёсу.

Той вечар, тая ноч запамяталася мне на ўсё жыццё. Спачатку я хадзіў каля вучэбнага корпуса (там, у адным крыле, быў і дзвячы інтэрнат, і кватэры дырэктара ды матэматыка), праходжваўся ад вучэбнага корпуса да мужчынскага інтэрната, каб хто глянуў – дзіўна: туды ішоў чарапашым крокам, марудзіў, углядаючыся ў паўзмрок вуліцы, чакаў, што вось з'явіцца ў далечыні знаёмая постаць Зіны ў лёгкім светлым плацці і я пазнаю яе па паходцы, але не кінуся бегчы, а зраблю выгляд, што я зусім яе не чакаў, а калі яна будзе з тым сваім Кур'яном, дык нават не гляну – ідзіце сабе да д'ябла абое, павярнуся ў іх перад носам і пайду ў свой пакой. Мне важна было зрабіць гэты жэст пагарды, хоць ведаў, што пасля гэтага пекла пакут не зменіцца, але мне хацелася адказаць на яе нявернасць пагардай і закрыць душу на замок, увайсці ў сябе. У душы я быў рады, што маю сто сорак спосабаў ад нуды, што ў мяне больш жаданняў і ўменняў, чым у сутках часу, і не патрэбна мне будзе пакутаваць ад адзіноты. Я хадзіў марудна да вучэбнага корпуса, нібы баяўся расплюскаць сваё ўжо выпрацаванае рашэнне, і хуткім крокам вяртаўся назад, прыслухоўваючыся, каб не правароніць Зіну, каб, не дай Бог, яна не праскочыла незаўважанай у будынак і легла спаць. З вуліцы выйшла група дзяўчат-харыстак і з імі пару хлопцаў. Зіны і Кур'яна не было сярод іх. Я прайшоў міма іх і дайшоў да скр'язавання, павярнуў улева і стаў паднімацца ўгору па вуліцы. Раптам мне падумалася: а што, калі яна пайшла на вакзал у буфет што-небудзь купіць на вячэру, а потым пройдзе за мною і мы размінемся? Я крута павярнуў назад і падбегам памчаўся да педвучылішча, каб прадоўжыць свой чакальны маршрут. Так я прахадзіў да паўночы, пагаслі ўсе агні ў інтэрнацкіх вокнах, у горадзе стала ціха і цёмна – ні жывой душы.

Знясілены, я вярнуўся ў свой пакой, уткнуўся тварам у падушку. Мне здалася, што ў свеце я такі адзінокі, такі няшчасны, а жыццё мае такое марнае, горш казуркі, што міжвольна з літасці да сябе плакаў, закусіўшы падушку, каб, не дай Бог, ніхто не пачуў. Даўкая спазма перахапіла горла. Я не стрымаўся і ўжо, не баючыся, што нехта пачуе, разрыдаўся. Не за тое, што Зіна пакінула мяне, на гэта яна мела права і павінна была зрабіць ужо даўно, я ёй, канешне, не пара. Але навошта яна мяне зводзіла? Хіба я першы яе пацалаваў? Навошта было гэтак падманвацца са мною? Што я ёй благога зрабіў, навошта яна так насмяялася з мяне!

Зіна злівалася ў маім уяўленні з маёю маці, і я пачынаў яе вінаваціць за тое, што яна так рана памерла, пакінула мяне аднаго ў гэтым абыякавым свеце. Нашто было падманвацца, нашто?

Мне было крыўдна, што яна абязброіла мяне, абакрала ад усіх маіх ста сарака спосабаў супраць нуды жыцця. Я не хацеў нічога, я нічога не хацеў рабіць: ні чытаць, ні рысаваць, ні марыць, ні ісці за горад любавання прыродай, я адчуваў, што пакуль не пабачу, пакуль не ўпэўнюся, што сталася з нашай разбітай яе капытцом дружбаў, я нічога іншага не магу

хацець, акрамя гэтага ведання. Хацелася пачуць самае горшае: Зіна выходзіць замуж і не палічыла нават патрэбным растлумачыць мне, чаму яна парвала дружбу, як бы я быў паяцам для забаўкі, якому адказваць – азначала б страціць пачуццё гумару ці то пачуццё рэальнасці, з якога выбухне смех. Я адчуваў балючую крыўду на лёс, які так жорстка рашыў падражніцца са мною – наблізіў і насмешліва адабраў тое, што, падманьваючыся, збіраўся так шчодро падарыць. Але паколькі я не лічыў сябе годным такога дарунку, дык з гордасці гатовы быў змірыцца з усім, што датычыла яе шчасця. Я сышоў у цень, панурыўся...

Зіне зноў давялося першай аднаўляць сяброўства. Яна зрабіла гэта натуральна, проста, так, як умеюць рабіць натуры чыстыя, сталыя ў пачуццях. Я быў абязброены і нават расчулены тым, калі Зіна падышла першая і загаварыла так, як бы нейкі чорны кот не прабег нам дарогі, вытрымала маю надзьмутую ўпартасць.

Канфлікты вучылі нас лепш разумець адзін аднаго, больш даражыць нашай дружбай. Праўда, нейкія адгалоскі нашай тузяніны даходзілі да калектыву. Настаўніца дарвінізму, старая дзева Роза Львоўна, ківала з дакорам галавой і гаварыла ў наш адрас: “Не падабаецца мне, як дружаць К. і М., бясконца то сварацца, то мірацца. Нічога добрага ў іх не будзе. Мне падабаецца, як дружаць Ш. і Т. – так роўна, так хораша... О, гэта харошая пара!”

З лёгкай рукі Розы Львоўны нас лічылі не зусім дабранаю парай і дашукоўваліся розных неадпаведнасцяў – то ва ўзросце, то ў характарах. А нам пасля чарговых разладаў зноў было добра ўдваёх. Мы марылі, каб хутчэй скончыць вучобу і паехаць далей ад людзей, якія нас знаюць і з зайздрасці або з нетактоўнасці чыняць нам боль. У марях уяўлялася нейкая ціхая глухая вёсачка, малая чатырохкласная школка і нас, двое маладых настаўнікаў, недаступных для плётак, забраніраваных ад падазрэнняў прэстыжам сваёй адвечнай прафесіі, якая робіць жыццё вышэй падазрэнняў, бо прафесія настаўніка дае грамадскі давер на навучанне і выхаванне новага пакалення, на свабоду і самастойнасць педагогічнага ўздзеяння. Чым больш мацнела наша дружба, тым вастрэй даймалі мяне хібы майго характару, няроўнага, анархічна-капрызнага. Я рабіў вялікія намаганні, каб авалодаць сабой, кантраляваць настраёнасць, трымацца разважней, абыходзіцца далікатней з сяброўкай, чыёю дружбай даражыў. Іншы раз мне здавалася, што я стаў лепшым, потым зноў, што ніколі не дацягнуся да такой культуры перажыванняў, якая патрэбна, каб не рабіць Зіне крыўды, не засмучаць яе сваімі падазрэннямі, раўнівымі прыдзіркамі. Для разладу не было бачымых падстаў, усяго толькі мы, наша дружба стала прадметам залішне пільнай дапытлівасці некаторых калегаў. Як на сённяшні розум, гэта былі натуральныя чалавечыя рэакцыі, хоць не ўсё ў іх заслугоўвала пахвалы. На нашым курсе было шмат прыгожых дзяўчат, якія цягнуліся да ведаў, да культуры і прагнулі нешта значыць у жыцці, але Зіна была самай выдатнай. Ужо тое, што яна гартавалася ў падполлі, мела веды ў медыцыне, вызначыла ёй ролю “парадніцы ў хаце”. Дзяўчаты-

сяброўкі раіліся з Зінай па бытавых і інтымных справах, яе думка была неаспрэчнай. Пустыя людзі, натуральна, рабілі сваім спартыўным хобі выпрабоўваць, а ці атрымаецца ў самой Маслоўскай моцнаю дружба, ці станем мы дабранаю парай і злучым свае жыццёвыя шляхі, ці, мо' разыдземся пасля чарговай звадкі з-за нічога.

Нават майму бацьку злыя языкі ўвялі ў вушы, быццам я ўблытаўся ў любоўную гісторыю са старэйшай за сябе жанчынай, закінуў вучобу і неўзабаве змарную жыццё, ці “звяжу сабе рукі”, як гэта тады яшчэ гаварылася ў вясковым асяроддзі. Бацька паспрабаваў прамовіць да мяне голасам патрыярха, адказнага за мой лёс. Але пачуў ад марнатраўнага сына такі выбух пратэсту, такое дамаганне свабоды пачуццяў і абуранасць за ўмешванне ў маё асабістае жыццё, што не рады быў, што падняў гаворку, на якую, па маім цвёрдым перакананні, не меў права. Быў у бацькі адзін грэх, пачуццё віны перад нябожчыцай маці. З-за гэтага ён збаяўся майго выбуху, адступіўся, хоць быў чалавекам крутым па натуре. Змоўк бацька, нават не сказаў адной са сваіх любімых прыказак: “Не хочаш слухаць разумнага слова, паслухаеш сабачае скуру”, г.зн. бубна, які абвесціць час пакарання. А караць будзе жыццё. Перамога над “бацькавай воляй” дасталася мне так лёгка, што пачала больш трывожыць, чым радаваць: здабытую свабоду патрэбна было аплочваць адказнасцю. Я пытаўся ў сябе: “А ці хопіць ў мяне высакароднасці душы, сталасці пачуццяў, каб быць дастойным спадарожнікам Зіне, каб наладзіць такое прыгожае жыццё, якога яна хацела і якога была годнай”.

Наконт сужыцця характараў і сямейнай гармоніі ў мяне былі даволі перакошаныя ўяўленні. Мае бацькі, хоць і былі арыгінальнай парай, але жылі ў бясконцых прылівах і адлівах эмоцый. З дзяцінства мяне палохалі, прыгняталі іхнія разлады і звадкі, хоць чуў шмат зайздросна-пахвальных слоў ад вяскоўцаў і пра маці, і пра бацьку, але ацэнкі даваліся з асобку кожнаму, а не абаім, не пары.

* * *

У Сіняўскай Слабадзе генеалогія лічылася не далей як да трэцяга пакалення: унук яшчэ памятаў дзеда, даваў на Усеначнай яечка за памінанне яго душы, а прадзеда ўжо растварыліся ў імгле забыцця, іх імёны змянілі сваё гучанне і станавіліся сімваламі, у якіх толькі адукаваны лінгвіст мог адшукаць першапачатковую называную аснову.

Бацькаў род называлі Базёнавымі, а хто быў той родапачынальнік Базён – адказаць не мог ніхто ні ў сям'і, ні ў вёсцы. Ніколі не чуў я расказу пра яго жыццё, і сёння, ведаючы прафесійна лінгвістыку, магу толькі здагадацца, што зыходнае было Васіль, вымаўлялася на ўніяцкі лад Базыль, а памяншальна-ласкавая форма База, сын таго Базы, таксама Васіль, пры памяншэнні называўся ўжо Базёнам. Магчыма, быў той Базён майстрам на ўсе рукі, па крайняй меры ўмеў тачыць верацёны...

Маці мая мела прозвішча Балабановіч. Яно было настолькі распаўсюджана ў вёсцы, што я ў дзіцячым узросце ўспрыняў яго як

прэстыжнае і пазней доўга, ледзь не да апошніх курсаў педінстытута, не ўлоўліваў у гэтым прозвішчы татаршчыны ў квадраце. Бала-бан, бала-бан... У беларускай мове балабонь, што азначае павярхоўнага безадказнага гаваруна. Можа, таму, што носьбіты гэтага прозвішча былі ў вёсцы людзьмі паважанымі, статэчнымі гаспадарамі, мне і ў голаву не магло прыйсці, што лінгвістычная этымалогія прозвішча маёй маці выглядае так непрыглядна.

Матчын род называлі Хвелевымі, а хто быў той Хвель – таксама ні сямейнікі, ні вяскоўцы не ведалі. Не ведалі нават імя, ад якога некалі ўтварылася родавая мянушка, на маёй памяці такіх імён у вёсцы ўжо не было. Фелікс – імя каталіцкае ці ўніяцкае, а Сіняўская Слабада ўжо на памяці дзядоў была ўся праваслаўная. Праваслаўны быў і мой дзед па маці Ясь Балабановіч, у якога родавай мянушкай служыла імя нейкага продка Хвеля.

Бацькавых дваюродных братоў называлі Базёнаў Мікалай, Базёнаў Андрэйко, а на бацьку гаварылі толькі Андрыян. Такое імя яму ўдружыў поп, такога на вёсцы не было. Яно, праўда, выдалася валасному пісару, які выпісваў бацьку пашпарт, лішне фанабэрыстым, і ён перарабіў яго на Андрэй. З гэтым імем бацька і заставаўся ў дакументах. Андрыян стала яго ні то персанальнай мянушкай, ні то імем-табу. Называлі бацьку ў вочы Андрыянам толькі старэйшыя людзі з вёскі, а роўныя Андрэем: малодшыя – дзядзькам Андрэем. Калі ён афармляў дакументы на рэтмана і даручыў мне ўзяць у ярэміцкага бацюшкі яго метрыку, дык наказаў, каб там стаяла імя Андрэй. Айцец Віталі паступіў дыпламатычна: напісаў Андрэй, а ў дужках Андрыян. У вёсцы ўсе мы, дзеці, былі Андрыянавымі, маці – Андрыяніхай.

Бацькі любілі адзін аднаго, але неяк нявытрымана, прыдзірліва, драпежна, па прыказцы: “Хто каго любіць, той таго чубіць”. Чубячыся, выгаворвалі адзін аднаму хіба ажно да трэцяга пакалення. З такіх звадак я даведаўся, што бацькава радня – гультайская па натуры, бесклапотная, буяная і разгульная. Гэта мела азначаць, што радня маці – наадварот, працавітая, руплівая і сціплая. Але ў бацькавых ацэнках, пад злосную руку, атрымлівалася, што матчын род ганарлівы і вар’яцкі. Напамінанне пра вар’яцтва было самым балючым, што выводзіла маці з сябе, бо датычыла не толькі яе асабіста, але яе любімага малодшага брата. Як мне стала вядома ад вяскоўцаў, ён захварэў псіхічна і памёр. Хворы, ужо незадоўга да смерці, выходзіў на аселіцу і, абапёршыся на веснікі, прастойваў цэлыя дні, загляджаны ў далеч. Ад людзей стараніўся, нічога не гаварыў, быў ціхі і трагічна-замкнёны. Маці яго вельмі шанавала і, мажліва, з жалю тлумачыла яго хваробу спалохам, а спалохаць меліся дваюродныя браты-аднадворцы, якія хацелі выжыць нежаданых сваякоў з вёскі.

Матчын бацька доўга служыў у паноў парабкам, потым даслужыўся да эканомы, і яго радня стала лічыць, што Ясь ужо не вернецца ў вёску, не стане даходзіць сваёй часці. Адно ж той састарыўся дый вярнуўся з гурбою дзяцей-спадчыннікаў. Тады і разгарэліся баталіі паміж родзічамі. Братнія

сыны падкрадаліся да кухоннага акна Ясевай хаты і залпам плюхалі па тры вядры на кухню, біліся з Ясевымі сынамі, страшылі дочак.

Я неяк не мог паверыць матчыным скаргам, бо ведаў трох талковых мужчын, тых яе дваюродных братоў, – акуратнага, падцягнутага столяра Сцяпана, разважлівага, крыху марудлівага Пятра і гарачага, але прынцыповага Юзічка. Апошні хадзіў у бацькі ў лепшых галаўніках і заўжды бываў у нас на пачастунках-барышах разам з родным матчыным братам, дзядзькам Васілём. Праўда, маці не праяўляла да Юзічка такой зычлівай увагі, як да іншых мужчын.

Пад злосную руку яна лічыла майго бацьку здольным на падобны разбой, які рабілі ім калісь дваюродныя браты, выгаворвала яму, што прымушаў яе выйсці замуж за сябе, разганяў усіх сватоў, якія да яе прыязджалі, буяніў, напіўшыся, збіваў супернікаў і адпуджваў добрых людзей. А сам пасля таго разбою прыходзіў яшчэ прасіцца ў хату, ды так усю ноч, бывала, праседжваў пад дзвярыма.

Я ведаў, што прычынай бацькавай злосці быў не той, даўно памерлы, няшчасны матчын брат, а старэйшы за яго Васіль, які – уся вёска гэта прызнавала – абганяў Андрыяна. У дзядзькі Васіля была гнядая кабыла з пакручастаю грывай, дужая, заложная і быстрая, а майму бацьку на коней не шанцавала. Ведаючы сваю нястрыманасць, ён купіў быў кабылу спакойную, ды аказалася – тупую, рукі адаб'еш, пакуль трушком пабегчы прымусіш. Прадаў яе бацька і купіў лёгкую каштанку, але тая надавалася толькі для выезду ўлёгцы, а на цяжкой рабоце не спраўлялася, паказвала норавы: біла ў хамут, давала задам, кусалася.

Дык вось, з-за коней бацька ўступаў дзядзьку Васілю на лесавывазцы, таму дома злаваўся, бушаваў.

Матчын брат, Васіль, ажаніўся з дачкой заможнага гаспадара, быстрой у рабоце, прыгожай цёткай Ганнай. Згода важнага цесця на гэты шлюб азначала прызнанне выдатных асабістых якасцей небагатага жаніха: сілы, працавітасці, сумленнасці і сталасці пачуццяў. Апошняе ў старога Янкі лічылася вельмі важным. Суседскія хлопцы падгледзелі і на ўсю вёску раструбілі, як ён, устаючы на досвітку, сустракаў сваю старую, калі тая ішла даць кароў:

– Стары, стары корч, а глядзі ты: прывітаецца, абніме Людвічыху, тая даёнку паставіць, пацалуюцца!

Дзядзька Васіль быў русы, вышэй сярэдняга росту, плячысты мужчына. Па натуры гарачы, заядлы, але разумны і добры. З цёткай Ганнай яны жылі хораша. У іх завялася вялікая дружная і вясёлая сям'я – чатырох сыноў – Яўген, Фанік, Арсень і наастатак, перад самой смерцю бацькі, яшчэ Янко, а таксама тры дочки – Валя, Тамара і Тоня. Усе дзеці ўрадзіліся здольнымі і рупнымі. Мой бацька ў душы высока цаніў Васіля і Васіліху, мабыць, зайздросціў іх рупліваму суладдзю, таму, пад злосную руку, каб даняць маці, абзываў яе брата катаржнікам. На бацькавай мове гэта азначала чалавека, які працуе беспрасветна. Такое працы бацька не прызнаваў. Яшчэ, відаць, у Пецярбурзе, у маладыя гады прывучыўся ён на

свой лад разумець Майсееву заповедзь: “Шесть дней делай и совершив все дела твои, день же седьмой суббота – господу Богу твоему”. У бацькавай анархічна-язычніцкай інтэрпрэтацыі гэта мела азначаць: тое, што зарабіў у суботу, прапі з сябрамі ў нядзелю, тады не будзеш катаржнікам, а свабодным чалавекам, які, захацеўшы, дае волю і патоллю душы.

У нядзелю, калі не было плытніцкага сезону, бацька, паснедаўшы, брыўся, апранаў святочны касцюм, абуваў хромавыя боты і, паглядзеўшы на будзільнік ды спытаўшы ў маці для прыліку, што купіць, накіроўваўся ў Ярэмчы на абедню. Маці заставалася дома і малілася на вячальную ікону Хрыста-збавіцеля. Гаспадар жа і ў царкве не зніжаўся да маленняў ды хрысціянскай пакоры. Ён лічыў, што Богу нічога не вінаваты, слухаў сабе пеўчых, пакуль меў ахвоту, ды ціха перагаворваўся са знаёмымі мужчынамі і дзецюкамі. Пасля абедні збіраў вакол сябе сваю плытніцкую сябрыну. Там аказваліся звычайна малодшыя за яго мужчыны і дзецюкі. Проста з-пад царквы яны крочылі ў ярэміцкую рэстарачню Гіршоўскага і заводзілі бяседу. Здаралася бацьку пакінуць за бяседным сталом, пад шчодрую руку, не толькі суботні заробак, але і тыднёвы. Пра Андрыянаву п'яную шчодрасць назаўтра трубіла ўся вёска, маці з дакорам маўчала, а мне было сорамна паказваць вочы на вёску. На шчасце, выходы такія здараліся не кожную нядзелю, а пару разоў за лета. Горш было, калі з-пад Ярэмч, ад самага Лічкава гряда, даносіўся бацькаў басавіты і гучны, як ерыхонская труба, спеў:

Там среди шумного моря
Вьется Андреевский флаг...

Бацькава песня прадвяшчала баталію дома. Маці яму не даруе такіх недастойных паводзін, такога п'янства і буянства. Не памогуць дыпламатычныя захады хроснага, сутычка настане абавязкова, няхай толькі хросны выйдзе з хаты. Добра, калі прадбачліва вернецца ды памірыць. Але і яму самому – я гэта ведаў – не так проста з'явіцца позна дадому падхмялёнаму. Нябось, і за яго душу возьмецца цётка Надзя. Праўда, хросны, у адрозненне ад майго бацькі, і добра падпіты не траціў гумару, наадварот, ён яшчэ больш, чым цвярозы, будзе адказваць на папрокі жонкі жартачкамі:

– От мая сакатушачка рассакаталася! Ну, што за праява гэдкая? Падхмяліўся гаспадар з добрымі людзьмі, як той казаў. Але ж розуму не прапіў! “Упіўся казак, упіўся і з дарожанькі збіўся”, – спрабаваў падпяваць хросны, але цётка Надзя і слухаць не жадала. Тады ён звяртаўся зноў са словамі апраўдання:

– Мала што на свеце бывае. А, як той казаў, “калі што якое, дык што там такое”...

Цётка Надзя не спяшалася дараваць, а хросны гаварыў з ёю, нібыта яна малое дзіця, якое ён усё роўна любіць і будзе любіць, што б яно ні гаварыла, якіх прыкрасцей ні ўчыніла. Вычарпаўшы ўвесь запас гневу, цётка Надзя сама ўрэшце засмяецца, і яны пагодзяцца.

А мая маці хацела любою цаною бацьку пераламаць, бо ёй, як казалася, было брыдка за яго ад людзей.

У часе сварак былі хвіліны, калі мне думалася, што ўсякае сямейнае жыццё – пакута, а для бацькоў то было б найлепш, каб яны не пажаніліся. І мне добра было б не радзіцца на свет.

Праўда, настроі прыгнечанасці праходзілі, у хаце наступаў мір, і рабілася сонечна на ўсім свеце. Толькі ці надоўга?

* * *

З кніг я даведаўся, што існуе ідэальнае каханне, абсалютная сямейная гармонія, вечная вернасць, адным словам – ідэал, які гарантуе паўнату асабістага шчасця. Мне толькі штосьці падшэптвала, што сакрэт такога стану ведае Зіна. Але ж такія ідэальныя адносіны патрабуюць ахвяр, такой дасканаласці, якой у мяне не магло быць. Я баяўся прызнаць сябе няздольным і непадрыхтаваным на такое. Мною авалодвалі сумненні і няпэўнасць. Я трывожыўся і баяўся, што не здолею справіцца з адказнасцю такой далікатнай дружбы, не патраплю, сарвуся, а быць любімым са скідкамі, ці наогул з літасці, мне выдавалася паніжэннем і няшчасцем. Ад Зіны найбольш я б не хацеў прыняць такога дарунку.

Мяне ахоплівала ўжо часамі не то што рэўнасць да Зіны, а крыўда на сябе і сваю нікудышнасць, на рэўнасць не было яшчэ асаблівых правоў: Зіна не абяцала мне вернасці нават у дружбе і не прасіла такіх абяцанняў у мяне. Мы праходзілі пару пазнавання на ўзроўні духоўных каштоўнасцей: густаў, маральных прынцыпаў, ацэнак, мы пакуль што толькі абменьваліся ўражаннямі, нас збліжала туга па тым неспазнаным, што соладка вабіла і трывожыла, праглядаючы адтуль, з бязмежнага царства чалавечага духа. Там былі адказы на ўсе пытанні жыцця, там былі сакрэты, як стаць разумным, культурным, цікавым для людзей, карысным новаму свету, у які ўступаў увесь наш народ. І мы, натуральна, збліжаліся, спалучалі свае сілы для таго, каб пранікнуць у глыбіні і тайнікі неспазнанага, задамовіцца ў тым свеце, набыць грамадзянскія правы. Мы хацелі напоўніць гэты свет святлом пазнання, упрыгожыць высокімі пачуццямі, умацаваць працай і аздобіць сумленнасцю.

Тады нашыя асабістыя адносіны былі натуральнымі, мы думалі толькі разам палётаць у чыстым небе. Нам, як герою наўнага верша Петруся Броўкі, свет юнацтва бачыўся адным блакітным небам:

Я помню, бачыўся той час,
Калі, як птушкі, мчалі дні –
Адзін блакіт, адзін блакіт,
І толькі птушкі ў вышыні.

Прылівы рэўнасці як нечакана находзілі, так і лёгка праходзілі ў мяне, а потым наступалі радасныя прымірэнні, якія трывалі ўсё даўжэй. Я перастаў раўнаваць Зіну да старэйшых хлопцаў, яе равеснікаў, да яе адлучкі і спявання ў хоры на канцэртах вечарамі ў розных клубах, вайсковых часцях. Я тайна і ганарліва ўпэўніваўся, што ніхто не заменіць

мяне Зіне ў той арганічнай яе патрэбе духоўных зносін, сумеснага палёту па сінім небе чалавечага духа. Нам лёталася добра, мы абое хацелі глядзець на гэты свет толькі ўдваёх, мы ўжо навучыліся глядзець і абменьвацца ўражаннямі, узбагачацца, разам перажываць радасць адкрыццяў.

Час ішоў і прыносіў нечаканыя выпрабаванні на вернасць. Асабліва ў часе канікул. У вёсцы мая асоба пачала цікавіць дзяўчат, прытым самых прыгожых. Я паспяхова адольваў спакусы, прывыкаў адчуваць Зіну адзінай сяброўкай, маёй духоўнай вартаўніцай і ахоўніцай нашых таямніцаў.

Усіх таямніцаў, акрамя адной – пра хваробу і смерць маці. Да гэтага яшчэ нашы адносіны не даспелі, і я не быў упэўнены, ці даспеюць наогул.

Зіна несла ў сабе зайздросны скарб здаровага сямейнага выхавання. Бацькі яе жылі ў любові і пашане, былі інтэлігентнымі людзьмі, як я пазней убачыў, яны прытрымліваліся правіл таварыскай культуры, не саромеліся праяўляць узаемнай сардэчнасці. Усё гэта, натуральна, перайшло і да яе. Яна была далікатнай у абыходжанні, але не сентыментальнай, умела шанаваць унутраную незалежнасць, падтрымлівала ўсякую добрую ініцыятыву, усякае бескарыслівае захапленне. Непрыкметна, але натуральна і свядома разбуджала ў мяне здаровыя мужчынскія амбіцыі, нават у рамках тых сціпых жыццёвых планаў, якія мы сабе назначылі на блізкае будучае.

Асабліва падабалася Зіне маё захапленне маляваннем, жывапісам. Яшчэ ў гімназіі я начытаўся кніг па гісторыі і тэорыі выяўленчага мастацтва, авалодаў рысункам і акварэльнай тэхнікай, разьбой па дрэву і некаторымі тэхнікамі дэкарацыйна-прыкладнога мастацтва. Усё гэта рабіла мяне ў педвучылішчы, як жартавалі калегі, “народным художником” ад слова “худо”. Зіна ставілася да майго малявання ўважліва, цёпла, хоць ніколі не лесціла пахвальнымі словамі ў адрас маіх прац. Яна проста хацела, я гэта адчуваў, каб я не спыняўся на дасягнутым.

У Маслоўскіх аказаліся ў Мінску блізкія родзічы (здаецца, па бацькавай лініі). Зіна летам 1940 году атрымала дазвол наведаць іх і паехала ў Мінск. Яна прывезла мне багаты набор мядовай акварэлі ленінградскага завода “Советский художник”, некалькі каланковых пэндзляў і дзесяткі два цюбікаў алейных фарбаў. Для мяне гэты падарунак быў цэлы скарб. Я спачатку нават разгубіўся, калі яна давала мне гэты падарунак, бо не меў чым аддзячыць. Хіба я мог чакаць, што Зіна там, у Мінску, першы раз пасля доўгай разлукі, сустрэўшыся з родзічамі, стане думаць пра мяне і маё аматарскае маляванне?

Зіна, угаворваючы мяне, сказала, што гэта зусім танна каштуе, і паказала цану, выбітую на адпаліраванай драўлянай каробачцы, у якой былі пастаўлены спецыяльныя фарфаравыя формачкі, напоўненыя фарбамі. Сапраўды, цана на каробцы была невысокая. Зіна растлумачыла, што знарок пакінула цану незакрэсленай, як патрабуе правіла добрага тону, бо прадбачыла маю рэакцыю. Яшчэ ніжэйшая, у параўнанні з колішняю

“польскаю” была цана алейных фарбаў у цюбіках. Бывала, у той час, у гімназіі, ніхто з вучняў не мог сабе дазволіць купіць набор алейных фарбаў. Самы здольны да малявання хлопец хадзіў чаляднічаць да мастака Болтуця, які адзін на ўвесь Наваградск маляваў алейнымі фарбамі. Але ён толькі капіраваў абразы для ксяндзоў, і наш гімназіст з гонарам расказваў, што майстар дазваляе яму ўжо не толькі фон маляваць, а і адзенне святых. А тут алейныя фарбы – у мяне! І зусім недарагія. Прадаюцца ў Мінску, значыць, будуць і ў нас. Прывязуць.

А маляваць мне даводзілася шмат, і не толькі для душы, а і для грамадскай карысці: па даручэннях калектыва я афармляў сценгазету і студэнцкую святочную калону, аздабляў на святы будынак педвучылішча, маляваў плакаты і рабіў убранства для актавай залы на розныя святочныя вечары. Перад святамі пакой нумар пяць у інтэрнаце ператвараўся ў мастацкую майстэрню, тут маляваліся партрэты, пісаліся транспаранты і лозунгі. Работа ішла дзень і ноч. Карыстаўся я мелям, клеевымі фарбамі, каляровымі алоўкамі. Сябры хвалілі, асабліва ўдаўся мне партрэт Чапаева ў папасе, намалюваны на вялікім аркушы картону.

Пакой быў прасторны, пры сценах яго памяшчалася шэсць ложкаў, на якіх сябры-таварышы чыталі і спалі. Сярэдзіна пакоя была свабоднай, там стаяў толькі адзін невялікі, памалюваны чорнаю фарбай стол і пару драўляных табурэтак. На сталі заўсёды ляжала цагляна хлеба і нож, а побач стаяў графін з вадою. Кожны меў права, калі быў галодны, адрэзаць кавалак хлеба ды падсілкавацца, запіваючы вадой паводле прыказкі: “Хлеб і вада – маладзец-кая яда”. Усе прадукты, якія прывозіліся хлопцамі з дому, – ішлі ў агульны “кацёл”. Праўда, Лёва Васілеўскі на першых парах, як паслушны матчын сын, трымаў сваё сала ў куфэрку. Але пасля таго, як мы, пад галодны настрой, правялі ў яго пару рэквізіцыі, златашылі ўсё да звання і ў “камуны” не запрасілі, Лёва сам праявіў ініцыятыву і стаў членам “камуны”, жартуючы са свайго рашэння: “Што міру, то і мамінаму сыну”.

Я адчуваў сябе няёмка перад “камунай”, бо не ўносіў такіх багатых пайкоў, як мае сябры. Мой брат Жэня не мог зраўняцца з вопытнымі гаспадынямі, ён, праўда, стараўся і не прапускаў аказіі, каб перадаць цераз каго-кольвек мне то сыр, то слоік масла. А потым бацька ажаніўся, як на бяду, з дужа скупой жанчынай. Мачысе і ў голаву не прыходзіла, каб паслаць пасынку ў горад што-небудзь ядомае.

Удавалася мне набіраць прадуктаў пераважна ў часе паездак на святы. Дамоў мяне не цягнула. І хоць жыву я не за трыста вёрст ад дому, як Алёша Карпюк, а, можна сказаць, зраўняўся з ім па часе папаўнення капцёркі. Па часе, а не па якасці, бо Карпюк, калі ўжо дабіраўся дамоў, дык прывозіў не якісьці там аполец сала ці слоік масла, а цэлы кумпяк, паляндвіцу, пару скруткаў каўбас і некалькі сушаных сыроў. Ён наладжваў пасля вяртання проста гамераўскі пір. Даймала мяне становішча непаўнацэннага пайшчыка, і я, бывала, ухільваўся ад калектыўнай вячэры. Наогул у пакоі багатых студэнтаў не было. У педвучылішча ж перайшло шмат вучняў з беларускай дзесяцігодкі, тыя бяднейшыя, што не маглі

вучыцца без стыпендыі. Ды стыпендыя – як стыпендыя, хіба яе хопіць на малады апетыт?

Затое духоўнай стравы хапала, а таварыская атмасфера была сардэчная. Жылі мы адною сям'ёй, асвойваючы новы тып узаемаадносін паміж людзьмі на аснове прынцыпаў сацыялістычнай роўнасці і братэрства. Жыццё калектыву поўнілася цікавымі падзеямі: вечары інтэрнацыянальнай дружбы, дзе ўдзельнікі гаварылі на ўсіх даступных ім мовах свету, дэманструючы шматфарбнасць чалавечай культуры, нацыянальную экзотыку далёкіх краін і народаў, цікава праходзілі варашылаўскія кросы ад Наваградка да Кушалева і назад, была нават адна сустрэча з пісьменнікамі, шумна праходзілі вечары пачатку і канца навучальнага году і шмат іншых. Арганізатары ўмелі выяўляць здольнасці дзяўчат і хлопцаў, ставілі таленты на агульны ўжытак і карысць. Попыт мелі ўсялякія мастацкія здольнасці – спяванне, танцы, дэкламацыя, найбольш дэфіцытнымі былі пісанне вершаў і маляванне.

Камсамольская арганізацыя ў педвучылішчы толькі стваралася, прыслалі з Мінска камсорга. Быў ён больш сталы за сярэдняга студэнта малады чалавек. З выгляду нагадваў баксёра, а па вытрымцы – штангіста: роўны, спакойны, акуратны, ці дакладней, па-руску кажучы, исполнительный. Казалі, што па адукацыі ён настаўнік, закончыў недзе педвучылішча, але ў Наваградку не працаваў, быў, як гаварылі, “вызваленым” камсоргам. Камсорг трымаўся на дыстанцыі ад студэнтаў, з камсамольцамі гаварыў пераважна ў кабінёце ды ў часе пасяджэнняў. Са мною пару раз дамаўляўся пра выкананне плакатаў і транспарантаў, але так спакойна і холадна, як бы гэта была гаворка пра задачу ў пральню бялізны. Увогуле, ён успрымаўся студэнтамі як чалавек “цярпімы”, з якім можна жыць. Галоўны клопат яго, здавалася, быў у тым, каб у камсамол уцягнуць студэнтаў не па здольнасцях і сацыяльнай актыўнасці, а паводле класавага паходжання. З такімі лягчэй працаваць. Але глыбокага сэнсу тут не было: стварылася б урэшце такая сабе бядняцкая арыстакратыя, а ў той жа час усе студэнты, як адзін, меліся стаць неўзабаве настаўнікамі і атрымаць ад дзяржавы і грамадства давер на выхаванне падростаючага пакалення ў ідэалах камунізму, незалежна ад свайго сацыяльнага паходжання: сыны беднякоў, сярднякоў і нават кулакоў ці служыцеляў рэлігійнага культу. Камсорг, аднак, стаяў, як святы Пётра ля варот рая, і пільнаваў, каб не прапусціць туды душу, якая не адпавядала стандарту бядняцкага паходжання.

Душы, якія пабывалі да верасня 1939 года ў гімназіях, залічаліся ў чысцілішча. Праўда, заўсёды з правілаў робяцца выключэнні: адзін памаўза з былой Віленскай гімназіі, кудравы Ш. выскачыў ажно ў намеснікі камсорга і развіў такую анкетную пільнасць, што стаў праваю рукою і гаварыў нават языком неразгаворлівага шэфа. З былых гімназістаў у камсамол уступіў яшчэ Аляксей Карпюк, але не кожны быў здольны на такую напорыстасць, якую праявіў ён, каб даказаць, што “лішнія” гектары ў бацькавай гаспадарцы былі балаціной і няўдобицай. Зрэшты, Карпюк

яшчэ даказаў, што належаў у свой час да камсамолу Заходняй Беларусі. Пры такіх акалічнасцях у мяне з гордасці не паднімалася рука, каб грукацца ў вароты “рая”! Няблага чулася мая душа і ў чысцілішчы, хапала ёй пакуль што разгону для самавыяўлення на грамадскай і на мастацкай арэне. Ваня Мацко штурхаў мяне падаваць заяву, але мы дамовіліся, што зраблю я гэта на выпускным курсе, калі мяне лепш будзе ведаць калектыў. Увогуле мне было прыемна, што ў камсамоле мае сябры – Зіна Маслоўская, Косця Балабановіч, Ваня Мацко і Аляксей Карпюк. Дружачы з імі, я міжвольна жыву справамі камсамола.

Але мне больш падабалася камсамольская арганізацыя ў нашай лясной старане: у яе ўваходзілі самыя ініцыятыўныя і аўтарытэтныя дзяўчаты і хлопцы з Сіняўскай Слабады, Антанёва і Рудзьмы. Узначальваў арганізацыю Кастусь Смалянка.

Я шмат рысаваў і маляваў. Атрымалася пару альбомаў, яшчэ і папка акварэльных замалёвак ваколіц Наваградка, партрэты сяброў, былі і тэматычныя кампазіцыі.

На жаль, ні ў тых альбомах, ні ў маіх іншых малюнках той пары не сустрэнецца партрэт Зіны. Спрабаваў я намаляваць Зіну многа разоў, і ніяк не атрымлівалася тое, чаго хацеў, як я яе бачыў. Схапіць партрэтнае падабенства чалавека ўжо тады мне ўдавалася лёгка. Я перадаваў рысы ўсіх сваіх таварышаў па пакоі: адным махам рысаваў глыбастую галаву Косці Балабановіча з тлустым носам – “нос на дваіх рос, аднаму дастаўся”, рысаваў дакладна і даўгатварага, паўнагубага Ваню Мацко, лапаносага Алёшу Карпюка, гарбаносага Мішу Клаўсуця, а Лёву Васілеўскага з яго, як склад, носам і заўсёднаю ухмылкай, мог нарысаваць заплюшчыўшы вочы. Зіна ў мяне не выходзіла. Яна мела далікатнае адценне скуры, нюансы цёплых персікавых тонаў пераклікаліся з непаўторнай смуглянкай. Гэтыя адценні бралі на сябе ўвагу і збівалі адчуванне аб’ёмаў, ліній, прапорцый. Усё ў яе твары было нестандартным, нават пасмы яе густых, лёгка хвалістых валасоў, зачэсаных з фантазіяй на прабор і злёжку раскіданых ад рухаў галавы. Арыгінальна прыгожыя былі ў яе бровы – цёмныя і тонкія, далікатна падагнаныя і раскрыленыя. Вочы ў Зіны былі вялікія, правільныя па будове, аднак рысаваць іх было так проста, як вочы антычных грэчаскіх статуй, толькі адцэннак вачэй быў несамавіты – кары з зеленаватымі іскрынкамі. І адно вока выдавалася крыху святлейшае, зрэнка большай. Гэтае парушэнне сіметрыі надавала яе вачам таямнічасць, хоць наогул глядзела яна на свет адкрыта, даверліва, як гэта робяць звычайна моцныя і чыстыя душой людзі. Проста было нарысаваць і форму Зінінага носа, гэта быў правільны з выгляду нос, але ў нечым адступаў ад антычных, быў вузейшы, крылцы ноздраў у яе пры ўзрушэнні дрыготка ўздымаліся.

Як перадаць гэты рух на нерухомым малюнку? Найцяжэй было намаляваць Зініны губы, хоць вусны яе таксама мелі класічную правільнасць, ды прапарцыянальнасць аказалася крыху звужанай: верхняя губа, лёгка прыўзнятая, выдавала пачуццёвасць натуры, а ніжняя – наадварот – была строга падкрэслена. Калі яна смяялася, а смяялася часта,

відаць было, што рот яе завялікі, як на антычныя меркі, адкрываўся рад белых-белых, густа пасаджаных зубоў. Нават у лёгкай ухмылцы можна было дагледзець снежную белізну яе зубоў. Падбародак у яе прыгожа падкругляўся, надаючы ўпэўненасць пасадцы галавы, быў ён крышку велікаваты, але гэта скрадвалася малюсенькай какетлівай ямкай на барадзе. Было ў яе твары нешта экзатычнае, штосьці ад гаіцянак Гагена. Яна і на здымках выходзіла не надта падобнай на сябе.

Фігура ў Зіны таксама адступала ад класічных прапорцый, плечы былі ў яе крыху занадта развітыя, мажліва ад цяжкай фізічнай працы ў маладыя гады. Зрэшты, гэтая ледзь прыкметная прыmesь хлапачага пачатку толькі павышала спартыўную дынамічнасць яе постаці. Нічога не было ў яе перагружаным, таму і рухалася яна так натуральна і свабодна, як бы была створана для руху.

З усімі дэталямі твару і абрысамі постаці можна было б справіцца рысавальніку, але скласці іх у жывое цэлае адзінства мне ніяк не ўдавалася, бо адзінства гэтае трымалася на няўлоўных драбніцах, нюансах, уласна кажучы, непаўторную самавітасць Зіне надаваў рух, бясконцы рух пачуццяў і думак, рух яе душы, які ажыўляў твар і ўсю постаць. А без гэтага руху яе твар нагадваў у маіх малюнках скаванія і загадкавыя твары егіпецкіх сфінксаў ці індыйскіх стылізаваных статуй.

Ёсць толькі адзін здымак, на якім Зіна падобна да сябе жывой – гэта здымак ля вялікага дрэва. Зіна там у лёгкай летняй сукенцы, і з твару яшчэ не сышло радаснае ўзбуджэнне ад таварыскай размовы з сябрамі. У руцэ скручаная газета ці аркуш паперы з нататкамі. Зіна прысела на выступ ад зрэзанай тоўстай галіны. У шчыліну, паміж двума стваламі магутнай ліпы, гарэзліва ўтыркнуў твар адзін з удзельнікаў сустрэчы, якога яна потым перастала паважаць за несалідныя паводзіны. Тое месца, дзе быў твар мазолістага кампаньёна, далікатна выдрапала іголкай. Зіна любіла гэты здымак, паказвала мне адбітку і аднойчы падарыла. На жаль, фота згарэла з маімі рэчамі і дакументамі ў першыя дні вайны. Здымак гэты ў мяне ўсё ж ёсць. Яшчэ адну адбітку ўзяў Аляксей Каршук у Зініных бацькоў пасля вайны і перадаў мне. На адваротным баку фіялетавым чарнілам накрэслена магіла з крыжам, на магіле каска і напісана трагічная дата – “УП.1942”. Прыблізная дата супадае з выхадам у партызаны першай нашай баявой дружыны з Сіняўскай Слабады і Пагарэлкі...

Студэнткаю Зіна заходзіла толькі зрэдку ў наш інтэрнацкі пакой, яе, відаць, бянтэжыў характэрны для мужчынскіх інтэрнатаў балаган. Адмаўлялася ад запрашэнняў. Але аднойчы зайшла без запросін. Была тады нязвыкла ўзбуджанай, зайшла не да мяне, а да ўсіх, каб расказаць пра тое, што кідала яе ў жар і ў холад.

Мы ўсе ўяўлялі сабе тады механізмы дэмакратыі даволі наіўна, не раўнуючы, як старажытныя грэкі, якія выбіралі сабе людзей на найвышэйшыя пасады ў дзяржаве спосабам жараб'ёўкі. Мы думалі, што выбары здзяйсняюцца стыхійна, самі сабой, без удзелу ў іх адпаведных ініцыятыўных сіл. І тут якраз нам бачылася аб'ектыўнасць і

справядлівасць. Ды вось раптам дырэктар педвучылішча, наш агульны любімец, Сцяпан Іванавіч Мялешка, чалавек па натуре добры, справядлівы, запрасіў Зіну ў кабінет напярэдадні сходу, які меў вылучыць ні больш, ні менш, а яго кандыдатуру. Да Зіны, як зрэшты і да ўсіх нас, не дайшло чамусьці, што рашэнне аб вылучэнні кандыдатуры нашага дырэктара ў гарадскі савет было прынята ў вышэйшых інстанцыях, а сам ён толькі перадаваў, праводзіў у жыццё гэтак рашэнне. Зіне падумалася, што пачцівы Сцяпан Іванавіч выступае патайным самазванцам. Гэтая думка абурыла яе да глыбіні душы. Яна адмовілася ўдзельнічаць у “нячыстай” справе і кінулася да нас выліць душу. Расказвала яна так усхвалявана, што завадатары нашага пакоя тут жа наэлектрызаваліся і падалі ідэю: байкатуем выбары, на якіх Мялешка вылучае сам сябе. Гамана стаяла ў нашым пакоі неймаверная, сюды пачалі заглядаць суседзі, і неўзабаве звестка пра наш “бунт” дайшла да кіраўніцтва педвучылішча. Кульмігам прымчаўся завуч Міхаіл Рыгоравіч Кушалеўскі і пачаў нас распякаць. Зрэшты, мы не гатовы былі слухаць ніякіх аргументаў, патрабавалі маральнай кампенсацыі.

Так, у грунце наш паважаны дырэктар паступіў прастакавата, яму б, атрымаўшы такое шчыmlівае даручэнне, патрэбна было перадаручыць размову аб вылучэнні сваёй кандыдатуры некаму іншаму з педагогаў, хоць бы таму ж Кушалеўскаму, і ўся справа пайшла б без маральных накладак і траўмаў.

Сцяпана Іванавіча студэнты любілі. Ён быў старанным выкладчыкам рускай літаратуры, даваў змястоўныя ўрокі, расказваў нам, як бы людзям дарослым, шмат непраграмных, асабістых, нават ценявых момантаў з прыватнага жыцця класікаў, але пры гэтым умеў яшчэ больш умацняць нашу сімпатыю і павагу да іх, вучыў рабіць скідкі на невялікія чалавечыя слабасці нават вялікім людзям. Але сам у паводзінах быў бездакорны. Ніякіх грахоў за ім не значылася. Галоўнае ж, чым ён нас падкупляў, дык гэтак проста лагоднасцю, чалавечай дабрынёй. Са студэнтамі ён не дазваляў панібратства, але быў па-бацькоўску спагадлівым, нават калі рабіў камусьці вымову, дык не павышаў голасу, не выходзіў з сябе, а толькі крыўдліва дакараў і разважаў, вучыў вінаватага стаць на яго месца. Ён не меў яскравай эмацыянальнасці, іскрыстасці мовы, гаварыў Сцяпан Іванавіч роўным сіпаватым голасам, дапамагаючы сабе банальнаю прымаўкай “так ска-аць”. Але, нягледзячы на такое шарачковае афармленне, гаворка яго слухалася, бо была змястоўнай, разумнай і, галоўнае, нейкай па-чалавечы цёплай, свойскай. Выкладаў ён рускую мову і літаратуру, а гаварыў з моцным беларускім акцэнтам, якога не стараўся пазбаўляцца, вымова яго несла ў сабе прычыненую гэтым беларускім аканнем, цэканнем і дзеканнем лагоднасць, памяркоўнасць. І не толькі манера гаварыць і кантактавацца з навучэнцамі хораша характарызавала нашага дырэктара, ён умеў яшчэ ціха, не напамінаючы, рабіць добрыя людскія справы.

У нас быў студэнт – круглы сірата, Міша Жураўлёў. Бацькі яго, інтэлігенты, якіх закінула ў Вільню грамадзянская вайна і разруха,

паўміралі, а сын вучыўся ў тэхнічным вучылішчы на сродкі нейкага дабрачыннага таварыства ці на стыпендыю гарадской самаўправы. Міша меў здольнасць да матэматыкі. У верасні 1939 года Жураўлёў выехаў з Вільні за кампанію з вучнямі беларускай гімназіі, дзе меў сяброўку. Гімназія пераехала ў Наваградак і стала дзесяцігодкай. З адкрыццём педвучылішча ён падаўся, як я і некаторыя, туды, дзе плацілі стыпендыю. Але пражыць з адной стыпендыі было нялёгка. Падкормлівалі Мішу мясцовыя хлопцы, не давалі галадаць, горш было з адзеннем. І вось наш дырэктар, заўважыўшы гэта, пачаў прывозіць з кожнай паездкі ў Мінск ці туфлі, ці кашулю, ці цэлы гарнітур. Купляў ён усё за свае грошы, якіх, як мы ведалі, атрымліваў не сказаць, каб многа, бо і хадзіў апрануты ў паўвайсковую уніформу – суконная кашуля і галіфэ, а на нагах хромавыя боты – гармонікам. Сцяпан Іванавіч перадаваў свае падарункі Жураўлёву непрыкметна, запрашаючы яго дахаты на чай. Мы ўсё ж даведаліся пра добрыя справы Сцяпана Іванавіча і пранікліся сімпатыяй да яго.

А тут – на табе! Калі б гэтае самавылучэнне задумаў зрабіць нейкі кар'ерыст, гарлахват, дык, напэўна, падзея не выклікала б такога рэзанансу, яе прынялі б як натуральную рэч, а тут...

І вось, калі да нас у пакой прыйшоў дырэктар уласнай асобай, ды пачаў угаворваць, не даводзіць нейкую сваю рацыю, а проста прасіць памужчынску, спакойна, не рабіць шуму і няславы калектыву, мы ўступілі: свае людзі – парахуемся. Паабяцалі галасаваць на выбарах і прымаць удзел у агітацыйнай рабоце.

Выбары ў мясцовыя саветы, здаецца, упрытык папярэднічалі тады, а мо і супадалі з выбарамі ў Вярхоўны Савет рэспублікі і Саюза – першыя выбары новай савецкай улады ў былой Заходняй Беларусі. Бадай ці не ўсе студэнты нашага пакоя былі назначаны агітатарамі і вялі з выбаршчыкамі заняткі па вывучэнні савецкай Канстытуцыі. Зразумела, што нашы слухачы, будучыя выбаршчыкі, не былі знаёмы з асноўным законам ССРСР, а некаторыя і не жадалі знаёміцца, бо жылі мінулым днём, насілі траур па буржуазнай Польшчы, якая забяспечвала ім пасады, добрыя заробкі пры малой працы і з панскімі амбіцыямі. Памятаю, калі я зайшоў у сям'ю аднаго інжынера і запрапанаваў наведваць заняткі, якія я наладжваў у суседнім доме, па дамоўленасці з гаспадыняй, дык пан інжынер заявіў мне зачэпліва, што не жадае ўдзельнічаць у калектывных занятках. Я адказаў, што, уласна кажучы, ніхто яго і не прымушае. Той узарваўся, пачаў крычаць: “А вы хацелі б яшчэ прымушаць?” І панёс у гэтым духу. Я ўстрымаўся ад дыскусіі. Канфліктную сітуацыю разрадзіла жонка інжынера, сказаўшы, што яна будзе хадзіць на заняткі і будзе пераказваць усё, што пачуе, сваім сямейнікам. Так яно і было. Гэтая дама аказалася актывісткай сярод слухачоў і зычлівым чалавекам. Прыносіла з сабой папіросы і прывучвала мяне, усё ж узрушанага адказнасцю даручэння, курыць. Матэрыял засвойвала старанна. Наогул усе слухачы адносіліся добрасумленна да заняткаў.

Прайшлі выбары, усе былі задаволены вынікамі, агітатараў пахвалілі за работу, пастанавілі захаваць за імі ўчасткі надалей, і я рыхтаваўся да той работы летам, на канікулах.

Пачатковыя веды па марксізму, сялянстве і рэвалюцыі калісь, пры Польшчы, перадаваў мне Арсень Балабановіч у часе нашых летніх спатканняў. Але яны маглі быць адно ўступнымі, падрыхтоўчымі да сапраўднай працы над вывучэннем гэтых тэарэтычных праблем. Гутарыць з ім было суджана адно лета, ды і то нядзелямі, гэта значыць днямі, вольнымі ад працы. Зрэшты і нядзелі не заўсёды адводзіліся для душы: мой бацька, перамагаючы маці, прыдумляў і на нядзелю такую работу, якая лічылася лёгкай і не надта кідалася ў вочы пабожным суседкам, або наогул прызнавалася паблажліва лёгкай, “не грэшнай”. Напрыклад, ён умудраўся недзе ў суботу вечарам прыперці з сенажацяў воз яшчэ сырога сена і даваў нам з Жэнем заданне высушыць яго на загуменні ды закінуць у гумно на высокі торп або прывозіў з поля воз яшчэ не выстаялых травяністых снапоў ячменю, і мы іх развязвалі ды сушылі цэлы дзень, адганяючы курэй. Для мяне гэтае неадступнае пільнаванне, развязванне, варочанне, завязванне, закіданне было сапраўднаю катаргай. Чалавек жа спадзяваўся, гарэў нецярпеннем, думаў, што нарэшце будзе хоць адзін божы дзень, каб пачытаць, заняцца, як гаварыў лацініст Матыяшка, гімнастыкай розуму, бо без гімнастыкі мазгі слабеюць, галава зусім выветрываецца і прападзе ўся твая ранейшая работа па накапленні “алею”. Карцела мне і сустрэцца з Арсенем і падыскутаваць, падумаць над справамі вышэйшага парадку, чым сена-саломы, гусі-куры-парасяты.

Бывала і такое, што я нейкім спосабам выкручваўся ад дамашніх абавязкаў. Арсень, як на тую бяду, меў свае справы, недзе адлучаўся ў далёкую вёску і адкладваў сустрэчу са мною. Ды і гаворка наша з Арсенем міжвольна пераходзіла на самыя вострыя пытанні палітыкі: фашызм, вайна ў Іспаніі, што будзе далей; або на пытанні хрысціянскай і марксісцкай этыкі: Бог і сусвет без Бога, чалавек грэшны і чалавек адказны перад чалавецтвам. Для грунтоўнага разгляду дыялектыкі прыроды і грамадства нам не хапала ўмоў, ды, як мне сёння здаецца, у Арсеня тады таксама не надта шмат было тэарэтычнай літаратуры, аперыраваў ён пераважна агітацыйнымі матэрыяламі.

У польскай гімназіі марксізм быў заклітым табу, якое выкладчыкі абміналі або збывалі мянушкамі, называлі нязбыўнаю ўтопіяй, якая баламуціць галовы самалюбным праствакам і прыносіць многа шкоды грамадству. Гэта інтрыгавала і распальвала цікавасць, бо той жа лацініст, прафесар Матыяшка, што найбольш пагарджаў рэвалюцыянасцю марксізму, пазнаёміў нас з антычнай мудрасцю: “Калі Зеўс гневаецца, значыць Зеўс не мае рацыі”. Я шукаў адказу ў энцыклапедыі, што стаяла на стэлажы ў чытальнай зале, употай дабраўся да тому М. і знайшоў сігнал “Карл Маркс”, але артыкул пра стваральніка новага вучэння аб грамадстве быў лішне сціслы і мала ўразумелы. Тады я пачынаў думаць паводле польскай прымаўкі: “які пан – такі крам” і прыгадваў усё адмоўнае, што

бачыў сам у лацініста і што чуў ад калегаў. Лацініст выводзіў прамое значэнне слова камунізм з лацінскага *communis* – агульны, і далей раптам гаварыў нешта неверагоднае: святая камунія, або прычасце – ад таго ж караня. На гэтым месцы ён рабіў *salto mortale* і здэкліва заяўляў: камунізм, як сацыяльная ідэя, гэта – ураўнілаўка, нівеліроўка чалавечай асобы, падпарадкаванне самых здольных і вартасных індывідаў натоўпу пасрэднасцей.

Усе мы ведалі, што ён хацеў выглядаць моцнай асобай, дэманічным, нават тыранічным індывідам у стылі Штрынера ці Ніцшэ. Ён любіў паўтараць вядомы афарызм Сенекі: “*Vivere militare est!*”¹¹ як стымул самавызначэння. Але ж прырода ў свой час тузянула прэтэндэнта на выключнасць за падол, дала яму сярэдненькую, нават ардынарную знешнасць: фігуру каратышкі, живоцік крамніка, твар адкормленага парсючка – гладкі, курносы, як паліваны гаршчок. Толькі квадратны лоб і мышаватыя, рэдкія прамыя валасы з’яўляліся адмаўленнем сярэдняй бясколернасці. І прамыя рэдкія валасы, якія прафесар расчэсваў на прабор ад сярэдзіны ілба да цемені і залізваў брылянтайнай, меліся быць паказальнай рысай арыстакратызму. Сытае падбароддзе, што навісала на цвёрды белы каўнерык, уладальнік маскіраваў, падвязаваючы гальштукам-бабачкай, чорнаю ў белыя кропкі. Рукі і ногі ў лацініста былі кароткія і рухавыя, таму фігура здавалася асабліва энергічнай. Знешнасць сваю прафесар падводзіў, мы ведалі пад каго, і атрымліваўся сабе такі міні-Мусаліні, як-ніяк, а таксама нібы рымлянін, хоць і плебей.

Мажліва, помстуючы лёсу за свой непрэзентабельны выгляд і прасцецкае прозвішча, прафесар Матыяшка навывшучоўваў выгодных для сябе і для Мусаліні прэцэдэнтаў у гісторыі старажытнага Рыму, ён расказваў нам на навуку, а сабе на суцяшэнне: “Знатным патрыцыем у Рыме мог стаць і прастак, калі меў уроджаныя здольнасці і аддаў іх *pro publico bono*”¹². Сярод патрыцыяў сустракаліся і прозвішчы Порцынос, што можна перакласці словам падсвінак, ці парсючок. Але сваё прозвішча прафесар падвысіў, выкарыстаў старапольскую форму напісання цераз іпсэлон – Матыяшка. Гэта гучала арыстакратычна.

Для навукі і прыкладу жаночай палавіне класа, якая займала левы рад партыі, прафесар любіў выспеўваць словы шлюбавання, якія ў старажытным Рыме нявеста гаварыла свайму абранніку: “*Ubi tu Gaius, ibi ego Gaja*”¹³. Выхваляў да нябёс трываласць рымскай сям’і і высмейваў нетрываласць савецкіх сем’яў, што ўрэшце прывядзе да камуністычнай калектыўнасці ў гэтай асабістай сферы. Але хадзіла сярод вучняў чутка, што сам ён не вытрымаў выпрабавання на сямейную вернасць. Відаць, уяўляючы сябе асобай выключнай, ён паступіў па прыказцы: “*Quad licet Jovi, non licet bovi*”¹⁴. Юпітэр сапраўды ў любоўных прыгодах быў

¹¹ Жыццё – гэта барацьба.

¹² На карысць грамадства

¹³ Дзе ты, Гай, там і я, Гая.

¹⁴ Што дазволена Юпітару, не дазволена быку.

няўтомны: адною німфай авалодаў, скінуўшыся воблакам, другою – сыпнуўшыся залатым дажджом, трэцяю – стаўшы лебедзем, і давёў строгую Юнону да таго, што тая адлучыла мужа ад сямейнай пасцелі і на злосць яму зацяжарыла чарадзейным спосабам, без мужчыны. Ад такога зачацця без каханья нарадзіўся халодны і жорсткі бог вайны Арэс.

Жонка прафесара амаль таксама паступіла: палічыла прэтэндэнта на Юпітэра ардынарным казлом і адмовілася ехаць з ім у правінцыю. Матыяшка жыве самотна, на спартанскім рэжыме, але не па добрай волі, а за кару.

Прыгадваючы ўсё, што чуў благога пра Матыяшку, я рэабілітаваў ідэю камунізму. Камунізм паўставаў у маіх вачах як ідэя высокая і грозная, страшная для паноў і ненавісная для іх ідэолагаў. Увасаблялася гэтае характэрава ў постаці майго Арсеня і яго сяброў, што прайшлі турэмныя “універсітэты” і сталі на вёсцы важакамі моладзі, носьбітамі маральных устояў. Яны вывелі п’янкі, бойкі і звадкі сярод дзецюкоў, прывучылі самых здольных да калектыўнай падпіскі і чытання газет, да ўдзелу ў спектаклях, спартыўных спаборніцтвах. Нават вечары танцаў зрабілі культурнымі: танцы чаргаваліся са спевамі і дэкламацыяй вершаў, прытым ніхто не смеў прыходзіць у пажарнае дэпо “пад газам”. У інтымным жыцці ўсе яны паводзілі сябе ўзорна.

Праўда, я адчуваў патрэбу больш грунтоўнага пазнання тэорыі камунізму, гэтай новай ідэі сужыцця людзей і народаў. Мае веды заставаліся да педвучылішча, як паказала жыццё, урыўковымі і эмпірычнымі. Давялося мне пачырванець з гэтай прычыны яшчэ ў Наваградскай дзесяцігодцы восенню 1939 года. Тады прыходзіў да нас выкладаць гісторыю вайсковы камісар у званні капітана, па прафесіі ён быў настаўнік, мабілізаваны для вызваленчага паходу ў Заходнюю Беларусь. Выкладаў гісторыю па сумяшчальніцтву і стаў нашым любімцам. Прозвішча яго было Рамашка. Меў ён востры розум і вясёлы ўкраінскі нораў: любіў ставіць нам, нядаўнім гімназістам-ідэалістам, пытанні метадалагічнага характэру, выклікаць дыспуты і заганяць у кут, збіваць цану нашаму добраму веданню знешніх гістарычных падзей, войнаў, біяграфій каралёў і іншых знакамітых асоб. Аднойчы ён задаў нам пытанне: які клас у сучасным грамадстве з’яўляецца самым значным? Я заявіў, што, канешне, сялянства, паколькі яно самы вялікі па колькасці клас і самы карысны – вытворца хлеба, без якога ніякія іншыя класы ў грамадстве проста не змогуць жыць, а сялянства, калі яго прыцісне патрэба, дык зможа само абыйсціся без іншых класаў. Селянін умее быць самавыстарчальным – нарабіць, натчэ палатна, вырабіць аўчыны, накуе сярпоў і косаў. А што больш трэба? Рамашка, пакруціўшы галавою, сказаў: “Убедітельно. Так вось дакладна гаварылі народнікі і эсэры!” І расмяяўся. Гэта мяне яшчэ не надта збянтэжыла, бо ні народнікаў, ні эсэраў толкам я не ведаў, але, калі Рамашка раскажаў нам пра формы эканамічнай і сацыяльнай сузалежнасці ў развітым буржуазным грамадстве, якое рухаецца па шляху прагрэсу, вядучая роля рабочага класа

аказалася яснай, як божы дзень, а мае разважанні – бітымі. Пасадзіў мяне дасціпны камісар у лужыну. І я пакляўся авалодаць грамадскай наукай неадкладна і па-сапраўднаму. Пазнаць урэшце марксізм па творах Маркса – вось што стала справай гонару. На жаль, тады амаль не было ў школах савецкіх кніг, нават школьных падручнікаў не завезлі яшчэ. Вучыліся мы, як у старадаўніх універсітэтах: Рамашка дыктаваў па памяці, а мы запісвалі, потым вучылі ды адказвалі.

Гэта былі часы, калі кожны інтэлігент хадзіў з німбама над галавой, праўда, часта гэты німба быў цёмны або пабліскваў фіглярна, як неонавая палоска над вітрынай. Аднак, у прынце, чалавек інтэлігентнай прафесіі ўспрымаўся перадусім як індывідуальнасць, а не як зборны тып, прадстаўнік нейкай прафесіі – земляроб, крамнік, кравец, каваль. Інтэлігент, будзь ён настаўнікам ці ўрачом, адвакатам, быў перш за ўсё асобай, а значыць, не толькі добрым ці благім урачом, а нейкім дзейнікам, які існаваў у жыцці грамадскасці, зборнасці як лёсавы фактар, змяніць яго, збавіцца ад яго грамадскасць гэтая не магла, павінна была цяпець або радавацца, наракаць на лёс або падзякаваць лёсу за тое, што паслаў такога ці іншага настаўніка, доктара, адваката, а таксама і войта, каменданта паліцыі – усякага, ад каго селянін залежаў і каго не мог падпарадкаваць.

У гэтых акалічнасцях інтэлігенты, якія мелі належныя веды і зычліва ставіліся да народа, насілі німбы зыркыя, лічыліся людзьмі выбранымі й пасланымі лёсам. Ім належалася пашана не са страху і не з карыслівасці, а з глыбокай чалавечай удзячнасці проста за іх існаванне, за змястоўную ўзнёсласць іх жыцця, за тое свячэнне ў недаступным мужыку свеце і за мудрую даступнасць простым людзям, за карыснасць свету.

Асаблівы німба належаўся тым народным інтэлігентам, якія паходзілі з нізоў, з сялянскай гушчы і дасягалі ў сваім развіцці вяршыняў.

З німбама найярчэйшага ззяння хадзіў малады дырэктар школы, сын селяніна з-пад Карэліч Барыс Кіта. Казалі, што ён таленавіты матэматык, перад вайной закончыў Віленскі універсітэт, у пачатку вайны быў прызваны ў польскае войска, пасля заканчэння вайсковых дзеянняў яму ўдалося шчасліва вярнуцца і заняць пасаду настаўніка, а потым, з пераездам гімназіі з Вільні ў Наваградка, – дырэктара. Ён быў сярэдняга росту, сухашчавым маладым чалавекам. З твару быў прыгожы, меў правільныя рысы твару і добразычлівую дапытлівасць у выразістых блакітна-шэрых вачах. Мне ён нагадаў настаўніка матэматыкі з Ярэміцкай школы Мікалая Навумовіча, крыху бацюшку Скрыпніка, толькі апошні меў больш кідкае хараство паўднёвага тыпу, а Кіта – стрымана-прыглушанае, паўночнае. Як матэматык, ён не меў такіх мажлівасцей для самараскрыцця як, скажам, літаратар, гісторык ці хоць бы колішні выкладчык рэлігіі. Яго асабістае ўздзеянне на мяне абмежавалася прыкладам зычлівай карэктнасці ў зносінах з людзьмі. Я зайздросціў яго разумнай стрыманасці. Урокі Кіты былі спакойна-лагічныя, роўныя, без драматызму і напружанасці, і нечаканасцей, якія запаўнялі ўрокі прафесара Сэюда. Можна таму, што мне давалося вучыцца ў беларускай дзесяцігодцы

не доўга, а часткова таму, што Кіта быў матэматыкам, а не гуманітарыем, а яшчэ хутчэй, што ён быў вытрыманым і стрыманым чалавекам, у мяне засталася адчуванне нераскрытасці гэтага чалавечага тыпу.

Пасля я вучыўся на падрыхтоўчым курсе педвучылішча. Наш завуч, Міхаіл Рыгоравіч Кушалеўскі, выкладаў гісторыю сістэмна, праўда, ён пачынаў курс ад сівой старажытнасці і паважаў больш факты, даты ды гатовыя правяраныя ацэнкі, чым разважанні, пошукі сэнсу падзей. Не выпадкова студэнты далі яму мянушку “Цымісхі”. Імя гэтага старажытнага цара Кушалеўскі вымаўляў з характэрным грасіруючым “х”. Я ўжо тады перастаў захапляцца наборамі фактаў, дат і гатовых ісцін, бо багата, з некрытычна засвоенага ў гімназіі, прышлося выкінуць. Кушалеўскі часам за слабое веданне дат ставіў мне адно трыяк. Я не крыўдаваў, але не надта рупіўся зубрыць, калі нарадзіўся або памёр Цымісхі.

Нямала карыснага для матэрыялістычнага разумення прыроды давалі нам урокі па дарвінізму. Іх вяла адзінокая, старая ўжо настаўніца Роза Львоўна, укладваючы ў расказ пра эвалюцыю жывёл увесь свой яшчэ ненасытны тэмперамент. Расказы пра пераход ад малпы да чалавека гучалі так упэўнена, так бойка, нібыта сама яна ўласнай персонай прысутнічала пры той глабальнай сенсацыі, нават кіравала натуральным адборам, скрыжоўвала неандэртальца з карманьёнкай ці сінантропа з піцекантропкай. Слухаць яе ўвогуле было цікава, хоць часамі рабілася крыху пацешна і крыху сумна, крыўднавата за чалавека, які згадзіўся так практычна і проста самастварацца.

Прыгадваўся памятны з пачатковай школы расказ айца Віталія пра савецкага акадэміка Паўлава, які быў сусветнай велічынёй у біялогіі, даследаваў повязі псіхічнай сістэмы чалавека з малпай, аднак жа рэгулярна хадзіў у царкву. Атэісты асуджалі вучонага за непаслядоўнасць, адзін з іх, запынiўшы акадэміка ля царквы, паківаў галавою і пашкадаваў: “Эх, цемната!”

“Якую ж падставу меў абражаць вучонага гэты невучоны атэіст?” – рытарычна пытаўся айцец Віталі і адказваў: “Права некультурнасці”. Я не мог прыняць намёка айца Віталія, быццам вучоны ў часе доследаў дакапаўся ў мазгу чалавека да нейкіх слядоў прысутнасці Бога, бо так успрымалі некаторыя старыя мужчыны, яны і патэфон, што іграў нядзелямі ў Кавалеўскіх пры адчыненым акне “Бублічкі”, і радыё, што гаварыла з акна настаўніка Цатэвіча:

– Што хочаце вы гаварыце, а я ўсё роўна ведаю: нехта там жывы сядзіць у гэтай скрыначцы і адтуль гаворыць.

Думалася мне, што акадэмік, як і кожны чалавек, мог быць проста няўпэўненым у нейкіх сваіх высновах, і хацелася хоць адну праяву няўпэўненасці заўважыць у Розы Львоўны. Але яна адчувала сябе ўпэўненай на сто працэнтаў. Хоць і была яна ўжо старая, а бадзёрылася, нібыта ведала сакрэт вечнай маладосці: хадзіла на ўсе студэнцкія вечарыны, выпівала ў буфэце, не адрываючы губ, куваль пiва і падвесьляліўшыся, рабіла дасціпныя заўвагі пра студэнцкія закаханыя пары.

Вялікую карысць далі мне гутаркі з Уладзімірам Арцюхом, які ўмеў падводзіць пад матэрыялістычныя законы быцця і вытлумачваць складаныя з'явы прыроды і грамадства. Яны прадоўжылі мне колішнія размовы з Арсенем. Але мне карцела грунтоўна авалодаць тымі заканамернасцямі самому. І для гэтага належала самому вывучыць працы Маркса, Энгельса, Леніна.

Аказія збавіцца ад дылетантызму сваіх грамадскіх ведаў надарылася мне нарэшце ў часе канікул 1940 году. За добрую вучобу і грамадскую актыўнасць як агітатар і афарміцель сценгазеты я атрымаў падарунак – дзве кнігі: “Педагогическую поэму” Макаранкі і “Основы ленинизма” Сталіна.

Кнігу Макаранкі мы чыталі з Зінай раней, бралі ў бібліятэцы і чыталі ўслых. Не смею выдумляць задняю датай, проста не памятаю, каб мы з Зінай знайшлі ў кнізе Макаранкі нейкія канкрэтныя, карысныя для сябе, для сваёй педагагічнай кар'еры прыклады. Матэрыял паэмы – калонія беспрытульных дзяцей – быў нам неверагодным, хоць я і пражыў чатыры гады ў інтэрнатах, але там не было паўвайскавае дысцыпліны, не было абавязковай фізічнай працы – усё там было па жаданні і на выбар: спорт або майстэрні прафесара Крука, кнігі Карла Мая, Майн Рыда ці зазубрыванне лацінскіх, нямецкіх, французскіх слоўкаў.

Кніга Макаранкі ўсё ж зацікавіла нас і паднімала. Нам з Зінай перадалася паэтызацыя педагагічнай дзейнасці, якая раней мне, напрыклад, выдавалася як ахвяра і адкупленне, як спосаб выканання маральнага абавязку перад сваім народам, яго занядбанаю мовай, культурай.

Мой намер, маё рашэнне стаць настаўнікам было прынята ў гімназіі і з'яўлялася скрытаю праявай валенрадызму. Я вырашыў, што закаранюся ў педсістэму ворагаў майго народа і там, знутры, буду абуджаць у дзяцей любоў да роднага і пагарду да той сілы, якая паняволіла душу нашага народа, пагарджае яго мовай. Я рабіў гэта не са страху перад больш рашучымі метадамі, якімі займалася падполле, Арсень, зусім не, мне здавалася, што мой спосаб будзе на свой лад яшчэ мацнейшы, бо я буду выдатна ведаць мову і культуру праціўніка, а любіць сваю і ў вачах дзяцей, якія будуць мяне слухаць, я буду жывым доказам таго, што наша спанявераная мова і паэзія, і характэрна зямлі – варты такое любові. Нам трэба стварыць свае каштоўнасці, роўныя тым, якія маюць нашы ворагі. Цяпер, пасля вызвалення, мае валенрадыцкія намеры ўжо аказаліся непатрэбнымі, народ атрымаў роўнае права з усімі народамі свету будаваць культуру, ствараць адкрыта і свабодна свае скарбы духа.

Аднак пасля верасня 1939 года і да вайны мяне інтрыгавала, чаму савецкія людзі, нават настаўнікі педвучылішча, баяліся такіх этычных арыенціраў, як справядлівасць, спачуванне слабейшаму, альтруізм, спагадлівасць, атаясамлівалі з філантропіяй, называлі крывадушнымі выдумкамі эксплуатацый. Ахвярнасць героя начыста адмаўлялі як нешта ўшчэрбнае, благое, недапечанае. Герой у іх быў толькі ўдачлівым змагаром, пераможцам. Ён не ўмеў спачуваць слабейшаму, нават не меў,

як, напрыклад, казачны герой, слабейшых памочнікаў, тых, каму ён бескарысліва дапамог, ахвярна выручаў з бяды. Ён дружыў толькі з дужымі, і з ім дружылі толькі змагары і паплечнікі. Нават героі, якія страцілі здароўе ў змаганні, не абуджалі спагады.

Прыкаваны да ложка Паўка Карчагін павінен быў выклікаць захапленне, а не спачуванне тым, што ён знайшоў у такім цяжкім стане спосаб змагацца з ворагамі, а не жыў на ласцы грамадства, пад апекай верных сяброў, што змагаліся разам. Сябры тыя недзе рассяліся па бясконцых дарогах усё той жа барацьбы, якой няма канца. Памятаю, мяне смагнулі па сэрцы тыя старонкі кнігі, дзе апісваўся пачатак хваробы Паўкі, яго адзінота, калі ён ляжаў забыты ў роднай хаце на руках у маці і, рады, лячыўся. І гэта лічылася нормай. І сам ён не крыўдаваў на нікога. “Не чакай спагады, герой знаходзіць, браце, спосабы дзейнічаць, быць карысным справе, працягваць змагацца, тады застанешся і стаўшы калекам, а інакш табе – “хана”, “крышка”. Я недаўмяваў і бачыў у гэтым адмежаванні ад спачування і ахвярнасці нейкую фатальную памылку, якую недзе там, у вярхах, у высокіх асяродках, выправяць. А пакуль што шукаў у кнігах савецкіх аўтараў хоць якія прыкметы рэабілітацыі, ахвярнасці, спагады, уключэння спагады ў канон подзвігу, як разнавіднасці гераізму.

І знаходзілі мы з Зінай адгалоскі гэтых пачуццяў у творах Сымона Макаранкі. Знаходзілі і радаваліся, як вестунам з краіны дабра. Там жылі гэтыя пачуцці, праўда, жылі, як бы туляючыся, жылі неназваныя, прыхаваныя, жылі, баючыся свайго наймення, замаскіраваныя пад карысныя дзеянні, ад якіх карысць мае дзяржава, і прадыхтаваны быў подзвіг выдатнага педагога не спагадлівасцю, не любоўю да дзяцей, а карысцю для дзяржавы. Па крайняй меры так тлумачыла афіцыйная думка, рупарам якой выступаў дырэктар Мялешка. Мяккі па натуре, ён не акцэнтаваў пагарды да спачувальнасці, гаварыў асуджальныя ацэнкі так механічна, як бы ўключаны нябачны, але заўжды накручаны грамафон. Праўда, яго грамафон быў не такі крыклівы, як у Розы Львоўны. Іван Сцяпанавіч расказваў і пра подзвіг піянера Паўліка Марозава, які выдаў уладам свайго бацьку-кулака і прадухіліў шкодніцтва кулацкай змовы. Відаць, і самому Івану Сцяпанавічу гэты “подзвіг” здаваўся няпэўным, а мо, як і мне, як і нам, – жудкаватым і сумніцельным, бо расказваў пра яго наш дырэктар як бы пад прымусам: я сказаў, бо мушу, а вы слухайце, запомніце, што гэта не маё і не ваша – гэта абавязковае, дзяржаўнае, зацверджанае, і бяда таму, хто гэтага не хоча прызнаць.

Свядомасць наша з першага класа пачатковай школы кілзалася чужымі міфамі, выдатнымі гераічнымі міфамі аб чужой барацьбе за свабоду. Міфы гэтыя былі нам чужыя, хоць іх складалі таленавітыя людзі нашай зямлі на чале з Міцкевічам, складалі для чужых, каб тыя мелі права прыгнятаць нас. Верасень 1939 года азначаў крах чужых міфаў і свабоднае далучэнне народа і краю да новых міфаў, міфаў пра барацьбу за сацыяльную роўнасць і справядлівасць, тых міфаў, якія захопнікі абвясчалі утопіямі, кпілі з іх, як з бязглуздых мрояў, у якія могуць верыць

толькі людзі бедныя духам, цёмныя, непісьменныя. Але вось тыя міфы і тыя людзі перамаглі, міфы даказалі сваю жыццёвасць, збывальнасць, а людзі – здольнасць тварыць казкі быліцамі.

Прыход савецкай улады і вызваленне беларускай мовы, свабодны выхад і панаванне яе ў школах і дзяржаўных установах, здымала патрэбу раней задуманых ахвяр. Цяпер мне можна было падумаць аб іншай прафесіі для сябе, мяне пачало ізноў вабіць мастацтва, жывапіс. Нездарма Іван Сцяпанавіч Мялешка з усмешкаю прыводзіў нам радок Маякоўскага:

Педагогом? –

Ступай с Богом.

А тут Макаранка піша пра педагагічную работу як пра занятак творчы, паэтычны... Успрыималася намі гэтая праца не як праца, а як місія, прызванне напаўняць высокімі пачуццямі душы дзяцей. І мы бачылі сябе ўдваёх у нейкім глухім кутку, у прыгожай мясціне, у вясковай школцы, якую я буду аздабляць малюнкамі, а Зіна агучыць спевамі са школьнаю дзятвой. Мне думалася, што жывапіс не абавязкова рабіць прафесіяй, хай ён застанеца, як ёсць, заняткам свабодным, працай для душы.

З работ Сталіна мы вывучалі на занятках толькі даклад аб Канстытуцыі СССР ды памяталі яго афарызмы пра актуальныя пытанні грамадска-палітычнага жыцця. І вось у мяне аказалася цэлая кніга. Спачатку крыху бянтэжыў загаловак: я думаў, чаму Сталін рашыў гаварыць за Леніна, лепш бы ён гаварыў сам за сябе, ленінізм я б вывучыў па работах Леніна. Назвы шэрагу з гэтых работ і галоўныя ідэі я чуў то на ўроках гісторыі, то літаратуры ці асноў дарвінізму і разахвоціўся заняцца імі сур'ёзна, як толькі дастану тэксты. Ну, а пакуль што змірыўся: пачытаю пра ленінізм у Сталіна.

Калі ж я пачаў учытвацца ў кнігу, дык зразумеў, што Сталін назваў яе так з павагі да аўтарытэту Леніна, а па змесце гэта быў зборнік артыкулаў, дакладаў, прамоў, у якіх раскрываліся асноўныя палажэнні тэорыі сацыялістычнага абнаўлення грамадства, выкладаўся матэрыял палемічна ў спрэчках з апазіцыяй Троцкага і буржуазнымі крытыкамі сацыялізму. Палемічнасць выкладу падняла маю цікавасць, і я чытаў кнігу, адольваючы цяжкаваты, як на тую маю падрыхтаванасць, стыль і малавядомы мне гістарычны і сацыяльны падтэкст.

Часу аказалася ў мяне больш, чым бывала на канікулах раней, чым пры Польшчы. Бацька быў цяпер дома, Нёман, як звычайна летам, перасох, дык сплаўкантора часова спыніла плятагонную кампанію, так сказаць, па тэхнічных прычынах. Цяпер кантора, а не самі плытнікі, несла адказнасць за ўмовы і вынікі працы.

Касавіца давалася нам лягчэй, чым калісьці, я вырыхтаваўся на ніштаватага касца, сам кляпаў не толькі сваю, але і бацькаву і Жэневу малую коску, з якой у свой час пачынаў прыкладвацца да касьбы сам. Адным словам, у мяне летам аказалася нямала часу, каб пачытаць кнігу Сталіна. Чытаючы яе, асядаў і нейкі смутак на душы: не было ў вёсцы ўжо

такога блізкага мне чалавека, з якім бы я мог свабодна падзяліцца сваімі ўражаннямі, абмеркаваць тое, што было зусім незразумела і выклікала засцярогі. Часамі крадком, каб ніхто не бачыў, я падыходзіў да магілы Арсеня, але доўга не затрымліваўся там, мяне бянтэжыў след прыкрай памылкі на надмагільнай дошцы, якую я выразаў, потым выпраўляў, але ўсё роўна след застаўся. І сама разьба выдавалася мне ўжо не на ўзроўні: у сталярні Кавалеўскіх не было такіх разцоў, як у майстэрні прафесара Крука, дзе я навучыўся разьбе, давалося выдоўбваць дубовыя лісты, жалуды і літары стамескамі, долатамі, фон наколваць тоўстым шылам, а для гэтага патрэбны быў адмысловы інструмент.

Я не прысутнічаў на пахаванні Арсеня і не памятаю яго ў труне. Тады мы – Косця Балабановіч, Мішка Клаўсуць і я ездзілі ў Вільню. Часовыя ўлады заклікалі ўсіх жадаючых ехаць вучыцца ў Віленскую гімназію, адзіную сярэдняю навучальную ўстанову, якая адразу ж пасля прыходу Чырвонай Арміі аднавіла заняткі. Пабылі мы там нядоўга, і фактычна не вучыліся, пашвэндаліся па растрывожаным горадзе, паелі бясплатна супу-панцаку ў студэнцкай сталоўцы і – назад. Запамятаўся мне толькі літаратурны вечар, дзе выступалі беларускія савецкія паэты Броўка, Глебка, а з імі разам Танк і польскія прагрэсіўныя пісьменнікі Вільні – Путрамент, Ендрыхоўскі. А потым мінскі тэатр імя Я.Купалы ставіў п'есу Крапівы “Партызаны”. Неўзабаве было аб'яўлена, што Вільня адыходзіць пад Літву, а беларуская гімназія пераязджае ў Наваградск. Вучняў адпускарлі дахаты чакаць, пакуль наладзяцца ўмовы для заняткаў у Наваградку.

Прыехаўшы дамоў, я пачуў пра трагічную смерць Арсеня. У сутычцы каля Скідзеля паўстанцаў і ўчарашніх палітвязняў гродзенскай турмы з вялікім аддзелам паліцыі загінуў Арсень. Ubачыць давалося толькі фотаздымак вялікай жалобнай працэсіі, у якой удзельнічалі людзі з многіх навакольных вёсак. Акрамя гэтага здымка, засталася магілка на школьным пляцы насупраць могіц, курганок жоўтага, калісь перамытага Нёмнам пяску і нязвычайны для вока слупок замест крыжа. Курганок той знаходзіўся якраз пасярэдзіне цяперашняга партызанскага могільніка, дзе стаіць абеліск.

Не разумею, чаму нейкаму педантычнаму чыноўніку прыйшла ў голаву ідэя ставіць абеліск абавязкова ў цэнтры могільніка, замест таго, каб паставіць яго за апошнім радам магіл. Пераважыла фармальная геаметрыя над чалавечай пашанай, астанкі Арсеня перанеслі на край могільніка, не думаючы, што прычыняецца траўма на старасці год яго маці, цётцы Ганне, жанчыне, якая страціла ў рэвалюцыйнай барацьбе і на вайне ўсіх чатырох сыноў. Гэта былі мае дваюродныя браты, пра іх жыццё і заўчасную смерць гаворка будзе далей.

Вярнуўшыся з Вільні, я вырашыў упрыгожыць Арсенева магілу, дастаў тоўсты кавалак бярозы, пайшоў да Кавалеўскіх у сталярню і пачаў выразаць надмагільную дошку. Краі акаймаваў вянком з дубовых лістоў з жалудамі, а ў цэнтры надпіс: “Слава байцу”. Усім вяскоўцам, хто глядзеў

на дошку, – падабалася, толькі настаўнік Шымон Цятэвіч сапсаваў мне настрой. Чаго яго занесла ў сталаярню, я не прыгадаю, але, прыгледзеўшыся праз акуляры, ён ашчэрыўся з'едлівай усмешкай: “Ты ж выразаў не байцу, а банцу!” Сапраўды, я зблытаў выгляд рускага “й”, наадварот накрэсліў косую рысу паміж дзвюма вертыкалямі. Такая прыкрасць агарнула мяне, што збіла ўсе ранейшыя душэўныя настроі ўдзячнай памяці...

Пасля тых адзіных канікул, свабаднейшых ад цяжкой працы, запоўненых штудзіраваннем кніжак, я вяртаўся ў педвучылішча з ахвотай. Мяне цягнула туды, да такіх крэўных сяброў, да Зіны і да цікавых заняткаў. Ад'язджаючы, я наважыў, што хуценька ўсялюся ў пакой, перакушу і паеду да Зіны ў Мітропаль, без запрашэння і папярэджання. Яна ж занята ўжо зборамі да новага навучальнага году, не павінна пакрыўдзіцца за маю назолістасць. Праўда, прыехаўшы ў горад, я страціў ужо пэўнасць сябе і недзе несвядома, але шукаў важкай прычыны, якая б дазволіла адмовіцца ад свайго дзёрзкага жадання. І прычына знайшлася сама, ды такая сур'ёзная. Захварэў Аляксей Карпюк, з якім мы ўдваёх аказаліся самымі раннімі птушкамі ў пятым пакоі. Аляксей прастудзіўся ў дарозе, і мне належала ім запекавацца. Праўда, хвароба яго аказалася не страшнай, і, галоўнае, хворы сам ведаў, як яе лячыць:

– Я цвёрда знаю, нутром вот чую, што як вып'ю дзесяць шклянак гарачага чаю, тады папраўлюся. Пойдзем, брат, са мною. Я ведаю адну чайную на замкавай гары, там такі чай, які мне патрэбен. І табе карысна будзе.

Мне заставалася толькі згадзіцца, не пакідаць жа хворага сябра без таварыства, ды й гаварыць яму, куды я збіраўся ісці, было няёмка.

Пайшлі мы з Аляксеем на замкавую гару і заказалі пятнаццаць шклянак чаю. Афіцыянтка аж вочы вылупіла, пачуўшы такі дзіўны заказ. Аляксей растлумачыў, што павінен лячыцца. Пакуль мы пілі той чай, прыкусваючы нейкімі каржамі, усе афіцыянткі сачылі за намі з куткоў, як за Фліпам і Фляпам – комікамі з французскіх даваенных фільмаў, якія ўмелі пацяшаць публіку сцэнамі абжорства. Аляксей выжлукціў дзесяць шклянак, спацеў і сказаў, што хваробу як рукой зняло. Мы прайшліся па замчышчы, залезлі на курган Міцкевіча, палюбаваліся вечна прыгожаю панарамаю непаўторных краявідаў. Прыгадалі натхнёныя словы вялікага паэта пра лясныя пагоркі, лугі і палі, што шырока раскінуліся над блакітным Нёмнам. Праўда, Нёмна адсюль, з кургана, не было відаць, але ж радкі склаў вяшчун, які глядзеў на свет унутраным зрокам сваёй чарадзейнай фантазіі. І таямнічасць таленту яго бачылася якраз у тым, што зачын паэмы “Пан Тадэвуш”, можна прысягнуць, з'яўляецца апісаннем вось гэтай панарамы. Яна адкрылася празорцу недзе ў Парыжы, прыплыла, як увасабленне Літвы, радзімы, якую, нібы здароўе, толькі той цаніць зможа, хто яе страціў.

Так і звечарэла нам на замкавай гары. Зіну я сустрэў толькі назаўтра і знайшоў у сабе дзёрзкасці прызнацца, што ўчора ледзь не награнуў да яе дамоў. Зіна адказала, што і яна, і дамашнія былі б толькі рады. Я адчуваў,

што гаварыла яна гэта не з ветлівасці, а ад душы. Мне стала прыемна і шкада, што змарнавалася такая аказія, якой не хутка дачакацца.

Зіна пачала распытваць, што добрага ў нас дома, і згадала нашу сямейную тайну, якую я калісьці збаяўся падзяліцца, расказаць. Каб асмеліць і настроіць мяне на прызнанні, яна адкрыла мне адну таямніцу свайго дзяцінства. Зіна была першым дзіцем у сям'і, а брат Лёва прыйшоў на свет праз некалькі гадоў пазней. Бацьку давялося якраз будавацца, ён сам вазіў лес на будынку, а Зіна ездзіла з ім памочніцай. Адночы яе моцна ўдарыў у грудзі дручок, сарваўшыся з-пад бервяна, і на ўсё жыццё засталася памятка тое траўмы: левая грудзь у Зіны была крыху меншай за правую. Шыючы сабе кофточкі, яна рабіла адпаведныя папраўкі ў кроі, але на вока цяжка было заўважыць гэтую дэталю.

Мяне расчуліла смелае, як для дзяўчыны, нават былой медсястры, прызнанне. Зіна здалася мне цяпер як бы далучанай лёсам да нашай лясной стараны, дзе небяспечная лесарубная і вазацкая работа была справай годнасці. Мае бацькі, як будаваліся на новым пляцы цераз вуліцу, часта ездзілі ў лес разам. І тады яны былі ў найлепшай згодзе, працавалі з вясёлым дружным настроем.

Расчуліўшыся, я ледзь не адкрыў Зіне сямейную таямніцу, але канец яе быў страшным, і нешта зацялося ўва мне. Я папрасіў адкласці гэтую тэму на потым і ўзяўся расказаць ёй гісторыю свайго дзядзькі, які, так як і яе мінскія родзічы, ад самой рэвалюцыі жыў у Савецкім Саюзе, служыў у Чырвонай Арміі, цяпер ужо меў званне маёра і нядаўна прыязджаў да нас у госці.

Яго звалі так, як і мяне, але нездарма: баба Зося ўгаварыла бацькоў даць мне гэтае імя. Тады, як я нарадзіўся, пра дзядзьку прапалі ўсякія звесткі. Баба, яшчэ досыць дужая, кожную нядзельку хадзіла ў Ярэмчы, у царкву, маліцца за прапаўшага свайго апошняга сыночка. Бацька мой пачуваў сябе недзе вінаватым, што не дагледзеў як след малодшага брата. І тое, што мяне назвалі Уладзімірам, па нейкіх бабіных варожбах, мела захаваць жыццё яе сыночку, што згубіўся ў вялікім скалочаным свеце.

Апошняе пісьмо прыйшло ад дзядзькі ў часы грамадзянскай вайны, летам 1920 года. Ён пісаў: “Знаходжуся ў вайсковым шпіталі ў горадзе Арле, ранены ў левую нагу вышэй калена”. А потым зноў маўчанне на доўгія гады. Бацька прызнаваўся і каляўся, што незнарок пакрыўдзіў брата, бо, калі той напісаў адразу пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі: “Уступіў у Чырвоную Армію, будзем абараняць ад Юдзеніча Петраград”, не адобрыў яго паступку, але рашуча патрабаваў, каб той вярнуўся дамоў. Такага шчасця і тут можна знайсці колькі хочаш: вунь, сіняўскія равеснікі служаць у Наваградку ў каравульнай роце, дык па крайняй меры хоць час ад часу дамоў другі забяжыць, памяняе бялізну, захопіць які акраец хлеба, у кожным разе не пухнуць ад голаду. Бацька разумее, што яго брат пакрыўдзіўся, хоць ён зычыў яму добра і хацеў рэзкасцю суджэнняў зберагчы яго, вярнуць сям'і.

Нарэшце баба Зося вымаліла ў Бога ласку: недзе ў другой палавіне 20-х гадоў дзядзька адазваўся, прыслаў пісьмо, а потым здымак і бабе некалькі чырвонцаў. Бацька заказаў у столяра рамку, уставіў фотакартку пад шкло і павесіў на сценку каля люстра. Радавалася баба Зося, малілася на ікону святога Спаса і Георгія-пераможцы, дзякавала, што яны выслухалі яе і заступіліся за яе сына, воіна Уладзіміра. Дзядзька пісаў, што служыць на Каўказе, у пасёлку Мангліс. Да якога звання ён даслужыўся, не паведамляў, а ўсім карцела ведаць: не мог жа столькі часу служыць простым салдатам, але ж і падняцца высока не мог. Адукацыі ў яго было ўсяго два класы царкоўна-прыхадской школы. На здымку дзядзька сядзеў у цёмнай суконнай гімнасцёрцы з вялікімі фасоннымі кішэнямі, але выглядаў не прастаком, глядзеў упэўнена, з пачуццём уласнай годнасці. Бацька жартаваў з бабы: глядзі, што любімец запрасіць у госці, вінаградам пачастуе. Мы з Жэнем падхапілі бацькаў жарт і сур'ёзна прасілі бабу ўзяць нас з сабою. Баба Зося, канешне, была згодна, і мы бегалі па хаце, выкрыкваючы: “Мы паедзем на Каўказ, будзем есці вінаград”.

На жаль, як толькі баба памерла, звесткі ад дзядзькі Валодзі зноў прапалі. Дома недаўмявалі: не мог жа ён цяпер яшчэ раз пакрыўдзіцца. Бацька прыгадваў, што брат быў вельмі добрым па натуре.

– Добры гультай, – падцінала маці, – бывала, я адна кашу і грабу, ды дзюргаю сена цягаю, а ён з салдатамі ў карты гуляе. Няма, каб памог. Як на абед затрубяць, то кацялок у руку, і шмыгель пад кухню. Там супу нальюць, пад'еў – ды ў хлёў на бакавую, зноў у карты рэжа.

– А ты тая, што папросіш, каб памаглі, – абараняў бацька брата.

Ён ужо даўно шкадаваў, што ў свой час здуру пагарачыўся ды завёз брата ў Петраград, баючыся, што не хопіць тут усім ежы на зіму: неяк бы перазімавалі, перакачаліся.

Самому бацьку пашанцавала перажыць тую вайну шчасліва, толькі пад канец прыпякло. Як першы сын у сям'і, ён быў вызвалены ад прызыву і не прайшоў вайскавай падрыхтоўкі. Карыстаўся гэтым прывілеем і ў пачатку вайны, на якую глядзеў, як на крываваыя капрызы цароў, як у моднай тады салдацкай песні: “Пишет, пишет цар немецкий, пишет рускому царю: “Я Россию завоюю, сам в Россию жить пойду””. Бацьку не хацелася стаць ахвярай царскіх канфліктаў, і ён, уцяміўшы, што ўсё ж забрыюць, падаўся ў Пецярбург. Там служыў гарадавым яго швагер, селянін родам з Буковіч, па мянушцы Гуз. Прынялі яго на гэтую пасаду за ўдзел у японскай вайне, і выстойваў ён на пасту каля артылерыйскага трубачнага завода. Па натуре ён быў бесцырымонны і назолісты. Бацька разлічваў, што Гуз, заплюшчыўшы вочы, прыстане сляпіцаю да завадскога начальства і ўладкуе неяк яго на завод. І праўда:

– От, зваліўся мне на голаву бежанец, – не давядзі госпадзі, – тут свая сям'я, пяцёра дзяцей, а ў яго таксама сям'я, як іх усіх пракорміш? Прыміце, калі ласка, ваша благароддзе, хоць шурына на работу. Хрыстом-богам прашу.

І прынялі бацьку на ваенны завод. Работа дасталася лёгкая: наразцаць рубчыкі на алюміневай дыстанцыйнай трубцы снарада. А смікалісты бацька прыдумаў сабе яшчэ рацыяналізацыю: аслабіў прывадны рамень і спыняў шкіў проста рукою, не выключаючы станка. Дзённую норму злаўчаўся выконваць за пару гадзін, а астатні час бавіў на пабасеньках з рабочымі. Зарабляў нармальна, і калі было загадана жыхарам Сіняўскай Слабады выязджаць у бежанства, ён забраў маці з Марусяй у сталіцу. Той час бацька ўспамінаў як час удачы.

Аднак жа пад канец вайны яго такі прызвалі, залічылі, праўда, у полк унутраных войск па ахове абаронных аб'ектаў. Пасля лютаўскай рэвалюцыі новыя ўлады вырашылі, што гэтыя тылавікі досыць паадседжваліся, пара паслаць іх на фронт, няхай панюхаюць пораху, пазнаюць па чым фунт ліха. На фронце бацька ўдзельнічаў у баях і ў некалькіх атаках, але хутка быў ранены і атручаны іпрытам пад Новааляксандраўскам. Усё жыццё ў яго слязіліся вочы і мучыла летам экзема на твары. Лячыцца прывезлі яго ў Пецярбург, ды ў госпіталі ён падхапіў тыф, казаў, што хварэў цяжка. Непрытымным сарваўся быў з ложка, выйшаў на двор і басанож павалокся па вуліцы, уцякаў, як яму мроілася, ад казацкай пагоні. Паблытаўся яму час з 1905 годам, калі маладым рабочым Семяннікаўскага завода сапраўды ўцякаў ад казакаў, якія разганялі дэманстрантаў. Напалохаўся ён тады казацкіх шабляў надоўга і, трапіўшы ў выніку лакаута ў беспрацоўныя, стаў думаць, што палітыка – страшная, свалачная рэч, просты чалавек там толькі сродак у руках цароў, паноў і іншых прадстаўнікоў улады. Пацягнула тады бацьку дамоў, да простага мужыцкага жыцця. Цяпер, у сталіцы, зноў наваліліся на яго няшчасці. Праўда, ён выжыў, толькі за час хваробы зусім аблысеў.

Вайсковая медыцынская камісія дала бацьку водпуск для выздараўлення. Прыехаўшы дамоў, ён застаў сям'ю ў прыфрантавой вёсцы зусім без сродкаў для жыцця. Маці шляхамі бежанства пераехала з Марусяй пад Мінск, да сваіх замужніх сясцёр, але і там не ўгрэлася. Баба, якая заставалася пільнаваць вуглоў, зберагла толькі карову, а маці неяк здолела накасіць сена і навалачыла дзяругаю запас на зіму. Больш ніякай жывёлы не было, у хляве стаялі салдацкія коні, нават курэй згалела, а гаспадарскі інвентар парасцягвалі то салдаты, то старыя мужчыны, што не ехалі ў бежанства, як і наша баба.

На шчасце, сіняўцы выбралі бацьку старшынёю вясковага камітэта. Ад салдат ён пазычыў нейкага каняку і паехаў у Кашчыцаў двор выворваць бульбу. Казаў, што нагадзіўся на яго ўпраўляючы маёнтку, але, угледзеўшы за плугам згаладнелага, схуднелага чалавека ў шынялі і салдацкай папасе, не пасьмеў чапляцца. Бацька за некалькі дзён навыворваў на бульбянішчы воз бульбы, ад салдат удалося купіць яшчэ мяшок жыта. Разумеючы, што гэтага харчу на зіму не хопіць для ўсёй сям'і, ён забраў малодшага брата Валодзю, тады яшчэ падлетка, у Петраград, там уладкаваў пасыльным у банку. Хлапчук атрымаў бясплатнае адзенне і харч, а жыць стаў у адной з сясцёр.

Медыцынская камісія прыбавіла бацьку яшчэ некалькі месяцаў водпуску, і ён вярнуўся дамоў. Вярнуўся назаўсёды, бо неўзабаве адбылася Кастрычніцкая рэвалюцыя, а Беларусь трапіла пад акупацыю немцаў, а пазней палякаў, вызвалялася на кароткі час Чырвонай Арміяй, а потым аказалася падзеленай.

Першы раз пасля разлукі браты сустрэліся ў памятным верасні 1939 года. Я быў тады ў Вільні, і бацька мне расказваў, як давалося яму не пазнаць брата. Не мог дапусціць, што высокі, стройны маёр казачых войск, у папасае, чорнай бурцы, быў яго родным братам. А дзядзька, як знарок, адрасціў раскошную чорную бараду. Толькі добра прыгледзеўшыся, прызнаў яго бацька па слядах ад перанесенай у дзяцінстве воспы на твары. Прызнаў і расплакаўся. Зваліўся з душы камень вінаватасці перад малодшым братам, якога, як яму здавалася, ён не даглядзеў, заняўбаў і страціў. Я ўпершыню пабачыў дзядзьку, калі ён прыезджаў у госці другі раз, гэта было позняй восенню 1939 года. Быў час малацьбы. Здзівіў сinyaўцаў савецкі маёр тым, што ўзяўся паганяць коней у прыводзе пры малацьбе, сказаў, што гэта работа якраз па прафесіі старому кавалерысту. Вечарамі ён хадзіў у вясковы клуб, гутарыў з мужчынамі, як роўны з роўнымі, свой чалавек, зямляк, не зважаў на сваё афіцэрскае званне і грамадскае становішча. З моладдзю жартаваў і разам хлэстка танцаваў. Дзядзькава манера зносін здзівіла, іх захапіла яго даступнасць, гумар і прастата, бо ўсё гэта спалучалася з адукаванасцю і дасведчанасцю ў палітыцы і агульнаю культурай.

За свой двухтыднёвы адпачынак дзядзька наведаў усіх сваякоў, якія жылі ў ваколіцы. Мяне пакінуў на астатак, калі будзе вяртацца цераз Наваградак, а не цераз Гарадзею, бліжэйшую чыгуначную станцыю.

У той дзень я сядзеў сабе на ўроку алгебры, які веў дырэктар беларускай дзесяцігодкі Барыс Кіта. Раптам у клас увайшоў завуч, нешта пагаварыў з дырэктарам, потым выклікаў мяне і загадаў ісці за ім. Я ніколі не сустракаўся з падобным выпадкам, каб нехта выклікаў вучня з урока. У гімназіі нават дырэктар не смеў заходзіць у клас сярод урока, гэта лічылася смяротнай абразай настаўніку. Вось чаму мне здалася, што тут сталася нешта важнае, неверагоднае. За ўсе тры гады вучобы ў гімназіі я толькі раз па сваёй волі прапусціў заняткі, калі вазіў хворую маці ў Вільню. Але тады я прасіўся і атрымаў напярэдадні дазвол. Цяпер жа проста выклікаюць мяне з урока. Маё недаўменне пачало пераходзіць у спалох, калі завуч падвеў мяне да нейкага вайскоўца, афіцэра, у нябачанай яшчэ ніколі форме: на галаве ў яго была высокая каракулевая папаха, а плечы прыкрывала доўгая, да самай падлогі, чорная касматая бурка. На пяціліцах я заўважыў “шпалы”. Завуч сказаў вайскоўцу, што вось я і ёсць той вучань, які яго цікавіць. Маё недаўменне расло: чаго я патрэбны гэтаму незнаёмаму грознаму чалавеку. Але той заўважыў маю разгубленасць, працягнуў на прывітанне руку, а потым прыблізіў і прытуліў мяне да грудзей, ахутваючы палою касматае буркі. Дзядзька назваў сябе і сказаў, што дамовіўся з дырэктарыяй аб звальненні мяне ад заняткаў. Цяпер мы

разам пойдзем у заезд, дзе спыніўся бацька з канём. Па дарозе зайшлі ў інтэрнат, я пакінуў там свае кніжкі і сшыткі, а потым усе разам абедалі ў заездзе і прагаварылі да цямна. Дзядзька быў вельмі падобны на сябе з таго фотаздымку, які вісеў у нас у хаце і цяпер, толькі на яго твары было больш мужнасці і мужчынскай добрай сілы.

Дзядзька распытваў пра маю вучобу ў гімназіі, яго дзівіла, што я свабодна валодаю польскай і нямецкаю мовай, а таксама разбіраю са слоўнікам лацінскія і французскія тэксты, затое рускую мову я засвоіў так-сяк, саматугам і толькі цяпер пачаў вывучаць сістэматычна. Мне было цікава ведаць, якую адукацыю мае дзядзька. Я пачаў падыходзіць здалёку, загаварыў пра вайсковую справу наогул, хоць, прызнацца, мяне гэтыя рэчы ніколькі сур'ёзна не цікавілі і я ў іх не разбіраўся. Дзядзька паставіў стрэчнае пытанне – а каго я лічу самым лепшым з сучасных палкаводцаў? Я адказаў:

– Пілсудскага.

Дзядзька ўсміхнуўся і вельмі спакойна запырэчыў: як военачальнік Пілсудскі абсалютна нідзе не вызначыўся. Контрудар пад Варшавай распрацаваў французскі генерал Вейган. Чырвоная Армія мае куды лепшых военачальнікаў з часоў грамадзянскай вайны.

– Якіх жа гэта? – спытаўся я, рыхтуючыся да спрэчкі, бо добра памятаў напісаную спецыяльна для моладзі кнігу Пілсудскага “*Moje pierwsze boje*”.

Хоць бы Будзённага, Варашылава...

Дык яны ж не атрымалі адукацыі, – зашахаваў я дзядзьку. – А сучасны палкаводзец павінен...

– Чаму ж, яны даўно паканчалі Акадэмію генеральнага штаба, камандавалі і адначасна вучыліся. Як і я, напрыклад, атрымліваў звальненне для вучобы або вучыўся завочна.

Для мяне гэта было новае і не дужа пэўнае. Вунь знаёмыя выпускнікі гімназіі па дванаццаць гадоў вучыліся, каб атрымаць атэстат сталасці, а потым яшчэ два іх вучылі, сем патоў зганялі муштрай у школе “падхаронжых” і толькі пасля ўсяго прысвойвалі першае званне падпаручніка, а тут усё адначасова... Я набраўся дзёрзкасці і пачаў выпытваць дзядзьку пра аксіёмы і матэматычныя тэрміны, нібы хацеў удакладніць рускія, адпаведныя польскім. Той адказаў зусім свабодна і нават рашыў адно цяжкое ўраўненне, якое аказалася ў мяне ў кішэні. Тады я задаў падкавырыстае пытанне: навошта яму спатрэбіліся ўраўненні, сінусы, косінусы, калі ён служыць у кавалерыі?

Дзядзька ўсміхнуўся і зычліва растлумачыў:

– Сучасная кавалерыя гэта ўжо не коні і шаблі. Тая казачая часць, якую я камандую, мае асноўную ўдарную сілу не ў шаблях, а ў танках і бронемашынах. Таму я і мушу ведаць тэхніку, а значыць фізіку і матэматыку, адным словам, дакладныя навукі. Пілсудскі ў свой час і прашляпіў тэхніку. Еўрапейскія арміі, у асаблівасці нямецкая, узбройваліся танкамі, а не шаблямі. Вось за такую непрадбачлівасць давалося цяжка

паплаціца палякам у вайне... час тэхнікі настаў. Шабля ўжо скрозь зыходзіць з ужытку, цяпер нават вінтоўка ці карабін ус тарэлі, на ўзбраенне паступаюць аўтаматы, мінамёты. Прызавуць цябе ў войска, дык я пастараюся, каб у танкавае вучылішча накіравалі. Танкістам будзеш, вывучыш тэхніку. Гэта цікава і, па крайняй меры, сучасна. А не захочаш службы у арміі, дык, калі ласка, цывільная твая прафесія гатова: тэхнік або нават інжынер. Можаш працаваць па абслугоўванню і рамонту аўтамашын, трактараў ці іншай цывільнай тэхнікі.

Размова мне спадабалася, я адчуў, што лёс нам сапраўды паслаў выдатнага родзіча: разумнага, шчырага, велікадушнага чалавека, якім можна ганарыцца, а ў цяжкую хвіліну папрасіць добрае парады. Ад сённяшняга нечаканага яго з'яўлення і да самага вечара пралягла ў маёй памяці раскошная паласа духоўных прыгод, з якіх у мяне нарадзілася адчуванне нейкай уласнай бяспечнасці, пэўнасці сябе. Я асвойтаўся крыху ў свеце грамадскіх з'яў, які мне здаваўся часам няясным, паколькі дэкларацыі наконт сацыялізму як здзейсненага раю, не пакрываліся фактамі рэальнага жыцця, дзе было шмат бязладзіцы і няўмельства, нядбайнасці, абмежаванай фантазіі ці звычайнай беднасці – матэрыяльных нястач. Адным словам, сацыялістычная вытворчасць і размеркаванне матэрыяльных даброт аказаліся не на ўзроўні, затое агітацыя забіралася на такія вышыні, што выглядала знахарскім рамяством. Дзядзька гаварыў адкрыта, што ў краіне не хапае тавараў для насельніцтва і ёсць клопаты з прадуктамі, паколькі ўсе сілы кінуты на індустрыялізацыю, на вытворчасць машын, тэхнікі, у тым ліку абарончай, вайсковай. І нястачы трэба будзе цярпець некаторы час. Мы знаходзімся ў імперыялістычным абкружэнні, здадзены на ўласныя сілы. Гэта было лагічным, пераконвала, дала яснае разуменне сітуацыі, мабілізоўвала замест суцяшаць агітацыйнымі заклінаннямі. Вельмі сур'ёзна гаварыў дзядзька і пра вайскова-палітычную сітуацыю ў Еўропе. Яго заклапочанасць прэрэчыла таму аптымізму, якім частаваў сіняўцаў раённы лектар-міжнароднік. Слухачы далі яму мянушку “сюды бомба – туды бомба”. Гэтым выслоўем агітатар ацэньваў становішча на нямецка-французскім фронце перад акупацыяй Францыі.

Вечарам мы правялі дзядзьку на чыгуначны вакзал, і ён запрапанаваў на развітанне пайсці ў буфет. Бацька папярэдзіў, што я не ўжываю алкаголю.

– Чаму? – здзівіўся дзядзька.

– Ды так, хоча быць вельмі святым, – іранічна кінуў бацька, відаць, помсцячы мне за адну размову на бульбянішчы адразу пасля прыходу Чырвонай Арміі. Я гаварыў яму, што ў саветах, канешне ж, ніхто гарэлкі ў рот не бярэ, так, як і ў нас пры Польшчы камуністы-падпольшчыкі – усе цвярознікі. Я даймаў яго пытаннем, што ён намераны рабіць са сваімі прывычкамі. Бацька адказаў, падумаўшы, што, канешне, кіне свае прывычкі, як і ўсе... А тут аказалася, што дзядзька абсалютна савецкі

чалавек, а выпіць не ўломак. Значыць, я быў дрэнным прарокам і дарэмна яму марочыў голаву.

Дзядзька ўсмінуўся і сказаў, што няёмка выпіваць ім дваім без майго ўдзелу, і вырашыў справу кампрамісна: вып'ем віна. Віна я не каштаваў з тых часоў, калі нас, школьнікаў, вадзілі ў царкву да прычасця. Але там былі сімвалічныя дозы і дайсці да смаку не ўдавалася. Пра смак віна расказвала ў гімназіі цэлую гісторыю група турыстаў-гарцэраў, якая хадзіла летам цераз Карпаты ў Румынію. Кіраўнік групы выпрасіў дазвол у галоўнай управе арганізацыі – пакаштаваць у парадку выключэння віна. Гэта азначала звальненне ад аднаго з пунктаў прысягі, якую прымалі гарцэры – абяцання цвярозасці. Казалі, што віно мае спецыфічны смак, некаторым яно не спадабалася, і тыя пааддавалі свае паўшклянкі сябрам. Тут я рашыў не ўпарціцца, зрабіць уступку, папрасіў толькі наліць мне крышку для пробы. Віно ў буфэце аказалася яшчэ польскае, значыць імпартае, сваіх вінаграднікаў у Польшчы не было. На смак яно аказалася даволі прыемнае. Дзядзька гаварыў бацьку, што ад віна не захмялееш. Толькі як дайшла справа да разліку і афіцьянтка назвала цану гэтай бутэлькі віна – некалькі разоў даражэйшую за цану гарэлкі, – у дзядзькі міжвольна вырвалася: “Ого!” А, заплаціўшы, ён растлумачыў нам, што ў Савецкім Саюзе віны зусім танныя і выбар іх вялікі. За алкагольныя напіткі яны фактычна і не лічацца. Ну, але вайскоўцам на службе катэгарычна забаронена і віно, і нават піва. Гэта – закон, сухі закон.

Наступнае і апошняе дзядзькава гасцяванне прыйшлося на лета 1940 году. Ён атрымаў адпачынак і новае назначэнне пасля паходу ў Прыбалтыку. Заехаў да нас з жонкай, цёцяй Ленай і старшаю дочкай Людай па дарозе ў Беласток. На пятліцах у дзядзькі было ўжо тры “шпалы”, што азначала званне падпалкоўніка. Ён ехаў прымаць камандаванне кавалерыйскім палком. Даведаўшыся, што я перайшоў з дзесяцігодкі ў педвучылішча, дзядзька не адобрыў майго выбару. У яго вачах прафесія настаўніка выглядала не дужа прэстыжнай, асабліва мужчыну. Гэта мяне ўразіла, бо што-што, а прэстыж настаўнікаў, як я сябе памятаў, быў у нашай мясцовасці вышэй за ўсе іншыя прафесіі, нават дактары ці адвакаты не маглі зраўняцца па аўтарытэтнасці з настаўнікамі. А дзядзька ўсё нагаворваў мяне браць курс на тэхнічныя навукі і паўтарыў сказанае раней пра заманлівую прафесію афіцэра-танкіста. Я ж, наогул, не надта любіў тэхніку, прывык лічыць жалеза самым неэстэтычным матэрыялам. Пагардлівыя адносіны да чорных металаў перадаліся мне з прачытаных кніг па мастацтве. У польскім квартальніку “Sztuka” я сустрэў толькі адно выключэнне – скульптуру Мухінай “Рабочы і сялянка”, якая цанілася высока, хоць была зроблена метадам чаканкі і электразваркі з нержавеючага стальнага ліста. Здымак гэтай выдатна вырашанай пары дынамічных постацяў мне запомніўся. Але гэта было выключэнне.

Што датычыць звычайнай тэхнікі, дык я, акрамя бацькавай малатарні і свайго ровара, ніякіх здабыткаў блізка не ведаў. Прызнаўся я дзядзьку, што люблю школу, свабодныя заняткі літаратурай, мастацтвам разам з

дзецьмі. Мяне падтрымала цётка Лена, якая зганіла свайго мужа за недаацэнку прафесіі настаўніка. Работа з дзецьмі ёй падабалася, і яна раіла мне нікога не слухаць, а рабіць тое, да чаго ляжыць душа. Мне, уласна кажучы, нічога іншага не заставалася, бо не было яшчэ чуваць, каб у Заходняй Беларусі адкрылася тэхнічная школа. Ды прывабіць мяне магла б не тэхніка, а хіба мастацкая школа, а ўвогуле, я быў свята перакананы ў перавазе гуманітарных ведаў над тэхнічнымі.

У часе сямейнай дыскусіі аб прафесіях давялося даведацца ад цёткі Лены, што дзядзька сам мае не тэхнічнае, а “мужыцкае” хобі. Як толькі дазваляюць умовы, заводзіць агарод і ў вольны час вырошчвае гародніну, не зважаючы, што калегі-афіцэры пасмейваюцца з яго, як з дзівака.

Сям'я ў дзядзькі была слаўная, адносіны паміж сямейнікамі – далікатныя і ветлівыя, але свабодныя і вясёлыя. Мне вельмі спадабалася выхаваная, культурная Людэчка, з якою мы хадзілі ў клуб паглядзець на танцы, а потым любаваліся Нёманам. Шкада было тады з імі разлучацца, але прыйшла вайсковая машына па іх, і яны паехалі проста пад Беласток. А я паехаў у свой Наваградок і вучыўся з прыемнасцю цэлы наступны год.

Навала

Большасць студэнтаў другога курса складалі ўжо дарослыя людзі, яны давалі нам прыклад вучыцца сур'ёзна. Стаміліся мы з Зінай і часта прыгадвалі вечар, што будзе ў канцы навучальнага года, вечар, на якім мы станцуем свой вальс. Заставаўся яшчэ адзін экзамен. Назубрыўшыся да паўночы, усе студэнты спалі, як забітыя. Ды ўсё ж дабудзіліся нас той памятнай ноччу:

– Усім дапрызыўнікам – у ваенкамат! Хутка! Трывога!

Там мы даведаліся, што пачалася вайна і вестка гэтая выклікала нейкі ўнутраны ўздых, настрой трывожна-радаснай зацікаўленасці: як жа сапраўды будуць адбывацца прадказанні, што абвяшчаліся ў кожным дакладзе на міжнародную тэму і нават гучалі ў масавых песнях, як абсалютна ўзважаныя прагнозы, а не якіясьці там прароцтвы, варажба, якою – мы яшчэ з польскіх часоў ведалі – займаецца Гітлер. Дарэчы, яшчэ ў гімназіі адзін дасужы вучань, Жоржык Б., прынес быў чутку і раскажаў нам па сакрэту, як нейкая варожка расшыфравала прозвішча Hitler – Hinter Ihrem Triumph liegt eine Revolution (за вашай перамогай ляжыць рэвалюцыя). Тады гэта ўспрымалася як прадказанне, што гітлерызм будзе пераможаны рэвалюцыйным рухам.

У ваенкамаце нам далі па дзесятку мабілізацыйных павестак, якія патрэбна было разнесці па адрасах і раздаць пад падпіску. Даручэнне, як на малады ўзрост, – рамантычнае, нічога не скажаш. У кватэрах, куды мне даводзілася заходзіць, я бачыў не тое, чаго чакаў. Мужчыны распісваліся дрыжачай рукою, а жанчыны паднімалі лямант, ахоплівалі мабілізаваных і пачыналі галасіць, як па нябожчыку. Мяне бянтэжыла, дзівіла праява такой

маладушнасці. Мне здавалася, што прыняць удзел у такой падзеі, як разгром фашызму, было ганароваю місіяй. Ваяваць на такой вайне пачэсна. А тут слёзы, прытым не толькі жаночыя. І мужчыны часам паддаваліся чуласці.

Вярнуўшыся назад пад ранак, мы не паспелі прыкурнуць, як зноў аб'явілі нам заданне: паснедайце і пойдзеце абсталёўваць шпіталь. Шпіталь меўся быць у будынку нейкай установы, дзесьці ў раёне Замкавай і Карэліцкай вуліц. Мы з энтузіязмам пачалі валачыць патрэбную мэблю, нават ніяк не ўспрынялі налёту нямецкіх самалётаў, бамбёжкі вакзала, ваеннага гарадка і нават цэнтральнай плошчы. Усё гэта адбывалася так імгненна, што мы не паспелі настроіцца на небяспеку, як яна знікала. Больш за бамбёжку ўзрушыла нас вестка, што недзе ў ваколіцах горада немцы спрабавалі скінуць дэсант, але нашы “ястрабкі” адбілі дэсант, каго забілі, каго ўзялі ў палон. Зайздросна нам было гэта чуць, бо ў “ястрабкі” рыхтаваліся ўсе хлопцы-дапрызыўнікі з педвучылішча. Камандаваць намі меўся малады настаўнік рускай літаратуры Цішчанка. Але нас паслалі не ў “ястрабкі”, а на абсталяванне шпіталю.

Заклапаціла нас тое, што ніхто не прыходзіў паклікаць нас на абед. Мы паслалі нават пасланца, і той вярнуўся ўшчэнт збянтэжаны: выкладчыкі, родам з цэнтральнай Беларусі, выехалі грузавой машынай у эвакуацыю, паехаў з імі і дырэктар і камсорг. Розе Львоўне не было куды ўціснуцца, дык яна адчайна патрабавала, аж плакала, узяць яе з сабой абавязкова. Узялі.

Наш бадзёра-ўпэўнены настрой прызвяў ад гэтых вестак. Але не дужа ўсяму верылі. Можа, нешта наблытана тут, можа, далі настаўнікам нейкае важнае заданне? Скінуўшыся капейкамі, мы паслалі аднаго са старэйшых хлопцаў купіць хлеба, каб перакусіць. Той абхадзіў увесь горад – і хлеба не знайшоў. Прынёс паўлітра. Тады мы, хлопцы з пятага пакоя, наогул не пілі і глядзелі на аматараў хмяльнага, як на сапсаваных, нікудышніх людзей. Але адсутнасць хлеба ў магазінах так нас уразіла, так спаралізавала нашу волю маральнага дзеяння, што мы аднесліся да самадзейнасці пасланца паблажліва: сапраўды, такое творыцца, што і вып'еш. Мы ў распіванні не памагалі, але і не прэрэчылі.

Выйшлі паглядзець на плошчу, на бежанцаў, якія ўжо зранку сунуліся па дарозе на ўсход, хто як мог. Цяпер з трывогай мы заўважылі, што не толькі цывільнае насельніцтва, але і вайскоўцы ішлі на ўсход. Падаліся мы хоць што разведаць, папытацца, што дзеецца. Салдаты не ўдаваліся ў размовы, але ў групках гледачоў гаварылася адкрыта – нашы адступаюць да старой граніцы.

Старая граніца ў тагачасных уяўленнях мела магічную сілу непрыступнай і непарушнай. Прычына была ў тым, што жыхарам Заходняй Беларусі было забаронена пераходзіць тую граніцу нават пасля афіцыйнага акту ўз'яднання. Таму і склалася думка, што на той граніцы пабудаваны нейкія сакрэтныя ўмацаванні, яна стала такой жа лініяй, як лінія Мажыно або Манергейма.

Праз некаторы час мы вярнуліся ў свой шпіталь, пра які ніхто не пытаў і не вітаў, на нараду. Самай упэўненай і пераканальнай выдалася прапанова Карпюка. Ён і да пачатку вайны жыву палітыкай, штодзённа глытаў усе даступныя для набыцця газеты, выслухоўваў радыёінфармацыю, а цяпер аказаўся докам. Націскаючы на кожнае слова, ён заявіў, што нашы адступаюць, бо немцы дабіліся перавагі ў тэхніцы – самалётах і танках. Так будзе да вясны, а там дарогі раскіснуць, стануць непраходнымі для танкаў, і нашы пачнуць гнаць немцаў назад. Карпюк ужо збегаў у ваенкамат, пераканаўся, што там ніхто не працуе. Засталася нам адно: адыходзіць на ўсход, знайсці дзеючы ваенкамат і папрасіцца ў армію добраахвотнікамі. План спадабаўся нам. І мы пайшлі рыхтавацца. Па дарозе ўспомнілі, што ў кабінёце геаграфіі ёсць вучэбныя компасы, ну і карты Беларусі. Пайшлі – пабралі. Трывожна і сумна выглядаў наш, такі заўсёды вясёлы вучэбны корпус.

Так мне захацелася пабачыць Зіну, пагаварыць з ёю. Яна забягала да нас днём, калі мы абсталёўвалі шпіталь. Але я яе не пабачыў, адлучаўся грузіць сталы ды шафы для будучай медыцынскай установы. Зіна, здаецца, была таксама прыцягнута да гэтай справы, толькі па медыцынскай лініі. Ад дзяўчат, тых, што заставаліся ў інтэрнаце начаваць, як і мы, каб назаўтра адпраўляцца дамоў, я ўжо вечарам даведаўся, што Зіна зможа зайсці сюды заўтра рана. Прасіла, каб яе чакалі.

Мы ўжо даелі асушкі хлеба, што знайшлі на стале ў нашым пакоі, сабралі свой гардэроб. На заўтра засталася толькі загарнуць пасцель, клунак на плечы – ды айда ў дарогу! Але на змярканні аб'явіліся нашы бацькі. Хто з просьбай, хто з грозбай наляцелі на сваіх неразумных гадунцоў: “Гэта што вы думаеце сабе, вайна, а яны сядзяць, як без галоў усё роўна. Марш дадому! Вунь усе дарогі забіты, разумныя людзі ратуюцца, хто як можа. Гэта вы толькі...”

Бацькі прынеслі добры кавалак страху з дарог адступлення. Пры сустрэчы перавялі спалох у гнеў і бацькоўскую волю.

Мы перашэптваліся між сабою і згадзіліся ўступіць бацькам. Добра, пойдзем ужо цяпер нанач, усё роўна ж нашы вёскі ляжаць па дарозе на ўсход, адтуль да старой граніцы рукою падаць. Давядзём бацькоў дахаты, ім нічога не скажам, а самі ўпотаі рушым далей. Так і пастанавілі.

З намі, групай землякоў, хлопцаў з Сіняўскай Слабады, Пагарэлкі і Лядак, вызваўся ісці разам Аляксей Карпюк. Яго роднае Страшава было ўжо недзе занята ворагамі. Гэта пад Беластокам.

Я, у параўнанні з іншымі калегамі, аказаўся ў лепшым становішчы, бо меў свой ровар. Бацька купіў мне яго позняй восенню 1939 года ў крамніка Іцкі Каплана, які ўпачатку вайны прывёз новенькі, неўжываны ровар, каб схавачь яго ад мажлівай рэквізіцыі, а потым уціхача прадаў захавальніку, здаецца, за дваццаць царскіх рублёў. Groшы гэтыя бацька бярог на чорны дзень. Яшчэ з першай палавіны 20-х гадоў, калі англійская фірма “Шаліт” і нямецкая “Кагаліт” высякалі з дазволу польскага ўрада Налібоцкую пушчу, плытнікам тады купцы плацілі царскімі рублямі (за

польскія маркі ніхто не хацеў працаваць). Бацьку здаралася з адной ходкі прынесці рублёў трыццаць. У пасаг маёй сястры Марусі ён даў дзвесце рублёў і дзесяціну сенакосу, таксама купленую ў пана Касакоўскага за блішчастыя гузікі. У замен пасажнай бацька купіў іншую дзесяціну ад сіняўскага гаспадара, які выдаваў дочку замуж у далёкую вёску, дык пераводзіў сенакос ў больш транспартабельны эквівалент – грошы.

Добрую жменю падсунуў бацька і віленскім дактарам, каб лепш лячылі маці, хоць і без таго адзін дзень утрымання ў больніцы каштаваў афіцыйна пятнаццаць злых – гэта сем пудоў жыта. Медыкі, відаць, ацанілі яго шчодрасць, бо ў адказах на мае паштоўкі, якія я пасылаў цераз дзень, пісалі, што хвора я адчувае сябе лепш, ажно пакуль не аб'явілі са спагадай – лятальны зыход.

Наогул, царскія рублі пры Польшчы цаніліся: людзі памяталі, што “бумажкі” колькі раз трацілі ўсякую вартасць, а залатыя рублі, глядзі ты, пры ўсіх уладах трымаюцца. Бацька, як пачалася другая сусветная вайна, шкадаваў, што растраціў шмат свайго запасу на сенакос, ад якога мала карысці. Ён ўсё ж рашыў крануць і астатак зберажэнняў па дзвюх прычынах: па-першае, яго родны брат, дзядзька Валодзя, сказаў яму, што ў Савецкім Саюзе наогул забаронена трымаць царскую валюту, даведаюцца – забяруць, а то і пакараюць, і, па-другое, тое, што засталася ў бацькі, лічылася матчынымі грашыма, і ён хацеў пакупкай ровара выказаць мне ўзаемнасць за зразуменне, з якім я аднёсся да яго намёку ўзяць у запусцелую хату гаспадыню.

Уся вёска памятала, якую сцэну я закаціў сваячкам на памінках маці, калі тыя, падвыпіўшы, пачалі сватаць Андрыяну “маладуху”. Памінкі былі сімвалічныя, маці пахавалі ў Вільні, ездзіў туды бацька з Марусяй. Аказалася, яна, бедная, замарыла сябе голадам, а прымусовага кармлення медыкі не ўжылі. Мне не хацелася бачыць якую б там ні было змену ў нашай хаце, бацька ведаў гэта, ён разумеў пакутны цяжар майго змірэння перад неабходнасцю – не спраўляліся мужчыны з хатнімі справамі, апускаліся. Вось ён і шукаў нейкага спосабу хоць чым-колечы перабіць настрой, злагодзіць прыкрасць рашэння, якое наспявала і брадзіла яшчэ не адбалелую сямейную драму...

Веласіпедам мы карысталіся, можна сказаць, калектыўна – той, каму прыспела ехаць дамоў за харчамі, браў яго на суботу і нядзелю. А сярод тыдня бралі хлопцы і, не пытаючыся, ездзілі сабе па розных патрэбах у горад. Толькі даглядаў “тэхніку” адзін я, як гаспадар.

Цяпер, зразумела, у крытычны момант, ровар быў за мною. Я наўючыў яго, як вярблюда, прывязаў вялікі пакунак да багажніка, а на рамні зашпіліў напакаваны кніжкамі партфель, за плечы закінуў рукзак. І ровар, і я зрабіліся непаваротлівымі, але ж усё не тое, што пехатою топаць.

Цягнула мяне заехаць да Зіны развітацца, расказаць пра наш план, але я ніколі не быў у іх дома, і не быў пэўны, ці яе самую застану. Бацькі мяне не ведалі, трапіць у іх дом, не пытаючыся людзей, я не змог бы, а дапытвацца – азначала наганяць паніку, палохаць людзей. Са сціснутым

сэрцам узяў я кірунак у горад, даганяць тых хлопцаў-пешаходаў, што ўжо выйшлі раней, пакуль я ўвязваў свае пакункі на ровары.

За Наваградкам цяжка было пазнаць звычайна ціхі Карэліцкі шлях. Па бруку ехалі фурманкі, заваленыя розным дабром, з падушкамі і пярынамі наверху. Сярод бежанцаў было асабліва шмат тамашніх яўрэяў. Гэта зразумела: многія яўрэйскія сем'і паўцякалі з акупіраванай Польшчы ў верасні 1939 года, пасяліліся ў заходнебеларускіх мястэчках і гарадах. Цяпер яны аказаліся лёгкімі на пад'ём, адольвалі другі тур свайго бежанскага марафона – далей ад карычневай чумы. Людзі ішлі або ля фурманак, або гужам па сцяжынках абапал дарогі. У збоі вазоў і пешаходаў стараліся неяк выруліць аўтамашыны, ціха едучы на падфарніках. Трапляліся зрэдку і веласіпедысты. Былі яны наўючаны больш за мяне, таму я пару чалавек апярэдзіў.

На першым крутым спуску пачаўся паветраны налёт. Самалёты кінулі некалькі ракет і пачалі абстрэл гасцінца. Усе ў паніцы разбегліся па баках. Я быў звязаны са сваім роварам саюзам непаваротлівасці: перакуліць яго цераз канаву на абочыну было немажліва, таму я проста спіхнуў яго са сцежкі ў канаву, і сам прылёг побач у росную траву. Кулямётныя чэргі рэзалі па бруку, паднімаючы вогненыя пырскі. Я не ведаў тады яшчэ пра існаванне трасіруючых куляў, думаў, што гэта не кулі гараць, іскрацца, а іскры сыплюцца з каменяў, з бруку. Разбягаючыся, людзі паднімалі крык, коні пудзіліся, фурманкі перліся цераз канавы, абарочваліся, ламаліся, пасажыры крычалі, чуўся лямант дзяцей, стогны і просьбы параненых. Рабілася жудасна.

Але, як толькі налёт прайшоў, на тракт зноў высыпалі пешаходы, потым выплывалі ўцалелыя фурманкі з дабром, бежанцы аклікаліся па імёнах, збіраліся ў свае гурты і рухаліся далей. Сярод адступаючых шмат было вайскоўцаў, і гэта падбздзёрыла мяне: можа, мы дарма, можа, спынілі нашы гітлераўцаў... Непакойла ўсё ж тое, што супраць варожых паветраных драпежнікаў не вылятаюць нашы знішчальнікі, а агрэсары разбойнічаюць беспакарана.

Не памятаю дакладна, колькі паветраных налётаў давалося пераляжаць у прыдарожных раўках, мабыць, некалькі, бо перад Карэлічамі і ноч скончылася, а гэта ж усяго 22 кіламетры ад Наваградка.

У Вялікай Слабадзе была ўжо нармальнае вясковая раніца: свяціла сонца, крычалі пеўні, у небе лёталі ластаўкі. Я заехаў да сваякоў, мяне пачаставалі яечняй ды гарачанькімі блінцамі са смятанай. Дאпытваліся пра вайну так, нібыта я, па меншай меры, вайсковы карэспандэнт.

Тут жа, за Слабадой, недзе каля Пратасевічавага хутара, мяне зноў, аднаго ўжо, бо на палявой дарозе не было ні жывой душы, атакаваў паветраны драпежнік. Ратуючыся ад свісту куль, я кінуў ровар пасярод дарогі, а сам шмыгануў пад масток. І было дзіўна, што сцявратнік мой кружыцца і абстрэльвае аднаго чалавека ў полі. Падумалася, што мой ровар і рюкзак за плячыма зрабілі мяне вартай увагі мішэнню.

Пазней, у партызанах, давялося пераканацца, што гэта нейкая маньяцкая завядзёнка гітлераўскай Luftwaffe. Партызаны прывыклі да гэтага і прост та лажыліся спаць на лузе, пазіруючы пад забітых.

Па ярэміцкім мосце я не паехаў, пакаціў уздоўж заходняга берага Нёмана ажно да Сіняўскай Слабады і там пагукаў лодку. Мяне перавязлі на свой бок. Там я адчуў, што ўшчэнт здарожыўся, знябыўся за гэтыя двое сутак без сну і адпачынку. Тады яшчэ ў галаве не месцілася, што неўзабаве такое вось, нават куды больш цяжкое жыццё стане на два гады маёй партызанскай доляй.

Першыя непраспанія ночы з непрывычкі рабілі сваё. Ледзь валакучы ногі, я пакаціў свой самакат міма хаты ў гумно, разаслаў дзяругу на кучы мінулагадняга сена ў далёкім застаранку і запаў мёртвым сном. Недзе пад абед разбудзіў мяне хтосьці з хлопцаў, што дадыбалі з Наваградка пешкі. Грамада рашыла начаваць у Сіняўцы, а назаўтра адправіцца да граніцы. Туды ўжо вырушылі актывісты Сіняўска-Слабадскога сельсавета на чале са старшынёю Васілём Пазняком. Я выйшаў разгледзецца, што дзеецца на свеце. Аказваецца, сіняўскія сяляне, навучаныя ранейшымі войнамі, пазапрагалі коней, панакладалі на вазы дамашніх рэчаў, а больш каштоўнае дабро пазакопвалі, ды паехалі кіламетраў за два ад вёскі – у табар. Кароў пахавалі у кустах, а коней больш асцярожныя завялі ў лес, каб на выпадак чаго можна было схваць у пушчы. Конь у ваенную пару – самая ходкая і лакая рэч – не агледзішся, як забяруць у абоз. Забяруць, ды й памінай як звалі.

Мы выкапалі з бацькам яму ў гумне, апусцілі ў яе пустую скрыню ад жыта і, склаўшы туды зімовую вопратку і святочнае адзенне, нават мой ровар, забілі крышку цвікамі і прысыпалі такі ніштаватым пластом сухенькага пяску, а паверсе замаскіравалі патрухаю, так што і не пазнаць.

Потым бацька прывязаў да цапкоў дзве каровы, што стаялі цэлы дзень галодныя, нявыгнаныя на пашу і паехаў у табар. З ім выехаў і Жэня. Мачыха засталася яшчэ пакарміць цялят і свінней.

На вясковай вуліцы я сустрэў Карпюка, ён усё хадзіў ды распытваў сіняўскіх сялян пра жыццё-быццё. Алёша і сказаў мне навіну, што нашых сельсавецкіх актывістаў завярнулі ад старой граніцы. Звестка кінула мяне ў недаўменне: з аднаго боку, як жа так – раённае начальства выехала на машынах, а сельсавецкіх нават пешкі не пускаюць; з другога ж боку, мабыць, там дужа сакрэтная і надзейная абарона прышыкавана, калі нават актывістаў не пускаюць. Пайшоў я да Васіля Пазняка, і той, здарожаны, злосны, расказаў мне, лаючыся на чым белы свет, як усё было. Іх затрымалі вайсковыя, спыталі дакументы, паглядзелі, што заходнікі, і сказалі вяртацца назад. Будзеце шкодзіць немцу на месцы, пакуль не выжанем. Адзін Барыс Васілеўскі не паслухаўся. Можа, і добра зрабіў. Адкалоўся і пайшоў на сваю руку прабірацца цераз старую граніцу. Але ж нас папярэдзілі, і мы не рашыліся. Куды ж ісці? За шпіёна прымуць.

А што цяпер? – спытаўся я напраткі Васіля.

Хавацца трэба, што ж цяпер.

Нам, студэнтам, уласна кажучы, хавацца не было патрэбы. Чаго ад шкаляроў могуць патрабаваць?

Адвячоркам прыйшлі, гатовыя ў дарогу, хлопцы з Пагарэлкі – Іван Мацко, Аляксандр і Мікалай Бусько, з Лядак – Міша Мажэйка, Павел Уласевіч, Міша Бянецкі – усіх не прыгадаю. Сталі абмяркоўваць сітуацыю. Зрэшты і так яна была аж занадта яснай: калі не пусцілі актывістаў, дык нас і тым болей не пусцяць. А што рабіць? І гэта было ясна. Выганяць жа нашы немцаў, дык трэба падрыхтавацца ды падмагчы ў рашучы момант адсюль, з тылу. Адным словам, рашылі разыходзіцца і рыхтавацца: збіраць зброю, патроны, медыкаменты – усё, што патрэбна для вайны. Настрой быў цяжкі, панылы, мы адчувалі сябе адзінокімі, здадзенымі на свой уласны лёс. Гэта пазней ужо Іван Мацко, відаць, па чыёйсьці падказцы, прыдумае легенду, быццам яго пакінула Мірскае начальства стварыць камсамольскае падполле. Ніякага начальства ні ён, ні хто-небудзь з нас бачыць не маглі. Многае з таго, што гаварылася нам раней, у што верылася, аказалася проста фразамі, якія балбаталі казённым людзі па казённым патрэбе і для службовай карысці. Толькі ідэя была бездакорнай. Ідэя вабіла, каб ёй служыць. І для нас ідэя была не толькі духоўнай вартасцю, яна была і кавалкам нашага юнацкага жыцця, была рэальнаю грамадскай справядлівасцю, нацыянальнаю дружбай, была адкрытаю дарогай вучыцца, здабываць прафесію па густу, па здольнасцях, была пачуццём таварыскасці, зычлівасці – усім, з чым добра жылося.

На змярканні мы з Косцем перавезлі пагарэльскіх і лядзецкіх хлопцаў на той бок Нёмна. З імі пайшоў і Карпюк.

Вяртаючыся да лодкі, мы агледзелі пару пакінутых, загразлых у лагчынах вайсковых машын. Знайшлі адну вінтоўку без затвора, а другую спраўную. Забралі з сабою, схавалі ў штабелях дроў на сinyaўскім руме. Так быў закладзены пачатак нашага арсенала.

Дамовіліся разведаць, у якіх затопленых машынах пакінуты патроны, каб потым прыехаць на лодцы, вывезці ў надзейнае месца і схваць, каб не дасталіся ворагам.

Раніца назаўтра была такой жа ціхай і румянай, як і дзве папярэднія. Яна сустрэла сinyaўцаў нябачным відовішчам. Над Шчарсоўскім мостам – гэта кіламетраў шэсць уніз па Нёмне – пачуліся выбухі бомбаў, глухія выбухі ў ранішнім, яшчэ сонным паветры. Людзі, хто начаваў у вёсцы, высыпалі на магілкі і на загуменне. Далёка, за лесам, недзе ля моста, пачала біць зенітная артылерыя. Выбухі былі такія мяккія, як хлапкі папяровых кулькоў, калі іх заціскаюць за верх і пляскаюць далонню з-пад нізу. А ў небе выбухалі зенітныя снарады яшчэ мягчэй. З гэтых выбухаў утварыліся белыя аблокі. Атрымліваўся такі прыгожы дзённы феерверк. Усе ўглядаліся: ці ж трапяць. Але нічога не ўбачылі, толькі правей, недзе пад Плясосамі, азваліся іншыя зеніткі, напускаралі новых белых аблокаў. І зноў нічога.

Шчарсоўскі мост рабілі палякі, як стратэгічны аб'ект на выпадак вайны з СССР. Абапал берагоў узвялі высокі насып, відаць, з разлікам, што

на Нёмне будуць хадзіць нейкія баркі ці кацеры з мачтамі. Хадзілі тады пагалоскі, што на Нёмне і Сервячы паробяць запоры і на выпадак вайны вада будзе паднята і затопіць усё абалонне, як вясновай паводкай. Мост злучаў самую простую і кароткую дарогу цераз пушчу ад Карэлч – Шчорсаў паўз Кромань да Налібок. Не цяжка было здагадацца, што на тую пушчанскую дарогу звярнула наша адступленне, значыць, лепшая дарога на Мір – Стоўбцы была або блакіравана бамбёжкай, або перарэзана.

З самага ранку ажыла і загаманіла другая, зробленая яшчэ царскімі войскамі, дарога цераз заходні край Налібоцкай пушчы ад Турца на Ярэмчы, паўднёвей Сіняўскай Слабады цераз Рудзьму на Дзераўную, Івянец. У першую сусветную вайну салдаты збудавалі насупраць Ярэмч мост, ён цягнуўся па нёманскім абалонні кіламетры два, хоць Нёман летам, калі ўваходзіў у берагі, меў там усяго метраў сорок шырыні. Затое вясною, у разводдзе, ён разліваўся, як вокам сягнуць на дзесяткі кіламетраў. Польскія ўлады захоўвалі гэты драўляны мост, былі аб'ект вайсковага прызначэння, але ўтрымліваць яго дорага каштавала, таму па абалонні пачалі насыпаць насып. Высыпалі за кошт дарожнай павіннасці сяляне, вазілі пясок, бо жвіру поблізу не было, дарога атрымалася нікудышняй, вясною насып часта прарывала паводка, урэшце рэшт і мост пад самым рэчышчам прыйшоў у нягоднасць, яго рамантавалі, латалі, але не аднаўлялі. Пры савецкай уладзе мост прызналі непраезным, перасталі рамантаваць, а ніжэй яго змайстравалі новы – пływун на пантонах. Па гэтым мосце і хлынула наша адступленне, недзе ўжо прыпыненае праціўнікам на Варшаўскім шляху каля Стоўбцаў, а мо і супраць Міра. Над ярэміцкім мостам таксама, як і над шчарсоўскім, зараўлі самалёты, грывнулі бомбы, але тут не аказалася зенітак, каб папудзіць налётчыкаў, не было поблізу лесу, каб хавацца, скрозь луг ды паша – голы бубен. Можа, таму і рассыпаліся адступаючыя чырвонаармейцы па дарозе ажно да Сіняўскай Слабады і ніжэй, спрабуючы пераправіцца зводдаль ад асноўнай пераправы.

Праціўнік, маючы рашаючую перавагу ў паветры, налятаў эшалонамі, скідаў бомбы, паліваў пераправу кулямётным агнём, скучаныя машыны гарэлі, урассыпную разбягаліся людзі. Пры налётах паднімалася паніка, кожны стараўся адбегчыся далей або хоць куды ўтуліць голаву. На мяне чамусьці, як і на іншых вясковых маладзёнаў, не находзіў страх.

У сельсавеце, які размяшчаўся ў будынку былога пажарнага дэпо і клуба, было адкрыта акно, на ім стаяў радыёпрыёмнік, а вакол гурт людзей, якія слухалі і каменціравалі звесткі совінформбюро. Да вяскоўцаў падыходзілі адступаючыя салдаты і дапаўнялі радыёінфармацыі звесткамі, якія пачулі, падзеямі, якія бачылі. Асабліва балючае ўражанне і спачуванне выклікалі ў мяне лётчыкі, якія пешкі прабіраліся на ўсход, горка наракаючы на лёс, які пазбавіў іх самалётаў. Некаторыя ў адчаі бачылі віну ў шкодніцтве, з-за якога машыны аказаліся незапраўленымі і пагарэлі, не ўзляцеўшы, на аэрадроме.

Я не злазіў з лодкі ў часе бамбёжак, перавозіў нашых салдат, тых, што не ўмелі плаваць, ды, утыкнуўшыся ў водную перашкоду, сноўдалі па беразе сюды-туды, чакаючы на нейкі шчаслівы выпадак ці на які мудры загад, па якім Нёман перасохне і прапусціць на той бок. Мая лодка была для адступаючых цудоўным казачным прадметам, рукою добрага лёсу, працягнутаі насустрач цяжкой салдацкай долі. У лодку нашушквалася столькі людзей, што мне кожны раз даводзілася нямаля часу ўгаворваць, каб сышло з палавіну пасажыраў і пачакала да другога рэйса. Вылазіць, вядома, ніхто не хацеў, паміж байцамі, калі не знаходзіўся ў групе нейкі камандзір, пачыналіся спрэчкі. У ходзе спрэчак стыхійна вылучалася валявое ядро, якое рашала, каму застацца ў лодцы, а каму вылазіць на бераг і чакаць. Наслухаўшыся гамонкі, я адпіхваў лодку ад берагу, скіроўваў носам наўскасяк плыні і, як факір, супакоўшы пасажыраў словамі: “ціха, ціха, спакойненька” – пачынаў па-нёманску хутка працаваць вяслом, адчуваючы, што пры такой нагружанасці мая лодка стала нейкім непаваротлівым, непаслухмяным карытам, якому толькі дай волю згаварыцца з плынню, дык ніякай сілай ты іх не разарвеш, не згрунтуеш лодкі, і пагоніць цябе вадою, панясе ўніз, а то перавернецца пад хвалю борт, дык вось і хлебана лодка вады і пойдзе сабе на дно, як тапор.

Я ўжо шчасліва адолеў глыбокае месца, але яшчэ не чуў пад вяслом дна, усё махаў, чакаючы хвалі, калі нарэшце канец вясла шаргане па пясочку і, падруліваючы наперарэз хвалі, прыцэлюся да зялёнага лапіку палогога берагу, дзе маім няплаўкім пасажырам зручна будзе сысці на сушу.

І раптам у небе загуло, затрашчала. На Нёман з віскатам паляцелі бомбы, ды так трапна, што як бы нехта гнаў страку на вялізнай швейнай машыне, і куды тыкалася іголка-бомба, там уздымаўся пышны фантан вады. Пакуль я гэта дзівіўся, прыкідваў, ці абміне нас бомба, мае пасажыры, хоць не ўмелі плаваць, кумельгам кульнуліся ў воду і, трымаючыся за барты, зыбалі маю пасудзіну то на адзін, то на другі борт. Я спрабаваў балансіраваць, лаяўся, але рыўкі былі такія сумбурныя, што на нейкім з іх я сам страціў раўнавагу і плюхнуўся ў ваду. Мне шанцавала, ні разу за дзень лодка не перакулілася на глыбокім. Толькі самыя нярослыя не даставалі часам дна і сутаргава бултыхаліся, трымаючыся за лодку-тапляка. Пачуўшы пад нагамі дно, я браўся падпіхваць лодку, якою ўжо завалодвала плынь, да берагу. Смялейшыя і больш смекалістыя байцы адразу браліся мне дапамагчы. Ніжэй, куды нас зганяла, быў адмел і гак, рака мяльчала, і ўсе, нават самыя нізкія ростам байцы, брылі ўжо па дне. У шаматаніне мы забываліся пра страх. Праходзіла паўз нас тое бомбавае шывто, толькі цела адчувалася ў вадзе ўзрыўная хваля. Мяне дзівіла тады, чаму гэта я менш палохаюся бамбёжкі, чым адступаючыя салдаты. Я не цяміў, што тут дзейнічала дурная фармальна логіка: раз я не ўзброены, дык па мне і страляць ніхто не павінен, і бомбы на мяне не ляцяць, хіба толькі выпадковыя. Адным словам, была смеласць дурня. І рызыка акуплялася ўдзячнасцю перавезеных салдат. Асабліва нас тойліва

Ўдзячнасць выказвалі чарнявыя сыны Сярэдняй Азіі. Пасля аднаго ўдачнага рэйса адзін прыгожы узбек спытаў, як мяне завуць, і, дастаўшы з рюкзака новенькія паркалёвыя трусы, падаў мне свой найўны падарунак. Я паспрабаваў адмовіцца, дык усе мае пасажыры сталі так дружна абурацца, што я ўжо не рады быў сваёй сціпласці. Каб згладзіць інцыдэнт, павёў я гэтую партыю за гору, у Казечыну, дзе сіняўскія жанчыны адкрылі самадзейны харчовы пункт: варылі ў вялікіх чыгунах бульбу, зносілі малако, хлеб, нават сала і кармілі салдат.

Пад вечар ад бамбёжкі загарэўся канец вёскі. Згарэла і наша сяліба...

Назаўтра яшчэ перапраўляліся нашы. Было шмат параненых. І я першы раз убачыў жахлівую рэч. Давялося перавязаць аднаго параненага, якому асколкам знесла ўсе мышцы з пляча і часткова з грудзей. Бінты закарэлі. Я адмываў іх рыванолем, зусім невядомым мне да вайны лекам, які аказаўся самым важным цяпер. Бінты адмочваліся блага і не хацелі адставаць. Ранены скавытаў ад болю, а потым страціў над сабою кантроль і ляў мяне матам, нібы я быў вінаваты ў яго бядзе. Калі я ўсё ж адкалупаў тыя бінты, дык ва ўпадзінах, запоўненых гноем, убачыў, як поўзалі чэрві. Я ледзь не самлеў. Заўважыўшы мой спалох, таварыш параненага супакоіў мяне: “Нічога, яны ачышчаюць рану”.

К вечару адступленне стала сціхаць. Ішлі пераважна невялікія, але арганізаваныя групы з камандзірамі на чале. Людзі змардаваныя і маўклівыя. На спробы роспыту адказвалі рэплікамі: “Продали. Продали”. Яны ўжо распыталіся пра глухія дарогі праз пушчу.

Ноччу мы з Косцем падаліся на промысел. Быў небяспечны, але адзіны момант: нашы, лічы, адышлі, а немцы яшчэ не прыйшлі. Самы час раздабыць зброю. Косця днём нагледзеў у затопленай сярод Нёмна машыне скрынкі боепрыпасаў. Іх аказалася шмат: трынаццаць скрынак патронаў, у кожнай па дзве, запаяныя цынкам, і дзве скрыні гранат. Мы пераносілі іх у лодку па дзве, везлі на пясчаны гак, а там згружалі. Потым выкапалі глыбакаватую траншэю да самай вады і клалі скрыню пры скрыні. Засыпалі пяском і залілі вадой. Гэта аказаўся надзейны спосаб маскіроўкі. Потым узяліся за іншыя машыны, у якіх я днём нагледзеў пакінутыя вінтоўкі. Іх мы проста патапілі ў надзейнай завоіне, каб потым забраць, пачысціць, змазаць і захаваць надзейна.

Напрацаваліся мы і страху наеліся ўдосталь. Баяцца было чаго: і нашым няпроста вытлумачыць, навошта хаваеш зброю, а немцам дык і не спадзявайся – рыхтуйся на той свет. Асцерагаліся мы і сіняўскіх людзей: мала хто можа наткнуцца. Пад покрывам ночы некаторыя сквапныя ды адчайныя мужчыны хадзілі шукаць у машынах пакінутае адзенне, вайсковую бялізну, ежу. Тутэйшы сведка нашай баявой аперацыі мог бы аказацца горшым за чужога.

Ноч тая стала рашаючая не толькі для нас з Косцем, але і для лёсу партызанскага руху ў нашай зоне. Мы падрыхтавалі цэлы арсенал.

Прайшоў яшчэ дзень. Пайшлі чуткі, што немцы занялі Стоўбцы, Мінск, тое адрэзалі, гэта перарэзалі, але ў Сіняўскай Слабадзе іх не было відаць.

Пасля пажару, раніцай, мы з суседам Мішам Бандарыкам рашылі пераехаць на той бераг і пашукаць сякераў, пілаў, чым адбудоўваць спалення хаты, але пачулі ў адной машыне стогн раненага. Падышлі і знайшлі савецкага капітана з прастрэленаю нагой. Куля прайшла праз сцягну, засела недзе глыбока на бядровай косці. Стрэліў незнарок свой няздарыца. І, галоўнае, так напалохаліся вінаватыя сябры па няшчасці, што сказалі: “Пойдзем у разведку за Нёман, паляжы, вернемся, забярём”. І не вярнуліся.

Расказваючы гэта, Васіль Васільевіч, – так звалі параненага, – заплакаў ад болю, ад таго болю, што ўдарыў яго па душы, болю, мацнейшага ў тысячу разоў за той, што тузаў яго параненаю нагою, ад болю святога, ад подла і груба разбіваемай жывёльным эгаізмам веры ў святасць ідэалаў. А той эгаізм знаходзіў, відаць, як я сёння бачу і бачыў тады, арганізацыйна-бюракратычнае апраўданне: “Што там адзін паранены баец, падумаеш, толькі клопат для Радзімы. Не сходзіць жа з машыны здароваму дзеля параненага. Здаровыя грамадзяне патрэбны больш, яны карысныя, а машына загрузана да адвалу”. Бюракраты вырашаюць такія праблемы лёгка – “за Радзіму” і не пытаюцца ў яе думкі, яны ж яе прарокі і душазагадчыкі. Апраўданне ардынарнай подласці пры дапамозе патрыятычнай святасці – звычайны цынічна-папулярызатарскі прыём звырадных у шчылінах апарату ўлады бюракратаў.

Васіль Васільевіч заплакаў, закрыў вочы рукамі, і ў гэтых яго гаручых слязах я адчуў дакор сабе, бо я гатовы быў больш спакойна перажываць гэтыя праявы чалавечага эгаізму, значыць, ён пераўзыходзіў мяне чуйнасцю да парушэння кодэксу братэрства людзей, грамадзян перад тварам пагрозы для нашай агульнай найвышэйшай каштоўнасці – Радзімы. Мне стала сорамна, і я памкнуўся неяк выказаць спагаду Васілю Васільевічу, дакрануўся да яго рук, пачаў адрываць іх ад вачэй. Той пачаў прыходзіць у сябе, але крыўда перайшла ў злосць: “Напрасно, напрасно наган выбросил там в кусты из машины... Перестрелял бы гадов – всех до одного...”

Забралі мы параненага з дзядзькам Мішам. Паклалі ў лодку і прадукты, што былі ў машыне: цукар, кансервы, карашкі – ахвотней возьмуць чалавека з харчам на машыну там, за Нёманам. Павёз я яго ў лодцы адзін уверх да Сіняўскай Слабады. Раніца была ціхая, лагодная, толькі ад нёманскага канца вёскі несла гарэлым. Двойчы наляталі смалёты, усё яшчы бамбілі пераправу, хоць яна ўжо амаль заглухла, абстрэльвалі з кулямётаў лазняк, пад які я зацягнуў лодку, каб прыхавацца. Ля Сіняўкі выцягнуў лодку на бераг, схадзіў па хлопцаў-камсамольцаў, тыя раздабылі санітарныя насілікі і прынеслі параненага на двор да майго хроснага Сашы Васілеўскага. Там я перавязаў рану. Сапраўды, яна была небяспечнаю, глухою. Яна ўжо загналася, бядро апухла. Мы панеслі яго на дарогу.

Уладкаваць на папутную машыну не ўдалося, ён застаўся ў хаце хроснага. Чалавек аказаўся інтэлігентным – інжынер-харчавік і інжынер-будаўнік у адной асобе. Быў прызваны ў армію будаваць умацаванні на новай граніцы.

Пры шырокай прафесійнай адукаванасці і агульнай культуры, ён, на маё недаўменне, не ведаў зусім ніводнай замежнай мовы, таму, зразумела, баяўся першай сустрэчы з немцамі, каб не дастрэлілі, прыняўшы за камісара ці разведчыка. Я дастаў для яго слоўнік і падручнік нямецкай мовы для дзесяцігодкі. Паранены зубрыў, але не далёка мог зайсці за пару дзён, таму прасіў мяне напярэлі Бог не пакідаць яго, калі з’явяцца немцы.

І вось настаў гэты час няпэўнасці.

Мы з бацькам корпаліся на пажарышчы, спадзеючыся знайсці, можа, яшчэ прыдатныя прадметы гаспадарчага ўжытку, як пачуўся ў вёсцы трэск матацыклаў і воклічы: “Немцы! Немцы!”

Матацыкл разведкі дамчаўся да спаленага канца вёскі. Камандзір стаў падклікаць людзей і нешта гергатаць. Тыя заўважылі мяне, калі я сігаў цераз пажарышча да Васілеўскіх, і пазвалі за перакладчыка. Я спяшаўся да параненага, таму ніяк не мог зразумець, што трэба немцу. Той меў дэфект мовы, а я і правільна вымаўленьня нямецкія словы не заўжды схопліваў, прывык да пісанай мовы. Гэты ж балбатаў: “Wo ist die Küche?” “Wo ist die Küche?”¹⁵ І нерваваўся, размахваў рукамі. “Hier muß die Küche sein?”¹⁶ Я падумаў, што яго цікавіць салдацкая кухня, якую пакінулі на аселіцы нашы вайскоўцы, а мужыкі паспелі ўжо яе распатрашыць: нехта вывалак кацёл (добра будзе на запарнік для бульбы і самагонкі часам выгнаць прыдасца), нехта іншы абрэзаў пакрышкі з калёсаў (добра будзе лапці падшыць). Перапалохаўся я не на жарт. Толькі шчэ не хапала. каб уцягнулі ў пошукі казённай маёмасці мяне, а, знайшоўшы той кацёл, кагосьці пакаралі. У такіх сітуацыях вясковая гамана вінаватым робіць свайго, а не чужынца (вядома, гергатаў, гергатаў ды і падаткнуў).

– Ich weiß nicht, Herr Oberst,¹⁷ – амаль шэптам, не ў сіле скрыць свайго спалоху, выпаліў я.

Немца не пераконвалі ні словы, ні інтанацыя. Ён разгарнуў карту і, злуючыся, стаў тыкаць пальцам у яе: “Verflucht, hier ist Kirche, sieh mal!”¹⁸. Я зазірнуў у карту і ўбачыў, што побач з Сіняўскай Слабадой, якраз насупраць яго ногця, стаіць крыжык. Як промень сонца, асвятліла мяне здагадка – дык гэта ж царква – Kirche, а не Küche.

– Die Kirche ist verbrannt, – выпаліў я як пакупнік, якому шанцуе абмяняць каштоўны тавар на пустое месца.

– Ist gut, ist gut¹⁹ – уцешыўся немец.

¹⁵ Дзе тут кухня? Дзе тут кухня?

¹⁶ Тут павінна быць быць кухня?

¹⁷ Я не ведаю, пан палкоўнік.

¹⁸ Пракляцце! Глядзі, тут жа царква!

¹⁹ Добра, добра!

Дапытваўся, ад чаго яна згарэла, калі і хто спаліў. Я з прыціскам сказаў, што надоечы нямецкія самалёты. Ніякага ўражання на дзябёлага з касматымі рукамі афіцэра мой прыціск не зрабіў. Я падумаў, добра, што нарэшце магу выкруціцца ад яго, пабегчы да Васіля Капітанава, які, напэўна, хвалюецца, можа і лае мяне баязліўцам, падманшчыкам, ды і цётка Надзя, і хросны, і дзеці іхнія ў трывозе.

Немец, аднача, даў знак, каб я не адыходзіў. Ён хацеў малака. Нейкая жанчына прынесла яму збанок так сабе, на ўсякі выпадак, каб задобрыць гэтую нечысьць – пі, можа, лопнеш. Толькі я, улучыўшы момант, стаў зноў адыходзіць, як немец, адарваўшыся ад збана, грозна крыкнуў: “Halt!” “Zurück!”²⁰. Ён загадаў завесці яго да таго гаспадара, дзе была б чыстая хата і смачная шынка або дамашнія вэнджаныя каўбасы – яму трэба заказаць стол для паноў афіцэраў.

Толькі гэтага мне не хапала. Я стаў, як умеў, тлумачыць, што тут “ein armes Dorf”, што жывуць у гэтай вёсцы вельмі бедныя людзі і каўбас ды шынак не ядуць, бульбай ды малаком жывяцца. А ў многіх, і ў маёй сям’і таксама вось, бачыце, усё згарэла.

– Keine Wurst, Herr Oberst, – развёў я рукамі.

Але той наморшчыў бровы і ўзяў мяне за шыварат. Садраў з галавы шапку і, убачыўшы абстрыжаную пад машынку голаву, гаркнуў:

– O, verflucht! Bist du Sowjetsdoht!

Я стаў аднеквацца, спасылацца на людзей. Вяскоўцы мяне абкружылі і, як гусі, сталі адзін перад адным умалёгваць немца: “Паночку, ён наш, тутэйшы, а во, дальбожачкі, іхняя хата там стаяла, ды згарэла толькі што”. Немец зразумеў жэсты, начапіў на мяне шапку, але за каршэнь трымаў і гнаў сваё: пытайся, вядзі і пытайся. Абед павінен быць!

На маё шчасце, да шумлівага гурту падбегам падкраўся Пратарэй.

– Чаго ён хоча, Валодзя? – пацікавіўся вядомы ў вёсцы камбінатар.

Я, не хаваючы іроніі, адказаў:

– Хоча шынкi, каўбас для афіцэраў. Дагадзі вось панам...

– А чаму ж, – здзівіўся Пратарэй, – калі для паноў афіцэраў, то скажы мая гаспадыня – хадзяйка! Яна, ты ж знаеш, умее, яна зробіць! Скажы пану, няхай ідзе са мной. Са мной, паночку, пойдзем. Прошу. Прошу...

У мяне як камень з плечукоў зваліўся. Немец здагадаўся па жэстах, што гэты селянін згодзен частаваць паноў афіцэраў. Не даючы апамятацца немцу, я сказаў, што мушу ісці, бо даглядаю цяжка хворага, які патрабуе апекі. Ахвяра пажару. Валасаты грубіян махнуў рукою.

Толькі ўскочыў я ў хату да хроснага і пачаў супакойваць Васіля Васільевіча, які, відаць, разнерваваўся, бо на ілбе і на твары выступіў халодны пот, як у кухню ўваліліся тры чалавекі нямецкіх салдат, агледзеліся – і да нас. Убачыўшы расцягнутага на падлозе савецкага вайскоўца, яны сумеліся. Нешта бурна між сабою загергталі. Я ўлавіў толькі інтанацыю недаўмення і кінуўся, перабіваючы іх, гаварыць, што

²⁰ Стой! Назад!

паранены не можа хадзіць, яму спешна патрэбна аперацыя, куля засела ў бядровай косці.

Адзін салдат выйшаў на двор, а два насцярожыліся ў пакоі ля кухонных дзвярэй.

– Чаму ён тут? – дапытваліся салдаты. І ніяк не хацелі зразумець майго тлумачэння, што гэта я прынёс яго сюды з-пад рэчкі.

Неўзабаве трэці салдат вярнуўся з ваенным фельчарам ці доктарам – нашывак у яго на пагонах я не разглядзеў – і яшчэ з нейкім афіцэрам. Выслухаўшы мяне, фельчар дастаў з медыцынскай сумкі ножніцы, разрэзаў бінт, адлупіў яго жывасілам ад раны, ажно бедны Васіль Васільевіч пабялеў, закусіў губу. Немец выпрастаўся, пацвердзіў таму другому, што рана сапраўдная, і яны выйшлі. Я выцер ватаю кроў, нанова перавязаў нагу. Мы сцішана маўчалі.

Салдаты аказаліся аўстрыйцамі, у нядаўнім мінулым рабочымі. Яны завіхнуліся варыць каву, адкрылі свае кансервы і нават пачаставалі Васіля Васільевіча. Той, знясілены, пачаў настойваць, каб я распытаў, ці бяруць яны ў шпіталі параненых савецкіх палонных. Тыя запэўнілі: “Натуральна”. Тады Васіль Васільевіч даручыў мне даведацца, дзе іх палявы шпіталь. І мне казалі, што ў Кашчыцавым двары – гэта кіламетраў пяць, каля самага Турца. Рана яго моцна гнаілася, пайшло запаленне, і ён баяўся гангрэны, таму рашыўся любой цаной дабіцца аперацыі. І зноў насеў на мяне. Я пабойваўся ў прыфрантавой неразбярэсе адлучацца ад дому. Напалохаў мяне канфлікт з-за стрыжанай галавы. Але ранены ўгаворваў, упрошваў. Ён разумеў, што ў прыфрантавых часцей лягчэй дапрасіцца, чым у акупацыйных улад, якія хутка ўступяць у свае правы. І ўгаварыў мяне Васіль Васільевіч. Не ведалі ні ён, ні я, як, відаць, і многія радавыя салдаты-немцы, што міжнародная канвенцыя аб ваеннапалонных гітлераўцамі на ўсходнім фронце не захоўвалася.

Дабраўся я да Кашчыцавага двара к абеду. Знайшоў начальніка шпіталя. Гэта быў пажылы, салідны з выгляду чалавек, у званні палкоўніка. Ён выслухаў мяне і спытаў, дзе паранены, пакажы яго. А калі я адказаў, што ў вёсцы, пяць кіламетраў адсюль, ён проста запрапанаваў: “Прывязаі!”

Гэтая вестка падбздзёрыла Васіля Васільевіча, ён паслаў мяне па тых хлопцаў, што неслі яго: няхай занясуць у шпіталь. Я пайшоў угаворваць. Сабраў чатырох камсамольцаў. Мы паклалі параненага на насілку, паставілі насілку ў лодку і волакам цягнулі да Ярэмч, а там на руках занеслі ў Кашчыцаў двор. Я ўжо радаваўся, што нарэшце жыццё савецкага афіцэра будзе выратавана. Пабег зноў шукаць начальніка шпіталя, але выйшаў зусім іншы чалавек і сказаў, што шпіталь ужо зняўся і начальнік выехаў. Я стаў тлумачыць, што ён абяцаў аперыраваць савецкага афіцэра і вось я з сябрамі яго прывёз.

Немец недаўмяваў і некалькі разоў перапытваў, не верачы сабе, а потым саркастычна зарагатаў з мяне, як з дурня:

– Ты што, не ведаеш, не разумееш, што нямецкі шпіталь служыць для нямецкіх салдат і афіцэраў?

У мяне апусціліся рукі. Няўжо так подла пажартаваў з мяне начальнік шпіталя? Як растлумачыць гэта ўсё параненаму, хлопцам?..

* * *

Вёска наша пачыналася ад самага берагу Нёмана і цягнулася з захаду на ўсход, у кірунку Рудзьмы, Рудзьмянскага бору і тракту, што вёў з Ярэміч цераз Дзераўную на Налібокі. Вясковая вуліца, метраў за дзвесце ад рэчкі, якраз за хатай краўца Аляксея Клаўсуця, разгаліноўвалася: налева і назад паварочваў пасынак – вулачка, бо асноўная вуліца натыкалася на пляц Фаніка Васілеўскага на перахлябіну, якая ў самыя высокія павадкі становілася дадатковым рэчышчам, прорвай. Тут гаспадары баяліся сяліцца. Але ішоў час, людзі нараджаліся, сем’і множыліся, будавацца не было дзе, дык адважылася пару чалавек і тут паставіць хаты. Аднаму такому аптымiсту ў часе павадкі шчупак ускочыў у печ, гаспадар злавiў таго слаўнага шчупака, калі пачала спадаць вада. Гэтае здарэнне ўвайшло ў вусныя паданні сiняўцаў.

Самая сярэдзiна перахлябiны ўсё ж заставалася незабудаванай, i вёска дзялiлася на два канцы. Усходнi канец, што ад лесу, таксама меў сваё разгалiнаванне i дзве вулачкi, бо насупраць галоўнай вулiцы ўздымалiся пячаныя выдмы, па якіх не праехаць з возам. Дарога непазбежна расступалася перад гэтай перашкодай, утвараючы другую лiтару У. З вышнi сiняўскiх буслоў вёска выглядала як дзве лiтары У, пастаўленыя адна супраць другой нiжнiмi канцамi абাপал перахлябiны, па якой вёснамi шыбавала вада, а летам зелянелi паплавы ў лужынах, квакалi жабы.

Нёмнавы канец вёскi аддзяляўся ад ляснога, i гэты падзел даваў повад для канфлiктаў. Была, вiдаць, i iншая прычына: можа, тое, што вёска засялiлася не адразу, – спачатку заходнi, а потым усходнi канец, i прынямонцы лiчылi сябе больш пэўнымi гаспадарамi.

Увогулле абодва канцы жылi быццам дружна, людзi сустракалiся, памагалi адны адным у рабоце i цяжкой патрэбе, сем’i таго i гэтага канца раднiлiся, але, недзе ў глыбiнi, у падсвядомасцi таiлася адчуванне: “Ага! Мы з гэтага канца, мы лепшыя. А яны за нас першымi быць не могуць, бо яны з таго канца! Таму мы самыя лепшыя, i яны, з таго канца, павiнны перад намi карыцца, аддаваць нам пашану цi хоць добра помнiць, што мы з гэтага канца”. Носьбiтамi гэтых прэстыжных амбiцый былi ўроджаныя задзiры, забiякi, адным словам, апантанцы. Выбухала гэтая драпежная звадка ўжо ў дзяцей: мы, бывала, у часе гуляў зводзiлiся бiцца з тым канцом на школьным двары, на каўзолi цi на вадзе ў часе купання.

Адно толькi мiрыла i гуртавала нас: патрэба сумесных псотлiвых дзеянняў супраць палявiкоў-заямонцаў. Гэтыя “чучманы” не былi вазакамі, нi плытнiкамі, як нашы бацькi, яны былi печаседамі, толькi i ездзiлi ў лес купiць сабе дроў на ўласны ўжытак. А дрэвы ў нас лiчылiся вартымi сапраўднага вазака, дроў i баба можа з лесу прывезцi, дарэчы,

сіняўскія жанчыны часта ездзілі ў лес па дровы, калі мужчыны працавалі на заробках. Чучманы ж пхаліся ў лес па дровы, калі сіняўцы ўжо недзе ў самых далёкіх воступах – Галын-бор, Мядзведзь-лес – тралявалі таварнікі, а мо і панакладалі на сані. А вярталіся занямонцы першымі, адразу пасля абеду, і не ішлі пры сваіх вазах, як нашы, сіняўскія вазакі, не беглі ад саняў да козачкі на крутых заваротках, а сядзелі высока на дровах, захутаўшыся ў суконныя буркі, з насунутымі на самыя вочы башлыкамі, пастуквалі нага аб ногу ў тоўстых валёнках. Сядзелі важна, падаслаўшы пад зады мяшкі з недаедзеным сенам, непаваротлівыя і самазадаволеныя. Даймалі нас сваім выглядам чужыя чучманы-палявікі. Іх інакшасць, адрознасць ад сіняўскіх вазакі, раздражняла нашы хлапечыя ватагі, вызывала агрэсіўныя пачуцці.

Прытаіўшыся за кухняй, што стаяла над самым берагам Нёмана, мы выстаўлялі дазор, які пільнаваў, пакуль будзе ехаць найцяплей закутаны, найбольш непаваротлівы чучман. Па сігналу ўсе выляталі, падкрадваліся да воза, чапляліся за сані, за дровы, аблеплівалі воз, як мурашы, з'язджалі з горкі на нёмнавы лёд, а там, на крутым павароце, калі сані ішлі па ўхабу, піхалі іх, памагалі возу кульнуцца. Інэрцыяй скідала чучмана з воза, конь часта ламаў аглоблі, выпрагаўся і пёр, ашалелы, ажно пад Ярэмчы, а мы з гіканнем і свістам, з воклічамі помслівай радасці, давалі драла ў другі бок – пад рум, у кірунку Добрачы, дзе працавалі нашы сіняўскія дзецюкі і ў крыўду бы нас не далі.

Чучман, абтрасаючыся са снегу, кідаўся наўздагон, але, уцяміўшы, што мы пабеглі да сваіх мужчын, мацюкаўся, лаяў нас байструкамі і вяртаўся да свайго перакуленага воза, развязаў вяроўкі і ланцугі і перакладваў дровы нанова. Гэта і трэба было нам – ураўнання чучманаў з сіняўскімі вазакі, якія стануць вяртацца з лесу толькі на сутонку, хоць выехалі яшчэ доўга да світання. Помслівай была наша дзіцячая справядлівасць, надавумленая суровым лёсам нашых бацькоў-вазакі і плытнікаў.

І вось тыя дзіцячыя забавы, тыя мадэлі гуртавання двух канцоў вёскі задзейнічала ў час акупацыі па-іншаму. Прапалі, як пыл, здзьмухнуты ветрам, не толькі антаганізмы паміж “канцамі”, але і паміж усёю вёскаю і занямонцамі-чучманамі.

Абвастрыўся антаганізм іншы – з далёкімі ганакамі, гэта значыць, з людзьмі з-пад пушчы, якія гаварылі не гэты, а гэны. Ганакі раней нас не чапалі і моцна не абыходзілі, мала што яны былі католікамі. Прывозілі яны нам прадаваць паліву: збанкі, місы, цёрлы, глякі – і прадавалі менай: насып збанок жыта – і забірай збанок. Прадавалі і драўляны посуд: кубельцы, дзежкі, цабэркі, ражкі, бойкі, нават балеі, плата таксама была натуральнай: збожжам, толькі насыпаць трэба было не тую пасудзіну, якую чалавек купляў, а столькі гарцаў, на колькі дамовіліся. Гарнец у кожнага бондара быў свой. За верацёны плацілі матэрыялам – сухімі бярозавымі плашкамі. Ганакі былі бяднейшыя на збажыну, чым сіняўцы, калі так ганяліся за кубкам і збанком жытніх зярнят. І не было ў нас да ганакоў ні зайздрасці, ні злосці. Але ў акупацыю адтуль, з-за пушчы, сталі прыходзіць паліцаі, ды

такія злосныя, відаць, польскія яшчэ, а за паліцаямі – самагоншчыкі з падгорчанай сінім каменем атрутнаю гарэлкай. Праўда, нас неўзабаве адпісалі ад Налібокаў, а прыпісалі да Міра, і Нёман зноў стаў засланыць вёску ад няпрошаных гасцей. Але пакуль належалі да Налібокаў, сіняўцы гатовы былі аб’явіць героем злодзея Фельца, які яшчэ пры Польшчы ездзіў за пушчу красці сена ў ганакоў. І краў ён з выдумкай. Паклаўшы на воз стажок, утыркаў на стажор’і кіёк з таблічкай, на якой яшчэ дома выпісваў хімічным алоўкам надпіс:

Я сам Марко, касіць сена было жарко,
а ты касіў – то чорт цябе прасіў,
а як прыйшоў мароз, то я за сена – ды павёз.

Калісьці Фельца асуджалі, а цяпер успаміналі яго фіглі паблажліва, нават зларадна – дапякаў вунь ганакам, так ім і трэба.

Наяўнасць агульнай небяспекі гуртавала вёску. Прынёманскі канец згарэў, згарэла школа, царква, клуб, крама – усё чыста да нашай сям’і ўключна. На правым баку вуліцы пажар спыніўся зноў жа на нашым былым апусцелым пляцы, а левую выратавала прагаліна агародаў, што была за будынкамі. Той ацалелы канец адчуў патрэбу дапамагаць пагарэльцам.

Нарастанне рэпрэсіі акупантаў знімала даўнія лакальныя звадкі, людзі пачалі салідарызавацца перад пагрозай і агульным вялікім злом.

Перад вайной і сіняўскія падшыванцы ўжо не перакульвалі занямонцаў з дровамі пры спуску на Нёман, як гэта рабілі мы, бо і палевікі атрымлівалі ад савецкай улады, пасля памятнага верасня, аднолькавыя нормы лесанарыхтовак і лесавывазкі. Спускалі, тралявалі, вывозілі, як міленькія, на сіняўскі рум авіябязрозу, рудстойку і ўсё такое. Толькі платы засталіся цяжкой прывілеяй сіняўцаў. А вайна дык нагул параўняла ўсіх, нават паставіла лесавікоў у лепшае становішча, чым палевікоў: сюды не было ўсё ж такога доступу жандармам і паліцыі – далёка дабірацца. Зацішней тут было, абы свае не выдалі. На жаль, відаць магло. Смелелі ў некаторых языкі адпомсціць былым сельсаветчыкам, дзесяцідворнікам і іншым актывістам за той страх, за чуткі пра высылку... Але ўсё ж у Сіняўцы неяк абышлося. Вельмі мала было такіх падкіх да парахункаў, і яны баяліся пачынаць, каб не атрымаць здачы.

Першы выпадак парахункаў здарыўся не ў Сіняўцы, а ў Пагарэлцы. Было гэта першай восенню. Па нечых даносах на вёску наляцеў карны атрад шукаць зброі ў былых калгасных актывістаў і камсамольцаў. За зброю пагражала смерць. Гэта ведала ўся аколліца. Яшчэ ў першыя дні акупанты расстралялі за знойдзеную вінтоўку маладога, гожага Пратасевічавага сына, што жыў на хутары паміж Лядкамі і Вялікаю Слабадой. А потым немцы выкрылі падпольную арганізацыю, якая складалася з былых польскіх чыноўнікаў і маянткоўцаў. Яны хаваліся і таіліся ў свой час ад савецкай улады, а пры немцах адразу аб’явіліся і сталі даходзіць свайго смялей. Ім карцела аднавіць буржуазную Польшчу. Акупанты неяк праведалі пра гэту арганізацыю, зародкі якое адносіліся,

відаць, яшчэ да часу ўсталявання савецкай улады ў 1940 годзе. Даведаліся немцы і – расстралялі маладога пана Кашчыца і былога дырэктара Ярэміцкай школы Кароля Берначыка, які пры саветах ціха настаўнічаў у Лядках.

Пагарэлыя гаспадары з нашай вёскі аказаліся разваротлівымі. Параішыўся, рашылі не спаць у шапку, а нацягаць лесу на будову, пакуль суд ды справа. А лес чакаў гатовенькі – толькі бяры. Цэлая партыя плытоў, якую мой бацька са сваёй арцеллю ўзяў у Мікалаеўшчыне і дагнаў толькі да Лузінаўкі – гэта кіламетраў 7- 8 уверх па Нёмне ад нашай вёскі – як пачалася вайна. Бывалыя людзі, а іх сярод плытнікаў было не мала, ведалі, што ў часе вайны мірнаму чалавеку трэба стрымлівацца і асцерагацца, не рабіць нічога без дазволу і загаду, бо адзін Бог ведае, куды завіруха падзей і часу паверне тваю ініцыятыву, як растлумачаць яе тыя, хто непасрэдна ваюе і кіруе. Вось і вырашылі плытнікі прытарнавацца да берагу ды чакаць распараджэнняў. Не гнаць жа плыты ўніз па Нёмне, калі Нёман адначасячэ ў Германію, у Крулевец. Пакінулі пару чалавек вартаваць плыты, а астатнія падаліся дамоў.

Бацька, нават не прыпыніўшыся дома, дагнаў гурт мужчын, чые дзеці вучыліся ў Наваградку, ды пайшоў разам забіраць, пакуль не позна, свайго сурвіцеля – “скубента”, як называў нас дзядзька Севель, Косцікаў бацька. Бацькі разумелі, што недасведчаным юнакам лёгка прапасці не за нюх табакі ў ваеннай куламесе. Тады яшчэ вёска наша стаяла цэлай, радыёпрыёмнік з акна клуба перадаваў баявыя маршы, пра вераломны напад Гітлера. Вайна была падзеяй, якая вырашала лёс народа, але недзе там, на заходніх рубяжах краіны, без нас, а мы ўсё чакалі здзяйснення слоў папулярнай песенкі: “И на вражьей земле мы врага разгромим малой кровью, могучим ударом”. Многія не хацелі верыць вачам, бачачы, як немцы разбівалі пераправу на Нёмне і каля Ярэміч. Дзяўблі зверху і без пакарання, наляталі і адляталі, і зноў наляталі. Эвакуіраваліся пераважна цывільныя ўстановы на грузавіках. Трывога і расчараванне ахапілі, калі пачала адступаць армія. І адступаць так густа, так, што ўжо не хапала месца ваеннай тэхніцы на тым ярэміцкім мосце-плывуне, які быў разлічаны на фурманкі, у лепшым выпадку на воз сена, якое ў мірны час сяляне перавозілі з лугавой стараны Наднямоння на палявую. Вайсковая тэхніка пачала перапраўляцца ўброд, і брадоў выявілася некалькі: адзін якраз насупраць нашай вёскі. Месца гэта ніколі не лічылася ў вяскоўцаў бродам, бо тут, ля вёскі, бераг быў высокі, прытны і Нёман з гэтага боку досыць глыбокі. Праўда, у засушлівыя гады і тут часам пераязджалі на фурманках зухаватыя дзецюкі, каб даказаць, што й та мы. А цяпер тут учынілася асноўная пераправа для танкаў. І дзіўным здавалася відовішча, як стальная грамадзіна хаваецца ў вадзе ледзь не з вежай і, лапачучы гусеніцамі, падымаючы каламуту на вярсту, усё ж не зарываецца ў зыбучы пясок, а паўзе да берагу і з рыкам уздымаецца на крутую горку. Грузавікі, праўда, якія спрабавалі пайсці побач, засядалі на рачным зыбуне, глухлі іх маторы, а пасажыры выбіраліся на бераг хто як, лаючы сваю

рызыкаўнасць, за якую трэба было цяпер плаціць, ісці пешадралам, ажно, напэўна, да старой граніцы, а то і далей. Лепш шанцавала грузавым машынам на маляўнічым бродзе, вышэй вёскі, але там Нёман расплываўся надта шырока, і гэта шырыня адпалохвала недасведчаных шафёраў. Зрэшты, і там было чаго баяцца: дно на тым бродзе было нятупкае, нанасное, і машыны, як толькі трацілі разгон, закопваліся заднімі калёсамі, садзіліся літаральна перад самым берагам, не могучы адолець апошні крутаваты пад'ём.

Няўдачы не стрымліваюць тых, у каго няма выбару. Усе спрабавалі пераправіцца хоць як, хоць дзе-небудзь, рызыкавалі. Машыны паўзлі, садзіліся, і ўслед за імі важыліся, крыху збочваючы, сунулі ў пролунку другія. Варожыя самалёты-разведвальнікі ўбачылі, што цэнтр пераправы з-пад ярэміцкага моста, які яны бамбілі, перанёсся пад Сіняўскую Слабаду.

Пакуль пераправа была ля Ярэміч, дык сіняўцы паглядалі, тулячыся да гумнаў, і прасілі Бога, каб не наблізілася хваля бомбавых удараў сюды, на вёску. Самалёты, відаць, дзейнічалі паводле строгіх інструкцый, бамбілі толькі мост-плывун каля Ярэміч і адно зрэдку які сцявятнік на кругавым заходзе загачваў аб Сіняўку і страчыў з буйнакалібернага кулямёта па тутэйшай яшчэ невялікай пераправе. Тады сіняўцы выкрыквалі папярэджанне: “Лажы-ы-ся!” і хаваліся пад падрубны гумнаў ці хлявоў, прыгаворваючы: “А халера тваёй матары! Ля сцяны ўсё ж не прашыеш!”

Як толькі сціхала бамбёжка, сіняўскія смельчакі кідаліся бягом да Нёмна і лавілі на перамелах аглушаную выбухамі рыбу. Трапляліся вялізныя “кялбы”- вусачы, шчупакі, нават хітрыя дзеляспёры і палахлівыя глені. Драбязы не падбіралі.

Старэйшыя мужчыны, высунуўшыся з-за будынкаў на аселіцы, з цікавасцю сустракалі дабытчыкаў, аглядалі трафеі, дзівіліся: “А ліха матары – у Нёмне, глядзі ты! А то казалі, што ў Нёмне рыбы няма. Аднак ёсць, нябось, рыба... Дзе яе той чорт дзеў. Толькі хай бы яна звялася лепш, чым гэтак вось лавіць з-пад бомбаў”.

– Ну то ідзеце смажыць, – гаварыў нехта больш скептычны, – калі дадуць гэтыя разбойнікі дасмажыць, калі і ўсіх нас тут не пасмажаць, заместа гэтых гленчукоў.

І скептыкі накрумкалі. Збылося. Той канец вёскі, што ад Нёмана, пайшоў з дымам.

Наляцела эскадра самалётаў і пачала пікіраваць проста ў раку. Раптам пачуўся з вёскі нямы крык: “Гарыць! Пажар! Людзі, ратунку!”

Я схапіўся і цераз могількі напрасцікі сігануў на свой пляц. Па двары бегаў, як на падмеці, бацька. Убачыўшы мяне, нават не стаў крычаць – дзе гэта цябе чэрці носяць, – а ўзрадавана крыкнуў: “Давай усё з хаты выносіць!” Потым, калі пажар наблізіўся да нашай сялібы, я палез на страху, а бацька мачыў у калодзежы зімовыя коўдры, пашытыя на кудзелі, і падаваў мне. Я ўсцілаў коўдрамі скат саламянай страхі, той, ад ветру, бо іскры падалі на яго і сухенькі мох пачаў то тут, то там тлець. Я так захапіўся работай, што не заўважыў небяспекі. Толькі на вокрык суседа,

Ванюшы Трафімчыка, – “Валодзя, згарыш! Скачы ў бульбу! Скачы – згарыш!” я азірнуўся і ўбачыў, што сухая саламяная страха ўжо ахоплена полымем, заставаліся толькі высланыя коўдрамі плешыны ды ўсланы мокрым палавіком вільчак. Я кубарам скаціўся ў суседаву бульбу, а бацька, застаўшыся на тым баку хаты, на панадворку, усё бушаваў. Ён панакідаў у калодзеж многа чаго з адзежы. Не паспеў толькі выпусціць з хлява свіней, выгнаў двое цялят, дык адно з іх уратавалася, а другое згарэла.

Пажар на нашым дварэ быў магутны. Цэлае пекла, як казалі тыя, хто бачыў. Не так даўно была пабудавана сям’я, усе будынкі былі пабудаваны з добрага страваго лесу, саламяныя стрэхі – тоўстыя, а ў дадатак увесь двор наўкруг абстаўлены кастрамі сухіх дроў.

Пажарышча наша аказалася такім капітальным, што нават знойдзеныя цвікі перагарэлі так, што парабіліся мяккімі, як воск, не ўвагнаць, а шкло было расплаўлена ў вялікія бясформеныя ляпёшкі. Грабціся на нашым пажарышчы было горка. Толькі ў свірне, які стаяў пасярод саду, зводдаль ад іншых будынкаў і быў увагуле лёгкай будынінай – сцены з ельніку, страха пакрыта толем – не да канца згарэў мінулагодні запас жыта, і ўсю восень, і нават зіму давлялося нам есці хлеб з прымессю гарэлай, горкай і смярдзучай мукі. Стаўшы пагарэльцамі, людзі, з аднаго боку, гаравалі па страчаным і патрэбным для жыцця дабры, а, з другога – вызваліліся ад асцярожнасці і нерашучасці, уласцівых тым, хто мае запэўнены побыт і нейкае дабро. Пагарэльцы зрабіліся кідкімі і драпежнымі. Кінуліся шарыць па загрузлых у Нёмне і ў старыцах машынах, шукаць, перш за ўсё, сякераў і пілаў, без якіх, як без рук, не адбудуешся. Я спакусіўся на ўгавор Мішы Бондарыка, паехаў з ім ранічкою шукаць сякеры, але знайшлі параненага савецкага афіцэра Васіля Капітанава.

Калі нашы перасталі ісці цераз Нёман, а немцы яшчэ не паказаліся, сіняўскія пагарэльцы кінуліся расцягваць дзеравякі з руму поціху сабе на пляцы, дакладней на аселіцы, каб у разе чаго можна было адмовіцца: “Я не я і куча не мая”. Мой бацька праяўляў асцярогу, разважаў так: а як немцы даведаюцца, што ён быў дзесятнікам, адказным за ўсю партыю плытоў, ды сам стаў цягаць дзерава – могуць узяць ды застрэліць, і не пікнеш. Але ўсё ж боязь за тое, каб не застацца без паленца на папялішчы, пераважыла, штурхнула і яго на рызыку: было за што. Узяў мяне, і мы ўдвух пайшлі да тых плытоў, якія ён і яго плытнікі пакінулі прытарнаванымі да нашага берагу ў Лузінаўцы. А была гэта выдатная сасна: некалькі згонаў доўгай мачтавай сасны. Усё з Акінчыцкіх бароў. Мы звязалі найлепшыя лаўкі ў адзін плыток ды пагналі ўніз па Нёмне – бацька галаўніком, а я – заднікам. Праўда, у распараджэнні галаўніка не было апачыны – вялізнай, вычасанай з сухое елкі стэрнавой лопасці, пры дапамозе якой можна было збіць плыт з бруі на самых глыбокіх і крутых паваротах, а ў задніка не было ні барбары, ні шырыкі – тармазных прыладаў, якімі можна было б прытрымаць плыт у крытычны момант, калі галаву гнала проста ў бераг, і

плыт мог даць быка, зарыцца ў жарству, а вадой магло яго скруціць, парваць швары і разнесці не то што па лаўцы, а па палене. Абодва мы з бацькам былі ўзброены толькі доўгімі тонкімі прысамі, але гэтых прыладаў хапала, каб упраўляць невялікім ппытком.

Не ведаю, што думаў бацька, а мне прыгадаліся яго колішнія спрэчкі з маці, якая настойвала, каб паслаць мяне вучыцца ў гімназію, а бацька лічыў гэтую задумку дарэмнаю бабскаю прэстыжнаю недарэчнасцю: усё роўна панам не стане, нават работы не дадуць, а ад сваёй, мужыцкай, адвыкне і будзе ні Богу свечка, ні чорту качарга. Пойдзе вась на птыты, вазьму заднікам, навучыцца і зарабляць будзе. Лепш сініца ў руках, чым журавель у небе. Ніякаму гаўну хоць кланяцца не будзе, дагаджаць.

Вось, урэшце, давялося бацьку мець мяне заднікам на птыце. Толькі ппыт быў не сапраўдны і гонка наша таксама не сапраўдная, а самаўпраўная і рызыкаўная. Не ведаю, пра што думаў ён, ці прыгадалася яму даўняе жаданне, але настрой у яго быў узбуджаны і бадзёры.

Калі мы падплылі да броду перад Клемантавым адвоем, а гэта была самая глыбокая мясціна ў тутэйшым Нёмне – там часта то знарок, то з выпадку тапіліся людзі – мы ўбачылі групу жанчын з ягадамі на нашым сіняўскім беразе. Іх суправаджаў адзін мужчына, які, як павадыр, брыў цераз рэчку і асцярожна мацаў тычкаю глыбіню, апасаўся, марудзіў і пачынаў нам замінаць. А жанчыны з берагу сталі абараняць свайго апекуна, адказваючы бацьку: “Ой, дзядзька, не палохайце яго, а то яшчэ ўтопіцца!”

– Ну і што, калі ўтопіцца, на аднаго дурня будзе менш.

– Ой, дзядзька, не кажыце – ён жа ў нас майстар.

Гэта быў вядомы ў ваколіцы слесар.

– Майстар, майстар, а свінні без парасят ходзяць, – дазволіў сабе бацька засаромец кабет грубым ппытніцкім жартам.

Ппыток мы прыгналі і прытарнаваліся ў невялікім адвойчыку, вышэй вёскі, тут ад птыта можна было аддзяляць па адным зgone, спускаць да Старых Цыплёў і там траляваць на адхонны бераг. Але цяпер адразу бацька не рашыўся траляваць: няхай пастаіць. Канешне, стаяць там доўга ппыт не мог, бо бацьку не дала б спакою думка: а вось, глядзі, нехта з зайздрасці ноччу выдзярэ гартоль ды пусціць нашу надзею за вадую. Стаяў ппыток, мабыць, з тыдзень, і кожным адвячоркам, і кожным ранкам бацька выходзіў паглядзец, ці ён на месцы, ці які балаўнік не раскалыхаў убітага ў мураву доўгага забітага ў мураву кала – гарталя, ці каму не спатрэбілася “барбара” – драціна, якая ішла ад задняй лаўкі да гарталя.

А сіняўскія пагарэльцы тым часам апярэджвалі нас. Той-сёй ужо нават паклаў першы вянок пад хлёў, іншы пачаў вычэсваць шулы ў гумно. Бацька таксама надумаў пачынаць з шулаў. Недзе ў добрых людзей дабылі мы пілу, сякеры.

Дык вось, задумаў бацька высекчы на шулы дзве камлістыя сасны ў сваім колішнім надзельным лесе. Расло там некалькі такіх старадрэвін-хваін. Мы паехалі з ім, спусцілі дзве самыя тоўстыя хвоі, адрэзалі якраз як

на даўжыню шулаў і то баяліся, што кабыла не пацягне, тады давядзецца палазаваць на месцы, у лесе. Падцягнулі, аднак, да свайго пажарышча, і, адкрыўшы будаўнічую пляцоўку з “уласнага” лесу, бацька пасмялеў. Выбраў слотную раніцу і – будзь што будзе – мы паехалі з ім траляваць дзеравякі з нашага плытка, выцягвалі і складвалі на бераг у штабель. Англіійскія слупы злажылі клеткай, каб лепш падсохлі, бо з іх бацька думаў пачынаць рубіць хлеў. Цяпер гэта ўсё дзерава лічылася амаль што нашым. У кожным разе, ніводзін сinyaўскі чалавек, нават самы падкі на чужое, не рашыўся б браць дзеравіну з выкладзенага штабеля, ды яшчэ ў пагарэльца – лепш хай адсохне тая рука, якая паквапіцца на чужую бяду.

Але завезці дзерава на свой пляц бацька не рашаўся да глыбокай восені. Баяўся, чытаючы грозныя дэкрэты акупацыйных уладаў. А за грозьбамі дэкрэтаў і распараджэнняў стаялі жорсткія факты карных органаў.

Назначылі былі ўсім сялянам з раёна вывадку коней для адбору лепшых і адпраўкі ў вайсковыя часці. Гэта быў, бадай, першы загад, які закранаў усіх вяскоўцаў эканамічна і выяўляў грабежніцкую сутнасць акупацыйнага рэжыму, абліваў халоднаю вадою тых, хто лічыў сябе пакрыўджаным або паніжаным савецкаю ўладай і гатовы быў ускладаць гаспадарскія разлікі на немцаў. Коні пагарэльцаў былі звалены гмінай, а астатнія гаспадары, як гаспадары – павялі, агінаючыся і марудзячы, аглядаючыся адзін на аднаго: а, можа, паспеюць немцы набраць, колькі ім трэба, да майго прыезду? І вось для такіх натуральных маруднікаў у Пясочнай, на тракце Турэц – Мір жандары наладзілі падгоначны пункт. Сталі ў вёсцы абапал дарогі з добрымі арапнікамі і давай лупіць па галовах ды па спінах не коней, а гаспадароў, падганяць. Гэтыя прыёмы абыходжання выклікалі шок. Колькі ўладаў памяталі старыя людзі на сваім вяку: царская, польская, савецкая – і ніколі не было, каб людзей так вось павальна, не даходзячы прычын і правіннасцей, лупцавалі, як жывёлу.

Услед за коньмі прыйшлі пастаўкі збожжа – ого! Дык жа куды большыя, чым пры бальшавіках – пазлараднічалі сяляне зноў з тых, якія яшчэ нечага спадзяваліся. А ўрэшце былі аб’яўлены пастаўкі мяса – чаго пры саветах не бывала, мяса там нарыхтоўвалася закупамі. А тут – гані дваццаць кароў з вёскі і знаходзьце самі, каму здаваць кантрыбуцыю. Ажно былы з польскіх часоў солтыс аб’явіў сябе хворым і пайшоў з пасады. Яго замяніў прайдошлівы мужычок з клічкаю “Консул”.

Пагарэльцы, баючыся, каб не дабраліся з пастаўкамі і да іх, завіхнуліся і пачалі выстаўляць уладам свае сустрэчныя патрабаванні: хто спаліў, той павінен жа і адбудаваць. Дайшлі ўжо дасужыя не толькі да воласці, а і да раёну, пытаючы і патрабуючы кампенсацыі: хай немцы дадуць хоць лесу з чаго адбудаваць... Наш былы настаўнік Шымон Цатэвіч, стаўшы войтам Ярэміцкай гміны, рашыў, відаць, падправіць сваю сапсаваную рэпутацыю ў сinyaўцаў, якія ж памяталі, як ён на пахаванні Арсеня Балабановіча ў верасні 1939 года гаварыў, звяртаючыся да нябожчыка: “Арсень! Незабыўны Арсень! Ты памятаеш, як мы

сустракаліся з табой на Ператоптанцы, як чакалі савецкай улады. Але табе не дадзена дажыць да таго, каб вызнаць тыя нашы размовы людзям”. Слухаючы гэта, людзі не верылі Цятэвічу, што быў так нахабна прыліп да савецкай улады, раптам пайшоў у нямецкія войты, адзеў сабачую скуру, цяпер і сляпы мог убачыць, што гэта за чалавек: нікудышні, ілжывы, закаранелы антысаветчык, які і нябожчыка Арсеня, напэўна, у свой час прадаваў польскай паліцыі. Латаючы пашарпаную рэпутацыю, пан войт пачаў іграць ролю апекуна пагарэльцаў і вось перадаў цераз новага солтыса, што выхлапатаў у нямецкіх уладаў дазвол адпусціць лесу на адбудову ўсім, чые будынкі пагарэлі ў часе ваенных дзеянняў.

З гэтага часу сіняўскія пагарэльцы сталі лічыць сябе законнымі ўладальнікамі нацяганага з руму ці вывалачанага з рэчкі дзерава. Пачалі ўжо некаторыя шкадаваць, што мала нацягалі. Каб жа чалавек тое ліха ведаў, дык трэ было браць і не аглядацца. Усё роўна чорту лысаму дасталася. Хто спускаў, хто вазіў, хто сплаўляў, а Гітлер, падла, прыйшоў і ўсё заграбастаў.

Мы з бацькам і Жэнем перавезлі дзерава на пляц. Мужчыны, глядзячы на нашу работу, браліся памагаць і ўслых зайздросцілі, цмокаючы: “Во, брат, дзерава, гэта дык дзеравячкі! Як точаныя, паленца ў паленца. Верацёны! Вытачаны і вымачаны! Заразай вугал, выбірай шнар, кладзі ў сцену – і будзь спакойны. І шашаль, мочанаё, кажуць, не точыць. Вечныя будынкі будуць, толькі работы многа... Але хто тое работы баіцца? Абы сабе рабіць, а не чорту лысаму...”

На нашым пляцы ўтварылася са тры акуратна складзеныя штабелі дзерава. З бліжэйшага намецціні рубіць хлёў з пярэрубам. У пярэрубце бацька спланаваў паставіць печ і перазімаваць, а на другі год зрубіць хату. Цяпер жа хоць бы агораць хлёў і асноваць на зіму гумно. Было многа работы па гаспадарцы: і сенаванне, і жніво, і бульба, і ворыва, і сяўба. Усё рабілася пад голым небам, таму не надта ўдавалася, забірала шмат лішняга часу, дадала дурное работы. Сена скідалі ў стог, а частку склалі ў “маяк”. І мне спадабалася спаць пад стрэшкай “маяка” на духмяным сене. Галоўнае, можна было ноччу без кантролю і нагляду сустракацца з сябрамі, даводзіць да парадку нашу зброю, абгаворваць нашы справы ў арганізацыі, узважаць адносіны да акупантаў і да нас вясковай масы, стаўленне маладых дзецюкоў, на якіх мы разлічвалі як на ўдзельнікаў будучай баявой дружыны.

Я хадзіў узбуджаны ад шматлікіх падпольных таямніц. Хацелася каму-небудзь блізкаму расказаць пра некаторыя з іх, каб аблегчыць душу, Але рабіць гэта было небяспечна. Нават бацьку не гаварыў, трэніраваўся ў маўклівасці. Часам толькі пераказваў яму звесткі з фронту, якія мы сям-так дабывалі. У размовах з мужчынамі бацька кпіў з афіцыйнай прапаганды, якая нібы старая пласцінка, зацялася і паўтарала навокал, як закліцце: “Moskau karut”. Бацька ўпэўнена гаварыў, што трасца ім, а не Масква дастанецца, пагоняць к зіме.

Гэтая бацькава пагарда да крыклівага ўсхвалення непераможнасці ледзь не абярнулася бядой. Якраз мы ў дзве сякеры плазавалі шула і гумно. Быў ціхі, сонечны, па-асенняму прахалодны дзень, але мы абодва такі добра ўвапрэлі, гакаючы сякерамі па каржыстых нарастах ды смаловых суках. Раптам ад котлішча Васіля Ганісеўскага да нас стала падыходзіць ніштаватая групка мужчын. Наперадзе ішоў намеснік солтыса і побач з ім маладзенькі, спрытненькі нямецкі афіцэр, як я разгледзеў – лётчык. Падыхоўшы да нас, мужчыны растлумачылі, што гэта на лузе, у Людвіковай прорве, спусціўся самалёт. Яны вось завялі лётчыка да Васіля даведацца, чаго яму трэба. Дык мо ты з немцам лепш пагаворыш, хай скажа, дзе там фронт, што там на свеце робіцца, бо Васіль усяго і паняў, што самалёт папсаваўся і пану трэба ісці ў Турэц. Дык пакуль ён тут, хай раскажа, што там дзе і як.

Я паглядзеў на лётчыка, ён быў мала старэйшы за мяне, таксама, мабыць, яшчэ не брыўся. Мяне ўразіла хлапечая далікатнасць яго твару, да якой не пасаваў выраз упэўненасці. Афіцэрскі меў дагледжаную, расчасаную на прабор чупрыну, з хвацка расшпіленага каўнерыка мундзіра вытыркала моцная шыя спартсмена, і плечы ў яго былі шырокія, як у атлета, а талія тонкая, і на рамяні, у кабуры, маленькі, як цацка, пісталецік. Ён павітаўся першы і загаварыў, растлумачыў прычыну свайго з’яўлення, спытаў, ад чаго згарэлі будынкi ў гэтым канцы вёскі. Пачуўшы, што ад самалётаў, крышку як бы збянтэжыўся, але тут жа прыняў задзірыстую паставу і пачаў хваліць спраўнасць нямецкай авіяцыі, якая добра забяспечвае “Blitzkrieg” і “Drang nach Osten”. Потым, можа, стрымала яго мая ўхмылка, бо стаў, ні то апраўдваючыся перад папялішчам, ні то зноў хвалячыся, растлумачваць, што ён сам Beobachtungsflieger – лётчык-разведвальнік, ён не бамбіць, лётае на лёгкім біплане і толькі назірае, дакладвае, а бамбязь іншыя, хто атрымае загад.

Людзей брала нецяярлівасць даведацца, а што ж гаворыць немец: “Пераводзь, што ён кажа?” Я ўлучыў паўзу ў размове і пераказаў словы лётчыка. Тады з гурту пачалі пытаць: “Няхай скажа, калі вайна скончыцца? Ці праўда, што ўзялі Маскву?” У сваю чаргу лётчык засяродзіўся, пачуўшы словы Масква, відаць, пачаў цяміць, пра што пытаюць сяляне. Выслухаўшы мой пераклад, кіўнуў ветліва галавою і з адчуваннем падарожніка ў краіне папуасаў, пачаў гаварыць, расцягваючы словы, што хутка перамога, што ён сам лётаў і ў раён Крыма, і ў напрамку Масквы. Масква амаль абкружана, цераз два тыдні – Moskau kaput!

– А хваробу, – азваўся мой бацька, – і за дваццаць год не возьмуць.

– Was hatolieser Vater gesagt?²¹ – нецяярлівіўся, нешта сцяміўшы па інтанацыі, лётчык.

– Кажа, што хіба за два гады... – схітраваў я, згладжваючы саркастычную гіпербалу бацькавага адмаўлення.

²¹ Што гэта бацька гаварыў?

– Zwei oder zwanzig? – з нямецкай педантычнасцю прыстаў да мяне лётчык. Мне здалася, што ў тоне яго гучыць пагроза. А Божа, – падумалася са скрухай, – вось уцукрую з дуру бацьку цераз сваю перакладчыцкую стараннасць. На д’ябла мне ўсё гэта здалася... У труне я яго бачыў, гэтага хлюсціка. Скеміў, што трэба адводзіць гаворку ад пытання, і сказаў: “Sprechen Sie russisch? Wozu muß ich übersetzen. Sprechen Sie selbst, Herr Leutnant”.²²

Той, відаць, улавіў у маім голасе і павароце гаворкі з’едлівасць і дакор, бо хлопнуў мяне па плячы і прымірэнча сказаў: “Zwei jahre nein, zwanzig jahre nein. Moskau wirol schnell kaput”.²³

Каб пераканаць мяне, лётчык спытаў, ці ведаю я кнігу “Mein Kampf”. Там напісана прадбачанне, што вайна на Усходзе за жыццёвую прастору для нямецкай нацыі будзе пераможнай. Я адказаў, што чуў пра гэтую кнігу, ведаю змест па пераказах, а чытаць у свой час даводзілася толькі ўрыўкі з яе ў часопісе “Hitler jugend”, які выпісвала бібліятэка гімназіі. (Часопіс скарыстоўваўся для падрыхтоўкі дакладаў на пасяджэннях гуртка нямецкай мовы). Мой размоўца са спачуваннем паглядзеў на мяне і з усёй шчырасцю, якую так умеюць праяўляць павярхоўныя людзі, пачаў мне хваліць “Mein Kampf”. У пошуках параўнанняў ён усклікнуў: “Ды ты павінен ведаць, што для нас “Mein Kampf” гэта тое, што для вас “Капітал”. Лётчык сказаў гэта так непасрэдна, што я расчуліўся ў думках: “Сказаў жа, як звязаў, ды й не доўга думаў”. Бесшабашнасць лётчыкавага параўнання супакоіла мяне. Было ясна, што ён не страшны, проста легкадумны шалянца, які верыць і сам дазваляе верыць праціўнікам у кабалістыку цудоўных кніг. Раз у адной кнізе напісана, то немцы павінны заняць жыццёвую прастору на Усходзе, як прадстаўнікі лепшай за славян расы, значыць, так павінна быць і так будзе. У сваю чаргу ў іншай кнізе напісана, што нямецкія фабрыканы эксплуатаюць рабочых, прысвойваючы прыбавачную вартасць, таму ўсю прыватную ўласнасць трэба зліквідаваць і ў гэта маюць права верыць людзі, камуністы. Толькі нездзяйсняя іх вера. Адно свая вера была для яго сапраўднай. На такой платформе і на такім узроўні разумення рэчаў можна з табою і пабалтаць. Чорт з табою, фашысцкае груганё.

Адышло ў мяне пачуццё страху, абудзілася цікаўнасць: дык вунь якія ветрагоны сеюць смерць, робяць пагоду для Гітлера!

Лётчык раскажаў, выйшаўшы ўжо за аселіцы і адправіўшы астатніх сялян, што ён сын дырэктара гімназіі з Франкфурта. Закончыўшы гімназію, добраахвотна пайшоў у лётную школу і вось не аглянуўся, як стаў Beobachtungsfieger. Як былы гімназіст былому гімназісту ён з пэўным спачуваннем да мяне пацвердзіў, што Масква сапраўды ў небяспецы, справы нашы – schwach. Ад спагады мне, як размоўцу, ён пераходзіў да захаплення фюрэрам, ідэяй маланкавай вайны, якая пакарыла ўсе краіны

²² Вы гаворыце па-руску? Навошта мне перакладаць? Гаварыце самі, спадар лейтэнант.

²³ Два гады не, і дваццаць не. Хутка Маскве будзе канец.

Еўропы, застаўся толькі Rußland. Але ўжо нядоўга. Так, маўляў, хоча лёс. Ён адначасна і спачуваў мне, і недзе вылучаў ужо мяне з ліку ахвяр таго лёсу: як былы гімназіст, ён не супраць падарыць калегу кавалачак свайго лёсу, бо ў яго гэтага добра – хоць адбаўляй.

Баламутнае плявузганне лётчыка зрабіла на мяне цяжкое ўражанне. Я зразумеў, што фашысцкія міфы, якія яшчэ настаўнікі гімназіі высмейвалі як фантазёрства, мелі сваю сілу, яны пасавалі да такіх вось крыху бесклапотных, крыху забабонных галоў. Сам лётчык, як характар, не быў для мяне чымсьці неспадзяваным. Такіх хлопчыкаў я памятаў з гімназіі: здаецца шалтай-балтай, а глядзіш – цягне да свайго берагу. І самастойныя хлопцы з незалежнаю ўласнаю думкай, якраз такімі вось кампанейскімі ветрагонамі ўцягваліся ў розныя групы, кланы, партыі. Таварыскі кантактабельныя, знешне беспрынцыповыя і малавартыя весельчакі аказваліся найлепшаю прыманкай у руках тых, чые амбіцыі патрабавалі мець свой хаўрус, абы замкнёны і гатовы падпарадкоўвацца і дзейнічаць не многа думаючы, для якой мэты. Мэта вызначалася самым існаваннем хаўруса – сцвярджаць сябе ў неарганізаванай стыхіі.

Я вярнуўся да бацькі. І такім марным выдаўся мне наш занятак, такім крыўдным, што ад крыўды на свет і на сябе сціскала горла і абвісалі стомленыя, бяссільныя рукі.

Не паспеў, відаць, лётчык дайсці да Ярэмч, як адтуль, насустрач яму, выскачыла на роварах з дзесятка паліцаяў. Поўным ходам яны памчаліся да самалёта – вартаваць. Пад вечар група аховы павялічылася. Паліцаі разбіліся на некалькі груп, выбралі зручныя пазіцыі і, заняўшы кругавую абарону, параспальвалі кастры на сваіх участках, асвятляючы імі вялікі круг.

Мы з Косцем ноччу аж губы кусалі, не могучы падкрасціся да самалёта ды хоць папсаваць яго так, каб не было чаго правіць. Абстраляць ахову мы маглі, але шкада было вёскі, на якую ўпадзе віна і кара. А кара была вядомая – смерць. Да світання заходзілі мы то з аднаго боку, то з другога, так і прахадзілі ноч, як каты каля каўбасы, якая аказалася падвешанай завысока. На світанні падаліся дамоў, каб легчы незаўважанымі.

Засынаючы, я запісаў на плюсаваы баланс скалочанага дня толькі тое, што бацька мой застаўся сабою, падзеі вайны, яе беды і небяспекі адагналі недзе ў закутках яго свядомасці тое, што яго прыгнятала і трывожыла незадоўга перад вайною. Свае крыўды і трывогі ён пераступіў, напоўніўся трывогамі агульнанароднымі і ўмацаваў веру ў непераможнасць савецкага народа, Чырвонай Арміі ў вайне з гітлераўскім фашызмам і ваеннай машынай Германіі.

Напярэдадні вайны ў яго ўзніклі свае парахункі з часам, дакладней, з ператрымкамі новага часу, таго часу, які ён прызнаваў, гатовы быў ахвяраваць для яго многім, але не адчуў узаемнасці, наткнуўся на абмежаванасць аднаго мясцовага “звышідэйнага” фанатыка.

Савецкая ўлада ўспрымалася ў нас, у вёсцы, на фоне буржуазнай, польскай, як улада свойская, абсалютна даступная. Дыстанцыя паміж работнікамі дзяржаўнага апарата і простым чалавекам, просьбітам, скарацілася амаль да таварыскай партнёрскай блізкасці. Ім плацілі куды менш, дык ужо нават з гэтай прычыны не маглі яны адарвацца ад нізоў, мелі практычна тыя ж самыя бытавыя цяжкасці і клопаты, што і падначаленыя, а яшчэ дзейнічала ўстаноўка, што служачы служыць народу. Адным словам, начальнікі жылі сціпла, а, значыць, і паводзілі сябе сціпла, і да людзей адносіліся ўважліва, ішлі насустрач іх патрэбам і цяжкасцям.

Праўда, сіняўска-слабодскіх лесарубаў спачатку збянтэжылі дзве рэчы: ніжэйшая, чым пры Польшчы, рэальная цана на лесанарыхтоўкі, увядзенне планаў і ператварэнне гэтай працы часткова ў абавязковую. Таксама ніжэй сталі заробкі плытнікаў, а якасць плытоў пагоршылася, гнаць іх было цяжэй. У сплаўканторы не аказалася проста рэчы – дроту, якім вязалі плыты, даводзілася вярнуцца да ўжываных калісь, пры цары, лазовых вітак і кардзьялёў²⁴. Але паступова людзі прывыклі да гэтых клапатлівых цяжкасцей, адначасна з’явіліся некаторыя плюсы: лесарубам і плытнікам пачалі прадаваць па нізкіх цэнах мануфактуру, абутак і рабочае адзенне. Пашыў і я сабе кашулю з нейкага шэрага вельвета, атрыманага бацькам у сплаўканторы. Не ўхвалялі сіняўцы ніяк толькі хлебапаставак, бо сабе таго хлеба не многім хапала на круглы год.

Але ў цэлым адносіны да савецкай улады былі прыхільныя, асабліва станоўча яе падтрымлівала моладзь і мнагадзетныя сем’і. Тут, можна сказаць, звалілася гара з плеч, гара, што засціла будучыню, перспектыву жыцця. Пры савецкай уладзе стала даступнай вучоба і праца, вучыцца і працаваць маладых людзей проста зазывалі – адно ідзі. І пачалі дзецокі і дзяўчаты запісвацца на работы ў Данбас, у Кузбас, ішлі на розныя курсы – бухгалтароў, прадаўцоў, культработнікаў, а вучні пачатковых школ бачылі сябе студэнтамі і дыпламаванымі спецыялістамі. Адным словам, жыццё стала перспектыўным, а значыць вясёлым. Забеспячэнне насельніцтва прадуктамі і таварамі першай неабходнасці папраўлялася, мужчыны сталі курыць не самасад, а папіросы “Ракету”, а то і “Беламор”.

Праўда, яшчэ шмат чаго не хапала, асабліва мануфактуры, сіняўскія жанкі на чым праседжвалі на прызьбе кааператыва ў чарзе па паркаль і прываблівалі сюды столькі скацукоў, што дзеці і людзі нервовыя баяліся днём ісці ў краму па цукеркі ці курыва.

Прывыклі б, відаць, сіняўскія людзі і да хлебапаставак, бо ўвогуле на кірмашах па-ранейшаму занямонскія палевікі прапаноўвалі і жыта, і ячмень, і пшаніцу, а ў тых сіняўскіх сем’ях, дзе па некалькі мужчын працавала на лесанарыхтоўках і на сплаве, пакрыху назбіраліся грошы – хлеба і да хлеба можна было купіць. Бясхлебца не пагражала.

²⁴ Вітка – тоўстая лазіна, скручаная нахштальт шпагата, служыла для прывязвання бярэнаў ў загоне для папярочнай жэрдкі. Кардзель – вярхоўка, служыла для звязвання лавак у плыт, для выканання барбары, майстравання шырыгі і др.

Пагражаць пачало іншае: калгасы. Сіняўцаў палохалі калгасамі. І трывожыліся людзі ўсур'ёз, што на тутэйшай пясчуже высокіх ураджаяў не даб'ешся, з занямонцамі не зраўняешся. А і з палявога Занямоння, дзе калгасы пачалі ўжо ўзнікаць, асабліва радасных вестак не было чуваць. У самай блізкай вёсцы, Пагарэлцы, калгасным стаў адзін канец, а другі заставаўся аднаасобным. Паводле законаў, якія спрыялі калектыўным формам гаспадарання, калгас гэты заняў лепшыя землі, а аднаасобнікаў спіхнуў на слабейшыя. У вёсцы паднялася варажнеча, кіраўнікі маладой арцелі прагнулі заімпаанаваць аднаасобнікам поспехамі, але ж у іх не было тэхнікі, якая б магла пераканаўча давесці перавагу калектыўных форм апрацоўкі зямлі над індывідуальнымі. Тэхніка ў тую пору была адзелена ад калгасаў, яна належала дзяржаўным машынатрактарным станцыям – МТС. За ворыва ці ўборку жыта калгаснікі плацілі натурай, а пры наяўнасці лішніх рабочых рук, што было паўсюднаю з'явай у тагачаснай заходнебеларускай вёсцы, наймаць тэхніку, каб вызваляць яшчэ больш свабодных рук і ўразаць вартасць працадзён – азначала паступаць бессэнсоўна. Усе гэтыя супярэчлівасці ператвараліся ў чуткі, становіліся выслоўямі і парадоксамі, якія палохалі вясцоўцаў.

Выплыў аднекуль і яшчэ адзін жупель, яшчэ адно пудала, больш страшнае, чым калгас. Гэтым пудалам стала альтэрнатыва калгаса – высылка. “Вышлюць усіх, хто не ўступіць у калгасы – вон, у Сібір”. Наогул, пачалі распаўсюджвацца па вёсках чуткі аб прафілактычнай, так сказаць, высылцы заможных гаспадароў, каб астатнія не раздумоўвалі, а пайшлі ў калгас лёгка. Чуткі паўзлі па вёсках і палохалі. Яны выдаваліся рэальнымі, бо абапіраліся на прэцэдэнт з асаднікамі і леснікамі.

Праўда, да вушэй бацькі дайшлі ад знаёмых плытнікаў звесткі пра лясных купцоў, братаў Саламянскіх, якіх вывезлі неяк адразу ці не ў канцы года. Дык тыя прыслалі аднаму свайму знаёмаму пісьмо, што нічога, працуюць сабе тэхнікамі на лесараспрацоўках у Сярэдняй Азіі, там цёпла. Але ж гэта былі Саламянскія, а што чакала простых мужыкоў, калі каго вывезуць – таго ніхто не ведаў. Пры цары пару сямей выехала з Сіняўкі добраахвотна, дык адну там выбілі нейкія грабежнікі, а другая ўцякла, хоць і зямлю тут страціла. Спалох прымаў рэальныя формы чутак- пагроз, нібыта актывісты склалі спіскі на “высылку”. І гэта здавалася мажлівым, бо пасяджэнні сельсавета, па крайняй меры ў нашай вёсцы, праходзілі да позняй ночы. Правакатарам страху быў Барыс В. Нецярпімы, самаўпэўнены і фанатычна ўнослівы, ён ледзь не ўсіх сялян падазраваў у незадаволенасці і пасіўных адносінах да ўказанняў савецкай улады, хоць гэта часта былі прыдумкі максіمالіста. У часе перапалак з сялянамі ён мог, от так сабе, кінуць пагрозу: “Сушы сухары!”, гэта значыць, рыхтуйся ў мясціны далёкія і халодныя.

Я прыязджаў дахаты рэдка, мяне ўжо не вабіла родная хата. Калі ў ёй завялася новая гаспадыня, усё тут стала не такім, як было, рабілася балюча глядзець, як на вачах знікаюць сляды нябожчыцы-маці, яе старанні, яе набыткі, яе заведзены лад і парадак. Пакуль “гаспадыню” быў Жэня, дык

хата хоць і прыходзіла ў запусценне, але нешта існае тут жыло, жыла наша маці, толькі падходжвацца ўжо не паспявала.

Прыязджаючы тады, я, здавалася, чуў яе той ужо адчужаны, крыўдлівы голас з ложка, прыгадваў нашу размову ў красную суботу:

– Рабіце, што хочаце сабе, – крыўдліва гаварыла яна.

– А што ў вас баліць?

– Усё баліць, усё... Рабеце самі...

І я браўся запякаць кумпак так, як гэта рабіла калісьці яна. Але не дасканала ў свой час запомніў тэхналогію і звяртаўся з жарок да яе і пытаў, як рашчыніць цеста, каб абляпіць той кумпак, чым нашпігаваць цялячае сцягно. Думаў, што яна знецярплівіцца і сама ўстане кухарыць. Яна ж мне адказвала ўсё тым жа адсутным крыўдлівым голасам, як бы з таго свету. Мне рабілася страшна, не хацелася ні рыхтаваць, ні бачыць тых велікодных страваў, не хацелася бачыць і таго свята, але і адкінуць традыцыю я таксама не мог – баяўся, што нейкі фатум, які навіс над намі, палічыць гэта за пакаранне яму. Я не хацеў пакарацца лёсу, які так несправядліва глуміўся над нашай сям’ёй, над маці, над усёй хатай. Вось я і стараўся як мага акуратней рыхтаваць усе стравы, каб не выдаць страху і не спакусіць таго фатума яшчэ больш, не даць яму поваду.

Недзе горка адчуваў я безнадзейнасць усіх маіх старанняў. Маці захварэла смяротна. Паэзія велікодных свят прапала для мяне і нашай сям’і назаўсёды.

Тыя ўспаміны і ўражанні не пакінулі мяне, калі гаспадыняю стала мачыха, толькі неяк прыціхлі. Знікла многа прадметаў, якія нагадвалі маці, яе любімыя вазоны, дзяругі на ложках, занавескі і фіранкі на вокнах. І хата рабілася чужой. Прыязджаючы, я не чуў колішняй бяспекі і ўтульнасці, не адчуваў звычайнага клопату аб сабе. Усё было халодным і нямілым, на мяне ўжо находзіла і жальба, часам разбіраў гнеў, калі трэба было ад’язджаць, а мачыха і не думала пакласці мне нейкай скаромніцы ці буханкі хлеба. Я з крыўды браў сам доўгі нож ды лез на гарышча, дзе стаяў кубел з салам, і злосна адразаў сабе пару тоўстых кавалкаў, каб падражніць яе скупасць, а то і забіраў цалкам самы тоўсты аполец.

Кожны прыезд дамоў усё грунтоўней выціраў з маёй душы звычайкі роднасці, я вызваляўся і прывыкаў жыць зусім самотна, здадзеным на ўласны лёс і на свае рукі. Мне ўжо не хацелася дамоў, і ездзіў я сюды па крайняй неабходнасці: напярэдадні зімы – узяць зімовае адзенне, а на весну – адвезці, само сабою прыязджаў на канікулы. Бялізну і верхнія кашулі я мыў сабе сам, як зрэшты і некаторыя іншыя хлопцы з педвучылішча. Рабілі мы гэта ў лазні, перапранаючыся ў чыстае. Вымытае і выкручанае прыносілі ў інтэрнат, развешвалі на балконе, а назаўтра прасавалі. Занятак гэты стаў для мяне з таго часу прывычным і натуральным на многа гадоў.

Хоць я не часта наведваўся дамоў, але ўсё ж адчуваў агульную атмасферу, якая панавала ў вёсцы, даходзілі да мяне і людскія радасці, і надзеі, і трывогі. Асаблівае месца займала бацькава трывога наконт тое

самае “высылкі” ці “вывазкі”. А прайшла яна не толькі як якаясь плётка-чутка, а як пэўны сігнал, прадвеснік. Зыходзіў ён ад Барыса В., які не прыняў бацьку ў Асаавіяхім.

Барыс меў, відаць, цяжкое дзяцінства, пра якое сведчылі яго падкрывыя ногі рахітыка, паводле іранічнага сіняўскага разумення – ідэал кавалерыста: няхай конь як хоча падскоквае ці дае дубка – з сядла не скіне. Вясковыя жартаўнікі празвалі яго мянушкай “Казак Іван Закаблучнік”. Але ў войска Барыс не пайшоў – забракавалі, выступаў “рубакам”, але толькі на языку. З натуры ён быў гультаяватым анархічным максімалістам: не жаніўся і не прыкладваўся да мужчынскай работы, жыў сабе ўдвух са старым бацькам, які пасля рэвалюцыі прывёз яго з Пецярбурга, і хоць мелі яны палавіну надзела зямлі, але слылі беднякамі, гаспадарку запусцілі, дакладней і не ўзнімалі пасля ваеннага запусцення, самі не браліся абрабляць поля, аддавалі суседзям “на часць”. Да вайны Барысаў бацька, доўга жывучы ў Пецярбурзе, ад сялянскай працы адвык, а сын не ўцягнуўся. З жывёлы трымалі толькі адну карову, ды і тая, часам, ледзь дацягвала да вясны, здаралася, напрудвесні высыхала на трэску і нават не ўставала, дык прасілі суседзяў дапамагчы падняць і падвязаць на вяроўках за бэльку ў хляве, каб не ўпала. Падкормлівалі тады саломай, вырванай проста са страхі хлява. Восенню тыя дзіркі латалі, крыючы свежаю саломую пад-колос, і гэтыя лешыны назначаліся на корм у чарговае галоднае прадвесне.

Быў у іх – выключная з’ява ў Сіняўскай Слабадзе – свой сад, дакладней чатыры ці пяць антонавак, на якія квапілася пастушняя. Барыс, не помнячы сябе ад злосці, запеніўшыся, ганяўся за зладзеямі, каб абавязкова адлупіць, а жэўжыкі, уцякаючы, дражніліся:

– Барыс – свінню загрыз.

Грошы, якія ўсё ж былі патрэбны на дамашні абыходак, бацька і сын здабывалі з “банку”. У іхняй хаце з восені да вясны ішла карцёжная гульня: збіраліся дзецюкі і маладыя азартныя мужчыны ды рэзаліся ў “дваццаць адно”. З кожнай разыгранай партыі той, хто забіраў “банк”, плаціў гаспадару 5 грошай банкавага. За вечар часам у Барыса назбірвалася золтых паўтара. Часта ён іх “прасаджваў”, выпрабоўваючы шчасце пад раніцу, але, калі ўжо вельмі моцна прыціскала нястача – канчалася газа ці соль, то прыберагаў грошы і купляў у Шлёмы прадметы першай неабходнасці. Падаткаў бацька і сын не плацілі. Секвестратар, прыязджаючы на нядоімкі, не знаходзіў рэчаў, якія варта было апісаць у гэтай запусцелай галетнай хаце. Карову на такі выпадак, калі якраз стаяла ў хляве, а не хадзіла на пашы, пераганялі да суседзяў. Барыс лічыў гэта сваёю перамогай над буржуазіяй увогуле і хадзіў героем. Нейкім чынам ён уцягнуўся ў “палітыку”, атрымаў пару гадоў турмы. Вярнуўшыся, зноў залёг на пячы і ўглядаўся з-за коміна, як ішлі карцёжныя турніры, збіраў “банкавыя”.

Праўда, цяпер, як толькі ўзнікла гаворка пра палітыку, Барыс нікому не даваў проста рота разявіць – лічыў аднаго сябе докай ва ўсіх пытаннях.

Зацята нападаў ён на былога царскага гарадавога з мянушкаю Гонта, які выпісваў з Вільні манархісцкую газетку “Русское слово” і па ёй ацэньваў міжнародныя падзеі ў свеце. Барыс збіваў “фараона” дзе довадам, дзе лаянкай і крыкам, але браў верх. А вось другога апанента, агранома П., не мог так лёгка адолець і распаляўся, як бык на чырвоную дяругу. У свой час аграном, пасля заканчэння вучобы ў Горках, быў прызваны ў царскую армію, прайшоў школу прапаршчыкаў і нейкім збегам акалічнасцей апынуўся ў войсках Калчака. У баі куля перабіла яму твар, і што цікава, прайшла праз абедзве шчакі, але не закрунула зубоў. Людзі казалі, што прапаршчык у момант ранення нешта гаварыў ці падаваў каманду. Цяпер у яго на той шчацэ, кудою куля ўвайшла, нічога не было відаць, а кудою выйшла – застэлася невялікая ўпадзіна, сцягнутая “зорачка”. Аграному хапіла той навукі, каб апамятаваць і, ачухаўшыся ў шпіталі, уцячы дамоў. Тут ён, прыціснуты голадам, паспрабаваў хадзіць на платы, пайшоў заднікам напару з рахманым дзядзькам Фанікам. Для рэтмана гэтая пара інтэлігентаў на плясцэ стала ад’ядай сэрца, бацька мой не злазіў з іх плата, выручаючы то кволенькага агранома, а то нетаропкага, бяспечнага дзядзьку Фаніка. З той ходкі плытнікі прынеслі набор мянушак, ужытых маім бацькам пад злосную руку: “Што ты там рукі склаў, як святы? Чаго галаву схіліў, як гусь на пятровое? Чаго апусціў рукі, як мокрая курыца?” Да каторага адносілася якое параўнанне, гаварыць не трэба было – характары падказвалі адрасатаў. Але сам бацька абыходзіў, не ўспамінаў тых сваіх прыкрасцей, бо аграном тады прастудзіўся і захварэў на сухоты. Палякі пазней далі яму работу на спецыяльнасці ў павеце, у Стоўбцах. Абжыўся, ён пабудаваў домік усё ж у роднай вёсцы, якраз насупраць Барыса і, калі прыязджаў дамоў, дык заходзіў па-суседску на пасядзенькі. Палітыкай ён спецыяльна не займаўся, але ад Барыса, які лічыў яго заклеяваным навек “контраю”, умеў адбіцца, прытым і не павышаючы голасу, гаварыў жартамі, якія падтрымлівалі слухачы. Барыс выходзіў з сябе і крычаў: “Буржуяў і іх прыхвастаняў усё роўна ўсіх да аднаго перадушым!”

У верасні і кастрычніку 1939 года Барыс пачаў вадзіць рэй у часовым народным камітэце ў вёсцы, лічыў сябе камуністам больш за самага Сталіна і разлічваў стаць старшынёю сельсавета. Але чамусьці на старшыню вылучылі і абралі Васіля Пазняка, які за палітыку пры Польшчы не праследваўся, а Барыса зрабілі старшынёю Асаавіяхіма. Ён і тут дзейнічаў, як дыктатар: кожную раніцу склікаў дапрызыўнікоў на плошчу ля клуба, нашча, як перад шлюбам, і праводзіў фіззарадку. Сам паказваў, як трэба выконваць практыкаванні, смешна прысядаючы на каблукаватых нагах.

Распаліўшыся ідэяй сацыялістычнай роўнасці, ён механічна падзяліў вёску на беднякоў, сярэдняякоў, кулакоў і падкулачнікаў. Першыя тры групы вызначаліся па колькасці гектараў зямлі: калі больш дзесяці – значыць кулак, падлягаеш абрэзцы. Барыса не бянтэжыла тая акалічнасць, што ў нашай вёсцы пры адмене паншчыны поўны надзел на сям’ю складаў

дванаццаць дзесяцін, бо зямля была благая, поля ў гэтым надзеле выходзіла ўсяго чатыры дзесяціны, астатняе – сенакос і лес. У некалькіх сем'ях захоўваліся поўныя надзелы, і яны з ласкі цара Аляксандра другога трапілі ў Барысаў рэстр як кулак; некаторыя сяляне прыкупілі і выйшлі за рамкі дзесяці гектараў. У майго бацькі аказалася каля адзінаццаці, хоць ворнай зямлі было ўсяго тры, таму мне і давалі калісь з воласці пасведчанне аб беднасці. А цяпер бацька трапіў на зуб Барысу.

Справа, відаць, была не ў тым адным гектары, які адпаў сам сабою, паколькі сялянскі лес, а было яго ў нас тры гектары, аўтыматычна пераходзіў у дзяржаўны фонд. Прычына была ў бацькавых крытычных рэпліках наконт Барысавых дыктатарскіх замашак. Барысу данеслі і прыбавілі яшчэ, а той прыпомніў, што бацька наймаў рабочую сілу. Было такое, як памерла маці – наймаў пару жанчын капаць бульбу.

Да мяне Барыс адносіўся наўздзіў зычліва, а на бацьку глядзеў воўкам і на сходзе Асаавіхіма сам, як старшыня арганізацыі, запырэчыў супраць прыёму бацькі ў члены. І напалохаў бацьку да паўсмерці.

Да мяне бацькава трывога неяк не даходзіла, не кранала. Я лічыў усё гэта дарэмнаю панікай, бо не мог знайсці тут хоць бы якую фармальную сэнсоўнасць. І, галоўнае, на сабе не адчуваў я ніякай незычлівасці Барыса або злой волі.

Бацька, каб мяне з'яднаць, выдаў мне адну тайну дзядзькі Валодзі, якую ён яму раскажаў у першы свой прыезд, калі хадзіў яшчэ з барадою. Нават яго, які ўсё жыццё аддаў рэвалюцыі, былі арыштавалі ў 1937 годзе. Тады ён служыў камандзірам казачага дывізіёна ў Слуцку і нейкі нягоднік, даведаўшыся, адкуль ён родам, прыдумаў, быццам, дзядзька ўпотаі сустракаецца з братам, што жыве ў Польшчы і перадае за мяжу сакрэтныя звесткі. Праўда, ён не здаваўся. Калі следчыя знеслаўлялі яго варожымі нагаворамі, пачынаў біцца ажно да страты прытомнасці. Ён быў цвёрды, як і Арсень, і вырашыў, што лепш смерць, чым ганьба з-за маладушнасці. І выпрымаў.

У 1939 годзе яго аднавілі і вярнулі на пасаду. Прыняўшы сваю часць, ён удзельнічаў у паходзе ў Заходнюю Беларусь. Дзядзькава гісторыя палохала бацьку, а мяне, прызнацца, інтрыгавала гэтае рамантычнае несамавітае здарэнне. Для мяне гэта быў канфлікт непаразумення і справядлівасць перамагла, значыць, справядлівасць існуе, справядлівасць ахоўваецца законам. Бацьку гэта не пераконвала. Ён баяўся апынуцца ахвярай непаразумення. А цяпер вайна і акупацыя паставіла ў яго ўсё на сваі месцы, вярнула адчуванне патрыятызму.

Бацькавы палітычныя погляды пры Польшчы не скрышталізаваліся, бо ён не стараўся і не меў мажлівасці прыводзіць іх у парадак. Нехта дасціпны мог бы яго назваць ліберальным рускім манархістам, але ён крытычна ставіўся да цара. Не прызнаваў бацька і маленькай Польшы, якая нібы Ева з Адамавай рабрыны, утварылася з вялікай Расіі. Па-бацькаваму разуменню, такія маленькія дзяржавы – адна пакута для людзей. Пра Польшу гаварыў:

– Ну што гэта за “паньство”, мяшок, ды яшчэ завязаны. Бывала ў Расіі – куды задумаў, туды і паехаў – шырыня і ўсюды работы па самае горла, толькі рабі! Дванаццаць гадзін адзваніў на заводзе і жыві прыпяваючы ў Пецяярбургу, Маскве, Адэсе... А тут – сядзяць маладыя здаровыя хлопцы, як сляпыя кацяняты ў торбе. Гарадоў тых менш, як пальцаў, а работы – хвіга. Вот скоро плытоў і таварнікаў не будзе, лес тожа не вечны. А што тады? Вешацца? Паном адно танцы-сранцы ў галаве. Беспрацоўных развялі і балююць.

Бацька нічога не меў супраць палякаў, захацелі вольнай дзяржавы – няхай бы сабе мелі, але чаму тая вольная Польша мае быць тут, у нас? Хто яе сюды прасіў? Не ідэалізаваў ён і царскай Расіі, пагардліва ставіўся да апошняга цара – хоць ён і добры, казалі, быў, але размазня, слабавольны. За яго правілі і даправіліся. Часам, пад вясёлы настрой, бацька прыгадваў завучаны яшчэ ў Пецяярбургу сатырычны верш “Письмо турецкого султана русскому царю-болвану”. Я здзіўся, як можна трымаць у галаве такі доўгі, на цэлай паўгадзіны дэкламацыі, верш. На чале дзяржавы бацька хацеў бачыць асобу самую выдатную. Адкуль бяруцца такія людзі, ён не ведаў, дапускаў, што такая ў іх парода, а яшчэ і навука. Важак мог вырасці, па тагачасных бацькавых уяўленнях, толькі ў вярхах. Ён не хацеў верыць, што дзяржаўны дзеяч ды будзе з простага народу, з мужыкоў. У нізах ён і сам лідэрстваваў, але не пачуваў у сабе кампетэнтнасці вырашаць дзяржаўныя справы. Знаў межы і цану сваіх меркаванняў, таму, хоць і не любіў Пілсудскага за шкодлівасць беларусам, аднак лічыў яго мацёрым дзяржаўным дзеячам, які для сваіх палякаў многа чаго зрабіў і трымаў парадак.

Калі я ў канцы жніўня трыццаць дзевятага, адвячоркам, пачуў, як галосіць жанчыны мабілізаваных у войска, якім заўтра на святанні трэба было ісці на зборны пункт у Гарадзею, дык мне станавілася няёмка за зямлячак, асабліва маладых. Я ж быў перакананы, што ў вайне пераможа той, хто ваюе за справядлівую справу, справядлівасць была за палякамі, на іх нападзі, яны абараняліся, значыць, яны і перамогуць. Дык чаго лямантаваць жанчынам? От, бянтэжаць мабілізаваных, нібы яны вінаваты і ідуць ваяваць за несправядлівую справу.

У хаце, за вячэрай, бацька паблытаў яснасць маёй душы. Ён катэгарычна, як заўсёды, заявіў, што Польша, канечне ж, не справіцца з немцам. Немец разаб’е яе. Я зрабіў здзіўленную грывасу. Бацька зразумеў мой дакор і сказаў, як бы апраўдвачыюся:

– Каб жыў Пілсудскі, то б той мог пабіць немца. А гэты Шмыгла не гадзіцца, слабец. Пілсудскі – той мог. Цвёрды быў і ведаў, як ваяваць. А гэты – цеста... Паб’е немец палякаў...

– А як жа нашы? – жахнуўся я. – Што ж нашых дзецюкоў усіх і мужчын усіх паб’юць?

– Не ўсіх. Паўцякаюць, хто хітрэйшы, ці ў палон здадуцца, каму павязе...

Вайна, якая наструньвала мяне на гераічны лад, становілася справай сумніцельнай, цёмнай, бесперспектыўнай. Вайною пачынала балець душа.

Я пайшоў у чыстую палавіну хаты, узяў навушнікі дэтэктарнага прыёмніка і злавіў Варшаву. Стаў слухаць, што кажуць пра вайну урад і журналісты. Адтуль раздаваліся бадзёрыя прамовы, кпіны над саманадзейным ворагам, які будзе так, як не раз, дашчэнту разбіты польскаю зброяй. Спяваліся патрыятычныя песні, перадаваліся гукі баёў на Балтыйскім пабярэжжы. Патрыятычны дух падбадзёрваў мяне.

Радыё я слухаў штодзень, вяртаючыся з бульбы, і на цікавейшыя перадачы клікаў далучыцца бацьку, які ахвотна шоў, кінуўшы работу. Вайна стала для ўсіх важнейшай за работу, вынікі якой сталі такімі няпэўнымі. Але бульбу капала ўся вёска з яшчэ большай, чым у мірны час зацятасцю, людзі нібыта хацелі забыцца ў рабоце, ці стараннасцю выпрацаваць шчасце для тых, хто пайшоў на вайну. На жаль, ад салдат не паступала ніякіх пісьмаў, і мужчыны пачалі меркаваць: пры цары дык з фронту можна было напісаць. А тут, мусіць, палякі не дазваляюць...

Бацька быў на баку Польшчы, але не падабалася яму палітыка адгароджвання польскіх улад ад Савецкай Расіі. Яго абурала неразумная агітка, якую радыё гарлапаніла пра дагавор Гітлера з СССР:

Zbratał się z czerwoną szmata,
A my sobie gwizdżem na to!²⁵

“Прагвізджуць яны сваю Польшчу!” Ён лічыў, што палякам трэба было трымацца з Расіяй! Гітлер тут перахітрыў Рыдз-Сміглага.

Прыход Чырвонай Арміі бацька вітаў. Яму заімпанавала ўзброеннасць савецкага войска і свядомая дысцыпліна: “Во, брат, цераз Нёман пераправіліся і ніводзін не мацюкнуўся нават, ніхто ў садзе яблык не сарваў. І камандзіры, і радавыя – усе апрануты аднолькава роўна, не пазнаць, а слухаюцца”.

З вяртаннем дзядзькі Валодзі бацька пачаў пераглядаць нават скептычны погляд на простых людзей. Аказалася, саветы ўмелі з простых людзей рабіць мацёрых – навука.

Збівалі бацьку з панталыку прыдзіркі Барыса, палохалі, і я пабойваўся, што ён упадзе духам. Прыгадае яшчэ сваё юнацтва, калі апынуўся за міжвольны ўдзел у палітыцы без работы і без граша ў кішэні, ды пакіне зноў вялікія справы вялікім людзям, а сам пачне бараніцца ад усіх і ўсяго на свеце ды і мяне возьмецца “аберагаць”, як некалі маці абараняла ад Арсеня. Бацька быў чалавекам практычнага складу, а пры недахопе тэарэтычнага ўзроўню перабольшваў ролю асабістага жыццёвага вопыту.

Цяпер кплівы выгляд нямецкага лётчыка абудзіў у ім гордасць чалавечую і нашу, савецкую. Хоць дзякуй кажы таму немцу, думаў я засынаючы. Цяпер мне можна ад бацькі не так і таіцца.

²⁵ Пабратаўся з чырвонай анучай,
А нам на гэта напляваць!

Прайшло лета. Падыходзіла восень да канца, а прароцтвы Гітлера, у якія верыў лётчык, не збываліся. Сапраўдным прарокам аказаўся мужык-пагарэлец з наднёманскай вёскі – мой бацька Андрыян. Мы паспелі з ім закончыць наш хлеў з пярэрубам, змайстравалі нават у адной дзеравіне патайную схованку: выдзяўблі з метр даўжынёю круглую на ўсё бервяно дзірку, пакідаючы толькі тоненькія шчолкі, адну з іх прарэзалі нажоўкай і яна лёгка аднімалася. Туды, у нутро, бацька палажыў туга скручаны адрэз касцюмнай шэрсці, куплены ў канцы 1939 года ў Іцкі Каплана, ярэміцкага крамніка, які, баючыся нацыяналізацыі крамы, прадаваў яшчэ “польскую” мануфактуру. Калі мы ўсяляліся ў свой пярэруб – пакой з адным акенцам, пасярэдзіне якога красавалася і пахла вільготнаю цёмнаю глінаю вялікая, першы раз напаленая руская печка, якраз новы солтыс прынёс чарговы загад з гміны: кожная хата павінна здаць у фонд нямецкай арміі цёплую зімовую вопратку: кажухі, валёнкі, ватныя порткі, ваўняны світар, шапку-вушанку, шкарпэткі.

Закрануў за жывое вяскоўцаў гэты загад, яны ведалі, што выжыць у ваенны час можна толькі зберагаючы і ашчаджаючы ўсё, што было нажыта, спраўлена да вайны. Самі людзі паабношваліся, толькі і ведалі, што перашываць ды латаць, а тут – аддай цёплае адзенне. Перад зімой аддай. Толькі вон вярнуліся канаводы, што самых лепшых коней ажно да Смаленска для немцаў гналі, а тут зноў гатовыя кажухі вязі. Нас, падпольшчыкаў, загад пра здачу зімовага адзення падбадзёрыў, а не засмуціў: было відавочна, што Гітлер вымушаны ваяваць зімой, закліканне “Moskau kaputt” не памагло.

Вяскоўцы, кожны як мог, выкручваліся ад таго загаду, прыносілі на зборны пункт старое, пабітае моллю рыззё, клянучыся і божачыся, што нічога лепшага ў іх не захавалася: то перавозілі іх з месца на месца, то закопвалі – усё цераз гэтую вайну, дык што пагніло, што папрападала – вось усё, што засталася.

– А ў мяне, – лямантаваў Колік Тадэўкаў, – дальбожачкі, каб я з гэтага месца не сышоў, усё да звання немцы забралі. І ровар забралі. Няхай, во, людзі скажуць. Тыя першыя немцы адкапалі спрат і ўсё, колькі ні прасіў, выграблі. Людзі ж бачылі .

Сапраўды, як першая вайсковая часць (яна была адзінай на перыяд іхняга наступлення) заняла Сіняўскую Слабаду, многіх сялян паабіралі. А Каліка Тадэўскага асабліва пакрыўдзілі. Але новы солтыс аказаўся службісты і вушлы, не то што ранейшы дзядзька Фанік. Новы ведаў, у каго вадзіліся добрыя кажухі, адмысловыя валёнкі і ўсё такое. І патрабаваў ён персанальна з кожнага двара. Нават да бацькі майго пачаўчапляцца, маўляў, а можа, не згарэла, а мо засталася, то глядзіце, каб не крыўдавалі потым, каб не каяліся. Дагаварыўся, што бацька турнуў яго са двара, абазваўшы шалудзькам. Відаць, план цёплага адзення новы солтыс усё ж выканаў, бо дазбірваць не дазбірваў: колькі здалі, столькі і прынялі. Напэўна, і на рахунак пагарэльцаў нешта спісалі.

Але не паспела сціхнуць кажухная справа, як папаўзла пакуль што неафіцыйна, але з тое самае раённа-гміннай крыніцы другая, больш страшная пагроза: паступіць разнарадка – вываз на работы ў Германію. Магчыма, яе пусцілі знарок у ход мясцовыя ўлады, каб лягчэй было абсадзіць рабочаю сілай розныя публічныя работы – дарожныя, камунальныя і іншыя. У кожным разе чутка папаўзла і патрэбна было рыхтавацца да самага горшага. Ядро падполля сабралася абмеркаваць гэтую праблему. Калі пройдзе масавы набор у Германію на работы, то ж заграбуць самую сілу нашай арганізацыі. Трэба аберагчы гэтую сілу любымі сродкамі. А сродкаў, уласна кажучы, усяго і было два: або пасведчанне аб цяжкай хваробе накшталт сухотаў, або пасведчанне аб уладкаванасці на нейкую працу тут, на месцы. Ва ўмовах Сіняўскай Слабады гэта быў рум – склад дрэва на беразе Нёмана, якое трэба было сарціраваць, пагружаць на падводы, скочваць у шліхты, складваць у штабелі. На гэтую работу даўно ўгаворвалі мясцовыя ўлады, але ніхто не ішоў, усе ацягаліся. Цяпер мы вырашылі, што нашым хлопцам трэба прыпісвацца хоць бы да гэтай работы, каб не правароніць шанца і не трапіць на вываз. Такой жа думкі былі і кіраўнікі падполля з Пагарэлкі і Ладкаў, хоць там, у іх, мажлівасці былі меншыя.

У гэты час якраз трапіў мне пад руку Мішка Клаўсуць, якога неяк адразу з восені ўзялі настаўнікам у Некрашэвіцкую школу. Па натуре ён быў асцярожны і цаніў народную мудрасць: “Наперад не вырываўся і ззаду не аставайся”. Апярэдзіў ён зарэгістраваных у раённым інспектараце асветы студэнтаў другога курса (першакурснікі не падлягалі рэгістрацыі), мабыць таму, што пры Польшчы, па пратэкцыі кіраўніка Ярэміцкай школы Кароля Берначыка, вучыўся тры гады ў гімназіі ў Познані. Кіраўнік дабіўся для Мішкі гміннай стыпендыі, як для адаронага вучня (пісаў вершы) і накіраваў яго ў Познань, у сям’ю свайго сябра, дырэктара гімназіі. Мы разам з Мішкам здавалі ўступныя экзамены ў Навагрудскую гімназію. Яго бацька быў кравец, свайго каня яны не мелі, дык мой бацька завёз нас абодвух у Навагрудак і папрасіў Швелея Саламянскага, галаву фірмы, якая закліла рэшткі драўніны з Налібокскай пушчы, каб ён дазволіў нам пажыць на гарышчы ў адрыве, пакуль мы будзем здаваць тыя экзамены. Мой бацька не хаваў таго, што не хоча, каб мяне прынялі вучыцца, прывёз мяне здаваць экзамены “для адчэпнага”, уступіў жаданню маці.

Раніцай мы ўставалі, злазілі з гарышча, абтрасалі салому, якая напрыліпала да нас за ноч, ішлі да “помпы” на вуліцу, адзін качаў воду – другі ўмываўся, а потым наадварот. Падбадзёраныя, мы беглі ў хлебны магазін, куплялі паўбулкі хлеба, вярталіся на сваё кодала на гарышчы, елі па кавалачку сала, сыра з хлебам і, спусціўшыся ўніз, падыходзілі спаважна да той жа “помпы” і па чарзе запівалі сняданак. Саламянскі жыву на вуліцы Маршалюўскай (назва намякала на Юзэфа Пілсудскага, які адзін за ўсю гісторыю меў званне маршалка), а гімназія размяшчалася ў былым манастыры на Карэліцкай вуліцы – іншы канец горада. Перад будынкам гімназіі стаяў натоўп матак, бацькоў, рэпетытараў тых гарадскіх

абітурыентаў, якія паступалі ажно па другім або трэцім разе. На пяцьдзесят месцаў у той год было каля трохсот жадаючых. За нас тут ніхто не перажываў і ніхто пра нас не клапаціўся. Мы з Мішкам шмыгалі праз натоўп у дзверы, паказвалі свае пропускі і ішлі здаваць экзамены. Што нам ставілі экзаменатары, якія ацэнкі – ніхто не ведаў, таму рашэнне аб залічэнні ці адлічэнні ўспрыямаліся, як эмацыянальная бомба. Выбух яе меўся адбыцца пасля апошняга экзамена адвячоркам. Мы з Мішкам пайшлі ў наш бярог, даелі астаткі скаромніны і пабеглі паглядзець на замак. Залезлі на капец Міцкевіча і ўглядаліся на ўсход, дзе за смугою Нёмнавай даліны павінна быць наша вёска. Гаварылі вопытныя сіняўцы, што ў ясны дзень з навагрудскай гары можна ўбачыць нашу вёску, хоць туды было больш як сорок кіламетраў. Адвячоркам далягляд засціла смуга, але ўсё роўна было ёкатна ўглядацца ў такую неймаверную далеч, дзе ўжо вёсачкі і хаты рабіліся нябачнымі воку.

У назначаны час мы пайшлі глядзець спіскі прынятых. Мішка, меншы ростам і больш дасужы, праціснуўся наперад цераз натоўп і знайшоў абодва прозвішчы: Клаўсуць і Калеснік. Вестка гэтая, прызнацца, не надта мяне абрадала, але і заклапоціла: я ўжо быў зацікавіўся бацькавай прапанавай хадзіць на платы і любаватца Нёмнам. А тут... У дадатак Мішка толькі разам здаваў экзамены, а вучыцца меўся ехаць у Познань, і я аставаўся без земляка, адзін, як кол у плоце. Нада мной і Мішкам пачала здзяйсняцца нейкая, ужо незалежная ад нас, воля лёсу. Было з ёю жудкавата незваротна.

Начаваць у Навагрудку мы не сталі. Патопалі гасцінцам насустрач ночы. Пяцьдзесят кіламетраў для нашай прагі вярнуцца дадому былі нічым, як пяцьдзесят крокаў.

Вучыліся мы ў розных гарадах, сустракаліся толькі летам на канікулах, але мне не было асабліва і часу на тыя сустрэчы, бо вечна быў у рабоце – касіў, сенаваў, працаваў на жніве, араў, помню аж да самага першага верасня. І вось у 1939 годзе, калі ўстанавілася савецкая ўлада, усім, хто хацеў працягваць вучобу ў сярэдняй школе, патрэбна было атрымаць рэкамендацыю часовага камітэта. А з усіх сярэдніх школ адкрылася толькі Віленская беларуская гімназія. Мы з Мішкам наважылі не правароніць моманту. Пайшлі ў камітэт па даведкі. Нас запрасілі на пасяджэнне, і адзін з актыўнейшых камітэтчыкаў, Барыс, аб’явіў, што мяне рэкамендуець, а Мішку не, і растлумачыў напасткі: “Ты, Валодзя, што – лета з касою хадзіў, мы цябе ў гімназіцкай форме і не бачылі, значыць, ты рабочы элемент, а ты, Міша, на пузе ляжаў і пана корчыў, табе хопіць і таго, што навучыўся. Цяпер працуй”.

Мішка – у плач. Я стаў упрошваць камітэтчыкаў, угаворваць, што яму не было чаго касіць, бацька ж на платы не хадзіў, як мой, дома быў, дык без Мішкі са старшым сынам усё скошвалі. Не ведаю, ці дапамагло мае заступніцтва, ці назаўтра слёзныя просьбы краўца Аляксея, але паперку далі і яму. Паехалі мы ў Вільню, потым вярнуліся, але вось з пачатку акупацыі чамусьці ў школьных улад Мірскага раёна Мішка

каціраваўся вышэй. Можа, гэта быў выпадак, а можа, улічвалі, што вучыўся хлопец у Познані – усё ж бліжэй да Германіі. Мішку далі работу, і ён праз нейкі час пачаў угаворваць мяне ісці працаваць у тую ж школу. Фактычна гэта былі прапановы інспектара. Але я не квапіўся, адгаворваючыся, а адгаворка была важнай: трэба дапамагчы бацьку адбудавацца. Цяпер склалася іншая сітуацыя. Усе нашы актывісты настойвалі: ідзі настаўнікам, можа, устанавім сувязь з моладдзю яшчэ адной вёскі.

Я згадзіўся. І стаў з Мішкам хадзіць кожную нядзелю ў Некрашэвічы, а ў суботу – назад, з дому, валочачы на спіне тыднёвы запас харчу, як у свой час бацька на плыты. Толькі хлеб быў горкі з прымессю мукі ад гарэлага жыта, а скаромніны ў нас не было зусім. З Некрашэвіч я стараўся хадзіць дамоў цераз Лядкі і Пагарэлку, заходзіў па дарозе да Мішы Мажэйкі і да Вані Мацко, а дома – да Косці Балабановіча абмяняцца звесткамі і такім чынам выконваў ролю сувязнога паміж трыма падпольнымі групамі.

Мішка вучыў беларускую мову, а я – нямецкую і прыродазнаўства.

Тым часам у сіняўскіх пагарэльцаў наспелі свае клопаты: чым накрыць будынкі? Гэтыя першыя хлявы то неяк накрылі нажабраванаю за Нёмнам саломай – пад колас. У нашых мясцовасцях быў старадаўні звычай: пагарэльцы ездзілі па вёсках і гаварылі пра сваю бяду, а спачуваючыя людзі выносілі кожны па кулю ці па два саломы, і так у канцы сяла назбіраўся возік. Ездзілі па калядзе і сіняўскія пагарэльцы, разжыліся саломай на хлявы. А заставаўся ж клопат пра хаты, пра гумны. Вось яны і пачалі тыкацца то ў воласць, то ў раён: адпусціце гонты, на Добрацкім тартаку ёсць гонта яшчэ савецкая. А мясцовыя ўлады сказалі, што трэба напісаць калектыўную заяву і ехаць у Наваградка да гебітскамісара, ён адзін можа даць такі дазвол.

І вось прысталі да мяне вяскоўцы: напішы заяву па-нямецку, а калі напісаў – ну то едзь, ты ж лепш пакруцішся за нас. Я аднекваўся, бо і сапраўды ніякай замены ў школе не было, на ўсе тры старэйшыя класы сямігодкі працавала трое настаўнікаў: мы з Мішкам ды дырэктар Іван Майсеевіч Хваль.

Настойваў таксама і мой бацька на тым, каб я такі сам паехаў у Наваградка гэтым “гонтавым” хадаком. А мне такая аказія была не па нутру: ехаць, прасіць у ворага, прытварацца, паніжацца – не. З другога боку, хацелася пабачыцца з Зінай. І ўрэшце я здаўся на просьбы, вырашыў паехаць. Думаў сабе: параюся там з Арцюхом, з Зінай ды пайду прасіць, калі яны не адобраць або прызнаюць мае захавы дарэмнымі – парву заяву ды выкіну.

Мне нават прыгадаўся адзін смешны выпадак з сіняўскага фальклору – жывы анекдот пра аднаго маладажона, якому дасталася вельмі санлівая і лянівая жонка. Яна не хацела рана ўставаць ды варыць мужу заціркі на сняданне, каб той пайшоў пад’еўшы на работу ў Добрацкі тартак. Спачатку ён паспрабаваў зварыць зацірку сам, але зварылася адна вялікая клёцка,

што не вылазіла нават цераз гаршкова горла. Біць гаршчок кухар не рашыўся, а, схапіўшы сякеру, стаў падсякаць ножкі ў ложку, на якім спала жонка. Тая прачнулася і закрычала:

– Дурань! Што ты робіш! Пакінь! ..

– Ні храна! Сам майстар – зраблю! – зацята адказаў мужык і падсек дзве ножкі. Лянівая жонка вывалілася на падлогу. Казалі людзі, што навука падзейнічала.

Так і я – сам быў майстрам гэтай заявы і сам мог яе парваць.

Дарога да Наваградка – самая прыгожая дарога майго жыцця. Я прывык да вайны адольваць яе на ровары, на яе нельга было ўдосталь наглядзецца, таму ногі не адчувалі стомы. Перад вачыма праходзіла жывая галерэя цудоўных пейзажаў. Кожны раз мяняліся на гэтых малюнках паўтоны, краявіды вабілі новымі барвамі, таемнымі пералескамі, спадамі ў глыбокія даліны, узлётамі на пагоркі. Для мяне, захопленанага маляваннем, неспасціглаю чарадзейнаю мадэлькай, якую так хацелася ўвекавечыць, разумелася немажлівасць гэтага намеру, бо колькі ты ні малюй – не намалюеш, не перадасі жывой рухомай плыні характа на кавалку сухое паперы. Характа жыве, плыве, разгортваецца ў часе, абнаўляецца, нібы насміхаецца з амбіцый мастакоў, якія хочуць таго ці не, але ж спрабуюць спыніць рух часу, выявіць рухомае застыглым. Едучы і сузіраючы, я адчуваў, што разумею пакутлівыя намаганні імпрэсіяністаў адолець статычнасць жывапісу і выйсці ў царства руху, спасцігнуць і перадаць асляпляльную плынь святла...

Палюбілася мне наваградская дарога з той першай паездкі, калі маці першы раз дазволіла мне замест Марусі паехаць насустрач бацьку, які вяртаўся з плытоў. Адала яна мяне на парукі свайму пляменніку, вясёламу Фаніку, які ехаў па свайго бацьку Васіля і старэйшага брата Яўгена. А я меўся забраць бацьку і хроснага, а таксама задніка з іх плыта. Ехалі абозам. У Пузыневічах зрабілі налёт на асадніцкі сад і ўсіх надзялілі смачнымі яблыкамі. У Карэлічах упершыню ўбачыў двухпавярховы дом і пераканаўся, што тыя сіняўцы, якія жылі ў Пецярбургу, не маняць. Ёсць такія дамы не толькі на малюнках. Але самае хвалюючае пачалося з Паланое. Каб з'ехаць з гэтае крутое гары, трэба было падвязаць вяроўкай заднія калесы, і яны сунуліся, нібы сані зімой. А потым пайшлі новыя горкі і даліны – усе нязвычайнае і незвычайнае. Праўда, тады мне даехаць да Наваградка не давялося: плытнікі сустрэлі нас на паўдарогі, недзе ля Ваўкавіч, і абоз, узяўшы клункі і пасажыраў, павярнуў назад.

Да канца дарогі, да самага Наваградка, я ехаў пазней, калі ўжо бацька вёз мяне з Мішкам Клаўсуцем усю чэрвеньскую ноч і раніцу на возе, засланым дзяружкай-перабіранкай, паступаць у гімназію. Прайшло з той паездкі многа часу, надта доўгая была тады дарога, за гэты час то скарачалася, то рабілася зноў пакутліва доўгай, калі мы, шкаляры з наднёманскіх вёсак, мералі яе, заснежаную, коўзкую, акачанелымі нагамі, тулячыся ў падшытыя ветрам польты. Але ўвогуле мы раслі і дарога скарачалася. Пранесціся па ёй на ровары было адной прыемнасцю. Толькі

вось цяпер, у вайну, наваградская дарога выцягнулася для мяне бязмежна, да немажлівасці. Усё магло засцігнуць падарожнага на наваградскім гасцінцы. За абсягам таго раёна, дзе ён быў сваім, дзе яго ведалі многія людзі ў твар і на выпадак чаго маглі пацвердзіць тоеснасць яго асобы, а жанкі залямантаваць, за гэтым абсягам чалавек становіўся дзічынай, на якую жартам ці ўсур'ёз, цвяроза ці сп'яна маглі запаляваць жандары, паліцаі, служакі з арбайтскаманд і ліха ведае хто яшчэ. Паляванне на бяспашпартных людзей вялося па-браканьерску, устанавіцелі новага парадку лічылі сваёй здабычай кожнага, хто трапляў ім на вочы і не мог пацвердзіць, хто ён такі. Кожны невядомы акупантам чалавек быў для іх патэнцыяльным ворагам. Пускацца ў дарогу без дакумента ў такой сітуацыі было недаравальным глупствам. А мае даваенныя дакументы пайшлі з дымам.

Зрэшты, нават калі б і засталася нейкае студэнцкае пасведчанне, дык усё роўна бацька без крайняй пільнай патрэбы не адпусціў бы мяне з дому, палічыў бы кожную адлучку за самаўпраўства ці дызерцёрства, выкрутку ад абавязкаў перад сям'ёй, якая трапіла ў бяду. Пажар зрабіў усіх сямейнікаў нявольнікамі абставін, прымусіў думаць і клапаціцца выключна пра тое, як перажыць зіму, як выжыць. Неабходна было тэрмінова, хоць збольшага, аднавіць інвентар і забяспечыць фізічнае выжыванне ўсяму, што дыхала, – людзям і жывёле.

З жалезных зубоў, якія мы выграблі на папялішчы, я ўзяўся майстраваць барану. Працаваў у падсуседзяў Кавалеўскіх, якія мелі варштат і сталярны інструмант. Выйшла хвацкая баронка, лепшая, чым была тая, старая, зробленая спехам, з-за вуха, бацькавымі рукамі. А бацьку толькі гэтага і трэба было: узяўся даваць мне заказы то на стол, то на лаву, то на пранік, то на валак ды качалку. Усё гэта лічылася лёгкай работай, лягчэйшай за тую, якую рабіў ён сам, плазуючы дзеравіны на зруб. Давялося мне рабіць нават цапы, аднаўляць прылады працы, якія ў нас з часоў куплі малатарні віселі ў гумне проста для фасону. Цяпер яны спатрэбіліся. З тых шэсцернаў, балтоў і штабаў, якія бацька адгроб на гумнішчы, аднавіць малатарню было немажліва. Вайна вяртала да тэхнікі прадзедаў. Нават страхі над токам мы не мелі і малаціць цапамі маглі толькі ў сухі час, калі адкрыты ток на пажарышчы гумна рабіўся цвёрдым.

Чаго я тады не майстраваў, чаго не рабіў, не аднаўляў! Пашыў сабе з ашмоцця шынельнага сукна буркі, са старых юхтавых халяваў і аўтамабільнай пакрышкі – боты, адчыкрыжыў нават зімовую шапку, атарочаную ягнячай аўчынай, якую сам вырабіў цестам на бела. Адным словам, сям'я пераходзіла на патрыярхальны спосаб бытавання і кожнаму члену патрэбна было ўмець і рабіць усё, у прынцыпе сямейнікі павінны былі стаць ячэйкай поўнага самаабслугоўвання і самазабеспячэння. Мне было прыемна вызваліцца ад залежнасці і рабіць іншым нейкую патрэбную ім рэч, якой яны зрабіць не маглі. Час у гэтых дробных, але неабходных клопатах ішоў хутка – не агледзішся.

Позняй восенню ў вёску прыехалі з Міра пашпарціст з фатографам. Пад наглядам солтыса яны ўзяліся перапісваць анкетныя дадзеныя. Праз некаторы час выдалі ўсім пашпарты. Былі гэта кніжачкі ў рудых, з аўсянай паперы вокладках, разморсканыя па краях. Сваім выглядам яны нібы сведчылі пра нікчэмнасць і часовасць улады, якая правяла гэтую пашпартызацыю.

Адбылося гэта ўжо амаль перад зімой, веласіпед на раскіслых палявых дарогах быў бліжэй сродкам падарожжа. Ісці ў Наваградак па асенняй слоце і балоце пешкі выдавалася не дужа адпаведным мэце – таварыскай сустрэчы. Я чакаў нейкай дадатковай дзелавой прычыны, і вось яна з’явілася.

Паехаў я ў Наваградак на санях. У Ваўкавічах збочыў на стары Сянежыцкі шлях, недзе пасля абеды дабраўся да Лагадак, на хутар да Валодзі Арцюха.

Арцюх аказаўся даволі асвядомленым наконт сітуацыі ў самым Наваградку. А сітуацыя была такая, што па спіне мурашы прабягалі.

– Тыранія і дэмагогія, – суміраваў свае ўражанні Арцюх.

Мясцовыя фюрэры ўсіх інстанцый крычалі, што заводзяць новы парадак, але дзейнічалі гвалтам, рэпрэсіямі. Замест элементарнага парадку выходзіла вакханалія жахаў і пагроз, парадак страху і скрытай агіды.

Нянавісць спакваля расла пасля пачатковага здранцвення. Арцюх раскажаў мне пра крываваю лазню, якую ўчынілі на галоўнай плошчы горада гітлераўцы ў момант свайго прыходу. Расказаў і пра расстрэлы сем’яў савецкіх актывістаў і пра вынішчэнне яўрэйскага насельніцтва. Валодзя ведаў трагічны лёс Эмы Залкінд, прыгожай вільнянкі, якая выклдала літаратуру ў Наваградскай беларускай дзесяцігодцы, а потым працавала інспектарам райана. Ён чуў, што яна на шляху адступлення загінула ад рук гітлераўцаў, яшчэ армейскіх фашыстаў, якія палічылі прыгожую і адукаваную яўрэйку шпіёнкай. Хадзілі чуткі, што ад бамбёжкі па дарозе ў Мінск загінуў дырэктар педвучылішча Сцяпан Мялешка. Пра астатніх выкладчыкаў “усходнікаў” не было ні звестак, ні чутак.

Прадбачлівы Арцюх не раіў мне ехаць у горад санямі, бо гэта рызыкаўна. Пападзешся да якога нягодніка з вінтоўкай, дык не паглядзіць, што ты пагарэлец – хопіць каня, а там і канцоў не знойдзеш. Лепш не рызыкаваць, не нарывацца.

Мы дамовіліся з Арцюхам, што сані я пакіну ў яго, у адрыве, а сам пайду далей пехотаю, прытым не трактам, а ўзбоч дарогі, нацянькі, у Мітропаль, да Зіны Маслоўскай. Яна падкажа мне, як прабіць пагарэльскую просьбу. Паабедаўшы ў Арцюха і наспех пагаварыўшы, мы развіталіся, і я пабрыў па глыбокім снезе, абмінаючы горад, на поўнач.

Так складваліся ў нас з Зінай адносіны, што дагэтуль мне ні разу не давалося быць у іх дома. Яна запрашала, але я прасіў адкласці візіт да часу, калі можна будзе сказаць бацькам пра нашы планы і пра нешта жыццёвае, рэальнае і канкрэтнае. Відаць, усё ж Зіна гаварыла пра маю прысутнасць у яе жыцці дамашнім, бо сустрэлі яны мяне зычліва, нібы свайго родзіча ці

даўняга знаёмага. Зіна пазнаёміла мяне з родзічамі, і гэта нагадвала аднаўленне завочнага знаёмства. Яна была радасна ўзрушана нечаканай сустрэчай і ўзялася распытваць пра сяброў з педвучылішча – дзяўчат і хлопцаў з нашай ваколіцы.

Я раскажаў, што студэнтаў перадвыпускнога курса пабралі на ўлік у Мірскім інспектараце, забіраюць у меру патрэбы на работу ў школу. Толькі Лёва Васілеўскі ўладкаваўся бухгалтарам на тартаку Добрач, а мы з Мішкам Клаўсуцем – у сямігодцы, у Некрашэвічах, гэта кіламетраў з пятнаццаць ад нашай вёскі. Кожны тыдзень – дамоў па хлеб, так і жывём на бацькавых харчах ды на сваіх нагах. Працуем па савецкіх падручніках. Каб уведала Роза Львоўна, дык пахваліла б: “Дарвін – во-о! А гэтыя вейсманісты-марганісты – э-э! Выдумалі ўнутрывідавую барацьбу. Няма ніякай унутрывідавай барацьбы. Ёсць толькі барацьба паміж відамі”. А Капыта быў бы незадаволены, што я выкладаю па савецкіх падручніках: “О, Калеснік, не чакаў ад цябе, што так верна будзеш служыць гэтай камуне”. І, скрыўішыся, паўтарыў бы сваю філістэрскую прымаўку: “übersetze ins Deutsche”²⁶.

– Капыто зараз фігура, перакладчык у гебітскамісара. Не ведаю толькі, хто з іх важнейшы: ён ці Барыс Рагуля, відаць, сапернічаюць за ўплывы на гебітскамісара. Цяперашні галава гарадской управы і табе павінен быць вядомы. Памятаеш, быў такі Панько пры часовай народнай управе ў 1939 годзе. Даручылі яму гаспадарку ўсіх інтэрнатаў у горадзе. Управа давала шмат усякага добра на ўтрыманне вучняў у інтэрнатах – тады нацыяналізацыя праводзілася, і пакінутай бежанцамі маёмасці было досыць многа – выдзялялі на грамадскае харчаванне. Апякун Панько пускаў усё на вецер, прагульваў з кампаньёнамі, гарадскімі спекулянтамі. Як усталявалася савецкая улада, дык за Панька ўзялася пракуратура. Ён збег кудысьці, кажуць, у Беласток ці ў Вільню. Студэнты ж, памятаеш, шмат гаварылі пра тую афёру.

Так, я памятаў гэтага паказнога энтузіяста, вечна бадзёрага, вечна занятага, ды такімі стратэгічнымі важнымі справамі, што па канкрэтнай справе да яго і не было доступу. Адным словам, чалавек у палёце. Ён і рукамі вымахваў, нібы крыламі. Пераехаў, здаецца, з Вільні разам з беларскай гімназіяй і на яе базе разгарнуў сваю разгульную дзейнасць.

Я прыгадаў Зіне, як у інтэрнаце, халодным і галодным, нашы вучнёўскія актывісты збіралі складчыну, набывалі матэрыялы ды наводзілі такі-сякі божы выгляд. Мне даручылі ўзначальваць афармленчыя работы. Мне і прозвішча тады далі “художнік” з лёгкай рукі Мішы Араб’я. Потым мы дзівіліся, што такія вопытныя хлопцы – Арабей, Аўдзейчык, Петрыкевіч, а не раскусілі прайдзісвета.

Мяне не дзівіла “ўваскрашэнне” Панько. Такому аферысту цяпер настаў небывалы шанец. Грабі ды прапускай, утылізуй награвленае акупантамі дабро. Здзівіла мяне, што інспектар асветы ўзначаліў настаўнік

²⁶ Перакладзі на нямецкую

геаграфіі Орса. Ён канчаў асвету ў Чэхаславакіі, быў па натуре вытрыманым і меў выгляд саліднага чалавека. Яшчэ большаю неспадзеўкай была для мяне метамарфоза настаўніка беларускай мовы Станіслава Станкевіча. Бывала, ніводзін мітынг у Наваградку не адбудзецца без яго прамовы. А гаварыў ён так гладка, так складна, як ксёндз з амбоны. На вечары інтэрнацыянальнай дружбы ў педвучылішчы ён дэманстраваў інтэрнацыянальную ідэю ў дзеянні, прамаўляючы на пяці мовах славянскіх народаў. Чытаючы на ўроку верш Купалы “Табе, правадыр, мае песні і думы”, ажно вочы закахваў у неба, млеў ад любові да Сталіна. Ён курыраваў студэнцкую газету “Сталінец”, у рэдакцыйным артыкуле напісаў, што газета стаіць на трох кітах – на ім, як шэфу, на Мішку Клаўсуццю, як паэту, і на мне, афарміцелю. Каго, каго, а Стася мы лічылі адданым савецкай уладзе да звання. Сярод студэнтаў вясною сорак першага пайшлі чуткі, што Стася прынялі кандыдатам у партыю. І нікога гэта не дзівіла. Наадварот.

І на табе, палез чалавек у сабачую скуру. Стаў бургамістрам у Барысаве.

Тады яшчэ ні я, ні Зіна не ведалі толкам, што Стась паказною адданацю савецкай уладзе замольваў грахі антысавецызму, якія былі рассыпаны ў яго літаратурных працах, апублікаваных у Вільні да 1939 году. Так што перад фашыстамі ён толькі скінуў авечую скуру і застаўся ў сваёй, натуральнай.

А якая яна натуральная? Скура хамелеона? Ці ліса?

У нас хадзілі калісь па педвучылішчы перасуды маральнага характару. Станіслаў Станкевіч ажаніўся ў Навагрудку з Сініцынай, настаўніцай былой польскай гімназіі, потым дзесяцігодкі, што адкрылася ў канцы 1939 года пры невялікім складзе навучэнцаў. Былых гімназістаў вярнулася мала: дзеткі чыноўнікаў ды работнікаў рэпрэсіўных органаў збеглі разам з бацькамі, а сярод працоўнага элементу палякаў на Наваградчыне амаль не было. І з ліку былых настаўнікаў ярыя антыкамуністы таксама паўцякалі за Буг ці пахаваліся. Сініцына засталася на месцы і выйшла замуж. Мне ні разу не давялося яе сустрэць, бо педвучылішча размяшчалася на другім канцы горада. Я ніяк не мог сабе ўявіць такое пары: хваравітая, бледнатварая, са схіленай, як на святой іконе, галавою, маладзіца цяжка ступае на сваіх прыпухлых нягнуткіх нагах, а побач выдынгоўвае, як закізаны, высокі, мажны, румяны, з сангвінічнай усмешкай на пухнатых губах, лысаваты сатыр. Зайздросныя за дзяўчат студэнты педвучылішча, хоць з імі Стась панібратнічаў, а да былых вязняў адкрыта падлізваўся, далі яму мянушку “жарабец”. Мянушка добра пасавала, бо яе ўладальнік дазваляў сабе фліртаваць на перапынках са студэнткамі. Усе ведалі яго густ і яго абранніц – дзябёлых, як Рубенсава Версавія, прыгажунь. Такія дзяўчаты часта любяць расхрыствацца: па педвучылішчы разыходзіліся вясёлыя расказы пра прызнанні перамогі юрлівага Стася і аплявухі, якія даставаў ён ад устойлівых. Цяпер да нас даходзіла ісціна, што любоў і вернасць у прыватным і грамадскім жыцці,

відаць, моцна звязаны. Можна, сувязь гэтая і ёсць стрыжань характару чалавека...

Мне рабілася шкада сваёй колішняй настаўніцы, якая хоць і ўцукравала мяне за паводзіны ў царкве, але рабіла гэта не для таго, каб нашкодзіць, а з добрым намерам – аберагчы хацела ад грахоў ці жыццёвых няўдач. Яна была добрая і сарамлівая, нават пра размнажэнне раслін гаварыла стыдаючыся, як бы гэта былі фіглі нягодніка д'ябла.

Прыкра было нам з Зінай гаварыць пра палітычнае двурушніцтва былога настаўніка. Мы ведалі, што на адказныя адміністрацыйныя пасады саджалі не проста адукаваных людзей і не сілком ставілі, як на звычайную чорную або настаўніцкую работу. Яны саджалі ў адміністрацыю тых, хто меў доказы антысавецкай настроенасці і дзейнасці ў мінулым, гэта значыць, пры буржуазнай Польшчы.

Канешне, і ва ўстановах на ніжэйшых пасадах знайшоў прыстанішча там-сям прагрэсіўна настроены чалавек. Работа для такіх людзей была сродкам самазахавання, яна адгароджвала ад падазронасці і закрывала перасуды пра ранейшае. Мы гаварылі з Зінай, што добра было б наладжваць асабістыя кантакты з такімі людзьмі, у будучым, калі давядзецца пачаць узброеную барацьбу, яны б прыдаліся даставаць медыкаменты, патрэбную інфармацыю, бланкі дакументаў і мала чаго яшчэ. Сувязі, выяўленне, гуртаванне адзінадумцаў – вось што было самае важнае на гэтым этапе.

Зіна расказала мне пра нашых калегаў, якія жылі ў зоне Наваградка і ў горадзе, чамусьці яна больш за мяне ведала і пра дзяўчат з-пад Карэліч, з якімі жыла ў адным пакоі. Ёй хацелася ведаць пра наша вялікае наднямонскае зямляцтва, якое ў педвучылішчы было самым актыўным і самым дружным.

Вечарам Зіна паслала мне ў гасціным пакоі на канапе, прыкруціла кнот у лампе і выйшла, каб я мог раздзецца і легчы. А потым вярнулася, апранутая ў цёплы халацік, яшчэ зменшыла агеньчык у лампе, падсунула крэсла да канапы і села каля маёй падушкі.

– Можна, я пасяджу каля цябе, пакуль ты заснеш?

Я памкнуўся падняцца, але яна абхапіла мяне сваімі цёплымі дужымі рукамі і паклала зноў на падушку. У шаматаніне я адчуў яе блізка пры сабе. Была яна такой жаданай і такой недасяжнай, што мною авалодала нейкая жаласлівасць да сябе. Усвядомілася, што свет нашых сціпых спадзяванняў недзе звужыўся, наёжыўся злом, сцяўся холадам смерці. Тая добрая сіла, што несла лодку нашых наіўных надзей, развеялася, як дым, за адзін чэрвеньскі дзень і дзве ночы, пакідаючы нас разгубленых, бездапаможна-непатрэбных жыццю.

І хоць пошукі зброі, гуртаванне людзей, антыфашысцкая прапаганда пакрысе вярталі нашаму жыццю страчаны сэнс, але адна яго сфера, інтымная, засталася ахопленая траўмай нейкай звышмагутнай забароны. Чалавек адчуваў сябе вінаватым і недастойным кахання, права на гэтае пачуццё трэба было адваіваць у вайны, бо каханне ў няволі, хочаш гэтага

ці не, будзе каханнем нявольнікаў, беднаю і жалю вартаю пародыяй на каханне. Мне хацелася сказаць Зіне многа пяшчотных слоў, хацелася прытуліць яе да сябе, але тая сіла, што зрабіла нас нявольнікамі, стаяла паміж намі, паміж нашымі закаханымі душамі.

Я трымаў Зініну руку, песціў яе прыгожыя доўгія пальцы з вузкімі і пукатымі, як шкарлупкі арэха, пазногцямі. На душы было тужліва, балюча. Мы гаварылі пра знаёмых, пра беды, якія каму дасталіся ад вайны, радаваліся за тых, каго вайна не патрымала ў сваіх крываваых кіпцюрах. Так і прасядзела Зіна нада мною амаль усю ноч, як медсястра пры хворым. І, дзіўна, я пачынаў адчуваць сябе ні то хворым, ні то малым, калі, бывала, так утульна і хораша было ў маці на каленях. Здавалася, што гэта яна пяшчотна гладзіць па віхрастай галаве і, стрымліваючы пяшчоту, гаворыць, надаючы растрывожанаму голасу буркліваасці: “Унь, зарос за лето, валасы на вушы налазяць. Зараз вазьму авечыя ножны ды абстрыгу пад авечку, калі не хочаш, каб бацька пад машынку абстрыг”.

Я абражаўся на маці, выкручваўся з яе рук, не даючы сігналу ўзаемнай пяшчоты. Я ведаў, што яна стане мяне ўтрымліваць, туліць да грудзей, даючы зразумець, што любіць мяне і не пакрыўдзіць ніколі.

Зініны рукі выпраменьвалі мяккае, роўнае цяпло і пяшчоту. Яна дакраналася да майго твару, гладзіла валасы, шаптала, убаюквала, як маці дзіця на сон. Але заснуць я не мог, столькі было ў нас нясказанага, столькі хацелася пачуць ад Зіны і сказаць самому пра тыя месяцы, якія нас разлучалі, паламалі нашы планы, развеялі нашы ружовыя надзеі. Усяго мяне перапаўняла пачуццё любасці да Зіны, удзячнасці ёй за гэтую цеплыню, якая сыходзіла на мяне, як нейкае занябеснае райскае цуда-святло.

– Зіна, будзь маёй маці! – вырвалася ў мяне і я тут жа пашкадаваў сказанага, бо прыгадаў, што сам напрошваюся на размову пра маю маці. А гэта тэма была для нас закрытай назаўсёды.

Але, на шчасце, яна не паўтарыла сваёй колішняй просьбы сказаць пра маці. Зіна была ў лірычным парыве:

– Я хацела б, як скончыцца вайна, уявіць сябе мамай нашага сына... Толькі не ўяўляй сабе замнога. Расказвай лепш пра нашых хлопцаў. Расказвай усё, што можна. Мы так доўга не шапталіся...

Мы не гасілі лямпы аж да світання. Столькі ў нас было гаворкі, столькі трывожных, горкіх і радасных слоў.

І тут, у Навагрудку, як і там, у Наднямонні, панаваў настрой напружанай няпэўнасці і трывогі. Хадзілі ўпартыя чуткі пра вываз моладзі на работы ў Германію. Засцерагаючыся ад такога лёсу, юнакі і дзяўчаты ўладкоўваліся працаваць, дзе хто мог, часам і неразборліва траплялі на такія “пасады”, што горшымі былі за той вываз у Германію – усяго, што бліжэй дадому. Даведаўся я са здзіўленнем, што сыноч нашай кухаркі з гімназіяльнага інтэрната, паступіў на службу наглядчыкам у турму. Пасады ў органах акупацыйных улад аказаліся строга размежаванымі: у турме і паліцыі заселі палякі і татары, сюды вярнулася парадкам яшчэ

польскіх прафесіяналаў. А гарадскую і абласную ўправу абсели беларускія нацыяналісты, аферысты і проста прайдзісветы. Паміж групамі ідзе грызня і саперніцтва, хто лепш выслужыцца немцам і хто каго з`есць. Сярод мясцовых “палітыка” ходзіць версія, што вось рукамі палякаў ды татараў земцы выбілі яўрэяў, дык цяпер беларусы, як выцесняць іх з паліцыі, будуць хадзіць чысценькімі. Нібыта цяпер ужо не нішчаць людзей або перастануць нішчыць пакуль тут будуць.

Кривавая валтузня вакол улады ўзмацняла агіду, мацней стала ўсведамляцца каштоўнасць таго жыцця, якім няцэлых два гады людзі жылі пры савецкай уладзе, жыцця поўнага перспектывы, надзей. На паляпшэнне настрояў працаваў час, які падточваў каранні фашысцкага міфу аб маланкавай вайне.

Адолювалася здранцвенне, якое найшло на людзей у часе першых кривавых распраў з савецкім актывам восенню 1941 года. Пачало ў глыбокай тайне, стыхійна зараджацца супраціўленне акупантам. Пакуль што маральнае супраціўленне, непрымманне жорсткасці, грабежніцтва, цынзму. Канешне, і цяпер людзі вымушаны маскіравацца, стойваць свае сімпатыі, каб выжыць, але здранцвенне праходзіць. Як крышталікі ў шэрай цягучай масе, пачалі ўтварацца групкі праціўнікаў фашызму: спачатку мо выключна для таго, каб сумесна абараняцца ад небяспекі, якая падсцерагала на кожным кроку. Што датычыць вызвалення, выгнання ворагаў, дык надзея ў гэтай справе поўнасцю ўскладвалася на Чырвоную Армію. Пра партызанскую барацьбу было яшчэ такое ўяўленне, што яна можа мець сэнс і прынесці карысць у той момант, калі нашы будуць гнаць ворага. Вось тады і ў сам раз будзе ўзяць недабітых захопнікаў у два агні – з фронту і з тылу. Пра тое, каб пачаць партызаніць цяпер, у такім глыбокім тыле ворага, мала хто адважваўся і думаць, а не то што сур`эзна гаварыць. Гэта палічылася б яму за шарлатанства, за немажлівую рэч. Нашто ўжо тэарэтычна падкаваны і вопытны рэвалюцыянер Валодзя Арцюх, а і ён учора за абедам пасміхаўся толькі з маіх намераў сабрацца ў атрады і выступіць на вясну са зброяй у руках.

Убачыўшы, што гэта ў мяне нешта большае, чым фантазія, Валодзя сур`эзна перасцярог: пра гэта трэба з табою пагаварыць, як вернешся з Навагрудка. Такая рэч, браце, называецца ўзброенае паўстанне, а для яго, як вучыць марксізм, трэба рэвалюцыйная сітуацыя, каб нізы не маглі, жыць па-старому, а вярхі – кіраваць па-старому. Пакуль што, на сённяшні дзень, маса застаецца скаванай страхам. Раз адступіла армія, дык што там мы, цывільныя людзі, – такая логіка. А па-другое, акупанты абіраюць, грабяць, зневажаюць, палюхаюць, расстрэльваюць без следства і суда, але ж яны не мабілізуюць усіх мужчын на фронт. Нават на работы ў Германію, бачыш, пакуль што не бяруць. Вядуць такую палітыку, каб пасіўнасць, нейтралітэт быў выгадны масаваму чалавеку, гарантаваў захаванне жыцця. Тут хітрая калькуляцыя, цынчны, але да пары дзейсны разлік. Ён лопне, як толькі свядомасцю авалодае вера ў перамогу. А вера залежыць ад падзей на фронце. Пачнуць нашы немцаў гнаць – з`явіцца і тут баявы настрой.

Тады, я ўпэўнены, прыдуць канкрэтныя дырэктывы наконт дзеянняў у падполлі і ўтварэння баявых дружын. Цяпер жа трэба пакуль што гуртавацца, збіраць адзінадумцаў. А то заўчасна выступіш са зброяй – людзей пагубіш, наломіш дроў, а што потым? Свае ж прыдуць і да адказнасці прыцягнуць. Хто цябе прасіў, скажучь, выступаць без падтрымкі, навошта правацыраваў непадрахтаваня выступленні? Хацеў даць акупантам повад для яшчэ большых рэпрэсій? Ну, пра гэта трэба нам з табою пагаварыць сур’ёзна. Вось вернешся – тады і пагаворым. Перадавай Зіне прывітанне.

Я раскажаў Зіне пра нашу размову з Арцюхам.

– Гэта ён як ажаніўся пасля турмы, яшчэ пры Польшчы, дык асцярожны стаў. Расчараваў яго роспуск КПЗБ, недавер. Мабыць, і жонка паўплывала. Яна яго любіць вельмі і, калі ён у турме сядзеў, дык не прапускала ніводнага тыдня, каб не наведаць яго і не перадаць падаянкі ды не пабачыцца. А нас, камсамолак, раўнавала страшна. Такою сляпой, не, не сляпой, а ахвярай адданасцю і падкупіла яго. Тады і нявестаю стала. Валодзя застаўся ў перакананнях тым жа, але ў справах зрабіўся асцярожным, можа, нават у чымсьці крыху скептычным. Калі б пачалося тое, пра што ты кажаш, ён бы падтрымаў. Сумленне не дазволіла б яму заставацца збоку. Але сам пачынаць – нарывацца на такую рызыку, на адказнасць... – Зіна пакруціла галавою – ён ужо, відаць, назаўсёды перарос такі рызыканыкі ўзрост. І разлік патрэбны, і вычэкваць, адседжвацца, калі там краіна спывае крывёю... Важна, канешне, каб людзі, маса, як мага больш зненавідзелі акупантаў, падтрымалі рух. Рыхтавацца да ўзброенага супраціўлення трэба, але нельга да вясны. Няўдача толькі адпалохае іншых, зашкодзіць справе.

Хоць бы адзін добры атрад быў бы вельмі патрэбны. На ўсходзе Беларусі, кажучь, ёсць такія. Можа б, удалося пераправіць у лес, пад ахову партызан, людзей, якіх назначылі на знішчэнне. А гестапаўцы не так бы свабодна ганяліся за былымі савецкімі актывістамі, калі б мелі супраць сябе ўзброеных партызан. Мелі б хоць крыху страху.

Зіна, аднак, па вопыту падпольшчыцы ведала, што гэта вельмі небяспечная справа. Баялася пахоплівацца: “Самае крыўднае – загінуць дарэмна”, – сказала яна.

Я гаварыў ёй агульнымі словамі, падрабязнасцей знарок унікаў, бо разумеў, што ведаць іх небяспечна, што ў нас, у Наднямонні, смялей разгортваецца падполле. Скажаў, што мне з сябрамі ўдалося летам, у часе адступлення, паназбіраць крыху зброі, і мы тады рашылі рыхтавацца да ўзброенай барацьбы. Восенню ў лесе і на руме, за вёскай, мы вучыліся абыходзіцца са зброяй, стралялі па мішэнях, а вінтоўкі хавалі ў штабелях рудстройкі, якая не дачакалася дастаўкі на шахты. Я не сказаў Зіне, што зброі ў адной нашай вёсцы столькі, што можна забяспечыць цэлы атрад. Расказаў ёй пра наш радыёпрыёмнік, які Ваня Мацко перадаў нам, і мы з Косцем Балабановічам ставілі яго ў лесе. Забаўляў яе расказами, як мы прыкладвалі вуха да дынаміка, калі батарэйкі аслаблі, а адтуль чуцён быў

толькі ціхі трэск. Недзе ў кастрычніку наш прыёмнік заглух, і давлялося жыць чуткамі або ўзважваць тое, што было пералгана акупацыйнаю прэсай.

Зіна была лепш за мяне інфармавана пра становішча на фронце, пра супраціўленне нашых войск пад Масквой. Праўда, гэтыя звесткі хоць і адрозніваліся ад маньяцкіх выкрыкаў гебельсаўскай прапаганды “Moskau Kaputt!”, але засмучалі нас, бо і савецкія крыніцы гаварылі пра ўпартыя баі пад Масквой. Гэта трывожыла, гэта перакрэслівала нашы спадзяванні з тых яшчэ летніх дзён, калі мы пакідалі Наваградак, потым збіралі зброю, чысцілі дабытыя з вады і гразі вінтоўкі, кулямёты, верачы, што неўзабаве вораг будзе затрыманы: спачатку на “старой” польска-савецкай граніцы, потым на Беразіне, ды ўрэшце будзе вымушаны адступіць, а мы сустрэнем яго з тылу агнём народнай помсты. Так мы ўяўлялі сваю партызанскую барацьбу тады. Уяўлялі па ўзоры 1939 года, калі адыходзілі пагранічныя войскі і паліцыя буржуазнай Польшчы. Адкуль тады ўзяліся ў старэйшых хлопцаў абрэзы і вінтоўкі? Праўда, у нашай мясцовасці сутычак не адбылося, але ў Шчорсах, расказвалі, былыя падпольшчыкі мелі сапраўдны бой: вялікі атрад стаўпецкай паліцыі абясшкодзілі. Усё тады адбылося за адзін дзень.

А цяпер справа павярнулася так, што патрэбна разлічваць на доўгія баявыя дзеянні ў тыле ворага. Як іх арганізаваць, з чаго пачаць? Ёсць жа недзе распрацаваная тактыка партызанскай вайны, падумалася мне. І я накідваўся на кнігі, якіх навалок цэлую гору з аўтамашын, што заселі ў Нёмане, мой дваюродны брат, бясконца дапытлівы і ўлюбёны ў кнігу хлапчук, Іван Балабановіч, самы малодшы мужчына ў сям’і дзядзькі Васіля. У яго аказаліся баявыя статуты амаль усіх родаў войск. Я штудзіраваў іх з апантанасцю, спадзеючыся натрапіць на раздзел аб партызанскіх дзеяннях. Дарэмна. Адзінай кнігай, у якой я сустрэў звесткі пра партызанскую барацьбу, аказалася аповесць Янкі Маўра “Амок”. На жаль, умовы змагання былі там настолькі не падобныя на нашы, што практычным дапаможнікам для арганізацыі партызанскай барацьбы гэтая кніга не магла стаць. Не пасавалі да нашых умоў і звесткі, вычытаныя з гістарычных кніг пра грамадзянскую вайну.

Я асабіста моцна пакутаваў з-за свайго дылетанцтва ў вайскавай справе і ў справе партызанскай вайны асабліва. Некампетэнтнасць спалучалася з адказнасцю ды абнясмельвала, я рабіўся падатлівым на розныя пярэчанні і сумненні скептыкаў, з якімі даводзілася закранаць пытанне партызанскай барацьбы. Ідэя лёгка захапляла толькі юнакоў, асабліва малодшых за нас, але яны былі яшчэ менш дасведчанымі і неабвучанымі ў вайскавай справе.

Гутарка з Зінай крыху зняла з душы скаванасць і няпэўнасць, хоць і не да канца. Зіна, як я адчуў, таксама трывожылася тым, што мы яшчэ слабыя вопытам, а важымся пайсці на такую вялікую справу. Усё ж Зіну ўсцешыла наша актыўнасць і самадзейная падрыхтоўка да ўзброенага супраціўлення. Мы апраўдвалі спадзяванні. А пахвала дасталася мне

аднаму. Бянтэжыла мяне гэтая акалічнасць, але ўзнагарода была такой шчырай, што не хацелася псаваць яе педантычным удакладненнем адрасатаў. Я асцерагаўся абцяжарыць Зіну дакладным веданнем прозвішчаў нашых хлопчаў-падпольшчыкаў. Назваў толькі Косцю Балабановіча і Івана Мацко, якіх яна і так ведала, што мы дружбакі, не разлі вадою. Пра Лёву Васілеўскага я сказаў толькі, што ён, як і раней, пачціва слухаецца бацькоў, а пра свайго напарніка па Некрашэвіцкай школе, вядомага ў педвучылішчы паэта Мішку Клаўсуця, што ён панічна баіцца ваеннай рэчаіснасці, жыве ў страху перад грознай магутнасцю гістарычнай дзеі.

Зіна мела тых ж клопаты, што і многія з нас. Паўстала і перад ёю дyleма: або ўладкоўвацца на працу, або аказацца сярод кандыдатаў на вываз у Германію. Дагэтуль яна ўнікала працоўнай рэгістрацыі, мабыць, адгаворвалася ссылкамі на блгі стан здароўя маці і на неабходнасць апекавацца бацькамі і малым братам. Але цяпер вымаганні працоўнага рэжыму акупант даводзіў да бюракратычнай прэферэнцыі. У разе чаго, можна і не выкруціцца. Я параіў ёй уладкавацца на самую бяскрыўдную з мажлівых работ – настаўніцкую, паступіць па майму прыкладу, выбраць школку дзе-небудзь у такім кутку, каб займець больш сувязей з патрэбнымі для нашай справы людзьмі.

Зіна не пусціла мяне ў Наваградак, папрасіла аддаць ёй заяву і сказала, што сама занясе ды цераз знаёмых хутка зробіць усё, што будзе можна. Спачатку я падумаў, што яе бянтэжыць мая вопратка – цудам уцалелы бацькаў кажух, які вісеў на мне, як на кійку, і прыдаваў выгляд канаплянага пудала. Давяршала мой гардэроб пашытая ўласнаручна шапка-аблавушка. Але мой пыталны позірк, у якім яна, напэўна, заўважыла знакі закранутай мужчынскай амбіцыі, Зіна растлумачыла мне, што без знаёмстваў або без хабару там цяжка што-небудзь зрабіць. Служачыя ў большасці хочуць мець нешта за паслугі.

Я сказаў, што маю там знаёмага, служыць ажно недзе ў гебітскамісара перакладчыкам мой аднакашнік па Наваградскай гімназіі, Жоржык Б., солтысаў сын з Пагарэлкі. Ён трапіў на гэтую пасаду па пратэцыі былога настаўніка нямецкай мовы, які стаў у гебітскамісарыяце ледзь не оберперакладчыкам, меў сілу, каб паручыцца за свайго колішняга здольнага вучня. Жоржык Б., быў юркі, кантактабельны і віжаваты пражэкцёр. Важна было толькі закрануць яго за жывое, зацікавіць справай дапамогі пацярпелым ад вайны землякам, а ён, я гэта ведаў, як войдзе ў амбіцыю, то падніме на ногі жывых і мёртвых. Яшчэ збіраючыся сюды, я падумаў, як мне раскруціць яго. Але Зіна на ўпамінанне гэтага прозвішча ўсміхнулася, нібыта ведала яго і не лічыла прыдатным да хадатая, а я дарэмна перабольшваю яго мажлівасці. Яна сказала, што ёсць у яе знаёмыя, надзейныя людзі, беларусы, і для яе не складае цяжкасці зрабіць гэтую справу. Даводзілася рабіць і больш складаныя.

Не хацела мяне пусіць Зіна ў горад па іншых меркаваннях: баялася, каб не сустрэў я там каго з даваенных знаёмых, што самі паспелі залезці ў

сабачую скуру ды гатовы прыставаць да іншых, вербаваць, каб пайшлі тым жа следам. Ды і кажух – небяспечная цяпер вопратка, не трэба было яго апранаць.

Зіна не жадала наогул, каб хто-небудзь з даваенных знаёмых сустрэўся мне тут, у Навагрудку. Яна пакінула мяне дома, дала кніжак, каб я не сумаваў. Уражаны ўтульнасцю, якая панавала ў іх сям’і, дзе ўсе разумелі адзін аднаго з паўслова, я аддаўся лятункам пра лепшыя часы, супакоіўся, паглыбіўся ў кнігу.

Потым мы пагаварылі з Зініным бацькам. Гэта быў сярэдняга росту, добра складзены мужчына. Рухі ў яго былі спакойныя, выгляд салідны. Зіна мела ў спадчыну ад бацькі, як я заўважыў, вялікія вочы і густыя цёмнарусые валасы. Па манеры трымацца ён выдаўся мне настолькі далікатным, што выглядаў нясмелым, і сам я ад яго набіраўся няпэўнасці, пачынаў бянтэжыцца. Пагаварылі на розныя тэмы, крыху закранулі цяжкасці і няпэўнасць сучаснага жыцця, і гаспадар, папрасіўшы прабачэння, падаўся па сваіх справах на падворак.

А Зінінай мамы я, на жаль, не запамятаў нават з выгляду. Засталося ўражанне, што жыве яна непрыкметна, і гэтая непрыкметнасць – увасабленне яе сутнасці – мяккай дабрыні.

Не паспеў я прабежчы пару раздзелаў кнігі, як авось вярнулася разумяненая з марозу Зіна і, усміхаючыся сваёй таямнічай ўсмешкай, падала мне паперку – распараджэнне, адрасаванае дырэктару тартака Добрач прадаць сялянам з Сіняўскай Слабады, чые будынкі згарэлі, гонты, наплаваць брусоў і дошчак на аднаўленне хат з матэрыялу падацеляў просьбы.

Было прыемна, што я вярнуся дамоў не з пустымі рукамі, крыху супакою бацьку, які днём і ноччу толькі і думае пра тое, як адбудавацца, чым накрыць хату, не саломаю ж, каб зноў хоць не згарэла, ды абрадую суседзяў па няшчасці, нават тых, што не чакаючы ласкі з неба, узяліся ўручную апілоўваць дзеравякі. Праўда, недзе тачыла душу, як шашаль, адчуванне, што ўсё гэта не патрэбна, бо да часу яно. “Не да парасят, калі свінню смаляць”. Усе ў вёсцы ведалі гэтую прыказку, многія паўтаралі, ды што зробіш: такая натура чалавечая, каб жыць – трэба нешта рабіць, рухацца, як кажа бацька, не спаць у шапку. На крайні выпадак чалавек мусіць хоць прыдумаць сабе, быццам тое, што ён робіць, патрэбнае, неабходнае. Так лягчэй жыць, асабліва ў час пагрозы.

Не хацелася нам з Зінай расставатца. Але на вачах у бацькоў яна трымалася падкрэслена карэктна, вытрымана і, толькі правёўшы мяне да дарогі, прызналася, што баіцца гэтага расстання. Потым перайшла на вясёлы лад і паўжартам сказала, што прыедзе настаўнічаць у тую ж школу, дзе працую я. Ідэя мне спадабалася, але я сам чуўся ў той школе няпэўна, меў за сабою не найлепшую рэпутацыю і падазроную цікаўнасць некаторых бацькоў, чымсьці пакрыўджаных на савецкую ўладу. Зіна супакоіла мяне, што яна выказала толькі сваё заповітнае жаданне, але

ведае, што яму не збыцца. Трэба дапамагаць сям’і, значыць, і настаўнічаць, калі давядзецца, дык недзе блізка ад дому.

З Арцюхом мы доўга гаварылі і ні да чаго не дагаварыліся. Я знарок перабольшваў пачутыя ад Зіны звесткі пра поспехі нашых войскаў пад Масквой і падводзіў думку да таго, што паўстанцкая сітуацыя можа ўзнікнуць у любы момант. А нават калі замарудзіцца, дык яе трэба будзе падганяць, а не чакаць з мора пагоды.

Паездку гэтую мне ўдалося зрабіць у два першыя дні зімовых канікул. Вольным заставаўся яшчэ адзін дзень, але з абеду трэба было ўжо збірацца ў Мір, дзе на ўсе астатнія дні канікул былі наладжаны курсы для настаўнікаў. Інспектарат узяўся за апрацоўку мазгоў, інструктаваў, як збаўляцца ад бальшавіцкага духу і засвойваць нацысцкія міфы. Дзіву можна было дацца: адкуль набралася спецаў-падбрэхвачаў. Нейкая мірская татарка, аказалася, закончыла гістарычны факультэт у Сарбоне і цяпер выступала з пачуццём цывілізатарскай вышэйшасці над абарыгенамі, якія не жылі на Захадзе і не ведаюць, што такое “свабодная” навука. Было нязносна выслухоўваць гэтыя маніпуляцыі. І на перапынках паміж заняткамі, а яшчэ больш вечарамі, у інтэрнаце, пайшлі перашэпты. Людзям хацелася хоць як ачысціцца ад смуроднага духу, якім патыхалі аўдыторыі. Я далучыўся да групкі салідных з выгляду настаўнікаў і стаў расказаць пра адпор немцам пад Масквой. Мае слухачы чулі пра гэта ўпершыню, таму, адолеўшы натуральны ў такіх выпадках страх, лавілі кожнае слова. Папярэдзіўшы, каб не спасылаліся на мяне, калі давядзецца перадаваць гэтыя звесткі знаёмым, я падаўся вузенькім праходам у лабірынт нараў. Усе пакоі гасцініцы-інтэрната былі ператвораны ў кантэйнеры, шчыльна абсталяваныя гэтымі лагернымі прыстасаваннямі для адпачынку. Трохпавярховыя нары былі сімвалам рацыянальнай арганізацыі побыту на фашысцкі лад. Яны напаміналі настаўнікам, што незадаволенасць новым парадкам можа прывесці на такія вось нары пажыццёва.

Адначасна раённыя начальнікі ад асветы выпрасілі ў немцаў сродкі заахвочвання – дазвол прадаць кожнаму курсанту па дзве пачкі сігарэт у адзінай дзяржаўнай краме закрытага тыпу Nur für Deutsche (толькі для немцаў).

І вось недзе на сярэдзіне работы курсы закрылі, загадаўшы ўсім вяртацца на свае месцы, а канікулы будуць працягнуты да асобага распараджэння. У лепшых школьных будынках будуць абсталяваны шпіталі, бо ў сувязі з зімовымі халадамі многія салдаты прастуджваюцца на фронце, хварэюць і патрабуюць догляду, каб хутчэй вярнуцца ў строй. Паведамленне гэтае выклікала ў многіх затоеную радасць і адкрытую трывогу. Баязліўцы спрэс перапалохаліся, уцяміўшы, што калі фронт набліжаецца зімою, дык небяспека ўзрасце. Я адчуў радаснае хваляванне. Нарэшце ўсё становіцца ясным, так, як мы меркавалі: немца будуць гнаць, а мы паможам з тылу.

Перад адыходам дамоў я прыгадаў даручэнне сіняўскіх дзецокоў, якія прасілі мяне схадзіць да раённага Leitera²⁷ і ўзяць у яго дазвол на вечарыну пад нейкае праваслаўнае свята. Браць такія дазволы прывучылі яшчэ польскія ўлады, і нашы вясковыя закапёршчыкі вечарын, гульняў ды спектакляў нават з нейкім гонарам хадзілі, бывала, у пастарунак да каменданта па дазвол: глядзіце, панове, мы таксама культурныя патрэбы маем, мы, калі на тое пайшло, больш культурныя за вас! І гэтая патрыятычная традыцыя аджыла пры акупацыі. Я пайшоў да Leitera з настроем: “пасланца не б’юць, не рубаюць”. Спадзяваўся, прызнацца, на магчны ўплыў нямецкай мовы.

Зайшоўшы, я сказаў сакратарцы, каб прадставіла мяне дэлегатам ад моладзі вёскі Сіняўская Слабада. Неўзабаве тая выйшла і, спытаўшы, ці патрэбна перакладаць, упусціла мяне ў кабінет шэфа.

Я прывітаўся і пачаў, стараючыся захоўваць правілы нямецкага вымаўлення, растлумачваць мэту прыходу. Мне збянтэжыла некантактабельнасць шэфа, замест расчулена-здзіўленага пытання *Wo haben Sie Deutsch so gut gelernt?*²⁸, ён панурыўся і пачаў налівацца крывёю. Я падумаў, што, можа, агаварыўся, хібіў у этыкеце ветлівасці, пачаў, націскаючы на ветлівасць, растлумачваць, як гэта моладзь, знябыўшыся ў вясковай глухамані, хоча культурна правесці вечар перад рэлігійным святам.

Шэф устаў на ўвесь рост, сціснуў кулак і грукнуў па сталю:

– *Zum Teufel! Was wollen Sie? Tanzen? Tanzen? In solchem Moment? Unsere Soldater sterben an der Ostfront, das Blut fließt...und ihr wollt tanzen, für euch ist das lustig? Raus! Zum Teufel...und ruhig sitzen oder es wird schlecht sein. Raus!*²⁹

Я сумеўся ад нечаканай рэакцыі Leitera і не адразу ўцяміў, у чым справа. На фронце заўжды лілася кроў, заўжды паміралі нямецкія салдаты, аднак акупацыйныя ўлады ўвялі парадак, што на вечарыны і танцы трэба браць у іх дазвол. Значыць, у прынцыпе, танцы – рэч дапушчальная. Чаго ж так раз’юшыўся Leiter? З недаўменнем і напускным спалохам на твары я рэціраваўся з кабінета. І ўжо калі ўзяўся за ручку дзвярэй, амаль прымірэнча вымавіў ён мне ўслед: *Jetzt mu jeder Civil ruhig sitzen. Sagen Sie das Ihren Nachbarn, diesen dummen Tanzern!*³⁰

Толькі на вуліцы да мяне дайшло, у чым справа. Спалучаліся ў прычынны ланцуг звесткі, пачутыя ад Зіны пра баі пад Масквой з тым перапалохам раённых улад і спешным закрыццём настаўніцкіх курсаў ды гаворкай аб прыстасаванні школьных будынкаў пад шпіталі. Ага, дык гэта аж так дапякло вам, паны свету, дапякло ў самы мароз. Нешта ж больш

²⁷ Кіраўніка

²⁸ Дзе вы так добра вывучылі нямецкую мову?

²⁹ Да д’ябла! Чаго вы хочаце? Танцаваць? Танцаваць? У такі момант? Нашы салдаты паміраюць на ўсходнім фронце, кроў льецца а вы хочаце танцаваць, для вас весела. Вон! Да д’ябла! І ціха сядзець, інакш будзе дрэнна. Вон!

³⁰ Зараз кожны цывільны чалавек павінен ціха сядзець. Скажыце вашым суседзям, гэтым дурным танцорам!

важнае дзеецца пад Масквой, чым мы ведаем, калі ажно ў Міры Herr Leiter з сябе выходзіць.

Вечарыну мы ўсё ж зрабілі і без дазволу, толькі больш камерную, чым планавалася. У хату да Пратарэя прыйшлі Аня і Люда Васілеўскія з гітарай, іншыя сяброўкі гаспадаровай дачкі Ніны, хлопцы паклікалі гарманіста. Добра такі ўсе растанцаваліся, ажно былы тэлефаніст царскіх канюшняў, стары Дзядзечка, выйшаў са свае бакоўкі і незадаволена, паскубваючы клінок сівой барады, прамовіў з дакорам: “Бардачэк? Да, да, да – бардачэк. Маленький бардачэк”.

Прайшоў тыдзень, другі, трэці і – нічога. Інспектарат загадаў пачынаць заняткі ў школах, нібыта нічога страшнага не чакалася. Усё ж перапалох сярод акупантаў, які людзі ўбачылі зімой, не забыўся і не прайшоў дарма. Рэха яго адзывалася з двух бакоў: акупанты і іх памагатыя настырней узяліся марочыць мазгі, наганяць страх, наводзіць парадак, а людзі пачалі смялей супраціўляцца.

У Некрашэвічах і ваколіцы я ўжо дастаткова пазнаёміўся з сітуацыяй: вёска аказалася тыпова глухой. Некалькі багацейшых, кансерватыўна настроеных сямей, ціснулі на астатніх, трымалі пад наглядом і кантролем. Маса трымалася зводдаль ад палітыкі. Рэй вадзіць пачала прыціхляя пры савецкай уладзе такая сабе эліта вясковых падпанкаў. Я, канешне, устанавіў там кантакты, бо ўваходзіць у эліту настаўнікаў належала па чыну, і быў там ужо сваім чалавекам Мішка Клаўсуць. Публіка жыла курыным жыццём, не бачыла свету, іграла ў фанты, фліртавала і нават “моднічала”, хоць вопратку даводзілася рабіць, як у добрыя патрыярхальныя часы – саматугам. Разбудзіць там нешта жывое не ўдавалася, хоць я выразна даваў пазыўныя ў размовах сам-насам – баяліся. Сустрэў адну жывую душу і то парадкам напалоханую: былы сакратар сельсавета, Іван Палуян, заставаўся верным савецкай уладзе, але паводзіў сябе стрымана, разумеў, што адзін у полі не воін. З выгляду ён быў дзядзёлы, рашучы мужчына і біяграфію меў баявую: у грамадзянскую вайну ваяваў камісарам, удзельнічаў у паходзе на Варшаву. Цяпер дэманстраваў, што сядзіць ціха, як рудая мыш. Значыць, была для гэтага прычына, былі такія абставіны ў сяле, было каго баяцца. З Некрашэвіч больш, як з прынёманскіх вёсак, пайшло ў паліцыю. Страх перад калгасамі тут, у палевікоў, быў куды большы, чым у нас, у Занямонні, якое жыло і спадзявалася далей жыць з лесавырубкі і сплаву.

“Новы парадак” акупантаў уехаў у заходнебеларускую вёску вярхом на сялянскім страху перад калгасамі і небяспекаю быць залічаным у кулакі ці падкулачнікі ды трапіць у высылку. Што гэта такое высылка, вяскоўцы даведаліся з даверлівых размоў пасля таго, як зімою 1940 года з Заходняй Беларусі, якая стала прыгранічнаю зонай і будучай арэнай вайны з гітлераўскай Германіяй, было праведзена высяленне палітычна ненадзейных элементаў, у першую чаргу лясной службы, якую падазравалі ў супрацоўніцтве з паліцыяй і агентурай корпуса аховы пагранічча, а таксама польскіх вясковых каланістаў – асаднікаў і іх сем’яў.

Гэтая кампанія праходзіла зімовай марознай ноччу. З вёсак паназначалі сялян у абоз і размяркоўвалі паміж адказнымі работнікамі, якія кіравалі мерапрыемствам. Майму бацьку таксама выпала назначэнне ў падводчыкі. Ён вярнуўся з гэтай паездкі напалоханы. Такім я не бачыў яго ніколі. Пад сакрэтам мне аднаму раскажаў, як яму на воз пасадзіла асаднічыха кучу малых дзяцей, а бядота – нават адзец не было ўва што цёплае, проста голых, у адных кашульках пад коўдру пазапіхала, а тыя плачуць, аж вусцішна слухаць.

Бацька і сваю бурку даў прыкрыць малых і ўсё думаў, вярнуўшыся: “Як жа яны там далей паедуць, у Сібіры яшчэ халадней”.

Палуян пазнаёміў мяне з доктарам Гофманам, з якім ён сам адвозіў душу гутаркамі пра вайну і фашызм і якому поціху памагаў выжыць. Доктар, чарнявенькі прыгажун, аказаўся цікавым чалавекам: сын багатага прадпрыемальніка з Лодзі, ён вучыўся да прыходу Гітлера да ўлады ў Берлінскім універсітэце, быў сведкам і ахвярай дзікага антысемізму, дыскрымінацыі з боку фашыстоўскіх карпарантаў. Расказаў, як студэнтаў-яўрэяў прымушвалі садзіцца толькі на заднія парты, трэціравалі і ўчынялі пагромы, збівалі палкамі проста ў аўдыторыях. І, цікава, гэтая нянавіць выбухнула раптоўна, стала моднай, людзі звярэлі на вачах. Доктар Гофман тлумачыў гэтыя выбухі нянавіці тэорыяй Фрэйда, які адкрыў у чалавечай псіхіцы спракаветны інстынкт агрэсіі, драпежнасці, смерці. Я чуў пра вучэнне Фрэйда яшчэ ў педвучылішчы ад настаўніка фізікі Леаніда Барысаглебскага, лабастага дзівака, якога цікавіла ўсё, што толькі існавала ў сферы духа. Але ён раскажаў чамусьці пра інстынкт любові, і мне выдалася, што тэорыя Фрэйда ў яго выкладанні чымсьці падобна на дарвінізм Розы Львоўны, у якое таксама проста адбываліся зносіны розных “особей”.

Доктар Гофман канчаў медфак у Вене, куды яго і яго супляменнікаў выгнаў інстынкт нянавіці. Стаў ён тэрапеўтам вузкай спецыяльнасці – знаўся на хваробах страўніка. Ён быў жанаты з маладзейшай за сябе дзяўчынай, якая да вайны вучылася ў Кракаўскай Акадэміі мастацтва на дэкарацыйна-прыкладным аддзяленні. Была яна мілай, наіўнай пампушкай з блакітнымі пукаценькімі блізарукамі вачыма. Дзяцей Гофманы не мелі, пры іх жыла старая маці. Тыповая інтылігентная сям’я, якой у ваенным ліхалецці давалося авалодваць нязвычайнымі навыкамі бытавога самаабслугоўвання і прывыкаць да суровага і прымітыўнага бытавання – вучыцца выжываць. Настаўнікамі былі ўсё той жа знаёмы страх, ну і голад. Фашысты злавлілі Гофманаў на дарозе адступлення ў пачатку вайны, загналі ў Мір, а перад ліквідацыяй гэта паслалі ў глухую вёску з наказам не дапусціць эпідэміі тыфу і іншых хвароб, якія звычайна спадарожнічаюць войнам.

Я ўпотаі пачаў наведваць Гофманаў познімі вечарамі, а Мішку гаварыў, што іду гуляць у фанты. Ён верыў, але ўрэшце стаў нешта падазраваць.

А доктар Гофман адкрыў мне свае планы: ён разумеў, што трымаецца на валаску, у любы час нейкі мясцовы фюрэр прызнае, што пара закончыць ліквідацыю яўрэйскага насельніцтва ў раёне – і канец. Вось доктар задумаў знайсці такую надзейную схованку, дзе можна было б перасядзець да канца вайны. Ведаючы, што я з лясное стараны, ён пачаў мяне прасіць знайсці яму такую схованку ў надзейнага чалавека, паабяцаўшы таму, што ён атрымае ўзнагароду, пасля вайны, а часткова і цяпер. Гофман сказаў пад сакрэтам, што мае з сабою брыльянты, якіх магло б хапіць яго сям’і на пражытак гадоў на пяць, але ж на гэтыя рэчы патрэбна знаўцу. Я сумеўся ад такога даверу і параіў Гофману трымаць сваю таямніцу мацней за зубамі, бо якраз яна можа яго і пагубіць. Абяцаў павесці роспыты. І Косця Балабановіч па маёй просьбе зандзіраваў знаёмых па лясных хутарах. Знайшоў аднаго ахвотніка зрабіць схованку, але перспектыва насіць ежу, абслугоўваць, яму не адпавядала. Пачуўшы гэта, Гофман пачаў агітаваць мяне ўзяць абслугоўванне на сябе. Я адгаварыўся і ўрэшце, каб спыніць прыставанні, сказаў, што маю намер пайсці ў партызаны. І аказалася, што для доктара гэта не аргумент.

– Навошта? – здзівіўся ён. – Дык ты і так выратуеш жыццё трох чалавек. Хіба гэтага мала, каб мець чыстае сумленне і нават стаць героем?

– Па нашых паняццях мала для таго, хто можа насіць зброю, – адказаў я. Але доктар глядзеў на мяне з жалем і насмешкай.

Па гэтай жа справе Палуян, як я здагадваўся, вёў зандаж у лясных хутарах недзе каля Наваградка. Здагадка такая прыйшла да мяне ў часе перапалоху. Аднойчы нехта паслужлівы, можа, бацька якогасыці паліцая, прынёс Гофману вестку, што прыедуць немцы забіраць яго. Можна сабе ўявіць перапуд, які падняла страшная вестка. Я быў якраз на ўроку, калі мяне пазваў дырэктар і сказаў, што да мяне прыйшлі. На сваё здзіўленне, я ўбачыў жонку Гофмана, якая стаяла перапалоханая, затульваючы полы шарачковага армяка. Уставіўшы на мяне свае наўныя вочы, яна ўпрыплач адзывала мяне пагаварыць. Я папрасіў Івана Майсеевіча заняць чым-небудзь вучняў, а сам павёў госцю ў алею, што вяла на дарогу. Нас маглі ўбачыць і вучні, і людзі. Ішоў я, быццам як па вуголлі. Нарэшце мы спыніліся між вербамі, і яна зусім раскісла, стала няскладна гаварыць, што іх паб’юць, і таму прыбегла, каб я яе схваў. Больш недарэчнай сітуацыі нельга было і прыдумаць: хавацца ў школьным будынку. Але і адправіць яе ў такім стане я не мог. Завёў у наш пакойчык, супакоіў крыху, і яна прасядзела да вечара. Аказалася, што паніка была дарэмнай.

Але дырэктар пасля гэтага выпадку паклікаў мяне на размову. Іван Майсеевіч быў з тых людзей, якія лічаць мастацтвам жыцця пражыць самы востры канфліктны час без канфліктаў. На гэтую сваю пасаду ён пайшоў, бо лічыў яе зручнаю для мужчыны зачэпкай перажыць вайну зводдаль ад вайны, ды і на мірны час – хто ведае – займець нейкі жыццёвы плацдарм. Калі ж вернуцца большавікі, можа, паўшчуваюць, але ж пасада невялікая ды і адгаворка ёсць – прымусілі, дзе было дзявацца. Ён і раней угаворваў мяне мякка, па-бацькоўску, не нарывацца, таіць свае погляды. У душы яму

імпанавала, што я адважыўся адкрыта ненавідзець акупантаў, іх цынічную прапаганду. “Вы – малады, вам здаецца мора па калена, – ні то хвалячы, ні то ганячы, гаварыў дырэктар. – Але ж плёткай абуха не пераб’еш...” Цяпер Іван Майсеевіч гаварыў са мною ўстрыжаны, ажно на яго галаве тырчалі вожыкам сівеючыя прамыя валасы, густыя бровы падскочылі вышэй ілба:

– Што ж вы робіце?! Вы ж сябе губіце. Мала таго, нас губіце. І школу падведзяце. Даўно вунь на вёсцы гавораць, навошта трымаць тут гэтага бязбожніка, а Вы яшчэ... Ну навошта Вам гэтыя Гофманы, скажыце, навошта? Што Вы ім паможыце? Такі час, такі час... Ну, не рабіце гэтага, пашкадуйце хаця нас. Я ж да Вас дабром, ну што я Вам благога зрабіў?

Іван Майсеевіч даўно пабойваўся мяне, а тут, відаць, перапудзіўся не на жарт. Але неяк усё прыціхла. Праўда, не на доўга.

Праз пару тыдняў, ужо на прадвесні, прыбег да мяне Палуян:

– Дайце рады, што з імі рабіць? Гэта ж нейкія ненармальныя: усхапіліся ноччу ды перашлі ўсёю сям’ёю да мяне ў адрынку. Называецца – схаваліся. А сёння ж пароша выпала ноччу, дык па парошы свежыя сляды ўсіх траіх шнурком знаць. Падвядуць, загубяць і маю хату. Скажыце Вы ім, мо Вас лепш паслухаюць.

Я то гаварыў, але сам разумеў, што страх у гэтым выпадку стаіць над логікай і, часам, над маральным пачуццём. З вялікаю палёгкай пачуў я вясною ад Гофмана, што знайшліся ахвотнікі хаваць яго недзе ў Сеньжыцкіх лясах пад Наваградкам, толькі бяда – няма ў яго дакументаў, а там хочуць, каб быў дакумент. Справа аказалася нялёгкай. І я аддаў Гофману сваё пасведчанне настаўніка. З гэтым маім дакументам ён і знік з сям’ёю ажно да сорок трэцяга года. Хто яго хаваў, не ведаю, але ўладкоўваў, напэўна, Іван Палуян.

А ў нас, у Сіняўскай Слабадзе, як перадаў мне Косця, узнікла свая праблема: прасіліся ў лес два акружэнцы. Іх пакінулі ў вёсцы чалавек пяць. Яшчэ ў пачатку акупацыі прыйшоў загад з Налібокаў (наша вёска тады лічылася Дзеравенскай воласці, Налібоцкага раёна, як пры цары) прывезці ў раён на рэгістрацыю ўсіх акружэнцаў, што прыжыліся ў гаспадароў. Павезлі. Павёз хросны і Васіля Капітанава, які пачаў ужо хадзіць, і рана яго зацягнулася без аперацыі. Яго не адпусцілі, пакінулі і некаторых іншых. Данесліся потым чуткі, што забілі Капітанава паліцаі, паквапіліся на новую шынельку, якую мы, падпольшчыкі, расстараліся для яго перад ад’ездам. Ці праўда гэта была, ці выдумка – ніхто не даведаўся. Усім затрыманым гаварылі, што немцам патрэбны рабочыя на розных прадпрыемствах, гаспадарам не ўсім пакінулі работнікаў.

Дык вось, двое з гэтых пакінутых аказаліся дзёрзкімі хлопцамі. Відаць, даймала іх служба ў гаспадароў, якім і самім не было чаго рабіць, ды і есці не надта каб чаго было многа. Пасля чутак пра наш контрудар пад Масквой байцы загарэліся ісці ў партызаны. Вясковыя падпольшчыкі стрымлівалі іх: зіма, у лесе не пераначуеш, сляды.

Але яны пастанавілі пайсці ўдвух як бы для пробы, а, калі не будзе атрымлівацца – вернуцца да гаспадароў. Перагаворы цягнуліся доўга,

урэсце на прадвесні нашы ўступілі. Косця выдаў байцам вінтоўкі і па паўсотні патронаў, па гранаце, і тыя пайшлі.

Прадбачлівы Косця вызначыў пункт сувязі на Рудзьме, у Кастуся Смалянкі, які перад вайною быў сакратаром камсамола ў Сіняўскай Слабадзе, Антанёве і Рудзьме. У яго і бацька быў рэвалюцыянерам. У 20-я гады паліцыя з ног збівалася, віжучы за Смалянкам. Тады ён уцёк за граніцу і не адазваўся нават пасля ўз'яднання. Сын яго з дзяцінства насіў у сабе бацькавы ідэалы, памятаю – адзін ён прыйшоў у першы клас школы з гатоваю беларускаю граматай. Кастусь Смалянка насіў у торбе беларускі лемантар і на перапынках чытаў нам яго ўслых. Тады, ад яго, я пераняў цудоўны верш Якуба Коласа:

Ярка на камінку
Смольны корч палае...

Мне чамусьці здавалася, што гэты верш і напісаны быў пра лясных хлопцаў, якіх вучылася ў нас у класе некалькі чалавек. Дарослыя расказвалі, што лясныя хутаране не паляць газу, а маюць камінкі, кладуць сабе агеньчык са смалякоў, ён грэе і асвятляе. Не разумеў я толькі, чаму нашы мужчыны такіх камінкоў не робяць, чаму дзяруць штогод лучыну, купляюць газу на зіму.

Смалянка быў надзейным сувязным. У разе небяспекі хлопцы маглі б і схавацца ў яго ці на іншым рудзьмянскім хутары.

І вось роўна праз тыдзень Смалянка перадаў нашым жахлівую навіну: абодвух хлопцаў забіла налібоцкая паліцыя там, за пушчай, на хутары нейкага самагоншчыка.

Потым у вёску прыходзілі весткі з новымі падрабязнасцямі, дзе паўтаралася ўсё тая ж самагонка. І хоць нашы падпольшчыкі разумелі, што ў многім тыя двое былі вінаваты самі, але іх трагічная смерць адпалохла і напаўняла ўяўленні пра партызанскую барацьбу страхам.

Спакушала і прыдавала адвагі рэха зімовае падзеі пад Масквой. Адночы я, ідучы дамоў, зайшоў да Вані Мацко ў Пагарэлку. Пагаварылі мы пра палітыку і пра справы ў іхняй і нашай сябрыне, пра Некрашэвічы, дзе ніяк не раскалыхаць моладзі, і Ваню прыйшла ў галаву ідэя. Якраз прыехаў з Наваградка пад святочны дзень Жоржык Б.

Пайдзі, пагавары з ім, можа, ён што святлейшае скажа пра фронт.

Я пайшоў і рашыў справакаваць Жоржыка, пачаў напраткі:

– І ты не баішся бацькі Сталіна? Немцам жа прыпякаюць на фронце, дзе ж ты дзенешся? Сталіна не перапросіш, ён ніякіх перапрошанняў не прымае.

Жоржык напусціў хітрую грымасу і выпаліў:

– А я не баюся. Будуць балышавікі ісці, дык я пад Беласток адбягуся, а потым насустрач: “Таварышы, я ваш!” Вось і ўся песня.

Я заўважыў па хуткасці адказу і па звязнасці фраз, што думкі гэтыя займалі яго да нашай размовы і яны ўжо сядзяць у галовах такіх вось, схільных да афэраў, спрытнагаў, якія абслугойваюць акупацыйныя

ўстановы. Смывеў недзе ў іх пятах страх, хоць і не думалі яны сунімацца, наадварот.

Папярэдзіў мяне дырэктар, што да нас, у школу, мае наляцець інспекцыя, але я думаю, што гэта яго баязлівая фантазія. Аказалася, праўда-такі: прыехаў сам пан інспектар Лічко.

Мы з Мішкам памяталі яго яшчэ з польскіх часоў, калі ён, выпускнік настаўніцкага ліцэя, прыехаў працаваць стажорам у Ярэміцкую школу. Высокі, смуглявы, акуратна апрануты, ён выклікаў сімпатыю, якая падмацоўвалася спачуваннем: хадзілі чуткі, што палякі не даюць яму работы, бо ён не католік, і вось выходзіць, што ён дарма вучыўся, працуе цяпер бясплатна – за панам Адамам Урбановічам ходзіць, практыкуецца... Тады, праўда, ён бегаў за настаўнікамі так услужліва, што брыдка было глядзець, але ж было і шкада чалавека, якому вось такім спосабам даводзілася шукаць сабе хлеба.

Цяпер Лічко цяжка было пазнаць: столькі ў ім сядзела ўпэўненасці і пыхі, а, галоўнае, ён з паказнага паляка стаў патэнтаваным беларусам. Кніжныя словы і фразы ажно адскоквалі ў яго ад зубоў. Пасядзеў ён на ўроках ва ўсіх нас і ўвогуле зрабіў слушны для сябе вывад, што вучыць то мы вучым задавальняюча, а выхаванне – нічога не варта. Уласна кажучы, гэта быў не вывад, а гатовая ісціна, з якою ён прыехаў на візітацыю і якую хацеў пацвердзіць фактамі. Пацвердзіў, асабліва ў мяне. Нямецкая мова вывучаецца па савецкіх падручніках.

– Як жа вы так можаце? Да чаго дайшлі, вучні-такі, праўда, вывучаюць “Heimatland kein Feind soll dich geföhren” (падручнікавы пераклад песні “Широка страна моя родная”). Падумаць толькі.

– А што, хорошы верш, – рашыў я прыдурнівацца.

– Хорошы?! Ну во, калега, дагаварыўся.

– Так, наш край такі шырокі...

– Ах, вунь што. Як вы смееце! То-то бацькі скардзяцца, што настаўнік нямецкай мовы забараняе гаварыць малітву перад урокамі.

– А я і не наймаўся вывучаць закону божага. Рэлігія – справа асабістая. Ва ўсіх цывілізаваных краінах рэлігіі ў школах не вучаць і калектыўна не моляцца.

– Ах, вы так ставіце справу? Прыдзецца пагаварыць нам з вамі ў інспектараце.

– Навошта? Другога знойдзеце, хоць за такую вось зарплату наўрад ці хто захоча пеклаваць. Дурняў сярод настаўнікаў не так многа.

Я знарок перавёў гаворку ў эканамічную плоскасць: “Jaka plata, taka praca” (Якая плата, такая праца) і заўважыў, што інспектар падхапіў новую тэму. Значыць, спалохаўся ды пускае дымавую завесу. Можа, адумаўся, што нявыгадна даносіць у вушы нямецкага начальства, што ў яго ведамстве дзеюцца такія рэчы. Не выгадна яму самому, а з другога боку ён задалёка заскочыў. Цяпер няхай возьмуцца карныя органы за маю душу, дык адразу пойдзе пагалоска: “Лічко ўцукраваў”.

У кожным разе інспектар збавіў тон і паехаў, загадаўшы дырэктару падцягнуць парадак.

Я ўжо адчуваў, што жыць мне тут застаецца нядоўга. Так яно і сталася. У пачатку мая ізноў заварушыліся акупацыйныя ўлады: загадалі рэгістрацыю ўсіх ваеннапалонных, а людзі праведалі, што будуць вывозіць у лагеры. Лагеры савецкіх ваеннапалонных нічым фактычна не адрозніваліся ад канцлагераў, устаноўка там і там была адна: знішчаць людзей. Натуральна, што смялейшыя хлопцы, асабліва тыя, што былі звязаны з мясцовым антыфашысцкім падполлем, пахаваліся, паўцякалі ў лес. У лесе з'явіліся ўзброеныя групы. Косця адразу знаходзіў з імі сувязі. Узбраенне некаторых груп было сімвалічным: адна-дзевінтоўкі ды і тыя то без патронаў, то без затвораў. У палявых вёсках за Нёманам зброі захавалася мала, ды і гаспадары, у якіх жылі ваеннапалонныя, не заўсёды рашаліся ім яе даваць. Прашумеў, як сенсацыя, выпадак, калі адзін з такіх хлопцаў змаладушнічаў, пайшоў ды здаўся паліцыі. Прывеў паліцыяў да гаспадара: “Вось, хто даў мне вінтоўку”.

Косця не квапіўся раздаваць зброю і боепрыпасы. Калі я прыходзіў на нядзелю дадому, ён звычайна клікаў мяне ноччу пазнаёміцца з партызанамі, каб потым удвух вырашыць, колькі зброі ці патронаў варта ім даць. Групы былі нестабільнымі, утвараліся, ператасоўваліся і распадаліся, асабліва пасля няўдачных баёў з паліцыяй і немцамі. Мы з Косцем стараліся даваць зброю самым баявым з выгляду партызанам. Баявітасцю і арганізаванасцю вылучалася тады група лейтэнанта Балабанава. І сам камандзір выглядаў салідна: каржакаваты здаравяка ў скураной куртцы, з планшэткай ля боку і з аўтаматам на грудзях. Адноўчы адвяхоркам, калі “балабанаўцы”, пераправіўшыся цераз Нёман, пайшлі на Кашчыцаў двор, у пройму паміж Ярэміцкім і Турэцкім гарнізонамі, мой бацька, назіраючы з сіняўскімі мужчынамі за пераправай, сказаў рэдкую ў яго вуснах рэпліку: “Такія байцы ў два шчэнта разнясуць гарнізон. Саплівікі тыя, не згледзіш, як разбягуцца”.

Прысутнасць партызан паднімала дух. Гаворка аб выхадзе ў партызаны была і ў нашых хлопцаў на вуснах. У гэта час неяк падышоў да мяне Лёва Васілеўскі і сказаў, што мае захаваную вінтоўку і крыху патронаў. Мне было прыемна пачуць гэтае рашэнне Лёвы, бо яно азначала, што ён не проста сябра і родзіч, а і сапраўдны хлопец, з пачуццём грамадзянскага абавязку. Я паабяцаў Лёве пагаварыць з сябрамі і даць адказ на наступны тыдзень.

З “балабанаўцамі” ў нас утварылася цесная і плённая сувязь. Камандзір і байцы ў гэтай групе былі нейкія салідныя, аднаго нават называлі суддзёй. Косця, параіўшыся са мною і Пазняком, даў “балабанаўцам” кулямёт.

Я “наводзіў” іх на маёнтак у Адамове, у якім знаходзілася Некрашэвіцкая школа. Школу ў панскім палацы зрабілі пасля верасня 1939 года, а нямецкія ўлады не захачелі яе адтуль выводзіць, хоць вярнулася з уцёкаў старая пані і дабівалася сваіх поўных правоў. Аднак улады выдавалі

сябе за заступнікаў народа, і старой пані не далі колішніх правоў. Маёнтак лічыўся яе ўласнасцю, але кіраваў ім упраўляючы, зацверджаны ўладай, і ўсё дабро пастаўлялася дзяржаве. Праўда, і пані мела нейкія невялічкія правы. Мішка Клаўсуць, напрыклад, хадзіў да яе выпрошваць па фунту масла штомесяц, як для настаўніка. Угаворваў і мяне пайсці разам, але я, як даведаўся, што пані трэба цалаваць ручку, адмовіўся. І Мішка дзяліўся са мною сваім ласункам, купленым з дазволу пані.

Першыя партызанскія групы ў Наднямонні былі малыя і слабыя, нападаць на гарнізоны ім не хапала сілы, дык яны слушна бралі курс на разгром дзяржаўных маёнткаў, млыноў, малачарняў – адным словам, на паралізацыю гаспадарчай дзейнасці акупантаў. Гаспадарчыя дыверсіі рабілі моцнае ўражанне на насельніцтва.

Я параіў “балабанаўцам” не чапаць старое пані, а напалохаць упраўляючага, знішчыць бухгалтарскія кнігі, пашкодзіць, а то і спаліць гаспадарчыя машыны, забраць, колькі ўдасца, прадуктаў. Пан Казлоўскі пасля гэтага нічога дзяржаве здаваць не будзе, загоніць і ўсё спіша на партызан.

Так і зрабілі “балабанаўцы”, але нехта з іх меў неасцярожнасць: у часе гэтай аперацыі дастукаўся да нашага з Мішкам пакоя, выклікаў мяне і пагаварыў. Мне было прыкра, бо ў размове не было асаблівай патрэбы, кожную нядзелю я быў у Сіняўскай Слабадзе і сустракаўся ці з гэтай, ці з іншаю партызанскаю групай. Цяпер жа “балабанаўцы” задумалі перадаць мне лістоўку, якую надрукавалі на машынцы падпольшчыкі ў Беражне: запрашэнне іх кіраўніка Яўгена Крамка сустрэцца ў бліжэйшы, зручны для нас час.

Мішка навастрыў вушы. Стаў распытваць, што яны мне шапталі, кінуўся ў амбіцыю, дакараў, што я паступаю не па-таварыску, не давяраю яму, усё ад яго ўтойваю. А ён жа таксама гатоў ісці ў партызаны і нават мае схаваную вінтоўку. Я супакоіў Мішку і сказаў, што калі будзе патрэба – паклічам, а цяпер яшчэ рана і небяспечная гэта забава. Мішка застаўся надзьмутым. Але, на бяду, не адзін ён дагледзеў мае перашэпты з партызанамі.

У суботу я прыехаў дамоў. Косця таксама меў такую ж лістоўку беражанскіх падпольшчыкаў. Мы рашылі наведацца ў Беражна ў наступную нядзелю.

Пайшлі абалоннем да Крынічнага, там пераправіліся на пароме і, спытаўшы пра Жэніка Крамка, неўзабаве ўбачылі гэтага кіраўніка беражэнскага падполля. Ён паказаўся нам вельмі свойскім хлопцам, трымаўся зычліва і так натуральна, нібыта мы зналіся ўжо многа гадоў. Маці Жэніка сабрала на стол, запрасіла нас паесці з дарогі. Было па чарцы самагонкі. За абедам мы бліжэй пазнаёміліся, разгаварыліся. Праз нейкі час пайшлі ў бакоўку і пачалі абмяркоўваць тое, дзеля чаго сабраліся.

У Беражне, аказалася, была група не меншая за нашу, ні па колькасці людзей, ні па ўзбраенні, толькі боепрыпасаў у нас было многа больш. Беражэнцы, так як і мы, мелі сувязі з падпольшчыкамі ў акалічных вёсках,

прытым абсяг іхніх сувязяў быў шырэйшы, цягнуўся ажно пад Стоўбцы і за Мір. І яны дапамагалі зброяй групам, што ўтварыліся з ваеннапалонных.

Беражэнцы, як і мы, турбаваліся адной акалічнасцю: хацелася ісці ў партызаны самім, але ўтрымліваў страх, каб не перабілі сем'яў. Жорсткасць акупантаў была ім вядома таксама добра, як і нам. Мы ведалі шматлікія папярэджанні мясцовых улад: хто будзе дапамагаць бандытам – таго самога і яго сям'ю чакае смерць; хто пойдзе ў бандыты – таго маёмасць будзе спалена, а сям'я знішчана. Асобныя выпадкі рэпрэсій мелі ўжо месца, але поўнасцю сем яў яшчэ не чуваць было, каб знішчалі, не было выпадку масавых рэпрэсій супраць усёй вёскі, гарэлі пакуль што лясныя хутары. Мабыць, з гэтага лакальнага вопыту і зарадзілася ідэя: пайсці ў партызаны масай, не змогуць жа яны выбіць такую масу людзей. Так можна ўратаваць сем'і.

Далей – болей, прыкінуўшы ўсе мажлівасці, мы прышлі да высновы: трэба адным ударам, у адну ноч разбіць гарнізоны па ўсім Мірскім раёне і выгнаць акупантаў. Мы адчувалі ў сабе здольнасць на такі акт. Праўда, уяўлялі яго як акт імгненны, баявы, а як яго падрыхтаваць і чым яго замацаваць – пра гэта мы не думалі. У нашай фантазіі было многа метафізікі, мы бачылі свой раён ізаляваным і не думалі пра тое, што ў праціўніка, акрамя Мірскага, ёсць дзесяткі іншых раёнаў, з якіх вельмі проста перакінуць сілы жандармерыі, паліцыі, войска на наш раён і патушыць лакальны выбух. Не ўлічвалі мы, што ў праціўніка ёсць вайсковыя часці спецыяльнага назначэння – карныя атрады. Раён быў у нашым мысленні ізаляваным востравам, а мы рабінзонамі.

І дзіўна, нават цвярозы і практычны Косця Балабановіч не бачыў гэтага. Такім палкім было наша жаданне, што засляпляла.

Зрэшты, мы разлічвалі, што і нам у разе патрэбы дапамогуць партызанскія атрады з глыбі Налібоцкай пушчы. А там мы многіх ведалі і мелі сувязі са Сталінскім і Чапаеўскім атрадамі. Удакладняючы прасцягі нашых сувязяў, я прыгадаў і Наваградчыну, дзе, як мне гаварыла Зіна, праціўнікі акупантаў гуртуюцца ў падпольныя групы. Мы вырашылі, што цяпер пара праявіць ініцыятыву – сабраць нараду дэлегатаў ад усіх падпольных груп, паставіць на абмеркаванне прапанову аб выхадзе ў партызаны і выпрацаваць план масавай баявой аперацыі па захопу раёна. Да гэтай аперацыі неабходна было прыцягнуць як мага больш людзей. Вызначылі арыенціровачны час і месца: на ўскраіне лесу паміж Сіняўскай Слабадой і Ціховам. Мясціна гэта была глухая, але даступная, падступ да яе лёгка праглядваўся: заліўны нёманскі луг, а за ім сіняўскія пералескі – сервітут.

З Некрашэвіч я выехаў у пятніцу, субота ў мяне была вольная ад заняткаў, а Мішка працаваў і ў суботу. У нядзелю ён спалохана перадаў мне навіну: “Дырэктар сказаў, што ў вёсцы гавораць, быццам, пажар маёнтку – твая работа”. Гэта мяне насцярожыла, я не мог здагадацца, хто распускае чуткі. Хто мог убачыць мяне ноччу, акрамя Мішкі? Пан

Казлоўскі? Не такі ён дурны, каб гаварыць. Нехта з маёнтковых работнікаў? Але хто?

Хоць было позна, я пайшоў параіцца да Косці. Мы дамовіліся, што лепш будзе, калі я, як ні ў чым не бывала, паеду на работу, сам папытаюся ў дырэктара, ад каго ён чуў нагаворы, і паразмаўляю з тым суб'ектам так, каб ён заткнуўся. Сапраўды, не з'явіцца на працу ў такой сітуацыі, азначала б выдаць, што я ў чымсьці вінаваты і нечага баюся, значыць, падазрэнні слушныя. Для асабістай бяспекі я ўзяў у Косці пісталет, якім мы карысталіся папераменна. З Косцем дамовіліся, што пад наступную нядзелю я дамоў не вярнуся – паеду, калі нічога не здарыцца, у Наваградак, да Зіны, даведаюся, што дзеецца ў тым краі, можа, знойдуцца сярод нашых хлопцаў па педвучылішчы такія, што будуць ахвочыя далучыцца да нас, і ўвогуле, даведацца, ці пачаўся там партызанскі рух.

Дырэктар сустрэў мяне спалохана, відаць было, што з яго хапіла маіх небяспечных штукарстваў. На мае роспыты, хто гэта яму расказваў, быццам я навіў партызан на Адамова, дырэктар ускінуў на лоб касматыя бровы і завохкаў:

– Ох, гэты Клаўсуць! Ну ж я яму пад сакрэтам... А вам, Андрыянавіч, што скажу: уся вёска гаворыць, усім жа рот не заткнеце. А хто не пачуе, то падумае, што без агня дыму не бывае. Так што не крыўдуйце, калі скажу вам праўду: падвядзеце вы нас сваімі выхадкамі пад манастыр, ой, падвядзеце...

Вечарам я пайшоў на “фанты” і цвёрда выказаў абурэнне нейкім нягоднікам, што распускае пра мяне паганяныя чуткі: “Як даведаюся, – гразіўся я, – то заткне яго надоўга”.

Тыдзень прамінуў хутка, на ўрокі я хадзіў з пісталетам у кішэні, але нічога не здарылася, толькі Мішка ўсё крыўдаваў і напрошваўся ў партызаны.

У суботу раненька я зашпіліў на раму ровара парусінавы пашарпаны партфель з асабістымі рэчамі, сярод якіх быў і загорнуты ў рушнік пісталет “ТТ”, ды пакаціў у Наваградак. Ехаў цераз Крынкі, Любанічы, Сервач, Варончу, за Цырын, выбраўся на Сенежыцкі шлях і да позняга сьнедання быў ужо ў Лагадках.

Хутар Арцюхоў быў як бы спецыяльна збудаваны для падпольнай работы: вялікі, з тоўстых сасновых бяргвенняў дом даўнейшага тыпу, на два канцы, узабраўся на грэбень пагорка і стаяў там, нібы вартавы. Малымі, прыцемненымі нізкім капяжом вокнамі ён аглядаў ваколіцу на ўсе чатыры бакі. Адсюль праглядаўся добра кавалак Сенежыцкага тракту, які злучаў Наваградак з Цырынам, навідавоку вілася і палявая дарога, што злучала Сенежыцкі тракт з Карэліцкім гасцінцам. Падворак спахова хіліўся да прыгумення, а за гумном крута спускаўся ў даліну шумлівага, парослага алешніка ручая. Хлявы і адрыны стаялі на касагоры ўзбоч двара, а гумно замыкала падворак, аддзяляючы сялібу ад зараснікаў, якія за ручаём пераходзілі ў густы грабавы лясок. Засцігнуць днём каго-небудзь знянацку і злавіць на гэтым хутары было немажліва.

Валодзя сустрэў мяне цёпла, па ўсмешцы, што не сыходзіла з яго губ, можна было здагадацца, што і яму хочацца пагаварыць і ёсць што сказаць. Так, і ён жыву тымі ж надзеямі, што і мы. Тут, на Наваградчыне, таксама даволі многа ваеннапалонных збегла ў лес, ухіліўшыся ад рэгістрацыі і вывазкі ў лагеры ў Германію. Насельніцтва ставіцца да іх зычліва, дапамагае, толькі Валодзю засмучае тое, што некаторыя ўчынкі партызанскіх груп насілі многа ў чым анархічны характар. Іх актыўнасць часам скіроўвалася не на ўзброеныя сілы, а на мірных жыхароў, якія, хоць, можа, і мелі на сабе віну прыслужніцтва, але ж былі цывільнымі і няўзброенымі, дык рэпрэсіі супраць іх абуджалі насцярожанасць і страх у мірнага насельніцтва, з-за чаго падрывалася нагул рэпутацыя партызанскага руху. Валодзя гаварыў, што ў шэрагу выпадкаў кіраўнікі партызанскіх груп не думаюць ці не хочуць думаць, што ім давядзецца здаць справаздачу за кожны свой крок перад савецкаю ўладай у мірны час, пасля вызвалення. І цяжка сказаць, як выпадзе гэтая справаздача, ці ўсе ўчынкі будуць прызнаны законнымі і нагул якой будзе агульная ацэнка. Відаць было, што над Арцюховымі думкамі вісеў уласны горкі вопыт, памяць пра падпольную КПЗБ, кіраўніцтва якой прызналі аблытаным правакатарамі. Ён, як і зімою, раіў мне не спяшацца выходзіць у лес, а пачакаць набліжэння фронту, тады з'явіцца сюды спецыяльныя арганізатары партызанскага руху з адпаведнымі інструкцыямі. Нельга такой адказнай справы весці на сваю руку. Дастаткова збіраць арганізацыю, рыхтаваць людзей, трэніраваць баявыя дружыны, а дзейнічаць тады, калі настане момант і будзе сігнал зверху. Ініцыятыва баявых дзеянняў знізу часта расцэньваецца як анархія. Валодзя меў на ўвазе лёс самадзейнай групы Бахара-Стасевіча-Мальца, якая ўзнікла на Наваградчыне ў перыяд крызісу пачатку 30-х гадоў і аб'явіла сваёй праграмай тэрор. Знаходзіліся ў партыі людзі, якія тады патрабавалі, каб КПЗБ узначаліла гэтую тэрарыстычную групу. Але ж марксісты супраць тэрору. І што выйшла? Дрэнна выйшла, дрэнна скончылі хлопцы – на шыбеніцы ў турэмным двары. А былі смельцы, баявыя дзецюкі.

У пачатку 30-х гадоў кіраўніцтва КПЗБ спачатку ўхваліла курс на ўзброенае паўстанне, а потым, убачыўшы, што эканамічная сітуацыя ў Польшчы стабілізуецца, прызнала паўстанне не па часе і змяніла тактыку. А тых, хто не разумеў слушнасці такога павароту, проста выключылі з партыі. І прымалі назад, калі выключаны прызнаваў сваю памылку, раскайваўся. Паўстанне без падтрымкі шырокіх народных мас – немажлівая рэч. У партыі той-сёй падтрымліваў групу Бахара, а то больш шкадавалі: дарэмна пагінулі адчайныя хлопцы і ўладам ніякай шкоды не ўчынілі. Адно родным гора... Да паўстання трэба гнеў і адчай шырокіх мас. Цяпер жа вёска ў нас затаілася. Ваеннаабавязаных нашы не паспелі мабілізаваць перад адступленнем, дык многія сядзяць. Чакаюць. Вернуцца Саветы, мабілізуюць, тады будзем ваяваць. А цяпер адзін клопат, каб у паліцыю часам не загналі, як бы адгаварыцца, адкупіцца ці выкруціцца. Працоўная маса, канешне, за савецкую ўладу, але ж мужык, ён патрыёт

пратычны, дарма галавы класці не будзе. Яму патрэбна гарантыя на поспех. О, каб фронт прарвалі, каб немца зрушылі, тады б мужык завіхнуўся. А пакуль што ўсяго смялейшыя прыпіснікі ў лесе, а спачуваючыя ім камсамольцы – у вёсках. Прыпіснікам трэба адчытацца за праседжаную зіму, ды ім, акрамя галавы, няма чаго траціць, а ў мясцовых – сем’і, вёскі... Вы – адчайныя душы. Знаёмая справа, але ж тут машына-мясарубка. Без падрыхтоўкі выступаць – гэта самагубства. Я не адгаворваю, не маю права адгаворваць, бо разумею неабходнасць змагання. Толькі патрэбны планы і шанцы на поспехі. Патрэбна агульнае кіраўніцтва. Без поспехаў узброеная барацьба выдыхаецца.

Я бачыў, што з Арцюхом мы не дойдзем да ладу, але паслухаць яго перасцярогі і аргументы было цікава і карысна. Сам я да такіх рэчаў ніколі б не дадумаўся і не сустрэў ні сярод падпольшчыкаў, ні сярод партызанскіх кіраўнікоў чалавека, які б думаў над гэтымі пытаннямі. Ім усё было ясна: яны сцвярджаюць свой патрыятычны воінскі абавязак помстай ды і толькі. А, нябось, фашысцкая прапаганда не дрэмле, яна імкнецца падарваць маральны прэстыж маладых, яшчэ не акрэплых партызанскіх груп і ўжо наклеіла ім адпаведны ярлык – “сталінскія бандыты”.

Мабыць, з Валодзем мы гаварылі б яшчэ доўга, я ўлавіў з яго гаворкі, што ён мае сувязі з антыфашыстамі, але да партызанскай барацьбы яшчэ не дайшоў. Вопыт і груз перажытага стрымлівалі яго. Зіна правільна сказала тады, зімой, пра Валодзю: як пойдучь усе, ён не ўтрывае, уключыцца.

Нашу гаворку перапыніў Валодзеў брат, які, аказваецца, назіраў, што робіцца навокал і забег у хату з сігналам асцярогі: “Паліцыя!” Едуць у Лагадкі, ці не ўбачыўшы мой ровар? Мы выскачылі з хаты, і я па Валодзевай камандзе ўскочыў на ровар і, прытарможваючы педалямі, скаціўся за гумно ды шуснуў у гушчарнік, пакуль паляўнічыя на мой ровар узбіраліся на круты супрацьлеглы схіл пагорка пад хату. Пару спозненых стрэлаў, што прагучалі мне наўздагон, былі толькі шумавым афармленнем няўдалай пагоні. У лясок за мною паліцаі не пабеглі.

Валодзя, які сказаў мне чакаць яго ў ляску, праз гадзіну знайшоў мяне там, вывёў на дарогу, якая дазваляла абмінуць Наваградак і выехаць на Мітраполь да Маслоўскіх.

Зіны я не застаў, яна не прыехала з Усельюба і не збіралася прыязджаць на нядзелю дамоў: мела справы ў школе. Мне трэба было або вярнуцца, або паспрабаваць дабрацца да Усельюба. Я рашыў рызыкнуць. Зінін брат Лёва, ніштаваты ўжо хлапчук, вызваўся правесці мяне палявымі сцежкамі за Перасеку і вывесці на Усельюбскі шлях.

Мы пайшлі, азіраючыся, ці не знойдуцца зноў аматары на мой ровар. Я папярэдзіў Лёву на выпадак, калі трапім у паліцыю, каб уцякаў дамоў, не глядзеў на мяне. А будуць пытаць – скажаш, што незнаёмы папрасіў паказаць дарогу да Перасекі, і ўсё. Але нам пашанцавала: за нейкую

гадзіну, паблытаўшыся ў жытах, мы без інцыдэнтаў апынуліся каля Уселюбскага гасцінца. Я развітаўся з Лёвай і памчаўся на Уселюб, разумеючы, што чым далей адарвуся ад Наваградка, тым бяспечней будзе. Калі і затрымае ўселюбская паліцыя, даведаўшыся, што еду да настаўніцы-“сваячкі”, адбіраць ровара не стануць. Ехаць было лёгка, амаль скрозь з горкі, Наваградскае ўзвышша там пераходзіла ў даліну Нёмана.

Уваліўся я да Зіны прыемным неспадзяванкам, яна не хавала сваёй радасці бачыць мяне, быць са мною. Жыла Зіна ў школьным будынку, падобна як і я з Мішкам, займала адзін класны пакой напару з Таняй Мыслівец. Таня прыдумала нейкі повад і пайшла ў мястэчка. Мы маглі спакойна пагаварыць пра нашы сакрэты. Зіна сказала мне, што ў самым Уселюбе ёй не ўдалося выявіць антыфашыстаў, у гарнізоне жорсткі рэжым – людзі баяцца, а сярод настаўнікаў варты ўвагі Уладзімір Петрыкевіч. Гэта малодшы брат Мішы, колішняга падпольшчыка-камсамольца, якога я добра ведаў па наваградскай дзесяцігодцы. Гэта мяне зацікавіла, і я адразу вырашыў сустрэцца з абодвума братамі, асабліва з Мішам, які мяне ведаў і гатовы быў даваць. Назад я паеду цераз Шчорсы, звярну ў Падкасоўе да Петрыкевічаў.

Зіна расказала мне пра стан падпольнай групы, якую ўзначальваў наш агульны знаёмы сябра, таксама студэнт педвучылішча, Калюк. Вёска яго была на той бок Наваградка, недзе ў кірунку Наваельні. Туды вяртацца мне было не з рукі і рызыкаўна. Зрэшты мы з Калюком не сябравалі, ён выдаваўся мне ў педвучылішчы нейкім непаваротлівым, нуркаватым. Цяпер я не быў упэўнены, што ён пойдзе са мною на шчырасць, нават калі я спашлюся на Зіну. Вырашылі, што Зіна возьме групу Калюка на сябе і завярбуе яшчэ некалькіх не арганізаваных у групу хлопцаў, якія гатовы пайсці ў партызаны. Людзі з групы Калюка гатовы і маюць зброю, а Зіна назапасіла ўжо патрэбных медыкаментаў.

Яна радасна слухала мой расказ пра абуджэнне Наднямоння і ў парыве нейкай задорнай чуласці ўскрыкнула:

– Валодзя, я буду ў вас добраю сястрою міласэрдыя. Паглядзіш...

– Зіначка, камісарам выбярэм, – падкасіў я яе сціпласць.

– Не жартуй, медсястрой хачу, добраю медсястрой. Гэта важна будзе, пабачыш. Цяпер ты не ўяўляеш, як гэта важна будзе.

Зіна ўздыхнула, і голас яе як бы зацяўся ў нечым балючым. Напаміны пра медыцыну неяк зазімлялі нашы настроі, практычна зніжалі іх да ўзроўню рэальнага болю, крыві і смерці. А мы адчувалі сябе вышэй гэтага. Уся свядомасць наша была прасякнута адчуваннем выключнасці моманту і амаль нерэальнасці ўласнай прысутнасці. Мы ўжо тады не адчувалі сябе смяротнымі. Мы былі істотамі, якіх лёс паставіў на межы жыцця і смерці, быцця і нябыту, матэрыі і духу, рэальнасці і мары. Мы адчувалі сябе носбітамі ідэі, перад якой наша асабістае жыццё ці нежыццё здавалася справай другараднай, неістотнай і, можа, выпадковай. ... Я бачыў вакол Зіны нейкі дзівосны німб, і ўся яна праявілася мяккім цяплом, у полі яе праменнасці было соладка і балюча. Яна тулілася да мяне, і я

глядзеў у яе вочы, не мог адарвацца ад несамавітай зеленкаватае з залацінкамі глыбіні, якая ліла давер і пяшчоту, жаданне і вернасць чысціні.

– Нам нельга забывацца, Валодзя. Мусіш быць мужчынам. Нельга, каб пра нас хоць хто адзін тут дрэнна падумаў.

Мы цалаваліся пахопліва, як бы кралі твая мінуты ўцехі і забыцця, што падарыла нам Таня сваім далікатным знікненнем.

Усё, што было паміж намі, усё, чаго мы хацелі, да чаго імкнуліся, было такім бяскрыўдным, людскім і простым, што ўсведамленне яго немажлівасці ў паўсталых нялюдскіх варунках здавалася нязноснай абразай і абвінавачаннем гэтай рэальнасці зла, гэтаму парадку, які ўсё паламаў, пакрышыў, зганьбіў. Так хацелася хоць адзін вечар пажыць у тым людскім даваенным свеце, каб нічога не трывожыла сумлення, не дакарала, не вымагала бясконцага ахвяравання, а проста гаварыла: жывіце, працуйце, кахайцеся. Будзьце шчаслівы.

Вярнулася Таня. Зіна паспела мяне папярэдзіць, што пры ёй нельга гаварыць пра палітыку і наогул пра акупацыйную рэальнасць. Яе абраннік сэрца, знаёмы нам па педвучылішчы, намеснік сакратара камсамольскай арганізацыі, кучаравы Ш., працуе перакладчыкам у любчанскай жандармерыі. Праўда, апошнім часам яна сустракалася з ім радзей. Лепш будзе для яе і для нас, каб яна нічога не ведала і нават не падазравала.

Я трымаўся Зінінай тактыкі, гаварыў пра школьныя справы, Таню распытваў пра знаёмых дзяўчат, а імя яе абранніка замоўчваў, як бы з далікатнасці. Не памятаю, здаецца, яна таксама яго не называла. Асабістае жыццё Тані складвалася так, што не было, як кажуць, чым хваліцца.

У пакоі настаўніц была толькі адна канапа і адзін ложка. Таня легла на сваім ложку, а на Зінінай канапе мы ўдваіх. Мы маўчалі і не варушыліся, каб не даць повад Тані дрэнна думаць пра нашу дружбу. Мы ляжалі з Зінай, як дзве мармуровыя фігуры на рымскіх сямейных саркафагах – ні жывыя ні мёртвыя. Толькі пасля таго, як Таня пачала дыхаць роўна, сонна, Зіна схілілася мне да вуха і прашаптала: “Я буду добрай медсястрою”... Мне да болю, да салодкага смяротнага забыцця было прыемна адчуваць цёплую прысутнасць яе. Зіна, Зіна, ты – усё... За табой нябыт, без цябе нябыт. Мы адолеем усё, бо мы так хочам шчасця, бо мы так верым, так любім.

Зіна заснула, паклаўшы мне голаву на плячо, як дзіця. Я ўпершыню адчуваў такую блізкую яе прысутнасць і сваю адказнасць за яе. Яна здавалася мне істотай вышэйшага свету, безабароннай, загадкавай і адгароджанай ад майго жадання таямніцаю недатыкальнасці. Мне, мабыць, і не ўдалося заснуць. Усю ноч так нешта марочылася, вярзлося, прыгавалася маці і яе трагічны лёс...

Божа! Якою сляпою істотай ты стварыў чалавека! Раніцай прыйшоў дырэктар. Мы сядзелі за сталом і знарочыста гаварылі банальнасці, думаючы, што гэта вельмі важна, каб патрапіць у правілы этыкету, не парушыць іх, не аказацца прасякам. Дырэктар пасля чаркі развязаў язык і прызнаўся з напускным смуткам, што ён тут часовы госць: даўно

ўгаворвалі яго начальнікі з Наваградка прыняць пасаду ў інспектараце асветы, але ён адмаўляўся – не дазваляла сціпласць. Нарэшце ён не ўс таяў. Ідзе на павышэнне. Толькі вось клопат: каму перадаць школу, каго знайсці на сваё месца. А тут клопат сам знайшоўся: нарэшце ён убачыў дастойнага настаўніка і прадаўжальніка асветнай справы – гэта мяне. Мы выпілі за дырэктарскае месца, якое не мае права пуставаць.

Зіна, я заўважыў, з палёгкай прыняла заканчэнне сядання. Яна папрасіла звольніць яе ад нейкага школьнага мерапрыемства, і мы пайшлі ў парк. Па дарозе я сказаў Зіне, што не падазраваў у яе такіх практычных арганізатарскіх здольнасцей, як гэты сяданак з Таняй, дырэктарам і чацвярцінкай. Зіна смяялася ў адказ і фіглярна дражніла: “А ты думаў, ідэаліст!”.

Старадаўні парк вакол панскага палацу ва Уселюбе пераўзыходзіў усякія ўяўленні. Гэта быў не парк, а батанічны сад з дзівоснымі рэліктавымі дрэвамі, таямнічымі закуткамі, узгоркамі і ярамі. Мы зноў адчувалі сябе з Зінай як калісь, у студэнцкія часы на наваградскіх могілках, у Кушалёўскіх лясах, як першыя людзі ў таемных зарасніках рая. Мы хадзілі па зацянёных аляях, узбіраліся на вяршыні пагоркаў і ўглядаліся ў далі краявідаў, слухалі журчанне ручайка ў яры. У парку стаяў несціханы птушыны спеў: ішла пара любові, таямніц і спадзяванняў. Прырода бяспамятна ўпойвалася жыццём. Мы не проста спадзяваліся, мы былі ўпэўнены, што і ў нас усё здзейсніцца, збудзецца як след, справядліва і прыгожа.

Яна і я адчувалі, што, толькі вырваўшыся з акупацыйнага пекла рэальнасці, можна дасягнуць шчасця, характава ідэалу, па якім тужылі нашы душы, якое здавалася нам такім неабходным, блізкім і недасягнутым, як папараць-кветка.

Сколькі шчасця было вакол нас і ў саміх нас, так перапаўняла яно нашы душы, што, здавалася, не будзе яму ні канца ні краю, не можа абарвацца такая павадка, не можа спыніцца. Толькі ад усведамлення таго, што гэтае шчасце-мілаванне прыйшло само, што яно не заслужана мною, узбуджала трывожныя імпульсы, душа падсвядома шукала спосабаў і сродкаў, як бы агарадзіць, як захаваць гэты балючы стан. І здавалася, што не трэба нічога рабіць, толькі замерці, растварыцца ў сузіранні, стаць непрыкметнаю часцінкаю свету, загубіцца ў яго бясконцасці. Але чыстае сузіранне было немажліва, над намі плыло жыццё-дзеянне, і мы належалі яму, і нас захопліваў і ўцягваў канвеер часу і абавязкаў. І трэба было падпарадкоўвацца неабходнасці.

Прыбліжаўся час расстання. І было разуменне, што не было б нам так хораша, так добра, каб сустрэча наша не была такой няўмольна кароткай.

І хадзілі мы паміж дрэваў, як адна душа, прытуленыя адчуваннем таго трывожнага, што закіпала ў лясах-барах Наднямоння, і абяцала ачышчэнне ад ганебнага нявольніцтва, не скрываючы небяспекі і мноства пакут.

Я ўскочыў на веласіпед і пакаціўся з горкі па сцяжыне. Ветрам абдавала твар, на сэрцы было святочна, шчымліва, а на губах трымаўся дрыготкі і пяшчотны дотык яе вуснаў.

Ад'язджаў я са Уселюба ўжо амаль адвячоркам, так не хацелася расставацца з тым светам, які напаўняла сабою Зіна. Мы разлічвалі, што наступная наша сустрэча будзе ў партызанах. Калі нічога не зменіцца ў нашых планах і час выхаду прыблізіцца, я меўся даць ёй знаць цераз сувязнога, а яна аб'явіць усім, хто рыхтуецца ісці ў партызаны, і хлопцам Калюка, і іншым сваім знаёмым, ды прыслаць чалавека на сувязь з намі. Сувязным з нашага боку меўся быць Мікалай Парэцкі, а калі яго не акажацца дома – мой бацька. Яны дадуць яўку і звядуць іх з намі. Зразумела, недзе ў бяспечным кутку пушчы.

Я машынальна круціў педалям, а ў вушах чуў Зінін голас, той рускі старынны раманс, які яна спявала мне на развітанне:

В эту ночь при луне
На чужой стороне,
Милый друг, нежный друг,
Вспоминай обо мне.

Расслабляла мяне гэтая мелодыя і словы, у душу закрадваўся нейкі жаль і страх. Хоць для страху не было ніякіх прычын.

У Падкасоўі я не застаў Мішы Петрыкевіча, а без яго не атрымалася б у мяне размова з яго малодшым братам. Гэтая няўдача такога ўдачлівага дня чамусьці нагадала мне расказ бацюшкі ў пачатковай школе аб стварэнні свету: Бог тварыў пеўчых птушак, садзіў райскія дрэвы, а чорт разводзіў змей, сеяў асот і ўсялякую нечысць. Я вельмі шкадаваў, што не было Мішы, і быў перакананы, што ён абавязкова пойдзе з намі ў партызаны, упрыгожыць сваёй разумнай разважлівасцю і вопытым падпольшчыка з польскіх часоў нашу партызанскую сябрыну. Але ён пайшоў у Любчу на некалькі дзён. Я адчуваў, што, мабыць, не ўдасца мне яго сустрэць, а без мяне, хто ж яго пакліча да нас...

За Падкасоўем у мяне стаў псавацца ровар, нешта хруснула пару разоў у педальным падшыпніку, а потым вузел заклінавала. Сонца было ўжо нізка, і рамантаваць свайго самаката я не стаў: усё роўна там, відаць, лопнуў венчык падшыпніка, а запаснога ў мяне не было. Я пакаціў сваю тэхніку рукамі.

У Шчорсах, як бы на ўзнагароду за дзве няўдачы, мне ўсміхнулася ўдача – сустрэў Мішу Араб'я, Петрыкевічавага друга, з якім я быў менш знаёмы. Ён у дзесяцігодцы глядзеў на мяне крыху зверху і звяртаўся не па імені, а па прыдуманай ім жа мянушцы “художник”, якую можна было прыняць за іронію. Мы пагаварылі нядоўга, я расказаў Мішу пра сваю няўдачу, той паспачуваў мне. Настрой у яго быў баявы. Пашапталіся мы пра партызан, і я спытаўся нібы паўжартам:

- Ну, а калі б табе запрапанавалі ў атрад, пайшоў бы?
- Не адразу, можа, але, калі б там былі свае хлопцы.
- То чакай сігналу ад цёзкі.

Міша ўсмінуўся.

– У вас там, за Нёмнам, відаць, рэспубліка свая?

Я не стаў пярэчыць, падумаў толькі: “Паглядзім, што ты скажаш, як мы захопім у свае рукі цэлы раён! Пасмялееце тады ўсе...”

За Каледзіною дарога была пясчаная, панылая, і я пакаціў свой ровар берагам Нёмна, па сцяжынцы цераз Асоку. І хоць гэта была самая кароткая дарога, але на Добрачы пачало ўжо сутонець. А думкі мае ўжо сталі пераносіцца ў вёску, дамоў, і я чагосьці пашкадаваў, што не прыйшлося к слову расказаць Зіне пра сваю таямніцу. Цяпер можна было раскрыць тое, што я так старанна затайваў ад землякоў у гімназіі і пазней, нават ад яе...

* * *

Таямніца пра смерць маці жыла ўва мае, як нейкі ньючы боль, спалучаны са страхам. Не, я не баяўся захварэць і намерці таксама, як маці, лічыў сябе чалавекам здаровым, а пра гэтую хваробу не ведаў толкам, ці яна можа пераходзіць на нашчадкаў, ці не, а калі можа, то хіба ў дзяцінстве, якое ўжо засталася за мною. Мне ўвогуле думалася, што спадчына тут ні пры чым, бо маці хварэла двойчы і першы раз вылечылася хутка, толькі другі раз аказаўся фатальным. І абодва разы ў яе захворванні ўдзельнічалі вельмі важкія аб'ектыўныя прычыны. Я думаў: калі б не было тых прычын, дык і маці засталася б жыва і здарова.

Пра першы раз я толькі чуў сёе-тое з гутарак старэйшых і з расказаў самой маці. Мяне тады яшчэ не было на свеце, калі тое здарылася. Захварэла маці восенню 1920 года, якраз, калі адступалі бальшавікі і нашу мясцовасць занялі палякі. Маці незадоўга перад гэтым нарадзіла дзіцятка, дзяўчынку, але, як звычайна ў вёсках вадзілася, працавала (быў сезон уборкі бульбы) і карміла дзіця. Неяк прыцемкам наляцелі польскія жаўнеры і пачалі ў вёсцы павальны вобыск: шукалі зброі. Зайшлі да нас, бацька яшчэ не вярнуўся з поля, а яны самі запалілі лучыну і палезлі з агнём па драбіне на гарышча. Маці ўпрошвала іх не лезці, бо запаліць хату, яна ж крыта саломая, ды павуціння пад страхом поўна, і кастрыцаю выслана столь, многа старой кудзелі валяецца. Але чым мацней яна іх упрошвала, тым больш падазронамі станавіліся яны. Выгналі маці з сяней у хату і зачынілі дзверы. Яна з дзіцем на руках стаяла ў кухні і слухала. Раптам у сенях раздаўся нейкі грукат, як бы па дзвярах нехта застрачыў з кулямёта. Маці перапалохалася. А гэта палякі вывернулі ў сенях катух, у якім ляжала накапаная мокрым днём бульба і падсыхала. Думалі жаўнеры, што там, пад бульбаю, зброя, дык выламалі кол, які падтрымліваў сценку катуха. Сценка павалілася на падлогу, а бульба жухнула проста на кухонныя дзверы. Маці кінулася адчыняць, а дзверы не паддаваліся. Ёй здалося, што яе заперлі і падпалілі хату...

Так і зрабілася ёй нядобра, стала яна баяцца ўсяго на свеце, нікога да сябе не падпускала, не брала есці, урэшце схавалася на гарышча і там сядзела. Ноччу злазіла ў сені, адпівала са збана крыху малака ды ізноў вярталася ў свой сховак. Бацька думаў, што гэты спалох у яе сам пройдзе,

але, калі памерла ў хворай на руках дзіця, ён зразумеў – бяда, забраў маці і сілай завёз у Вільню. Не з пустымі рукамі завёз, узяў з сабою ўсю муку, якая была ў хаце, пуды два, і заплаціў доктару. А быў тады страшны голад у горадзе, і доктар быў удзячны за муку, прыняў маці ў больніцу. Праз нейкіх тры тыдні яна вярнулася зусім здаровай. Толькі папярэдзіў доктар бацьку – не дапускаць такога другі раз, бо тады лячыць будзе цяжэй. Прайшлі гады, усё тое забылася, маці і сама, паціскаючы плячыма, прыгадвала пра тую сваю хваробу, як бы пра чужую, і дзівілася: чаго было ёй ажно так пералякацца, бадай яе з тою хатаю, старая ж была, каб і згарэла... Яна сама і ўсе дамашнія жылі пэўныя: што было – то прайшло. Бацька толькі ў часе вострых сутычак папракаў маці за той жа выпадак, як бы за нейкі знарокавы капрыз ці здатнасць усё перабольшваць.

Але вось здарылася зноў... Яно некалькі гадоў як бы падбіралася, падкрадвалася да нашай сям'і.

Гісторыя гэтая, калі разглядаць яе з пазіцыі лёсу маці, мела сваю прэлюдыю, нават дзве.

Пачалося з таго, што затуркалі нашу Марусю залавіцы, дзеўкі-перастаркі, далі ход рэўнасці за свайго брата. Не вытрымала цкавання нават яе цяплівая душа. Захварэла Маруся. Маці ездзіла туды, у Вобрыну, наводзіць парадак і ўрэшце, абразіўшыся на непавагу да сябе і да дачкі, забрала Марусю дамоў, патрабуючы ад зяця, Івана, які прыезджаў праведваць жонку і маленькага сынка, прынцыповай змены адносін у сям'і на зычлівыя, партнёрскія і справядлівыя. Маруся жыла ў нас больш за год. За гэты час адна залавіца выйшла, слава табе Божа, замуж, а з другою Іван дамовіўся пра адсяленне і выбудаваў ёй малую хатку на другім баку вуліцы. Пасля матчынай рашучай інтэрвенцыі ў Іванавай сям'і ўсе зразумелі, што Маруся не толькі працавітая і рахманая маладзіца, але і разумная, і са сваім адчуваннем годнасці, ды яшчэ ёсць каму абараніць гэтую годнасць.

Бацька, як Саваоф на воблаках, трымаўся воддаль ад канкрэтнай тузаніны, ён дзейнічаў толькі на стратэгічным узроўні: купіў Івану добрага лесу на ўласную хату, памог апілаваць у тартаку ды нарэзаць дошчак і ўсё – давай, Іван, шавяліся, калі хочаш, каб людзі не смяяліся. Іван быў спраўны мужчына, майстар на ўсе рукі: і цесля, і сталяр, і пчаляр, і садоўнік – нават спец па новых сетках-трыгубіцах. Маці, праўда, гаварыла яму ў вочы, што ён усё ўмее, але рабіць не надта хоча, прывык сядзець за бабскімі спадніцамі. Іван за крытыку не абражаўся, бо ведаў: што-што, а хату збудуе такую, што ніводзін майстар не дакажа. І ўсё пайшло на лад. Толькі баталіі ў Іванавай хаце каштавалі маці многа здароўя.

Не паспела скончыцца гэтая навала, як падаспела другая.

Пачалося з плёткі. Тую зіму бацька не працаваў вазакон, надаела яму змагацца з нормамаі мала прыдатнай да вазакон справы кабылы, і ён прыняў пасадку прыёмшчыка на руме да лета, да плытніцкага сезону. Прыёмшчык – гэта і загадчык руму, і начны вартаўнік, і бухгалтар, і касір. Саламянскія за лёгкую работу жалавання не плацілі. Яму патрэбна было

прыняць прывезенае кожным вазакom дрэва, запісаць ва ўліковы сшытак выбітую адбоем на камлі кожнага таварніка кубатуру, паказаць вазакy, у якую шліхту скінуць дзеравякі, і дапільнаваць, каб усё ляжала на сваім месцы. Усё, што прывезена і запісана. Вазак і прыёмшчык кантраляваліся ўзаемна, і памылка каштавала б грошай і яшчэ добрых узаемаадносін. Бацька за гэтым сачыў строга і патрапляў не дапускаць ніколі памылкі. Па часці бухгалтарскай строгасці ён быў жалезны. Работа зацягвалася да ночы, запозненых вазакoў даводзілася прымаць пры святле ліхтара “лятучая мыш”. Але ў параўнанні з вазакoю гаравухай гэтая служба была ўсё ж лягчэйшая, толькі мела больш адказнасці.

Вечарам бацька прыходзіў дамоў, вячэраў і адпраўляўся на пасядзенькі. Праўда, чамусьці заладзіў хадзіць не да Пазнякоў, куды збіраліся мужчыны з усяго канца вёскі, а да Фаніка Васілеўскага, і курьць пачаў не махорку, а папярсы. Заседжваўся там даўгавата, вярнуўшыся, апранаў на кажух бурку, нацягваў валёнкі, запальваў “лятучую мыш”, браў у рукі добры кій ды ішоў пілнаваць руму. Пілнаваў гадзін да чатырох ночы, пакуль не пачынаўся рух на дарозе ў пушчу.

Адыходзячы на рум, ён не ўтойваў, што пабойваецца злодзеяў. У іх жа сякеры, а заступніца – цёмная ноч. Сякеры пускалі ў ход хоць рэдка, ды метка і лесарубы, і вазакі, і лясныя зладзеі. Забілі ж у лесе аднаго з самых спакойных і зычлівых людзей нашай вёскі – Уладзіка Красіцкага. Біліся там двое калядзінцаў за таварніка, якога адзін нібыта ўчора наглядзеў сабе, а другі, прыехаўшы раней, усклаў на сані. Пачуўшы лаянку ды сварку, лагодны і разумны мужчына, Красіцкі, пайшоў іх мірыць, стаў угаворваць, разводзіць. Тады адзін з гэтых раз'ятраных звадыяшаў секануў міратворцу. І прывезлі з лесу Красіцкага ўжо халоднага з разваленаю галавой. Уся вёска была абурана і напалохана.

Дасталася і самому бацьку аднойчы, ды ад каго? Выйшла як бы пародыя біблейскай аповесці пра Давіда і Галіяфа. На вечарынцы, у хаце нехлямяжага гаспадара з мянушкай Радзянка, дзецюкі завяліся біцца. Бацькавы плытнікі з нашага канца вёскі складалі адну кампанію, з другога – другую. Бацька ўзяўся іх разводзіць і мірыць, а ў суматосе нехта ўрэзаў яму бязменам па лысым цемені. Той і асунуўся. Дзецюкі з нашага канца прынеслі бацьку непрытомнага дамоў. Маці напусцілася на іх з чапялою: “А што ж гэта вы робіце, нашто вы яго ўцягваеце, валочыце па гулянках, на людскі смех выстаўляеце. Ці няма вам сваёй роўні? А, Божа ты мой, вось памрэ або яшчэ й розум аднімецца, гэта ж галаву так расквасіць! Катаргі на вас няма!”

А як бацька апрытомнеў і назаўтра, лежачы яшчэ ў ложку, стагнаў, маці, мяняючы яму кампрэсы, давала ўжо прабіранец самому: “І няма на цябе ні ўпынку, ні сораму. Калі Бога не баішся, то хоць людзей пасаромейся. Будуць пальцамі тыкаць ды смяяцца, хоць у сабакі вочы пазычай. Гэта ж трэба: гаспадар, бацька дзецям, валочыцца з гэтымі маладымі сурвіцелямі. На вечарынкi зацягнуць – ідзе, роўні ў яго няма...”

У той бойцы пабілі наш канец, дасталося і Васілю Пазняку. Нехта з гарышча ўрэзаў яму цаглінай па галаве, і той заліўся крывёю. Упоцемках, у сенцах, сябры таксама не змаглі даглядзець, хто абязвечыў Васіля. А Ванюша Трафімчык дык такі аптыміст быў, што не хацеў верыць і, памацаўшы ў поцемках Васілёву галаву, угаворваў: “Нічога, браце, гэта нехта з гары, мусіць, салёным агурком шпурнуў”. Ванюшына фраза стала афарызмам наўна-добрачычлівага суцяшэння: “Гэта табе нехта салёным агурком...”

На трэці дзень бацька хадзіў па хаце прысаромлены, як сам не свой. Для рэабілітацыі гразіўся: “Ну, каб я ведаў, хто гэты сукін сын, змалаціў бы на горкае яблыко, і месца б жывога не пакінуў”. Здарэнне было занадта сенсацыйным як для вёскі, каб магло доўга хавацца ў тайне. Праз колькі дзён Ванюша Трафімчык данёс бацьку сакрэт, які толькі прыбавіў сораму.

– Дзядзько Андрэй, гэта ж вас Радзянко, на печы лежачы, бязменам па галаве збабоўчыў. Дальбог, праўда! Мне пад сакрэтам казалі. Хто сказаў, то я вам не скажу, але што праўда, то праўда. Сам хваліўся: Я, ка-а, Андрыяна аблажыў.

– Хто? Гэты шалудзько? – абурана здзівіўся бацька.

– Ён, каб я з гэтага месца не сышоў. Ён!

Ну што ж, праглынуў бацька пілюлю. Каб хто людскі, то можна было б і пабіцца пайсці, а то Радзянка... Да восені насіў бацька свой гнеўны сорам. Ажно сустрэў прыцемкам і на аселицы свайго крыўдзіцеля сам-насам. Бацька вывеў якраз кабылу на выган і вяртаўся з аброццю ў руках. Рашыў быў адразу разануць цуглямі па чым папала, але адумаўся: “Хай яго, яшчэ абязвечу гэтага вашанка, бяды не абярэшыся”. Бацька запыніў крыўдзіцеля і ўзяў аброць цуглямі ў руку.

– Дык гэта ты, смурод? Прызнавайся – ты?

– Што вы, дзядзька Андрыян, кажаце? Я нічога не ведаю. Дальбожачкі, не ведаю!

– Ось я табе прыпомню, паршывец!

Бацька сцягануў пару разоў аброццю. Радзянка згорбіўся, прытворна заскавытаў. І стала сорамна бацьку біць слабога.

– Ну, цяпер, каб помніў. І каб дзесятаму загазаў.

– Будзе... Ніколі больш не чапну...

Бацька стаў асцярожнейшы пасля тае прыгоды: чорт ведае хто і чым цябе абложыць, асабліва поцемку. Ідучы на рум, не браў сякеры, толькі прышыбкі біч і кій, відаць, лічыў, і слухна, што сякера можа якраз надавуміць злодзея хапацца за сваю.

Вярнуўшыся, ён крыху спаў, а потым – вольны да абеду, хіба што нейкі вазак-бедалага, зламаўшы ўчора сані ў дарозе, сёння раней часу падвозіў пакінутага непадалёку ад вёскі таварніка, і тады ішоў на рум. Такіх кліентаў даводзілася абслугоўваць асобна.

Кожны тыдзень, у нядзелю, калі вазакі адпачывалі, бацька ехаў у Налібок, у кантору, здаваць справаздачу за тыднёвую вывазку. Цераз тыдзень ён атрымліваў там грошы, паўмесячную зарплату вазакам і

павінен быў выдаваць кожнаму належнае. Везці столькі грошай праз пушчу было рызыкаўна. Бацька спадзяваўся толькі на быстрыя ногі адпачыўшай і нават застаялай у цёплым хляве кабылы, якую кожны дзень перад абедам выпускаў паіць і даваў пагуляць, пратрухацца, а нанач абавязкова падкормліваў аўсом. Запрагаў яе на такія выпадкі не ў вазок, а ў вымашчаныя сенам развалкі. Снасць гэтая не вывернецца на ўхабіне, калі, не дай Бог, запыняць у лесе вухарэзы, ад якіх трэба будзе ўцякаць. Бацька сапраўды баяўся. Выязджаў заўсёды злосны, фыркаючы на маці, якая на дзіва, у гэтых выпадках не пярэчыла яму, змоўчвала прыдзірлівыя рэплікі і сваёй уступлівасцю падбадзёрвала бацьку, дапамагала набірацца пэўнасці. На крайні выпадак, бацька клаў у развалкі навостраную сякеру, а, едучы назад, грошы хаваў глыбока ў сена, у простым бульбяным мяху. Калі нават яго самога сцягнуць бандыты з развалкаў і абложачь, то кабыла, спудзіўшыся, памчыцца дахаты сама. Ён ведаў, што наша кабыла не саб'ецца з дарогі і не прыпыніцца, будзе перці наўскапыта аж у двор. Але да такога здарэння ніколі не дайшло. Бацька шчасліва вяртаўся, увальваўся ў хату ў заінелай бурцы, клаў на стол зрэбны мяшок, укачаны ў патруху і сена. Цяпер належала зрабіць выплату адразу, неадкладна, каб не трымаць у хаце ноччу чужых грошай. Вазакі ўжо падчэквалі, і не паспеў бацька абабраць вамаразь з вусоў ды пасёрбаць гарачай капусты, як ужо хата запаўнялася людзьмі. Бацька хутка адсоўваў місу на малым кухонным сталі, падкручваў кнот у лямпе і вымаў з вялікага мяха некалькі малых палатняных торбачак з сінімі шырокімі палосамі, праведзенымі наўскос. Адны торбачкі былі напханы папяровымі грашыма, другія – насыпаны разменнаю манетай. Я любіў залазіць пад лаву, прымошчвацца на покуце і назіраць, як ідзе “палучка”.

Бацька высыпаў кучу манет на стол, а торбачку адкладваў убок, падсоўваў да сябе пачкі папяровых асігнацый і, раскрыўшы свой сшытак, зачытваў імя і прозвішча вазака, а затым абвяшчаў колькасць вывезеных ім фэстметраў, ачок і належную суму заробку. Ён пытаў: “Так?” Вазак глядзеў у свае запісы на картцы паперы або па памяці прыгадваў і адказваў: “Правільно”.

– Распісвайся, – бацька падсоўваў вазаку свой уліковы спісак і адлічваў грошы. Пакуль той выводзіў літары прозвішча, бацька паспяваў пакласці перад ім належныя асігнацыі і манеты дробязі. Вазак браў, пералічваў, ківаў галавою ў знак згоды, і бацька называў наступнага.

Выплата цягнулася ўвесь вечар, вазакі не разыходзіліся. Самыя лепшыя, каму ўдалося за гэтыя два тыдні пабіць рэкорд, хацелі гэтую сваю ўдачу адзначыць, замачыць, задобрыць шчасце і прыручыць яго, няхай спрыяе далей. Яны чакалі ў нас, у хаце, канца выплаты. Пашаптаўшыся паміж сабою, пасылалі аднаго да Шлёмы па гарэлку, а найбольш дыпламатычнага штурхалі паддобрыцца да маці, ведаючы, што ў сваёй хаце яна гаспадыня і можа дазволіць і нават любіць, каб тут, дома, мужчыны сабе падвешаліся з бацькам, абы дзе не цягаліся, як валацугі.

Маці ўставала ад калаўрота і ішла назаць сала, каўбасы, уносіла місу капусты і агуркоў, а калі здаралася, што ў хаце была свежаніна, дык разводзіла на прыпеку агонь, ставіла дзве цагліны, на іх вялікую патэльню ды смажыла тое, што “з прорасцю”. Яна радавалася, што бацька шчасліва вярнуўся з небяспечнай паездкі і прынамсі два тыдні будзе спакойна. Выпівала і яна свае паўчаркі на супакаенне двённай трывогі і для аказання пашаны мужчынам-вазакам.

Запіванне “палучкі” доўга не цягнулася, бо час быў позні, ды і гаспадар, які б ні быў здаравяка, змардаваўся, а вазакам трэба было заўтра рана ўставаць. Людзі разыходзіліся. На тым рагу стала, што ад покуця, ляжалі складзеныя мною палатняныя торбачкі, а пад сталом валяліся сінія пяпяровыя істужкі, якімі былі накрыж абклеены пачкі асігнацый.

Бацька не быў баязлівым, гэта ведалі ўсе ў вёсцы. Адно яго выпрабаванне я памятаў, як праз туман, зусім яшчэ дзіцячай памяццю. Ішоў у прымы ў Ярэмчы выдатны плытнік, Уладзік Бандарык, натуральна, сватам на вяселлі быў рэтман. І вось у разгар вясельнага піру, у хату ўваліўся паліцэйскі патруль пацікавіцца, што, маўляў, тут за гулянка, ці не пахне тут палітыкай. А бацька, як сват, выгнаў няпрошаных гасцей вон. Выпхнуў з хаты – ды ўсё. Назаўтра паліцыянт прыйшлі арыштоўваць бацьку.

Дзіўна, але ў маёй дзіцячай памяці той арышт засеў страшэннай фантазмагарычнай прыдумкай, як на карціне Сальвадора Далі: мне і да сённяшняга дня здаецца, што адзін паліцыянт меў дзівосную зброю, яна нагадвала вялікую скрыпку, у якой замест грыфа тырчаў тоўсты свердзел, яго ў нас плытнікі называлі тэмблем або цэнтыборам. І мне здалося, што паліцыянт гэты мае намер прасвярліць сваім страшным свердлам бацьку навывлет. Паліцыянтаў было двое. Спачатку яны сядзелі за сталом, адзін спісваў пратакол, а другі трымаў сваю пякельную зброю паміж каленяў. На іх коса пазіраў бацька і паныла сядзеў на краі лавы солтыс. Маці была на полі. Мы, дзеці, заставаліся адны, у кутку ля грубкі. Я не разумеў, што тут сапраўды адбываецца, толькі інтуітыўна адчуваў па хваляванні сястры, што паліцыянты, якімі нас часта палыхалі дарослыя, прыйшлі нарабіць нейкай бяды, а бацька не мае сілы на іх крыкнуць і выгнаць. Калі ж яны ўзяліся выводзіць бацьку з хаты, наставіўшы зброю, Маруся загаласіла, а ўслед за ёю са страху і я. Бацька адварнуўся, пагразіў нам пальцам: “Цыц! Не раўці мне! Распусцілі нюні”. І пайшоў з хаты.

Потым расказваў мужчынам на пасядзеньках, як недзе каля Лічковага груда яго спакушала нячыстая сіла расправіцца з канвоём: незнарок намацаў у кішэні складаны нож “магнітную сталь”, і на яго найшла спакуса. Тады дзейнічалі палявыя суды, і бацька баяўся справы, хацеў бараніцца нападам. Ён ужо пастанавіў кінуцца на канвайраў насупраць кашчышавай азярыны, але яго збавіў ад благога кроку выпадак. Нечакана на іх натыкнуўся вартаўнік, які пілнаваў сенакосу. Бацька, расказваючы пазней, дзякаваў таму выпадку, бо за спробу забіць

прадстаўніка ўлады, нягледзячы на тое, ці перамог бы ён, ці яго – усё роўна рукі б навек акрывавіў.

Калі бацьку вялі пад канвоем цераз Ярэмічы, яго ўбачыў і пазнаў з дзвярэй кааператыва кіраўнік камуністычнага падполля Уладзімір Царук. Пазнаў і здзівіўся, вачам не паверыў: “Андрыян у камуну падаўся! А мне і не далажылі!”

Пазней, у партызанах, Уладзімір Зянонавіч, баявы і палітычны кіраўнік партызан Стаўбцоўска-Мірскай зоны, любіў прыгадваць той выпадак. І расцэньваў ён гэта як праяву свядомага бунту супраць панскіх парадкаў. Бацька, тады ўжо старшыня каменданцкага ўзвода Стаўбцоўскага міжрайцэнтра, не пярэчыў, прымаў падвышэнне заслуг ад зычлівага начальніка, які прыпісваў яго да вызваленчага руху, якому сам аддаў усё жыццё, адсядзеў у турмах буржуазнай Польшчы блізу паўтара дзесятка гадоў, а засуджаны быў пажыццёва. Прымаў бацька гэтую зычлівасць, бо ўрэшце рэшт дайшла і да яго свядомасць.

Яшчэ раз бацькаву смеласць выпрабавала на маіх вачах здарэнне якраз у ноч пасля выплаты палучкі. Толькі разышліся вазакі, а наша сям'я задрамала, як падняў усіх моцны грукат у кухонную сцяну з адрынкі (хата, адрынка, хлеў стаялі ў адзін шар). Бацька і маці ўсхапіліся на ногі. Там, у адрынцы, былі драбіны на хатняе гарышча. Падумалася, што прыйшлі зладзеі красці сала і каўбасы, дабіраюцца да кубельца, а неўзабаве прыдуць патрабаваць грошай, хоць вазакія грошы бацька і раздаў, але ж меў і свае. Ён рашуча ўступіўся ў валёнкі, надзеў проста на бялізну кажух, ухапіў у рукі качалку і памкнуўся на двор. Маці спрабавала заступіць яму дарогу:

– Не йдзі, бо заб'юць! Няхай крадуць, забіраюць, хай ім крумкач вочы выбярэ. Не йдзі, кажу!

Але дзе там. За сваё ды не пастаяць. Бацька прыкрыкнуў на маці і пайшоў на двор. Яна, узяўшы чапялу, пасунулася следам.

У поцемках бацька лупянуў-такі “злудзея”, але сумеўся: качалка трапіла па нечым жалезным. Нешта затупала перад ім у цемры, як бы капытамі, і грукнула чымсьці жалезным у кухонную сцяну. Бацька выцягнуў руку і абмацаў быка-пярэзімка, які меў тут сваё стойла. Бык адвязаўся і ўблытаўся рагамі ў пружыноўку, што стаяла прыпёртая да сцяны. Жадаючы вызваліцца ад металічнага цяжару, ён і лупіў пружыноўкаю ў кухонную сценку.

Але вось здарылася рэч, якая аказалася страшнейшаю за бацькаву смеласць. Плётка. Нагаварыла, уцукравала векавуха, Фанікава сястра Марыля. Яна жыла на адсяленні са сваім прыжытым ад салдата ў вайну Жыжам і была злосна на братаву жонку Марыню Якаўлеўну. Дык і ўвяла ў вухі маёй маці, што Андрыян ходзіць туды не так сабе, яшчэ і папіроскі курыць...

Маці адразу не паверыла, дык Марыля клялася, бажылася і падгаворвала маці разам прыпільнаваць. Маці з гордасці не пайшла. Бацька ганарыўся сваёй адкрытай праўдамоўнасцю, таму матчына атака проста аглушыла яго. Напэўна, прыгадаў і перасцярогі віленскага доктара і

спалохаўся за сям'ю, напэўна, не гадаў, не думаў, што прыемныя бяседы з прыгожай, адукаванай Марыяй Якаўлеўнай будуць каштаваць ажно столькі.

А я мала што разумеў з гэтай дамашняй калатні і займаў у душы сторуна прыгожай цёткі Мані, якую маці зненавідзела. Яна была па адукацыі настаўніцай, выйшаўшы замуж за дзядзьку Фаніка, прапусціла момант, калі ў польскіх улад можна было дастаць накіраванне ў школу. Можа, асцерагаліся абое маладажоны дзеля таго, што муж быў у 1920 годзе работнікам Наваградскага часовага рэвалюцыйнага ўпраўлення, службы пры самім Станіславе Мертэнсе. Адным словам, спазнілася, выпала са спіскаў у кандыдаты на настаўніц і стала хатняю гаспадыняй, сялянкай. Канешне, у параўнанні з іншымі сіняўскімі жанчынамі, яна мела свае перавагі: муж аберагаў яе ад самай цяжкай работы і рэдка калі хадзіў на платы, хіба што на лёгкія, “на папяроўку”. Мабыць, тут Феафан Кандратавіч у адным выгадаў, а ў другім прагадаў. Яго жонцы стаў падабацца мужчына, які не патураў ні сваім, ні жаночым слабасцям. Жанчына начытаная, Марыя Якаўлеўна не прыдавала такога вялізнага значэння сімпатыям, як гэта рабілася ў вёсцы, лічыла, відаць, іх рэччу натуральнаю – праявай эмацыянальнай натуре чалавека. Феафан Кандратавіч быў падобнае думкі. У кожным разе ніхто з сіняўцаў не пачуў і не ўведаў, каб паміж імі паўсталі нейкія канфлікты ці сямейныя праблемы ў сувязі з тою плёткай, што пусціла языкатая Марыя.

У нас жа ў хаце паднялася садома. Я спаў з бацькам на адным ложку, раней мне там добра спалася – бяспечна, за шырокай бацькавай спіной, што пахла мне сілай. А цяпер я перастаў спаць. Не паспяваў заснуць, як прыходзіла маці выясняць адносіны, спавядаць бацьку, і гэтыя размовы цягнуліся да світання. Нявыспананы, збянтэжаны начным падслухоўваннем, я бег у Ярэміцкую школу, зусім выбіты з каляіны і не падрыхтаваны да ўрокаў. Сядзеў за партай заняты разборам начных шэптаў, а, вярнуўшыся, не хацеў заставацца ў хаце. Наспех пад'еўшы, бег на вёску, пад Нёман, да сяброў гуляць. І пачаліся ў мяне прыкрасці ў школе.

Найлепшым настаўнікам у Ярэміцкай школе лічыўся матэматык Мікалай Якаўлевіч, родны брат цёткі Мані. Сярэдняга росту, шчупленькі, хударлявы на твары, з пранікліва-дапытлівымі светлымі вачыма, ветлівы, стрыманы – тыповы інтэлігент. Яшчэ пры цары ён закончыў не толькі семінарыю, а і настаўніцкі інстытут, меў вялікі стаж работы і рэпутацыю таленавітага педагога. Захаваў ён і знешні выгляд настаўніка старой даты: зімою хадзіў у пальце з каракулевым каўняром, а на голаву адзяваў каракулевы чорны каўпак. Па нядзелях ён акуратна выстойваў абедні ў царкве, перакідваўся слоўкам на дзядзінцы царквы з бацькамі вучняў пра іх поспехі ці хібы. Адноўчы пасля такой гутаркі з маім бацькам я атрымаў гнеўны прачуханец, забараніў мне бацька хадзіць на ўсякія гулі: “Будзеш сядзець мне, як цвік! Пакуль не паробіш урокаў – ні нагой з хаты!” Я адчуваў сябе пакрыўджаным і плакаў, бо не мог сказаць праўды для апраўдання.

Мікалай Якаўлевіч лічыў мяне здольным вучнем, пакладаў на мяне надзеі. А мне стала не да таго: у вёсцы хлопцы з такой радасцю сустракалі вясну, віталі крыгалом на Нёмне, ад абеду да змяркання гулялі ў лапту, чыжыка, палянку, хованкі, шугаліся на гойданках, стралялі па падваконню з пугачоў і самаробных пастушыных стрэльбаў. І мною авалодвала нейкая нязносная патрэба выгуляцца, вызваліцца ад апрыкралых штодзённых абавязкаў, хатніх парахункаў, што чорнай зайздасцю зайздросціў я сябрукам, якіх бацькі выправілі пасвіць кароў на ўсё лета і гэтым самым звольнілі ад панылага выседжвання ў школе і дома. Я так хацеў бы скруціць у лесе дудку, зрабіць стрэльбу, лепшую чым тая, якую мне прыносіў пастух, у чый статак уваходзілі нашы каровы. Не вытрымала мая душа школьнага рэжыму, і я кінуўся ў гульні з сябрукамі да цямна, запусціў вучобу. Тады вось і прылавіў мяне на гарачым настаўнік. Ён быў так уражаны і абураны выкрытымі прабеламі ў маёй галаве, што заўжды выпрыманы педагог сарваўся і сцебануў мяне мокраю анучкай-сціркаю цераз лоб. Я не пакрыўдзіўся, адчуў віну і прыкрасць, што давёў такога паважанага чалавека да крайнасці. А той, відаць, сам перажыў за свой зрыў і раскажаў пра ўсё майму бацьку, сустрэўшы яго ў нядзелю каля царквы. Настаўнік не ведаў, што ў нас тварылася дома і што я акажуся алеем, падлітым у агонь.

Апантаная рэўнасцю, маці даходзіла да бяспамяцтва, выкрывала брыдкія словы, кідалася з сахаром ці лапатай на суперніцу, раз сарвалася нават, калі цётка Маня ішла з жанчынамі цераз наш двор на могілкі ўдзельнічаць у абрадзе пахавання нябожчыка. Мне ў такіх выпадках станавілася так брыдка за маці, за нашу сям'ю, што хацелася кудысьці ўцячы, знікнуць назаўсёды, каб не чуць насмешак, якія пасля гэтага – я добра ведаў – пасыплюцца на нашы галовы. Ніхто і ніколі не скажа ўжо людскага слова пра бацьку і маці, ніхто не пахваліць і не пазайздросціць нашай сям'і.

Любоўная прыгода так мала падыходзіла да майго суролага, іранічнага ў адносінах да жанчын бацькі, што вясковыя жартаўнікі не здолелі нават скласці пародыі пра гэтую праўду.

Не думаю я, каб дайшло да інтымнай блізкасці наогул. Калі ноччу прыходзіла маці, садзілася на краю ложка і патрабавала ад бацькі прызнання яго грахоў, той, напалоханы станам яе здароўя, прызнаваўся ў сімпатыях, пераказваў гутарку, але не гаварыў пра інтымную сувязь. Мяне даймала настырнасць маці, незразумелымі і недарэчнымі здаваліся яе дамаганні.

З зайздасцю прыгадваў я іншыя выпадкі: пані Марыся Явар, маладая жонка пана Цатэвіча, ходзячы першым дзіцем, часта цалавала мяне, лашчыла – і нічога, не баялася свайго старога мужа. Альбо Арсень, калі вярнуўся з турмы і іграў ролю змагара ў п'есе “Для блізкіх”, дык цалаваўся з паняй Марысай на сцэне і тая плакала, калі ён паміраў. А Цатэвіч – нічога. Не рэагаваў ён і на нашы вясковыя перасуды, быццам пані Марыся любіць Арсеня, а не старога “аргана”.

А ў нас, хоць маці і памірылася з бацькам, але напружанне адносінаў засталася. Калі раней маці патрабавала партнёрскіх адносін, дык цяпер стала прэтэндаваць на ролю праведніцы, і бацьку заставалася яе слухаць, як вечнаму грэшніку. Прэтэнзіі гэтыя не мелі шанцу, але ж маці была максімалісткай. Яна ведала некалькі болевых пунктаў, на якія націскала перыядычна і дапякала бацьку, як па заказу. Вось маці пачынала ўпікаць яго за скнарыстасць, дапушчаную там, дзе трэба было не скупіцца, і раскідзістасць там, дзе трэба было эканоміць. Справа датычыла куплі “трацяка” поля, якую бацька аформіў “застаўным правам”. Былая ўладальніца выйшла замуж за Нёман і за выручаныя грошы купіла раўнацэнны кавалак зямлі. З таго часу прайшло больш за дзесяць гадоў, грошы патаннелі і колішняя ўладальніца “трацяка” аплацілася б вярнуць пакупніку тыя грошы, якія ён заплаціў, а поле прадаць другі раз даражэй. На гэта дазваляла застаўное права да пятнаццаці гадоў, і падбівалі на такі ўчынак ўладальніцу камерцыйныя галовы. Бацька мог бы аформіць у свой час тую куплю, як гаворыцца, навечна, але для гэтага патрэбна было дорага плаціць натарыусу, а сям’я і без таго залазіла ў доўг, каб заплаціць належную суму за поле.

Канешне, з перспектывы часу атрымлівалася, што бацька даў маху, дарма паскупіўся, але тады ён фактычна не скупіўся, бо скупіцца не было з чаго. Паўставаў канфлікт недаразуменная, дзе абодва бакі былі па-свойму правымі, толькі ніхто не хацеў прызнаць праваты другога. Сітуацыя завастралася тым, што польскі ўрад прыняў закон, па якому ўжо ўвогуле праваслаўнаму селяніну не дазвалялася завяраць дакументаў аб куплі зямлі на вечнасць. Для гэтага трэба было прыняць каталіцкую або ўніяцкую веру. Пра такое не магло быць і мовы. Тут бацькі былі згодны, што лепш страціць усю маёмасць, чым сваю чалавечую тоеснасць. У гэтай атмасферы бацькава прамашка вырастала да высокіх маштабаў. Калі б мы з Жэнем засталіся абодва на гаспадарцы, дык аднаму з нас дастаўся б той ненадзейны “трацяк”: нібы свой і нібы не свой. Для маці гэта было праблемай жыцця, каб мы абодва з Жэнем мелі аднолькава гарантаваныя ўмовы на будучае. А бацька глядзеў больш бяспечна і скептычна. Уласны вопыт навучыў яго, што кожнаму з нас важна ўмець нешта карыснае, а не мець. “Поле і грошы – усё нажытое”, – грэбліва махаючы рукою, гаварыў ён. А маці лічыла, што нажыць добра дзецям павінны бацькі. Ёй здавалася, калі б яе бацькі нешта здолелі назапасіць на службе, то і лёс яе склаўся б лягчэй і лепш.

У даверлівых гутарках з цёткаю Ганнай яна прызнавалася, што зайздросціць сваім старшым сёстрам, якія паспелі павыходзіць замуж, пакуль іх бацька служыў эканомам. І павыходзілі за фальваркоўцаў недзе пад Мінск і за Мінск. Маці наведла іх у вайну, калі вярталася з Марусяй з Пецярбурга, з бежанства, і была захоплена дастаткам, які панаваў у гэтых фальварачках. Праўда, яе закранулі праявы скнарыстасці фальваркоўцаў, але, яна лічыла, што калі б так пашэнціла ёй самой, то ўжо яна была б шчодрай.

Увогуле, маці была шчодрай, яна дапамагала суседзям, заўсёды дарыла жабракоў, размаўляла на кухні з дзядамі. Яна зацята папракала толькі гультаяватых і зладзеяватых цыганоў, прадаўцоў “шпэлеру” і ўсялякіх іншых маладых валацуг. Не даходзіла да яе, што сярод іх маглі быць беспрацоўныя. У яе разуменні, кожны здаровы чалавек, які займаўся жабранінай, быў бессаромным гультаём і заслугоўваў пагарды. Такіх маці, надарыўшы толькі ядою, абавязкова сарамаціла, чытала натацыі наконт таго, што кожны чалавек павінен працаваць.

Урэшце ўсё стала ў нашай хаце ўваходзіць у нейкія берагі: сам я вярнуўся да ранейшых рэгулярных заняткаў, прымірыліся і бацькі. Бацька вырашыў кінучь работу на руме, якая выступала прычынай, па якой пайшлі слухі д'ябла. Ён хацеў вярнуцца да вазаккай справы і, каб нажыць нарэшце адпаведнага каня, павёў нашу Каштанку “адпаляваць” ажно ў стайні князя Мірскага. Там былі жарабцы ўсіх пародаў і масцей. Бацька выбраў такога, каб атрымалася патомства – закачайся: конік і не верхавы, і не біцюг, а сярэдні, цягавіты і ў той жа час быстры, як Каштанка. Наступную зіму, калі кабылка наша хадзіла жарэбная, бацька вырашыў перайсці на лягчэйшую для яе, хоць і неганаровую для вазака лясную работу – купіў у пушчы два ці тры сажні гатунковых дроў: бярозы, дубу, ясеню – і ўсю зіму перавозіў іх на двор, а вясною пілаваў, шчапаў на круглякі і складваў плашкі паўз плот ў касцёр, каб высахлі за лета. На наступную зіму іх можна будзе вазіць у Мір на продаж, браць за возік з трох клетак па пяць злотых, а моцнымі марозамі і больш.

Кабылка прывяла прыгожую жаробачку, цямнейшую за сябе, з чорным пругам цераз усю спіну: ад грывы да хваста. Карак і грудзі ў яе былі моцныя, як у ласяняці, а ножкі тонкія, спрытныя, гуллівыя. Каб не замучваць старое кабылы і не тырчаць пад жаночым раўнівым вокам, бацька зноў наняўся на наступную зіму прыёмшчыкам на рум, але ў Гнесічы, гэта кіламетраў пятнаццаць ніжэй нашай вёскі, непадалёку ад старажытнага Лаўрышаўскага манастыра, які немцы ў тую вайну зраўнялі з зямлёю. Найбольш важнаю прычынай было хіба тое, што я паступіў у гімназію і мая вучоба патрабавала грошай. За службу бацька атрымліваў столькі, колькі трэба было плаціць за мой інтэрнат – 30 злотых. Бацька працаваў там толькі да вясны, а з пачаткам палявых работ разлічыўся і прыехаў дамоў гаспадарыць. Якраз жа ў гэты час захварэла маці, злягла на запаленне лёгкіх. Праляжала яна тры тыдні. І мне пра гэта не пісалі дамашнія, не хацелі трывожыць і палохаць. Перад Вялікаднём яна паправілася, пачала хадзіць, бралася за работу, але, мабыць, зарана пачала, і раптам насунулася тая бяда, ад якой засцерагаў віленскі доктар яшчэ ў 1920 годзе.

На бацьку напаў страх, а ў яго ад страху было адно збавенне, адзін сродак: дзейнічаць, змагацца з пагрозай. Сеў бацька ў лодку, паехаў у Ярэмчы, а там пешкі па вясновым разводзі патупаў у Мір да доктара і прывёз адтуль бутэльку нейкай мутнаватай мікстуры і другую – лячэбнага віна, у якім, як сказаў медык, шмат жалеза, чаго якраз не хапае арганізму

хворай. Маці спачатку адмаўлялася браць лекі, але ад мяне ўзяла, а потым і крыху паела. Перад маім ад'ездам у гімназію яна ўстала з пасцелі і вечарам гаварыла з бацькам зычліва, прызна. Я падслухаў, што яна ўгаворвала яго зрабіць закляцце ад іхняй нязгоды і жаночых спакус, пра якія пляткарылі жанчыны на вёсцы. Недзе даведалася яна, што ад гэтай напасці дапаможа, калі яны ноччу, у дванаццаць гадзін, паедуць лодкаю на востраў і там спаляць ніжнюю жаночую кашулю. Бацька, хоць не верыў ніякім забабонам, згадзіўся, і яны ездзілі. Вярнуліся недзе перад світаннем у згодзе, маці заснула. І я вяртаўся з канікул упэўнены, што лекі падзейнічалі, маці выздаравела.

Але праз два тыдні бацька прыслаў мне пісьмо, каб я адпрасіўся з гімназіі везці маці ў Вільню.

І вось, пазычыўшы плашч у Жоржыка Б. (мне такой вопраткі не купілі, бо лічылі яе прадметам роскашы і зухаўства), я раніцай прыйшоў у заезд, які знаходзіўся недзе недалёка ад развілкі Карэліцкай і Сенежыцкай вуліц. Туды прыехалі і нашы: бацька, маці і хросны.

Хроснага хворая слухалася, а мужу не давярала. Я ледзь пазнаў маці, так зблажэла за нейкіх пару тыдняў: схуднелая, з вялікімі бліскучымі вачыма, яна здавалася напалоханай нейкім, ёй адной вядомым прадчуваннем. Мяне пазнала і абрадалася, але тут жа залічыла і мяне да ліку тых, каму пагражае бяда. Узяла ад мяне лякарства, якога, як паскардзіўся бацька, не прымала дома і таму вось не можа ніяк паправіцца. Бацька верыў у лякарства, бо не меў у што больш верыць. Даведзены да адчаю, мабыць, лішне настойваў на тым, каб хворая прымала лякарствы, і непрадбачна выклікаў падазронасць да сябе.

Бацька з хросным пайшлі па білеты на вакзал, а я з вялікімі ўгаворамі крыху пакарміў яе і заняўся яе туалетам. Адраслі ў яе на пальцах ногці і, калі я ўзяўся абразаць іх складанчыкам, маці ўся ёжылася перад вастрыём нажа ад страху і ўпрошвала мяне пакінуць гэтую аперацыю. Я ўсё ж давёў аперацыю да канца, але аказалася, што памыць рукі пад кранам ёй таксама было чагосьці боязна. Нават калі я расчэсваў сваім грэбнем яе нечакана пасівельныя валасы, і то ёй здавалася, што я вырабляю нейкія сумніцельныя маніпуляцыі, таму прасіла хутчэй канчаць. Але ўсё ж пры мне паспакайнела, суцішылася і не загаворвалася ў размове. Добра трымалася маці і ў вагоне.

На віленскім вакзале мы нанялі рамізніка і хутка даехалі да псіхіятрычнага аддзялення ўніверсітэцкай клінікі. Здаровы, румяны мужчына, седзячы на козлах, часам азіраўся на сваіх пасажыраў, і ў яго вачах з'яўляўся ні то спалох, ні то смутак спагады. Медыкі прынялі нас зычліва, бацька заплаціў наперад за два тыдні лякобы, я запісаў адрас урача, да якога мог звяртацца па пошце за даведкамі аб стане здароўя маці. Лячэбніца зрабіла на мяне ўражанне саліднай спецыялізаванай медыцынскай установы. І маці, па крайняй меры пры мне, адносілася да персанала даверліва і паслухмяна. Мы вярталіся з бацькам, адчуваючы,

што зрабілі тое, аптымальнае, што трэба было зрабіць, і верылі аптымістычным запэўненням медыкаў.

Прыбіла мяне вестка пра смерць маці сваёй нечаканасцю. Быў я ўжо дома на канікулах і чакаў з дня на дзень, што доктар напіша на адвароце маёй двайной адкрыткі: “Лячэнне закончана. Прыезджай забіраць маму дадому”. Я адчуў сябе ашуканым у наіўнай даверлівасці. Патрэбна ж было самому раней у Вільню паехаць і нешта рабіць, хоць бы пратэставаць супраць такога лячэння, што не давала вынікаў.

Адчуванне вінаватасці пераходзіла ў агрэсіўнасць, скіраваную на медыкаў. Бацька рашуча не згадзіўся ўзяць мяне цяпер з сабою ў Вільню, паехаў з Марусяй, а мяне з Жэнем пакінуў пільнаваць дому, даглядаць Марусіных дзяцей і гаспадарку. З Вільні яны прывезлі здымак, на якім я не пазнаў маці: у труне ляжала шчупленькая, схуднелая і як бы зусім маладая жанчына. Здымак нагадаў мне расказы вяскоўцаў, якія дзівіліся, што ў маладосці маці была шчупленькай, жвавай і зграбнай.

Маё затрыманае абурэнне на хлуслівых медыкаў, усе дакоры сабе выбухнулі ў часе хаўтураў пратэстам супраць пляткаркі Марылі. Падвыпіўшы, яна ўзялася ні больш ні менш, а ўгаворваць бацьку хутчэй жаніцца і расказала вульгарны анекдот пра галашэнне дзяцей па маці. Пакуль яны звярталіся да памёршай з прычотамі: “А хто ж нам естачкі зварыць, а хто ж нам галоўкі расчэша”, муж нябожчыцы маўчаў, а як вымавілі дзеці: “А з кім жа наш татачка спаць будзе?..” – адазваўся: “Таба то ж, дзеткі, таба то ж”. Я аблаяў таўстагубую Марылю, бразнуў дзвярыма і пайшоў уздоўж Нёмна. Пераначаваў у лазняку каля Добрачы, праляжаў там яшчэ дзень, выючы ад бяды, крыўды і чалавечай нячуласці.

* * *

Усё гэта прыгадалася мне, калі я поцемку ўжо каціў па лугавой сцежцы за Добраччу на Сіняўку свой папсаваны ровар. Цяпер я адчуваў, што мог бы ўжо расказаць Зіне пра смерць маці, бо ў параўнанні з тым, на што мы рашыліся і што нас чакала, гэта мне было лягчэй зрабіць.

Было ўжо позна, калі я дакаціў свой ровар да Сіняўкі. Мяне, аднак, знайшоў у гумне Мішка Клаўсуць і спалохана, таямніча паведаміў:

– У суботу ў школу прыходзілі жандары. Пыталіся цябе. Дырэктар сказаў, што ты ў суботу вольны ад заняткаў. Салгаў. Так што глядзі.

Праз дзень я адрамантаваў ровар і прыехаў раненька ў Некрашэвічы забраць рэчы. Дырэктар сустрэў мяне, як прывіда з таго свету.

– Як, дык вас адпусцілі, Андрыянавіч?

– А мяне і не трымалі. Няма каму трымаць – халасцяк.

– А яны ж тут былі ў суботу, пыталіся. Вас пыталіся!..

Я ўзяў смеласць на сябе – салгаў. Але баяўся, што яны вас ўсё роўна знойдуць. Адно ж не. Сцеражыцеся, я вам не дарадчык, але беражонага Бог беражэ.

Я супакоіў дырэктара, паціснуў руку. Зайшоў у клас, дзе ўжо збіраліся на заняткі старэйшыя вучні, там было некалькі чалавек, якія мне

сімпатызавалі. Гэта былі браты Іван і Валодзя Палуяны, Шура Галабурда, відаць, яны і складалі бачымы вынік маёй палітыка-выхаваўчай работы. Я развітаўся са старшакласнікамі, але ў адказ на пытанне, чаму ад'язджаю – загадкава ўсмінуўся.

Неўзабаве даведаецца. Я хутка вярнуся.

ВЫХАД

Лёва не вяртаўся. Я не знаходзіў сабе месца, усё ва мне гуло трывогай, ныла прадчуванне бяды. Косця, нязломны аптыміст, адчуваў, што са мною дзеецца нядобрае, і трымаўся неадступна: ён прыдумоўваў верагодныя версіі здарэнняў, якія маглі затрымаць пасланца. Любыя прычыны былі ў той сітуацыі прыймальныя, акрамя адной – той страшнай. Любая версія здавалася нам верагоднаю на пэўны час. Асабліва прымалася тая, дзе Лёва выступаў маруднікам, бяспечным веселуном: забавіўся недзе, сядзіць ды ў вус не дзьме. Вернецца і будзе рагатаць з нашай панікі...

Бацька Лёвы, Феафан Кандратавіч, таксама чалавек не таропкі, усё ж на трэці дзень сынавай адсутнасці падаўся на пошукі і прынёс страшную вестку – Лёва, а з ім яшчэ адна дзяўчына арыштаваны, іх трымаюць у Наваградку пад следствам.

Злавлі Лёву карнікі, ён наткнуўся на засаду, якую тья зрабілі на партызан, недзе ў астраўку на нёманскім абалонні паміж Гнесічамі і Лаўрышавам.

Пачуўшы гэта, я гарачкава сцяміў, што Лёве, мабыць, не ўдалося знішчыць майго пісьма... Што тая арыштаваная – Зіна.

Правабярэжнае нёманскае абалонне было бязлюдным, яно скрозь межавала з заходнім краем Налібоцкай пушчы. Выбраўшы гэты шлях, а не левабярэжную, густа заселеную зону, Лёва, напэўна, думаў, што сюдою зможа ехаць бяспечней. І, відавочна, аказаўся не гатовым, каб у крытычны момант знішчыць пісьмо, як мы дамовіліся. Ды і само пісьмо – гэта я ўсвядоміў з позняю скрухай – не было надта прыдатным для непрыкметнага знішчэння: вузенькі канверцік я склеіў, як на бяду, з ватманаўскай паперы і намаляваў акварэлькай віньетачку ў рагу – Зіне гэта быў знак і радасць. Пісьмо стала больш прыдатным для таго, каб яго схваць куды-небудзь, хоць бы ў грязь затаптаць, а потым дастаць цэлым, чым непрыкметна парваць. Шчыра кажучы, я таксама не дапускаў усур'ёз, што пісьмо, якое вёз служачы бухгалтэрыі дзяржаўнага тартака, нехта з уладаў памкнецца адабраць, кантраляваць. З Лёвам мы дамовіліся аб сродках найстражэйшай асцярожнасці на ўсякі выпадак і больш дзеля пастаноўкі канспірацыі, авалодання звычкамі, чым для непасрэднай карысці ў дадзены момант. Акупацыйныя ўлады вялі сябе тады ў Наднямонні бяспечна: акрамя праверкі дакументаў, не ўжывалі ніякіх іншых форм персанальнага кантролю. Нідзе не было чуваць, каб жандары ці паліцыя шарылі па кішэнях ці абмацвалі падазронных людзей па дарозе. Пасты і патрулі правяралі дакументы, у горшых выпадках ператрасалі

вазы, каб забраць масла, сала ці самагонку, адбіралі ровары, а патайных папераў па кішэнях не мелі звычкі шукаць.

Праўда, усё залежала ад абставін. Недзе летам 1941 года франтавыя часці мелі звычку здзіраць у мужчын шапкі з галоў, каб паглядзець, ці чалавек не абстрыжаны пад машынку. Па інструкцыі, відаць, брытагаловы быў пераапанутым чырвонаармейцам. Такі кантроль я сам меў выпадак паспытаць на сабе. Тады вылучыла грамада і веданне нямецкай мовы. Мова для “звышлюдзеяў” станавілася паролем даверу. Лёва ведаў нямецкую мову слабей за мяне, але разгаварыцца мог без перакладчыка. Маючы пэўны вопыт сустрэч з патрулямі і заставамі акупантаў, ён таксама, відаць, лічыў, што ў крайнім выпадку далей праверкі *Ausweis* справа не дойдзе. Пераканаюцца фрыцы, што затрыманы службыць рахункаводам у дзяржаўным тартаку ды вязе з сабою сапраўдную бухгалтарскую дакументацыю аб дзейнасці прадпрыемства, адказваюць ды яшчэ скажуць *Glückliche Reise* “шчаслівай дарогі”. Тымчасам не толькі затрымалі, абшарылі Лёву, але і арыштавалі. Значыць, маё пісьмо не проста трапіла ў іх кішэчы, але было тут жа запушчана ў следчую машыну гестапа ці СД і прывяло – да Зіны. А ў ім было ж усяго адно імя адрасаткі. У канцы пісьма стаяла таксама адно – Валодзя. Я спачатку абураўся на Лёву, гатовы быў напусціцца за расцяпства, але нешта мяне стрымлівала, не мог я дапусціць, што ён не вытрымаў на допыце і раскрыў Зінін адрас. Канешне, пра метады дазнанняў у гестапа мы былі дастаткова наслуханы. І трэба было высока ставіць сябе, каб не мець здольнасці адчуць сябе на месцы другога, каб не паспачуваць таму, хто трапіў у тую катойню, а прымаць позу суддзі. Узважыўшы рэальныя акалічнасці, я пераконваўся, што нават пры мёртвым маўчанні Лёвы следчая служба ўсё ж магла дакапацца да адрасаткі. У любчанскім гарнізоне былі людзі, якія ведалі, што сярод знаёмых Лёве дзяўчат па наваградскім педвучылішчы была Зіна Маслоўская. Рэгулярна ездзячы цераз Любчу ў Наваградак па службовых справах, Лёва пару разоў заязджаў ва Уселюскую школу да Зіны і Тані перакінуцца слоўкам. Гэта, я ведаў, маглі ведаць і людзі з Любчанскага гарнізона. Лёва ж не рабіў сакрэтаў, а, вядома, што сцежкі маладых халасцякоў выклікаюць пляткарскую цікаўнасць і трымаюцца на языках.

Устрывожаная памяць нагадала мне, што перакладчыкам у любчанскіх жандараў службыць Ш., колішні “камсамольскі актывіст” па педвучылішчы і Танін ухажор. Здаецца, ужо былы ўхажор. Зіна пры нашай сустрэчы намякала на іх разрыў і прасіла мяне не распытваць у Тані пра Ш.

Рашыць следчую задачу з двума невядомымі імёнамі, што значыліся ў пісьме, было, відаць, магчыма і без Лёвінага прызнання. Мне было шкада Лёву да болю, да жудкасці шкада, але ўсё ж смылела і крыўда на яго. І на сябе. Я праклінаў сябе за безразважлівасць, за шалёную звычку рабіць усё на рызыку, не слухаць голасу асцярогі. І чуў жа я тады, быў пэўны, што чую нейкі ўнутраны голас, сігнал небяспекі ў той самы момант, як аддаваў

Лёве лісьмо: “Не давай! Не трэба! Сам лепш сходзіш і абгаворыш усё што належыцца”. Нейкім неадпаведным пасланцом выдаваўся мне Лева ў той момант: сядзеў нязграбна на кані, без сядла, звесіўшы даўгальгія ногі, як пастух, спрэс на пашу выбіраўся. Але быў жа ўгавор з Зінай і дамоўленасць з Косцем і Ванем Мацко.

Нельга мяняць рашэння без рэальнай прычыны... Пакрыўдзіцца ж і Лёва... І я аддаў пісьмо наперакор голасу асцярогі. Аддаў і – як адрэзала, перастаў непакоіцца, нібы ўсё стала неадменным. Лёва, хоць і быў лішне бяспечны і марудлівы, але акуратны хлопец, сумленны, чаго тут панікаваць – не можа ён папасціся.

І, даведаўшыся пра тое, што сталася, толькі шкадаваў яго і не мог дакараць: папрокі Лёве вярталіся назад ужо дакорамі сабе самому. Зрэшты не толькі сабе, а і нейкаму прывіду, які ўвасабляў справядлівасць і ўпраўляў нябачанымі шляхамі лёсу. Завошта гэта нехта напусціў на нас такую бяду, чаму не дапамог нам? Мы ж змагаліся за святую справу, паўставалі супраць нелюдзяў, азвярэлых прыблудаў, якія цынічна гнятуць і нішчаць нас, глумяцца, лічаць неадалавымі, смеццем гісторыі, пацяробкамі чалавечага роду. Мы ж хочам адстаяць права ўсіх людзей на годнасць, роўнасць і братэрства, годнае чалавека бытаванне. Мы прызваны ачысціць сваю зямлю ад фашысцкай нечысці, ад мязротных драпежнікаў. А нехта, трымаючы шляхі лёсу, спрыяе нашым ворагам. Нянавісць да акупантаў і іх прыслужнікаў ахоплівала мяне з такой сілай, што цямнела ў вачах і ўсё мутнела ў галаве.

Мне было невыносна глядзець на пакуты Лёвінага бацькі, такога бяскрыўднага, памяркоўнага дзядзьку Фаніка, яго мне было шкада найбольш. Самы разважлівы ў вёсцы чалавек, ён не меў ворагаў. Быў вяёлы, дасціпны жартаўнік, заўсёды зычлівы і прыязны людзям. Цяпер жа на яго галаву спала такое няшчасце, такая бяда. Ён плакаў, як жанчына. Яго нястрымнае галашэнне разрывала душу, не маючы сілы слухаць яго пытанняў, звернутых да таго ж лёсу, а разам і да мяне: “Што ж рабіць?... Ну, што ж рабіць цяпер? Што ж гэта робіцца? Што цяпер будзе, як мне жыць?” У голасе ягоным чуўся адчай і папрок сябрам яго сына. Я ведаў, што Лёвін бацька лічыў мяне галоўным закапёршчыкам, тым, хто ўцягнуў яго сына ў небяспечную справу. Мне раней казалі яго дацінку ў мой адрас: “О, гэты захачеў камісарам стаць, як дзядзька”.

Я разумеў, што дзядзька Фанік гаварыў такое ў стане трывогі за вёску, на якую, не толькі па яго разуменні, мы наклікалі бяду. Так думалі тады многія старыя людзі. І адкрыта гаварылі, папярэдзвалі нас не гуляць з агнём. Чаго ж было ад іх хацець? Ды як на злосць выходзіла ўсё па-іхняму. Я не меў чым суцешыць або хоць супакоіць дзядзьку Фаніка.

Перапоўнены віною і горам, я дыбаў па вёсцы, не ведаючы, куды ісці, што рабіць. Душа пратэставала супраць нейкай дзікай, цёмнай нялюдскасці жыцця: трэба ж было, каб бяда звалілася якраз на гэтую сям'ю, на нявінных людзей! Сапраўды, за якія грахі?

Дзядзька Фанік быў разумны, і як на селяніна адукаваны чалавек, старшынстваваў у вясковым земляробскім гуртку пры Польшчы, любіў кнігі, штукарыў з моладзю ў аматарскіх спектаклях. Пакуль жывіў мой стрыечны брат, таксама Фанік, толькі не Васілеўскі, а Балабановіч, яны, стары з маладым, супернічалі, хто больш насмяшыць са сцэны вяскоўцаў. У мяне ў вушах ажывалі камічныя рэплікі, якія дзядзька Фанік падпускаў у залу: “Мірон, Мірон – залаты чалавек! Залатую медальку Мірону!” Я прыгадваў, як тупаў у разгубленасці па сцэне збянтэжаны Саўка, памяняўшыся з жонкаю ролямі, узяўшыся за нязвычайны абавязкі гаспадыні. Перад вачыма памяці плылі смешныя жыццёвыя сітуацыі, у якіх апынаўся дзядзька Фанік. Ён быў, як казалі вяскоўцы, штукар: свабодна жартаваў нават са старэйшых за яго ганарыстых дзядоў, не крыўдзіўся, калі маладыя дзецюкі падцвяльваліся і з яго.

Неяк на Нёмне, у сенакос, купаліся пасля работы мужчыны. Як заўжды, дзвюма кампаніямі: асобна нежанатыя, асобна старэйшыя, бацькі дзецям. Моладзь – на глыбокай бухце, а старыя на плёсе. Яны, уласна, і не купаліся, а толькі мыліся акуратна з мылам, адмывалі салёны касецкі пот і дзённы пыл. Усяго і купання ў іх, што іншы, намыліўшыся, зашчымляў нос пальцамі, заплюшчваў вочы, прысядаў на быстраку, акупаўся з галавою ды хуценька выскакваў, фыркаў, як спуджаны конь. Для маладых лічылася развязным панібрацтвам лезці ў гурт у часе купання мужчын. Я, дарэчы, ніколі не бачыў свайго бацьку голым. Старому не салідна было купацца з жэўжыкамі, як блазну. Дзядзька Фанік часта ішоў да моладзі, ён любіў, памыўшыся, паплаваць у бухце. Маладыя пус тасмешнікі блазнавалі на конт дзядзькавага ўжо не спраўнага цела. Іншы, бессаромны, услых апавяшчаў свае ўвагі пра саромнае, а дзядзька Фанік хоць бы што, весела падхопліваў гаворку і адбіваўся пацешнымі прымаўкамі: “Вот вам, знайшлі смешкі з дзедавай плешкі”. Дзядзьку Фаніка любілі за пачуццё гумару, рахманую дасціпнасць. Ён ніколі не ганарыўся, хоць ганарыцца яму было чым.

Дзядзяты і жанчыны купаліся на плёсе, ніжэй вёскі. Там Нёман быў роўны, без ям, без віроў і не надта глыбокі – так, па грудзі вады, толькі пры самым ярэміцкім беразе бруіўся быстрак, пад лазою быў падрэз і вады – з галавою. Вось гэтым падрэзам і мелі звычку падкрадвацца ды падглядваць дзевак яшчэ не зусім апераныя хлапчукі. Нарываў кожны ахапку водарасляў, клаў сабе на галаву і, апусціўшыся ў ваду па самы нос, сунуўся ўніз па плыні з вярсту так, нібы само сабою плыве па вадзе зелле, аж да дзівочага купання. Збіраліся налётчыкі гуртам, для смеласці, а за імі прагна і сарамліва назіралі здалёк баязлівыя суглядатаі. Параўняўшыся з жаночым пляжам, плыўцы рассыпаліся ў ланцуг і адразалі купальніц ад берагу, на якім ляжала іх адзенне, потым самы нахабны, Жыж, падымаўся на адмеле на ўвесь рост. Вады там было ніжэй пояса. Водарасці закрывалі яму галаву, твар і цела амаль да пупа, дык ён бессаромна выхваляўся тым, што Бог даў, а чорт прыбавіў.

– Іга-га-га! – іржаў Жыж на ўвесь Нёман, аж па лазняхках разлягалася.

Спуджаныя дзяўчаты, як гусі, паднімалі гогат і піск. Засланіўшыся рукамі, беглі чарадою да адзежы, але там, пры беразе, высоўвалі галовы з-пад водарасцяў іншыя паджарэбкі. Падымаўся такі вэрхал, што чуваць было ў Ярэмічах.

Звычайна ў гурце дзяўчат аказвалася некалькі дзёрзкіх маладзіц. Тыя не ўцякалі, а, здагадаўшыся, хто гэты завадатар, напускаліся на яго з лаянкай:

– Ах ты, байстручаны! Знайшоў чым выхваляцца, жарабец! Каб ён табе адсох! Дурное дзерава ў сук расце. Падглядваць захацелася. На во, глядзі, можа павылазязь твае лупачэ. Як вам не брыдка, ужо ж дзецюкі, а такія бястыжыя. Вон адгэтуль! Бо от мужчын паклічам, то дадуць, што і свая маці не пазнае. Адхочацца, дзесятаму другі закажаш!

Сіняўскія жанчыны былі смелыя, маглі справіцца і без мужчын. Аднойчы далі правучку нават самому Кашчыцу. Паніч быў, не давядзі Бог, які нахабны, сляпіцаю лез да дзевак, што хадзілі на адработкі ці на свае арандаваныя загончыкі палоць лён. Жынчыны схапілі яго, павалілі ў баразну ды напіхалі ў распорку крапівы.

Сіняўскія ярчакі ведалі, што жанчын дражніць небяспечна, таму хутка сунулі да глыбокага ярэміцкага берагу, вылазілі ды лазняком, хаваючыся, вярталіся да хлапечага пляжу. Толькі Жыж яшчэ з-за кустоў выкрыкваў якую-небудзь непрыстойную прыпеўку.

Вярнуўшыся на дзецюкоўскі пляж, удзельнікі налёту хваліліся ўражаннямі, ілгалі, якія прывабы ў якой дзеўкі і каторая самая пуглівая. Найбольш вульгарна балбатаў Жыж. Ён быў няшлюбным сынам сястры дзядзькі Фаніка, Марылі.

А дзеці дзядзькі Фаніка былі ў вёсцы найлепшых выхаваных. Мая маці часта выгаворвала мне, што я не такі ветлівы, як Лёва. Той заўсёды, бывала, заходзячы ў хату скажа: “Добры дзень, цётка Стэпка”. І маці мая, адказаўшы на яго прывітанне, бралася павучаць мяне:

– Вось глядзі, які Лёва харошы хлопчык, не тое што ты, дзікі цыган, усё спадылба, саромеецца, нават “зрастуй” людзям сказаць не заставіш... Сарамлівы там, дзе не трэба, а як у сваёй хаце, дык ого, разбойнік і хату разнясе. Каб не бацькава пуга, то і вуглы б разнеслі такія буяны. Ніяк не зжывуцца браты. І хоць бы вас многа было, а то ж дваіх расколаў і вечна поўная хата буянства.

Мяне раздражнялі матчыны “пацеры”, бо яна мела рацыю, але выказвала свае прэтэнзіі пры другіх. Гэтага не дазвалялася рабіць. Вунь і сусед, Юзік Карыта, гаворыць: “Свой біся-ругайся, а чужы не мяшайся!” Заместа карыцца, я пачынаў злавацца. Дзічыўся, каб не чуць ні дакораў, ні пяшчот пры людзях. Маці мела шмат клопату са сваімі “расколамі”. Я любіў яе, але баяўся з-за яе нястрыманасці. Не мог прывыкнуць, што яна і гнеў і пяшчоту магла выказаць адкрыта, пры чужых людзях. Сябрукі потым пачыналі дражніцца, абзываць мяне пестуном. Я адбіваўся, як мог, ад яе пяшчот, вырываўся і ўцякаў абураны. З братам Жэнем сапраўды мы часта чубіліся. Ён быў не надта кемлівы, але дужа амбітны, усё рабіў па-

свойму і не думаў ні ў чым уступаць мне, старэйшаму. Дык я вучыў яго субардынацыі. Між намі выбухалі канфлікты асабліва часта, калі дома не было бацькі. Маці выкладвала бацьку нашы пракуды, як толькі ён прыязджаў з лесу або прыходзіў з плытоў. Крыўдала і на яго, што вось такі гаспадар-валацуга пакідае хату, а дзеці растуць без попуду, на лес гледзячы. Бацька гразіў карай, але не караў. Я неяк падслухаў яго тлумачэнне маці, чаму не трэба біць дзяцей, бо яны могуць прывыкнуць, няхай лепш так пабойваюцца ды адумваюцца. Кіруючыся метадам папярэджання, ён аднойчы зрабіў сырамятную нагайку і, убіўшы высока ў сцяну цвік, павесіў гэтую выхаваўчую прыладу, грозна наказваўшы маці ў разе непаслушэнства сцябаць “маёю рукою”. Бацькава “дысцыпліна” ніколі не пабывала ў рабоце. Мы яе часам хавалі, наброіўшы ў хаце, калі заставаліся дома самі і ведалі, што суседзі даложаць і яшчэ прыбавяць, а нам дастанецца абодвум на абаранкі. Застаючыся ў хаце за гаспадара і за гаспадыню, маці карысталася ў горшым выпадку ручніком з махрачамі, а да нагайкі не дабіралася. Відаць, і яна пакідала найбольшую кару на запас.

У сям’і Васілеўскіх умелі ўкласці дзецям навукі ветлівасці і паслухмянасці без прымусу. Дзядзька Фанік выходзіў выключна словам, павучэннем і тлумачэннем, чаму гэта можна, а гэтага – не. У крайнім выпадку ў іхняй хаце ставілі дзяцей у кут, як у школе.

Праўда, у дзядзькі Фаніка быў адзін сын і дзве дачкі, а не два сурвіцелі і адна дочка, як у нас. Ды і дзядзька Фанік больш займаўся выхаваннем, чым мой бацька. Ён амаль не хадзіў на плыты, працаваў на гаспадарцы, ды жонка яго вучылася некалі на настаўніцу, вось і прывучылі яны дзяцей да таго, што тыя маглі пытацца пра ўсё, што ні ўздумаецца. У разе нейкіх нетактоўнасцей атрымлівалі тлумачэнне, а ў нас, як і ў іншых вясковых сем’ях, дзейнічаў патрыярхальны механізм пачцівасці – віны дзяцей перад бацькамі і літасцівай бацькавай кары. За віну трэба было перапрасіць бацьку, часам пацалаваць у руку, і той, як Бог Саваоф, дароўваў грэх, перасцерагаючы: “Каб гэта мне было ў апошні раз”. Такія метады выхавання панавалі ў большасці сем’яў. Толькі ў сем’ях асабліва няскладных бацькі лупцвалі дзяцей па-сапраўднаму. І тыя раслі жорсткімі забіякамі, гіцлямі, чыя фантазія працавала над тым, каб змайстраваць наручнік ці спружыну, а да яе прывязаць гірку на страх малым і старым. Часамі майстравалі самаробныя стрэльбы і палохалі стрэламі па падзаконню ноччу.

Хлапчукам, прывыклым да цвёрдай бацькавай рукі, дзіўнай і пацешнай выдавалася выхаваўчая метода дзядзькі Фаніка. Мы любілі падслухоўваць вечарамі пад акном, як ён праводзіў выхаваўчыя гутаркі. Вось ён сядзіць пад акном, на гарбатым носе акуляры, лямпа кідае з-пад абажура святло на кнігу: “Посреди глубокого озера, – спаважна чытае дзядзька, – утонула собака”. Чытальнік робіць псіхалагічную паўзу, і раптам у прыплач усклікае Нюта: “Папачка, папачка, не чытай, мне яго шкада!” Мы за акном выбухаем смехам і разбягаемся. А потым, пры выпадку, перадражняем Фанікавых дачок за чулівасць: “Пасрадзі

глыбокага возера патануў сабака... Папачка, папачка, не чытай, мне яго шкада! Ха-ха-ха!”

Памяць падсоўвала мне пацешныя эпідоды, нібы знарок жадала адцягнуць ад таго жахлівага, што здарылася, вывесці са стану прыгнечанасці, бяссільнага здранцвення. Але атрымлівалася нешта непрадбачанае: чым больш добрага прыгадваў я пра Лёву, дзядзьку Фаніка, тым вастрэй адчуваў сваю, яго і нашу бяду. Мяне ахоплівала нянавісць да ворагаў, мне было крыўдна, што гэтыя прыблуды перахітрылі нас, не даюць нават разгарнуць баявую дружыну. Крыўда, гнеў і прага помсты даводзілі мяне да непрытомнасці. Цямнеў свет, хацелася кінуцца і душыць, знішчаць гадаў. Бескарысна.

Я ўзнаўляў у памяці слова па слове тэкст свайго пісьма, лаяў сябе, што не напісаў больш зашыфравана: чаму б не паставіць замест імёнаў першыя літары? Шкадаваў, што не валодаў ні я, ні хто іншы ў нашым падполлі сакрэтамі сапраўднага шыфравання, пра эфектыўнасць якога не раз чытаў у дэтэктыўных раманах. Цяпер, прыкідваючы, які застаўся ў Зіны і Лёвы шанец апраўдання, змыліць падазронасць следчых, я адчуваў то жар, то холад за спіною і насоўваліся пракляцці сваёй легкадумнай галаве. Спадзявацца можна было хіба на тое, што Лёва будзе цвярдзіць адно – не ведаю. Такія адказы маглі скончыцца для яго смерцю. У лепшым выпадку – канцлагерам. А Зіна магла адпірацца ад ўсяго і ўцалець. Зрэшты, і пры такім павароце справы заставаліся розныя ніткі. Спадзявацца можна было бадай што на выпадковасць, на нейкі выключны збег акалічнасцей, адваротны таму, па якіх Лёва, а потым Зіна сталі ахвярамі гестапаўцаў. У цуды можа паверыць і той, хто не верыць ні ў Бога, ні ў чорта, трэба мець толькі нясцерпную патрэбу ў цудах. У мяне, і ў нас была такая патрэба, па сіле роўная смерці. Мяне ўсяго перапоўніла адчуванне: калі згіне Зіна – мушу згінуць і я. Маё жыццё, натуральна, страціць сэнс.

Як нейкая саломінка перад вачыма тапельца мільтушыўся факт, што я не назваў у пісьме прынамсі прозвішча Калюка. Яго ўвогуле трэба было на ўсякі выпадак перасцерагчы. Але тады такую асцярожлівую думку выцягнула іншая. Я ведаў Зіну і верыў у яе нязломнасць мацней, чым у самога сябе. Мабыць, з гэтай веры ў мяне жыло адчуванне, што Зіна здолее выйсці жывой, што небяспека пагражае Лёве. Супраць Зіны не было ніякіх улік, яна была на добрым рахунку ў школе.

Яшчэ і яшчэ я прыгадваў тэкст пісьма і лавіў сябе на тым, як мая памяць пачынае даваць збоі: то кусіцца рабіць мне паслугі, адпыхваючы ў цені і нават падпраўляючы тые выразы, што маглі стаць матэрыялам для абвінавачання супраць Зіны. Я пачынаў ненавідзець сябе за гэты маладушны падшэпт памяці, а тады яна бралася рабіць нешта адваротнае: высвечвала і выпірала самую неабачную мясціну бяды – упамінанне Сталіна, яго заклік – паднімаць партызанскі рух. “Навошта я гэта зрабіў?” – пытаўся я ў думках з дакорам сабе. Дагаджаў свайму паганаму зухаўству? Трэба было напісаць чыстым намёкам пра ўсё. Чаму б не напісаць: “Вяселле хутка, чакай сватоў, рыхтуй пасаг” – і ўсё ў такім духу.

На адкрытасць мяне падбіла сустрэча з партызанскаю групай Громава, якую перад напісаннем гэтага пісьма я пабачыў раніцаю на маршы за вёскай. Там аказаліся знаёмыя хлопцы з ліку акружэнцаў. Яны выклікалі мяне і Косцю і так захоплена расказвалі пра ўдалы бой з немцамі і паліцыяй недзе ля Свіцязі, што мы тут жа прывалаклі ім скрынку патронаў з нашых запасаў. Мне і перадалася прынесена пераможцамі дзёркасць, адчуванне сілы, удачлівасці. Мы з Косцем бачылі ўжо ў дзеянні наш план разгрому ўсіх гарнізонаў у раёне. І вось, на табе, правал! Кара за саманадзейнасць. Ці за дурноту...

Памяць абуджала дакоры і тузала мяне, як тупую пілу на смаловым суку: туды – сюды, але піла не ўразалася ў нешта цвёрдае. Гойдаючыся над прадоннем, я адчуваў, што грунт надзеі зыбаецца недзе ў халоднай цемры і пуштае. Мне становіўся невыносным міраж майго існавання, хацелася стаць дзеяннем або ўрэшце знікнуць, каб цераз нябыт вярнуцца да сябе і да сваіх сяброў, родных, блізкіх, сустрэцца за мяжой часу на прасторах усябыту. Мяне апаноўвала патрэба, абавязак стаць трэцім смяротнікам у гэтым трагічным збегу выпадкаў. І я вырашў, што стану ім па сваёй волі. Апантанасць бядою, віною падказвала акт помсты з адчаю: вазьму пісталет, пайду у Наваградка, папрашуся на прыём да гебітскамісара і ва ўпор застрэлю яго. Помста будзе нашай водпаведдзю і маім адкупленнем. Пісталет рашыў прыматаць да голені левай нагі і прыкрыць яго калошынай. Нават калі б ахове гебітскамісара ўздумалася абшукаць, дык абмацвалі б хутчэй правы, а не левы бот. Хто там ведае, што я ляўша.

У нашай падпольнай групе быў толькі адзін пісталет “ТТ”, карысталіся мы з Косцем на суполку, гледзячы па абставінах, каму быў больш патрэбны. Кінуўшы школу, я вярнуў пісталет Косцю, бо ён ішоў на сувязь за Нёман. І на гэты час пісталет быў якраз у яго. Я не сумняваўся, што друг, як заўсёды, падтрымае мяне. Але ён заўпарціўся ды з рэдкім у яго гневам накінуўся на мяне:

– Не дам, і не думай! Нікуды ты не пойдзеш! Мала, што адзін раззявка папаўся, дык і ты, другі, сам у лапы лезеш. А што з усімі намі будзе? Пра сувязь Лёвы з намі ніхто ні ў вёсцы, ні на яго рабоце не ведае, а ў нас з табой колькі знаёмых па ўсім раёне? Пачнуць цягнуць за вярвачку. І зброю згубіш, і не зробіш нічога, прападзеш за дурніцу. У Зіны палавіна Наваградка сяброў – памогуць, калі можна будзе дапамагчы. Захацеў застрэліць? Такі, думаеш, камісар дурны? Чакае, пакуль да яго прыйдуць у кабінет і застрэляць... Нікуды я ад цябе не адступлюся і не пушчу.

– Не дасі пісталета?! Застрэлюся вось са сваёй дзесяцізарадкі, – пагразіў я Косцю.

– Туды дурню і дарога! – згорача крыкнуў Косця і спалохаўся, сціх, і ўжо прымірэнча стаў угаворваць:

– У партызаны вось ідзем. Там будзем помсціць. Усе будзем. Там хоць загінеш, дык з музыкай... Апомніся.

Косця то ўгаворваў, то разважаў мяне, то зноў выбухаў дакорамі. Начаваць ён застаўся ў нашым гумне, лёг побач са мною на сене, разрадзіўшы і згробшы сабе пад бок абедзве дзесяцізарадкі – сваю і маю.

Я не мог заснуць. Прыдумоўваў новыя хады і выходы ў сваім плане помсты, падшукваў спосабы, як пранікнуць да гебітскамісара на прыём. Спярша думаў прадставіцца хадатаем ад пагарэлай вёскі, паўтарыць ролю, якую выконваў зімою. Шкадаваў толькі, што тады ўсё ўзяла на сябе Зіна. Такая была аказія забрацца ў само логава... А можа, прадстаўлюся настаўнікам з Мірскага раёна, які хоча перавесціся на работу ў Наваградак па асабістых матывах. А што, калі ў іх маё настаўніцкае пасведчанне, перададзенае доктару Гофману? Пашкадаваў ужо, што аддаў Гофману настаўніцкі дакумент. Адразу спытаюць, не павераць, а што я пакажу? Урэшце прызнаў, што найлепш не называць канкрэтнай прычыны, а сказаць таямніча, што ў мяне ёсць важнае паведамленне, асабіста для пана гебітскамісара. Павінен клянуць на таямнічасць. У думках складваліся нямецкія фразы, якія скажу. І я пачынаў глядзець на сябе збоку: бачыў даўгавязга маладзёна, які зусім не выглядае таямніча. Возьме гебітскамісар ды даручыць заняцца маёй таямніцай нейкаму ад'ютанту ці сакратару... І прапала сукала. Але спакваля ажывала ўпэўненасць, адно абурала спакойнае дыханне Косці.

Назаўтра, пасля абеду пачаўся нейкі рух у нашай справе. З Наваградка цераз Ярэміцкую гміну прыслалі дзве позвы: адна мне з інспектарату асветы, а другая рабочаму тартака Добрач Уладзіміру Балабановічу, майму аднагодку, сябру дзяцінства з ляснога ведамства. Позвы дрынёс пасыльны. Я прачытаў у сваёй ветлівае запрашэнне з'явіцца ў Наваградак, у інспектарат, у справе пераводу мяне на новае месца работы. Адразу падумаў: “Правы быў Косця. Заманьваюць у пастку”. А потым спакушала нешта адваротнае: Позва напісана без падману, і яна добры пропуск прайсці цераз пасты ў Наваградак”. Вечарам сышоўся актыў групы, і ўсе былі за адно: ні ў якім разе не ісці мне на выклік у Наваградак. Выклік – падман, пастка, так пачаў Косця, яго падтрымалі Васіль Пазняк і Мікалай Парэцкі. Тады рашылі прывесці ў стан гатоўнасці баявую дружыну, падзяліць яе на падгрупы і ноччу патруляваць подступы да вёскі: ад Ярэміч начаваць падгрупамі ў вызначаных гумнах. Такі распарадак прымаўся да канца тыдня. У нядзелю мелася адбыцца на ўзлеску, паміж Сіняўскай Слабадой і хутарам Ціхова, нарада дэлегатаў ад усіх выяўленых намі падпольных арганізацый Мірскага раёна. Там будзе прыняты план узброенага паўстання, захопу гарнізонаў па ўсёй зоне.

Думку Васіля Пазняка я ведаў і да сустрэчы актыву. Ён зайшоў да нас па-суседску закурыць, якраз як прынеслі мне позву. Мы з бацькам і наняты майстар шыкавалі балкі на зруб новай хаты. Выслухаўшы прачытаны мною тэкст позвы, Васіль адразу загарэўся: “Ах, растуды іхнюю маць! Аб'ягорыць захацелі. Недачаканне іхняе, свалата!” Зацягнуўся цыгаркай, плюнуў і злосна растаптаў след каблуком атопка.

Думкі Колі Парэцкага загадзя ніхто ведаць не мог. Ён быў надта незалежны ў сваіх суджэннях. Пры Польшчы Коля тры гады сядзеў у турме за палітыку, ідэйна падкаваўся, але не заганарыўся, як некаторыя, заставаўся простым, свойскім, але ў той жа час быў асобай. Пасля ўз'яднання, у 1939 годзе, не пайшоў на лёгкую работу, завербаваўся ў Данбас і амаль год працаваў забойшчыкам. Цудам вярнуўся дамоў пасля таго, як немцы захапілі шахту. У нашай групе Коля Парэцкі быў жывым эталонам маральнай незалежнасці. Ён не раз стрымліваў нашу юнацкую пахоплівасць, напамінаў пра сем'і, якім мы абавязаны забяспечыць шанец на жыццё, перш чым ісці ў партызаны.

Парэцкі выслухаў Косцю і Васіля стрымана. Мне здалося, што Мікалай возьме мой бок. Урэшце ён усміхнуўся і, нібы просячы прабачэння за шчырасць, кіўнуў галавою:

– Так. Ісці нельга, браце. Можна толькі зашкодзіць. Гарачыцца не трэба. Пакуль не вернецца Валодзя Салашын (Балабановіч). Пабачым, што ў яго будуць пытаць... А мо і Лёва выкруціцца і ўсіх адпусцяць.

Мой цёзка, рабочы тартака, яшчэ не належаў да нашага падполля, сакрэтаў арганізацыі не ведаў. Такіх як ён мы адкладвалі на канец: пойдзе большасць, пойдзе і ён. Да нас Валодзя адносіўся зычліва. У дзяцінстве мы з ім сябравалі, сядзелі на адной лаве ў Сіняўскай школе. Я любіў яго за памяркоўны характар. Памятаю, аднойчы былі мы недзе ў першым класе, калі мой бацька прынёс, вяртаючыся з плытоў, кулёк цукерак. Аддаў мне, як старэйшаму, усё – на дваіх з Жэнем. Я з радасці пабег да Валодзі. Мы залезлі з ім на вершаліну дрэва, што расло на прыгуменні, ды там, у пчаліным звоне, каля самой буслянкі, смакталі наш ласунак. А Жэня, пакрыўджаны, што не можа далезці да нас, пабег скардзіцца. Маці ўшчувала мяне дома: “Вот з родным братам не падзеліцца, а з чужым лепш як з родным калігуе. І ў каго ты толькі ўрадзіўся, такі цыган”. Гадаваўся Валодзя сіратою, дома меў шмат свабоды і доступ да сталярнага інструменту, пакінутага нябожчыкам бацькам. Мы, некалькі хлапчукоў, збіраліся ў іхняй хаце, забаўляліся, майстравалі канькі, лукі, стрэлы. Калі старэйшы брат Шура трапіў у турму “за палітыку”, Валодзю выпала заўчасна стаць гаспадаром у хаце. Працаваў, жыў без асаблівых прэтэнзій. Як выпала. На тартак пайшоў перад зімой 1941 года з Лёвам, баяліся, каб не вывезлі ў Германію на работы. Нам здавалася, што ў Наваградак яго выклікаюць пацвердзіць, хто такі Лёва, даць яму апінію, як просты рабочы, значыць аб'ектыўны сведка. У сваю чаргу Парэцкі, Пазняк і Косця лічылі, што сведчанні такога чалавека, які не належаў да падполля і не ведаў пра заданне, якое выконваў Лёва, будуць спрыяць справе. Валодзя здаваўся нам карысным сведкам. У сумніцельных выпадках западозраных адпраўлялі ў канцлагеры, а не на смерць. Лагерны варыянт быў бы шчаслівым для Лёвы, Зіны і ўсіх нас.

Па характары пытанняў, якія там, у Наваградку, будуць задаваць Валодзю, нам стане ясней, у чым падазраюць Лёву і Зіну. Такім чынам, Валодзя аказаўся міжвольнаю зондай, якая запускалася ў следчую кухню.

Мы дагаварыліся не звяртацца да Валодзі перад вяртаннем з Наваградка, каб не абцяжарваць яго свядомасці нейкімі фактамі, якія патрэбна было таіць. Яго позву я прачытаў у пасыльнага, ведаў яе змест.

Самым моцным матывам надзеі, які наведваў мяне і сунімаў прадчуванне бяды, было тое, што ворагі не мелі дастатковых фактаў падрыўной работы Зіны і Лёвы. Па-першае, дзейнасць падполля насіла законспіраваны і пераважна арганізацыйны характар: ні дыверсій, ні актаў сабатажу мы яшчэ не рабілі. Канешне, мелі сувязь і ўдзельнічалі ў некаторых аперацыях партызан, але гэта была абсалютная тайна актыву. Усе, хто непасрэдна знаў Зіну і Лёву, працавалі з імі побач, не мелі поваду да падазрэнняў. Амаль не было ў арыштаваных таямнічых сустрэч, раптоўных зніканняў, жыццё іх праходзіла на відавоку. Зіна жыла з Таняй Мыслівец у адным пакоі, мела, значыць, сведку свайго прыватнага жыцця. Паказанням Тані павінны ж былі верыць. Яна не магла сказаць пра Зіну нічога кампраментуючага. Выдумляць? Але з якой рацыі? Заязджаў пару раз Лёва, раз наведаўся я. Такое было ў парадку рэчаў. Таварыскія кантакты аднакашнікаў.

Пра Лёву мы, узважыўшы, рашылі, што калі ён і не здолее вытрымаць на допыце, дык усё роўна не скажа нічога важнага, бо нічога пра падпольныя арганізацыі на Міршчыне не ведае. Знае мяне ды Косцю Балабановіча. Цераз мяне прасіўся, каб прынялі ў нашу групу, гаварыў, што мае зброю. Я пераказаў яму станоўчае рашэнне кіраўніцтва, а потым даў першае і адзінае заданне.

Пра мяне ж асабіста следчыя могуць не ведаць. Прынамсі цяпер, паколькі яны навошчуп вызвалі і затрымалі Валодзю Балабановіча. Значыць, Лёва маўчыць. Рэпрэсіўныя органы акупантаў часта дзейнічалі, як аслеплены Адысеем цыклоп: хапалі і знішчалі па даносах за прыналежнасць у свой час да актыву, да камсамола, а людзі сапраўды небяспечныя для іх хадзілі пад шчаслівым лёсам. Прыгадалася, як капаючы бульбу пад Бярозавым лугам, убачыў паліцай, што вялі пад вінтоўкамі Косціка Смалянку, сакратара камсамольскай арганізацыі з нашай вёскі. Ён ішоў высокі, бледнатвары, худы, і здавалася, тонкія ногі не хочуць трымаць яго, угінаюцца ў каленях, а босыя ступні бязвольна заграбаюць пясок. Я падхапіўся з баразны – і ўсё ва мне наструнілася, нейкім магнітам пацягнула да Косціка, хацелася падбегчы, сказаць добрае слова або хоць махнуць рукою на знак сяброўства, але ён не глянуў у мой бок, і я апамятаўся: “Яму забаранілі азірацца па баках”. А калі ён мінуў панадворак, мяне жахнула другая здагадка: “Можа, ён лічыў ужо сябе прыгавораным на смерць?..” Вечарам я раскажаў хлопцам пра арышт Смалянкі. Мы яго тады ў размовах адшкадавалі, а ён, слава Богу, назаўтра вярнуўся. Абышлося толькі папярэджаннем: чуць што якое – галава з плеч. Цэлым выйшаў з рук акупантаў і былы старшыня сельсавета Васіль Пазняк. Але ж параненага афіцэра Васіля Капітанова налібоцкія паліцаі знішчылі, хоць ён быў беспартыйным, так стаяла ў ваенным білеце. У Шчорсах у першыя дні акупацыі амаль пагалоўна пастралялі ў графскім

парку былых актывістаў і сельсаветчыкаў. Адным словам, выпадковыя і невыпадковыя факты то давалі нейкую спажыву для надзеі, то адбіралі яе. Самае важнае, на чым абапіраліся спадзяванні, было тое, што ва Уселюбе не было поваду да падазрэнняў супраць Зіны, а ў Добрачы – супраць Лёвы.

Вяртанню Валодзі чакалі з нецярпеннем, я пачынаў думаць, што інспектар асветы Орса мог паслаць сапраўдны выклік па рэкамендацыі дырэктара Уселюбскай школы, які на сняданні ў Зіны абраў мяне сваім наступнікам, а сам пераязджаў у Наваградак на павышэнне. Орсу я ведаў як настаўніка географіі па педвучылішчы. Ён, здаецца, і пры Савецкай уладзе працаваў адначасна ў педвучылішчы і ў органах народнай асветы. Не выключана, што акупанты ўзялі яго на ўлік як спецыяліста і, нядоўга пытаючыся, назначылі інспектарам. Па натуре Орса – як мне памяталася – меў рэпутацыю чалавека саліднага. Няўжо ён мог дазволіць, каб яго імем карысталіся гестапаўцы, заманьваючы як-ніяк былога вучня? А хіба яны ў яго пыталіся? Штосьці зводлівае зноў пацягнула мяне пайсці ў Наваградак, каб збавіцца ад няпэўнасці, хоць пабыць у непасрэднай блізкасці з сябрамі, якія трапілі ў бяду. Урэшце, прыняць на сябе віну, калі б гэта магло ім дапамагчы. І я разумеў, што паступіць так ужо не магу. Самавольны крок насуперак рашэння арганізацыі быў бы не толькі самавольствам. Заставалася цярпець і чакаць. Але не ставала сіл дажыць да нядзелі, якая павінна стаць паваротным днём.

На золку я вярнуўся з начнога дзору і рашыў паспаць у новым гумне. Нарада дэлегатаў была назначана на дванаццаць гадзін. Я застаўся сам, і мяне агарнула нейкае пачуццё бездапаможнасці, тугі і адчаю.

Калі я паклаў дзесяцізарадку на прыстранак і пачаў сцягваць боты, мне нечакана прыгадалася адна даўняя мужчынская пасядзелка. Гаманлівыя салдаты першай вайны пра выпадкі самастрэлаў сярод салдат царскай арміі, калі людзі даходзілі да адчаю. Нейкі скептык спытаў: “А як ты з вінтоўкі застрэлішся, яна ж доўгая?”

– А боо! Знайшоў у чым сумнявацца, – азваўся былы дызерцір з трохгадовым стажам Філат Н., па вясковай мянушцы “Фельц”. – Вельмі проста: возьме, бала, вінтоўку, загоніць патрон ціхенька, адну нагу разуе, падставіць рулю пад бораду, а вялікім пальцам на разутай назе наступіць на гэты самы конік – пстрык – і гатоў, нават пазяхнуць не паспее. З вінтоўкі, аво, застрэліцца, як піць даць.

Мая рука пацягнулася да зброі, я паставіў затвор на баявы ўзвод, памяняў магазін, той, у якім былі патроны з трасіруючымі кулямі, на другі, з разрыўнымі. Спакуса выйсці з невыноснага тупіка авалодала мною. Заціснуўшы ложу між каленяў, пачаў абмацваць пальцамі прыклад.

Раптам нехта тузянуў за дзверы і распахнуў фортку. У праёме паказалася нечая постаць. Я ўскочыў на ногі і падхапіў зброю напегатоўку.

– Валодзя! Ты тут? Дзе ты?

Я пазнаў голас задыханага ад бегу хроснага. Ногі сталі млявымі, я прысеў на прыстранак і як не сваім голасам вымавіў:

– Я тут, хросны. Што здарылася?

– Уцякай, брат, без аглядкі. Вунь Ціхова і Варановічавы хутары гараць. Стральба. Зараз тут будуць. Ну, я пайшоў, гэтае самае, трэба ж сваіх будзіць.

Я хутка абуўся і, як нанова народжаны на свет, памчаўся на зборны пункт. Збор на выпадак трывогі назначаўся наўзбоч ад Нёманскага канца вёскі, за насыпамі пяску, парослымі лазняком. Цераз могілкі, да якіх упрытык стаяла наша гумно, я кінуўся бегчы да пясчаных выдмаў. Там ужо застаў пару ўзброеных хлопцаў. Падбеглі іншыя. На ўсход ад вёскі чуліся кулямётныя чэргі, чырвонае неба завалакло сівым, як туман, дымам. Мы прынялі рашэнне: бегчы ўздоўж поля ў той канец вёскі і залегчы ў засаду на карнікаў паміж Ціховам і Слабадой. Яны павінны будуць рушыць сюды, расправіўшыся з хутарамі. План быў ясны, ніхто не пярэчыў. Мы дружна рушылі падбегам паўз поле, каб абагнуць вёску і выйсці за ёю на стары ваенны тракт, што вёў міма Сіняўскай Слабады на Рудзьму і Дзераўную. Калі мы падбеглі да ўзгорка, які называўся Пляцы, бо там сяляне мелі невялічкія дадаткі да сялібных участкаў, раптам убачылі групу ўзброеных людзей, якія беглі нам насустрач, блытаючыся ў жыцце. Мы залеглі на ўзгорку, гадаючы, хто гэта? Карнікі ці партызаны?

На хутарах Ціхова базіравалася ўжо з вясны група лейтэнанта Кліма. Іх было чалавек дзесяць акружэнцаў, а камандаваў стройны, зухаваты Клім. Хадзіў ён у лейтэнанцкай форме з белым падкаўнерыкам і кубарамі на пятліцах. На галаве – суконная пілотка, хвацка прылепленая да русага чуба. Клімаўцы жылі на лясных хутарах, як на курорце, нават развесілі валебольную сетку і гулялі сабе ў мячык, загаралі. Сур'ёзных баявых аперацый не праводзілі, не мелі на гэта сіл. Кліма цалкам задавальняла псіхалагічная форма вайны – дэманстраваць прысутнасць, прымушаць праціўніка трывожыцца. Здаралася ім уступаць ноччу ў сутычкі, бывалі і ў пераплётах, але мяняць стратэгію і тактыку Клім не меў ахвоты. Да большых атрадаў ён не далучаўся і сваёй групы не павялічваў.

Так, гэта былі яны, клімаўцы. Беглі задыханья, азіраючыся назад. Убачыўшы нас, сумеліся, але разгледзелі цывільную вопратку, сяго-таго пазналі і рынуліся к нам...

Наша падпольная група складвалася як самадзейны калектыў, якім кіравала ініцыятыўнае ядро, яно ўзнікла таксама самадзейна. Выбараў кіраўніцтва мы не праводзілі, бо да такой справы трэба было б рассакрэціць увесь асабовы склад групы і потым баяцца, каб хто-небудзь незнарок, па слабасці ці па дурасці не прагаварыўся.

Фармальных выбараў не было, адносіны грунтаваліся на ініцыятыве і таварыскім даверы. Закапёршчыкамі былі мы з Косцем Балабановічам, а сталымі дарадчыкамі па найбольш адказных справах – Васіль Пазняк і Коля Парэцкі. Нашымі сябрамі былі актыўныя хлопцы, якія верылі нам і былі гатовыя выканаць кожнае даручэнне, гэта – Сцяпан Балабановіч, Іван Клаўсуць, Кастусь і Іван Парэцкія, Міша Балабановіч (Ігнасеў), Кастусь Смалянка, Міша Навумовіч, Яўген Навумовіч і некаторыя іншыя. Мы з Косцем трымалі сувязі з падпольнымі групамі ў Пагарэлцы, Лядках,

Ярэмічах, на Вобрыне і ў Баўцічах, а таксама з адзінадумцамі ў Некрашэвічах і Вялікай Слабадзе. У нас там былі сябры-таварышы, якія гуртавалі вакол сябе аднадумцаў. Удвух хадзілі мы вясною на сувязь з Беражэнскім кустом, які ўзначальваў Жэнік Крамко. Мы былі звязаны асабістым даверам з рознымі сакрэтамі з камандзірамі партызанскіх груп і атрадаў, падмацоўвалі ў разе патрэбы зброяй і боепрыпасамі, дабывалі патрэбныя для баявых заданняў звесткі. Мы атрымлівалі ад іх палітычную і баявую інфармацыю, якая служыла для прапаганды сярод насельніцтва. Прапаганду вялі пераважна вусна, лістоўкі пісалі ўсяго пару разоў, потым адмовіліся ад гэтага занятку: эфект невялікі, а ўсыпацца лёгка па почырку. Зайздросцілі Крамку, які меў машынку і друкаваў розныя адозвы ды лістоўкі.

З таго часу, як я вымушаны быў пакінуць Некрашэвіцкую школу і вярнуцца ў Сіняўскую Слабаду, жыў я на паўлегальным становішчы. Мы з Косцем зрабіліся такімі сабе сіямскімі братамі, усюды хадзілі разам, удвух выпрацоўвалі ініцыятывы, а потым абмяркоўвалі з дарадчыкамі, вырашалі, каму даручыць іх выкананне. Мы з Косцем прыцерліся па закону еднасці супрацьлегласцей. Ён быў старэйшы за мяне на два гады, а я адукаванейшы на тры класы. Ён быў практычны і валявы, пераўзыходзіў мяне смеласцю, я – больш абганяў яго сілай уяўлення, прадбачлівасцю і інтуіцыяй. Пасябралі мы даўно, яшчэ з часоў маёй вучобы ў гімназіі. На канікулах я любіў улучыць хвілінку і забегчы аж на той канец вёскі, у хату да Севеля. Косцеў бацька быў, таксама як і мой, высокі, здаровы, дужы, але па натуры – поўная супрацьлегласць: сангвінік і весялун. У іх сям'і было чатыры хлопцы, дык Севель утварыў свой сямейны ансамбль, выступаў запявалам. Спявалі на галасы савецкія песні, схопленыя па дэтэктарным прыёмніку. Косця быў ужо тады заядлы палітык, ведаў шмат падрабязнасцей пра грамадзянскую вайну ў Іспаніі, і мы разам хварэлі за рэспубліку. Да іх, у хату, сходзіліся маладыя хлопцы пагаварыць пра палітыку, скаратаць вечар. Тады ўжо ў Севелевай хаце склалася дружная сябрына, якая сёння была хрыбтом падпольнай арганізацыі. Частку сяброў, праўда, разагнала ветрам і жыцця. Група актывістаў падалася ў СССР, у іх ліку і старэйшы Севелеў сын Коля. Пайшлі – як у ваду. Другую групу прызвалі ў Чырвоную Армію вясной 1941 года, там быў другі Севелеў сын – Додзя. Але многія заставаліся і трымаліся цяпер разам. Косця, яшчэ пры Польшчы, выконваў даручэнні старэйшых вясковых таварышаў, якія займаліся “палітыкай”. Пра гэта ён даверліва гаварыў мне, але без падрабязнасцей. Пасля сямі класаў ён не змог вучыцца, не хапала ў Севеля, як ён гаварыў, пінёгусаў, хоць і зарабляў Севель добра, быў працавіты. Яго кабыла не менш славілася, чым у майго дзядзькі Васіля. Толькі Севель сваю шкадаваў, не даваў надрывацца. Ён наогул ездзіў без пугі, пяшчотна пацмокваючы толькі: “Но-о, Юлька, но, малая”. А тая “малая” – сажань у персях. Кабыла цераз год хадзіла жарэбнаю, дзядзька Севель любіў гадаваць жарабят. І да людзей ён быў вельмі зычлівы.

Выхаваны ў такой сямейнай вольніцы, Косця быў крыху анархічны, рызыкаўны, але і чуйны. Па яго настойванні ў нашым падполлі мы ўнікалі агульных сходак. Толькі раз сабралі шырокі круг – па пытанні, як унікнуць вывазу на работы ў Германію. Але гэтае пытанне датычыла ўсіх, таму сход не быў сходам арганізацыі, а проста нарадай дарослай моладзі, якая апынулася пад пагрозай. Цяпер нас чакала зусім новая задача: пройдзе сход дэлегатаў ад вёсак, ахопленых падполлем, прыме пастанову і давядзецца нам паднімаць усю баявую дружыну.

Рабіць гэта было цяжка, і зоркія людзі ў вёсцы прыкмячалі, хто вадзіў кампанію з былымі актывістамі сельсавета, хто шаптаўся ці высмейваў тое, пра што трубілі акупанты. Такі чалавек, выходзіла, і быў не інакш, як той самы адзін з закапёршчыкаў.

Дрэнна было тое, што ў нашым падполлі не знайшлося лідэра аднаго, прызнанага ўсімі кіраўніка. Яго проста не было. Бо лідэра нельга ні назначаць, ні выбіраць, ён павінен вырасці сам і аб'явіцца ў інцыятыўных справах. Для той справы, якую мы задумалі, патрэбен быў чалавек вайсковы, камандзір, або хоць добры вопытны баявы рэвалюцыянер, важак масы. Вайскоўца трэба было шукаць сярод ваеннапалонных. Іх засталася ў вёсцы толькі двое, былі гэта хлопцы рашучыя, гордыя, але маладыя – адзін радавы салдат, а другі – сяржант. Я ўжо расказваў пра іх такую крыўдную раннюю смерць, што навісла над нашымі думкамі і рашэннямі, стрымліваючы выхад новай, ужо значна большай групы ў партызаны.

З восені мы з Косцем вывучалі баявыя статуты, але ўсё роўна адчувалі сябе некампетэнтнымі ў кіраванні баявой дзейнасцю атрада і не гатовымі ўзяць на сябе цяжар адказнасці за жыццё людзей. Прадаўжалі шукаць камандзіра. Уздыхаючы думалі, каб вось дзе аб'явіўся ў акружэнні мой дзядзька, гэта быў бы камандзір, або каб не загінуў Арсень Балабановіч. З яго арганізатарскім вопытам, кемнасцю і натурай важнага, мог бы ўзначаліць атрад не горш вайскоўца, шкадавалі, што не ўдалося выжыць у вёсцы параненаму Васілю Капітанаву, хоць ён быў інжынер-будаўнік, але чалавек адукаваны, разумны, напэўна, ведаў і баявую справу настолькі, што змог бы паспяхова камандаваць атрадам. Усё гэта былі прадметы нашых уздыханняў, а на справе пакуль што адзіным больш-менш падыходзячым на камандзіра баявой дзейнасці групы ў Сіняўскай Слабадзе быў Васіль Пазняк. Ён адзін сярод нас некалі служыў у польскім войску і прынёс адтуль славу ганаровага забіякі. Нейкаму капралу, які абразліва пакпіў з яго беларуска-сялянскай інакшасці, Васіль выплюхнуў на голаву кацялок гарачага супу. Справа ледзь не дайшла да палявога суда, але абраза годнасці радавога Пазняка была ўстаноўлена, і ён паплаціўся толькі дысцыплінарным спаганнем. Вяртаўся дамоў героем. На вёсцы яго пабойваліся. Васіль хадзіў на платы, выязджаў рабіць сыры пад Кобрын, прывёз адтуль жонку, прыгожую Насцю. У 1940 годзе яго, як вясковага пралетарыя, рэкамендавалі старшынёй сельсавета, і Васіль апраўдаў спадзяванні. Гарачнасць натуры ўраўнаважвалася ў яго ўроджаным

пачуццём сумленнасці, адказнасці і патрэбай справядлівасці. Васіль меў у натуры здаровы маральны стрыжань.

Калісьці, дзіцем, я знайшоў схаваныя бацькам грошы – цэлы жмут, за іконай. Разгарнуў іх, агледзеў і пабег да равеснікаў гуляць у купцоў. Параздаваў грошы, і пачалася забава. А было гэта летам, у вёсцы дзеці адны. І вось выпадкова нагадзіўся на нашу гурбу Васіль. Паспрабаваў забіраць у нас грошы, але мы паднялі крык, тады ён вярнуўся дахаты, узяў стус царскіх сторублёвак, на якія дзецюкі ігралі ў карты, і абмяняў з намі, угаворваючы, што грошы лепшыя, хрумсцяць. Вечарам Васіль прынёс бацьку прапажу, пра якую той і не ведаў: “Глядзіце, дзядзько Андрыян, ці ўсе, можа, чаго не хапае. Я то ўсё, што сабраў, тое і прынёс”. Грошы былі ўсе, і мне ад бацькі дасталася толькі апошняе папярэджанне. За сумленнасць і прынцыповасць паважалі ў сяле Васіля, а любілі за кампанейкасць і прыгожы голас. На дзіва, пры сваёй гарачнасці, ён, будучы старшынёй, не наламаў дроў: даваў адпор направа – кансерватыўным настроям, і налева – энтузіястам-перагібшчыкам. Пры немцах Васіля арыштавалі, уся вёска ўступілася за яго, пацвердзіла, што ён нікому зла не чыніў. Хадайнічалі мужыкі, і Васіля выпусцілі. Праўда, солтысам у нас, як і срозь, назначалі таго, які быў пры Польшчы. Васіль ведаў, што ён на падазрэнні, асцерагаўся. Адна справа быць дзёрзкім салдатам і нават сумленным старшынёю сельсавета, а іншая – умець камандаваць у баі.

Васіль хоць і прайшоў курсы кіруючага актыву ў Баранавічах, зжыў многія са сваіх слабінак анархічнай маладосці, але з'явіліся іншыя: гарачнасць перарасла ў яго ў празмерную асцярожнасць. Васіля заносіла фантазія, лёгка кідала ў паніку. Мы гэта ведалі, але што было рабіць? На гэтым спыніліся. Добра, што Васіль ставіўся да нас з павагай, прызнаючы адукацыйную перавагу над сабой.

У будучым мы спадзяваліся знайсці камандзіра – вайскоўца, а калі не ўдасца – уліцца ў атрад, якім камандавалі вайсковыя прафесіяналы. Для распрацоўкі аперацыі па захопу ўсяго раёна мы з Косцем былі схільны прыцягнуць камандаванне атрада імя Чапаева. З гэтай прапановай мы хацелі выступіць на сустрэчы кіраўнікоў падпольных груп раёна, назначанай на сёння каля Сіняўскай Слабады.

Партызаны Кліма, заўсёды зухаватыя, былі цяпер падобны на абшарпанцаў, некаторыя беглі басанож, а сам Клім быў без пілоткі, расшпіленая камандзірская гімнасцёрка вісела мяшком, вылазіла з-пад рамяня, партупея брындалася недзе каля цягляў. Але, убачыўшы нас, ён напусціў на твар рашучасць і загадным тонам гукнуў:

– Ребята, отходи! Каратели! Перабьют, как кроликов. Латышы, черт побори их, жгут...

– Скоро здесь будут, – падхопліваў хтосьці словы камандзіра, – давайте за нами!

Мы не маглі адразу ўцяміць, чаго яны ў такой паніцы. Ганебнай нечаканасцю гучалі заклікі клімаўцаў. Неўпрыцям, аднак, страх пачаў перадавацца і нашым. Косця заўважыў, мабыць, гэта.

– Куды ўцякаць, ваякі? – рэзка, пагардліва кінуў ён уцекачам.

Але яны ўжо не рэагавалі на яго сарказм.

– За Неман, за Неман давайце, пока не позна!

– Дык гэта ж наша дзярэўня, – запырэчыў нехта з нашых.

– Вот и погубите свою деревню.

Клім рушыў наперад, а за ім, як курапаты за кураводкай, пасунулі яго хлопцы. Той, што першы ўгаворваў нас, адварнуўся і павучальна кінуў:

– Каятсья будзеце. Ешчэ скажеш: мама, роди меня обратно.

Вспомнишь...

Сапраўды, карнікі ішлі ў клімаўцаў па пятах. Нечакана вырас перад намі іх густы ланцуг. Яны былі ў касках, плямістых накідках. Ubачыўшы нас, тут жа адкрылі агонь. Нашы, без каманды, пачалі адказваць, тыя залеглі, а справа па нас застракаталі аўтаматы з сіняўскіх могілак. І недзе з таго боку вёскі, ад Ярэмч, густа, як дождж, зашумелі стрэлы. Значыць, яны ўжо ахоплівалі вёску ў калыце. Мы апыналіся пад перакрыжаным агнём, а біць па могілках не маглі, бо там была вёска. У вёсцы чуўся палахлівы гоман.

– Хлопцы, трэба адыходзіць, бо адрэжуць! – навастрыў вушы Васіль Пазняк.

Такая мажлівасць увогуле пагражала, варта было толькі тым, што заселі на могілках, рушыць паўз Нёман. Але яны, відаць, баяліся выйсці на прагалае месца, білі з-за каменных помнікаў і пліт, схаваныя густымі зараснікамі. Вастрэй затарахцеў і падбадзёраны тымі, з могілкаў, атакуючы нас ланцуг. Не хацелася слухаць асцярог Васіля, але і прырэчыць не давалі факты. Большасць хлопцаў ужо, прыгнуўшыся, падалася за Васілём. Ён павёў іх у кірунку рума, выкіроўваючыся нізінкамі. Мы, некалькі чалавек, заставаліся прыкрываць адыход. А потым, убачыўшы, што нашы далёка, пайшлі следам. На душы было цяжка і невыразна. Хацелася, каб хоць раніла. Ішлі мы не згінаючыся і адстрэльваліся з калена.

Нашы занялі пазіцыю за штаблямі дроў. Мы ўліліся ў масу. Чакалі. Але карнікі, адагнаўшы нас ад вёскі, не думалі далей атакаваць. А на гэта мы разлічвалі. Яны ж толькі абстрэльвалі зводдаль, а мы адказвалі і ўглядаліся, хацелася бачыць, што там, у вёсцы. Але могілкі і пагорак засланялі вёску. Бачны былі толькі дрэвы ды стрэхі. Зводдаль даносіўся ў перапынках паміж стрэламі неўразумелы пошум.

Ішоў час. Нічога не мянялася. У вёсцы зрэдку раздаваліся тонкія пісталетныя стрэлы, часам глуха, кароценькімі чэргамі тарахцеў аўтамат. Потым усё прыціхла на добрую гадзіну, і, урэшце, у тым канцы вёскі падняўся слуп дыму. Гарэла.

– Паляць, сволачы, растуды іх маць! – пракаменціраваў Васіль. – Што будзем рабіць? Мы іх не выжанем. Праўду казалі клімаўцы – іх процьма.

– Не разводзь паніку, – абсек яго Косця.

– Ну, а ты што хочаш?

Нас было ўсяго дзесятка паўтара. Іх – паўтары сотні. Яны ж аблажылі вёску як належала. Ужо і на нашай нядаўняй пазіцыі стаяў і біў кулямёт.

– Яны спаляць Слабаду і пойдучь на Антанёва, – падаў нехта прагноз.

За яго і ўхапіліся.

– Трэба засаду на антанёўскай дарозе.

Кінуліся бегчы паўкруга пад Добрач, потым звярнулі на Святуху і, задыханья, занялі пазіцыю на зарослых ялаўчнякам горках, у старых, тое вайны, акопах. Чакалі рашуча, гатовыя адпомсціць за ранішні канфуз і за ўсё іншае.

Мясціна тут была для засады – лепшай не прыдумаеш: лясная дарога і засада на мяжы ўладанняў дзвюх вёсак. Чья засада? А хто яе ведае. Можа, тыя самыя клімаўцы, што ўцякалі са спаленага Ціхова, можа, партызаны з пушчанскіх атрадаў з-пад Кроманя. Адным словам, у жыхароў абедзвюх вёсак была гатова адгаворка. А гэта мела для нас асаблівае значэнне.

Але час ішоў, а карнікі не ішлі. Пачало хіліцца да адвячорка. Мы пусцілі двух чалавек у разведку. Вярнуўся адзін: у вёсцы ўжо ціха, а Сцёпа Балабановіч, другі разведчык, убачыўшы спаленую хату і маці, якая лямантавала на пажарышчы, застаўся. Пасыльны расказаў, што на Ціхове спалілі ўсё дашчэнт, забілі Лёню Варановіча і Лабозкага, “Амерыканца”, а таксама на Рудзьме двух партызан з групы Кліма. У Сіняўскай Слабадзе забілі Яўгена Балабановіча.

Сям’ю Варановічаў паважалі ў ваколіцы. Галавой яе быў не стары патрыярх, а старэйшы сын Юзік, аграном па адукацыі і закончаны інтэлігент па натуре. Ён быў заўсёды ветлівы, добры да людзей, звяртаўся да кожнага з нейкаю спецыфічнаю інтанацыяй зычлівасці і нават гатоўнасці папрасіць прабачэння невядома за якія грахі. На грамадскіх асновах ён веў земляробскі гурток у нашай вёсцы, выпісваў насенне новых агародніх раслін, наладжваў калектыўны закуп складанага інвентара, нечуваных у нашых мясцінах шчэпаў, паставіў у вёсцы громаадводы. Нават мой бацька-скептык спакусіўся агранамічнымі навінкамі Юзіка Варановіча, бо той прапагандаваў іх не настырна, а з усмешкай вінаватасці запрашаў: “Давайце паспрабуем, калі не спадабаецца, не многа страцім, вучоныя хваляць, а як яно – паглядзім”. І ў нас на агародзе вясной туркацеў сяўнік, а летам узыходзіла заморская госця соя, бушаваў-лапушыўся “конскі зуб”, крахталі кармавыя буракі, пад якія мы, дзеці, падсыпалі чайнымі лыжачкамі чарадзеянае ўдабрэнне – салетру. Восенню бацька капаў на агародзе форменныя ямы глыбінёй і дыяметрам па метр дваццаць, запаўняў іх чорнаю зямлёй, глінай, прывезенай з-за Нёмна і саджаў яблыні з дзіўнымі назвамі: шэрая ранета, малінаўка, папяроўка. Усё гэта былі на нашай пясчанай глебе неверагодныя рэчы – вучоныя штучкі

Варановіча. Да соі сіняўцы не прывыклі, прадаўжалі дружбу з фасолляй, для лапушнога “конскага зуба” пашкадавалі ворнай зямлі, засталіся пры нёманскім мурагу, а кармавыя буракі спадабалі, прыйшліся да густу. І яблыні раслі, як вазоны, асабліва смачныя былі шэрыя ранеты, калі бацька выцягваў іх з торпу сена на каляды і прыносіў у хату, ужо не шэрыя, а жоўценькія, як воск, і мяккія, як казалі маці, і смачныя, як прызнавалі ўсе.

Мой бацька з зычлівасцю ставіўся да Юзіка, хоць называў яго “святым”⁰, але вымаўляў гэтую мянушку без з’едлівасці.

Грамадская актыўнасць Юзіка Варановіча, яго ўнутраная культура стала прыкметай усёй сям’і. Хоць малодшыя Варановічы вызначаліся не так розумам, як фізічнымі якасцямі, затое вызначаліся так моцна, што выклікалі захапленне. І Сенья, і Коля былі выдатнымі бегунамі і скакунамі, а самы малодшы, Лёня, быў проста недасяжны. Ён на дзве галавы пабіваў сапернікаў і па бегу, і па скоку ўдаль, і па плаванні. Гэта быў прыгожы танклявы і быстры, як алень, хлопец. І знешне ён быў прыгожы: даўгатвары, з акуратным, крыху гарбаценькім носам, блакітнымі вачыма і нязменнаю вясёлаю ўсмешкай на характэрных моцных вуснах. Тыповы арыец. Варановічы білі ўсе рэкорды і бралі асноўныя прызы на спартыўных спаборніцтвах, якія пры Польшчы праводзіліся ў Ярэмічах на трэцяе мая. І вось самы быстры бягун у ваколіцы, хутканогі прыгажун Лёня, не змог уцячы ад кулі карнікаў. Горкая гэта была іронія лёсу.

Лабоцкі, зяць Варановічаў, ездзіў на заробкі ў Амерыку. Вярнуўшыся да сваёй Вары, ён здзіўляў наваколле дзівацкімі эксперыментамі: на пясчанай выдме выкопваў прыстойныя ямкі, наносіў у іх чорнай зямлі і гною ды высаджваў гуркі, памідоры.

– Хіба ў цябе зямлі не хапае, Лабоцкі, што ты на пяску садзіш, – недаўмявалі сяляне.

– Хапае. Але ж тут, браце, палоць не трэба. Зелле на пяску не расце.

У 1940 годзе Лабоцкі спрабаваў выступіць на майскім святочным мітынгу ў Слабадзе, але выбраў, (не быў бы то “амерыканец”), дзелавую тэму ў святочны дзень. На пачатку ён, праўда, агаварыўся: “Я не агітатар, і калі буду гаварыць што не так, дык скажыце: злазь з даху і не псуй гонты”. Але тут жа і панёс: “Дык вось, мы ўсе тут ведаем Багіля. Багіль добры шавец? Пэўне, добры! А я даў вот Багілю перады прышыць...”

Гэтае прастарэканне так выбівалася з урачыстага тону папярэдніх прамоў, што выклікала выбух смеху. Кіраўнікам мітынгу давялося папрасіць Лабоцкага злазіць з даху, а прымаўка, сказаная ім, стала яго ж мянушкай, прыліпла да працавітага і вельмі сумленнага чалавека, які хацеў сказаць, што свята працы, Першамай, трэба адзначыць перадусім сумленнай працай, а калі добры Шавец Багіль падмяніў яму загатоўкі на перады, прышыў пахавікі заместа добрых, дык гэта не пасуе са святам, якое тут праводзіцца.

Тады, пры саветах, любілі прамаўляць агульна і гучна, а не канкрэтна: больш пра ідэі, чым пра справы. Сцёпава маці, як дэпутат сельсавета, трапіла на святочны сход у Мір, дык, вярнуўшыся, скардзілася

жанчынам: “Ой, мае ж вы кабеткі, каб вы ж чулі, як выйшаў ваенком, ды як стаў гаварыць, дык так хораша, так жа разумна, што я, а дальбожачкі, нічога не паняла”.

Са скрухай прынялі мы звесткі пра смерць і няшчасці невінаватых ні ў чым людзей. Уразіў нас жорсткаю недарэчнасцю факт гібелі Яўгена Балабановіча. Ён жа быў амаль зусім глухі і ніякага ўдзелу ў грамадскіх справах вёскі не прымаў. Рос ён у мнагадзетнай сям’і рыбака, кривога Язэпа, які меў ажно пяць сыноў і тры дочки на траццяку зямлі. Глухі Яўген быў асуджаны лёсам на вечнае пастухаванне і лёс бабыля. Але як прыйшла Савецкая ўлада, дык бядняцтва гэтай сям’і ператварылася з пакуты ў заслугу. Праўда, яшчэ не правялі ў нашай вёсцы абрэзкі зямлі ў гаспадароў, якія мелі больш чым дзесяць гектараў, бо поўны надзел лясістай Сіняўскай Слабоды выносіў ажно дванаццаць. Аднак такіх гаспадароў, у якіх захаваліся поўныя надзелы, можна было на пальцах палічыць, наедку з тых абрэзкаў вялікага не магло быць, але збіраліся рабіць абрэзку і прыбавіць зямлі малазямельным. Пра гэта пагрозліва і ўрачыста заяўляў старшыня асавіяхіма Барыс Васілеўскі. За зямлёю цяпер і не надта ганяліся: вакол хапала заробкаў, а пастаўкі збожжа былі, як на сіняўскія ўраджаі, вялікія. У кожным разе ў вясковых пралетарыяў паявілася жыццёвая перспектыва, глухі Яўген ажаніўся. Гэта радавала вяскоўцаў, здымала з сумлення нейкую, хоць і бязвінную, але ўсё ж віну крыўды. Хадзіў Яўген вясёлы і пры грашах, рабіў на тартаку ў Добрачы. І вайну перажыў бы з яго калецтвам, напэўна, а вось – на табе, забілі першага Яўгена.

З намі быў яго малодшы брат, Ёсіп. Пачуўшы, ён панурыўся, але нічога не сказаў. Гэты хлопец меў, як казалі ў вёсцы, дурную сілу. Быў дужы, але тупы. У кожным класе сядзеў па два гады. І натуру меў жорсткую: мяне, яшчэ малога, зацягваў дадому і палохаў нейкім пачварным Цапам, які меўся жыць у іх на гарышчы. Ёсіп сам прыдумаў ваяўнічы маналог Цапа:

Цап, цап, цап,
Шворанам у спіну дам,
А як злаўлю –
Голаў адарву.

Ёсіп любіў псоціць у школе. Ён сядзеў на задняй лаўцы, не слухаў настаўніка, а стараўся як-небудзь нашкодзіць. Адночы падгаварыў мяне ўзяць дома ключ ад лодкі, адамкнуў замок, пасадзіў мяне, малодшага, у лодку і піхнуў ад берагу без вясла. Быў моцны вецер, лодку гайдала, як пушынку, пагнала ўніз па рэчцы і вынесла далёка за вёскай, на той бераг. Я напалохаўся і так нема крычаў, што маці, асыпаючы бульбу, за вярсту пачула мой крык і прыбегла ратаваць.

Мы не давралі Ёсіпу ніякіх сакрэтаў, але ў баявую дружыну прынялі. Быў у нашай дружыне і сын новага солтыса, дружбакі ручаліся за яго. Перад вайною ён рыхтаваўся паступіць у камсамол.

Трагічныя падзеі сённяшняга дня прыгняталі нас. Хлопцы разыходзіліся хаваць зброю ў лесе ды прабірацца ў вёску. Мы з Косцем і Пазняком засталіся пагаварыць. Настрой быў цяжкі, замест адкрыць рахунак помсты ворагам, мы атрымалі павялічаны рахунак віны і крыўды. Трэба было вырашаць, што будзем рабіць далей. Ці зноў будзем звязвацца з падпольнымі групамі па ўсім раёне, назначаць новы тэрмін сустрэчы?.. Прыход атрада карнікаў мяняў сітуацыю ў раёне. Пры такой іхняй сіле гарнізонамі не авалодаеш. Я сказаў наадрэз, што чакаць новых сходаў і нарад не буду. Пайду ў партызаны адзін, чаго мне тут хавацца і туляцца. За сённяшні дзень гэтае рашэнне даспела канчаткова. Я зразумеў, што план асабістай расплаты, таксама як і план паўстання ва ўсім раёне, аднолькава не мелі шанцаў на поспех. Косця падаў ідэю ўліцца ў атрад Чапаева баявымі дружынамі Сіняўскай Слабады, Пагарэлкі, а потым паднімаць астатнія групы, каб набралася сотні паўтары-дзве, тады ўжо сем'яў не стануць рэпрэсіраваць, не будуць жа выбіваць такой масы людзей. Разважанне такога тыпу хадзіла сярод нашых падпольшчыкаў увесь час. І ніхто яго не аспрэчваў, хоць перад вачамі стаяла жахлівае пагалоўнае вынішчэнне яўрэяў па ўсіх мястэчках. Па вёсках не чуваць было, каб выбівалі і палілі ўсіх падрад. І гэтага хапала. А тое, што гаварылася восенню 1941 года ў час расстрэлаў яўрэйскага насельніцтва: “Імі рашчыняць, а намі замесяць”, неяк забылася. Што тут гаварыць: гурт стварае адчуванне бяспекі.

Якраз сёння ноччу меліся вяртацца ў Чапаеўскі атрад Андрэй Сятаквіч, былы старшыня сельсавета з Ператокаў і яго актывіст Ванька Качановіч. Яны часцяком хадзілі наведваць свае сем'і, а заадно збіралі звесткі, патрэбныя для правядзення баявых і гаспадарчых аперацый. З імі хадзіў трэцім Косця Станкевіч, старшыня Ярэміцкага сельсавета, цераз яго мы і пазнаёміліся. Станкевіча ўжо не было ў жывых. Паліцыя зрабіла на яго засаду ў канцы мая. Было гэта пасля ўдалага начнога бою за Рубяжэвічы, калі чапаеўцы авалодалі гарнізонам і трымалі з паўдня яго ў сваіх руках. Яны ўтрох ішлі тады вясёлыя, казалі нам з Косцем так захоплена, што брала нявытрымка проста пайсці з імі разам у атрад. Мы сустракаліся на сіняўскіх могілках, тут яны раздзяліліся: Сятаквіч з Качановічам пайшлі на Ціхую і далей абалоннем пад Жукоў Барок, а Станкевіч пайшоў проста на Ярэмічы, там жылі яго маці з меншым братам і сястрой Жэняй і нявеста Валя Лойка.

Мы з Косцем яшчэ не разышліся, усё абмяркоўвалі пачутыя звесткі, строілі свае планы, калі Станкевіч недзе там, у цемры, дайшоў да моста. Мы пачулі раптам моцны залп, відны былі нават спалохі агню з кулямётных ствалоў і жыганне трасіруючых куль. Станкевіч не паспеў, як потым казалі, нават зняць з пляча вінтоўкі. Паліцаі тут жа ўварваліся ў хату да Валі Лойкі і расстралялі яе, а назаўтра і малодшага Станкевічавага

брата. Сярэдні, Іван, з якім мяне звяла ў Наваградку ненадорўга студэнцкая доля, недзе затаіўся.

Пасля таго выпадку Сяятэвіч і Качановіч рабілі свае вылазкі ўдвух. Мы з Косцем прычкакаліся іх недзе ажно перад світаннем і папрасілі перадаць камандаванню атрада, каб прыслалі людзей і ўзялі нас у атрад, як бы па мабілізацыі, сілай, як камсамольцаў. Абяцалі мы ўзяць з сабой, акрамя індывідуальнага ўзбраення, кулямёт, мінамёт, тры скрынкі патронаў і скрынку гранат. Апошняе, мы ведалі, мела асаблівае значэнне.

Дамоў я прыйшоў на світанні, але бацька мяне не чакаў, значыць Васіль Пазняк перадаў, што я жывы. Раніцай бацька, яшчэ не атросшыся ад страху з учарашняга дня, расказваў узбуджана і не па парадку:

– Выгналі ўсіх дарослых мужчын за вёску, у той канец, пад Сцяпанаву хату, і на выдме перад хатаю пастроілі, а потым – “Лажысь!” Палажылі нічком і галавы не паднімаць! А хто падыме, таму прыкладам па патыліцы і ўгоняць нос у пясок. Ляжалі мы так, ляжалі. Вусцішна. Паб'юць, думаем, падлы, але маўчым. Тады яны запалілі Сцяпанаву хату. І нам ужо можна ўстаць на калені. А камандзір іхні, нейкі латыш ці літовец, стаў на бугры і кажа: “Вот сматрыце і запомніце. Гарыць бандыцкае гняздо. Тое ж будзе ўсім, хто прымае ды памагае сталінскім бандзітам. Запомніце. Мы ўсіх знаем і ўсё знаем. Гэта чакае ўсіх. Другі раз – еслі прыедзем, усю вёску спалім”.

А каля яго стаяў Серафімовіч, камендант.

Мне ўяўлялася гэтая прамова, як канцэрт Нерона на пажарышчы Рыма. Але пра Серафімовіча бацька гаварыў прызна:

– Гэта ж, каб не ён, было б і мне тое, што Яўгену. Хапіў я гэта адзежы пад паху – за гумно вынесці, думаю – загарыцца. А той латыш ці літовец, чорт яго ведае, што надумаў: “Стой, бандзіт!” і затворам лясь – мяне біць. А Серафімовіч бачыў, дык падняў руку: “Эй, – крычыць, не руш, – гэта тутэйшы чалавек. Я яго знаю. Не руш!” Так я і застаўся.

Бескарысна было даводзіць бацьку, што такія каменданты знарк ствараюць сабе рэпутацыю дабрадзеяў па дробязях, іх цікавяць злачынствы маштабныя.

Серафімовіч быў добрым хітруном. Пры Польшчы служыў мельнікам у пана Дзядзюшкі, дык налаўчыўся і вашым і нашым, і пану, і сабе. Нават у 1939 годзе загадваў млыном, а пры немцах пайшоў у паліцыю, былы пралетарый. Знаёмых меў поўна і цераз знаёмствы ўгаворваў ісці да яго ў паліцыю. З нашай вёскі яшчэ восенню мінулага года пайшло ў паліцыю двое – па ўгавору. Гэта былі, як казалі ў вёсцы, самасейкі – хлапчукі, нажытыя дзяўчаткамі ў першую вайну ад салдат. Адзін з іх быў проста падатлівы, залатушны дзяцок, Петрык Бандарык, а другі – сын Марылі Васілеўскай – Шура, па мянушцы Жыж. Той славіўся як бессаромнік і бандзюга. Яшчэ пры Польшчы падгаварыў хуліганістых хлопцаў і вёў ватагу выганяць крамніка Шлёму з вёскі. Падышоўшы пад краму, грукнулі камянямі па сценах і па аканіцах бакоўкі, у якой Шлёма спаў і скандзіравалі: “Жыда з вёскі вон! Жыда з вёскі вон!”

Гэтых двух, як адзінокіх халасцякоў, назначылі весці адабраныя ў мужыкоў коні на фронт. А калі вярнуліся – угаварылі служыць у паліцыі.

Учарашні налёт карнікаў выклікаў у жыхароў шок, які не праходзіў. На гэтым спекуліравалі нашы нядобразычліўцы:

– Задумалі вёску спаліць, гэта ж трэба! Пусцяць-такі свечкай да Бога!

– А як жа, немцаў захацелі прагнаць. Там вунь войска на фронце не можа, а то яны... Растуць ось, распусты, без попуду. І давядуць да ліхога канца.

Канешне, Сіняўская Слабада была закуткам з закуткаў ваеннапалітычнай арэны, на якой разыгрываліся лёсы Еўропы. Жыхарам здавалася, што як на ваенны час, дык усё ідзе яшчэ як бы па-божаму, яшчэ можна жыць. Тут не паспыталі людзі на сабе галоўнага дэвізу дзейнасці законнікаў – страху. Страх перад нямецкімі рэпрэсіямі павінен пераўзыходзіць страх перад партызанамі.

Сюды не даходзілі звесткі пра тое, што салдаты вермахта не нясуць адказнасці за ніякія злачынствы супраць насельніцтва. Масавое знішчэнне насельніцтва, што адразу праводзілася ў буйных гарадах спецыяльнымі фарміраваннямі, “айнзацгрупамі”, трымалася ў сакрэце, чуткі пра гэта, калі і даходзілі да насельніцтва, то здаваліся неверагоднымі.

На самой справе, які нармальны чалавек мог паверыць, што ў Мінску 4 верасня былі знішчаны 133 чалавекі на той падставе, што па заключэнні камандзіра пэўнай айнзацгрупы памардавання “былі элементам цалкам малавартасным з пераважаючымі азіяцкімі рысамі”. Рапарт пра гэтую падзею, як і справаздача за другую палавіну жніўня таго ж года, у якой называецца 615 чалавек, знішчаных па той жа прычыне, сталі вядомы многы, многы пазней. Іх адшукала Галоўная камісія даследвання гітлераўскіх злачынстваў у Польшчы. Толькі з дакументаў Нюрнбергскага трыбуналу, які судзіў верхаводаў гітлераўскага Рэйху як ваенных злачынцаў, грамадскай думцы стала вядома арганізацыйная машына, што сеяла смерць, забіваючы кожнага, хто быў запозраны ў незычлівасці да новага парадку. Айнзацгрупа “А” пачала свой крываваы шлях з Літвы пад камандаваннем Штальэкера, а на Беларусь прываліла група “Б” пад камандаваннем Неббэ (пазней Нумана); Украіну апанавалі айнзацгрупы “Ц” і “Д”. У распараджэнні камандуючага тыла групоўкі армій “Цэнтр” знаходзіліся 221, 286 ахоўныя дывізіі, дыслацыраваныя выключна ў Беларусі, а пад канец 1942 года была ўтворана яшчэ ахоўная дывізія. Агульная колькасць салдат у гэтых фарміраваннях складала да васьмісот тысяч чалавек. Яны мелі ўдасцаль узбраення і боепрыпасаў, яны дзейнічалі па спецыяльных сакрэтных інструкцыях аб вынішчэнні ўсіх, хто не падыходзіў для ўтылізацыі на работах у сістэме новага парадку.

Выслоўе “Можна жыць” бытавала як сімвал аптымізму да лета 1942 года. Але напад карнікаў на вёску ў канцы чэрвеня развееў дабрадушны аптымізм жыхароў. Страх наказваў лічыць жыццё найвялікшай каштоўнасцю і берагчы яго ўсімі сродкамі. Утвараўся міжвольны разрыў

паміж цаною жыцця і вартасцю іншых каштоўнасцей, напрыклад, такіх вышэйшых пачуццяў, як асабістая годнасць.

Мне дасюль памятаецца пачуццё здзіўлення, унутранага здранцвення, нават спалоху, якое ахапіла мяне, калі Ванюша Трафімчык апавядаў, як ён перажыў той напад карнікаў на вёску:

– А, братко ты мой, Валодзя, каб ты бачыў! Вы, нябось, халеры, паспелі паўцякаць з вёскі. Ды як лупянулі там, у Казечыне, па тых латышах, а яны, не разбіраючыся, па кім б'юць, ды дадуць здачы па вёсцы, дык кулі адно зю-зю-зю, не разбярэшся адкуль. Я, братко, бачу, што бяда, аво заб'юць. А тут яшчэ на твайго бацьку наскочылі, ляцяць, братко, дула наставіўшы: “Стой! Стой!” Ну, думаю, халэмус дзядзьку Андрыяну. Як узяў мяне страх, а бо-б ты мой. Дык я ўвагнуўся, ды бягом. Пёр, пёр – дапёр – чаго мяне чорт туды занёс – да Ігнасімушынага пограба. Агледзеўся – нікога не відаць, дык я ціхенька – шусь у жарало. А там – поўна баб і дзяцей, як бобу. Пагрэбніка няма, то і пограба тыя латышы не ўбачылі. І нашылася там баб з усяго канца. Сяджу я сяджу з тымі бабамі, ужо і стральба спынілася, потым зноў, потым, нарэшце, замірылася, як будта ціха стала. Трэба ж паглядзець, што на вёсцы робіцца. А страшно ж... Дык гэта я кажу Ігнасі: “Ты ж старая, высунь голаў і паглядзі, што там робіцца”. А яна: “Не хочу, я баюсё!” Ах ты, думаю, качарга старая, і яна смерці баіцца. А што ж нам, маладым? Ды як згроб я яе абэруч і давай пхаць знізу ў жарало сілаю пад сраку. А яна рукі растапырыла, уперлася нагамі, трапеча, як жаба, не хоча ў дзірку лезці. І пішчаць спрабуе. Я кажу: “Не пішчы, бо заб'юць, падлу. Ды і ўсіх нас прыдуць ды патаўкуць пад халеру!” Усё ж такі выпхнуў я ёй галаву з-пад зямлі. Паглядзела, паглядзела і супакоілася. Не трапечацца ўжо і кажа: “Не відаць ні халеры”. От нам і палягчала. Ну, кажу, бабы, маем шчасце, будзем жыць”.

У паўсядзённай практыцы простых людзей вышэйшыя пачуцці станавіліся разменнаю манетай, якою ў разе крайняй патрэбы дазвалялася адкупіцца ад смерці. Важна захаваць жыццё, і для гэтага можна і трэба прытварацца ляяльным да акупантаў. Калі выратуеш жыццё, дык потым можна будзе ачысціцца і ад тых маральных уступак, што рабіліся з прымусу, а не па добрай волі і сваёй ахвоце. Адным словам, страх вызваліў дазвол на кампрамісы, людзі станавіліся небяспечнымі адзін аднаму...

Пакуль мы чакалі адказу камандавання Чапаеўскага атрада, па вёсцы пайшла чутка, што солтыс запісаў свайго сына на работы ў Германію. З ім яшчэ дваіх нашых дружыннікаў за кампанію падаліся. Стала ясна, што звесткі пра ўзброеную дружыну могуць запраста дайсці да паліцаяў. Трэба было спешна ратаваць сітуацыю: альбо хавацца ў лес усім, каго маглі выдаць, або ісці ў партызаны.

На пэўны час, аднак, устанавіўся зацішак. І мы дачакаліся прыходу роты чапаеўцаў пад камандаваннем лейтэнанта Кайдалава. Зранку мы апавясцілі пагарэльскіх сяброў і сабралі сваіх актывістаў. Сустрэліся на руме. Паселі, як шпакі перад адлётам, гурмой на штабелі дзерава. Пытанне было адно – выхад.

Але выхад упіраўся ў лёс сем'яў. Калі б усёй масай – тады іншая справа, а тут... І сышла гаворка на тэму – пачакаць, лепш прышыкавацца, адным словам, вярнуцца да ранейшага плану арганізаваць увесь раён. Некаторыя хлопцы сталі адпрошвацца хоць на месяц, хоць на два тыдні.

Я адчуў, што выхад павісне ў паветры. Пад горла падкаціла крыўда, з памяці не зыходзілі Зіна і Лёва. Аставацца, адцягваць цяпер – значыць здрадзіць ім, здрадзіць дружбе. Як жа можна з гэтым жыць? Я зацята сказаў, што ў такім разе пайду адзін. Мне тут няма чаго сядзець. Наступіла паўза, а потым азваўся Аляксандр Бусько: “І я пайду”.

Мне лёгка ўздыхнулася. “Удвух усё ж такі не то, што аднаму”. Саша быў сяброўскі хлопец. З выгляду ён нагадваў маладога Пушкіна. Яму і ў педвучылішчы далі мы клічку Пушкін, і яна так да яго прыстала, што нават імені яго ўжо не сталі ўжываць.

Я разумеў і тых хлопцаў, што не адважыліся. У мяне была тая перавага, што здаўна давялося быць толькі фармальным членам сям'і – вучыўся, потым сам вучыў. І дурному было ясна, што на мяне бацька не меў ужо бацькоўскага ўплыву, значыць, не стануць з яго і спаганяць за мой выхад у партызаны, асабліва, калі знікну і не буду паказвацца ў родных мясцінах. У хлопцаў была другая сітуацыя. У іх сем'і былі іншыя – з жанчынамі, малымі дзецьмі, – і бацькі мелі на іх уплыў. Крыўдна было толькі за наша ранейшае лёгкадумства, даймала, становілася горкаю свая віна.

– Ну вот і добра, па адным з вёскі, – бадзёра сказаў я, рыхтуючы ўжо глебу да сяброўскага развітання, каб без задніх думак...

– А мяне то і не лічыш? – іранічна спытаў Косця.

– Ну то Сіняўка пераважае, – абрадаваўся я без задняй думкі.

– Дудкі, – азваўся Ваня Мацко, завастраючы жартоўна-іранічны тон гаворкі. – А мы ўдвух з братам. Іван і Саша Мацкі – запішы.

Мы з Косцем раней раіліся наконт самых маладых нашых сяброў і вырашылі не браць іх цяпер у атрад, пакуль не асвоім партызаншчыны і самі не асвойтаемся ў абставінах партызанскага жыцця. Ванеў ход дзвюма фігурамі парушыў правіла і ўвогуле выдаваўся нам залішне рызыканцкім. Мы ведалі, што малодшы Ванеў брат мае з дзяцінства пашкоджаны перанесенай хваробай зрок, таму ўвогуле на яго баку было поўнае маральнае права не пайсці ў атрад. Але нашы заўвагі толькі яшчэ больш падзодорылі Ваню, ён махнуў на нас рукою:

– Вы дрэнна ведаеце Сэша. Ён застанецца? Не тут-то было, раз наважыў, то ніхто яго не адгаворыць, пойдзе! Так што Мацкі ўдвух. Прадоўжым ліцытацыю.

– Я таксама пайду, – заявіў Васіль Пазняк.

Ад Пагарэлкі вызваліся і іншыя хлопцы – Мікалай Бусько, Веня Царук, Толя Цобкала, Валодзя Шудзейка.

Мы пастанавілі да вечара апытаць усіх хлопцаў, сказаць апытаным, хто даў згоду ісці, але не рабіць ніякага націску. Астатнія прыйдуць пазней.

З Сіняўскай Слабады вызваліся, акрамя нас траіх, – Пётр Парэцкі, браты Кастусь і Іван Парэцкія, Сцяпан Балабановіч і Міхаіл Балабановіч. Апошні быў калекам, меў ад нараджэння скручаныя клубочкамі ступні, яго і ўгаворвалі застацца, але ён пайшоў.

З лейтэнантам Кайдалавым мы дамовіліся, што ён правядзе ў Сіняўцы і Пагарэлцы сходы сялян і аб'явіць, што мабілізуе нас у партызаны пад прымусам, як камсамольцаў. Гэтым мы спадзяваліся хоць на першых парах прадухіліць рэпрэсіі супраць сем'яў. Сам Кайдалаў павёў адзін узвод у Пагарэлку, а ў Сіняўцы даручыў кіраваць аперацыяй лейтэнанту Кліму. І той інсцэніраваў сапраўдны балаганчык. Зачытаў фіктыўны загад, што не бярэ нас у партызаны, а пад расстрэл за тое, што да гэтага часу “отсиживались”.

Мы стаялі, выстраеныя ў шарэнгу, абапал з вінтоўкамі наперавес – партызаны. Насупраць нас грамада сагнаных людзей з солтысам, як галоўным сведкам, у іх ліку.

Клім, відаць, чакаў, што пасля яго загаду разыграецца драматычная сцэна – плач, воклічы. Але і мы, і сіняўцы маўчалі. Хто здагадваўся, у чым тут справа, а хто баяўся здагадацца. Кліму не спадабалася такая пасіўнасць удзельнікаў містэрыі, і ён узяўся каменціраваць свой загад, тлумачачы, чаму мы заслугоўваем расстрэлу. Пакінь ён нас проста ў атрадзе, дык мы, бачыце, пасля вайны забудзем віну перад радзімай, станем ганарыцца і будзем выхваляцца: “Мы вёдрамі кровь проливали!” Да такой пахвальбы Клім не мог дапусціць.

Нас адвялі за вёску пад канвоем, потым усе пасмяяліся, і мы з Косцем узялі ў чапаеўцаў фурманку ды паехалі ў свой склад, забараніўшы каму б то ні было, пад пагрозай стрэлу, ні ісці, ні сачыць за намі. Мы забралі тры скрынкі патронаў, скрыню гранат, кулямёт і мінамёт прынеслі Пеця Парэцкі з Косцікавым братам Янкам. У нашым складзе заставалася яшчэ сем скрынак патронаў і скрынка гранат. Наяўнасць гэтых боепрыпасаў давала нам пачуццё ўпэўненасці.

Янка заставаўся ў сям'і Балабановічаў да восені дома, а ў сям'і Парэцкіх – Мікалай. Апошняму даручылі мы весці справы падпольнай групы, падбіраць добраахвотнікаў, чакаць нашага з'яўлення.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

А Т Р А Д

Калі мы з Косцем прывезлі патроны, гранаты і зброю на зборны пункт пад Антанёва, група пад камандаваннем лейтэнанта Кайдалава ўжо вярнулася з пагарэльскімі хлопцамі. Іх аказалася васьмёра: браты Іван і Аляксандр Мацко, аднафамільцы Аляксандр і Мікалай Бусько, Уладзімір Шудзейка, Анатоль Цобкала, Веня Царук і Міхаіл Сак. Атрымлівалася амаль пораўну з Сіняўскай Слабады і з Пагарэлкі, але, нечакана, сіняўцы пераважылі. У поцемках раптам данесліся да нас знаёмыя дзявочыя галасы. Спачатку я падумаў, што гэта нашы дзяўчаты на чале з маёй дваюроднай сястрой, бойкай Тоняй Балабановіч, прыйшлі праводзіць нас і пасяброўску развітацца пасля Клімавай фацэцы, але аказалася, што дзяўчаты самі рашылі ісці ў партызаны. Ініцыятыву праявіла Тоня, за ёю пайшла сяброўка Вера Васілеўская, а яшчэ – старэйшая за іх абедзвюх сталая дзяўчына Нюша Балабановіч. Тоня і Нюша мелі свае асабістыя матывы: аказваецца, яны падружылі з партызанамі з Чапаеўскага атрада: Тоня з разведчыкам Федзем Каваленкам, а Нюша з кулямётчыкам Сямёнам Якаўлевым.

Неспадзяванак выдаўся спачатку нашым хлопцам пікантным, потым клапатлівым: як-ніяк на нас лажыўся дадатковы абавязак апекавацца, а мы і самі не чуліся пэўнымі ў новых нязвычайных абставінах. Маральна рыхтаваліся мы ўвесь час на самае горшае, самае страшнае, а тут, на табе, дзяўчаты неслі ў лес, у баявы атрад ружовенькі сцяг каханья. Некаторым з нас выдавалася, што тут нешта не тое, нешта нават недарэчнае. Так што мы былі рады і не рады. Рады таму, што нас аказалася больш, чым пагарэльскіх хлопцаў – 11 на 8. Ды такая перавага, на жаль, задавальняла ўсяго звычайную амбіцыю, нельга было сказаць, чаго больш нам дастанецца ад усёй гэтай прыгоды: бяды ці карысці.

Я падумаў пра Зіну. Яна мелася быць першай жанчынай у нашым паўстанні, была б дзейнай падпольшчыцай. Зіна прынесла б свае запасы медыкаментаў, перавязачных матэрыялаў, магчыма, прывяла б у атрад групу Калюка. Яна была б не проста партызанкай, а медсястрой, а, можа, і добрым палітработнікам з даўнім вопытам камсамольскай работы і вялікаю сілай чалавечага прыцяжэння. Як жорстка, як недарэчна-жахліва пакрыжаваўся наш план, такі ясны план баявога выступлення, як бязлітасна пабытала, паабрывала ніткі нашых намераў, надзей нейкая цёмная каварная сіла. О, каб удалося выйсці на волю Зіне і Лёве, я быў бы самым шчаслівым чалавекам у свеце! Я гатоў быў стаць калекам на ўсё жыццё або і загінуць, абы яны выйшлі жывымі... Я адчуваў усім нутром, што лёс іх трымаецца на валаску, што трэба ім дапамагчы, і не ведаў, чым

дапамагчы і як гэта зрабіць, акрамя таго, што паставіць сябе ў роўную небяспеку і падтрымаць іх духоўна змаганнем.

Да сinyaўскіх дзяўчат не падыходзіў я ні ў той вечар, ні назаўтра днём.

Кайдалаў загадаў камандзірам узводаў сабраць людзей і вызначыў разведцы маршрут – міма Антанёва на Чорную. Чорная – гэта рачулка, маленькі лясны прыток Нёмна, яна і дала назву некалькім хутарам, што туліліся ў даліне, сярод лесу. Пра хутаранцаў з Чорнай у нас, у вёсцы, хадзілі анекдоты. Казалі, што яны ўсё лета паляць у хатах на падлозе трухлю або шышкі, або сырое альховае вецце, бо толькі дымам можна ратавацца на Чорнай ад камароў. Каб не дым, дык заелі б чалавека. Жылі гэтыя людзі з лесу: адны служылі леснікамі, а другія мелі крыху свайго ці, падкрадваючы, прадавалі драўніну. Лес быў пры Польшчы дарагі, нашы сinyaўскія гаспадары часта на прадвесні, калі была нявыкрутка з хлебам, зразалі на сваіх надзелах па дзеравінцы і збывалі за Нёман – збывалі за хлеб і так дацягвалі да новага. Нават такса была ўстаноўлена – тры пуды куб. Некаторыя лясныя жыхары з Чорнай, Рудзьмы, Беразінкі прадавалі дзеравякі круглы год. Поля ў іх амаль не было, ад вясны да восені старыя і малыя займаліся зборам ягад і грыбоў, лекавых раслін, ну і бралі ў людзей з Сinyaўскай Слабады, з Антанёва, а часта і з-за Нёмна цялят ды авечак на выпас – усё за жыта.

Даехаць на Чорную можна было толькі сухім летам, калі высыхалі балоты, або марознай зімой, калі ўсё замерзне. Партызаны аблюбовалі гэтыя хутары як базавыя прыстанішчы, дзе можна было больш-менш бяспечна перадняваць. Сюды, на Чорную, у лясную глухамань, не рашаліся патыкацца ні паліцаі, ні карнікі.

Лейтэнант Кайдалаў назначыў на Чорнай начлег. Дабіраліся мы туды марудна і доўга, мясілі гразь, спатыкаліся на карчах і выбоінах, пераходзячы брады і прадзіраючыся праз зараснікі, якія месцамі запляталі вузенькую лясную дарогу. Дайшлі да Чорнай на зыходзе ночы. Чапаеўцы паводзілі сябе тут, як дома: хутка расшушталіся па гумнах на начлег, а нам, навабранцам, даручылі варту.

На Чорнай я адстойваў першую ў сваім жыцці баявую варту. Пачынала світаць, па даліне Чорнай паслаўся мякенькі туманец. У меру таго як набліжаўся ўсход, туман паднімаўся, гусцеў, румянiўся, надаючы ўсяму наваколлю рамантычную прывабнасць. Потым парадзелая ад сонечных промняў занавеска туману адсланіла вялізныя разлапістыя бярозы. Харакство было такое, што вачэй не адарваць, хоць кліч сюды папулярнага ў польскім інтэлігенцкім асяроддзі пейзажыста Рапацкага, каб змяляваў усё гэтае цуда на карціны, якія, напэўна, сталі б серыяй папулярных паштовак. Прырода нібы дражнілася з намі сваёй паштовачнай маляўнічасцю. Жыць трэба, ціха жыць, а не забіваць, – моўчкі гаварыў тут гэты ціхі зачараваны куточак. Толькі камарня не прымала такой філасофіі, востра тнучы ўсё жывое.

З дзесяцізарадкай напаягове, я ўглядаўся ў завесу туману, жадаючы як найвялікшага шчасця, каб яны паказаліся, прыйшлі. Я першы заўважу і

адкрыю па іх агонь і буду трымаць іх, пакуль падаспеюць хлопцы з караула. Я паспею адбіць іх разведку, а тады пачнецца сапраўдны бой.

Але нічога такога не адбылося. Ні пры маім вартаванні, ні наогул. Партызаны крыху паспалі, і мы рушылі далей у шлях, да стаянкі атраду, якая была недзе там, за возерам Кромань, каля Будаў.

Ціхі сонечны ранак пераходзіў у спякотны дзень. Але да самога Кроманя мы не адчувалі спёкі, бо ішлі па лясных прыщэненых дарожках, у лагчынах, парослых альшэўнікам, асака зябка абдавала ранішняй расой. Толькі ў маладняках, на падыходзе да Кроманя, мы адчулі сапраўдную гарачыню. Наўкруга возера спелы сасновы бор быў высечаны за польскіх часоў, толькі пры самым беразе пакінута вузенькая акаёмка дзеля захавання першароднага выгляду турыстычнага аб'екта, які ў польскіх даведніках значыўся як адзін з тых матачнікаў, якім складаў развітальныя гімны Адам Міцкевіч. Палоска баравой сасніны, што акаймоўвала возера, выглядала сцэнічным антуражам, асабліва недарэчным сярод гэтай, хоць і пакалечанай пілою ды сякерай, але ўсё ж вялізнай, без канца і краю, пушчы. На пасеках, паміж таўшчэзнымі парэпанымі ад дажджоў і сонца пенчукамі, густа разросся бруснічнік. Буйнымі гронкамі звісалі, кладучыся на мох і сасновую ігліцу, яшчэ зяленаватыя ягады з белымі бакамі. Толькі асобныя, выгрэтыя сонцам купіны аблівалі чырванню. Партызаны нахаду згіналіся і падчэплівалі ўсёю пяцярнёю недаспелыя ягады. Нагробшы жменю, ішлі далей, кідалі спялейшыя ў рот, моршчачыся ад золі.

Мне прыгадалася з бацькавых вазацкіх расказаў, што тут жыве сям'я Рыгорцавічаў, а яшчэ я асабіста памятаў з выгляду дочку галоўнага кроманьскага лесніка Лойкі. Яна вучылася ў старэйшых класах наваградскай гімназіі і, натуральна, не знізілася да таварыскіх кантактаў з вучнем малодшых класаў, хоць той быў нейкім чынам самым бліжнім земляком.

Відаць, камандзір хацеў правесці нас употай, каб не пабачылі жыхары Кроманя, не пазналі каго-кольвек. Ён павёў роту пасекай, лядам, у абыход лесніковых пасад, якія знаходзіліся ля дарогі Шчорсы – Налібокi. Мы перасеклі тракт зводдаль ад возера і выйшлі да берагу ўжо за Шубінскім каналам. Тут, на баравой пасецы, быў аб'яўлены прывал. Партызаны, каторыя яшчэ не падалі ад стомы, рассыпаліся па бруснічных купінах, больш спрактыкаваныя ў ягаднай справе дзяўчаты пайшлі ў кірунку бярозавага амшарніка, спадзеючыся напасці на чарніцы.

Гэтую ідылію ляснога прывалу парушыў гул самалёта. Па характэрным рэдкім тарахценні матора лёгка было ўгадаць разведвальны самалёт. Камандзір падаў каманду “Паветра!”, і партызаны сталі хавацца пад густыя кроны маладых дрэў, што падрасталі на пасецы. Самалёт зрабіў круг вакол возера і паляцеў. Я чамусьці ўяўляў сабе, што там сядзіць не хто іншы, як той пустальга *Veobachtungsflieger*, з якім я меў аказію дражніцца на пажарышчы ў Сіняўскай Слабадзе.

Як толькі стала ціха, партызаны зноў высыпаліся са сховак, паселі на сасновыя пенчукі, мірна ласаваліся кіслымі брусніцамі. На мяне найшоў

настрой успамінаў. Прыгадаліся дзіцячыя гады, калі на мужчынскіх пасядзеньках у Ладымера і Міхася Пазнякоў я часта чуў загадкавае і страшнаватае слова Кромань. Па гучанні яно было бліжнім да слова крумкач (мясцовая назва гругана), чамусьці маё дзіцячае ўяўленне памяшчала сюды ўсе страшныя здарэнні, што адбываліся з нашымі лесарубамі і вазакамі. А, можа, і на самай справе тут недзе забілі Уладзіка Красніцкага, тут, верагодна, загінуў на лесасецы і мой дваюродны брат Фанік Балабановіч. Вось гэтыя тутэйшыя пні – усё гэта памятныя знакі працоўнага подзвігу нашых сіняўска-слабадскіх дзецюкоў. Лесарубамі працавалі толькі дзецюкі ды маладыя мужчыны, сярэдні ўзрост ужо не вытрымліваў нагрузкі, мужчыны пераходзілі ў вазакі, а калі ў каго не было каня, дык шукалі лягчэйшага занятку на руме. Атрад лесарубаў папаўняўся толькі самымі дужымі і здатнымі дзецюкамі. Я з зайздрасцю слухаў расказы мужчын пра незвычайна тоўстыя сосны, зваленыя заядлымі і адчайнымі хлопцамі. Мне хацелася навучыцца самому вастрэць і разводзіць разак і было прыемна слухаць, як музыку, шорганне напільніка па сталёвых зубах, якія пахлі смалою. Нават смерць Фаніка і яго напарніка Федзіка ўспрынялася, як нейкая ўзнёслая дапіска да лесарубнай эпопеі.

Фанік і Федзік. О, гэта былі б нашы, можа, найлепшыя партызаны, незаменныя ў бядзе і нягодах. Фаніка ж ведалі добра і лес, і поле за паўсвету. Бывала, ужо ў чацвер збіраецца на вечарынку аж Бог ведама куды – пад Наваградак, а вяртаецца – добра калі ў панядзелак – і прыносіць тры корабы ўражанняў. Як пачне расказваць на пашы пра свае любоўныя прыгоды – жываты хлопцы панадрываюць. Там жа, у чужых вёсках, трэба мець смікалку: добрыя дзеўкі не ходзяць пустапасам, значыць, браць дзеўку даводзіцца ад хлопца. Дык Фанік умеў так развесяліць, раздобрыць мясцовых хлопцаў, што тыя ўступяць дзеўку прышламу гаваруну. І без сваркі, без боек рамансуе сабе Фанік, часам і ноч праспіць у каморы каля прыгажуні, а не ўдасца – дык выдумае. Вярнуўшыся, калі стане расказваць, калі стане прыгадваць ды паказваць, як ён тую дзяўчыну ўпрошваў-умалёгваў, што казаў, што абяцаў – дык дзецюкі, слухаючы, зайздросцяць, то ўздыхаюць, то круцяць галовамі, то рагочуць.

У той фатальны зімовы дзень Фанік спускаў лес напару са сваім братам Арсенем, які нядаўна выйшаў з турмы. За чатыры гады зняволення ён адвык ад цяжкой фізічнай працы, але яму хацелася быць там, дзе працавалі самыя адборныя хлопцы. Інакш не станеш важаком лесарубаў. Арсен жа рыхтаваў забастоўку, хацеў падняць барацьбу за падвышэнне вартасці працы і за годнасць рабачаяў. Тады ён і папрасіў Фаніка перайсці на некаторы час да Федзіка, што параваўся з вельмі аўтарытэтным хлопцам, якога Арсен меціў на ўпаўнаважанага забастоўшчыкаў для перагавораў з фірмай. За работай зручна было абгаварыць справу. Рукі лесаруба працуюць самахоць, дрэва піліцца механічна, цягаюць пілу хуткімі рыўкамі, не даючы ёй застынуць у смалістым рэзе, цягаюць напорыста, пакуль змогуцца рукі, плечукі стануць балюча вялымі, тады лесарубы аддыхваюцца, разводзяць натруджаныя рукі, лагодзяць стому,

стоячы на каленях, а потым схіляюцца зноў да пілы, да камля, аж пакуль не грымне дзеравіна.

Так было і тым разам. Выбралі добрую сасну, вызначылі кірунак ледзь улоўнага нахілу ствала, падразалі і падсякалі з таго боку, куды мелася ўпасці дзеравіна, ды пачалі пілаваць. Усё ішло добра, але недзе перад канцом сасну крутанула на зрэзе і павяло ўбок. Лягнуў, як бляшанка, нагрэты ў працы разак.

– Уцякайце, хлопцы! Уця...

Уцякаць было позна. Страшны трэск і грукат заглушыў воклічы папярэджання. Абодва напарнікі – вясёлы Фанік і няўрымслівы Федзік – леглі, прыбітыя разгалістаю вяршыняй да мёрзлай зямлі. Дасталі іх нежывымі. Смерць наступіла імгненна.

Колькі маладзецкае сілы, колькі пакуты і колькі рызык і пакладзена на гэтыя вось патрэсканыя, як бы папакрываць павуціннем таўшчэзныя пні. Кожны з іх – маўклівы помнік працоўнай славы нашых сіняўскіх лесарубаў, славы, якая і славаю не лічылася – была звыклым цяжкім заробкам. Арсен толькі прывучаў хлопцаў цаніць гэтую працу вышэй, чым грошы.

Партызаны так захапіліся ягднаю справай, што і не рупіліся канчаць прывал. Васіль Пазняк не вытрымаў урэшце, падыйшоў да Кайдалава падганяць:

– Таварыш камандзір, чаго мы тут марудзім? Ісці ж яшчэ, мусіць, далёка?

У Васіля, як мне прыгадалася, была свая асабістая прычына, каб нервавацца менавіта тут, на Кромані.

У Пазняковай Аксенні было трое сыноў, старэйшыя два – Ёсіп і Алесь – пачалі разменьваць маладосць на франтах першай сусветнай вайны. У грамадзянскую вайну яны разам з аднагодкамі з Сіняўскай Слабады добраахвотна ўступілі ў Чырвоную Армію і служылі ў Наваградку ў каравульнай роце. Ёсіп быў франтавым кулямётчыкам і праславіўся ў баю з белапалякамі пад Наваельняй, яго “максім” выкасіў ударную групу і прымусіў праціўніка ўцякаць.

Другі падобны выпадак здарыўся толькі яшчэ раз – у Калядзіной. Чырвоная Армія ўжо адступіла з Наваградка, і фронт часова ўстанавіўся на Нёмане. З-пад Шчорсаў палякі дайшлі да Калядзіное, рваліся далей – да Кромані. Якраз чырвонаармейцы атрымалі салдацкія пайкі і мірна сядзелі сабе, гавэндзячы пад вячэру, як на мосце пачулася “Ура!” Пры кулямёце аказаўся такі ж смелы, як і Ёсіп, баец Дарашкевіч. Ён вылажыў на мосце белапалякаў, чалавек восем, астатнія пачалі скакаць з моста ў Нёман. Пакуль прыйшла падмога кулямётчыку, дык і страляць ужо не было па кім – уцякалі белапалякі, хто астаўся жывы.

Спагналі ўсё ж яны за сваё паражэнне, хітрасцю спагналі цераз пару дзён. Знайшлі аднаго прадажніка, які перавёў іх ноччу цераз Нёман і паказаў дарогу да лагера чырвонаармейцаў на Плясосах. Тады, ноччу, палякі выразалі некалькі зямлянак. Казалі потым, што вартавы прыкурнуў

сабе – не пачуў. Налажыў за гэта першы галавою. Пахаваўшы пабітых, чырвонаармейцы вымушаны былі адысці аж пад Кромань. Пад Кроманем быў апошні бой нашых сіняўскіх чырвонаармейцаў з белалапаякам.

Пра ноч перад кроманьскім боем цікава расказваў мой хросны. Ён тады быў з Мішам Бандарыкам якраз у дазоры. Патрулявалі брады на ўсходнім беразе Нёмана, ад шчарсоўскага моста да Калядзіное. Ноч выпала цёмная, ішлі наслухоўваючыся, і раптам – крокі насустрач. Хросны ўзяў вінтоўку наперавес і крыкнуў:

– Стой! Хто ідзе? Тыя сталі і маўчаць.

– Хто такія? Водзыў?

Хросны ляснуў затворам і апошні раз паўтарыў:

– Водзыў, бо страляю!

– Пі-пі-пістона, – пачулася ў адказ. Хросны пазнаў голас Сроля Крыніцкага, адзінага на ўсе Ярэмчы вазака-яўрэя. Пароль сапраўды быў на тую ноч “пістон”.

– Ось я б вам зараз запістоніў, ядры вашу картошку... Маўчаць, як вады ў рот набраўшы. Што вам карова языкі пааджоўвала? Ваякі...

Хросны падышоў да сустрэтых: аказалася, гэта быў стрэчны патруль, напару са Сролем ішоў сіняўскі кравец Аляксей Клаўсуць. Яны трапілі ў Чырвоную Армію пару дзён перад гэтым па мабілізацыі. Аляксей узяўся падхваляваць хроснага:

– Саша, які ж ты, брат, адважны, і ўсё, як па ўставу, рэжаш.

– Дык гэта ты павінен быў першы мяне па ўставу аклікнуць. Яшчэ і старшы унцер-афіцэр называецца, – пасарамаціў хросны Аляксея. – Лічы, што маеце шчасце, а то б нарабіў тут бяды. Ну вас пад дзіч матары, гэтых патрулёў.

Алесь Пазняк расказваў, што ў дзень смерці Ёсіпа і ён быў на Кромані. Але камандзір часці паслаў яго з двума байцамі на левы фланг, папярэдзіўшы, што хутка чакаецца бой. Яны і не дайшлі да таго фланга, як бой пачаўся. Залеглі і чакалі. Але палякі не падышлі. Адвячоркам усё аціхла, і байцы пайшлі на Дужае поле, там, у лесніка, адпачывалі чырвонаармейцы. Адзін, пераабуваючыся, уздыхнуў: “Усё як ўсё, а кулямётчыка шкада”. Алесь насцярожыўся:

– А як зваць яго?

– Як жа гэто яго, пачакай, не прыпомню. Ну, той самы, што на скрыпачцы іграў. Ведаеш?

– А, Божа! Няўжо ж, а гэта ж мой брат Ёсіп!

Пабег Алесь да камандзіра пытаць, дзе ж ляжыць забіты, а камандзір быў добры чалавек, спагадлівы, сказаў Алесю: Павёз ляснік з Чорнай да родных пахаваць у Слабадзе”.

Даў камандзір Алесю ўвальніцельную. І пахавалі Ёсіпа на Сіняўскіх могілках, толькі помніка браты чамусьці не паставілі, забылася недзе яго магіла. Адно ў расказах, у памяці мужчын жыў адважны кулямётчык Ёсіп Пазняк. Забіла яго куля проста ў вісок, якраз у той момант, калі Ёсіп, прапоўзшы наперад, агледзеў добрае месца для кулямётнага гнязда – у

варонцы снарада. Ён прыпадняўся, павярнуў голаву да свайго разліку і, махаючы рукою, кінуў: “Давайце сюды кулямёт, хлопцы, хутчэй!”

Гэта былі яго апошнія словы. Алесь, калі ўспамінаў, калі прыгадваў, усё ніяк не мог пагадзіцца з братавай смерцю: “Я ж яго сустрэў на дарозе, на павозцы кулямёт вёз на Кромань з 3-пад Плясасаў. Ubачыў мяне і кажа: “Можа, табе холадна, дык на во шынельку маю вазьмі”. А я кажу яму: “Не трэба, унь, кажуць, бой, мусіць, будзе, то прыдзеца ці наступаць, ці адступаць – нагрэюся. Вот табе і нагрэўся”, – сумна зааміньваў Алесь.

Тады і прасядзеў Алесь дома ў жалобе да прыходу палякаў. А тыя, уведаўшы, што са Слабады адно добраахвотнікаў больш дваццаці чалавек у бальшавіках было, наляцелі і давай шукаць зброю. Прышоў і да Алеся польскі начальнік ды па-руску пытае:

– У бальшавікоў быў?

– А дзе там быў, — адпрэчвае Алесь.

– Зброю схаваў?

– А дзе я яе хаваў?

– За адрынкаю вунь твой карабін стаіць?

– Не ведаю...

– Ну то я ведаю. Добры карабін. Я вазьму яго, а сваю вінтоўку пакіну. Мо табе спатрэбіцца, то вазьмі сабе.

І праўда, пакінуў вінтоўку. Ведаў, што бяда тут у хаце і не да вінтовак, а сам весялун быў. Алесь не чапаў тое вінтоўкі, дык начальнік прыслаў сваіх людзей, каб забралі, маўляў, здаў былы чырвонаармеец Алесь Пазняк зброю.

Ёсін Пазняк быў першым пахаваным на могілках баявой славы ў Сіняўскай Слабадзе.

Шкада, што яго магіла зарасла і прапала пад дзёрнам.

Прыгадваючы на прывале чутыя калісь на пасядзеньках страшныя здарэнні, што адбываліся недзе пад Кроманем, я дзівіўся з таго, чаму яны не прыходзілі мне на думку раней, напрыклад, у часе маёй першай сустрэчы з таямнічым возерам. Было гэта недзе ў шостым ці сёмым класе, у пачатку верасня. Стаяла ранняя сонечная восень з бабіным летам, з першымі рыжыкамі і сапраўднымі баравікамі. Малады настаўнік польскай мовы з Ярэміцкай сямігодкі, пан Адам Урбановіч, рашыўся заняцца спартыўна-патрыятычным выхаваннем хлопцаў старэйшых класаў. Сам – добры спартсмен і свежаспечаны паручнік запаса, ён любіў зімою хадзіць на лыжах, адзін ва ўсёй аколiцы меў адмысловыя спартыўныя лыжы, ясяновыя, пакрытыя светлым лакам з прыгожа загнутымі насамі і металічным крапленнем. Такое цуда бачылі тут упершыню. Самымі вялікімі марозамі, калі вяскоўцы абуваліся ў валёнкі, а хто іх не меў, тыя запіхалі ў боты ці лапці тоўстыя ўсцілкі з саломы, пан Урбановіч абуваў сабе тонкія ваўняныя шкарпэткі, лыжныя чаравікі з тупымі насамі і ў адным лёгкім вязаным касцюме, без шапкі, толькі ў беленькіх пуховых навушніках з ангорскай воўны, бег сабе, адбіваючыся кійкамі ад насту з Ярэміч у Антанёва да прыгожай настаўніцы, пані Ядзі, якая пакружыла

галовы ўсім мясцовым панкам. Летам пан Урбановіч зухаваў на сапраўдным спартыўным “каяку” (байдарцы), даводзячы да прыпадкаў зайздрасці іншых панюкаватых кавалераў. Нават кіроўнік школы Кароль Берначык захапіўся водным спортам і сканструяваў каяк з вінтом, які прыводзіўся ў рух нагамі, як веласіпед. Усю канструкцыю выканаў з дрэва настаўнік ручных работ пан Згоба. На сушы ўсё дзейнічала добра: круціліся драўляныя перадатчныя колы, шмаравалі па іх вярочаныя прывадныя пасы, вінт круціўся ў паветры: усё – як трэба. Спуск на воду новага навігацыйнага вынаходніцтва праходзіў гучна. На бераг Нёмна сьшлася ўся ярэміцкая інтэлігенцыя. Кіроўнік умасціўся ў каяк, яго адапхнулі ад берагу, і той пачаў круціць педалямі. Лодка была лёгкая, з фанеры, ніяк не паддавалася супраць вады.

– Мацней! Мацней! – паддаваў ахвоты пан Згоба.

Ды раптам каяк наогул закапрызнічаў, стаў даваць круг, як упарты баран, павярнуў нос на глыбокае і пайшоў гнуць каўбасу.

– Стыр, стыр трымай, пане кіроўнік! – крычалі з берагу. Сканфужаны вынаходнік занерваваўся, стаў тузаць за шнуркі, прывязаныя да рулявой канструкцыі, каяк вільнула на брую, і ён перакуліўся на пацеху ўсёй публікі.

– Пероне ясны! – абураўся, вылезшы на бераг мокры вынаходнік. Больш ніхто не бачыў яго на вадзе.

А пан Урбановіч стралою насіўся на сваім спартыўным каяку на вёслах. Неўзабаве ад яго заразіліся каячнымі амбіцыямі іншыя мясцовыя панкі, сталі прывучаць да зыбучых каякоў палахлівых паненак, і пайшла новая мода з лёгкай рукі пана Адама.

Падобна было і з турыстыкай, якую настаўнік успрымаў на вайсковы лад як справу выключна мужчынскую. Наогул падзел полаў у спартыўна-выхаваўчай рабоце захоўваўся тады строга, і хлапчукі атрымалі як нейкую прывілею турысцкі паход з рукзакамі на Кромань. Форменных рукзакоў у нас не было, бо гэтыя прадметы пры Польшчы былі дарагія, таму маці парабілі рэчавыя мяшкі на плытніцкі лад. У ражкі звычайнага палатнянага мяшка (канешне, на гэта выпадак кужэльнага) укладваюцца па невялікай бульбіне і завязваюцца звонку моцнаю шытнаю ніткай ці падшыванкай. Адначасна да гэтых рагоў прывязваюцца махры ручніка, якія служаць ляжкамі. Даўжыня лямак рэгулюецца прывязкаю сярэдзіны ручніка да верху мяха. У плытнікаў такі рукзак называўся клункам – “Клунак за плячыма, кій у руках хваёвы, валіць чарадою бедны люд вясковы” – пачынаў Я. Колас верш “Плытнікі”.

У нашых клунках, праўда, не было плытніцкага харчу на два тыдні, але мацяркі панакладалі ласункаў з запасам. Першы начлег мы рабілі на Святусе. Настаўнік папярэдзіў лесніка, і пан Бузюк падрыхтаваў нам гумно для начлега. Урбановічу паслалі на ложку, а нам – на таку, на сене. Жадаючы сцвердзіць эфект таямнічасці і небяспекі, Урбановіч пры нас выпрабаваў свой афіцэрскі баявы пісталет – даў два стрэлы па нейкаму дзятлу, што сеў на галіне сасны. На шчасце, спудлаваў, бо смерць

карыснай птушкі сапсавала бы ўсё. Да вечара мы паспелі назбіраць рыжыкаў у траве пад алешнікам і, папрасіўшы ў лесніка бульбы, зварылі ў вядры, на адкрытым агні, смачны грыбны суп.

Назаўтра Урбановіч падняў нас на золку і павёў да снядання на Кромань. Выпілі толькі па конаўцы малака. Пераход рабілі без прывалу, прыпыніліся толькі на Дужым Полі, у смалярні, папіць вады з калодзежа.

Кромань у ранішнім ціхім святле выдаўся нам лагодным і незвычайным. Праўда, нас травожыла тое, што навокал цягнулася бяскрайняя пушча, у якой можна было заблудзіцца і прапасці. Тады кроманьскія лясы не былі яшчэ так схаласоплены купецкай прагнасцю і безгаспадарнасцю ўлады, што амаль дваццаць гадоў упраўляла пілой і сякерай.

Мы атабарыліся поблізу ад сялібаў кроманьскіх леснікоў, на зялёным лужку каля самага возера. Пасярод гэтага лужка расла абгароджаная габляваным штыкетнікам ужо ніштаватая стройная ліпка. Яе пасадзіў сам пан прэзідэнт Ігнацы Масціцкі ў памяць свайго наведання Кромані, ну і дзеля напаміну пра тое, што легіянеры Пілсудскага трымалі тут адзін з апошніх баёў у польска-савецкай вайне 1920 года. Узброенаю рукою меліся яны сцвердзіць “польскасць” тутэйшых зямель. Ліпка стаяла ў ціхім патульным здзіўленні, яе, мусіць, бянтэжыла незвычайнае суседства з вялікаю цёмнаю вадой.

Зрэшты, нават кроманьская вада выдалася нам тады вельмі лагоднай і цёплай, куды цяплейшай за нёмнавую бягучую. Мы цэлы дзень асвойвалі новую для нас тэхніку лоўлі ракаў сакаўкамі. Гэтых няхітрых прылад, расшчэпленых на канцы арэхавых кійкоў, тут валялася многа. Пра ракаў у Сіняўскай Слабадзе жылі толькі ўспаміны.

– Бывала, – з павагай гаворыць Ладымер Пазняк, – от, дзве бабы возьмуць табе спадніцу, з аднаго канца матузом завяжуць, ды толькі раз пацягнуць у Цыплях пры беразе – па калена вады, – а вывалакуць ракаў з вядро, ды вялікіх, як лапці. За царскую вайну, не ведаю чаму, звыліся. Самі на бераг вылазілі, кажучь, горбамі і так мерлі. Усе вымерлі. Збяднеў Нёман. А такі смак, бывала, на вячэру!

На маёй памяці ў Нёмне ніхто не лавіў ракаў. Я ўпершыню і ўбачыў, і скаштаваў гэтага жыхара ціхіх завадзяў тут, на Кромані.

Але ўсё ж, паказаў Кромань і свой пагрозлівы твар. Захопленыя лоўляй ракаў вучні і не заўважылі, як упрытык падышлі да двух вужоў, што выграваліся на трысняку. Убачыўшы вужоў, хлапчукі аслупянелі ад страху і нема закрычалі. Урбановіч кінуўся на выручку з пісталетам, падумаў, што вучняў ужаліла змяя, але, пазнаўшы вужа, супакоіў іх, папярэдзіўшы, што ў паходзе турыст, як салдат, павінен быць чуйным і зыркім.

Мішку Клаўсуця гэтая сустрэча з вужамі зрабіла паэтам і вызначыла яго лёс на некалькі гадоў. Ён апісаў падарожжа на Кромань доўгімі, як у “Пану Тадэвушу”, вершаванымі радкамі і на першае месца паставіў страхотлівае здарэнне:

I ucie kaliśmy pełni wielkiej zgrozy,
 Wo przed nami były dwa wsze, jak powrozy.

Кароль Берначак, пачуўшы Мішкава вершаскладанне, аб'явіў аўтара таленавітым паэтам, які, хто ведае, можа, стане пераемнікам самога Адама Міцкевіча.

Кароль Берначак быў натурай артыстычнай і эксцэнтрычнай: ён меў добра пастаўлены, хоць крыху прапіты, з хрыпінкаю, але яшчэ гучны барытон. Вучыў ён спевы і літаратуру, наганяючы страх божы на вучняў, якія ў залежнасці ад музычнага слыху дзяліліся ў яго на баранаў і салаўёў. Калі кіраўнік, расставіўшы клас па галасах, пастуковаў камертонам аб стол і падстаўляў гэты магічны інструмент да вуха ды цягнуў ніжняе “до-о” для басоў, а потым “сі-і” для тэнараў, “ля-я” для сапранаў – усе харавыя групы па-вінны былі адзвацца і ўторыць яму. Не дай Божа, нехта хоць крыху сфальшывіў, твар кіраўніка наліваўся крывёю, а дзябёлая бульбіна носа сінела, як у індыка “сэплі”, і ён крычаў: „Kretyny!”, „Barany!” Дагадзіць кіраўніку маглі нямногія, а гнеўных выбухаў баяліся ўсе, таму нават вучні з добрым слыхам, разгубіўшыся, фальшывілі ды набаўляліся перуноў на сваю голаву. Кіраўнік лічыў сябе прафесійным спеваком, таму, хоць быў католікам, дазваляў сабе зайсці паспяваць у царкве на клірасе, паказаць пеўчым, што такое артыстычнае спяванне і ўцерці нос самадзейнаму хармайстру, таксама барытону Лічку.

Як гэта бывае ў аматараў выпіць, Берначак прыкрываў сваю сарамлівую слабінку фанфаронскім патрыятызмам: арганізоўваў усе дзяржаўныя святкаванні, умеў ладзіць гучныя “імпрэзы” з абавязковым харавым спевам польскіх патрыятычных песень, парадамі і спаборніцтвамі пажарных каманд. Каронным нумарам гэтых цырымоній быў парадны выезд вярхом на сівой кабыле ветэрана пажарнага руху, барадатага “Гуркі”, які, пабрэнькваючы двума медалямі (за ратаванне ад агню і на вадзе), аб'язджаў каманды, як у свой час царскі генерал, чыё прозвішча стала яго мянушкай – Гурка.

Падвыпіўшы, кіраўнік школы мог цэлы ўрок чытаць камічныя ўрыўкі з “Пана Тадэвуша”, прытым апавядальныя тэксты драматызаваў і выконваў па ралях з балаганнымі эфектамі. Ён хваліўся, што ў царскія часы адбываў ссылку ў Сібіры і прымарозіў там нос ад чаго, як бачыце, пасінеў. Кампанам кіраўніка па бутэльцы быў камендант мясцовага ўчастка паліцыі Банасюк. Нос у таго не сінеў, толькі смуглы твар пасля выпіўкі рабіўся цагляным і запухаў. Перабраўшы меру, камендант губляў усякі кантроль над сабою. Адночы бедная кабеціна, Анісіха, паскардзілася яму на гаспадара рэстарана Гіршоўскага, што той ашукаў яе, не даплаціў у канцы месяца за малако, якое яна дзень у дзень яму здавала. Камендант пайшоў правучыць Гіршоўскага, але той, што называецца, напаіў “пана ўладу”. Вываліўшыся з рэстарацыі, тоўсты, як бочка, Банасюк, пачаў спраўляць малую патрэбу проста на плошчы, нават не адварнуўшыся да плоту. Людзям, якія стаялі побач, ён пахваляўся цынічна: “Глядзіце, во як Анісішына малако цячэ”.

Камендант таксам любіў хваліцца службовай стараннасцю і, здаралася, сп'яна падаваў да публічнага ведама сакрэты свайго пастарунку (участка). Адночы расказаў, як дапытвалі „twardega jak kość” (цвёрдага, як косць) Арсеня Балабановіча. Прыкавалі яго кайданкамі да сцяны за ногу, лупцавалі добра, трымалі колькі дзён без вады, быў, пся косць, ужо непрытомны. Але, як адзін паліцыянт, які дапытваў, узяў ды падкаціў пад яго, як на здзек, выпітую бутэльку піва, дык што б вы падумалі? Ачнуўся, ухапіў тую бутэльку і як ромбне, пане, таго паліцыянта!.. Ох, тварды хлоп! Каб усе такія былі ў камуне, то нас бы даўно ўжо адсюль выкурылі! І камуна б запанавала!.. Я вам гавару. Слова ганору!

Камендант быў праваю рукою кіроўніка школы па арганізацыі патрыятычных відовішчаў. Пераўзыйшлі яны сябе ў часе жалобных цырымоній з выпадку смерці маршалка Пілсудскага. Спачатку ў царкве быў малебен, на які прывялі вучняў з некалькіх школ, а потым на плошчы перад царквой адкрылі жалобны мітынг. Арганізатары вырашылі паказаць, што нябожчыка маршалка любілі і слёзна шкадуюць нават беларусы, просты люд, а не толькі наезджыя палякі-ўжэнднікі. На трыбуну кіраўнік выпусціў таўстамордага свінабоя, таксама свайго сабутыльніка, які вельмі любіў, напіўшыся на фэстах, катацца на арэлях і публічна ціскаць падкараводжаных ды падпоеных развязных маладзіц. Свінабой аказаўся не такі спрытны па красамоўнай часці, як па жаночай, ён не патрапляў прачытаць з паперкі тое, што па-беларуску падрыхтаваў для яго кіроўнік школы. Давялося арганізатару жалобнага мітынгу ўзяць на сябе і ролю суфлёра. Стаўшы за плячыма прамоўцы, ён падказваў:

- Шаноўныя грамадзяне!
- Шаноўныя грамадзяне! — паўтараў прамоўца.
- Мы...
- Мы ...

– Сабраліся ў жалобны час, – паўтараў, злуючы, кіроўнік такім гучным шэптам, што ўсё было чуваць. Чуў падказку і прамоўца, але словы гэтыя не месціліся ў яго лексіконе. Ён зацяўся. Каб апраўдаць паўзу, прыклаў руку да рота і закашляў. Людзі, што тут сабраліся, выбухнулі смехам.

- Жалобны час, крэтыне ты, гавары “жалобны час!”

Той ніяк не цяміў. Сканфужаны, ужо наважыўся сысці з трыбуны, але на адыходак выпаліў скарагаворкай:

– Нам усім добра жывецца. Хай жыве маршалак Пілсудскі! Кіроўнік хуценька сам – ужо другі раз – выйшаў на трыбуну і доўга згладжваў канфуз свінабоя.

Правалы не маглі стрымаць Кароля Бярначака. Гэта была яго стыхія, і ён выдаваў усё новыя прыдумкі, каб засланиць старыя няўдачы. Палюбіў ён адкрываць таленты. Алеся Бажка з Даўгінава, які навучыўся крыху пілікаць на скрыпцы, але меў рамантычны выгляд цыгана, кіроўнік паслаў вучыцца ў Наваградак на музыканта, выстараўся яму гмінную стыпендыю і нават пакойчык на гарышчы асадніцкай бурсы. З фантазіі пана Кароля і

сын сіняўскага краўца Аляксея Клаўсуця трапіў за дзесятак зрыфмаваных радкоў у гімназію на казённы кошт. Стаў вучыцца ў Познані, а кватаравацца ў самога дырэктара гімназіі, друга кіроўніка Ярэміцкай школы.

Дзе жыве і што робіць Мішка цяпер, мяне не цікавіла. Я ведаў, што пасля налёту карнікаў на Сіняўскую Слабаду, ён перапалохаўся смерці, нарэшце ўцяміў, якой сапраўды небяспечнай справай былі антыфашысцкае падполле і партызанка, да якой ён так квапіўся далучыцца і пазухаваць. Зразумеў нарэшце, што какетнічаць з гэтай справай нельга. Там не ўдасца перабыць час у ролі паэта, а на ролю байца спалоханы чалавек не надаецца. Я не адчуваў да Мішкі жалю і не меў да яго прэтэнзій: што зробіш, калі такім хлопец нарадзіўся на свет? Зрэшты, калі б усе людзі былі аднолькава здольны змагацца, дык якая ж цана была б той смеласці, адвазе, мужнасці, нават гераізму?

З паблажлівай іроніяй прыгадваў я здарэнні школьных год, у душы шкадаваў, што нельга паглядзець на той кавалачак тупкага берага Кромані з зялёным лужком, з лесніковай абсадай, дзе, мабыць, жыла і цяпер ганарлівая гімназістка, Лойкава дачка. Карцела паглядзець, ці не зрабіла яе жыццё больш самакрытычнай і сціплай. Праўда, я асабіста не меў права нават паказацца ёй на вочы, калі б лейтэнант Кайдалаў вызначыў прывал на кроманьскіх хутарах. Але ж былі іншыя хлопцы, якіх кроманьская русалка не ведала і якія маглі б з ёю пагаварыць.

З Кроманя мы пайшлі на Рудню і Кляцішчы, а далей пачаліся мясціны, якія па расказах самых заядлых сіняўскіх лесарубаў, вазакоў і плытнікаў ужо не сустракаліся. Старэйшыя партызаны ў размовах між сабою называлі незнаёмыя нам вёскі і ўрочышчы, але ўсяго толькі нешта гаварыла мне назва Валожын – ды і то гаварыла цьмяна і горасна – унь, як ужо далёка ад дому. І хоць мы свядома шукалі гэтай далечыні, у ёй бачылі адзіную надзею на бяспеку нашых родзічаў, але душы, звыклыя да сваіх родных мясцін і хат, смуткавалі, трывожыліся. Не дарма гаварылі старыя людзі, што на сваім сметніку і курыца смелая. Чужыя, невядомыя дарогі і краявіды напайнялі нашы сэрцы трывогай, якая прымушала трымацца гурту, увесь час быць разам, у думках і на справе.

– Ну, ужо скоро і атрад, – зычліва гаварылі нам старыя чапаеўцы.

– Толькі што-та гарэлым пахне?.. Ці не лес гарэў?

Недалёка ад леснічоўкі, дзе базіраваўся штаб атрада, мы ўбачылі на дарозе шнур фурманак. На іх ляжалі абгарэлыя, параненыя і забітыя людзі. Немцы разбамбілі штаб атрада і шпіталь. На адной з фурманак, на сене, якое займала аж да цапкоў, ляжаў высока, як на нарах, увесь забінтаваны чалавек. Ён ціха стагнаў. Вакол воза стаялі напагатове некалькі жанчын, відаць, медсясцёр, гатовых выканаць любую просьбу параненага. Але той не меў ужо сіл жадаць і толькі стогнамі выказваў свой цяжкі боль.

Нам стала сцішнавата ад такой сустрэчы, нібы гэта мы не маем шчасця і нясем з сабою бяду. Я папытаў у мясцовых партызан, хто гэта на

возе. Мне адказалі, што атрадны ўрач, адзіны хірург на ўсю пушчу, паранены ў часе бамбёжкі.

Атрад здымаўся з нешчаслівай стаянкі. Мы пайшлі без перапынку далей, разам з усімі. Ішлі палавіну ночы. Атабарыліся ў густым ельніку пры шырокай паляне. Урач і яшчэ некалькі чалавек параненых памерлі. Мы выкапалі брацкую магілу, ціха, без слоў і залпаў салюта, з глыбокаю скрухай і смуткам пахавалі іх. Жанчыны ціха плакалі.

Пахавалі паўзбоч паляны пад старымі шумлівымі елкамі. Пастаялі ў смутку над магілаю і пайшлі далей, на сустрэчу з хібным уласным лёсам.

Партызанскія атрады – арганізацыі самадзейныя, яны ўтварыліся на Заходняй Беларусі на весну 1942 года, у некаторых выпадках з ініцыятывы нядаўніх байцоў і афіцэраў Чырвонай Арміі, што трапілі ў акружэнне, ды мясцовых падпольных антыфашысцкіх груп, пераважна маладзёжна-камсамольскага складу – усё гэта накладвала адбітак на характары новых фарміраванняў. Унутры іх дзейнічалі і сутыкаліся, з аднаго боку, армейскі тып арганізацыі і дысцыпліны, а з другога – цывільны, са свабоднымі формамі сувязі, добраахвотнай ініцыятывай, салідарнасцю і дружбай. У Чапаеўскім атрадзе на лепшых парах абодва пачаткі дзейнічалі як бы незалежна і без належнай увязкі паміж сабой. Камандны склад атрада ўтварылі нядаўнія афіцэры і палітработнікі Чырвонай Арміі, ім, як прафесіяналам, гэтае месца належала па чыну, але разам з тым атрад увабраў у сябе шмат цывільнага элементу. Да ядра прымкнула многа сем'яў, што не паспелі ў свой час эвакуіравацца ды наўна лічылі, што далучэнне да атрада – гэта тая самая эвакуацыя, далучэнне да савецкага жыцця, якому яны абяцалі вернасць. У канкрэтных жа ўмовах сямейны элемент мог стаць баластам, які міжвольна гатовы быў зрабіць баявы атрад непаваротлівым і небоездольным, ператварыць яго з баявой арганізацыі ў натоўп уцекачоў, занятых ратаваннем уласнага жыцця і не здольных на іншыя дзеянні, акрамя, хіба, гаспадарчых аперацый, ды і тыя яны былі б здольны праводзіць не ў зоне праціўніка, а ў зоне свайго размяшчэння. Натуральна, правядзенне гаспадарчых аперацый выклікае напружанне і канфлікты з насельніцтвам. Цывільныя жыхары перастануць паважаць узброеных людзей, калі тыя заняты толькі праблемай уласнага ўтрымання. Кожную гаспадарчую аперацыю, асабліва тую, што праводзілася ў зоне ўласнай дзейнасці, партызаны павінны былі адкупіць некалькімі баявымі пераможнымі адкрытымі баямі з праціўнікам, а на гэта атрад, абцяжараны сем'ямі, не быў здольны.

Характэрна, што два тыпы арганізацыі існавалі ў Чапаеўскім атрадзе паралельна і як бы незалежна. У кожным разе паміж імі не было глыбокай і абгрунтаванай сувязі: статус разбухлай сямейнай часткі атрада быў неакрэслены і няясны, а статус страявой часткі рэгламентаваўся баявым уставам Чырвонай Арміі, паводле якога сем'і ваеннаслужачых маглі знаходзіцца ў зоне размяшчэння баявых часцей толькі ў мірны час, а на перыяд вайны яны эвакуіраваліся. І знамянальна: пакуль жыццё атрада працякала паспяхова, пакуль не насунулася навала карнікаў, не настала

паласа няўдач і паражэнняў, разбухлы сямейны дадатак нікога не бянтэжыў, як быццам, усё было нармальна. Цывільныя людзі жылі самі сабою, страявыя самі сабою, атрад даваў цывільным прадукты, а тыя таксама рабілі нейкія бытавыя паслугі. Былі, натуральна, і інтымныя повязі паміж тымі і тымі, некаторыя партызаны, асабліва з каманднага саставу, абзавяліся жонкамі, тыя, каго вайна не разлучыла з сем'ямі, пабралі жонак і дзяцей у атрад, частка людзей знаходзілася як бы на сумежжы паміж страявой і сямейнаю адзінкамі – гэта людзі занятыя ў шпіталі, на кухнях і ў абозе. Уласна кажучы, і мы, ”камсамольцы”, на першых парах лічыліся чымсьці пераходным, стажорамі, неабвучанымі, годнымі да страявой службы.

Нас, як навічкоў, не далучалі да таямніц узаемаадносін у складзе атрада. “Новенькіх” выкарыстоўвалі ў асноўным для начной варты, дзораў, застаў, у працы на кухні, майстраванні буданоў для камандавання і іншых даручэнняў. Для старой атраднай “арыстакраты” (налічвала яна ўсяго пару месяцаў сваёй гісторыі) гэты занятак здаваўся занадта турботным або недастаткова прэстыжным. Даходзілі да нас толькі глухія адгалоскі разладу ў ядры, незадаволенасці тых, у каго на руках не было нікога, апрача вінтоўкі, прэтэнзіі да тых, хто меў жонак, каханак, а пры іх яшчэ і жаночых сваякоў ды часам пажылога ўзросту цешчаў – адным словам, капітальны баласт. Значны працэнт цывільвай часткі, скопленай пры атрадзе, складалі яўрэі, тыя, каму нейкім шчаслівым збегам акалічнасцей удалося ўнікнуць знішчэння ў часе ліквідацыі гэта па мястэчках і гарадах. Зразумела, паміж гэтаю сацыяльна-этнічнаю групай і страявой часткай былі значныя разыходжанні ў культурна-бытавой сферы, у нормах, звычках, запатрабаваннях і, галоўнае, у поглядах на мэты ляснога быцця. Пласт, у якім пераважалі настроі выжывання, адмоўна ўплываў на баявую частку атрада, расслабляў волю да змагання, быў тым пунктам, з якога ў крытычныя моманты выбухала паніка. Адсюль і зараджалася незадаволенасць тых, каму не хацелася аддаць сваё жыццё танна альбо странжырыць яго на забеспячэнне побыту мала знаёмых і ў ваенны час мала карысных людзей.

У гэтай сітуацыі патрэбна была дзейсная палітыка-выхаваўчая работа з абодвума пластамі атрада, але камісар Склёмін аказаўся няздольным на такое, можа, ён і не быў у стане зразумець, што менавіта такая справа стала жыццёва важнай. Ініцыятывы камісар не праяўляў, усё ішло самацёкам, а ён аптымістычна прыглядаўся ды часам нешта прабубніць з ласкі на пацеху.

І вось канфлікт паміж страявымі і нестраявымі пакаціўся лавінай, стаў неўпраўляемым і выліўся ў незразумелы, палітычна чужы і савецкаму стылю жыцця і духу анахранічны выбух.

Нас з першага дня няспынна ганялі карнікі, мы галадалі, усё прыбаўлялася параненых і хворых. І надзённай тактычнай задачай станавілася “адрывацца ад праціўніка”. Бывала, ноч напяралёт ідзем, адрываемся, адрываемся, валачэмся дзе дарогай, дзе ляснымі звярынымі

ходамі, а дзе проста па азімуту цераз гушчар і багну, каб сляды зацягнула тванню і каб сабакі, якіх карнікі мелі пры сабе, не ўзялі нашага следу. Неслі на змену насілки з параненымі і цяжка хворымі, валаклі на плячах вялікі кацёл, цягнулі на вяроўцы адну або дзве, дабытыя разведчыкамі, каровы. Асноўная маса людзей ужо даўно забыла смак хлеба, амаль усе пушчанскія паселішчы былі абабраны, аб'едзены да вуглоў, нават тытунь, павырываны яшчэ зялёным, падсушаны такім няспелым, яшчэ смярдзючым зяленівам і скураны курцамі і некурашчымі, якім хацелася не курыць, а хоць чым заняцца, рабіць тое, што большасць, каб не чуць галодных спазмаў у страўніку, не адчуваць апухлых ад цынгі дзёснаў у роце, хісткіх ужо і балючых пры сцісканні зубоў, не ўслухоўвацца, як ньюць, садзяюць, круцяць прэллю ў брудных мокрых анучах вялыя ногі. У большасці людзей падраліся боты і чаравікі, некаторыя наогул перайшлі на басанож і хадзілі, пазакручваюшы рудымі ад балотнай твані шматамі свае драпіны, прабоіны, балячкі.

На вопратку многія партызаны ўжо не сталі звяртаць увагі: парваныя, прыпаленыя ад вогнішчаў бушлаты і шынелькі страцілі свой першасны вайсковы выгляд, абдрыпаліся, згубілі колер і фасон, ператварыліся ў нейкія жабрацкія рызмань. Забрынданыя і паабскубаныя аб сукі і карчэўе, салдацкія шынелькі з паадрыванымі хлясцікамі і гузікамі сталі падобныя на балахоны, у якія народная выдумка апрачала смерць. Заставалася толькі замест вінтоўкі, якую часта насілі на плячы, даць такому касу.

Ад голаду, бясхлебіцы, ад недасоленай баланды, якую ўдавалася часам зварыць неведама з чаго, ад няспелай садавіны і ад ягад людзі хварэлі крываўкай, паносам і ўсякімі іншымі страўнікавымі бедамі. Да камароў і вошай, якія смакталі яшчэ нямаведама як захаваную пад скурай кроў, мы так прывыклі, што нават не аганяліся, і стараліся абараняцца толькі асобныя былыя чысцюлі, спрабавалі выпуджваць заношаныя, чорныя, як ось, споднікі і кашулі над дымам кастроў. Але ў такім заўшыўленым гурце гэта не дапамагала, а яшчэ нават шкодзіла. Адчуўшы прысутнасць цела, якое ўжо аддыхнула ад укусаў, паразіты дружна, цэлымі аравамі накідваліся менавіта на чысцюль, даводзячы іх да адчаю.

Нашай надзеяй у часе такіх безнадзейна панурых паходаў была карова. Мабыць, лагодныя богі Індыі, пазіраючы на нас з вышыні нябёсаў, праціралі вочы, недаўменна пыталіся адзін у аднаго: “Чаго гэта заблукаўся ажно ў Беларусь атожылак падапечнага ім люду са свяшчэннымі жывёламі-татэмамі на злыгачах?”

Дасягнуўшы нейкага намечанага штабам пункту, які меўся быць і невядомы і недасяжны карнікам, мы спыняліся. Людзі проста валіліся з ног. Без патрэбы камандаванне забараняла раскладаць агонь, ды на гэта проста і не хапала сіл. Людзі зашываліся ў кусты і, паклаўшы рэчавыя мяшкі пад галовы, засыналі, абчапіўшы нагамі ложы вінтовак і прасунуўшы, на ўсякі выпадак, пад рамяні спіцаваныя ў пальцах рукі.

Не спалі толькі патрулі, дзорныя і вартавыя і хлопцы з заставаў. Заставы пакідаліся на далёкім подступе да лагера. Атрымаць у гэты бласлаўлены час назначэнне на варту ці заставу – азначала кару за нейкія смяротныя грахі. Але нічога не зробіш, патрэбна ж некаму ахоўваць атрад. Найчасцей на заставы і ў патрулі назначалі нас, “камсамольцаў”, толькі начальнікам ставілі нейкага вайскоўца. Лейтэнант Кайдалаў, чалавек выключнай сумленнасці, відаць, перажываў за несправядлівасць такіх нагузак на самых маладых байцоў сваёй роты, і, каб згладзіць прыкрасць, сам вёў нас на заставу і бываў там так доўга, пакуль не прыносілі з атрада абед – поліўку з апалонікам жорсткай, як гуж, каровіны. Ежа была без солі, і многія хлопцы не маглі сёрбаць несалёнае поліўкі, а мяса амаль усе не маглі кусаць з-за цынгі, болю ў зубах і апухлых дзёснах. Рацыяналізатары злаўчаліся наразіць мяса тоненькімі скрылікамі і проста глытаць, не жуучы. Ад такога падмацунку ахопліваў такі панос, што людзі літаральна свісталі на кусты і замест падмацавацца, толькі больш марнелі і аслабевалі.

Але жыццё яшчэ цеплілася ў нас, маладосць і загартоўка адных земляробскай працай, іншых ліхалеццем вайны зрабілі людзей трывушчымі і вынослівымі.

Помню, на заставе, якая размясцілася над прыгожаю лясною рачулкай, адкуль былі відны за нейкі кіламетр прынадныя хутары на пагорках, начальнік, за згоды Кайдалава, які і цяпер сам прывёў нас, расставіў па свайму разуменню дзорных, вызначыў пазіцыю абароны і кірунак верагоднага наступлення праціўніка, растлумачыў задачу і, раздобрыўшыся, дазволіў нам пакупацца ў рачульцы па чарзе, групамі. Нехта, па нёманскай прывычцы, пашарыў пад падрэзамі ў карчах ды, авось, выкінуў на бераг з дзесятак прыстойных рыбін. Кайдалаў узяў у руку вялікую плотку, шчыніў яе сваім складаным ножыкам, потым абадраў луску разам са скурай і пачаў выразаць з хрыбта мяса ды есці сырое. Усе глядзелі на гэта, як на праяву.

– Дзе ж вы гэта навучыліся, таварыш лейтэнант? Ці гэта ў вас на радзіме так ядуць?

– Так, у нас, у Мардовіі, свежая рыба – дэлікатэс.

– А як у вас спяваюць, – пераскочыў на сваю любімую тэму Кастусь Парэцкі, былы загадчык сіняўскаслабадскога клуба, спявак і танцор. – Заспявайце нам што-небудзь сваё, на сваёй мове.

Кайдалаў запеў нейкую распеўную журботную песню. Слухачы стараліся зразумець хоць бы адно слова, але ніводнага не аказалася падобным на наша. Толькі ў мелодыі Кастусь улавіў сугучнасць і праспяваў сваім мяккім грудным тэнарам у адказ Кайдалаву, таксама працяжна і журботна:

Ой, каб я знала, каб я ж ведала
Ды сваё горкае замужайка,
Я б сядзела ў бацькі-мацеры,
Піла б ела ўсё гатовае,

Ой, піла б ела ўсё гатовае

А насіла ўсё бялёвае...

Кайдалаў слухаў, задуменна ўсміхаўся і паддакваў кіўкамі галавы.

– Смотри ты, похоже! – здзівіўся ён, калі Кастусь скончыў спяваць.

Пазней, прыгавдаючы той пераспеў, Кастусь намагаўся і здзівіўся, што ніяк не ўдаецца яму паўтарыць роднай песні Кайдалава, не запомніліся словы. Каб усё ж пераканаць слухачоў, наколькі неўразумелымі былі тыя словы, ён імправізаваў нешта дзіўнае:

Кыжы мыжы, кжы быжы жы,

Кыжы мыжы дыжы жы...

Пасты, дазоры і заставы дзейнічалі ў атрадзе спраўна, і гэты нас выратаўвала. Сутычкі з карнікамі адбываліся ў асноўным на заставах, часам на дазорах. Але да нас пачала падкрадвацца ўнутраная небяспека.

Пачалося са свайго роду дызерцёрства, з'явы – ва ўмовах партызанскай барацьбы – смяротна небяспечнай, бо яна можа стаць лавінай.

Я дзяжурў ноччу ў складзе галоўнага дазору, які забяспечваў падступ да лагера на шырокай лясной прасецы і быў узброены станкавым кулямётам “максім”. Ноч прайшла спакойна, ужо добра ўзялося на золак, вось-вось выблісне сонца. Прыціхлы жнівеньскі лес стаяў маўкліва неяк, напэўна, чакаў восні. Толькі крумканне крумкачоў нагадвала, што ідзе ў гэтым здранцвенні змаганне, збірае свой плён смерць. Я любіў углядацца раніцамі ў край неба, сачыць за хуткімі зменамі фарбаў, далікатных, як пералівы паветра, паўтонаў. Хацелася запамятаць увесь гэты цуд, каб некалі, як дажывём і будзем мець час і фарбы, намалюваць гэтыя першародныя краявіды, царства некранутых пушчаў, мудрых бароў і пяшчотных, засмужонных ранішнімі туманамі, палянак.

Раптам удалі, на прасецы, я ўбачыў грудку людзей. Яны выйшлі на прасеку з кіламетр ад нас. Іх заўважыў і стралок ля “максіма”.

– Пакліч начальніка, – звярнуўся ён да мяне, – у бінокль хай паглядзіць.

Я насцярожыўся і схаліў дзесяцізарядку наперавес, пстрыкнуў засцерагальнікам.

– Дзе станкач? – задыхана пытаў сам начальнік каравула. Я паказаў яму, куды трэба бегчы. Але ён загадаў мне бегчы за ім.

– Сволочи, дезертиры, гады... Патроны уворовали. Две цинки...

Мы падбеглі да кулямёта. Людзі на прасецы былі відны.

– Раз, два, три, четыре, пять. Они, точно они. Огонь! Пулемётчик, огонь! Прицел восемьсот! Огонь! И все – огонь!

Кулямётчык хутка прыпадняў прыцэльную планку і секануў доўгую чаргу. Стрэльнулi па разу дзорныя. Людзі на прасецы зніклі, а па абуджаным лесе яшчэ доўга блукала рэха.

Дзорныя з начальнікам каравула кінуліся даганяць уцекачоў. Вярнуліся, мацюкаючыся. Дзве цынкi патронаў з “энзэ”, тых самых патронаў, якія мы з Косцем Балабановічам перадалі, ідучы ў атрад,

уцекачы ўкралі. Казалі, што гэтая групка акружэнцаў прыйшла з-пад Наваградка, там яны жылі па хутарах прыпяваючы. Тут даняла галадуха, рашылі вярнуцца. Уцякуць і чорт іх калі знойдзе.

Мне настолькі агідным выдаўся гэты ўчынак, што я не шкадаваў бы, каб караючая куля насцігла каторага. Прыгадваў, колькі нам з Косцем каштавала дабыванне гэтых патронаў. Ды ліхо ўжо з тым. Але ж атрад, амаль кожны дзень сутычкі з карнікамі, патронаў у абрэз, патроны растуць, як снег, а яны “энзэ” абкрадаюць! Як можна апусціцца так нізка!..

З-пад маёй увагі тады, у часе абурэння, нават выпала акалічнасць, што яны паджгалі пад Наваградак, туды, куды мяне магнітам цягнуў лёс Зіны і Лёвы. Толькі пазней, уяўляючы, як тыя пяцёра ці шасцёра лайдакоў бяспечна гуляюць па хутарах, можа, частуюцца ў Лагадках на хутары Арцюхоў малачком, парацца ў лазні, толькі тады я абурываўся на лёс, які наўкоўра выкідвае толькі нейкія мефістофельскія штучкі.

Маім анёлам- апекуном ў гэтыя дні згрызот і ўтраплення нечакана стаў Сашка-узбек. Высокі здаравяка з чорнымі вялікімі вачыма і загадкавай усмешкай на прыгожым смуглым твары. Ён, мабыць, меў натуральную ў дужых людзей патрэбу – апекавацца кімсьці слабейшым, бо першы мяне заўважыў, падышоў і загаварыў:

– Чем грустный, Володя? Чем скучаеш? Домом скучаем или отрядом?

Пытанні ставіліся з такою дзіцячаю прастадушнасцю, што я не змог прыняць яго адносіны за назолістасць. Слова за слова – і мы разгаварыліся. Я даведаўся, што Сашка мае ў атрадзе прывілеяваную дадатковую прафесію, нават дзве: адна – гэта свежаваць кароў, а другая – варажыць на картах. І сапраўды, як я неўзабаве пераканаўся, ён быў у гэтых справах мастак.

Спакойна, з усмешкай, падыходзіў Сашка да прывязанай за дрэва каровы, гладзіў яе і непрыкметна даставаў з-за пояса фінку, ставіў лязо паміж пальцаў, якія джургалі патыліцу, а далоньй другое рукі лёгенька ўдараў па рукаці. Фінка, як у масла, уваходзіла ў галаву, і карова, нават не страпянуўшыся, асоўвалася на зямлю. Сашка, як цыркавы актор, азіраўся на мяне, пабліскаваючы бельмамі карых вачэй, чакаючы апладысmentaў. Потым ён падвязаў тушу за пятліцы задніх ног на тоўстую яловую галіну, замацоўваў канец вяроўкі за карань і хуценька, зрабіўшы некалькі надрэзаў на нагах, здзіраў скуру, як сцягваюць панчоуху – адным махам, ад задніх пятліц да галавы. Адкінуўшы скуру ўбок і пацмокаўшы з жалем, што давядзецца кінуць такую каштоўную рэч, Сашка разразаў жывот, выпускаў бэбахі і тут жа браў заплату за працу – выразаў сабе самы смачны кавалак пячонкі і аблупліваў з кішак паўкацялка лою.

– Готова, – крычаў ён кухару і спускаў тушу на падасланую скуру. Чацвертаваць тушу і астатнія захавы аддаваў хлопцам, якія працавалі на кухні.

– Цяпер, Валодзя, пойдзем пячонку смажыць.

Мы раскладвалі маленькі агеньчык з сухіх яловых галінак, які амаль не даваў дыму, Сашка наразаў скрылікамі пячонку, даставаў з сумкі прызапашаную цыбуліну, кідаў у гарачы лой пячонку. Круціў галавою, шкадаваў, што няма солі, перцу і лісту. Праз дзесятак хвілін царская ежа была гатова, і мы елі ўдвух. Я не мог многа есці без хлеба, а Сашка ўсміхаўся:

– Зачем хлеб?

Пасля перакусу Сашка вяртаўся пад елку і перакідаў цераз галіну скуру: хай сохне, мо які чалавек знойдзе – прыдасца. Вярнуўшыся, Сашка прапанаваў мне пагадаць на картах. Гэтае яго ўменне было вельмі прынадным для нашых жанчын. Яны літаральна атакавалі варажбіта, упрошваючы пагадаць, але ён адмаўляўся, моршчыўся і казаў: “Нельга часта пытаць судзьба”.

Аднаму мне Сашка рабіў выключэнне, варажыў некалькі разоў, і прадказанні яго паўтараліся за кожным разам слова ў слова:

– Валодя, есть у тебя сестрёнка или девчонка. Очень тебя жалеет. Очень любит и жалеет. Страх жалеет. Ничего! Будешь жить! Тяжело придётся, кровь, вижу кровь, может ранен будешь, но, ничего, будешь жить!..

Дык вось, аднойчы, ледзь толькі варажбіт закончыў цырымонію прадказанняў, і мы рыхтаваліся пасля ласунку на бакавуху, недзе ў цішыні сонечнага бязветранага дня пачуліся дзіўныя гукі, як бы з гітары: “Бом, бом, бом”. Прайшло пару мінут – і ў паветры зафурчэла міна.

На гэты раз залп палкавых мінамётаў, а ўслед за ім гармат. Людзі робяцца адчайна-гордымі, стараюцца адкупляць нядаўні страх смеласцю, нават грэбуюць сабой, тымі, якімі былі нядаўна. Ім патрэбна маральная рэабілітацыя, адмаўленне паніжаючага годнасць страху, рабамі якога сорамна быць.

На рубяжы зморанасці наступіла нейкая псіхалагічная паўза і ў настроях партызан, якія дасюль верылі толькі сваім нагам.

– Стой! – крыкнуў нехта загадным тонам. – А заставы-то не знялі? Там жа камсамольцы на заставе б'юцца! А мы драпаем!..

Сапраўды, агледзеліся і ўбачылі, што ніхто не даўмеўся паслаць веставага, каб той зняў заставу, якую – чуваць было – атакавалі карнікі. Гэта была ўжо канчаткова сарамота. Тут жа падаспеўшы камандзір паслаў некалькі разведчыкаў з загадам зняць заставу. Астатнім загадаў разабрацца па падраздзяленнях і заняць абарону.

Веставыя потым дакладвалі з пахваляй, якая недзе пераходзіла ў іронію: “Прыбеглі, разумееце, крычым: “Чаго вы не адыходзіце, чорт вас бяры? З-за рэчкі рэжуць карнікі, галавы не падняць, а яны: “ А загаду ж не было”. Ну і браткі-беларусы, камсамольцы, што кітайцы: “Не твая паставіла, не твая здыме”.

На новай стаянцы, сярод высокага сасновага бору, адчуўся ўжо зранку незвычайны рух: групкамі збіраліся людзі, нешта між сабою перагаворваліся, стоўпілася некалькі гурткоў каля штаба, дзе ішла таксама

нейкая нарада, бо туды заходзілі і выходзілі людзі з дзелавым заклапочаным выглядам. Атрад нагадваў вулей, з якога меўся выходзіць рой.

Пасля абеду загадана было выстраіцца па падраздзяленнях, але неўзабаве пастраенне расслабілася, ператварылася ў мітынгуючы гурт, пачаліся стыхійныя выступенні, пасыпаліся рэплікі і групавыя воклічы з гурту.

Спачатку я не мог нічога ўцяміць, не хацелася верыць сваім вушам: прамоўцы рашуча патрабавалі аддзяліць сямейную частку атрада ад страявой. Мы, маўляў, прызваны займацца баявымі справамі, а вы – выжывайце, як хочаце, і не замінайте тут нам дзейнічаць. Многа вострых дацінак сыпалася ў адрас камандзіраў, якія пазаводзілі сабе партызанскіх паходных жонак, іх называлі абразлівай мянушкай ППЖ, парадыруючы назву славутага тады першага савецкага аўтамата-пісталета ППД. Прамоўцы лавілі настроі страявой масы, незадаволенай слабасцю атрада, абарончаю тактыкай, няўдачамі, бясконцымі адыходамі, голадам, бесперспектыўнасцю. Ва ўсім былі вінаваты сямейныя, нестраявыя, нават у дызерцістве страявых груп, у панікёрскіх настройах – гэта яны і толькі яны. Прамоўцы заяўлялі, што страявыя маюць права прадаць жыццё даражэй, чым за ахову сямейнага прыдатка атрада. Знайшліся безадказныя крыкуны, што даходзілі да істэрыі і палітычнай дэмагогіі, павярнулі канфлікт у антысеміцкае рэчышча: “Выгнаць усіх жыдоў!” “Правільна, выгнаць, пакінуць аднаго Юзіка!.. Даволі паніку разводзіць, хай самі сябе кормяць!”

Усё гэта выкрыквалася пад ухваляючыя адгалоскі, якія раздаваліся з табалы страявых. Толькі нашы “камсамольцы” збянтэжана маўчалі, недаўмяваючы чакалі, чым жа ўсё гэта скончыцца. І як на такое дазваляе камісар?.. Камісар Склёмін тоўкся недзе ў камандным гурце, не адзваўся, не бэкнуў і не мэкнуў.

У нестраявой чарадзе, якая мітусілася побач, слухаючы абразлівыя і пагрозлівыя воклічы, падняўся гоман, пачулася галашэнне: выкрыкі крыўды, дакоры.

Урэшце нехта з ініцыятараў раздзелу падаў прапанову: “Атрад ідзе налева, прасекай, а сямейныя – направа, ці няхай застаюцца, як хочуць, тут. Але ні кроку за намі!”

Так і зрабілі. Некаторыя сямейныя яшчэ памкнуліся былі ісці следам за атрадам, але атрымалі папярэджанне. Пад лямант і праклёны, што сыпаліся з гурту цывільных людзей, атрад пасунуў на новае месца, насустрач спадзяванаму баявому абнаўленню, насустрач жаданых удач, без якіх само існаванне атрада было немажлівым і бессэнсоўным.

На душы было пагана: не верылася, як магло дайсці да такога. І дзівіла мяне, што ніхто не запратэставаў, зрэшты, воля перамен была такой моцнай, што нельга было ёй супраціўляцца. Але хоць бы хто заявіў пратэст. “Чаму не зрабіў гэтага я сам?” Я не мог адказаць на гэтае дакорлівае пытанне. Нават самы адчайны сярод разведчыкаў, валожынскі

яўрэй Юзік, і той змоўчаў. Ён ішоў цяпер у страю разведчыкаў чорны, малы і, як раней, абыякавы да ўсяго, засяроджаны на чымсьці сваім, мабыць, усё той жа незваротнай трагедыі, у параўнанні з якой сённяшняе адлучэнне нестраявых ад атрада было не такою ўжо страшнаю бядой: яшчэ невядома, каму больш пашанцуе – ім ці нам. Ды і то невядома, дзе ім будзе лепш захавацца: без нас, за якімі праціўнік топча па пятах, праследуе, дзе толькі можа. Валачыся за намі – не такі ўжо вялікі выгадзёж.

Пасля адлучэння нестраявых у атрадзе сталі ўводзіцца жорсткія парадкі і норавы. Пачалося з субардынацыі, ахвярнымі казламі аказаліся мы, самыя маладыя партызаны з ніжэйшым званнем “неабвучаных, прыгодных да страявой”. Хоць пасля стойкай абароны на заставе з “камсамольцамі” больш лічыліся, але фармальныя паказчыкі дзейнічалі супраць нас, і гэта не магло не выклікаць адпаведных дзеянняў – паставіць усё на сваё месца. Літаральна назаўтра, пасля таго як аддзялілі нестраявых, у Вані Мацко забралі наган – асабістая зброя, маўляў, не належыцца радавому байцу, перададзім каманднаму саставу. На яго пратэст знайшлася яшчэ дадатковая, ужо злавесная выкрутка, фактычна пагроза палітычнага характару: “А ён палітычна нявытрыманы, сказаў на Сталіна “Ёська!”

Мне прыгадаўся чамусьці падобны выпадак з пачатковай школы. Неяк сярод вучэбнага года на месца айца Віталія, які цяжка захварэў, прыслалі да нас весці ўрокі рэлігіі нейкага манаха з Жыровіцкага манастыра, як гаварылі, былога царскага афіцэра. Ён хадзіў у чорнай манаскай расе страявым крокам, высока паднімаючы калені, ледзь не да барады. Сіняўскія вучні пазнавалі манаха за кіламетр, прыглядаліся, як ён крочыць каля Лічковага груды, і парадывавалі яго. Адноўчы, калі манах зайшоў у клас, наўная прастакаватая вучаніца, якую хлопцы пакрыўдзілі на перапынку, падняла руку і сказала:

- Бацюшка, а хлопцы кажуць на вас брыдка.
- Что они говорят? Повтори.
- Яны кажуць... манах, што ў яго ў штанах?..

За гэта манах караў уласнаручна ўсіх названых. Ён падыходзіў да вінаватага, чапляўся пальцамі за валасы на вісках і цягнуў угору. Вінаваты выцягваўся, паднімаўся на пальчыкі, а манах іранічна прыгаворваў: “Вот растёт, растёт, растёт!” Потым ставіў у кут на калені.

Так і тут было. Іранічны, нястрыманы ў словах Ваня Мацко сапраўды назваў Сталіна фамільярным чынам Ёська. Але ў якім кантэксте? Сярод партызан у прыватных размовах праяўляліся настроі прыгнечанасці, выказваліся балючыя недаўменні, што наша армія ўсё адступае ды адступае, што баі перакінуліся ажно на Волгу і на Каўказ. Вось тады Іван Мацко і запярэчыў аднаму ныціку, сказаўшы бадзёра:

– Не хныч! Наш Ёська задасць яшчэ гэтаму Адольфу пытлю, што той касцей не пазбірае. Папомніш маё слова!

Але для аматараў адабраць у Мацка наган патрэбны быў кампраметуючы факт, і яго спрэпарывавалі, высмыкнуўшы з кантэкста размовы фамільярнае слова “Ёська”. Гэтае, вырванае з фразы слова само

ўключалася ў той афіцыйны кантэкст, дзе было прынята называць Сталіна ўрачыста: Іосіф ды яшчэ Вісарыёнавіч. І ў такім міжвольным кантэксце фамільярнае Ёська набывала пагардлівую ацэначную афарбоўку. Пажангліраваўшы кантэкстам, атрадныя фарысеі прыпісалі Мацку непавагу да правадыра, а гэта азначала палітычную нясталасць і нават ненадзейнасць. У парадку пакарання, канешне, тут можна было адабраць не толькі наган, а і ўсю зброю.

Інтрыга гэтая была шыта белымі ніткамі. Але рахунак палітычнага недаверу, выстаўлены Ваню, датычыў нас усіх “камсамольцаў”. І мы зарэгавалі імгненна: акружылі Ваню шчыльным кругам і адышлі ўсім гуртам за межы лагера, патрабуючы на перагаворы камандзіра атрада.

Камандзірам атрада быў старэйшы лейтэнант пагранічных войск Клімаў. Казалі нам старыя “чапаеўцы”, што яго вылучылі на гэтую пасаду за мужнасць і цвёрды характар, самадысцыпліну. Гэта быў трапны выбар: Клімаў меў падыходзячую для партызанскай барацьбы баявую вывучку, а таксама добрую ідэйна-палітычную падрыхтоўку, меў свой адметны камандзірскі характар. Вышэй сярэдняга росту, стройны, бялявы з рыжынкай, з вяснушкамі на носе і твары, ён меў звычку глядзець кожнаму байцу проста ў вочы, і позірк яго светлых зеленаватых вачэй, акаймаваных бялесымі вейкамі, не кожны вытрымліваў. Галаву камандзір насіў горда, прама і высока. У адносінах да людзей ён быў просты, непасрэдны, прамы і жорсткі, як і да сябе. Клімаў адчуваў цяжар сваёй асабістай адказнасці за справу і за людзей, такой жа адказнасці патрабаваў ад іншых. Ён прытрымліваўся прынцыпу суровай прастаты і яснасці ўзаемаадносін, меў амбіцыю зрабіць з маладога, яшчэ не сцэнтаванага партызанскага атрада грозную для ворагаў баявую адзінку, дастойную імя Чапаева. Хадзіў Клімаў у паўвайскавай салдацкай вопратцы і насіў на плячы не аўтамат ці дзесяцізарядку або хоць карабінку, а доўгую трохлінейку з неадступна прымкнутым да ствала чатырохгранным доўгім штыком.

Неўзабаве да нас накіраваўся падцягнуты Клімаў. Мы заявілі яму ультыматум: калі не вернуць Ваню наган – адкрыем бой. Той ведаў, што гэта не пустая пагроза. Падобныя ўнутраныя канфлікты для маладога, яшчэ не згуртаванага атрада маглі скончыцца трагічна. Выслухаўшы нашы прэтэнзіі, ён адказаў, што загадае вярнуць наган, але не ўхваляе такіх анархічных дамаганняў. Павінны былі спярша далажыць яму пра ўсе свае крыўды, а не так – адкрыем бой.

Клімаў вярнуўся ў распалажэнне штаба і адтуль неўзабаве пасыльны прынёс і вярнуў Ваню “яблык разладу”.

Гэты інцыдэнт яшчэ больш узмацніў становішча нашай групы навічкоў у атрадзе. З імі, бачыш, лічацца. Праўда, давер азначаў і павышэнне абавязкаў, новыя даручэнні, больш адказныя заданні. Саша Бусько, па мянушцы Пушкін, быў залічаны ў групу разведкі на месца іншага хлопца, што загінуў разам з Колькам-казаком. Пеця Парэцкі стаў жалезным начальнікам карапулярнай службы атрада. Начальнік штаба так і

сказаў яму: “Бяры ты гэтую справу ў свае рукі, каб усім было бяспечна, твае сябры “камсамольцы” з атрада не ўцякуць, як тыя з-пад Наваградка”.

Мяне яшчэ трымала дружба з другім Колькам, Кузняцовым, – наш родны варанёны танкавы кулямёт.

Праўда, марыў я ў складзе нейкай разведвальнай ці дыверсійнай групы трапіць у родныя мясціны і даведацца, чым скончыўся арышт Зіны, Лёвы і Валодзі. Што з імі?

Я не мог пазабыцца Зіны, яна была ўсюды са мною, нагадвала наша наваградскае лета.

Мы хадзілі гуляць з ёю за горад. Прабіраліся межамі паўз жыта на заповітны маленькі лужок, астравок сярод жытняга мора, наш куточак раю. Мы былі там адны, як Адам і Ева да грэхападзення, чыстыя і дурныя ад шчасця. Здавалася, што гэта нам адным звоняць жаваранкі – божыя званочки, нам адным цвіркаюць конікі ў жыце, нам схіляюцца, налітыя сонцам каласы, нам пасланы траўнік-дыван, нас частуе зямля і неба поўным келіхам шчасця. А шчасце было такое вялікае, што мы недзе перасталі адчуваць сваё існаванне. Свет ляцеў у блакітнае бяздонне, і мы разам з ім ні жывыя ні мёртвыя. Роўны шчымлівы палёт без груку і калдобін, палёт, у якім прыпыняўся рух часу, мякла і распылялася матэрыя, пачынаўся раскошны стан райскага бесцяснага прабывання – на паграніччы неба і зямлі, быцця і небыцця. Найбольшае шчасце – гэта любаванне характвом свету, бяспечнае і даверлівае сузіранне без пажадання. Быць шчаслівым у жыцці – азначала для мяне не адчуваць жыцця.

Самае першае адчуванне рэальнасці – страх, перашкоды. Кожнае прабуджэнне пачынаецца страхам ці клопатам. Нават страшны сон робіцца смешным пасля прабуджэння. Калі шчаслівы сон не ўцякае пасля прабуджэння, то гэта яшчэ спрасоння, прабуджэнне няпоўнае. І цяпер я ішоў у вольным, разгойданым партызанскім страю, ніяк не могучы ачوماцца ад свайго цудоўнага сну. Мне здавалася, што мы ідзем з Зінай за горад, на наш астравок у моры жыта. Ідзем яшчэ раз праверыць сваё шчасце сузірання неба і свету, добрага, прызнага нам свету.

І я не заўважаў сваіх сяброў, сваіх падбітых ног, не чуў, як сляпіцаю лезуць у вочы, тнуць камары, не чуў агіднага шалпатання паразітаў вакол паясніцы, не адчуваў, як агідліва чмякае брудная вада ў ботах і муляе клуб граната, гойдаючыся на рамяні. Зіна знікала з вачэй, але была недзе побач, толькі не тут, не ў партызанах. Быць ёй тут – гэта было б цяжарам. Я раўнаваў бы яе да ўсіх і ці ўбярэг бы, ці захаваў у гэтай яшчэ мала знаёмай мужчынскай араве. Тут ёй было б цяжка, а я са сваім бурклівым характарам стаў бы ў гэтым пекле галоўным чортам. Мы марылі з ёю быць настаўнікамі, жыць у ціхай вёсцы, здалёк ад бурлівых страсцей і вялікіх спакус, узлётаў і падзенняў.

Неяк у юнацтве, калі мяне мучылі бяссонніцы, я цэлыя ночы напалёт перабіраў розныя прафесіі, становішчы, нібыта лёс гатовы быў даць мне кожнае імя – ад Напалеона да Рафаэля, і я хацеў і не хацеў

знатнасці. Мабыць, уеліся мне ў косці чутыя ў дзяцінстве зайздросныя папрукі: “Рэтманаў сын, сам будзе рэтман” – “Які табе рэтман, вучыцца і будзе вялікі пурыц, калі й прыедзе, дык не загаворыць па-свойму, толькі “цо-цо, пане тэго”. Я крыўдаваў да слёз і даваў сабе малітоўную клятву быць такім, як усе. І думаў па начах, што добра быць капітанам карабля, добра быць геройскім ваякам, але каб не чуць зайздрасці, каб не крыўдавалі людзі. Лепш быць нікім, чым абіраць людзей з іх правоў і прысвойваць сабе аднаму свабоду распараджацца лёсам іншых.

Мы з Зінай сыходзіліся на гэтым і чакалі пары, калі жыццё дасць нам належнае. Зас таваўся яшчэ адзін год да заканчэння педвучылішча. А там – усё было ў нашых руках. Я сур'ёзна і шмат працаваў, шмат думаў і біўся над паляпшэннем свайго ўнослівага характару, стараўся стаць дастойным сябрам жыцця маёй Зіне. Я адчуваў, як гэта нялёгка, колькі спакус нясе нават бытавая сумяціца. Адноўчы, у роднай вёсцы, на вечарыне, я сеў побач з дзяўчынай і разгаварыўся. Яна была прыгожая, трапіла служанкай у Варшаву, у нейкую багатую сям'ю. Інтэлігентная па натуры, яна набралася там яшчэ больш далікатнай павабнасці і нейкай ціхай заманлівай грацыі. Яна, відаць, смуткавала тут, у сяле. Сям'я ў іх была вялікая і бедная, рабіць не было чаго, і яна нудзілася, як каралева з персідскай казкі. Я заўважыў раптам, што праймаюся яе смуткам, балюча адчуваю яе таямнічасць і прывабнае хараство нібы тугі па нечым прыгожым і недасяжным. Я ўзяўся правесці яе дахаты, і ў поцемках, калі абміналі нейкага мужчыну, я падхапіў яе пад руку, а яе маленькая, далікатная рука адказала мне пяшчотным поціскам. Я ведаў, што мне трэба пайсці ад яе, ведаў хацеў ды не мог. Мне было шкада пакінуць яе адну сярод цёмнае ночы. Праводзіў яе аж дадому, на хутар. Ніяк не мог дараваць сабе потым, што абняў яе на развітанне, і яна парывіста тулілася да мяне. Я лавіў губамі яе халодную шчаку, яна плакала. Чаго? А я – ці з літасці над ёю, ці спакушаўся?

Пачуццё ўласнай маральнай нястойкасці, нявытрыманасці бярэдзіла мне душу. Дзесьці ў глыбіні я бачыў, што партнёр з мяне, калі сігаць на ўсё жыццё, будзе цяжкі, хіба што настане сталасць і навучуся мацней трымаць сябе ў руках.

І, тупаючы па пяску з кулямётчыкам Колькай Кузняцовым, я не раз, як дотыкам, адчуваў прысутнасць Зіны. Яна ішла за мной неадступна, ненавязліва і заўжды такая патрэбная, жаданая. І чым больш прыціскалі нас карнікі, тым ясней была тая яе прысутнасць. Часамі лавіў сябе на думцы, што зайдрошчу ўцекачам, якія ўжо недзе вярнуліся на Наваградчыну. І быў рады хадзіць на рызыкаўныя аперацыі, якімі кіраваў камандзір разведкі Колька-Казак.

* * *

Яшчэ на Чорнай ці на Кромані прыгледзеўся да мяне кулямётчык з роты Кайдалава – Колька Кузняцоў і неўзабаве пачаў мяне ўгаворваць, каб я стаў другім нумарам кулямётнага разліку. Спачатку я аднекваўся, бо не хацелася мне адрывацца ад сваіх хлопцаў ды і прывязаць сябе да кагосьці, хто мае іншыя асабістыя праблемы, чым я. Я думаў пра тое, каб атрымаць даручэнне ўстанавіць сувязь з падпольшчыкамі ля Наваградка і даведацца дакладней, як паварочваюцца справы з арыштам Зіны і Лёвы. У гэтым маглі б мне дапамагчы Валодзя Арцюх і Мішка Арабей. Але Колька аказаўся настырным. Мяне назначылі другім нумарам па загаду. Ну што ж, як гаворыць прыказка: “Звыкнецца – злюбіцца”.

Колька Кузняцоў быў дзяцюк вясёлы, добры і непрывярэдлівы. У пачатку вайны яго адразу пасля вучылішча паставілі камандаваць танкавым узводам. Ён адзіны ў той панічнай бязладзіцы страціў свае танкі і танкістаў, але ён быў з тых камандзіраў, хто перажываў гэтую страту, як асабісту віну, і меў патрэбу адкупіць яе крывёю. Час пакажа, што ён гэта зрабіў у начным баю пад Рубяжэвічамі і ў сутычках з карнікамі. На жаль, чалавека гэтага праследваў фатум. Сам Колька не быў фаталістам, але фатум лёсу хадзіў за ім следам, таптаў па пятах, напэўна, з дзіцячых гадоў, калі хлопчык асірацеў. Ён не расказваў мне пра сваіх бацькоў, ні пра сяброў, не гаварыў, як прайшлі для яго тыя першыя, самыя жахлівыя дні вайны, калі ён з кадравага афіцэра стаў акружэнцам, гэта значыць, чалавекам неакрэсленага статуса, нібыта ваеннапалоннага, але такога, для якога не хапіла месца ў лагеры і, збянтэжаныя непрадбачанай колькасцю ваеннапалонных, заваёўнікі ласкава дазволілі некаторым з іх жыць проста ў гаспадароў, якія прасілі сабе рабочай сілы. У большасці выпадкаў ніякая сіла гаспадарам не была патрэбна, а бралі проста з літасці, па просьбе самых палонных, якія разумелі, што заставацца на волі і жыць у гаспадара нават на становішчы парабка – гэта шчасце ў параўнанні з лагерам, за калючым дротам.

Колька не расказваў мне пра свой палон і акружэнства чагосьці цікавейшага, а можа, мая ўзбуджаная да немажлівасці галава ўжо не трымала нармальна цікавага, ледзь асілівала трымаць ненатуральнае, жахлівае. А яно фатальна і ўпотаі падсцерагала Кольку Кузняцова, лейтэнанта, танкіста, які хацеў сваёй і варожай крывёю ачысціцца ад ганьбы палону.

Ён не згаджаўся заняць пасаду камандзіра ўзвода, хадзіў у радавых, але заставаўся і ў атрадзе танкістам. Насіў танкісцкі шлем, танкавы кулямёт. Пешы строй, званне і форма радавога байца, шлем танкіста і ручны кулямёт – гэта была своеасаблівая, дабравольна ўзятая на сябе Колькава пакута, эпіцімія, як гавораць духоўнікі.

Танкавы кулямёт мне даўно падабаўся, ён быў разнавіднасцю ручнога кулямёта Дзегцярова, толькі ствол не такі плоскі ды шырокі, падобны на патэльні дыск, як у ручным пяхотным “дзегцяры”, які шалясцеў патронамі, ды і сам дыск пагойдваўся ў гняздзе, выдаючы непажаданы для нас, начных ваякаў, лязгат. У танкавым кулямёце дыск быў меншы па дыяметры,

таўсцейшы, патроны ў яго набіваліся двума ярусамі. Прыклад у танкавым кулямёце быў таксама адмысловы: металічны, падобны да кастыля, ён складваўся і тады рабіўся зусім кароткім, змахваў на нейкі буйнакаліберны аўтамат тыпу нямецкага “Шмайсера”, толькі шмайсаць з такога аўтамата проста з рукі, нахаду ці набягу мог хіба адзін Геркулес. Колька Кузняцоў быў дзецюком моцным, але сярэдняй камплекцыі, таму і не браўся арудаваць кулямётам з рукі.

Абавязкам другога нумару было насіць запасныя дыскі, чысціць і, у разе патрэбы, замяніць кулямётчыка ў баю.

З танкавым кулямётам я быў добра знаёмы яшчэ ад пачатку вайны, умеў яго разбіраць і складаць, не раз даводзілася зараджаць дыскі, ну і само сабою страляць. У нашым сіняўскім арсенале было гэтых кулямётаў два ці тры, і вельмі прыйшліся яны даспадобы падлеткам, бо былі кароткія, а білі гучна. Янка Балабановіч, Пеця Парэцкі, браты Навумчыкі і Міша Навумовіч часцяком пастрэльвалі з танкавага кулямёта на Ператоптанцы, а называлася гэта – “прачысціць дула”. Косця Балабановіч забараняў ім займацца такою забавай, але гэта мала дзейнічала, бо і мы самі з імі асвойвалі кулямёт не толькі тэарэтычна.

Старыя партызаны гаварылі, што Кузняцоў вызначыўся са сваім кулямётам у баю за Рубяжэвічы, яму нават прапанавалі камандаваць узводам, але ён адмовіўся, лічыў сябе танкістам, а не пяхотным камандзірам, спадзяваўся зноў уліцца ў армію і атрымаць танкавы ўзвод. Пасля боя за Рубяжэвічы Кузняцова заўважыў і ўпадабаў камандзір разведкі, бравы коннік Колька-казак. Як прафесійныя вайскоўцы, яны разумелі адзін аднаго з паўслова, хоць былі ў многіх адносінах антыподамі: Колька Кузняцоў – прысадзісты, чарнявы, усмешлівы, акуратна апрануты ў танкісцкую чорную форму, весялун, а Колька-казак – высокі, сухашчавы, смуглявы, скуласты, з русым кучаравым чубам, быстрымі, крыху касаватымі вачыма, хват, рызыконт – адарві ды падай. Гаварылі, што ў жылах цякла прымесь чаркескай крыві. Па натуре ён быў парывісты, агнявы, гаварыў уладна, з жэстамі, апранаўся зухавата і пагрозліва: цераз плячо партупея, на адным баку планшэт, на другім – шабля, за плячыма кароткая і безадказная карабінка. Падпярэзаны ён быў вузкім каўказскім раменьчыкам з брэлакамі і кутасікамі, прызначэнне якіх мала хто цяміў. Колька-казак насіў шэрую каракулеву папаху, на задніках хромавых афіцэрскіх ботаў пазвоньвалі шпоры, а з запясця правай рукі звисала неразлучная нагайка – відаць, так сабе, для фасону, бо конь у Колькі быў пад густ і нораў гаспадару – гарачы, вайсковы абвучаны конь, які не баіцца стрэлаў: бі наляту хоць над самай галавою. У разе патрэбы варта яго папляскаць па шыі, і конь тут жа ляжа, нават і голаву прытуліць да зямлі, з-за яго можна страляць, кладучы карабінку на сядло, як на ўпор. Разведка як разведка была заўсёды ў руху, выконвала баявыя, то агентурныя, а заадно і гаспадарчыя заданні, нарыхтоўваючы прадукты для сябе і для штаба. Калі даводзілася спалучаць разведвальныя дзеянні з гаспадарчымі, тады ў аперацыях разам з разведчыкамі ўдзельнічала стралковае аддзяленне, а то і ўзвод з адным ці двума кулямётамі.

Кулямёт быў патрэбны для аховы ва ўсіх небяспечных аперацыях. Звычайна Колька-казак прасіў у штабе прыдаць яму кулямётны разлік Колькі Кузняцова.

Заданні здараліся розныя: сур'ёзныя, сапраўды небяспечныя, і так сабе, блягенькія, напрыклад, “для аховы камісара Склёміна”.

Камісар атрада, Склёмін, мужчына гадоў за сорок, быў малы ростам, насаты, нехлямяжы мужычок, гаварыў ён карава, плямкаў і бубніў, такі сабе, як сказаў бы мой бацька, гарнушак нямыты. Мне, памятаю, было незразумела, нават абразліва, з якой гэта рацыі я павінен яго ахоўваць? Мо дзеля таго, што ён трусаваты, баіцца з адным ад'ютантам ездзіць, а паесці і чарку перакуліць – не дурны. І што ж гэта, я і мае сябры пакінулі родных і блізкіх на страшную небяспеку, рашыліся помсціць ворагам, адплаціць за пакуты сяброў, за смерць расстраляных у Ціхове, за спалення хаты, а тут – таксама мне баявое даручэнне: “ахоўваць камісара Склёміна”...

Іншы раз з нейкай самому сабе праціўнай злараднасцю чакаў я налёту карнікаў, хацелася ў гэты час забіць свайго ворага, апраўдаць сваё тут прабыванне, ну і заадно паглядзець, як будзе даваць лататы камісар Склёмін. Яму б, канешне, нічога не сталася: адганяць карнікаў, мне здавалася, раз плюнуць. Адночы ўжо я праверыў, тады камісара не было, а карнікі і не падкрадваліся да месца нашага дзеяння, мабыць, уцямілі, што разведка наша на хутарах, рассыпаных на ўзгорках сярод лесу, добра забяспечана аховай. Яны пачалі пацкоўвацца першымі і здалёк. Я паставіў прыцэл на 500 і секануў трыма кароткімі чэргамі. Карнікаў як ветрам здзьмула. Больш і не аказаліся. Тут жа, ля мяне, як з-пад зямлі, вырас Колька Кузняцоў.

– Тыстраляў?

– Яны першыя.

– А дзе яны? Далі дзёру?

– Ага.

– Маладзец! Мусіць, толькі разведка, чалавек дзесяць. Відаць, па галоўную сілу пайшлі.

На крайні хутар, пад нас, пачалі збягацца разведчыкі. Колька-казак, выслухаўшы, што адбылося, загадаў здымацца і павёў конных і нас, кулямётчыкаў, на фурманцы іншаю дарогай. Ён добра ведаў мясцовасць, хоць і не быў тутэйшы. Праўда, арыентавацца дапамагаў яму валожынскі яўрэй Юзік, які меў рэпутацыю самага бястрашнага і адчайнага байца сярод разведкі. Юзік жыў помстай за родных, якіх фашысты знішчылі.

Разведчыкі ў парадку субардынацыі ці мо падхалімажа падшукоўвалі яшчэ не да канца аб'едзеныя пушчанскія хутары і вазілі туды камісара частавацца. Гэта азначала, што Склёмін выязджаў праводзіць выхаваўчую работу з разведкай.

Камісар ездзіў у брычцы. Брычка была даволі нягеглая, зрабіў яе, відаць, нейкі вясковы самадзейнік, можа, вучачыся, як трэба рабіць брычкі, або каб даказаць: я і брычку магу зрабіць. І служыла яна, пэўна, нейкаму бедалажнаму эканому з маленькіх фальварачкаў або лесніку. Камісар загадваў ездавому быць напегатове, ні ў якім разе не злазіць з казлоў, а сам ішоў у хату “па справе”.

Праз гадзіну ён выходзіў з пачырванелым мясістым носам, цёпленькі і трывожна пытаў:

– Ну, як тут? Нічога падазронага нет?

Мы, ахоўнікі, разбіваліся на дзве-тры групкі і займалі абарону на пад'ездах да хутара ці вёскі, дзе аперыраваў камісар.

Кузняцоў любіў у такіх выпадках перадаць кулямёт на мае рукі ды самому разгледзецца, можа, што ядомае дрэнна ляжыць, мо ў хляве, на гарышчы, не выбраны курыныя кодалы або ў падстрэшы сушацца сыры. Я заставаўся ля кулямёта за “першага” і за “другога” нумара. Карцела мне, каб пачаўся бой. Я проста фізічна адчуваў, што недзе тут, блізка, ходзяць, жывуць на канаваныя мне справядлівасцю ворагі, чакаюць маёй помсты і адплаты.

Ездзячы з лейтэнантам Кузняцовым, мы паступова прывыклі да абавязку ахоўнікаў. Адразу перад вёскай ці хутарам раскідвалі галовамі, выбіралі ў думках дарогу, па якой найбольш верагодна мог падкрасціся вораг. Займалі зручную пазіцыю, ставілі на сошкі кулямёт, вызначалі адлегласць да паваротак дарогі, пагорачкаў, усіх аб'ектаў, за якімі маглі ў часе бою залегчы карнікі. Падрыхтаваўшыся, чакалі, пакуль нашы разведчыкі разгледзяцца па вёсцы, ці не швэндаецца паліцыя або карнікі. Калі час паказваў, што ўсё тут ціха, Колька пачынаў нудзіцца, пацягваўся і пытаўся:

– Што-та пад ложачкай смокча? А ты як? Таксама?

– А то ж...

– Ну, то трымай кулямёт, другі нумар! Я пайду, мо чаго пашамаць раздабуду, ёлкі-зёлёныя.

– Рып-рып, мая скура нешта чуе? – пацвельваўся я з “першага” нумара і масціўся ля кулямёта.

– У выпадку чаго, – агонь на поўны дыск да адказу! А там кулямёт пад паху і драпай унь у тыя кусты. Там я цябе знайду. Толькі дзесятку сваю закінь на плечы, не забудзь, – цяпер пацвельваўся Колька, намякаючы на адзін выпадак. – Ну, як у вас гавораць: “Беларус – не будзь трус!” Я хутка.

Мне было выгадна мець такога разваротлівага напарніка. Сам я яшчэ не прывык прасіць у цётка ежы, а тым больш чыстых анучак ці змены бялізны... А Колька раз-два, тары-бары з усмешкай, з прыбавуткамі:

– Відзіце, цётка-хазяюшка, што вайна на двары? А ведаеце, як яно нам, людзям ваенным? Кусаць-то нешта нада! І бялізну памяняць таксама неабходна. І то нада, і гэта нада. Так-то яно... А вам тут што, у сваёй хаце, на сваёй печы?... Можна дробнай бульбачкай прабавіцца. І басанож пахадзіць нават здорава. Так я, мамаша, гавару? Так панімаю? Так, правільна! – сам сабе адказваў Колька. – Дык вось, расстарайся ты чаго-небудзь, мамаша дарагая, людзям ваенным. Радзіма не забудзе...

Угаворы дзейнічалі: з пустымі рукамі Колька не вяртаўся. А часам дык прыносіў, уга, колькі: кацялок салодкага і збанок кіслага малака, крыху тваражку і ячак, а то кавалак скаромніны і хлеба акраец. Мы наладжвалі свята ля кулямёта “не адыходзячы ад касы”, як гаварыў Колька.

– З чаго пачнём? – пытаўся ён, нібыта не меў уласнай стратэгіі.

– Ясна з чаго, – патрапляў я тонам вучня на экзамене, – таго, што цякучае. Тару ж трэба вярнуць. Абяцаў?

– Так точно, абяцаў. Дык з якога? З прастаквашы ці з парнога?

– Давай кіслае лыжкамі вычарпаем, а салодкім зап’ём.

– Так і быць.

Мы сядзелі насупраць адзін аднаго, падкурчыўшы ногі, ставілі збан з кіслым малаком, бралі па скібцы хлеба ці па варанай бульбіне, даставалі з-за халяваў алюмініевыя лыжкі, адкусвалі па крышачцы хлеб, як на лякарства, і па чарзе нахілялі пасудзіну, здаецца, адкалупвалі гльжы густога малака, якое набіралася ў лыжку з коптарам, і асцярожна неслі да губ, каб не разліць. Калі ўжо лыжкі пачыналі бранчаць па дне і ў збане заставалася толькі сыроватка і дробненькія скалкі, Колька пытаў:

– Ну, хто першы канчае? Бяры ты – шырокім жэстам уступаў ён мне пяршыинства. Я адпіваў сваю долю астаткаў і перадаваў збанок яму. Колька рабіў сур’ёзную міну і жартам папярэджваў мяне:

– Ну, “другі нумар”, глядзі пільна ва ўсе бакі, бо як апушчу галаву, то нечарта немцаў не ўбачу, на выпадак чаго.

Я махаў галавога ў знак паразумення, і Колька сапраўды адчайна задзіраў галаву, заплюшчваў вочы і выпіваў астаткі да дна.

З салодкім малаком мы спраўляліся хутчэй і прасцей. Яго ўжо не елі, хлеб эканомілі, а малаком запівалі так, без хлеба. Тады Колька браў збанок за шыю і імчаў нашай дабродзейцы гаспадыні “здаваць задачу”.

Я зноў заставаўся ля кулямёта і цяпер пачынаў баяцца, што не спраўлюся выканаць усе баявыя абавязкі на выпадак чаго. Абстраляць то абстраляю, запыніць запыню, але ўцякаць з дзесяцізарадкаю за плячыма і кулямётам у руках, хоць ён і будзе з пустым дыскам – ці патраплю?.. Ногі пасля яды станавіліся цяжкімі, як не свае. Не дарма ў касавіцу нашы сіняўска-слабадскія дзецюкі любілі жартаваць: “Па малаку я й ног не павалаку, сала давай”.

Ды справа была не толькі ў малацэ, ногі мае былі даўно хворыя. Яшчэ перад тым, як захварэла маці, выбраліся мы, гімназісты, на велікодныя канікулы. Грошай у кожнага было ў абрэз, рашылі зэканоміць на балаголе – пайшлі пешкі. Амаль да Тударава дайшлі нармальна, але перад Карэлічамі ўрэзаў такі спорны дождж, што вымачыў нас да ніткі. Мы забеглі ў чайную, выпілі па шлянцы чаю, але бралася ўжо на адвячорак – рушылі, каб да цямна дабрацца дахаты, высушыцца, сагрэцца, а тут не паспелі звярнуць з гасцінца на Вялікую Слабаду, як сыпануў галалёд, потым снег, і стала так зябка, што вопратка наша злубянела, нават ногі ў каленях не хацелі гнуцца. Спачатку мы спрабавалі рухацца падбегам, спадзеючыся дайсці да вёскі, але знясілелі, і ўжо стала нам усё абьякавым. Мае кампаньёны з Пагарэлкі прапанавалі пераначаваць у іх, абсохнуць, але не, мяне цягнула дамоў, я паплёўся абалоннем міма ярэміцкіх могілкаў, добра, што разліў ужо спаў і, неяк, абмінаючы латачыны, я выйшаў насупраць вёскі, доўга гукаў перавозчыка, дзецюкі ці не чулі, а , мо і не пазналі па голасе ці прыкідваліся, што не чуюць, бо зябка было падаваць лодку ў гэткае паганае надвор’е. Пачуў мяне Валодзя

Салошын, мой дружбак, хоць іх хата стаяла другою ад берагу, пазнаў па голасе. Лодкі ў іх не было, дык ён наказаў майму бацьку.

Прышоў я тады дахаты ледзь жывы. А праз дзень злёг. Не памагло і выграванне на печы. Грып паў мне на суставы, ды так сіберна, што ступіць не мог без болю. У гімназію ўсё ж паехаў, а там ледзь-ледзь дабраўся, пацеючы ад болю, на другі паверх. Калені апухлі, я пайшоў да школьнага доктара. Той прыклаў далонь да майго калена, загадаў рухаць нагой і сказаў: “Нямазанья ў цябе завесы. Прыкладзі руку і слухай”. Я пачуў пад далонь трэск і ажно спалохаўся. Доктар мяне суцешыў, назначыў нейкае націранне. Вечарам, перад сном, я стаў націрацца. Мазь мела нязвычайна рэзкі пах. І панічыкі сярод маіх калегаў па спальні паднялі гам:

– Смярдзіць! Фу-у! Смярдзіць!

Я больш не мазаў каленяў той маззю. Маё запаленне суставаў перайшло ў хранічную стадыю. Першай ваеннай восенню, калі часта не было дзе высушыцца і спаць даводзілася на “маяку”, у сырым адзенні, мая хвароба зноў абвастрылася. Болі ў каленях не давалі жыць. Ідучы ў партызаны, я баяўся, каб хоць не стаць баластам для таварышаў: узяў з сабою дзве пары цёплых кальсонаў з начосам, якія купіла мне яшчэ калісь, занепакоеная маёй хваробай, нябожчыца маці. Калошыны, праўда, сталі ўжо караткаватымі, але самае важнае, калені закрывалі.

Дык вось я бадзёрыўся і непакоіўся, застаючыся адзін пры кулямёце: не дай Бог мне не справіцца выцягнуць з бою нашага варанёнага РПД. Нават мая смерць у такім выпадку не будзе для Колькі належным апраўданнем. Кулямёт быў не то што больш варты, чым “другі” нумар, ён быў вартасцю несуразмернай, рэччу, якая ў нашай сітуацыі была даражэй за жыццё аднаго чалавека, бо зберагала жыцці многіх партызан, а яшчэ абяцала нам здабыць жыцці ворагаў, дзеля чаго мы і рашыліся сысціся тут, у лесе.

Усё ў нас з Колькам складвалася гладка. Кулямёцік свой мы даглядалі. Колька не даручаў мне аднаму разбіраць, чысціць і змазваць, як рабілі іншыя “лепшыя” нумары, для якіх “другі” нумар быў кімсьці нахталт служкі ў лапцях – пайдзі туды, прынясі тое, пачысьць зброю, правер дыскі, нагрэй чаю і г.д. Між нам і ісвавала партнёрства. Колька, хоць і быў на пару гадоў старэйшы за мяне і меў афіцэрскае званне, адчуваў ва мне адукаванага хлопца, які ведаў шмат чаго, можа, больш за яго. Гэта яму імпанавала. І ён не лічыўся з абавязкамі.

Удалося неяк выпадкова і мне залагодзіць сваё спажывецтва ў нашым хаўрусе з “першым” нумарам. Было гэта недзе ў далёкім рэйсе разведкі каля Бокштаў. Я ехаў туды з затоенай цікавасцю, бо ў сіняўскім плытніцкім фальклоры бакштане займалі адметнае месца, як выдатныя плытагоны і небяспечныя забіякі. Вёсачка стаяла пры лесе, на пясочку, дыхала і пахла родным Наднямоннем, ажно да горла падступала даўкая чулінасць. Колька-казак, відаць, улавіў, што ў гэтай аколіцы можна адчуваць сябе бяспечна, і прыслаў нам на змену разведчыка з карабінам, і перадаў, што дазваляецца схадзіць паесці.

Зайшлі мы з Колькам у хату, і ён пачаў агітацыю наконт вайны і харчу. Але цётка драпежна адбівалася, выказваючы чыста наднямонскую незалежнасць пазіцыі:

– От, скалацілі свет, хоць ты пад зямлю жывым лезь, ды яшчэ ўсё гразіш. Родзіна, то родзіна гэта... А вот прыдуць тыя, дык сваё спяваюць: хто стане бандзіта карміць – заб'ем і спалім. Дык каго з вас слухаць на той, як ты кажаш, печы. Хрэн, за звіненнем, тут на той печы ўлежыш. Дасце вы паляжаць. Ого! Тыя самыя, што дасце.

Гаспадар, сухашчавы, здаровы мужчына з сіваватымі скронямі, сядзеў на лаве і, ухмыляючыся, слухаў жанчыну. На твары яго было напісана: нічога, паслухайце, паслухайце, як я ўсё жыццё слухаю, а вы хоць раз паспытайце.

– Цётка, – не стрымаўся я, – не прыдурнівайся! Язык у цябе адразу да Масквы і да Берліна дастае, а выбраць ніяк не можаш, хто тыя, а хто гэтыя. Тыя прыйшлі забіваць і паліць, а гэтыя, можа, выганяць тых. А ў цябе ўсе роўныя.

– Чаго, я не, я не кажу, што роўныя ці няроўныя. Я не мерыла. А як мне ўведаць, хто вы такія? Каторыя? Прысягі ж вы мне не давалі. І адны пераадзенуцца за парцызан, а другія за немцаў. А нам разбірайся. Ды яшчэ ўсё папракаюць: на печы ды на печы.

– От, годзе, бабо, мудрагеліцу разводзіць, – умяшаўся гаспадар, – бяры ды накармі, людзі з дарогі, галодныя. А тады сабе сакачы хоць да Масквы, хоць да Берліна.

– А ты, – зычліва звярнуўся да мяне гаспадар, – мусіць, як мне падалося, тутэйшы. Ці не?

– Так, – пацвердзіў я гаспадараву здагадку. – Таксама з-над Нёмна.

– Адкуль жа?

– Здалёку, наўрад ці чулі..

– А мо й не, хоць я то ўвесь Нёман, як свае кішэні знаю, плытнікам хадзіў.

– Мой бацька таксама плытнік.

– Ого? Смяешся? А хто такі?

– Андрыян, чулі?

– Андрыян? А-ёчкі! Дык чаго ж вы тут, – развёў рукамі гаспадар. – Мы ж з Андрыянам, бывала, па ўсім Нёмне, дзе толькі ні страчаліся – і Руда, і Гродзен, і Зяльвяны – усё роўна, як браты, бывала. Колькі адной гарэлкі перапілі!.. Дай жа хоць паглядзецц на цябе. І праўда пахожы, толькі ж чаму ты высмаглы нейкі, як повязка, аж гнуцца стаў. Змарнелы, браце, усё роўна як без хлеба гадаваўся. Няўежны, мусіць, нарадзіўся, бо ў Андрыяна ж хлеба — а-ёй, каб чаго. Ну, гавары, як там у вас?.. Што там бацька? На што ж ён цябе выправіў, га?

– Спалілі бацьку, будуецца.

– От, бачыш, спалілі. Вайною спалілі?

– У пачатку вайны.

– От, бачыш, хай на іх шэрсць гарыць. А ўсё-такі, як то ён цябе пусціў у гэтую бяду? Не пахожа на Андрыяна.

Ёсць малодшы. Некаму ж трэба ісці ў бяду...

– Ну то хай ідзе той, каму дома вуглы цесныя ці каго няведама адкуль вайна прыгнала...

Тады яшчэ, у пачатку партызанскага руху, такія погляды былі па вёсках пашыраны – у партызаны ідзе той, каго бяда прыперла, а не па сваёй добрай волі. Я не стаў дзядзьку ні пярэчыць, ні тлумачыць. Зрэшты, у маім выпадку было ўсяго – добрай і благой волі. Ён, відаць, скеміў, што выйшаў за мяжу адкрытасці, таму перамяніў тэму.

– Баба, а баба, дзе ты там? Хадзі сюды, паглядзі, якое дзіва тут. Унь, гэта ж, не дасі веры, Андрыянаў сын. Каўбас нясі, яечню пячы.

Пад'елі мы там з Колькам Кузняцовым па-каралеўску. Вестка пра Андрыянавага сына хутка абляцела вёску. У хату сталі сходзіцца людзі, знаёмыя з бацькам плытнікі. Яны прынеслі нам з Колькам і мякенькіх анучак, па пары кужэльнай бялізны, а харчу насоўвалі – на тыдзень хапіла бы, каб дваім толькі есці ўсё тое.

– Дык што та твой папаша за гусь такі? – дапытваўся Колька, калі мы ўжо ехалі на павозцы ў атрад. – Рэтман, рэтман, кажаш. Як жа гэта ў перакладзе на савецкі язык? Выходзіць, дзесятнік?

– Так, дзесятнік.

– І такі вядомы? Скончыцца вайна, пазнаёміш.

– Абавязкова.

І вось, усё ж такі, прыйшла наша бяда. Я захварэў. Хвароба звалілася нечакана. Пасля чарговай аперацыі па ахове разведкі ўдалося паесці і нармальна адаспацца. Здаецца, чаго больш трэба?

Але мяне разабрала, ды так, што ўсё гарэла ўва мне, а наваколле расплывалася ў вачах. Адвёў мяне Колька ў санчасць і аддаў пад апеку Веры Васілеўскай. Баяўся, каб не тыф, але больш шкадаваў, што праз дзень новае заданне, а яму давядзецца шукаць замену – другога нумара.

За два дні мне “збілі” тэмпературу, і пачаўся перыяд нейкай тупой слабасці. Нашы дзяўчаты клапацілі даглядалі мяне, і аспірын давалі па гадзінах, і тэмпературу мералі, а Тоня, якая была пры групе разведкі, прыносіла і катлеціну са штабнога стала, і Федзю свайму наказвала: “Дабудзь смятаны, хоць слоічак!” Гэтыя іх клопаты і цешылі мяне, і даймалі. Цяпер я ўпэўніўся, як да месца была б тут, у санчасці, Зіна, якімі прадбачлівымі былі яе словы: “Я буду вам добрай медсястрой...” Словы гэтыя гучалі машынальна і неадступна ў маіх вушах, гучалі то з дакорам, то з надзеяй і нейкім прарочым звеставаннем. Мне хацелася як можна хутчэй акрыяць, стаць на ногі і вярнуцца да хлопцаў, да Колькі Кузняцова, да нашага кулямёта.

Іншы раз думалася пра Зіну весялей: я ўяўляў, што яе, патрымаўшы ў гестапа і дайшоўшы віны, следчыя адправілі ў канцлагер. А пра канцлагеры я ведаў, што там ёсць санітарная служба. Калі так, дык прафесія медсястры, якую Зіна хоць і была разлюбіла, павінна даць ёй выратаванне. Будзе Зіна несці дапамогу і пацеху многім сябрам па няшчасці, а ўрэшце палюбіць нанова медыцыну другою, больш разважліваю любоўю. Пасля вайны сустрэнемся і будзем раскаваць пра свае прыгоды.

З гэтых хісткіх рэфлексій, што зыбалі мяне між адчаем і надзеяй, вывела страшная вестка, якую прынёс ў санчасць Федзя Каваленка:

– Пабілі нашу разведку!.. Забілі камандзіра, Кольку-казака, і яшчэ пецярых хлопцаў. Засцігнулі ў вёсцы, наляцелі на аўтамашынах. Падвёў кулямётчык, не даў чаргі па калоне, не прытрымаў. Нават кулямёт кінуў...

У атрадзе ўсё гуло і шумела, як у вулі. Кольку Кузняцова дапытвалі ў штабе і ўзялі пад арышт. Пасля быў дадзен загад выстраіцца. Усім выстраіцца, а нестрайвым прысутнічаць, прывесці на месца пастраення хворых і параненых. Такогога загаду яшчэ не было ніколі.

Нейкія два хлопцы, прызначаныя да санчасці, узялі мяне пад рукі і павялі на левы фланг, дзе стаялі і сядзелі, хто як мог, параненыя, хворыя, кухары, абознікі. Штаб стаяў у поўным зборы на правым флангу. Камандзір Клімаў, падцягнуты і суровы, выйшаў з групы штаба, падышоў да сярэдзіны шарэнгі і загадаў:

– Канвайры, вывесці арыштаванага Кузняцова!

Двое канвойных з каменданцкага ўзвода вывелі Кольку. Яго цяжка было пазнаць: без афіцэрскага пояса і пілоткі ён выглядаў нейкім цывільным чалавекам, што выпадкова прыблудзіўся да партызан. Вочы апушчаны ў зямлю, хада няпэўная, пастава разгубленага чалавека.

– Канвайры! Заняць месца ў страю! — нейкім не сваім высокім голасам загадаў камандзір. Перад строем засталася іх дваіх: камандзір і арыштаваны, толькі камандзір – бліжэй да шарэнгі. Ён дастаў з кішэні аркуш паперы і скамандаваў:

– Отряд! Смирно! Слушайте приказ по отряду!

Зачытаў камандзір смяротны прысуд Кузняцову за трусасць і страту кулямёта, у выніку чаго загінулі Колька-казак і пяць разведчыкаў.

– Приговоренный Кузнецов, вам понятно?

– Понятно, товарищ командир.

– Последнее слово. Будете?

– Товарищ командир, товарищи партизаны! Я заслуживаю смертной казни, но прошу, дайте мне смертное задание. Пошлите в гарнизон. Пошлите на железку. Пусть меня там убьют, пусть погибну от рук врагов. Дайте смыть позор кровью. Я не предатель. Пулемёт заело. Пулемёт я спрятал. За эту ночь принесу. Даю слово.

– Хватит! – перабіў Кольку камандзір. – Раньше об этом надо было думать. Кругом!

Колька, як належала кадравому вайскоўцу, машынальна павярнуўся спіною да строя і камандзіра. Камандзір рыўком выхапіў з расшпіленай кабуры пісталет і стрэліў яму ў патыліцу. Густыя, доўгія русыя Колькавы валасы ад стрэлу, як ад ветру, узняліся ўгору і хлынулі на лоб, на вочы, на твар. Ён сам пачаў паволі хіліцца наперад і даў нырца ў мяккі злёны мох.

Клімаў сунуў пісталет у кабуру і павярнуўся да строя. Твар яго быў белы, як палатно, зубы зацяты, рыжыя валасы тапырыліся на вісках з-пад пілоткі, на носе густа выступалі вяснушкі.

– Запомните это! Запомните! Все как один запомните! – Не гаварыў, а крычаў камандзір з болем і гневамі, гатовы зрабіць няведама што. Ён быў страшны і варты жалю. Чалавек, які пераступіў мяжу чалавечага, бо ўжо не належаў сабе, а ўсім сваім людзям і жахліваму абавязку, які на яго ўсклалі. Апошнія слова каманды: “Разойдись!” Клімаў не прамовіў, а неяк выдыхнуў. Грозна і непрытомна.

Я замёр і здранцвеў, учапіўся за грубую кару на камлі сасны. Усё ўнутры распалілася і недзе адышла мая хворая млявасць. Распіхнуўшы дзяжурных з санчасці, я памкнуўся да Кузняцова. Мне не хацелася верыць, што ён забіты, думалася, можа, гэта грозная містэрыя, падобная на тую, якую разыграў з намі ў Сіняўскай Слабадзе лейтэнант Клім, беручы ў партызаны. Я паспеў зрабіць некалькі крокаў, але наперарэз выскачылі канваіры: – Назад! Расходись!

Мае суправаджаючыя пацягнулі мяне назад у будан санчасці.

Як толькі я пачаў хадзіць, дык узяўся распытваць у хлопцаў, чаму гэта магло здарыцца такое з Колькам. Як там было ў сапраўднасці. Гаварылі партызаны, што вёска, дзе выконвалі заданне, стаяла ў лесе, а дарога, па якой ускочылі карнікі, ішла з лесу, але перад вёскай рабіла яшчэ крутую паваротку. Відаць, не пачуў Колька гулу матораў, гул чуўся недзе збоку, ад выхаду дарогі, таму калона машын выскачыла нечакана і немцы проста з бартавых грузавікоў адкрылі агонь па вёсцы, па разведчыцкіх конях і па разведчыках, якія адыходзілі аселіцамі. Там, недзе на аселіцах, на плоце, скасіла кулямётная чарга Кольку-казака.

Машыны праскочылі міма кулямёта, які стаяў у бульбе перад крайняю хатай, праскочылі, ведучы агонь. Магчыма, і асечка выйшла ці патрон заела. Усё магло быць... Факт, што празываў, не паспеў аглядзецца кулямётчык, як немцы выбілі партызан. Пэўне, разгубіўся, калі схаваў кулямёт у бульбе, ды стаў уцякаць, як цывільны чалавек – схітраваць хацеў. Адным словам, справа – табак!

Кузняцову як бы спачувалі, але не маглі апраўдаць, бо ў кожнага, хто хацеў сказаць нешта ў апраўданне яго, уставаў перад вачыма любімец атрада Колька-казак. Цень яго не хацеў дароўваць. Наступнаю ноччу нашы паспрабавалі забраць трупы разведчыкаў, але каля вёскі аказалася моцная засада. Не ведаю, ці знайшлі, ці забралі нашы схаваны ў бульбе танкавы кулямёт. Памятаю толькі, што з такім заданнем пасылалі людзей. Пасля смерці Колькі Кузняцова кулямёт перастаў мяне цікавіць, у маім успрыманні ён стаў нейкім фатальным фетышам, сімвал няўдачы, бяды і ганьбы.

Я цвёрда вырашыў запісацца на курс мінёраў і перайсці ў дыверсійную групу. Калі мне ўдасца пусціць пад адхон хоць адзін цягнік – гэта ўжо будзе сапраўдная помста за смерць нашых людзей у Ціхове, і за пакуты Зіны, Лёвы, Валодзі недзе ў гестапа, і за разбіты наш партызанскі шпіталь, і за бяду майго першага партызанскага таварыша Колькі Кузняцова, перад памяццю якога ў маёй душы прысуседзілася яшчэ адно адчуванне міжвольнай віны. Няхай жа бы мне хварэць раней ці потым... Усё ж такі мы былі б удвух... А гэта не то, што аднаму. Мяне не было ў трагічны для Колькі час, хоць і не па сваёй віне, але ўсё ж, усё ж такі...

Пасля смерці Кузняцова ўва мне сама сабою адбылася пераацэнка жыцця: усе ранейшыя мае справы ў атрадзе – ісці маршам, адрывацца ад праціўніка, ахоўваць разведку, стаяць на заставе, быць у дзоры, весці агонь па групе карнікаў — усё гэта пачало выдавацца мне нейкаю марнаю валтузнёю, у якой можна праявіць смеласць, а можна загінуць за так сабе, нават не ўразумеўшы, як і чаму. Мне хацелася забіць свайго ворага, чья смерць будзе сапраўднай адплатай за пакуты і смерць сяброў, супакаеннем маёй душы.

* * *

Хоць партызанскі рух у Налібоцкай пушчы меў невялікую гісторыю, але ўжо выраслі ў ім свае аўтарытэты. Першым сярод іх быў маёр Барадач. Ён і выглядам вылучаўся сярод партызанскіх камандзіраў: насіў вайсковую камсастаўскую форму, да якой неяк зусім не пасавала шырокая, як лапата, чорная барада. Наўздзіў гэтая дзядоўская барада не старыла маёра. Ён быў моцна збіты, каржакаваты, перапоўнены сілай і стрыманай энергіяй мужчына. Хадзіў маёр на вайсковы лад цвёрда, але і лёгка, адчувалася, што пры яго сіле і больш мажняя, нават распаўнелая фігура не была б яму зацяжкай. Усё ў ім было дабротным, створаным з запасам трываласці. Узброены быў маёр “маўзерам”, дзесяцізардным пісталетам, і аўтаматам найноўшай маркі “ППШ!” з ражковымі дыскамі. На галаве ў маёра была зялёная фуражка ні то вайсковая, ні то цывільная – “руководзячая”.

У Налібоцкай пушчы маёр Барадач быў увасабленнем вайсковага і палітычнага аўтарытэту. Партызаны лічылі яго паўнамоцнікам савецкай улады і Радзімы наогул. Усе камандзіры добраахвотна падпарадкоўваліся яму. З дэсантнаю групай Барадача кожны атрад і кожная група трымалі сувязь, дакладвалі пра баявыя дзеянні і, памажлівасці, пра змены дыслакацыі. З ім узгаднялі маршруты перамяшчэнняў і важнейшыя аперацыі, асабліва тыя, што праводзіліся аб’яднанымі сіламі некалькі атрадаў. Адным словам, на плячах маёра ляжала каардынацыя і санкцыянаванне ўсіх важнейшых дзеянняў, а таксама інфармаванне Вялікай зямлі па рацыі аб праблемах баявой і палітычнай дзейнасці партызан Налібоцкай пушчы.

Называлі яго начальнікам пушчы, што азначала права на агульнае кіраўніцтва партызанамі, якія знаходзяцца і дзейнічаюць на яе тэрыторыі. У атрадах сустракаліся камандзіры і больш высокага звання, чым маёр, але яны прайшлі праз акружэнне або палон, мелі, як правіла, за сабою зіму, перажытую інкогніта, і гэта па тагачасных паняццях азначала прыкры цень, дакладней – падмочанасць рэпутацыі, якую належала ачысціць баявымі справамі. Маёр Барадач быў чыстым дэсантнікам, ён не меў занесенага ў анкеце прыкрага факту: “быў у акупацыі”, або “быў у палоне”. Дэсантная група маёра Барадача спецыялізавалася на дыверсіях. І, натуральна, ён аказаўся тым чалавекам, які меў найбольш агульных інтарэсаў з партызанскімі атрадамі. Спецыялізацыя яго групы штурхала маёра на збліжэнне з камандаваннем атрадаў і радавым саставам.

Гаварылі ў нас тады, што на тэрыторыі пушчы размяшчаюцца і дэсантныя групы з больш спецыфічным ухілам, чым група Барадача. Яны не мелі такой патрэбы звязвацца з намі, таму, відаць, мы іх практычна і не сустракалі, хіба што выпадкова. А Барадач часам быў зацікаўлены ў сувязі, сам ішоў у партызанскую гушчу. Як вопытны арганізатар, чалавек ініцыятыўны і прадбачлівы, маёр вырашыў абвучыць дыверсійна-мінёрскай справе партызан розных атрадаў і зрабіць гэтую найбольш рэзультатыўную форму барацьбы даступнай усім, масавай. Маёр аб'явіў па атрадах набор добраахвотнікаў на курсы мінёраў.

Я, не задумоўваючыся, запісаўся.

Атрад наш стаяў тады далёка ад лагера маёра Барадача. Лёс, усміхнуўшыся, паслаў нам невялікі перадых, больш тыдня мы ўтрымліваліся на адным месцы, жылі не заўважаныя праціўнікам, залізвалі раны, залечвалі хваробы ды галадалі.

Заняткі на курсах пачыналіся рана і цягнуліся да абедзеннай пары. Увесь лагер дэсантнікаў складаўся з адной зямлянкі і вялікага стала, збітага з негабляваных дошчак і абкружанага дашчанымі лавамі. Курсанты, а было нас чалавек з дзесяць, садзіліся вакол стала, пакідаючы свабодным адзін канец для маёра. Той прыносіў з зямлянкі чамадан мінёрскіх прыпасаў, вітаўся з намі, адкрываў яго і пачынаў выкладваць усё патрэбнае. Гаварыў ён спаважна, акуратна расстаўляючы словы, і адразу падмацоўваў расказ паказам, паказваў усё: толавыя шашкі, запалы, бікфордавыя і селітравыя шнуры, батарэйкі, а потым складваў з гэтага добра міны і патрабаваў ад кожнага з нас прарабіць тое ж – падрыхтаваць міну да выбуху, у якой толькі запал быў не сапраўдны, а ўсё астатняе баявое. Часта аперацыю па зараджэнню міны даводзілася паўтараць па некалькі разоў, даходзячы ажно да поўнага аўтаматызму. Маёр быў спакойны, але педантычна-прыдзірлівы. Калі заўважаў у каго-небудзь спад стараннасці і пільнасці пры выкананні трэніровачных практыкаванняў, адразу спыняў курсанта. На яго гладкім, яшчэ не ўзараным маршчынамі ілбе паяўлялася глыбокая баразна:

– Мінёр памыляецца толькі адзін раз! Вы зразумелі? Перарабіце яшчэ раз усё спачатку.

Выглядала гэта лішне педантычна, бо ў распараджэнні мінёра было ўсяго два віды мін: націсковыя і электрычнага дзеяння, засвоіць прыёмы абыходжання з імі было проста. Націсковая міна нагадвала па прынцыпу дзеяння ручную гранату – “лімонку”, толькі ўзрывацель прыводзіўся ў дзеянне не рукой, а чыгуначнай рэйкай. Аказваецца, калі на рэйку наязджае паравоз, дык пад яго націскам стальная рэйка ўгінаецца і то досыць моцна – на сантыметр ці больш. Вось мінёрам патрэбна было так падмасціць узрывацель знізу рэйкі, каб ён упёрся ўдарным механізмам у спод, а тады належала ціхенька выцягнуць чакі забеспячальніка, праверыць маскіроўку міны і адыходзіць.

Міна электрычная мела яшчэ прасцейшы механізм дзеяння. Два правадкі ад батарэйкі былі ўстаўлены ў дэтанатар, а другія канцы іх ізаляваны, ланцуг быў разамкнуты. Міну ставілі таксама пад рэйку, але ўжо не трэба было

клапаціцца аб тым, каб падганяць механізм узрывацеля пад самы спод, яго проста засыпалі шчэбнем, а на паверхню выводзілі канцы правадкоў. Гэтымі ізаляванымі канцамі абвязвалі рэйку. Пад націскам сталёных колаў паравоза ізаляцыя правадкоў расплюшчвалася, адбывалася замыканне і выбух.

У мяне мінёрскія практыкаванні ішлі гладка: запалы, шнуры, правадкі, батарэйкі – усё прымацоўвалася, устаўлялася з першага разу, як трэба.

З удзячнасцю прыгадваў я майстэрні гімназічнага прафесара Крука, дзе спазнаў смак, як тады гаварылася, “майстравання”. Прафесар Крук быў самым блізкім чалавекам сярод педагогаў гімназіі. Ён паходзіў з Падкарпацця, закончыў факультэт прыкладнога мастацтва Польскай акадэміі мастацтваў і веў рысаванне і ручныя работы ў юнакоў. Крук па-беларуску — груган. Знешнасцю прафесар нечым нагадваў гэтую птаху: быў чарнявы з птушыным сухашчавым тварам і вострым прыгнутым носам. Абрыв твару ў яго быў авальны, таму не кідалася ў вочы нічога драпежнага. Чорныя маленькія вусікі рабілі яго зусім свойскім, прыстойным панам. Апранаўся прафесар модна: насіў шырокія “плюмпы” ў клетку, светлы спартыўнага пакрою пінжачок, модныя пярэстыя панчохі і чорныя “батаўскія”, на тоўстым “сале” чаравікі, а яшчэ былі ў яго ўтульныя асеннія пальтоны з шатландскага бобрыка. Курьў прафесар толькі дарагія папярсы – “Płaskie”, па якія, часам, у парадку даверу, пасылаў мяне ў магазін, наказваючы сказаць гаспадару, што пасланец пана Крука, бо гімназістам забаранялася купляць курыва і выпіўку.

Гаварылі, што прафесар жанаты з простаю “гуралькай”, дзяўчынай з падкарпацкай вёскі, таму не ўдзельнічае ў таварыскіх зборнях, што наладжваюцца выкладчыкамі, не хоча рабіць сваёй сяброўкі жыцця аб'ектам зласлівасці “выкшталцонных” панюсяў. А яны завіхаліся каля прафесара Крука, я гэта бачыў сваімі вачыма перад кожным святам, калі мы, яго лепшыя вучні, дапускаліся дапамагаць упрыгожваць залу. Маральная ўстойлівасць прафесара аказвалася вышэй прываблівай сілы гімназічных красунь-перастаркаў, якіх у складзе педагагічнага калектыву было багата, і не адна з іх умела какетнічаць на еўрапейскім узроўні, бо летнія канікулы праводзілі яны часта на цёпрых марскіх пляжах Францыі, Італіі і іншых міжземнаморскіх краін. Прафесар Крук меў на ўзбраенні непрабіўны шчыт карэктнай вытрыманасці і далікатнай іроніі. Я ніколі не бачыў, каб ён злаваўся, але ўсміхаўся з-пад чорных вусікаў шматзначна. Толькі раз бачыў яго ў стане крайняй эмацыянальнай узбуджанасці – гэта было, калі я счапіўся з сынам ваяводы.

Наваградскі ваявода вырашыў даць сыну працоўнае выхаванне, і, хоць той яшчэ толькі вучыўся недзе ў шостым класе пачатковай школы, прафесар Крук атрымаў заданне навучаць ваяводзіча індывідуальна, па гімназіскай праграме. Укормленага таўсцючка прывозілі на бацькавым лімузіне, шафёр чакаў каля майстэрні, дакуль той, пацеючы і фыркаючы, габляваў дошчачку для нейкай палічкі, якою яму належала адчытацца перад бацькам і прафесарам. Ваяводзіч, як на бяду, аказаўся зусім бязрукім, псаваў матэрыял і ўпадаў у злосць. Прафесар бракаваў усё зробленае і застаўляў перарабляць нанова. І вось аднойчы, калі я праходзіў міма яго верстака, той незнарок, а можа і знарокава,

спіхнуў на падлогу стальную лінейку. Спачатку меркаваўся падняць сам, а потым заступіў мне дарогу і вызверыўся: “Podnieś, chamie!»

Мяне як варам, абдало:

— Ах ты, гаўнюк! Сколькі вас на фунт лезе?..

Я схапіў таўсцюка за грудкі і аблажыў на вярстак. Не паспеў яшчэ сунуць крыўдзіцелю сойку ў бок, як прафесар наляцеў на нас, адарваў мяне ад ваяводзіча, згроб у ахапку і вынес са стаярні ў майстэрню па металу. Запёршы дзверы на ключ, ён грозна і пагардліва глянуў на мяне і выдыхнуў:

– Wołodziu, poso ci to gówno? Zostaw go!

Прафесар выйшаў другімі дзвярыма, якія таксама зачыніў, каб я не мог выйсці, каб астываў, а сам вярнуўся ў стаярню ўмалёгваць патурбаванага панічыка.

Ва мне балела і крычала неадпомшчаная абраза, бяссільны гнеў ажно туманіў усё у вачах. Я машынальна схапіў малаток і пачаў лупіць ім па кавадле, нібыта не ваяводзіч, а гэтая стальная глыба вывела мяне з сябе.

Выпадак гэты зблізіў мяне з прафесарам Крукам, я стаў у яго яшчэ больш даверанай асобай. Ён даў мне запасны ключ ад майстэрняў, каб я мог у любую вольную хвіліну зайсці і памайстраваць. Мы рабілі з ім напару прыгожыя цацкі – розныя рамачкі, палічкі, шкатулкі, упрыгожаныя кухонныя прылады і шмат чаго іншага. Прафесар меў дэкарацыйна-мастацкі талент і грунтоўную эстэтычную адукацыю. У мастацтве цаніў імпрэсіянізм і розныя дэкаратывісцкія плыні. Яго кумірам быў мастак Шукальскі, які жыў недзе ў Паўднёвай Амерыцы і выступаў з праграмай утварэння панславянскага мастацтва, нават прыдумаў эмблему сінтэзаванай новаславянскай культуры – спалучэнне арла з сякерай, а назваў гэта таксама неалагізмам „Toroorzel” (ад тапор і арал). Крук прыносіў мне кніжкі і альбомы, нумары квартальніка “Sztuka” (мастацтва), дзе я пазнаёміўся з творамі дэкаратывістаў розных школ і групавак, навучыўся адчуваць пластыку аб’ёмаў і чарадзейную сілу колераў, якая прымушала нямец у здзіўленні, заміраць, расчульвацца да слёз.

У майстэрні па металу я не любіў працаваць. Зрабіў тут усяго некалькі дробных прадметаў і дэтэктарны радыёпрыёмнік. Думаў парадаваць бацьку, але нажыў толькі прыкрасць: прыёмнік трэба было рэгістраваць ды плаціць за рэгістрацыю і права на ўстаноўку, больш за дзесяць золтых. Бацька прызнаў, што гэта пустое марнатраўства. Я ўсё ж настаяў на сваім і праз год убачыў, што ён палюбіў радыё, праседжваў з навушнікамі на галаве часам цэлы вечар, нават на пасядзенькі не цягнула.

Хто мог падумаць, што выпрацаваны там, у майстэрнях прафесара Крука спрыт, спатрэбіцца мне ажно вунь дзе – у мінёрскай справе. Маёр Барадач вучыў нас не толькі збіраць міну, мініраваць і разрадзваць міну, але знаёміў з прыёмам і пранікання на чыгуначнае палатно, абясшкоджвання патрулёў праціўніка, вучыў тактыцы аховы мінёра і яго дублёра астатнімі членамі дыверсійнай групы ў часе акцыі.

І гэтыя правілы адпрацоўваліся намі грунтоўна ажно, да паяўлення цвёрдых звычак. Авалодваючы навыкамі дыверсійнай барацьбы, з жалем думаў сабе, што былі ж недзе, аказваецца, баявыя статуты ці хоць інструкцыі для

партизан. Як жа! Шкада, што не трапілі яны нам у пачатку акупацыі, колькі ўжо да гэтага часу можна было б нашкодзіць акупантам класічнаю зброяй слабейшых.

Заняткі на курсах мінёраў, зразумела, не вызвалілі мяне ад начной варты і патруліравання, толькі на заставы мяне не назначалі, бо яны размяшчаліся зводдаль ад лагера.

І вось аднойчы, вярнуўшыся з абходу ў размяшчэнне атрада, мы, зменныя патрулі, агорнутыя адной думкай, чаго б раніцай пасёрбаць або пажавець, убачылі ў цэнтры лагера нейкі незвычайны рух. На паляначку высыпаў ледзь не ўвесь атрад. Далучыўшыся да гурту, я пачуў навіну: “Нашы хлопцы на заставе зацапалі іхніх лазутчыкаў, чалавек пяць ці шэсць. Дапытваюць”.

Фактычна іх ужо дапыталі ў штабе, а пасярод лагера рыхтаваўся, так сказаць, усенародны працяг допыту. Партизанская маса мела права пагаварыць з фашысцкімі паслугачамі мовай народнай маралі і сумлення: “Раскажыце, гады, як гэта вы дажылі да такога свалачнога жыцця, што на нашай мове гаворыце, а немцу, фашысту службыць прадаліся? Чаго вам тут трэба, прыблуды? Адкуль вы ўзяліся і хто вам даў права нішчыць нашы вёскі, забіваць людзей? Як смелі апрацаваць за тутэйшых сялян?!”

Праціснуўшыся паміж спінамі, я ўбачыў распластаную, голую да пояса і босую постаць, якая корчылася на нейкай дошцы ці на дзеравянцы са звязанымі ззаду рукамі. Некалькі партизан з-за вуха лупілі шампаламі па спіне, і адна з партизанак, лупцючы, усё выкрывала не сваім голасам: “Прызнавайся, сволач! Гавары! Гавары! Прызнавайся! Гавары, як стаў здраднікам! Хто твой бацька, гад, гавары, туды тваю маць!..”

І той гаварыў механічна, як на споведзі. Хацеў выгаварыць сабе перапынак у шомпальнай апрацоўцы, а мо і жыццё.

Цела ў дапытваемага было загарэлым, толькі спіна ператварылася ўжо ад шомпалаў у біфштэкс. З-пад стальных шампалоў выляталі пырскі крыві і ашмёткі адбітай скуры.

Лазутчыкі аказаліся ў большасці атожылкамі белагвардзейскай навалачы, якая схлынула ў гады грамадзянскай вайны ў Прыбалтыку і Польшчу. Рашылі ўзяць рэванш на чырвоных за ганьбу бацькоў. Усе яны свабодна гаварылі па-руску, асобныя ведалі яшчэ беларускую і ўкраінскую мовы, былі пераапраануты за мясцовых сялян і з косамі ды граблямі ішлі ў лес нібыта сена касіць. Партизаны з нашай заставы спачатку паверылі ім і прапусцілі б у лес далей, але ж курцы пакутавалі тады ад нястачы тытуню, апрыкрыла ім курыць мох ды лісце, і ўжо на адыходак нехта з байцоў папытаў у “сялян”, мо ёсцака закурыць. Хтосьці ахвотна дастаў з кішэні і не абы што – “гродзенскую махорку”, якой у продажы ад пачатку вайны нідзе не было відаць. Праўда, і гэта яшчэ ім сышло за так: мала, што мужычкі не па-сялянску выстаўлялі цэлую пачку – бяры шчопцы сам, колькі возьмеш. А селянін жа, калі стане цябе частаваць, дык сам дастане з капшука шчопці самасаду ды яшчэ доўга будзе абтрасаць, каб не дай Бог, хоць адна парушынка не ўпала дарэмна, пакуль ён данясе да твае, падрыхтаванае на цыгарку паперчыны. Тут жа – нейкія проста дурныя сяляне: высоўвалі – бярыце самі, ды яшчэ і заахвочвалі: бярыце больш. А на развітанне

дык наогул рашылі пакінуць партызанам увесь той дэсантны пачак махоркі. Гэтага аказалася зашмат, нават на тую даверлівасць, што мы звычайна адчувалі да насельніцтва.

Вобыск паказаў, што “сяляне” маюць пад шарачковымі порткамі і палатнянымі кашулямі нямецкую вайсковую бялізну – майкі, трусы і загарэлыя, як у спартсменаў, целы.

Відовішча на паляне было несамавітае, страхотлівае, як бы адбывалася за мяжой рэальнасці. Тыя, што дапытвалі злоўленых лазутчыкаў, ужо не мелі ні мэты, ні патрэбы, ні рэальнай карысці ад іх паказанняў, бо тыя, каго дапытвалі, ужо ўсё сказалі, што мелі сказаць, там, у штабе, на звычайным допыце, спадзеючыся выкупіць свае скуры ці галовы. Са страху яны забыліся, што мы за ніякую цану не маглі браць іх галоўкаў на захаванне, паколькі не былі поўнымі ўладальнікамі галоўкаў уласных. Адпускаць жа злоўленых назад у карны атрад было б з нашага боку ідыятызмам. Практыка партызанскай вайны на тым этапе не дапускала палону, наш праціўнік не браў партызан у палон, часам толькі пакідаў перабежчыка для рэкламы, дый то пры ўмове, што той згаджаўся забіваць сваіх, становіўся катам на паслугах, злачынствамі даводзіў сваю адданасць. Мы маглі б у той час прыняць у атрад хіба толькі свайго падпольшчыка, засланага раней у варожы стан са спецзаданнем і ў сілу абставін трапіўшага назад да нас, а нават самадзейныя перабежчыкі ў той час нам былі больш небяспечнымі, чым прыдатнымі, зрэшты іх нельга было чакаць, паколькі ў наш поспех летам 1942 года там, у варожым стане, не верылі, а перабягаць да нас, у стан асуджаных на пагібель, хто згодзіцца? Адным словам, у партызан на тым пачатковым этапе змагання не было нават прэцэдэнтаў і тактычнай нацэленасці на перабежчыкаў, а пра ўключэнне ў атрад злоўленых на гарачым учынку лазутчыкаў і мовы не магло быць. Яны ж знішчылі нават сем'і тых, каго падазравалі ў сувязях з партызанамі. Папалілі хутары, леснічоўкі.

І вось са штабнога будана выйшаў камандзір атрада Клімаў, ён скіраваўся да месца допыту. Твар камандзіра быў зацята суровы, крок рашучы. З-за пляча ў яго тырчала неадступная вінтоўка з прымкнутым да ствала штыком. Ён прытрымліваў зброю праваю рукой за шыйку прыклада.

Партызаны, што прысутнічалі на публічным допыце, расступіліся, даючы дарогу камандзіру. Той ніяк не рэагаваў на гэтую адзнаку павагі, ішоў, не заўважаючы людзей, загляджаны ў нейкую сваю больш далёкую мэту. Клімаў спыніўся перад дапытваемым галоўным лазутчыкам, прыслухаўся хвіліну да сітуацыі і махнуў рукою:

– Хопіць, ужо ўсё вядома, – сказаў абыякава з адценкам грэблівай пагарды да ворага. А потым, калі змоўклі і адступіліся жанчыны, ён загадным тонам крыкнуў ляжачаму лазутчыку:

– Загадваю ўстаць!

Той хуценька і вінавата падхапіўся на босыя ногі і стаў на “зважай”, трымаючы ў руках расшпілення з павырыванымі гаплікамі нагавіцы. Відаць пачуў, як садзяе пасечаная шампаламі паясніца, бо пачаў адводзіць жорсткую апавязку ад спіны, рукі яго дрыжэлі ў локцях, нібы гэта былі каменныя, а не шарачковыя, сялянскія закарэлыя порткі.

– Уперад, шагам марш! – загадаў камандзір, і лазутчык, стараючыся ступаць чотка, па-вайсковаму, пасунуў бязгучна па моху наўпрасткі, кіруючыся да кудзеркі густога старога ельніку. Камандзір ішоў следам, адстаючы крокаў на чатыры. Губы ў яго сцяліся, ён ступаў за ворагам, як цень помсты, выцягваючыся і скарочваючыся. Так ён адвёў лазутчыка ад цэнтра паляны і даў каманду:

– Стой!

Той паслужліва спыніўся, Клімаў зрабіў два рашучыя крокі, зняў з раменя вінтоўку, падкінуў яе ў паветры, узняў над галавой, замахнуўся і з усёй сілы садануў штыком пад левую лапатку лазутчыку.

Я апынуўся ў гэты час у групе партызан амаль наўзбоч камандзіра і выразна бачыў, як штык пранізаў лазутчыка набылёт, а кончык яго вытыркаўся пальцаў на чатыры з грудзей.

Усе, сцяўшы дыханне, чакалі, што прабіты ўпадзе, але здарылася нечаканае: ён здрыгануўся, напружыўся і сарваўся са штыка. Што было моцы ў нагах, ён пачаў бегчы да густога ельніку. За ім пачалі страляць іншыя партызаны. Клімаў не разгубіўся, крыкнуў: “Агонь!”, выстраліў па ўцекачу. За ім пачалі страляць іншыя партызаны, хто з чаго, а лазутчык шмыгаў у гушчар, як забраніраваны, і, калі ўпаў метраў за трыста ад нас, між купін на балаціне, ужо не верылася, што ён забіты. Некалькі партызан кінуліся наўздагон са зброяй нападатове і знайшлі жывучага лазутчыка мёртвым. Астатніх расстралялі – колькі стрэлаў больш, колькі менш – усё роўна ўжо нашу стаянку выкрылі, недзе засекалі, чакай мінамётнага агню, так ці гэтак давядзецца мяняць лагер.

Ідучы ў той дзень на заняткі ў мінёрскую групу, я не мог абтрэсціся ад нейкай згрызоты. Мне здавалася, што ў часе самадзейнага допыту лазутчыкаў мы дапусцілі непатрэбны выбух некантраляваных эмоцый, які прыніжаў нас саміх. Лазутчыкі ж ведалі, на што ідуць, таму знішчаць іх патрэбна было адразу і без цырымоній.

Дзіўным паказалася тое, што пакаранне лазутчыкаў ні ў мяне, ні ў каго з нашых хлопцаў-камсамольцаў не спалучалася ў лагічны ланцуг з налётам карнікаў на Ціхова і Сіняўскую Слабаду. Знішчэнне гэтай групы мы не ўспрымалі як адплату. Мабыць, збіла нас з тропу вусная гамонка, якая ахрысціла тых карнікаў то літоўцамі, то латышамі, а лазутчыкі аказаліся славянамі. Неяк не дайшло да нас, што і антыкамуністы могуць утвараць міжнацыянальныя разбойныя зграі, што тут дзейнічала якраз тая самая зброд-дружына.

* * *

У той дзень былі якраз заключныя заняткі мінёраў. Маёр Барадач праверыў нашы веды і навыкі, застаўся задаволены, пажадаў нам удачы ў небяспечнай і цяжкой справе, паціснуў кожнаму на развітанне руку.

Праз пару дзён, ужо на новым месцы дыслакацыі атрада, я атрымаў міну электрычнага дзеяння і зарад – пяць кілаграмаў толу ў прэсаваных шашках з запасаў дэсаннікаў. Мяне ўключылі ў склад спецыяльнай дыверсійнай групы,

якую ўтварыла камандаванне Чапаеўскага атрада выключна з мясцовых хлопцаў-беларусаў. Камандаваць групай было даручана Андрэю Сяятэвічу, старшыні Ператоцкага сельсавета, што недалёка ад Стаўбцоў. Там, у зоне паўстанка Вечатарова была запланавана дыверсійная аперацыя на чыгунцы Берлін – Масква. Маім памочнікам пры мініраванні чыгункі быў Іван Качановіч, таксама сельсаветчык з Ператокаў, узростам старэйшы за мяне хлопец пасля польскай арміі. Абодва з Сяятэвічам выконвалі ролю праваднікоў, бо ад Ператокаў да Вечатарова было рукою падаць.

У склад групы найбольш увайшло хлопцаў з Сіняўскай Слабады, акрамя мяне, Косця Балабановіч, Іван Клаўсуць, Васіль Пазняк і Кастусь Смалянка. З Пагарэлкі быў Ваня Мацко і, здаецца, яшчэ хтосьці, ці то Сак, ці Шудзейка, не памятаю. Мы атрымалі дваякае заданне: узарваць эшалон і разведзець зону Стаўбцоўскага, Мірскага і Карэліцкага раёнаў з прыцэлам на тое, ці можна перабазіравацца ўсяму атраду на паўднёва-заходнюю ўскраіну Налібоцкай пушчы і паспяхова дзейнічаць у багатай прадуктамі палявой занямонскай старане.

Калі нас вызвалі ў штаб растлумачваць заданне, хтосьці з хлопцаў запытаў, а ці можна нам узяць у партызаны нашых сяброў-падпольшчыкаў. Запытаў лёгка, для прыліку, бо, здавалася, гэта само сабою разумеецца, што ўзяць яшчэ больш узброеных людзей у партызаны будзе карысна. Ды мы ж мелі на гэты конт ранейшае запэўненне. Усім карцела, каб у акаліцы як мага больш было партызанскіх сем'яў – тады ім будзе бяспечней, ды і самім нам у гурце як-ніяк стане весялей на душы. Адказ уразіў і расчараваў нас: “Ні ў якім разе не браць. Нам самім няма чаго жэрці”.

Аргумент гэты прагучаў для нас даволі цынічна. Спадзяваная радасць сустрэчы з роднымі мясцінамі і блізкімі людзьмі азмрочвалася забаронай, прадыктаванаю не абсалютнаю мэтай змагання, а будзённай задачай лягчэйшага выжывання. У штабе заўважылі, відаць, нашу шакіраванасць, бо хтосьці з камандзіраў, здаецца, сам Клімаў, запэўніў: “Калі ўсё пойдзе ладна, дыслацыруемся ў тую зону ўсім атрадам, а тады прыем усіх падпольшчыкаў, колькі хопіць зброі”.

Падрыў

Падняліся мы на золку. Раніца было ўжо асення, зябкая, лес стаяў маўклівы, як вымерлы – ні птушынага граю, ні звярынага крыку, ні пошчакаў. Ісці належала, канешне, гужам. Каржакаваты здаравіла Андрэй Сяятэвіч заняў месца важака. Ён быў у выгарэлай, засмуголенай, з разводамі ад поту і пылу пілотцы, якой было яўна зацесна на пукатым ілбе з шырока расстаўленымі, як у артылерыйскім перыскопе, зеленаватымі вачыма. Абведзеныя бялесымі вейкамі вочы здаваліся цёмнымі і зіркатымі, як плешкі свежа забітых цвікоў. Абрануты ён быў у вайсковы, паношаны, буры ад прапалін і нашытых на дзіркі латак, бушлат. Палавіна вайсковых гузікаў недзе пагублялася, і на іх месца трапілі цывільныя – рознай формы і масці, але ніводнае месца для гузіка не пуставала. Андрэй быў падпярэзаны шырокім камсастаўскім рамянём з пражкай-звяздою,

цераз плячо была перакінута палявая сумка, а за спіною прыгнаны, таксама парудзелы ад дажджоў і кастроў, рукзак. На рамяні ў Андрэя трымалася, зашчыmlеная чакою, граната-лімонка і чатыры падсумкі з патронамі, як у паляўнічага. Спераду, на шырокіх грудзях, вісела, на закінутым на карак брызентавым рамяні, дагледжаная карабінка.

Другім за Сяятэвічам стаяў стрынгалеваты, у кароткай забрынданай шынельцы і з доўгаю “качаргою”-трохлінейкай за плячыма, Ванька Качановіч. На рамяні ў Ванькі гойдаўся ў форменнай кабуры наган. Ззаду падгалеянасты Ванька быў падобны на жураўля. І галоўка ў яго была малая, твар прадаўгаваты, і носік востры, толькі рот з кароткаю губой, як у зайца, заўсёды без дай прычыны пасміхаўся.

За Ванькам стаялі мы з Косцем, узброеныя дзесяцізарадкамі, потым Ваня Мацко з партупеяй цераз плячо і “адваяваным” наганам пры боку, а далей ужо цыбаты Кастусь Смалянка і дробны, але спрытны Ваня Клаўсуць па мянушцы “Кулік”. Замыкаў нашу шарэнгу асцярожны Васіль Пазняк. Як на партызанскія ўмовы той пары, мы былі добра ўзброены і боепрыпасаў мелі пры сабе – нічога, патронаў па сто на ствол.

Андрэй Сяятэвіч павярнуўся, агледзеў усіх гаспадарскім вокам, прыжмурыўся, пераступіў з нагі на ногу, нібы важачыся сказаць штосьці павучальнае, адпаведнае хвіліне, але толькі хмыкнуў, набраў паветра, пачакаў і, махнуўшы рукой, выціснуў:

– Ну, гэн-во, пайшлі!

Сабіраліся ў дарогу яшчэ вечарам, уласна кажучы і збораў асаблівых не было, усё адбывалася па прыказцы: “Толы збірайся, голы гатоў”. Спаць прылеглі ўжо сваім гуртам са сваім супольным лёсам над галавою. Гнаныя гэтым паганятым, схапіліся мы яшчэ на сутонні і рушылі, ёжачыся ад світальнага холаду і горбячыся ад галоднага смактання ў жыватах. Каб сагрэцца і пакласці ў рот чаго-кольвек ядомага, трэ было ісці, ісці ды ісці, выбрацца з аголенай вынішчанай, выпаленай карнікамі пушчанскай зоны. А каб шпарка ісці, трэба было хоць чым ашукаць голад. Мы рушылі нашча, спадзеючыся, што ад хады праясняцца вочы, сціхне шум у вушах, змякне галоднае пасмоктванне ў жыватах, пройдзе ліпучая мутнасць у галаве і забудзецца нязносна гідлівае казытанне і пасмоктванне вошай за поясам, за каўняром, пад пахамі – усюды, па ўсім целе.

Ішлі мы досыць шпарка, па крайняй меры так выдавалася мне, бо даймалі мяне мае траскучыя і прыпухлыя калені. Калі здаралася ступіць няўдала і спаткнуцца на выбоіне, дык востры боль біў ажно ў галаву, нібы ад калена да патыліцы быў прапіхнуты нейкі металічны пруток. Да роўнага болю ў каленях я ўжо неяк прывык, а да гэтых вострых спатырчакоў ніяк не мог прывыкнуць – сыкаў і войкаў, але ад гурту не адставаў.

Прыгадаўся мне бацькаў расказ, як ён чатырнаццацігадовым хлапчуком цягнуў з Коўна сваю першую ў жыцці віціну. Старыя віціннікі лічылі за вялікую ласку і жэст дабрадзеіства, што ўзялі малога на такія, браце, заробткі, дык і не цырымоніліся некаторыя прыгадаць тую ласку – заслужвай жа, падшыванец, трапячыся. Бацьку паставілі ў бурлацкім страю апошнім, а гэта

азначала, што ад агульнай вяроўкі, што была замацавана за нос віціны, у яго атрымлівалася самая доўгая персанальная вяровачка з лямкай, называлі яе лейчыкамі. Дык вось, успамянаў бацька: як толькі аслабне ці заблытаецца босымі нагамі ў лазняку, нехта са старэйшых і адзываецца:

– Эй, ты там, падшыванец, лейчыкі, лейчыкі нацягвай!

А лейчыкі доўгія, каб трымаць іх натузень, трэба папяцца ды папяцца. Сілы ж тое, як у пеўніка.

І так за цэлы божы дзень панацягаўся бацька тых лейчыкаў, што, казаў, вечарам нават не было сіл выбраць зручнае месца на ноч, проста валіўся там, дзе стаяў, у лазняку, і засынаў. Нават вячэраць не хацелася, у роце гарчэла і вочы самі зліпаліся.

Мне было прыемна заўважаць у свой час, што бацька расказваў пра свае бурлацкія пакуты без крыўды на тых старых віцінікаў, а з пэўным гонарам – добрую далі муштроўку, што пасля яе работа на заводзе ў Пецярбургу здавалася раем. Уласна і на віціны ён упрасіўся так рана і ўзялі яго па просьбе маёй бабы Зосі ў арцель для таго, каб мог зарабіць грошай на дарогу ў Пецярбург.

Пра сваё ранняе пецярбургскае жыццё бацька часам расказваў, як пра нейкі райскі час. Працаваў ён напару з майстрам-кляпальшчыкам, працавалі здзельна, дзённая норма іх заробтку выносіла 3 рублі 60 капеек. Рублі атрымліваў майстар, а капейкі ён – памочнік. Але тыя капейкі бацька лічыў вялікімі грашыма. А як жа, усяго тры капейкі каштаваў абед у рабочай сталойцы. Купляўся толькі суп ці борш, а хлеб – бясплатна, еж – хоць расперажыся, адно з сабою не бяры. Бацька жыў тады, відаць, строга, бо з пагардай расказваў пра п'янчужак, якія, прапіўшы палучку, прыходзілі ў сталойку і раз на дзень наядаліся таго бясплатнага хлеба без супу. Выпрасіўшы пару капеек на пахмелак у сяброў, трухалі на базар і там, спехам кульнуўшы, прыкусвалі самай таннай закуссю, якую бацька прыгадваў з грэблівасцю – “кіндзюхом”. Ды хоць бы той кіндзюх быў як трэба выскрэбяны, выпараны ды апратаны, а то ж проста адвараны, смярдзючы. Гандляры так і заклікалі кліентаў: “Рубчики, горячие рубчики с душиком!”

Бацька грошы эканоміў, прысылаў дамоў падарункі, нават справіў пасаг сваёй сястры Алене, якая там, у Піцеры, выходзіла замуж за рабочага: купіў ёй шубу. Засталася ў яго памяці песенька пра размову вясковых родзічаў з “багатым” рабочым. Бацька спяваў яе, калі бываў, падвыпіўшы, у добрым іранічным настроі:

Ой пишут из дома пишут,
 Как сынок живешь?
 Получку получаешь
 Домой денег не шлешь.
 Получка то большая,
 В месяц рублей пять.
 И сам, сынок, не знаешь,
 Куда деньги девать.

Прычাপілася тады ў паходзе да мяне гэтая песенька, як назолістая муха. Пасля першага прывалу, калі мы ўжо выйшлі за мяжу нашых застаў і патрульнай аховы, Андрэй Сяцэвіч устанавіў разведку. Спачатку пайшоў сам з Ванькам Качановічам, потым перадаў эстафету мне з Косцем Балабановічам і так далей па дваіх, аж да Пазняка.

Было ўжо недзе каля абеду, калі мы з Косцем, ідучы ў разведцы, пачулі несамавіты крык гругання ў густым ельніку і пачалі лавіць нейкі атрутны пах, як бы саладжавы, але і нязносны, ён забіваў дыханне, і пад горла падкочвала ташната. Мы спыніліся ў недаўменні. Кемлівы Кастусь пачмыхаў носам сюды-туды і абвясціў: “Недзе блізка падла нейкае. На падла зляцеліся крумкачы. Здохлы звер, пэўне, недзе блізка ляжыць. Зараз убачым. Ты моцна не прынюхайся, старайся менш нюхаць. Пайшлі!”

Косця пасунуў першы да яловага гушчару, а я следам. Раптам ён стаў і пачаў ківаць мне пальцам – падыходзь. Я мацней сціснуў дзесяцзарадку за ложу і рашуча пайшоў. Падумалася, можа, воўчая зграя якога падстрэленага і прасмердлага дзіка пентуе. Але Косця адварнуўся і ні-то са страхам, ні-то з гідлівасцю папярэдзіў мяне:

– Стой! Стой! Не падыходзь!

Ён вярнуўся да мяне, на верхняй губе яго выступаў кропелькамі пот. Ад ельніку падзьмуў вецер. Косця схапіўся пальцамі за нос.

– Гэта ж сваіх гадаў яны адкапалі. Я нічога не цяміў.

– Ну, гэтых свалачэй, што нам папаліся. Вісяць на ялінах, абадраныя, голыя. Падзі глянь, усё ж такі глянуць раз трэба. Толькі не затрымлівайся, адным вокам кінь і назад.

Я падышоў, глянуў і аслупянеў. На ніжніх галінах старых елак, што раслі на краю лужка, віселі сінія набрынялыя трупы. Яны ўжо былі мала падобны на чалавечыя, бо віселі на калючым дроце, прывязаныя хто за што. Ад іх несла такім атрутным смуродам, што забівала дух. Стрымліваючы спазмы нудоты, курчачыся ад болю ў жываце, я вяртаўся да Косці. Збочыўшы ад ветру, мы пачакалі сваіх хлопцаў і расказалі, што тут за права. Тыя таксама пайшлі па чарзе паглядзець.

– А гэта ж яны сваіх паадкопвалі?! – недаўмяваў перапалоханы Косця Смалянка.

– Сваіх, чужых, вялікае ім дзела. Ім абы такога, як цябе, напалохаць, партызанаў, гэн-во... – растлумачыў Андрэй Сяцэвіч.

– Пайшлі адгэтуль, – падняў голас асцярогі Васіль Пазняк. Пайшлі, пакуль; яшчэ...

Калі мы наблізіліся да першай нашай стаянкі, што была за Будамі, над рачулкай, ля хутароў, зноў пачулася нам знаёмае крумкаценне груганоў.

– Назад вярнуліся, ці якая халера, – загаарчыўся Пазняк. Круцімся, як атарапелыя...

На гэты раз у разведцы ішлі Кастусь Смалянка і Ваня Кулік. Толькі высунуліся яны на край паляны, як павярнулі падбегам назад. Смалянка наогул быў бледнатвары, а цяпер ажно пазелянеў, толькі вочы бліскалі са страху:

– Хлопцы, ой, там страшна!

– Немцы? – насцярожыўся Андрэй і машынальна перахапіў карабін за ложу.

– Не...

– Ну то якога там, гэн-во, хрэна, спудзіўся, незадаволена спытаўся Андрэй.

– Нашых... І нашых адкапалі... Павешалі... А ад хутароў – адны галавешкі. І ўжо астылі, не дымяць...

– От, гэны-во! – пачаў злавацца Андрэй. Найшлі каго палыхацца, мёртвых. Жывых трэба баяцца. Давай пагляджу, што там такое страшнае.

Андрэй пайшоў першы. Адварнуўшыся, ён яшчэ падкінуў спалоханым разведчыкам павучальную сентэнцыю:

– Гэны-во, страшней смерці нічога не бывае...

На вершалінах крайніх ад паляны старых разлапістых ялін, пад якімі мы пахавалі пабітых бамбёжкай медыкаў і партызан, аж чорна было ад гругання. Процьма іх лётала і ў небе над дрэвамі. У паветры стаяла жудаснае кружэнне. Прыгледзеўшыся, я зноў убачыў прывязаныя калючым дротам да ніжніх галін трупы. Гэтыя былі не толькі абадраныя з адзення, але і абклёваныя да шкілетных касцей. Мы іх пахавалі многа раней за тых лазутчыкаў. Пах тут быў меншы і нейкі больш звычайны, чым ля тых. Ад яго, дзякуй Богу, не паварочвала на нудоту.

– Закапаць іх трэба, – заікнуўся я, звяртаючыся да Андрэя.

– От, выдумляеш, – абсёк мяне Васіль Пазняк. – Глядзі, каб самога тут не закапалі, яны мо і чакаюць гэтага недзе ў засадзе, каб мы, дурныя, тут хаваць узяліся.

– Дык і хаваць няма чым. Пяццю пальцамі магілы не выкапаеш, – разважыў спрэчку практычны Косця Балабановіч.

– От знайшлі за што спрачацца, – кінуў Ваня Мацко, – вунь вароны пахаваюць, лепш не трэба, і косці разнясуць.

– Ага, – падхапіў Андрэй, – іхнія і нашыя. Як прыдзе, гэн-во, пара. За мной, пайшлі, – закрыў ён гаворку камандзірскім тонам.

“... Божа, дык жа недзе вось тут гайдаецца і труп Колькі Кузняцова. Яны і яго адкапалі недзе...”

Нейкая жахлівая сіла пацягнула мяне туды, да трупаў. Мне захацелася ўпэўніцца, што Колькі няма там. А калі ёсць – пахаваць.

– Вало-о! Куды, гэны-во? Давай назад! – пагрозліва прасіпеў Андрэй Сянтэвіч.

І я, адчуўшы над сабою волно камандзіра і вяласць у нагах, вярнуўся.

“Колькі, здаецца, там не было. Такі ж быць не можа, я б пазнаў. А ён у другім месцы вісць на галіне, не выкручвайся, – зноў аджыў унутраны насмешлівы голас судзіці ці, як казаў айцец Віталі, голас “ангела-храніцеля”.

... Што ж застанецца ад Колькі Кузняцова? Дзе будзе жыць аб ім памяць, куды дзенецца яго душа? У нас ад яе пачнуць уцякаць, каб крыў Божа, не набрацца той фатальнай невязучасці або, можа, і слабіны, ненадзейнасці на самога сябе, калі трэба сустрэць смерць сваю болей і памерці звонка, “з музыкай”. Вясёлы Колька быў любімцам у атрадзе, а стаў страхоццем,

увасабленнем няшчасця, злога жарту, які вось нечакана можа зайграць з кожным першым-лепшым партызанскі лёс. Ніхто не хацеў, каб і з ім здарылася нешта падобнае, ніхто не хацеў такой смерці, поўнага правалу ў прадонне жаху, ганьбы і неспагаднага маўчання. Пра Кузняцова баяліся гаварыць і прыгадваць яго. Нават самыя блізкія мае сябры і тыя са мной не падымалі гэтай гаворкі, хоць ведалі, што мы сябравалі і я яго шкадаваў. Баяліся гаварыць пра Кузняцова. Баяліся не таму, што нехта забараняў. Баяліся, падсвядома баяліся “набрацца” яго страшнага лёсу. Ён стаў як бы выклятым абраннікам вайны, якая ім, яго прыкладам, палохала і папярэджвала ўсіх, хто ставаў у шарэнгах: “Памірайце, не мудруючы, не штукарачы. Памірайце за сяброў і разам з імі! Памірайце з музыкай, чорт вас падзяры!”

... Мы вярнуліся ў лес і пасунулі ўзбоч паляны. Ішлі асцярожна, спыняліся, наслухоўваючы, каб сапраўды не напароцца на засаду.

Жаль было хутаранцаў, ды і сваіх, над якімі так наглуміліся. Думалі ж мы, што тут хоць па конаўцы малака выпрасім, а яно вунь што – ні каровак, ні вяровак. І ні жывой душы. Адны печышчы ды галавешкі.

Ужо сонца нізка схілілася над лесам, калі мы дабраліся да Рудні. Нарэшце разгавеліся па хатах малаком і варанымі бульбінамі ў лушпаінах. Хлеба ў сялян яшчэ не было. Сёй-той, напэўна, нацёр ужо маладога жыта ў жорнах, але з яго пяклі не хлеб, а прэсныя аладкі, якія тут жа і з'ядалі. Зрэшты, ад хлеба мы ўжо адвыклі, сустракаліся з ім толькі ў думках ці ў сне.

Бавіць час у Рудні было небяспечна, мы, як мага хутчэй, перакусілі і, падзякаваўшы, скіраваліся на дарогу ў Кляцішча. Але за вёскай нечакана сустрэлі невялікі табар цыганоў, якія валакліся насустрач. Мы падышлі.

– Вы часам не з Кляцішча ідзяце?

– Ага.

– А што там?

– Нічога, – усміхаўся на ўвесь рот цыган.

– Немцаў не бачылі?

– Ходзяць немцы і аббіваюць бераг лесу, – з дуркаватай бесклапотнасцю адказаў барадаты цыган, відаць, важак парадзелага пешага табару.

Цыганоў забівалі карнікі пагалоўна, на іх палявалі, як на звярыну. Фашысты аб'явілі іх людзьмі непаўнацэннай расы, якая падлягае знішчэнню, каб не засмечвала арыйскай чысціні крыві. Недабітыя групкі цыганоў туляліся па лясах і лясных вёсачках, аціраліся ля партызан, дзякуючы якім удавалася так-сяк уцалець і перабівацца.

Мы, на жаль, гэтым сустрэтым бедалагам не маглі нічым дапамагчы. З удзячнасцю за інфармацыю пра немцаў мы развіталіся, забраўшы з сабою, як сімвал наіўнай бездапаможнасці і бесклапотнасці: “ходзяць немцы і аббіваюць бераг лесу”. Ваня Мацко асабліва палюбіў гэты міжвольны парадокс вайсковай непрактычнасці.

На Кляцішча ісці нельга было. Мы ўзяліся лявей, рашылі ісці ў Кірунку Рубяжэвіч і там, недзе ў раёне Прудоў і Млынкі, збочыць на Чорную.

Ноч наступала марудна, бо мы яе чакалі, як добрай сяброўкі: немцы ноччу, як правіла, не ваявалі, нават карнікі, гледзячы на іх, і паліцаі як бы з

прынцыпу стараліся адводзіць ноч для сну, адпачынку і забаваў. Такі распарадак жыццёвых функцый азначаў у іх разуменні вышэйшую ступень цывілізацыі і ўвасабляў іх цывілізацыйную перавагу над начнымі валацугамі, “бандытамі”.

Праўда, іх часам абавязвалі несці службу начных сабак, але гэта было ў выключных выпадках. Так, часам хадзілі яны лавіць нас па начах, але мы не ведалі цяпер, што такая надзвычайная сітуацыя якраз узнікла.

Па звычках падполля і партызаншчыны мы пакладалі надзеі на ноч і прагна чакалі яе. А яна марудзіла, і гэты яе запознены ход адчуваўся як нешта злавеснае. Нейкаю трывогай напаўняліся лясныя гушчары і прагаліны ў вострых кантрастах вячэрняга святла і ценяў. Нешта таілі ў сабе гэтыя рэзкія, напружаныя перапады. Калі цераз шчыліну прасекі выпадала нам бачыць кавалак вячэрняга неба, яно трывожыла несамавітаю густою чырванню, парэзанаю ашмоццем цёмна-фіялетавых чарнільных хмар.

Нарэшце пачало сутонець. Калі мы з Косцем у чарговы раз змянілі Сяятэвіча і Качановіча, ды пайшлі ў разведцы метраў на трыста перад групай, было ўжо цёмна, а цемната – гэта псіхалагічная рыса бяспекі, таму мы ішлі з меншай чым раней напружанасцю, нават перашэптваліся, гаварылі пра тое ды сёе, але ўсё ж я зводдаль больш інстынктам, чым слухам улавіў сігнал небяспекі: на дарозе, насустрач нам нешта як бы шалпаталася, трывожна насоўвалася. Я спыніўся, за мною і Косця. Цераз сцішаны пошум лесу, што астаўся за намі, данесліся нейкія рухі, нейкая дзея, нешта такое, што не належала прыродзе, а было чымсьці ненатуральным, хоць на слых яшчэ не паддавалася апазнаць. Мы адбяспечылі свае дзесяцізарадкі і пайшлі побач абапал дарогі, стойваючы дыханне, наслухоўваючы і свідруючы вачыма змрок. Нарэшце рух, які даходзіў да нас толькі аморфным сігналам пагрозы, стаў рэальным рухам, пачуўся: па дарозе, недзе ўперадзе нас, лакаталі фурманкі, і не адна, а шмат, даняслося глухое тупаценне абутых у цвёрды абутак ног. Так, гэта рассеяным строем ішла нам насустрач калона. Партызаны ноччу калонамі не хадзілі, ішлі свабодна. Мы павярнулі назад, хутка папярэдзілі сваіх, і ўсе разам збеглі з дарогі ў бульбоўнік. Залеглі метраў на дзесяць ад шляху. Паўз нас моўчкі прасунулася, глуха тупаючы цяжкімі салдацкімі ботамі, часам пазвякваючы рыштункам, калона карнікаў. На вазах за імі везлі, мабыць, амуніцыю і цяжкую зброю.

Праз гадзіну мы такім жа чынам знюхалі і прапусцілі другую калону. Мiane гэтыя начныя сустрэчы ўзбуджалі, знікала адчуванне ныючага болю, нават праходзіла стома, чалавек адчуваў сябе, як наэлектрызаваным, прыкра толькі гарчыла ў роце. Але ў некаторых хлопцаў адчуванне страху пачало пераходзіць мяжу нервовай вынослівасці. Смалянка і Кулік збаяліся ісці ў разведцы пасля другой сустрэчы з калонай карнікаў. За поўнач толькі мы з Косцем і Сяятэвіч з Качановічам неслі службу разведкі. А ўрэшце і яны перасталі нас змяняць. Як-ніяк сталая напружанасць выматвала. Добра, што ў заможнай крайняй хаце адной вёскі Косця неяк натрапіў на апушчаную на вярочцы у калодзеж банку малака. Малако адстойвалася на смятану, але Косця не дазволіў яму такой ласкі, збондзіў банку і прынёс у групу. Там

вырашылі даць нам, разведчыкам, першымі адпіць вяршкі. Гэты падмацунак быў вельмі па часе, не даваў канчаткова аслабнуць.

Перад кожным населеным пунктам мы з Косцем спыняліся, дачэкваліся сваіх і вырашалі калектыўна: будзем абмінаць яго ці заглянем. Карцела, канешне, заўсёды зайсці і разведцы, даведацца ў паселішчы, што там дзеецца. Але ж пасля таго, што мы ўбачылі ў першай палавіне ночы, скрозь можна было чакаць засады. І ўсё ж...

Андрэй Сяятэвіч ужо не дабіваўся захавання чаргі ў нясенні разведкі, прасіў нас з Косцем працягваць – гэнум во... Мы падкрадваліся да крайняй хаты, а група залягала, каб у выпадку засады прыкрыць агнём наш адыход. Прыкрыванне гэтае мала нам падабалася, бо мы ведалі, што неразбярыха начнога бою магла стварыць для нас толькі большую рызыку: хто ведае, ці не стрэліла б каму ў голаву з перапуду прыняць нас за праціўніка. Але мы не пратэставалі: хочацца вам – прыкрывайце. Я ішоў разведкаў кожны чарговы аб'ект з адчуваннем нейкай рызыканцкай і ахвярніцкай асалоды. Залп варожай засады быў мне не страшным, а як бы нават жаданым, хоць і баяўся сабе ў гэтым прызнацца, бо ставіў мяне ў роўнае, а можа, і больш небяспечнае становішча, чым Зіну і Лёву, што апынуліся ў кіпцюрах гестапа. Небяспека маральна апраўдвала нас і перад родзічамі, якіх мы паставілі пад пагрозу рэпрэсій, небяспека, раненне, смерць былі аргументамі апраўдання перад вясковымі “добразычліўцамі”, якія прышпільвалі нам ярлыкі авантурыстаў, шукальнікаў прыгод і ў будучым – камісарскіх фуражак.

Апошняя вёска, якую мы разведзі ўжо на світанні, называлася Пруды ці Млынок. Пайшлі мы ў разведку ўтрох: да нас далучыўся Сяятэвіч, ён крыху прыпамінаў гэты шлях і хацеў засцерагчы нас ад падману якога-небудзь паліцэйскага памагатага ці проста баязліўца, у якога мы станем пытаць дарогі. Асцярожна, азіраючыся, са зброяй напачатку, увайшлі мы на падворак. Косця прадбачліва загнуў у гумно, потым у адрынку і нават у хлеў. Я дагрукаўся да гаспадара, загадаў адчыніць хату і выйсці, спытаў, хто ў хаце, і зайшоў, праверыў камору, потым кухню і чыстую палавіну хаты, за перагародку, дзе спалі сямейнікі, не рашыўся ісці, каб не напалохаць дзяцей. Наша насцярожанасць і кантроль падзейнічалі на гаспадара, ён без звыклай мужыцкай аглядкі і хітрыкаў сказаў, што ў вёсцы паліцыі ўчора не было і цяпер, як відаць, няма, смела паказаў дарогу. Мы падзякавалі, дазволілі яму вярнуцца ў хату, а самі ўзялі накірунак на пушчу.

Гэта быў паўднёва-заходні цыпель Налібоцкай пушчы. Лясны масіў ляжаў у глыбокай даліне, відаць у ледніковым рэчышчы і пойме прадаўняга Нёмана з правымі прытокамі – Сулай, Ціхай і Чорнай. Вёсчкі і хутары паўз край лесу стаялі на ўзгорках, заходнія схілы якіх былі парыты акапамі ў першую сусветную вайну, калі немцы з-пад Баранавіч прабіліся ажно недзе за Стоўбцы, Негарэлае і зайшлі ў тыл рускім, якія займалі Рудзьму, Антанёва, Сіняўскую Слабаду, Ярэмчы, Турэц. За акапамі цягнуліся ўзлескі, а дзе-нідзе адразу старыя бары. Да самага гарызонта, на захад, не было відаць нічога, акрамя лесу, які ў далечы расплываўся акварэльнаю смугою. Відовішча было велічнае: мы бачылі зводдаль свой родны край, блізкасць родных вёсак, у якіх

па невядомых, можа, атавістычных адчуваннях жыла бяспека. За Млынком мы далі сігнал групе, якая залегла напагатове, паднімацца і адразу рушылі ўніз, да лесу. Немагата было нам затрымлівацца, такімі стомленымі, змардаванымі былі мы няспыннаю кругласутачнаю хадай, што прысесці на прывал было проста небяспечна, лёгка можна было расслабіцца, прырасці да месца і запасці ў абьякавую несвядомасць. Мы гэта ведалі, таму пасунулі, ледзь валочачы ногі, абы далей ад палявой мясцовасці, абы бліжэй лесу. Метраў сто за вёскай, нас дагнала група, прайшлі мы разам, можа, з паўсотні крокаў, як ззаду, з-за вёсачкі, па нас адкрылі досыць дружны агонь з паўаўтаматаў і вінтовак. Мы кінуліся ўрассыпную і рэшткі сіл рвануліся да лесу. З-за першых сасонак сталі азірацца і ўбачылі больш дзесятка чорных, як крумкачы, паліцай, якія мчаліся нашым следам і стралялі набягу. З вёскі адазваўся кулямёт.

Андрэй Саятэвіч першы стрэліў у адказ са сваёй карабінкі і скамандаваў зычным крыкам:

– Рота, заняць абарону! Агонь!

Гэта была спецыяльная Саятэвічава штучка: паліцай праціўніка, падвышаючы сілу падначаленай сабе баявой адзінкі. Хлопцы рассыпаліся па ўскрайку лесу, залеглі і пачалі адстрэльвацца. Паліцай збянтэжыліся, сталі шукаць выемак і прыціскацца да зямлі. Саятэвіч падняўся і даў рукою знак – адыходзіць. Я адчуў, што ўстаць ды ісці разам з хлопцамі не змагу, не было ў мяне сілы, таму застаўся ляжаць, заслонены маладою сасонкай, з-за якой мне добра была відна далінка і поле абстрэлу. Паліцай тым часам ачухаліся і пачалі паднімаць вушы, сталі рабіць кароткія перабежкі ў нашым напрамку. Я паслаў некалькі разрыўных куль, ведаючы, якую яны нагоняць паніку, як прымусяць прыпадаць да зямлі. Прайшло некалькі часу, хлопцы адышлі. Я не адчуваў страху, нават жалю, тупа ўсвядоміў, што прыходзіць мой час. Дастаў з кішэні РГД, у якой яшчэ з вечара быў устаўлены запал, з натугай нацягнуў рукаятку, паставіў на баявы ўзвод. Граната была замест апошняй кулі – для сябе.

Толькі я падрыхтаваўся і зноў пачаў абстрэльваць паліцай, як ззаду пачуўся тупат. Да мяне падбеглі Пазняк і Косця, а за імі Мацко. Яны вярнуліся, думаючы, што я паранены. А мне проста стала блага, выбіўся з сілы – ні бегчы, ні ісці. Я сказаў ім, што буду прыкрываць адыход групы. Але Васіль аблажыў мяне матам, сарваў з плячэй мой рэчавы мяшок, а Косця ўзяў дзесяцізарядку і, падхапіўшы мяне пад пахі, пацягнулі ў глыб лесу. Паліцай, адчуўшы зацішак, лупілі па лесе, але не набліжаліся, наўгад наводзілі паніку.

– Аббіваюць бераг лесу, – пажартаваў Мацко, успомніўшы цыганскае.

Адвёўшы мяне, можа, з верацень, сябры заарыентаваліся, што справы мае неважнецкія, вішу ў іх на плячах, як мяшок. Смякалісты Косця падшукаў выйсце:

– Давай разумем яго, – звярнуўся ён да Пазняка, – лягчэй будзе яму ісці.

Мяне скрабянула ўнутры, што сябра і не пытае маёй згоды, лічачы мяне зусім недзеяздольным. Звязаўшы мае боты за вушкі, Косця павесіў іх сабе на плячо. Не ведаю, ці ад босых ног, ці ад перадыху мне стала лягчэй,

пачало прасвятляцца ў галаве, праходзіла млявае здранцвенне і адчуванне згубнай асуджанасці. Недзе на другім кіламетры я пачаў ужо ісці сам, абіваючы ногі аб карані. Боль быў нават прыемным, бадзёрыў, перабіваў смяротную стому. На прывале я ўсё ж абуў свае прамоклыя дзіравыя боты. Дзіўна было, што яны так хутка паспелі знасіцца, амаль зусім новыя боты. Дома я б панасіў іх не менш як два гады, а тут за нейкі месяц з хвосцікам – разлезліся. Я ўжо шкадаваў свайго абутку і адчуваў шчымлівую слодыч сяброўства. Ваня Мацко дражніўся, іранізаваў:

– Калеснік рашыў стаць аслом гасподнім ці божым баранчыкам.

Выслоўе гэта належала бацюшку, якога прыслалі ў Ярэмчы на час хваробы айца Віталія. Усіх хлопцаў, што не вывучылі малітваў, ён узнагароджваў мянушкай “асёл гасподні”. Ну, а казёл – гэта была ахвярная жывёліна, казёл адпушчэння, тое самае, што і баран, божы баранчык. Новы бацюшка прыехаў з нізоўя Нёмна, са Зблян, і яго жулікаваты сын Сеўка прывёз адтуль дасціпны, хоць і непрыстойны куплет: “Ішоў баран са Зблян, а аўца з Пескаўца. Пытае баран у аўцы: “У каторым піпа канцы?” – Ах ты, баран глупы, шукай піпы каля дупы”. Да гэтага шкалярскага фальклору ішлі Мацковы кпіны.

Паліцаі збаяліся ісці за намі ў пагоню, і мы глухімі сцяжынкамі, а дзе і напрасткі, арыентуючыся па сонцы, марудна прадзіраліся праз воступы, адольвалі вомшары і балоты, перадыхалі на раўнінах і прасоўваліся ў кірунку Чорнай. Вёў нас лесаруб Васіль Пазняк. І вёў удала. Недзе на полудні мы нечакана выйшлі на канаву непадалёку хутара Запольскага на Чорнай. Выйшлі і з радасці паваліліся проста ў мяккую круглец-траву. Дзень быў сонечны, і тут, на паляне, у лясным зацішкі, добра прыгравала сонца. Мы яшчэ вяла спрабавалі выправіць каго-небудзь у разведку на хутар, але ахвотніка не знайшлося, усе западалі ў бяспамятны сон.

Сонца было ўжо на схіле, калі нас прыкмеціў на канаве ляснік Запольскі. Ён пазнаў Васіля Пазняка і ўзяўся тармашыць то аднаго, то другога, але з жахам заўважыў, што не можа нікога дабудзіцца. Падумаў, што мы недзе патруціліся, і не ведаў, што тут рабіць.

Урэшце ачомаўся-такі Васіль Пазняк і, пазнаўшы Запольскага, спытаўся, ці карнікі паяўляліся гэтымі днямі на Кромані і на Рудзьме. Ён хутка і рашуча пачаў штурхаць і шкуматаць сонных.

– Немцы, немцы унь на хутары, чорт вас пабяры. Уставайце.

Людзі вярталіся, як з таго свету, не дужа цямячы, дзе мы і што мы... А Запольскі, дачуўшыся, што мы ідзём больш за суткі галодныя, пабег у хату і прымчаў бохан хлеба, кусок сала, два збаны малака.

Падсілкаваўшыся і падзякаваўшы гаспадару і свайму шчасліваму лёсу, мы зноў пачалі з асцярогай прабірацца ў кірунку Сіняўскай Слабоды.

Ужо добра сцямнела, калі мы падышлі да роднай вёскі. Дамовіліся: сіняўскаслабадскім хлопцам зайсці дамоў не больш як на гадзіну, узяць чыстую бялізну і што каму трэба з адзення, захапіць прадуктаў, усё браць, што трапіць пад руку, так, каб хапіла на сутак двое ўсім. Зборны пункт – могілкі. Там нас меліся чакаць Сянтэвіч і Качановіч. Кастуся Смалянку мы

адпусцілі дамоў яшчэ на Чорнай, адтуль на яго Рудзьму праяма, як струна, грэбля, насыпаная рускімі салдатамі ў тую вайну. Іван Мацко адлучыўся ад нас перад Сіняўскай Слабадой і пайшоў загуменнямі да броду, каб там, за Нёмнам, нацянькі, цераз балота прабрацца ў сваю Пагарэлку. Збор яму і Смалянку быў назначаны ў Лісіным норце – гэта мясціна на беразе Нёмна паміж Сіняўскаю Слабадою і Добраччу, дзе мы наважыліся дняваць. Мацку добра туды дабірацца цераз лясок Волешкава, які пачынаўся адразу за Пагарэлкай і цягнуўся да самага Нёмна. Дняваць мы вырашылі ў лазняку, на сіняўскім беразе, ведаючы, што сюды пасля касьбы ніхто з мясцовых людзей не наведаецца, а немцы з паліцыяй не здагадаюцца, што ў гэты невялікі лазнячок, за якім распасціралася некалькі кіламетраў лугавіна, уздумаюць зашыцца партызаны.

Мы з Косцем скарацілі свой час прабывання дома да паўгадзіны, нам трэба было паспець сустрэцца з Мікалаем Парэцкім, даведацца, як ідуць справы ў дадпольшчыкаў, як вырашыўся лёс Зіны і Лёвы. Мы вырашылі на гэтую сустрэчу не турбаваць Пазняка: няхай хоць паглядзіць на сыноў, ці падраслі за час разлукі.

Дома дастукацца аказалася лёгка. Мой бацька спаў заўсёды чутка, а цяпер наогул, відаць, толькі драмаў, як заяц пад кустам. Пачуў лёгкі стук у шыбу і выглянуў у акно. Не раздзяваўся, відаць, нанач, як бы чакаў майго прыходу, толькі ўзрушыўся ўсё ж, абхапіў мяне рукамі і, цяжка дыхаючы, прытуліў да грудзей, а потым пацалаваў у вусны. Мяне гэтае цалаванне пакарэжыла з непрывычкі. Наогул я лічыў, што цалаванне мужчын – нешта ненатуральнае, а ў нас з бацькам устанавіўся стыль катэгарычнай стрыманасці ў аб'явах пачуццяў і ў словах, мы добра разумелі адзін аднаго на мове лёгкай іроніі, тыповай мове сіняўскіх плытнікаў і вазакі, якія ўмелі перадражніваць не толькі людзей, а і пеўняў, што будзілі іх на работу: “Кукарэку — баба ў рэку. Дзед за ёю. З галавою!” Ды што пеўняў! Перадражнівалі нават пахавальны звон: “Жыў-памёр, жыў – памёр, – угору лапці задзёр”.

Бацька любіў мяне і патрабавальна і скрыта. Гэтая любоў яго выступала ў суровай патрабавальнасці, грубаватай крытычнасці. Ён адносіўся да мяне заўжды як змоўшчык, які ні за што не хоча выдаць людзям нашай таямніцы. І гэта было разумна, бо засцерагала мяне ад крытыкі равеснікаў, для якіх праявы сардэчнай чуласці ў сем'ях былі раўназначныя з захворваннем на пана, са здрадай мужыцкай плябейскай годнасці.

Маці мая – наадварот, выказвала сваю чуласць адкрыта, і хоць часта ўраўнаважвалася гэтая “ганьба” выбухамі яе строгасці і пакараннямі, але іх было замала, каб я не адчуваў ганебнага становішча пестуна і не чуў з-за гэтага дакораў сяброў.

Не памятаю, на чым і як хутка прыехаў я, гімназіст, з Наваградка, відавочна, на аўтобусе, раскашэліўся на два злотых з гакам. Мабыць, з дому наказалі, ды і сам я на сваіх скрыпучых і балючых нагах дамоў бы не даплёўся, а прыехаць па мяне на сваёй кабыле бацька ж не мог – разліўся

Нёман. Адным словам, увайшоў я на двор недзе пад абед. Сонца ўжо добра ўгрэла зямлю, і яна дыхала вясновым жыццём. На двары пахла сырадоём, кароўім потам і церпкім нашатырам. Вароты ў хлеў былі адчынены, і перад імі высілася гурба свежага гною. Гэта маці апратвала хлеў, рыхтавала, драла і выкідвала сахаром на двор, каб хутчэй потым было накідаць з бацькам удваіх на воз і той мог павезці на поле. Вазіў, відаць, некуды далёка, бо маці абганяла яго, перад хлявом было так вазы на два велічынёй. Я падышоў да дзвярэй кароўніка, убачыў маці з сахаром у руках, у нізка, на бабачку, завязанай хустцы, разрумяненую, дзябёлую, з падаткнутым падолам спадніцы – квітнеючую. Я ўсмінуўся да яе на прывітанне, і яна, уваткнуўшы сахор у горбу, абцерла рукі аб фартух і кінулася да мяне ўсхліпваючы: “Сыночак! Сыночак! Сыночак!” – нібыта я цудам зваліўся з неба. Падбегла да разгубленага мяне, сваімі дужымі рукамі прытуліла да грудзей і стала цалаваць мой твар. Я адварочваўся, з галавы ўпала шапка, а яна апантана цалавала мае валасы. Мне стала няёмка, я круціў галавою, хаця б суседзі не ўбачылі гэтай недарэчнай сцэны. У нас, у сям’і, ды і ў вёсцы чулася лічылася нечым непрыстойным, панскім, гарадскім. А маці не сунілася. І мяне ахапіў нейкі цёмны жах, ногі здранцвянелі, я абвяў, перастаў вырывацца з матчыных абдымкаў. Тады яна сунялася. Адпусціла мяне і, цяжка дыхаючы, любавалася мною, нібыта не верачы сваім вачам, што гэта я сапраўды, я, яе сын. Заўважыўшы маю разгубленасць, яна, нібы адраўдваючыся, сказала:

– Ой, хварэла я, думала ўжо не ўбачу цябе, сыночак. Думала асірачу вас... А ўсё цераз яе, цераз курву гэтую... Цераз яе...

Голас у маці перамяніўся і твар скрывіла дзікая злосць. Убачыўшы, ці адчуўшы, як мне невыносна гэтая яе старая тэма беспрасветнай і беспадстаўнай рэўнасці, маці змоўкла, але глядзела на мяне з дакорам, нібыта падазравала, што і я спрыяю і спагадаю саперніцы...

Бацька адчуў, што яго чулася выклікала ў мяне адваротны рэфлекс, таму пачаў тонам апраўдання тлумачыць, што яго ўзрушыла. Пару дзён таму назад прыходзілі ў вёску з Міра паліцэйскія, і сам камендант Серафімовіч выклікаў майго і Косцікавага бацькоў і стаў дапытвацца, дзе сыны, спачуваць. Бацькі адказвалі, што не ведаюць, што дайшлі да іх чуткі, быццам усіх пабілі на Кромані, пастралілі партызаны, як тут і гразілі на сходзе, калі іх бралі. Серафімовіч не верыў іх расказам, толькі спачувальна ўсміхаўся. А потым пачаў пераконваць, якая гэтая недарэчнасць, што іх сыны, адукаваныя хлопцы, ды пайшлі ў лес з гэтай васточною галайстрой вошай карміць. І загадаў камендант бацькам неадкладна адпраўляцца на пошукі сыноў. Знайсці і вярнуць: няхай кідаюць свой неразважны занятак, пакуль немцы не ўведалі, і ідуць проста да яго: ён дасць сынам пасады паводле здольнасцей і адукацыі. Мне суліў перакладчыка раённай паліцэйскай камендантуры, а Косцю – камандзіра нейкага падраздзялення. Ён паабяцаў пасады ўсім мясцовым партызанам,

хто толькі вернецца, і волас у нікога з галавы не спадзе, запэўніваў прайдзісвет.

Бацькі апынуліся паміж двух агнёў: яны ведалі, як мы адкажам на прапанову Серафімовіча, але ж перадаць такі адказ было проста небяспечна, і яны адцягвалі справу, не важыліся шукаць з намі сустрэчы, хоць разумелі, што да каменданта давядзецца ісці неадменна, ісці і неяк адгаворвацца, выкручвацца... А мастацтва дыпламатыі не было блізкім ні майму, ні Косцікаваму бацьку.

Не згаворваючыся з Косцем, мы далі кожны свайму бацьку аднолькавую парадку: от, пайдзіце для блізіру ў лес, пахадзіце па кустах пад Бярозавым лугам так, каб сіняўскія людзі бачылі, а тады гаварыце на ўсю вёску, што ўвесь лес абхадзілі, не натрапілі, з ног збіліся, а не знайшлі партызанаў.

Мы разумелі, што ў такіх небяспечных справах добра раіць, але цяжка тая парады ажыццяўляць. Нічога мне не адказаў бацька, толькі ўздыхнуў моцна і як бы горка застагнаў.

Я адрэагаваў на гэтае ўздыханне пераменай тэмы і спытаў пра Леву Васілеўскага, пра Валодзю.

– А што ты! – зусім спалохана азваўся бацька. – Фанік гаворыць, што ўжо няма, пабілі, пастралілі ўсіх...

Мяне, як токам сцеганула гэта прастадушная рэляцыя. Я спрабаваў распытаць, ці атрымаў дзядзька Фанік афіцыйны дакумент аб смяротным пакаранні сына. Бацька не ведаў, і наогул размова ў нас не клеілася. Бацька, хіба, улавіў мой настрой, бо збіў яго рэплікай у духу фаталізму:

– А хіба яны даюць яшчэ дакументы?.. Б'юць людзей, як мухаў, ды і ўсё тут. Дакументаў ты ад іх захацеў. Грамацей...

Бацька, відаць, адумаўся, што без патрэбы ўзяўся мяне павучаць, вярнуўся зноў да падзей у вёсцы і, як абухам па галаве, ударыла нечаканай звесткай:

– Унь, Ёсіп у паліцыю запісаўся.

– Як?

– А так, вядома, боўдзіла. Пайшоў, бо спадзяецца і ён, мусіць, панскую работу ад немцаў пасля вайны дастаць. Зямлі будуць ім там, нібыта, даваць за заслугі па пяцьдзсят дзесяцін. От, бачыш, роднага брата паліцыя застрэліла, а ён ім с...ку лізаць пайшоў. Чаго ж ты хочаш ад шантрапы. От, тут Шурку Базёнаву караводзіць, жаніцца, кажуць, думае. А як ты доўга пабудзеш ці коратка?

– А вот вазьму, што трэба, ды пайду.

– То што ж табе даць: яды ці адзежы?

– Мыла два кукі, калі знойдзецца, і дзве пары бялізны, боты новыя. Шынельку пашукай, забяру праз колькі дзён, ночы ж халодныя. З яды, можа, што знойдзецца. Не шмат, каб “яна” не здагадалася.

Ён ведаў, як я адкрыта не люблю яго пустую, леную няўдаліцу, новую жонку, і, зразумеўшы намёк, нічога не сказаў.

– Дык мо прыкурнеш хоць на гадзінку якую ў гумне?

– Не гаварыце, няма часу. Дый навошта вам лішні страх. І так хапае.

Бацька ўздыхнуў і пасунуў у хату-пярэруб шукаць патрэбных мне рэчаў. Ішоў ён ціха, каб не пабудзіць мачыхі і каб тая не ўведала, што я аб'явіўся ў сваёй мясцовасці.

Ноч была месячная. Разгледзеўшыся па двары, я з нейкім балючым спалохам у душы адзначыў, што бацька перастаў цялярыць. Не паставіў на зрубе будучай хаты крокваў, не спадзяваўся, значыць, накрыць, стаў жыць сённяшнім днём. Гэта ж азначала, як бы ён памёр, і мне зрабілася шкада яго.

Разумеючы, што нягожа так думаць, я ўсё ж адчуваў нейкую ўнутраную згоду на тое, што на час ваеннага ліхалецця ў мяне ёсць нейкая там мачыха, якое трэба асцерагацца з-за яе сына, паліцай, але няма тут роднае маці. Не мог я сабе ўявіць, што б гэта было, каб мне давалося выходзіць у партызаны пры жывой маці. Яна б мяне трымала зубамі! О, ці толькі гэта, яна б зайшлася ад крыку, ад гневу і распачы. І не было б у нікога на свеце такіх аргументаў, якія пераканалі б яе, што сыну трэба ісці на смяротную небяспеку. А я б пайшоў усё роўна, пайшоў, бо тое, як я ішоў і чаму я ішоў, было ўжо нада мной, было за межамі маёй асобы і маёй індывідуальнай волі. Гэта быў ужо лёс, наканаванне, створанае ўсыпкай Лёвы, арыштам Зіны, выклікам і трыманнем у гестапо майго цэзкі Валодзі, нарэшце – голасам і воляй актыву падполля, які меў на мяне правы большыя, чым маці на дарослага сына. Так, я пайшоў бы, напэўна, і, можа, нават не адчуў належнай спагады да маці, яна б забіла ўва мне літасць сваім апантаным фанатычным крыкам, сваім сляпым, абразлівым для мяне, пратэстам і, вызвалены ад пачуцця літасці, ад сыноўскай любові і чуласці, я, ачарсцвелы і азвярэлы, – забіў бы яе сваім выхадам у лес, які б яна ўспрыямала як адрачэнне самагубцы, і не вытрымала б, не перажыла...

Цяпер мне думалася: от, добра, што лёс ашчадзіў ёй і мне гэтай страшнай долі. Увогуле, добра, што яе тут няма, што яна засталася недзе там, у Вільні, і нават душа яе спакойная, напэўна, не бачыць і не адчувае, дзе я і што са мною. Мне толькі заўжды было сорамна перад маці, што не хапіла ў мяне ўпартасці тады, як бацька з Марусяй паехалі ў Вільню хаваць яе, пакінуўшы мяне пільнаваць меншага брата і дому. Шкадаваў я, што яе там пахавалі, што не хапіла ў бацькі адчування патрэбы, а ў сястры ўпартасці заказаць цынкавую труну, перавезці цела маці і пахаваць тут, на родным могільніку. Рэдка калі я праходзіў цераз наш могільнік без адчування жалю на тое, што сярод драўляных і часам чыгунных крыжоў няма крыжыка маёй маці, няма ўжо і крыжа бабы Зосі.

...Каб не тырчаць без патрэбы пад хатаю, заглянуў за гумно, дзе чакалі нас Сяятэвіч з Качановічам. Мы з Косцем яшчэ ў дарозе запланавалі ім заданне – зайсці да Плаўковага Ванюшы і забраць у яго

вайсковы бінокль, які той раздабыў у дні адступлення ў адной з пакінутых машын. Рэч гэтая служыла яму для забаўкі. Ванюша любіў паназіраць драбніцы жыцця ў павелічэнні. Сабраўшы гурт вясковых раззявакаў, ён каменціраваў, што бачыць цераз бінокль, а бачыў ён не толькі тое, што робіцца на дварэ ў Івана ці Сымона, а і тое, што ў каморы ці бакоўцы робіцца. Мне было прыкра адбіраць у бяскрыўднага балагура такі, можна сказаць, магічны крыштал, але што зробіш.

Бінокль быў нам патрэбны да зарэзу: днём жа належалася прасачыць падыход да чыгункі, а калі ўдасца, дык і паназіраць за маршрутамі патрулёў, адным словам – разведальцаў шлях падыходу. Ні Сянтэвіча, ні Качановіча Ванюша не ведаў, таму не стане балбатаць па вёсцы, што аб’явіліся партызаны ды рэквізіруюць, брат, усю вайсковую маёмасць падчыстую, што ў каго знойдуць, так што дарма толькі пад такім страхам раздабывалі...

Нашы спыніліся недзе на прагаліне, што заставалася на месцы згарэлай царквы. Там вясною мы, бывала, з Косцем чакалі Сянтэвіча, Качановіча і Станкевіча, калі тыя прыходзілі ў родныя мясціны на заданні з Чапаеўскага атраду. І зноў балюча і горка ўспомніўся мне зграбны малады мужчына, з зычлівым гумарком, Косця Станкевіч. Каб не тая праклятая засада на ярэміцкім мосце, ён ішоў бы і цяпер з намі, можа, быў бы камандзірам групы. Ён жа быў значна больш адукаваны агульна і палітычна за Андрэя, меў скончаную Ярэміцкую сямігодку, чатыры гады турэмнага універсітэту, як і Арсень...

Ідучы сцяжынай, пратоптанай паміж магіл, я наткнуўся на курганок Тодара Плаўка, Ванюшавага бацькі. Сасновы крыж ужо і пахіліўся: як памерла цётка Альзэбета, дык і фартушкоў на крыжы не было каму мяняць. Ванюша з Платонам пажаніліся, а нявесткам ці тое ў галаве. Альзэбецін крыж стаяў яшчэ стромка, але да пары да часу. А на магіле маёй бабы Зосі і зусім ужо не было крыжа, зарасла магілка дзікім бэзам. Смутна адзначала ўсё гэта мая думка, але неяк стрымана.

І я з дзіўным настроем адчужанасці прыгадаў, што і самую смерць бабы Зосі, самай зычлівай апякункі майго дзяцінства, у свой час перажыў неяк бяздумна, без скрухі, без адчування віны, што ўзрушыла мяне ў часе смерці дзядзькі Васіля.

Здарылася гэта тады, калі мне толькі пачалі шыць порткі з нагруднікамі, а брат Жэня яшчэ лічыўся суб’ектам ніякага полу і даношваў мой мультановы каптан у яблычкі. З-за тых порткаў і каптана ў нас ішлі бясконцыя прэстыжныя сутычкі, і адна з іх скончылася бядою. Справа была сярод зімы, бацька, як звычайна, паехаў у лес, маці пайшла з кудзеляю да цёткі Ганны, Маруся – да сябровак-дзяўчат на цэлы дзень, а з малымі заставалася баба. І вось мы з Жэнем так разышліся, так ганяліся адзін за адным, што баба Зося, прадучы воўну каля цёплай грубка, звяклася з гаманой і не падумала, што мы можам дагуляцца да ліхога канца.

Я ўцякаў ад Жэні да бабкі пад ахову, пакаўзнуўся на палавічку і з разбегу стукнуўся галавою аб востры кант грубка. Баба падхапіла мяне, глянула на голаў і сумелася: праз пальцы цякла кроў. Якраз жа толькі яна дастала з печы гарачы хлеб, дык, доўга не думаючы, разрэзала бохан, выдрала цёплага мякішу і заляпіла мне тую рану на галаве. Зверху абвязала рушніком, пакуль кроў стане сохнуць і кроў “запячэцца”. Хто яе навучыў такому хірургічна-скульптурнаму спосабу лячэння ран – невядома, але гэта, відаць, быў даўні-прадаўні народны спосаб.

Я сядзеў каля бабы ціха, вінавата, чакаў – што будзе. Пачало сутонець. На двор, скінуўшы на руме таварніка, уехаў бацька. Я спадзяваўся, што першай вернецца маці, і так спалохаўся, што схаваўся пад ложак, за бацькаў стары, яшчэ салдацкі куфэрак. Бацька зайшоў на кухню, стаў абабіваць венікам снег з валёнкаў, а баба, рада, што не маці, а яму першаму можа сказаць пра бяду, адразу і далажыла, усё, як на споведзі. Ён памкнуўся глянуць сваімі вачыма, што там за рана, клікаў мяне, але я з-пад ложка не вылазіў. Тады ён адсунуў ложак і ўзяў мяне ні жывога ні мёртвага на рукі, паспрабаваў адарваць закарэлы ў крыві ручнік, але ўбачыў, што тут справа сур’ёзная. Доўга не думаючы, ён запрог кабылу ў вазок, закруціў мяне кажухом і памчаў у Ярэмчы да Батуры.

Нашу мясцовасць тады абслугоўвалі два фельчары: Батура і “Мікстура”. Першы быў яшчэ царскі і вайсковы фельчар і меў рэзідэнцыю ў Ярэмчах; другі прыклаўся да лякобы ў польскім войску, у санітарнай камандзе, значыць, з’яўляўся яшчэ пачынаючым самавукам і жыў у Антанёве. Бацька давяраў таму старому, царскаму. Батура ўстанавіў, што ў мяне разбіты чэрап. Ён ачысціў рану, я крычаў, ён супакойваў і сварыўся на таго, хто гэта заляпіў яе хлебам, выстрыг мне на галаве плешыну, памазаў ёдам, паклаў тампон з ваты, перавязаў бінтом і загадаў кожны дзень прывозіць мяне на перавязку. Вазіла маці па лёдзе, сярэдзінай Нёмна, па гладкай, коўзкай дарозе. Кабыла бегла лёгка, роўным трушком, і саначкі як бы плылі ў паветры. Я быў закручаны ў кажух з галавою, толькі праз шчыліну, кудою даходзіла паветра, урываліся ў мой сховак сонечныя промні і распадаліся ў цемнаце на зіхоткія вясёлкавыя іскрынкі. Батура забараніў мне глядзець на сонца, казаў трымаць у прыцемку, каб не зашкодзіла вачам.

Маці ў той дзень, калі здарыўся гэты выпадак, насварылася пад гарачую руку на бабу за нядогляд. Баба пакрыўдзілася, але, як заўсёды, змоўчала. І вось, калі я пачаў папраўляцца, яна ўсё ж вырашыла зрабіць маці наперакор – пайсці ў адведкі да сваіх замужніх дачок на цэлы тыдзень. Баба ведала, што маці не любіць, калі яна ходзіць у адведкі больш як на дзень:

– Што ж людзі падумаюць? Ужо табе тут, у сваёй хаце, цесна стала? Хлеба не даём, ці што? Вунь, дзякуй Богу, усяго хапае, еж сабе на здароўе. А то надумаецца, каб на злосць. Угнявіла я яе. Хіба не праўду кажу? Вунь, не дбаеш, спіш, як добрая пані, хай Бог крые. Гэта стары

чалавек, каб столькі спаў! І вот жа ж у проч сабіраецца. Трэба, каб людзі па языках насілі...

Відаць, баба добра на гэты раз пакрыўдзілася і на мяне-неслуха, і на маці, калі ўсё ж заўпарцілася ісці да дачок на цэлы тыдзень. Маруся яе моцна прасіла не бавіць так доўга:

– Бабо, хто ж тут вас так моцна ўгнавіў? Ці ж першы раз перагаварыліся? Ну што? Такое бяды... От, плюньце, ды і ўсё.

Але баба маўчала і толькі на адыходак сказала Марусі, у якой пазнавала і любіла свой лагодны характар:

– Ну то мо ў сераду прыду. Калі ўжо так упрошваеш. Былі ў бабы поблізу дзве дочки: адна, гаваркая, вясёлая, звалася Поля і жыла ў Буковічах замужам за Пятрусём Гузам, былым пецяўбургскім гарадавым, а цяпер хворым, задышлівым пухталём; другая – строгая, спакойная Марыля жыла ў Кашчыцавым двары, была замужам за парабкам. Яе мужык, Юзік Варанко, быў нетутэйшы, інвалід вайны, палонны чырвонаармеец, ён страціў руку пад Варшавай і мог службыць у пана толькі пастухом, цётка ж хадзіла на ўсякую работу. Яны добра жылі між сабою, цётка Марыля была падобна з выгляду і па характары на майго бацьку – высокая, худашчавая і досыць уладная. Пры ціхім усмешлівым Юзіку, які не выпускаў люлькі з зубоў, яна была гаспадыняй і гаспадаром у хаце.

Я, праўда, Юзіка баяўся больш, чым яго жонкі, а пры сустрэчах упадаў у панічны страх і не мог падысці да бязрукага дзядзькі. Мне здавалася, што і я, калі пабратаюся з ім, стану калекам, і мне ўсё жыццё будзе балець адбітая рука. Нават цукерак не браў я ад Юзіка на Звіжанне, калі з усіх канцоў сходзіліся да нас госці. У душы я дзівіўся смеласці цёткі Марылі, якая рашылася выходзіць замуж за бязрукага. Абое яны былі сцішнавата незразумелымі. Я любіў толькі іх дочку, прыгожую і вясёлую Маню, якая сябрвала, з нашай Марусяй, прыходзіла зімою скудзельнічаць і жыла па некалькі дзён у нас. Яна любіла і ўмела дасціпна забаўляцца са мною.

І вось ад Варанкоў, з Кашчыцавага двара, прывезлі нашу бабу Зосю ў труне. Спачатку нейкі незнаёмы мужчына адчыніў дзверы і пачаў уносіць века, за другі канец тое века падтрымліваў адной рукой дзядзька Юзік. На версе, пакуль яны неслі сваю ношку, ляжала Юзікава чорная аўчынная папаха. Потым века прысланілі, паставілі да сцяны “на папа” і ўсе ўбачылі вялізны чорны крыж з дзвюма перакладзінамі – вышэй прамою, а ў нізе косою. Неўзабаве суседзі-мужчыны, што падышлі на гэты выпадак, унеслі ў хату труну. Баба Зося ляжала ў ёй прыбраная, як заўсёды, спакойная, нібыта з ёю нічога такога і не здарылася. Мне так і карцела падысці да бабы і гукнуць “Зося-пасося! Уставай!” Але стрымлівала прысутнасць чужых нейкіх пахмурых людзей.

Бацька быў уражаны неспадзяванаю смерцю: жаночыя разлады вунь да чаго давялі... Ён быў свята перакананы, што ідэальна выконвае свой сыноўні абавязак і адносіцца да сваіх бацькоў так, як хацеў бы, каб да яго

адносіліся мы, яго дзеці. Гэтае адчуванне давала яму пэўнасць сябе і смеласць проста глядзець людзям у вочы. А тут раптам родная маці памерла ў кашчыцавым парабскім “чвараку”. Ён міжвольна становіўся вінаватым Богу за занябанне сыноўняга клопату. Цяпер растлумачвай кожнаму, чаго яе туды занесла доля паміраць. А хадзіць даўжніком нават у Бога, а не то што ў людзей, бацька не хацеў. Штосьці выгаворваў маці, праўда, не гучна, бо тая сама ўпала ў скруху. Гэта ж і адзелі свякроўку не ў сваёй хаце... І адзежа, што сабе на смерць прыгатавала, засталася ў куфры. Нешта з тое адзежы ўсё ж апанулі бабе, а астатняе паклалі ў труну. На запас.

А каб людзі не асуджалі, бацька рашыў справіць бабе добрыя памінкі: склікаў сваякоў, блізкіх і далёкіх, з усёй аколiцы, а яшчэ суседзяў і падсуседзяў, купіў гарэлкі дзве скрынкі, прывёз бацюшку з Ярэмiч і пахавалі бабу – на прадзіўленне хораша. Сапсаваў усё толькі паганы канец.

Хаўтуры ішлі спачатку сцішана і ўрачыста, усе сабраныя, падымаючы чаркі, хвалілі нябожчыцу за яе дабрату і зычлівасць да людзей, прачула і сардэчна сказаў памінальнае слова дзядзька Фанiк Васілеўскі, які прыходзіўся бабе пляменнікам. Але, калі ўжо паехаў бацюшка, а мужчыны падпілі, у застоллі пачаў паднімацца гоман, гарэлка брала за чубы, і вось счাপіліся між сабою далёкія родзічы, такія далёкія, што і запрашаць на хаўтуры іх не канешне было, каб не бацькава адчуванне віны перад нябожчыцай. Пачаў лаяцца і біцца проста за сталом пагарэльскі задзіра Ціхан з велікаслабодскім маўчуном Напоркам. У перапоўненай людзьмі хаце падняўся такі гвалт, што я з перапалоху адзеў на сваю яшчэ ўсё забінтаваную галаву бацькаву зімовую шапку і, трымаючы яе абаруч, як шлем, шмыгануў паміж нагамі дарослых у сені. Там схаваліся за драбінамі, якія вялі на гарышча, прытаіўся і падслухаў.

Па гамане было чуваць, што раз’емцам выступіў мой бацька, абражаны непачцівасцю да нябожчыцы, і неўзабаве я ўбачыў, як распахнуліся дзверы, а ён, згробшы абодвух забіякаў за каршэнь, не разбіраючыся, хто правы, хто вінаваты, вывалак у сені, а тут пшурляў па адным цераз парог у “туру” сыпкага снегу. Прысутныя мужчыны глядзелі на гэта, як на звычайны пацешны дадатак да паніхіды. Падумаеш, памерла баба ў восемдзсят гадоў, дай Бог усім столькі дажыць, чаго ўжо тут выбышкаць?! Годар Плаўко, наш сусед, відаць, памагаў спярша бацьку сунімаць забіякаў і сам выйшаў ажно ў сені, але тут і прытарнаваўся ў прахалодзе, якраз каля драбіны. Мяне ён не бачыў, дык, узяўшыся рукою за папярэчыну, заспяваў і стаў прытупваць здаравенным ботам:

Эх-х! Піць будзем,
Ды і гуляць будзем,
А прыдзе смерць –
Паміраць будзем.

Мне зрабілася страшна: а што, калі Годараў бот тупне па маіх нагах?

Нарэшце ў хаце зрабілася ціха, і тады заўважылі, што няма мяне. Бацька з лямпай у руцэ пайшоў шнырыць па сенях і знайшоў мяне, вывеў, узяў на рукі і пасадзіў на печ:

– Лезь за комін, жыво... Яшчэ ты тут ля ног швэндаешся, сэплі папусціўшы.

Але на гэтым хаўтуры не скончыліся: задзірысты паскуда Ціхан не ўгаманіўся, прадоўжыў бойку на двары ўжо з аплоцінай у руках. Бацька з мужчынамі пайшлі разбараняць, нават, здаецца, звязалі забіяку, кінулі ў сані і далі каню па хвасце, няхай едзе дахаты, пакуль, паскуда, не працвярэзіцца на марозе.

Адным словам, сапсавалі бабе Зосі хаўтуры п'яныя родзічы. Нядобра паміраць зусім старому, ніхто ўжо надта не шкадуе, толькі і захоўваюць крыху жалобу, што Бога пабойваюцца, пакуль цвярозыя. Маці на хаўтурах трымалася з пакорай і пабожнай засмучанасцю, толькі назаўтра ўзялася чытаць бацьку натацыі за тое, што ніякае меры не ведае і насклікаў паўсвета годных і нягодных, усё роўна, як на кірмаш. Дык во і насмяшыў людзей.

Пахаванне бабы Зосі прыгадвалася мне часта, калі я трапляў на сіняўскія могілкі, мне хацелася спыніцца ля яе магілкі, але магілка тая ўжо не мела знаку, як і магілка дзядзькі Васіля, старога Тодара і ледзь не ўсіх жыхароў Сіняўскай Слабады, што паўміралі больш як гадоў дзесяць таму назад. Рэдка хто ставіў тут помнікі родзічам. Каменных на нашым баку Нёмна зусім не было, а прывозіць з таго боку людзі чамусьці не хацелі, і лічылася нават ганарлівасцю, калі нехта ставіў па бацьку ці маці каменны помнік з чыгунным крыжам і наклёпаным на ім алавяным Хрыстосам. Амаль усе звычайна ставілі драўляныя крыжы без надпісу. Кожны год родзічы мянялі на іх белыя фартушкі з вышытымі чорнымі крыжыкамі (гэта рабіла Маруся да замужжа). А потым звычайна падгнівала драўляная вертыкаль, і магільны знак падаў і пераходзіў у курганок. Тады рэдка хто яго ўзнаўляў. Звычайна нябожчык пераходзіў у бязвеснасць, хіба што ён нечым запамніўся жывым і пра яго добрыя справы ці фокусы ўспаміналі ў размовах.

Палевікі з Занямоння лічылі нас, лесавікоў, проста недавяркамі. Бо ў нас не было нават царквы, а толькі капліца, бацюшка правіў там абедню толькі раз у год, дый то на Звіжанне – на “воўчае свята”. Занямонскія пастухі дражнілі нас цераз рэчку, парадыруючы сцэнку, як сіняўцы чакалі і сустракалі бацюшку: “Звані! Звані – поп едзе! Не звані – жыд махорку вязе!..”

Да царкоўных абрадаў і ў нас ставіліся мужчыны з паблажлівасцю. А пакінуць па сабе памяць у людзей лічылася справай вартай пахвалы. Бабу нашу ўспаміналі толькі ў сям'і. А на вёсцы хіба ў сувязі з маімі дзіцячымі прыхамацямі ды выбрыкамі, якія рабілі яе асобу прыкладам святой цярплівасці.

Тодар Плаўко, хоць таксама не меў помніка на магіле, успамінаўся ў гутарках сялян часта. Быў ён мужчынам шырокай натуры. Тодар паходзіў з-пад Шчорсаў, быў, значыць, палевіком, у Сіняўскую Слабоду прыйшоў у прымы, але так тут прыжыўся, што стаў адным з лепшых вазакі і

плытнікаў. Яго плыт заўжды ішоў другім за маім бацькам, які плыў першым і любіў з ім пагаманіць у ціхую пагоду, бо ведаў, што Тодар выведзе свой плыт цюцелька ў цюцельку за Андрыянам. І ў натуре ў яго сядзела падобная схільнасць: прага незалежнасці, даведзеная ажно да буянства, толькі ў Тодара яшчэ больш было неўгамоннасці.

Вяртаючыся, бывала, з Міра, з кірмашу, ён не толькі быў добра выпіўшы, але вёз у заднім палукашку яшчэ цэленькую паўлітэрку, не адкаркаваную. Даехаўшы да Ярэміч, да хаты Іцкі-каваля, Тодар спыняўся і ледзь не сілком забіраў таго ў госці. Іцка быў даверлівым, спакойным рабачаем, ярэміцкія жулікі неяк пасля тое першае вайны падвялі яго: прынеслі капсуль ад гранаты і падманулі: “Іцко, адсячы, гэтую трубачку, будзе добры муштучок”. Іцка ўзяў “трубачку” ў клешчы, паклаў канец на вострую бабку і, нагнуўшыся, акуратна стукнуў малатком зверху. Выбухам выбіла яму вока. Але Іцка не меў другой прафесіі, таму каваў і далей, толькі ўжо самыя простыя рэчы. Тонкай работы яму ніхто не заказваў, і яго пачала дражніць тая ярэміцкая зладзюжня: “Іцко-пэцкаль”. Тодар Плаўко, насуперак пагардлівай мянушцы, заказваў усю кавальскую работу толькі ў Іцкі.

І вось, прывёзшы Іцку ў свой двор, Тодар выцягваў з палукашка пляшку і вёў госця ў хату. Каня Тодар не распрагаў, на гэце былі сыны Ванюша і Платон. Мы, дзеці, пачуўшы Тодараў вясёлы спеў яшчэ на аселицах, збягаліся з усяе вёскі да яго двара паглядзець, што то будзе. Заходзілі да сялібы ад могількаў, падкрадваліся паўз плоце пад хату і прыпадалі да вокан.

Тодар наладжваў у хаце канцэрт: браў у адну руку качалку, у другую разак, становіўся ля прыпеку і загадваў, звяртаючыся да сваёй жонкі Альзбеты:

– Ну, Альзюк, танцуй з Іцкам!

Ён пачынаў выбіваць качалкам па разак такт і выцінаў:

А Лявоніха, Лявоніха мая,
Не цярэбляна капуста твая!
А капуста нецярэбляная,
А Лявоніха ...

– Альзюк, – спахопліваўся Тодар. – Што-то ў твайго Іцка ногі не скачуць? То ж вы не падвесьліліся! Нясі хлеб, рэж сало!

Тодар не дапускаў такой ерунды, каб ягонаму госцю нельга было есці сала. Забароны талмуда маглі сабе дзейнічаць там, у Ярэмічах, у сінагозе, а не тут, у Тодаравай хаце. Ён частаваў каваля і жонку гарэлкай, прымушаў закусваць салам, прадаўжаў канцэрт.

Цётка Альзбета была жанчына вясёлая, яна лёгка зносіла дзівацтвы мужа і сама ахвотна магла падвесьліцца пры яго пачастунках. Яна, хоць і была худая – скура ды косці, – але курыла нараўне з Тодарам, а накурыўшыся, кашляла так адчайна, што хапалася аж за пералаз у нашым плоце. Мая маці яе ўгаворвала кідаць гэтую атруту. А яна, круцячы галавою ад задышкі, адказвала:

– Ой, Стэпачко, мусіць ужо на тым свеце... кху, кху... кіну... Яна была добрая па натуре, і яе дабратаю многія карысталіся. Сыны Ванюша і Платон, калі Альзбета клікала іх есці капусту, ставілі сустрэчныя жаданні: “Мамо, дай нам тоё, што ў капусце!” – гэта значыць мяса.

Адзін ярэміцкі мужчына, хворы святою хваробай несвядомасці добра і зла, цэлы божа год сноўдаўся босы, у адных сподніках і зрэбнай падранай кашулі ад сяла да сяла, звычайна прыплутоўваўся на зіму ў хату цёткі Альзбеты і пралежваў халады на печы, за комінам. На заўвагі асцярожных суседак, навошта яна прымае “дурнога”, яшчэ хату спаліць, Альзбета адказвала:

– А ён, хоць дурны, але пакорны, толькі смяецца, як дзіця. І вады, і дроў прынясе, як папросіш. Што ўжо адзін рот больш ці менш – не аб’есць. А выгані, дык не дай Божа, замерзне яшчэ недзе пад халеру. Тады грэх будзе.

І я не раз сядзеў у цёткі Альзбеты на печы, калі коўзаўся па першым лёдзе і даводзілася праваліцца да пояса, а ісці дахаты мокрым баяўся. Цётка а вось адкрывала засланку, пускала цёплы дух з печы ў чалеснікі і высушвала мае порткі і боты. А маёй маці ніколі не выдала...

... Я знайшоў Сяятэвіча і Качановіча на звычайным месцы, дзе мы сустрэкаліся раней: яны сядзелі за паваленым ад цяжару часу магільным камені і ціха перашэптваліся. Не ведалі нават яны, што пад многімі свежымі пагорачкамі магіл спачывалі не толькі сіняўскія нябожчыкі, што там ляжалі захаваныя намі, запаяныя цынкі асабліва дарагіх для нас браўерных і запальных патронаў, гранат-лімонак і некалькі карабінаў, што яшчэ не знайшлі сваіх уладароў-помснікаў.

Калі Сяятэвіч з Качановічам пайшлі палохаць Ванюшу, каб вярнуў партызанам належную ім вайсковую рэч, а для яго такую прыемную забаўку, – бінокль. Я вярнуўся на свой двор, пераабуўся, запхаў у рэчмяшок бялізну, мыла, харч і так наўючаны пайшоў сустрэкацца з Мікалаем Парэцкім. Ён быў змораны і ўжо сонны, меў заклапочаны выгляд, ачомаўшыся, расказаў, што паліцыя ўзмацніла рэпрэсіі, настрой у падполлі, зразумела, трывожны, і вось – дызерцірства Ёсіпа. Прычыну назваў тую ж, што і мой бацька, толькі ўдакладніў: дурны то ён дурны, але ў сваю карысць. Нябось, нікога не выдаў з хлопцаў, якіх бачыў з вінтоўкамі ў дзень налёту карнікаў на Слабаду, бо, каб выдаў хоць аднаго, той сказаў бы, што і Ёсіп там быў. Аказалася, што акрамя Ёсіпа ў паліцыю пайшоў і Косцеў браценік Пурлікаў Павел і яшчэ брат Саладухі, што выехаў добраахвотна ў Германію на работы, і Фельцаў сын. Так што з нашай вёскі было ўжо шэсць чалавек у паліцыі – добра, што хоць ніводнага людскага, усё шантрапа. Відаць, усё ж гэтае папаўненне з занёманскай лясной вёскі і паддало рызыкі каменданту рабіць свае подлыя прапановы цераз бацькоў нам, якіх ён лічыў галоўнымі закапёршчыкамі партызанскага руху ў ваколіцы. Сіняўскае папаўненне паліцыі было асабліва небяспечным для нас, бо гэтыя мярзотнікі добра ведалі лясныя дарогі, вомшары і воступы, і маглі службыць праваднікамі ў часе вылазак на партызан.

У Мікалая Парэцкага была свая версія прычын, дзеля якіх рабіў пасулы камендант раённай паліцыі. Ён мякка сцэле, але цвёрда спаць.

Я звярнуў увагу на тое, што, відаць, не ўстанавілі маёй сувязі з Лёвам і Зінай, калі камендант палічыў сэнсоўным такую прапанову.

– А якога ты чакаеш ад іх сэнсу? Яны злавілі пісьмо? Злавілі. Там было імя Валодзя, і яны залыгалі Валодзю. Сцапалі, знішчылі ці ў лагер саслалі, адным словам, спісалі ўсіх і справе канец. Закрылі справу – у гэтым іхні сэнс. На тое яны і служаць.

– Дык Лёвінаму бацьку хіба не казалі дакладна, як пакаралі сына?

– Уродзе казалі, але публічнага пакарання не было. Маглі саслаць у лагер, а бацькоў і ўсіх скрытых сяброў запалохваць. Трымаліся, відаць, прыстойна, калі пра цябе пасля той позвы ніякіх сігналаў не было... А мо Серафімовіч якраз на арапа і рашыў узяць... А можа быць, што гестапа аб сваіх справах паліцыі не дакладвае. Чорт іх там разбярэ. Справа яшчэ цёмная.

Навесці распыты цераз Мішу Араб'я Мікалай Парэцкі не рашаўся. Падумаў, што ўсё роўна нічым тут ужо не паможаш, а напсаваць можаш і страху людзям нагоніш.

– Пісьмо ж, брат, дакумент... Знішчыць Лёве трэба было пісьмо. А раз не знішчыў, то ў турме, бывала, дык мы пры вобысках на вачах у наглядчыка грыпсы – у рот і глытаем, як цукеркі. Дастань, пане важны. Не навучаны быў Лёва... Толькі бяда ўсяму навучыць. А словам, яно так: вучы, кажы, усё роўна...

Хоць жорсткімі выдаліся мне развагі Мікалая Парэцкага пра справы трапіўшых у бяду сяброў, але, можа, дзякуючы гэтай суровай цвярозасці, словы яго не расслаблялі, а мабілізавалі. Пад жорсткасцю слоў было чутно жаданне, каб усё скончылася памысна, хоць і мала было надзеі.

Я вырашыў канчаткова, што б там ні было, а калі застануся жывым пасля чыгункі, пайду да Мішы Араб'я ў Заполле сам і ўсё выведаю. А не ўведаю ад Мішы, пайду да Арцюха, адпрашуся ў Саятэвіча і адзін пайду. Цяпер там нешта павінна праясніцца. Следства, у кожным разе, будзе скончаным. Можа, якраз самы зручны момант здарыцца чымсьці і цераз каго дапамагчы. Выйду на Жоржыка Б. Калі не захоча ці збаіцца дапамагчы, то і зашкодзіць збаіцца. Раз не адпусцілі Валодзі, пра мяне, выходзіць, не дазналіся. Зіна і Лёва выстаялі. А можа, і дазналіся, але, убачыўшы, што мяне так проста голымі рукамі не возьмеш, парашылі закрыць справу Валодзевым імем. У кожным разе далей гэтай ступені яны не прасунуліся. Прыпыніў, мабыць, закусы наш выхад у партызаны. Выходзіла, што вінаватыя збеглі ў лес. Гэта лагічная развязка. Але гестапаўцам паводле іх нораваў належала пакараць траіх злоўленых публічна – для перасцярогі ўсім, хто паважыцца падняць руку на ўстаноўлены парадак, або, прымаючы больш лагодны варыянт, – абясшкодзіць злоўленых высылкай у канцлагер. Патайны расстрэл быў

для іх параўнальна менш выгядным рашэннем. Гэта абуджала ва мне надзею, што не ўсё скончана і не ўсё страчана.

Мяне цягнула пайсці самому да дзядзькі Фаніка і распытаць, што там здарылася, я гатовы быў знесці вострыя папрокі цёткі Мані, якая, напэўна, здагадваецца, што я не так сабе цікаўлюся, але мой цяперашні прыход азначаў бы яшчэ, што мы, партызаны, аб'явіліся ў сваіх мясцінах, нікуды не пайшлі і нідзе нас не пабілі, а, па-другое, мой прыход пацвердзіў бы, што гэта мы, рызыканы, усё ж уцягнулі Лёву ў пагібельную справу. Упэўніўшыся ў тым, што Лёва быў нашым сувязным і выконваў наша заданне, а не проста выпадкова наткнуўся на карнікаў, Феафан Кандратавіч страціў бы дасюлешнюю смеласць, якую давала яму бацькоўскае права, і мог бы апусціць рукі, спыніць барацьбу за вызваленне Лёвы. Таму мы яшчэ тады, адыходзячы ў атрад, дамовіліся з Мікалаем Парэцкім, што нават яму не пажадана займацца распытамі дзядзькі Фаніка. Звесткі і без таго ў вёсцы стануць чуткамі, пойдучь з вуснаў у вусны. Вось такую вестку-чутку і перадаў ён нам з нейкай сарамлівай сцішанасцю ў голасе: “Счарнеў Фанік, як вугаль, кажуць, будта расстралялі Лёву”. Мікалай Парэцкі паведаміў нам яшчэ адну загадкавую навіну: знік невядома куды лейтэнант Клім, а яго групу ўзначальвае цяпер Міцька Дзенісенка. Гэта нас уразіла. Косця стаў дапытвацца, куды ж знік? Забіты ў баю, ці, спалохаўшыся, знік, ці здаўся? Адказу на гэтыя пытанні не было...

– Можа, сустрэнеце іх, – гаварыў нам Мікалай, – дык вам, можа, скажуць. Міцька ж знае вас.

– Знае, – адказаў Косця. – Дзесяцізарадку далі яшчэ тады, як са Свержна, з тартака ўцёк з першай групай палонных. Баявы казак. Парадак навядзе. Але ўсё ж не паверу, каб свае Кліма прыбралі. Не... Зняць з камандавання – то іншая справа. А гэта – не. Тут нешта сакрэтнае ёсць. Пажывём – пабачым...

Мы развіталіся, дамовіўшыся з Мікалаем перадаць падпольшчыкам, каб былі гатовымі ў бліжэйшыя дні да выхаду ў партызаны. Мы разумелі, што гэта адзіны спосаб стрымаць рэпрэсіі супраць партызанскіх бацькоў. Дыслакацыя Чапаеўскага атрада ў нашу зону была выйсцем, і мы верылі, што схілім да гэтага рашэння камандаванне.

Загаварыліся мы, нецярплівы Васіль Пазняк аблаяў нас за спазненне і за тое, што мы, халастыя, а забавіліся больш за яго, жанатага. У Васіля апошнім часам на пункце жанатасці пачала складвацца нейкая свая філасофія. Жанатаму, маўляў, трэба асцерагацца больш, чым халасцякам: “У вас вунь нічога за спіною няма, дык хай сабе і заб’юць, то аднаму сабе бяда, а гэта ж сям’я – жонка, дзеці...” Хлопцы весела агрызаліся, не жадалі прызнаваць права на выключнасць Пазняку, тым больш, што Андрэй Сянтэвіч, у якога было больш дзяцей, такой прывілеі не прасіў і Васілю не паддакваў.

Ішлі мы паўз руме, амаль тым жа следам, што і тою раніцай нашага баявога хрышчэння. Цяпер было больш сорамна за тадышнюю

недалужнасць. Месяц у атрадзе многае нам даў, мы прывыклі да баявых сітуацый, “абстраляліся”, засвоілі асноўныя тактычныя правілы і прыёмы наступальных і абаронных дзеянняў, навучыліся, як след дзейнічаць у складзе невялікіх мабільных падраздзяленняў. Цяпер наша група хоць была малая, меншая чым тады, але, трапіўшы ў падобную сітуацыю, дала б “прыкуруць” праціўніку, прымусіла б пачухацца, хоць і сіла была на яго баку.

Але гэтай ноччу ў Сіняўскай Слабадзе і ў ваколіцы было ціха, а мы, стомленыя, валакліся паўз рум абы-як, выгляд наш быў далёка не ваяўнічы. Адчуванне адноснай бяспекі і прытульнасць родных мясцін расслабілі нас, мы ледзь валаклі ногі, кожны крок даваўся цаною пакутнай натугі і прымусу. Хацелася хоць на хвілінку прысесці, зямля цягнула да сябе, абяцаючы адпачынак, а баявое заданне, абавязак і развага наказвалі ісці, ісці наперакор усяму. І мы граблі ботамі пясок, кожная выдма здавалася неадольнай, як для падарожнікаў пустыня. Нарэшце мы перабраліся цераз поўную пячаных наносаў пашу і ўвайшлі ў мора заліўных лугоў, у гэтым годзе, на жаль, непакошаных – на Гальяшоўшчыну, Аліціну, за якімі быў Лісін норт.

Зарасіўшыся ў густым лазняку, мы перабраліся на лугавіну, закрытую з трох бакоў кустамі, толькі чацвёртым вузкім бокам гэтая паляначка выходзіла на Нёмнавы затончык, парослы зялёным ліжджаем і аерам. Хоць была яшчэ ноч, але пры рэчцы змрок расейваўся, не напружваючы вачэй, можна было аглядаць і ціхую паляначку і нёмнаву брую ў таямнічай далечыні. Мясціна рабіла ўражанне бяспечнай і ўтульнай. Мы нарэзалі нажамамі мокрага ад расы лазняку, разаслалі яго на схіле грудка і нарэшце прылеглі. Выстаўляць вартавога ў гэтым закутку не мела сэнсу, усё роўна ён не мог нічога бачыць сярод зараснікаў, ды і хто сюды мог прыйсці ўпоцемках, акрамя нас.

Хлопцы заснулі адразу. Косця ўлёгся, як заўсёды, побач са мною і роўна, як мядзведзь, засоп у нос, а недзе ў сярэдзіне нашай спячай пакатушкі заскрыпеў зубамі праз сон Васіль Пазняк, загаварыў нешта невыразнае Ванька Качановіч.

Я быў так развярэджаны і пераўтомлены, што не мог заснуць, галава працавала самахоць, усё цела балела і ныла, а галава поўнілася ліхаманкавай мешанінай уражанняў і ўспамінаў.

І я пачынаў верыць, што як толькі ўзыйдзе сонца, дык убачу Лісін норт такім, якім бачыў яго калісь улетку, у час сенакосу. Тут, на гэтым лузе, быў участак (два гектары) сенакосу нябожчыка дзядзькі Васіля, і сенавалі тут усе тры яго старэйшыя сыны: гаспадарлівы, заможны ў працы Яўгень, яшчэ жывы тады рагатлівы Фанік і нядаўна выпушчаны з турмы разумны і зграбны Арсень. Я ўжо год правучыўся ў гімназіі, і мяне, як магнітам, цягнула да Арсеня па старой памяці дзяцінства, калі той любіў са мною забаўляцца. Мы калісьці зімою лавілі вераб’ёў на мякіне перад гумном і снегіроў на венічках з быльніку ў агародзе. Першага вераб’я забіраў Фанік і трымаў яго ў схоўку, аддаваў мне яго толькі вечарам, калі

я па яго наказу прыходзіў на вячоркі ў бацькавым кажусе з доўгімі рукавамі. Я трымаў вераб'я ў руцэ і чакаў, калі ўжо хлопцы расшавеляць кудзельніц-дзяўчат заляцаннямі і прыдзе пара іх “паціскаць”. Фанік у той момант даваў мне змоўніцкі знак, я ціхачом падыходзіў да вядра, што стаяла ў парозе, зачэрпваў конаўку вады і, адпіўшы для прыліку, адварочваўся ад хаты, макаў хвост вераб'я ў воду і выпускаў з рукава. Той, пырскаючы вадой, ляцеў проста на лямпу, удараў хвостом па гарачым шкле, яно трэскалася, лямла гасла, а хлопцы браліся за дзяўчат. У хаце падымаўся піск і вэрхал, а мы, малыя, што прыглядаліся вячоркам, стоячы ля парога, уцякалі гурбою на двор, пакуль гасладар не возьмецца даходзіць, хто напсоціў і хто падвучваў.

Мне, гімназісту, было сорамна прыгадваць тыя дзіцячыя псоты, цягнулі ўжо іншыя з'явы, мне хацелася пагаварыць з Арсенем пра сялянства, адкуль яно пайшло і куды ідзе, якія заканамернасці кіруюць грамадскім жыццём наогул, пагаварыць пра Талстога і Леніна. У творах Талстога я быў даволі начытаны, яго “Севастопальскія апавяданні” знайшоў у гімназічнай бібліятэцы, а раману “Анна Карэніна” і “Уваскрашэнне” дастаў ад старэйшых дзяўчат, сябровак сястры Марусі, маральна-філасофскія трактаты са “Сповідзю” ўключна пазычаў у дзядзькі Аляксея Клаўсуця, які, ходзячы зімою кажущнічаць у палявыя вёскі, прыносіў розныя прапаведніцкія творы і сам сімпатызаваў то талстоўству, то баптызму, угаворваў мужчын утварыць якуюсь абшчыну, але нічога з гэтага не выйшла, сіняўцы захоўвалі вернасць сваёй язычніцкай свабодзе поглядаў на ўсё, не квапіліся звязваць сябе хоць бы якою ні было справядліваю ці мудраю догмаю. Ды і сам Аляксея не спяшаўся падаваць прыклад, ён трактаваў усе гэтыя вучэнні і сваё знаёмства з імі як інтэлектуальныя прысмакі, якія ствараюць чалавеку прэстыж думанніка.

Арсень меў на гэтыя справы свой погляд, маралізатарскім догмам ён супрацьпастаўляў марксісцкія ідэі. Яны былі для мяне такімі нечаканымі, што сам чалавек хоць тры вякі жыві, да такога ні за што не дадумаўся б. Пару раз мы сустракаліся летам, у даждлівыя дні з Арсенем у іхнім гумне, на сене. Ён даставаў з застрэшша нейкую скручаную трубачкай кніжку і чытаў з яе нечаканыя абгрунтаванні працэсаў грамадскага развіцця. На сенакосе мне карцела задаць яму пару пытанняў, якія мне прыйшлі ў голаву пасля тых чытанняў. Але маці пратрубіла вушы просьбамі і грозьбамі, каб я не падыходзіў да Арсеня. Пляменнік, якога яна як цётка шчыра любіла і шкадавала, выдаваўся ёй разношчыкам свайго страхотлівага турэмнага лёсу. Яна баялася, што гэтым лёсам Арсеня заражуся і я, а тады ўсе яе старанні вучыць мяне і дачакацца плёну, гэта значыць, майго “лёгкага хлеба” будуць змарнаваны. Маці гатова была адбіваць мяне ад Арсеня з фанатычнай драпежнасцю, роўнай з тою, з якою яна праследвала Лёвіну маці за нядоўгі і ўжо даўно згаслы раман з маім бацькам. Бацьку то маці даравала, а саперніцы ніяк не магла даравать і дзе б ні сустракала – на полі, на вуліцы, абражала, а то і хапала за сахор ці матыку і пускалася ў бойку. Я ў такіх выпадках згараў з

сораму, хацелася праваліцца пад зямлю, кляўся ў душы і заракаўся век не жаніцца і не мець справы з жанчынамі.

Не сумняваўся я, што маці дасць пёркі і мне, ды яшчэ, можа, Бог ведама чаго нагаварыць Арсеню, але ўсё ж я пайшоў да яго, улучыўшы момант, пакуль яшчэ сохлі валкі і маці з бацькам адпачывалі ў цяньку пад возам, высланым па цапкі духмянай травой. Мы прыйшлі з Арсенем якраз на гэтую прагалінку ў лазняку, потым перабраліся цераз кусты на гак і са смакам выкупаліся і нагаварыліся.

Арсень быў зграбным і прыгожым дзецюком: сухашчавыя рысы ўзяў ад сваёй маці, статнай цёткі Ганны, толькі валасы меў святлейшыя, злёгка кучаравыя і губы больш выразныя, валявыя. Постаццю ён быў мерны, нагадаў скульптуру маладога Давіда работы Верокія. Купаліся мы гальшом, і што мяне здзівіла, дык тое, што Арсень зусім не саромеецца сваёй галізны. Такое было прынята ў нас, у Сіняўцы, і ў бурсе, але ж гэта было сярод хлапчукоў з прэтэнзіямі на вывышэнне над мараллю.

Сярод сіняўскіх хлопцаў здараліся выпадкі бравіраваць фізічнымі атрыбутамі мужчынскасці. Рабілася гэта на злосць прыстойнасці, а ён зусім не звяртаў увагі на сваё цела, нібыта быў анёлам. Пасеўшы на траве, мы больш гадзіны прагаварылі на сацыяльныя, філасофскія і маральна-этычныя тэмы. Калі я вярнуўся, маці была ўжо на баявым узводзе і пачала мяне ўшчуваць. Але бацька, на шчасце, прытрымаў яе. Не разрадзіўшыся адкрытым выбухам, яна да змяркання даймала мяне сваімі змрочнымі прадказаннямі майго страшнага астрожнага лёсу, такога ж, як у Арсеня. Бацька таксама не ўхваляў маіх захапленняў Арсенем, але не лічыў, што забароны могуць тут падзейнічаць. Наогул, па яго разуменню, мужчына павінен сустракацца і абменьвацца думкамі, з кім хоча і з кім выпадзе, але не павінен паддавацца і падпадаць пад чый бы там ні было ўплыў. Жыць трэба сваім розумам і сваёю воляй. А калі хто не можа, той нічога не варты. У бацькі таксама было перакананне, што і мне не ўдасца абмінуць бяды – астрожнага лёсу, больш таго, няма сілы, якая б мяне адвяла ад гэтага шляху, бо сюды штурхае грамадскі лад, пагарда, непаўнапраўнасць мужыцкага сына, беларуса, у польскай панскай дзяржаве. Работы не дадуць, – разважаў бацька ўслых, – ды і пойдзе ў палітыку, дзе ж дзецца, а палітыка давядзе да турмы. Паколькі ён у свой час уступіў маці і згадзіўся мяне вучыць, дык яму ў душы, можа, несвядома хацелася, каб на хвілінку збыліся яго прарочыя прадказанні, а потым яму можна было рашучым учынкам вырваць мяне з навісаўшай бяды і зрабіць нармальным незалежным гаспадаром, добрым плытнікам ці нават рэтманам, які многа ўмее, многа можа, няблага зарабляе і ні перад кім шапкі не ломіць.

... У гэтых маячаннях я праляжаў да світальных пеўняў. І пачуў як бы крокі і пакашліванне на лузе за лазняком. Трэба было ўсхапіцца, выйсці праверыць, што там і хто там, але я не ведаў, ці гэта ў сне, ці на яве, і не мог рашыцца. Нарэшце ачнуўся, абтросся ад зморы і, схапіўшы дзесяцізарадку, пасунуўся цераз мокры ад расы, зябкі лазняк. На лузе ўбачыў постаць чалавека, што выходзіў з лагчыны, з туману. Гэта быў Косця Смалянка. Разам са мною ачнуўся і чуткі, як заяц, Васіль Пазняк. Мы назбіралі лазовага сушняку і развялі

агеньчык. Пачалі, стогнучы, перакочвацца з боку на бок зморанья і сонныя хлопцы.

Ва ўсёй здранцвелей прыродзе, у мёртвай цішыні, у сонным тумане над лугамі, у азяблым лазняку над рэчкаю – усюды вісела такая цяжкая, смяротная туга, што, здавалася, каб не блізкая небяспека, што нас чакае на чыгунцы, дык перспектыва жыцця расплылася б недзе ў густым тумане, захлынулася б у гэтай зябкай непарушнасці свету.

На душы смылела і ныла ўсё тая ж невядомасць лёсу нашых сяброў – Зіны і Лёвы. Злавеснай неўразумеласцю далучаўся да іх лёс Валодзі. Чаму яго не выпускаюць? Няўжо па той прычыне, якую назваў іранічна насмешлівы Мікалай Парэцкі? Устанавіць жа, што Валодзя не меў да Лёвы ніякіх адносін, акрамя зямляцтва і выпадковай сумеснай працы на Добрацкім тартаку, было раз плюнуць. Няўжо гэтая няяснасць факта паказалася “глыбакадумным” следчым цымянасцю ўсёй справы? Але ж тады, з-за невысветленасці акалічнасцей, усіх траіх павінны былі саслаць у нейкі канцлагер. А можа, якраз цяпер з’явілася патрэба ў нашай дапамозе, мо ёсць шанц выратаваць сяброў?.. Аптымiстычныя прабліскі думак упіраліся дзесьці ў жахлівае, што прынёс з Любчы і Наваградка дзядзька Фанік, надзея расплывалася ў асенняй халоднай імгле, праз якую ніяк не магло прабіцца ранішняе сонца.

Было яшчэ рана, калі я пайшоў да Нёмна набраць кацялок вады на чабаровы чай. Вакол стаяла маўклівая цішыня, здавалася, што ўсё тут – і травы, – і лазняк, і разложыстыя вербы на беразе, і кучаравыя дубкі на ўзвалку замерлі ў здзіўленні ад хараства, і якое яны тут усе разам згодна стваралі. З Нёмна падымаўся лёгенькі туманец. Бераг, куды я падышоў, быў прытны і амаль не зарослы, і тырчала тут усяго некалькі аерын сярод густога вяночка асакі. Я і не спадзяваўся, што на такім адкрытым месцы можа нешта затаіцца, але, як толькі ступіў да асокі, там нешта залапаталася, і ў мяне з-пад ног пачалі вылятаць, як з прашчы, адно за адным цыбатыя, ужо чорныя, як гракі, качаняты – штук з дзесяць – цэлы вывадак. Качаняты выляталі проста ў ваду і, лапачучы адраслымі крыламі, адбегаліся ад берагу і, як па камандзе, ныралі. Адразу я заўважыў і камандзіру – старую качку-крыжанку. Яна не нырала, толькі глядзела, ці ўсе яе нашчадкі паспеюць схвацца пад ваду, ці патрапяць унікнуць небяспекі. Калі ўсе качаняты зніклі пад вадою, качка пачала са мною какетнічаць: то падскоквала над вадою, як бы ўздымалася ляцець, а потым падала неяк на крыло, і момант ляжала на хвалі, як бы нежывая, хоць ты яе рукамі бяры, то ўставала, пагружалася ў ваду ледзь не па шыю, але неўпрыцям увесь час аддалялася ад майго берагу і выкіроўвала на той бок, прытым бралася ўверх па плыні, а яе вывадак нырцом адыходзіў уніз, у густыя зараснікі лежджаю. Уцякачка дабралася да берагу, вылезла памалу, нават прыкульгоўваючы, адышлася і прысела на траўцы, скасіла на мяне вока і пачала цікаваць. Яе дзівіла тое, што я не хачу яе даганяць. Я не рухаўся. Качка пачакала, даючы, відаць, свайму вывадку досыць часу, каб адплысціся, і сама шамоль-шамоль пайшла ў лазняк, перавальваючыся з нагі на нагу.

Я набраў вады і ўжо памкнуўся вяртацца, як убачыў качку ў лёце, яна ўзнялася далёка злева, на тым баку і, шпарка апісаўшы ў небе круг, абляцела

паўкруга мяне і села ў прыбярэжным лежджаю, метраў сто ніжэй таго месца, дзе я выпудзіў яе з вывадкам.

Я здагадаўся пра яе манёўры: гэта ж яна знарок станавілася мішэнню, лёгкай здабычай, гатова была сама загінуць, абы захаваць жыццё сваім даўгальгім качанятам. Мне прыгадалася прастарэканне некаторых нашых сямейных таварышаў: “Што другому – халасты, пайшоў і ўсё за табою – тваё, а ў нас вунь дзеці. Дзяцей шкада, а табе другому што? Шкадаваць яшчэ няма каго”.

Па гэтай логіцы гавэнды выходзіла, што старэйшым цяжэй паміраць, чым маладым. Да чаго ж пераніцаваў чалавек законы жыцця і смерці, прызваныя прыродай. Бацька хоча атрымаць сабе права жыць, нібыта для дзяцей, але, фактычна, за дзяцей. І гэта пражыўшы за сябе!

“А зайчыха, а зайчыха?” – падказвала мне памяць, вычытанае ў нейкай прыродазнаўчай кнізе. Зайчыха пакідае сваіх маленькіх зайчанят проста ў траве і сама ўцякае, не паказваецца да ночы, толькі ноччу падкрадваецца, дае насмактацца малака на суткі і зноў уцякае. Дык чаго тут больш у такіх паводзінах: страху перад небяспекай для іх ці для сябе? Зайчыха сама хоча выжыць больш за сваіх зайчанят. Інстынкт падказвае ёй, што зайчанят яна народзіць столькі, што ніякія драпежнікі ўсіх не вынішчаць, абы яна жыла сама, абы магла іх выкарміць. Значыць, ад яе залежыць, каб не звялося зайчынае племя.

А ўвогуле з гэтым жыццём і смерцю цяжка нешта разумнае сцяміць. У прынцыпе, – смерць – жахлівасць, усеагульная, непазбежная. Навошта яна? Можа, на тое, каб адчувалася цана жыцця? Сапраўды, калі б жыццё ў сусвецце было вечным, якая б яму была цана? Такая, як мору, скалам, пустыням – ніякая. Зрэшты і моры, і скалы, і пустыні вечныя толькі для чалавека ў параўнанні з яго жыццём, а для чалавецтва яны не вечныя. Межы і контуры мора і сушы, пустыні і лесастэпу мяняліся ў стагоддзях і будуць мяняцца яшчэ не раз. Выходзіць, што жыццё і смерць – гэта найбольш адчувальны для чалавека, найбольш універсальны спосаб данесці да яго ідэю зменнасці, прамінення ўсяго, што існуе. Усяго. Калі пранікнуцца гэтым адчуваннем, дык смерць перастане быць страшнай. Але ж гэта толькі чалавек можа ахапіць свядомасцю ўсе фазы, усе адносіны, усе ўзаемадзеянні быцця і прамінення, а жывёлы, нашы меншыя браты, яны не ахопліваюць інтэлектам сутнасці ўсіх тых рэчаў, усяго свету ў яго бязмежжы і бясконцасці, яны жывуць і адчуваюць сваё жыццё канкрэтнымі патрэбамі свайго віда, сваёй біялагічнай рэальнасці і па мерцы відавочнага быцця выходзіць, што самым больш правам на існаванне валодае той, хто малодшы, у іх пражыванне гадоў азначае адначасна ўтрату нейкай часцінкі права на далейшае жыццё, як такое. Старэнне – гэта паніжэнне ў цане ўласнага жыцця, а ў людзей, як сведчыць гісторыя чалавечага роду, усё навыварат: вунь цар Ірад загадаў выбіць усіх хлопчыкаў ад першага дня жыцця да двухгадовага ўзросту. А няхай бы паспрабаваў загадаць нішчыць не дзяцей, а дарослых мужчын. Дорага б яму каштавала гэта.

Чалавек мерае вартасць свайго жыцця інакш, чым жыцця іншых жывых стварэнняў. Ён жыве цела і духам, таму ў меру прыбліжэння старасці

павялічваюцца сілы розуму, вопыту, духа, чалавек як асоба становіцца больш каштоўным, значыць, ён не толькі суб'ектыўна, але і аб'ектыўна мае большае права на жыццё. Мо мы, маладыя, дарма дазваляем сабе падсмейвацца над прэтэнзіямі жанатых таварышаў на большае права жыць.

Паслужлівая памяць, аднак, прыгадала маю нябожчыцу бабу Зою. Тая, калі ёй добра дапякалі мы з Жэнем сваімі пракудамі, пратэставала воклічамі: “А калі ўжо прыйдзе тая смерць на мяне! А каб ужо гэтых расколаў не бачыць і не аглядаць!” Мы тады, бывала, сцішваліся і ўсур'ёз баяліся, каб не збылося бабіна заклінанне смерці, бо хто нас будзе глядзець без яе.

Усе маральна-філасофскія тэорыі па сутнасці з'яўляюцца інтэрпрэтацыяй так называемых прасцейшых прынцыпаў, якія выпрацоўваліся практыкай многавяковага сужыцця жывых істот на зямлі. Асновай асноў гэтага маральнага рэгулятара адносін з'яўляецца палажэнне: паступай з другім так, як бы ты хацеў, каб з табой паступалі. Але справа не ў тым, што паступаць так бывае нявыгадна і нялёгка, у практыцы жыцця людзі адступваюць ад гэтага прынцыпу: у адных выпадках незнарок, у іншых намерана. Усе гэтыя адступленні і патрабуюць нейкага вытлумачэння і апраўдання, якое робіцца ў страху перад непазбежнасцю маральнага імператыву. У сваю чаргу і маральна-этычны імператывы патрабуе ўсё новых і новых спосабаў абгрунтавання сваёй слушнасці і непарушнасці, без гэтага не можа абнаўляцца працэс выхавання. Такім чынам, усе маральна-этычныя вучэнні і тэорыі можна падзяліць на дзве групы: адны – ускладняюць маральна-этычныя адносіны, фетышызуюць іх, каб такім чынам стварыць прэцэдэнты для адступленняў ад асноўных маральных нормаў, падказаць сумленню адукаваных людзей ільготныя тарыфы, а другія робяць наадварот – адстойваюць першародную сілу і непарушнасць маральных катэгорый, крытыкуюць усякія мудраванні вакол іх.

Неўзабаве прыйшоў з-за Нёмна Ваня Мацко, прывалок цэлую кашолку яец і добрую галоўку масла, загорнутую ў капусныя лісты. Добры хатуль дала і Косцю яго руплівая маці, цётка Надзя. Смалянка таксама прыпёр торбу грунтоўнага харчу – на Рудзьме каровы добра давалі малака. Сняданне выйшла ў нас каралеўскім: сала, масла, сыр, яешня, нават па пару яблык на закуску захапіў Мацко. Першы раз з часу выхаду ў партызаны нам сабіла так бяспечна і ўдосталь паесці.

Мне прыгадалася, як мы з Колькам Кузняцовым чакалі выпадку трапіць сюды, у мае мясціны: “Там, у цябе, знаёмых ды сяброў, хіба, відзьма-нявідзьма. Калі і тут, пад Бакштамі, ды і то знайшліся. От, як забяромся ў вашы краі, то ўжо зажывём, як сыр у масле пакатаемся, а?” Я падтакваў. Горка было ўспамінаць, што ўсё абарвалася так недарэчна, так крыўдна...

Пасля снядання мы заняліся санітарнаю справай, хоць у кожнага цела ныла і смылела, як выпрымаць, але хацелася збавіцца ўрэшце ад свербу і броду. І мы, сабраўшы ў рукі па кавалку шэрага мыла, пашыліся цераз лазняк да Нёмна на пясчаны гачок раздзявацца. Толькі аднаго Кастуся Смалянку, які дома і памыўся, і пераадзеўся на сваім лясным хутары, пакінулі старажыць зброю ды барахло.

І вось мы на гаку – сямёра голых мужчын паёжваемся ў асенняй прахалодзе, пераступаем з нагі на нагу, абмакаем ступакі, забрыдаем у ваду па костачкі, адыходзім у спалоху назад – халодная – баімося ж холаду, і не баімося паказаць, што баімося, мірныя людзі, касцы ранняй атавы, якія наперакор прымхам, што “святая Ілья насікала ў Нёман” і вада стала халоднай, шкоднай для здароўя, адважваемся пакупацца ў такой вадзіцы-халадзіцы.

Самымі здаровымі і самымі дужымі паміж нас былі Андрэй Сяятэвіч і Косця Балабановіч. На першы погляд яны знешне моцна адрозніваліся адзін ад другога. Сяятэвіч быў рыжы бландзін з бялесымі вейкамі, рэдкімі мяккімі валасамі над шырокім ілбом, абсыпаным рабаціннем. Косця – брунет з густымі цёмнымі прамымі валасамі. І цяпер, калі ўсе мы гальшом прахалоджваліся на нёманскім гаку, пародзістасць гэтых двух кідалася ў вочы, кантрастна адцянялася светлая і цёмная масць: па ўсім целе, а не толькі на твары ці руках былі ў аднаго як бы выгарэлыя сонцы, белыя з рыжынкай валасы і густое рабаценне, а ў другога чорныя смалістыя валасы і белае, як высечанае з цукру, цела. Фігура ў Сяятэвіча была зграбнейшай, ён нагадваў мне вядомую статую імператара эпохі элінізму, мужчыністага атлета са здаровымі плячыма, магутнай мускулатурай грудзей, плоскім падцягнутым жывотом і вузлаватымі, як у пеўня, сцэгнамi ды лыткамі. Скура яго была бялейшая, чым у Косці, ажно блакітнавата-празрыстая, па ёй выразна, нібы плешкі ржавых цвікоў, адціналіся вяснушкі і скрозь вельмі пластычна, як вылепленыя, выпіралі бугрыстыя мускулы.

Косця быў прыгнаны менш старанна: постаць яго была грувасткая, плечы цяжэйшыя, а жывот аж бугрыўся ад мускулістых вузлоў, здавалася, што мускульная моц яго распірала, дэфармавала ўсе члены, толькі шыя заставалася высокай, роўнай і тоўстай, як абломак старажытнай калоны. На гэтай прамой высокай і роўнай шыі горда сядзела Косцева галава, гранавітая, нібы высечаная сякерай: высокі лоб з навіслымі над вачніцамі надброўнымі буграмі, дзябёлым носам бульбінай, валявымі губамі і моцным падбародкам.

У Косці былі моцныя сківіцы, нібы прыбітыя абапал твару два ромбы з трохцалёвай дошкі, падбародак быў таксама смела акрэслены, выпырклы, без ямкі.

Сяятэвічаў твар быў парослы рыжаю шчэцю, а Косця толькі год як пачаў галіцца, на верхняй губе яго выступала ў канцы тыдня даволі густая чорненькая атаўка, а па краях сківіц толькі прабіваліся рэдкія пеньчукі, якія і не стваралі зарасніку.

Наогул Косця быў цяжкаваты ў постаці, але быстры ў руках. Ён спрытна плаваў шырокімі сажэнькамі, паднімаючыся над вадою да паловы грудзей, добра ныраў, доўга вытрымліваў пад вадою. Рукі былі жылістыя, абмотаныя пастронкамі венаў, пальцы тоўстыя, вузлаватыя, з коратка абстрыжанымі пляскатымі ногцямі. Відаць было, што хлопец з дзяцінства цяжка працаваў, а дайшоўшы да сілы, – не шкадаваў гэтай сваёй сілы, ні сабе, ні людзям, быў заложны, цягавіты і дружны. Такія шырока-пляскатыя, як і далоні, былі ў яго ступакі ног, з дзябёльнымі, цвёрдымі парэпанымі яшчэ з пастухоўскіх часоў пятамі. Косця і цяпер, дарослым дзецюком, любіў хадзіць басанож,

перакінуўшы цераз плячо звязаныя падшыванкай за вушкі боты. Ён лічыў, што гэта найлепшы спосаб лёгкай і нястомнай хады. Таму і мяне разуў там, у ляску, пад Прудамі, не ўлічыўшы, што мае ступакі былі ўжо “цывілізаванымі”, гарадскімі. З-за яго, недаўмёкі, я ёжыўся цяпер ад болю і саднасці ў сваіх паабіваных пальцах, у падрапаных перадках і пакрываўленых не толькі на мяккіх пад’ёмах, але і цвёрдых падбоях. Нават галёнкі ўхітрыўся я пасінячыць у той праклятай цяганіне па лясных нетрах ад Прудоў да Чорнай. Па рэцэпту Косці такая праходка басанож павінна была б дадаць мне сіл і падахвоціць бегчы хоць на край свету, а мне было як выжыць, як вытрымаць. Фізічна ён нагадваў чымсьці біццюга, але не цяжкага, а годнага пад сядло. Такіх біццюжкаў сядлалі ў свой час рыцары, якім даводзілася начэпліваць на сябе пудоў па пяць рыштунку – жалезных кальчугаў, панцыраў, латаў. А мчаліся яны ў бой хоць бы што. Косця быў здаравенны і вынослівы, змалку год загартаваны працай. Ён меў двух старэйшых і аднаго малодшага брата, а сястры ніводнай. І хоць маці яго, маленькая, руплівая цётка Надзя, была жанчынай цярплівай, працавітай, але сыноў не распешчвала, можа таму, што хавала непарушны запас пяшчоты для дачушкі, якое Бог так і не даў.

Косця не баяўся перагрузак і не ўнікаў іх. Ішоў напрамом. Розум у яго быў быстры, памяць ёмістая, але фантазія, у маім успрыманні, мерная, стрыманая практычнай свядомасцю. Лепшай мадэлі духоўнай аснасткі для партызанскіх умоў і пажадаць было нельга: Косцю не заносіла, ён ніколі не ўпадаў у паніку, але і не быў упартым ці туным валевіком. Уроджанае пачуццё гумару балансіравала і прымірала ў ім гасію і інтуіцыю. Чаму ж! І пафантазіраваць ён любіў, але заўсёды са смяшынкай. Калі хто наракаў, бывала, на свой партызанскі лёс, выдаючы, зразумела, сваё за агульнае, Косця перапыняў яго рэплікай: “Чаго ныеш? Хоць дзецям будзе што расказаць, пакепліваць, прынамсі, не пасмеюць, скажуць: “Наш бацька быў партызан, а гэта вам не хрэн сабачы, а сабачы хрэн, людзі добрыя”.

У яго постаці было нешта акулістае, толькі выраз твару быў лагодны і ўсмешлівы, а прыхаваныя пад навіссю броваў шэра-блакітныя вочы глядзелі зачэпна і хітравата.

Андрэй быў пераважна маўкліва-стрыманы, толькі на рэзкія жарты ён адклікаўся даверлівым, па-дзіцячы залівістым рогатам, а жарцікі з падтэкстам ён прапускаў. Косця ж меў настроены на жартаўлівасць розум. Ён любіў жартаваць і жартаваў увесь час над кім траплялася, у тым ліку над сабой, над сваім дзябёлым носам, над замыславатым імем свайго бацькі і велічаў сябе не толькі па бацьку, а і па дзеду Канстанцін Севелевіч Ільчавіч.

На фоне гэтых здаравякаў усе мы астатнія выглядалі цыбатымі, падгалянцымі і сухарэбрымі здыхлякамі. Праўда, Васіль Пазняк і Іван Качановіч мелі мужчынскія аформленыя постаці, але абодва былі схуднелымі. Падбіраўся пад мужчыну і Іван Клаўсуць, толькі канстытуцыя ў яго была дробная, за што і атрымаў клічку Кулік.

Прывыкшы да халоднай вады, купаліся мы азартна, з асалодай, як бывала ў дзіцячыя гады, калі, вылезшы з вады, хлапчукі паспявалі, ловячы дрыжыкі, надзець порткі і кашулю, а ўжо церабілі падстрыжаныя пад машынку валасы і

глядзелі на далоні: ці не мокрыя. Калі на далонях не заставалася вады, можна было купацца зноў: такі быў наднямонскі забабон. Ім страшылі малых бабулі і маткі: “Калі з мокраю галавою палезеш у Нёман, то, як бачыш, ліха набярэшся”. Цяпер мы і гэтае заклінанне забылі. Намыльваліся можа па пяць разоў, шараваліся з ног да галавы, каб збавіцца ўрэшце ад гідлівасці сваіх целаў, ад няспыннага свербу.

Усё – ніжняе і верхняе – мы спалілі тут жа на гаку, спалілі з зацятай прыемнасцю, нібы разам з адзеннем спалілі ўсе свае месячныя пакуты. Толькі цяпер, кідаючы ў агонь заношаную, рудую ад поту і дажджоў бялізну, абшарпанае адзенне, хлопцы глядзелі і дзівіліся: колькі гэтай жыўнасці можа развесціся на адным чалавеку!

Рубцы апавязкаў, каўняроў, пад пахамі аж блішчэлі ад гнідаў, не здарма сярэдневяковыя аскеты, як казаў айцец Віталі, называлі гнід пяшчотна божымі жамчужынкамі. Скінуўшы месячны бруд і пачуўшы лянівую сытасць у жыватах, мы зноў пачалі западаць у драмоту, наступаў момант, калі чалавек літаральна не можа павярнуць ні рукой, ні нагой, нават пальцам. Мы ледзь прымусілі сябе нарэзаць новай лазы на подсцілкі і зноў запалі ў мёртвы сон.

І цяпер, хоць і нылі і садзілі мае балючыя ногі, але недзе ў мускулах аддавалася, памятная з юначых гадоў, салодкая млявасць. Колькі б чалавек не натаміўся, бывала, на касьбе, на ворыве з непрывычкі пасля кніжнага жыцця, выцягнуўшыся ў пасцелі, у сухой, прыстасаванай пад летнюю спальню палоўні, якая прыемна гарчыла палыном і пахла духмяным мурожным нёманскім сенам. Я з асалодай учуваўся, як непаўторна соладка пелі гімн стоме і нястомнасці мускулы па ўсім целе: пявуча нылі спрацаваныя плечы, рукі, пальцы, ім уторылі сцёгны, лыткі і ступні ног, толькі аднаго я не зведаў – болю ў крыжы, таго болю, на які скардзіліся старэйшыя мужчыны, плытнікі, якія недзе ў нізоўях Нёмана лавілі збавіцеля ад ламоты і раматусу, ад усіх боляў у крыжы – вёрткага, як вужака, вугра. Я не бачыў яго ў вочы, бачыў аднойчы толькі высушаную скуру, якою стары плытнік апаясваўся па голым целе. Ён паказаў гэты таемны амулет на пасядзеньках у Пазнякоў. Цяпер, хоць боль у маім целе быў не такі пякучы, як раней, але я пачаў адчуваць даўнія, забытыя балюча-салодкія прыступы. Здаровая слодыч стомы падражнівалася са мной, але гэта было так прыемна, больш, чым прыемна. Радасна было, шчасна ўсведамляць, што змардаванае цела не страціла здольнасці адчуваць тую невымоўную, непаўторную балючую слодыч, якая наступала толькі ў мірны час, калі можна цалкам, без рэшты, аддацца цяжкой, але спакойнай, стваральнай працы. Такое мне памяталася з дзяцінства, атмасфера працоўнага тварэння, памнажэння сагравала нашу хату, ладзіла сямейныя канфлікты, мірыла спрэчкі. А спрэчкі ішлі нават за тое, якой павінна быць гэтая праца. Маці лічыла, што няспыннай, дзень у дзень, а бацька называў тых вяскоўцаў, што працавалі без перадыху, пагардлівым словам катаржнікі. Ён прывёз у маладыя гады з Пецяўбурга прынцып, што, прарабіўшы тыдзень азартна, чалавек мае права дагуляць у нядзелю тое, што зарабіў у суботу. Яму патрэбны былі гэтыя разрадкі, асабліва ў таварыстве малодшых мужчын, каб скінуць стому хоць бы з памяці, бо старэючае цела ўжо не аднаўляла сваёй жыццёвай энергіі за адзін спакойны

святочны дзень. Ён, як я сёння разумею, ужо не адчуваў тады салодкага тамлення ў стомленым целе, адчуваў боль і верад, дакучлівае гудзенне ў кожнай клетцы і не ведаў іншага сродку, як чарка, для бадзёрасці. Але, у прыныпе, ён мог кінуць гэтую практыку. І кінуў, як памерла маці – і не было з кім выкідваць няздзельныя каленцы ў Гіршоўскага.

...Абуджвацца сталі адвячоркам. І хоць усё цела балела і ныла, як разбітае, нам нельга было прабавіць лішняга дня на адпачынак, бо насоўвалася ж блакада, значыць, і подступы да чыгункі будуць мацней ахоўвацца і мясцовыя паліцаі, падганяныя немцамі-жандарамі, пачнуць вастрэй віжаваць і нюхаць. На змярканні мы падышлі да Сіняўскай Слабоды, прашмыгнулі з могілкаў цераз двары на выган і падаліся на Ціхую. Збіраліся пераправіцца ў Крывічным на пароме, але перадумалі, збаяліся засады, пасунулі абалоннем ажно да Жукавага Барка і там перайшлі Нёман уброд недзе насупраць Слабодкі.

Было ўжо за поўнач, а наперадзе кавалак небяспечнай дарогі. Пакуль дабраліся да Ператокаў, на хутар Ванькі Качановіча, пачало днець. Бацька яго аказаўся смелым і растаропным чалавекам, прыняў нас гасцінна, не намякаў нават на небяспеку, якую мы сцягвалі на яго хату, сям'ю. Ён завёў нас у гумно, паказаў торп самага мурожнага сена, падаў ахапку падушак і дзяружак, пажадаў добрага сну і пайшоў у хату, сказаўшы, што гаспадыня прынясе нам сняданне.

Нас у гумне было сем чалавек. Андрэй Сяятэвіч пайшоў дняваць на свой хутар і меўся прыйсці да нас заўтра на змярканні.

Стары Качановіч трымаў у галаве ўсе падыходы да чыгункі каля Вечатарова, але ж і сказаў, што апошнім часам ахова ўзмоцнілася, што мясцовых жыхароў прымушаюць несці варту ў зоне чыгункі. Пагражаюць вяскоўцам, што за дыверсію, калі здарыцца насупраць вёскі, будуць адказваць яны. Усёю грамадой. Мы задумаліся: што рабіць? Мне прыйшла ў голаву рызыканцкая ідэя – паступіць нечакана для праціўніка: паставіць міну не ля Вечатарова, а бліжэй да Стоўбцаў, з кіламетр ад чыгуначнага маста, на высокім насыпе, там, дзе няма ніякага паселішча, а чыгунка блізка падыходзіць да шашы Стоўбцы – Мір. Мы прагледзелі гэты ўчас так праз бінокль, прадраўшы ў гумне страху. Падыход быў, аказалася, гладкі, як бубен. Але ж падыходзіць будзем ноччу – ліха з ім. Дзёрзкасць плану прыйшлася даспадобы Косцю і Ваню Мацко, астатнія далучыліся. Дамовіліся там, у гумне, настаяць на гэтым плане перад Сяятэвічам, як толькі ён вернецца да нас.

Сяятэвіч падумаў, пахмыкаў сабе нешта пад нос і згадзіўся.

Ноч выдалася дажджлівая, ветраная, нам яна спрыяла, падымала рашучасць, абяцала ўдачу. Пайшлі мы ад Ператокаў па азімуту проста цераз выганы ў тое самае месца, дзе шасейка падыходзіла да самай чыгункі. Мы асцерагаліся, каб не забрацца лішне ўлева і не наблізіцца да стаўпецкага чыгуначнага маста. У немцаў там былі бетонныя бункеры, прыстрэленыя да мясцовасці буйнакаліберныя кулямёты і самае страшнае – пражэктары, якія прашчупвалі мясцовасць за кіламетр. Трапіш пад пражэктар, лічы, капцы, не вырабішся.

Прайшлі мы добры кавалак.

– Недзе блізка, – зашапталі Сяятэвіч з Качановічам. — Павінны быць ужо і шасейка, і чыгунка. Што за ліха?

Мы прыпыніліся, сталі разглядацца і заўважылі ў начной цемры сполахі агеньчыкаў. Адчуванне небяспекі агарнула нас і кінула ў стан трывожнай нерашучасці, хоць практычна мы і дапускалі такую сустрэчу.

Я вызваўся ісці да вогнішча і разведальца. Перадаў рюкзак з толавым зарадам Ваньку, дастаў з сумкі ручную гранату, зарадзіў, паставіў на баявы ўзвод і з гранатай у левай і дзесяцізарадкай у правай пачаў скрадвацца да вогнішча. Падкраўся даволі блізка, залёг, паслухаў, пачаў падыходзіць бліжэй, спыняўся, затойваў дыханне, каб пачуць гамонку людзей, уцяміць, хто яны: сяляне ці немцы. Калі немцы – шпурну гранату і лататы назад, а калі цывільныя, адыйду да сваіх і пастараемся прайсці ў абыход да чыгункі. Углядаючыся, як ажывалі на ветры і знікалі вугольчыкі, я быў перакананы, што гэта кураць людзі, седзячы вакол пагаслага вогнішча. Дзіўна было, аднак, тое, што яны маўчалі. Заціснуўшы гранату і працуючы каленямі і локцямі, я падпоўз бліжэй, забыўшыся ад напружання пра боль у каленях. Дапоўз упрытык – што за ліха? Я напружыў зрок і рассмяўся – гэта было проста вогнішча, якое выгасала, без людзей. Відаць, пастухі днём падпалілі альховы корч, пад якім было шмат торфу. Торф тлеў, а альховыя пружкі, што трапілі ў агонь, станавіліся вугольчыкамі і галавешачкамі, якія пры мацнейшых павевах ветру загараліся чырванню, потым прытухалі. Я ўстаў і з палёгкай вярнуўся да сваіх. Мы зноў пасунулі ў поўнай цемразі, арыентуючыся па ветры і косых нітках дажджу. Нарэшце, выйшлі на мірскі шлях. Прылеглі ў канаве пад бярозамі. Трэба было паназіраць за чыгункай, улавіць рух патрулёў. Мы ведалі, што мясціна гэта дужа небяспечная, але нас тут менш чакалі ахоўнікі. Патрэбна было скарыстаць гэта і паставіць міну, бо як заўважаць, то і зараду можна не вынесці з пераплёту.

Мы ляжалі і думалі: калі ж ён настане, самы зручны момант, а мо, якраз мы яго цяпер і праваронім? На чыгунцы было ціха. Потым прайшоў з усходу на захад цягнік з пасажырскімі вагонамі, відаць, раненых павезлі. Цяпер мы ведалі, што павінны паказацца сілуэты патрулёў. Але іх нешта не было. Чорт вазьмі, думалася, мо засада тут ляжыць, а, мо шчаслівы момант. Каб сходу рушылі да чыгункі, дык лічы, што да з’яўлення цягніка і справіліся б міну залажыць. І калі наша прыкрасць гатова была выліцца ў рашучае патрабаванне Сяятэвічу: “Давай, урэшце, каманду, чаго марудзіш?”, з боку Міра засвяціў фарамі аўтамабіль. Мы хутка распаўзліся па прыдарожнай канаве, рассяродзіліся і затаіліся, высунуўшы зараджаныя вінтоўкі ў напрамку шашы.

– Што будзем рабіць? – шэптам спытаў Сяятэвіча па ланцугу. – Біць ці не біць?

“Прамяняць цягнік на машыну, – прыкінуў я ў думках. І стала шкада траціць нашу такую ўжо блізкую надзею вялікай помсты, да якое мы з такімі пакутамі набліжаліся, столькі наеліся страху, так знябыліся: – Размяняць вялікую помсту на машыну... Нельга так. Разбіўшы машыну, сюды, брат, ужо дудкі падс тупішся”.

– Прапусцім, давай, прапусцім, – пачаў я шаптаць у бок Андрэя. Тое ж падказаў і Косця. “Не страляць!” – прайшла па ланцугу каманда. Міма нас прамчалася легкавушка, цераз шыбы асветленага салона відаць была постаць нейкага туза ў форме афіцэра СС. Ён ехаў толькі з шафёрам. Бяспечна адчувалі сябе тут акупанты. Бяспечна і нахабна.

Наша спакуса праехала, павярнула на мост і знікла недзе ў стаўпецкіх перавулках. Зноў яснай стала адна задача – цягнікі з жывой сілай, а ў горшым выпадку – з тэхнікай. Толькі цягнікі. Настала псіхалагічная сітуацыя, калі патрэбна было пачынаць, не адкладваючы ні на хвіліну. Вось ён, самы момант!

На чыгунку мы павінны былі выходзіць удвух з Ванькам Качановічам, а астатнія – заняць абарону за шасейнаю дарогай. Калі б нас выкрыла ахова, пачала абстрэльваць – яны павінны былі прыкрываць агнём наш адыход. Для гэтага хлопцы падзяліліся на дзве падгрупкі па тры чалавекі кожная і распаўзліся ў бакі, метраў на сто, пакідаючы нас з Ванькам пасярэдзіне. Мы вычакалі хвіліну, я забраў ад Ванькі толавы зарад, паклаў у свой мяшок і, моцна не завязваючы шнурыкі, ушчыміў плечы ў лямки.

Да ганаровага, не прадугледжанага ніякім статутам ці загадам абавязку партызана-мінёра належала не аддаць толавага зараду ў рукі праціўніка нізашто ў свеце. Калі ранняць і вынесці зарад не зможаш – узарваць.

Я выняў з сумкі гранату, чорненькую “эфку”, і зашчыміў чакою за рамень. “Эфка”, яна ж “лімонка”, для гэтай справы куды зручнейшая, чым РГД: нават калі пераб’юць нагу і прастрэляць руку ці жывот, дык і то яшчэ застанеца шанец. Абы ты неяк дацягнуўся зубамі да забеспячальнага кальца – схопіш і выдзярэш шплінт, адпусціш чаку – і стрэльне музычным акордзікам запал, а праз дзве секунды граната джвагне. Ад яе выбуху здэтаніруе толавы зарад, што за плячыма, і ты не паспееш спалохацца, як ператворышся ў гук і дым. У востры, не надта густы і нават чымсьці пікантны для нюху толавы дым. Пачэснае выйсце з безвыходнай сітуацыі не выдавалася ў той час змагання і смерці страшным, яно было натуральным, а часамі нават спакуслівым – цягнула паспрабаваць.

Мы падняліся на ногі, Ванька ўзвёў курок нагана, прывязанага нямецкім шомпалам, што нагадваў ражанец з алюмініевых ролікаў, да кабуры. У другой руцэ Ванька трымаў вінтоўку, але мы разлічвалі і рыхтаваліся да блізкай сутычкі, у якой наган спадручней за вінтоўку.

Ішлі мы з ім асцярожна, як паляўнічыя, з пальцамі на спусках, праз некалькі крокаў спыняліся, надслухоўвалі, ці не заварушыцца хто ў далінцы, парослай бильнягом. Але нічога падазронага не было чуваць. Мы падступілі пад самы насып і пачалі ўзбірацца ўгору па яго крутым баку. Падняліся метраў на два, як пачулі ад мосту выразныя крокі. У такт крокам мігцела кропка святла, мабыць, ад чыгуначнага карбіднага ліхтарыка. Мы прытуліліся да насыпу і замерлі. “Якраз жа трэба надарыцца ліху”, – з крыўдай язычніцкаю на нябачанага распарадчыка падзей падумалася мне. Самым страшным у такіх выпадках было тое, што мог наваліцца дурны, нястрыманы кашаль. Я баяўся пра яго думаць, адганяў думкі, бо ведаў, як станеш думаць, дык і наклічаш тое, пра што думаеш і чаго не хочаш, наклічаш – і прапала сукала, як кажа хросны.

Крокі набліжаліся. Так, гэта быў патруль, ішоў ад моста да Вечатарова. Кожны іхні крок, здавалася, аддаецца ў тваім нутры, становіцца тваім пульсам, ты зліваешся і раствараешся ў гэтым рытме. Я ціхенька зарадзіў РГД, лімонка ж была для асабістай патрэбы, ды і высмыкнуць забеспячальнік чакі з лімонкі – у поцемках назад не ўставіш, калі ўсё абыдзеца добра і граната не спатрэбіцца. РГД у гэтым сэнсе зручней: нацягнуў ручку, павярнуў і ўстаўляй запал, доўгенькі, як аловак, у дзірачку ў цэнтры гранаты, закрывай адтуліну запораю і скобай і – гатова, кідай!

А патруль набліжаўся.

Мы дыхалі адкрытымі ратамі, каб, не дай Бог, не пачулася дыханне. А яны ішлі моўчкі, пасвечваючы фанарыкамі па рэйках, параўняліся, прамінулі. Патруль ужо адышоўся далёка, і крокі яго амаль зусім прыціхлі ў начным марыве, а мы ляжалі, збаўляючыся ад нялюдскай напружанасці, якую перанеслі. “Пара ўжо рухацца нам, а то другога патруля дачакаемся”, – падумалася мне, і я штурхнуў Ваньку Качановіча лёгенька ў бок. А той ад нечаканасці здрыгануўся і гучна выпусціў лішні дух. Мяне разабраў дурны смех, я стрымліваў яго і душыўся. Ванька шапнуў мне: “Сціхні!”, а мяне яшчэ больш разбірала. Нарэшце ён накіраваў на мяне ствол нагана і сіпла вызверыўся:

– Застрэлю!

Я папоўз угору па насыле і сам дакараў сябе за нетактоўнасць, але Ванькаў клопат пра сваю рэпутацыю і небяспечнасць сітуацыі зноў смяшылі мяне. Як толькі стаў я разграбаць шчэбені, на мяне напаў другім наваротам той дурны, пусты смех. І Ванька, стоячы побач на каленях, ужо абурана не на жарты, зноў навёў на мяне свой наган. Я апусціў галаву, каб не глядзець, і працаваў рукамі, як крот. На вострых шчэбінах задзіраліся ногці – гэта супакоіла мяне.

Чорт ведама што са мною тварылася. Прыйшоў, называецца, мінёр цягнік узарваць і блазнуе, – дакараў я сябе. – Што ж тут смешнага? Бытавая драбніца. Немцы кажуць у такіх выпадках “sei gesund” (на здароўе).

Псіхалагічная апрацоўка падзейнічала. Дурны смех прайшоў. Міну я паставіў акуратна. Засталося добра замаскіраваць яе. Ванька сачыў за абстаноўкай, а я выкладваў навобмацак каменьчык за каменьчыкам, як інкрустатар, хоць бы не засталася нідзе прасвета, хоць бы не прасвечваў жоўценькі пясочак двух танюсенькіх бурых правадкоў ад батарэйкі, якія апаясвалі рэйку, не павінен заўважыць ніякі патруль.

Мне хацелася правесці маскіроўку нашай дыверсіі па ўсіх правілах маёра Барадача. Закончыўшы работу, яшчэ раз праверыўшы, ці моцна прывязаны да рэйкі правадкі, я пазваў Ваньку і сказаў, што нам трэба прайсці па чыгунцы метраў сто у бок моста, а потым злазіць з насыпу, каб патрулі не заўважылі слядоў на траве. Ванька пакруціў галавою, кіўнуў у знак зразумення. Ісці насупраць дотаў, пражэктараў і буйнакаліберных кулямётаў было азартна радасна. Я разумеў, што гэты наш манёўр, хоць і стварае дадатковую небяспеку, але адначасна павышае гарантыю на паспяховы выбух нашай міны.

Адмераўшы сто пяцьдзсят крокаў, я спыніўся і запрапанаваў Ваньку сходзіць, толькі не з'язджаць на задзе, а спускацца ракам, каб як мага менш памяць траву. Рабіць усё гэта нам перашкаджала зброя, што з'язджала з сагнутых плячэй і то з аднаго, то з другога боку чаплялася за розныя бадылі. Урэшце сышлі мы і выйшлі якраз на адну групку, у якой удзельнічаў Сяцэвіч. Не затрымліваючыся, пайшлі да другой, што займала пазіцыю ад Міра. Там залеглі і, як вучыў маёр Барадач, дачакаліся звароту патрулёў па чыгунцы. Мы назіралі, як яны ішлі, свецячы ліхтарыкамі, прыпыняліся, аглядалі рэйкі і рухаліся далей. Вось яны падышлі да месца, дзе была наша міна. У мяне ад хвалявання не хапала паветра, перасохла ў роце, па спіне пацяклі рагі поту. “Няўжо знойдуць маю помсту за Зіну, Лёву, Валодзю?” Патрулі рухаліся марудна, як слімакі. Мне то здавалася, што ўжо мінулі тую мясціну, то зноў, што не дайшлі. Нарэшце стала ясна: прайшлі – выбух будзе.

Чакаць нам далей не было патрэбы і не пажадана. Сяцэвіч з Косцем мелі ўжо гатовы план далейшага адыходу. Каб не навесці карнікаў на мірных жыхароў, яны рашылі, што будзем адыходзіць як можна далей гасцінцам на Мір, аж пад Залужжа, а там звернем каля Скамарошкаў на хутары. Сяцэвіч з Качановічам мелі на прымеце аднаго багатага хутаранца, які падлізваўся да акупантаў і нават падтыкаў незвычайных землякоў. Было вырашана ў парадку папярэджання забраць у яго каня і набраць прадуктаў на два дні, якія мы збіраліся правесці пад Беражнам.

Мы ішлі ланцужком па абочыне тракту на Мір. І было такое гордае адчуванне, што мы тут гаспадары становішча і не страшныя нам акупанты. Хацелася перанесціся на дзень у Стоўбцы ці хоць Мір, каб паглядзець, як яны заходзяць, як забігаюць у злосці і страху, калі джвагне наша міна і пад адхон кульнецца цягнік з живою сілай ці тэхнікай. Выбух пад самым носам аховы!

Я адчуваў, як душа мая вярталася ў стан свабоды. Тое, чаго спадзяваліся ад нас Зіна і Лёва, – здзяйсняем. Мне цвёрда верылася, што яны пачуюць той выбух, пачуюць і пазнаюць як нашу, так і іхнюю помсту, адплату акупантам. Так, гэтае здзяйсненне было больш іхнім, чым нашым. Каб не той фатальны выпадак з Лёвам, мы б, відаць, яшчэ сядзелі дома, наладжваючы паўстанне з усяго раёна. Паўстанне без шанцу на поспех. Адлягала ад сэрца пачуццё нясплочанага доўгу, душа асвятлялася, нібы выкупалася ў дзённай нёмнавай вадзе. У гаючай вадзе пад самым Стаўпецкім мостам. У гэта верылі не толькі набожныя кабеты, якія хадзілі ў царкву ў Ярэмічы на Хрышчэнне і прыносілі бутэлечкі свяцонай вады. Набіралі ваду з тое палонкі, якую свяціў айцец Віталі. Да гэтага свята рыхтаваліся ярэміцкія прыхаджане, яны выпілоўвалі ў лёдзе вялізны крыж, выцягвалі і ставілі яго на лёд, а палонку расшыралі таксама піламі, рабілі акуратны чатырохгранны проруб, цэлую пражогу, а ільдзіны даставалі і ўкладвалі каля ледзянога крыжа. Пасля абедні баццюшка выходзіў з царквы на чале хрэснага шэсця, выводзіў усіх на лёд, правіў службу і бласлаўляў нёмнаву ваду.

А вада ў Нёмне была сапраўды гаючая. У нас, у вёсцы, і без гэтага ведалі ўсе, што нёмная вада гаючая. І ўсёю вёскаю хадзілі браць яе: летам у сенакос ці жніво піць на цэлы дзень, а зімою на чай заварваць. “Ого! Нямновае вады,

брат, не абапешся, колькі не пі гарачым днём. А з калодзежа, нават з крыніцы – глядзі і зашкодзіць”, – гаварылі старыя мужчыны.

Днеўку мы намецілі ў Бірштанах, гэта досыць вялікі сасновы бор, калісь радзівілаўскі, адным краем падступаў пад тракт Беражна – Мір. Пры ўездзе на беражэнскія палі стаяў хутарок старэйшага нашага падпольшчыка Сяргея Бакача. Цераз яго мы звязаліся з Жэнікам Крамко, распыталі пра настроі ў арганізацыі і абгаварылі план выхаду добраахвотнікаў у партызаны. Нам хацелася, каб адразу, як толькі атрад прыйдзе з-пад Валожына ў Мірска-Стаўбцоўскую зону, пачаць папаўненне мясцовымі хлопцамі, паставіць акупантаў перад фактам масавага ахопу партызанскім рухам насельніцтва і стварыць большыя шанцы для сваіх сем’яў.

Прыехалі на месца перад світаннем, каня адалі Бакачу, каб схаваў і цераз два дні адагнаў у Бірбашы, як і абяцалі гаспадару. Андрэй Сяятэвіч меў у беражэнскай зоне сваіх сувязных, аднаго з іх ён паслаў у Стоўбцы, даведацца пра вынікі выбуху.

Сустрэча з Жэнікам Крамко і Сяргеем Бакачом абрадала нас: беражэнскія падпольшчыкі трымаліся дружна і аказвалі належны ўплыў на насельніцтва. У паліцыю пайшло толькі пару нікудышнікаў, сувязі з насельніцтвам у праціўніка тут фактычна не было.

Вечарам прыйшоў сувязны і прынёс вестку, што эшалон пусцілі з насыпу капітальна. Месца ачэплена войскамі, і немцы адтуль выносяць параненых і яшчэ нейкую ваенную маёмасць.

САМАСТОЙНАСЦЬ

З Бірштанаў мы рушылі адвячоркам, разлічвалі на тое, каб да захаду сонца прайсці Лузінаўку і выйсці да Вобрынскага маста. Перад млыном, ля Клементавога адвоя, мы падзяліліся на групы: Пазняк і Смалянка пайшлі перапраўляцца цераз Нёман, каб правым бокам, абалоннем прайсці на Сіняўскую Слабаду, а потым на Соўчыну гору, абсталяваць днеўку і чакаць на світанні. Усе астатнія пайшлі левым берагам Нёмна міма Вобрыны і Ярэміч на Лядкі і там засталіся. Мацко, Сяятэвіч і Качановіч для аднаўлення сувязі з падполлем цераз Мішу Мажэйку, Шуру Бянецкага і Паўла Уласевіча – былых студэнтаў Наваградскага педвучылішча, якіх Ваня добра ведаў.

Месяц назад мы, першая група падпольшчыкаў, выходзілі ў партызаны раптоўна, таму лядчане, з якімі сувязь аказалася недастаткова апэратыўнай, былі не гатовы да выступлення і папрасілі адтэрміноўкі. За месяц многае павінна было змяніцца. У Наднямонні акупанты не драмалі, узяліся ўзмацняць гарнізоны і ўсякімі спосабамі – каго просьбамі, каго грозьбамі – цягнуць у паліцыю. Мы не прадбачылі гэтага і не падрыхтавалі контрмер. Устаноўка наша была сама сабою зразумела: устрымліваць людзей ад паступлення ў паліцыю. Але, як паказала нам сітуацыя ў Сіняўскай Слабадзе, гэтая ўстаноўка аказалася недастатковай, яна не дзейнічала сама сабою.

На добры лад, патрэбна было б заслаць пад шумок у гарнізону пару сваіх людзей, якія б служылі інфарматарамі і сувязнымі, і дыверсантамі. Але на контрразведвальную работу такога ўзроўню, на мэтавую засылку людзей у лагавы праціўніка мы не былі падрыхтаваны. Ніхто з нас, маладых, гэтага віду работы не ведаў. Як стала вядома, пасля вайны, Андрэй Сяятэвіч быў прысланы з-за фронту як разведчык. Але і ён, наколькі я ведаў, не планаваў і не рабіў аперацый такога тыпу на сваю руку. Увогуле нам здавалася, што падобная работа настолькі адказная і рызыкаўная па выніках, што лепш за яе не брацца. Адным словам, мы яе баяліся. І мелі рацыю. На такія рэчы патрэбны былі спецыялісты і высокія паўнамоцтвы, а не самадзейнасць.

Нам заставалася агітаваць сваіх і ляць нястойкасць тых, каго акупанты звабілі ў паліцыю.

Лядзецкая група была колькасна вялікай і знаходзілася ля самага гарнізона Турэц. Мацко меўся даведацца, як ідуць справы ў лядзецкіх падпольшчыкаў, празандзіраваць, колькі арыенціровачна чалавек гатовы ў бліжэйшы час ісці ў партызаны. Гэта было для нас пытанне першай важнасці.

Мы з Косцем накіраваліся ў Заполле да Мішы Араб'я па той жа справе, але нас, перш за ўсё, цікавіў лёс Зіны Маслоўскай і Лёвы Васілеўскага, а таксама групы Калюка, з якою Зіна мелася прыйсці ў атрад. Нам неабходна было ведаць, ці дазналася гестапа пра існаванне нашай групы, ці арыштавала каго-небудзь, акрамя Зіны і Валодзі Балабановіча, ў сувязі з перахопленым пісьмом у Лёвы Васілеўскага.

Пасля дажджлівай ночы і хмурага дня вызарылася неба, і мы з Косцем узялі кірунак на Малую Мядзведзіцу, пайшлі ў бок Сервячы. Нам трэба было перайсці яе ўброд недзе насупраць маёнтка Людвікова, дзе берагі былі яшчэ высокія, а дно тупкае. Ніжэй, за Вялікай Слабадою, пачыналася ўжо балоцістае тарфянае вусце Сервячы ў Нёман, парослае асакою ў рост чалавека. Там трэба было ведаць сцежкі і падыходы, бо можна было заблытацца і не выйсці да світання.

Абмінуўшы ўдала Людвікова, мы падышлі да запольскіх агародаў. Пра наша набліжэнне дружным брэхам апавясцілі сабакі. А нам трэба была цішыня, бо за нейкія два кіламетры ад вёскі пачыналіся Карэлічы, раённы гарнізон. Як распытаць пра хату Мішы Араб'я, у якога я ні разу не быў дома? Цяпер, зразумеўшы, у якую ненадзейную сітуацыю магу паставіць Мішу, пашкадаваў, што неяк не сабраўся прыйсці да яго вясною. Што тут рабіць? Калі б у мяне была хоць нямецкая пілотка, дык мог бы разыграць ролю немца. Косця імправізаваў бы пераклад маёй гаворкі. Але нічога з нямецкага вайсковага адзення не было. Аднак не дарам гаварылі ў нас, у вёсцы: “Калі бяду нажывеш, то і Кузьму бацькам назавеш”. Прыйшла мне ў галаву ідэя: прыпомнілася, што лазутчыкі з карнага атрада, якіх мы расстралялі, гаварылі найлепш на рускай мове. Дык чаму нам не ўваскрасіць іх і самім не адыграць іхняй ролі навыварат? Я выбраў добра дагледжаную хату, ведаючы, што тут павінен жыць талковы мужык і выклікаў гаспадара, назваўся камандзірам групы разведкі па барацьбе з бандытамі.

– Назовите сваю фамилию, имя и отчество, – загадаў я гаспадару, які ў адных кальсонах топаў босымі нагамі ля парога. Гаспадар назваўся, голас яго дрыжаў. Мне спадабалася, што чалавек разумее адказнасць сітуацыі. Гаварыць з такім можна сур'ёзна і хутка дагаварыцца. Праз мінут пару ён падлічыў, каторая па ліку ад яго хаты будзе Мішава хата.

– А тепер, марш домой и не смей помнить о том, что ты видел и слышал этим вечером. Понял?

– А Божа, я нічога не ведаю. Нічагуткі, – запэўніў мяне абрадаваны гаспадар, які чакаў, відаць, горшага – “бамбёжкі”, рэквізіцы адзення ці харчу.

Стук у акно. Начны стук. Ніводзін паэт не апіша, колькі і якіх ён выклікаў эмоцыяй. Для тых, хто быў звязаны з намі, начны стук у акно азначаў прыход сяброў па духу. Але ж прыходзілі яны не кавы выпіць і цыгарку скруціць, іх вяла смяротная небяспечная патрэба, таму і стук біў іх у самую душу, у мембрану грамадзянскага сумлення, патрыятычнага абавязку, доўгу, проста чалавечай справядлівасці. Бывала, начны стук у акно аказваўся здрадлівым: за партызан пераапрааналіся паліцаі, карнікі. І яны хадзілі па падваконню ды стукалі, правацыравалі на размову тых, каго падазравалі ў сімпатыях да партызан, ашукоўвалі, каб падманам схапіць і знішчыць. Пароляў у нас, за рэдкімі выключэннямі, яшчэ не было, бо і сеткі сувязных мы не стварылі, толькі-толькі падпольныя групы, сябрыны, дзе ўвесь давер трымаўся на асабістым знаёмстве, дружбе. Паролем быў у нас голас і выгляд таго, хто прыходзіў. Але ж ноччу выгляд чалавека заціраецца, з выгляду мы, партызаны, бывалі мала падобнымі на людзей, не то што на саміх сябе. А спрасонку не адразу схапіш ні той выгляд, ні голас, зрэшты голас партызана, хоць бы чалавек і быў прастуджаны, але, прабавіўшы палавіну ночы ў глухім маўчанні, не быў ужо тым зычным, памятным з мірных вясёлых часоў, натуральным голасам асобы – раскаваным, звонкім, бесклапотна вясёлым. Голас партызана быў голасам вайны, часта асіплым ад холаду, ад крыку ў баявых пераплётах, пракураным ці адзеравянелым ад доўгага маўчання і рэдкіх перашэптаў.

Нават самым цвёрдым і чорстым сярод нас стукаць ноччу ў вокны да родзічаў, да знаёмых, зрэшты да ўсіх мірных людзей, ад якіх мы чакалі зычлівасці, стукаць у акно было нялёгка. Адны з нас проста саромеліся, шкадавалі трывожыць, другія пераводзілі гэтае шкадаванне і сваю няёмкасць у знарокавую грубую жартаўлівасць, але ніхто не мог проста пастукаць без хвалявання, без натуральнай спагады чалавеку, гаспадару, мірнаму чалавеку, які абавязкова спачатку спалохаецца, а потым будзе пакутліва адольваць свой страх, пакуль рашыцца на апошняе – прыме на сябе смяротную небяспеку як неабходнасць, і адчыніць дзверы. Многія адчынялі спачатку акно, каб, не выходзячы з хаты, не адрываючыся ад сям'і, ад сваіх родных і блізкіх, ад усяго таго, што з дзяцінства з'яўлялася шчытом аховы, каб адсюль, з гэтага гнязда бяспекі, паглядзець на страшнае і невядомае ды пастарацца разгадаць страх, упэўніцца, што яно толькі страшнае, але яшчэ не смяротнае, яшчэ ёсць спосаб яго адолець і нават адчуць пасля горку палёгка: “Я не збаяўся, што гэта маглі быць пераапраанутыя карнікі, я пагаварыў з партызанамі, я ім памог і я вольна жыў!”

Міша Арабей спалохаўся. Я адчуў гэта, і мне было ў душы шкада яго. Памятаў яго такога ўпэўненага, насмешлівага, які на мяне, малодшага, глядзеў зверху, а цяпер убачыў яго аслупянелага, там, у цемрыве хаты за аконную шыбай: ён ці дух яго? Але разам са спачуваннем у мяне нарасталая шалёная крыўдлівая злосць: “Дык ты гэта што? Дурнем хочаш прыкінуцца, ці мяне дурнем зрабіць?”

– А ну там, выходзь! А то...

Міша ачнуўся, пачуўшы ў маім голасе пагрозу і засаромеўся нядаўняга страху.

– Авось, хлопцы... Я зараз.

Павітаўшыся, ён павёў нас за пагрэбнік, які стаяў ў глыбі двара, у садзе. Міша здзівіўся, як гэта мы здолелі прабрацца незаўважанымі, кругом жа ідзе блакада, паліцыя скрозь віжуе, карнікі разгульваюць. Ён сапраўды, не пазнаваў мяне і баяўся падману.

Я зразумеў, што Міша спаралізаваны страхам, а сам справіцца з гэтым адчуваннем не можа. Прычына была не ў ім, а ў масавым страху, які ахапіў, здушыў і скаваў гэтыя вёскі, што ляжалі на прастаполіцы, як на далоні, і цяпер апынуліся паміж дзвюма клешнямі гарнізонаў – Карэліцкім і Шчарсоўскім.

Міша, мабыць, пабойваўся і таго, што мы адразу, сходу, пазавём яго ў партызаны. Дарэмны гэта быў страх. Браць у партызаны каго-небудзь тады мы не мелі санкцый. А браць пад прымусам лічылі нікому непатрэбным заняткам. Мы разумелі, што з чыстым сумленнем не можна абяцаць каму-кольвек, што ён будзе мець шанец на тое, каб ўсё ж застацца жывым, прайшоўшы тое, што нам прайсці наканавана, а набіраць сілай у смяротнікі – амаральна. Узровень арганізацыі і баявога вопыту тагачаснага партызанскага руху ў нашай зоне быў яшчэ нізкі, не было нават пэўнасці, што кожнаму з удзельнікаў нашай, звязанай смяротнаю гатоўнасцю дружыны ўдасца аддаць жыццё за належную, адчувальную для ворага плату. Пры такіх умовах дапушчальна было прымаць у партызаны толькі таго, хто сам рашыўся на ўсё і зрабіў гэты выбар добраахвотна, без націску, без прымусу. З людзьмі, якія маглі пахіснуцца ў сваім выбары, нам нельга было звязвацца, бо гэта ўжо абяцала дадатковую смяротную небяспеку для нас і для іх. За маладушны крок, за спробу збегчы з атрада, нават калі б уцякач і не хацеў здацца ворагу, а спрабаваў толькі зашыцца ў сховак, усё роўна разлічвацца давялося б галавой. А мёртвых галоў, якія не належалі нашым сапраўдным ворагам, мы не хацелі, нам хацелася зберагчы чыстым сумленне, бо без гэтага немагчыма было зберагчы і захаваць сваёй гатоўнасці на смерць.

Калі б Міша быў проста вясквым хлопцам, я б яго, натуральна, толькі пашкадаваў і пастараўся б падбздэрыць. Але ж ён быў камсамольцам-падпольшчыкам яшчэ з “польскіх часаў”, адным з тых цвёрдых хлопцаў, што пераехалі пасля закрыцця Наваградскай беларускай гімназіі ў Вільню. Там, у Вільні, ён хадзіў у арэоле героя, а потым, пры саветах, і ў Наваградку стаў важаком. Ён-такі не меў права раскісаць і баяцца. Я, з натуральнай крыўды да яго, не выпрымаў, каб не паставіць Мішу перад выпрабаваннем на вернасць.

– Дык вось, настаў час праверкі, – знарок насмешліва сказаў я Мішу. – Ты гатовы?

– А хлопчыкі! – адказваў ён нам абодвум, як бы мы прадстаўлялі тут трыбунал грамадзянскага сумлення. – Я сам то гатовы. Як і абяцаў табе тады, летам. Я то гатовы. Але ж, хлопчыкі, маці ў мяне і сям'я, паб'юць жа іх... Пастраляюць і хату спаляць – нават следу не пакінуць. Вы ж ведаеце, бачылі, што яны вычвараюць. А дзе ж я сям'ю дзену? Дзе схаваю? Пачакайце, дайце хоць месяц-другі. Можна, што зраблю, падрыхтуюся. Тады ўжо...

Я супакоіў Мішу, што нікога сілай у партызаны браць не будзем, але хочам ведаць самых пэўных сваіх сяброў, якія гатовы нам памагаць і пайсці, калі дамо знак. Нам важна ведаць, якія настроі ў вашых людзей, ці шмат гатовых? Як там Міша Петрыкевіч?

– Петрыкевіч у Любчы, ажаніўся, кажуць, з прыгожай дзяўчынай. Апасайся, што пры Польшчы за камуну сядзеў. Цяпер яму бяспечней, жанаты, цесць засланыя... Вырвацца яму адтуль будзе, не ведаю як... А тут, у нашых вёсках, то поўнасьцю гатовых не многа, хіба што Бумай з Жураўлёвым. Той заўсёды гатовы і, як разыдзеца, то і пра сям'ю не падумае. Ёсць яшчэ пару хлопцаў адчаяных. Але што цяпер? Самі бачыце – іх сіла. Вунь сам наваградскі гебітскамісар, кажуць, з карнай экспедыцыяй у Налібоцкую пушчу на партызан пайшоў, з тымі часцямі, якія прыслалі з генеральнай акругі Літвы. Галаварэзы, горшыя за немцаў... Розны зброд усіх нацый. Ацяробкі.

Мне карцела спытаць пра Зіну і Лёву. Але я баяўся. Урэшце перамог сябе, спытаў. Міша сціх. Відаць, падбіраў словы. А потым загаварыў усё ж спалохана, як бы засцігнуты знянацку:

– Змірыся, браце, сумныя весткі – няма Зіны і таго хлопца, што перад ёю пад Любчай злавлілі. Стараліся выратаваць – нічога не выйшла. Што ўжо не рабілі бацькі і сябры, нават выкуп давалі следчым – золата... Рагулю прасілі, маці ў ногі падала – дарэмна... Зразу абяцаў, а потым – як заткнула, ці са страху, ці не захацеў... хто іх там пойме. Карнікі расстралялі Зіну. Горшыя, брат, за немцаў звяругі...

Пакуль Міша гаварыў, я чамусьці не траціў надзеі, але, як ён сціх, я адчуў тое неапівальнае пачуццё смерці, патрэбу знікнення, якое штурхала мяне на розныя парывы помсты і ўрэшце прывяло ў атрад.

– А там, апрача Зіны, яшчэ двух хлопцаў было, – пачаў дапытвацца Косця, – што з імі?

– Усіх пабілі. Пра іх то не надта гавораць, бо ў Наваградку іх менш ведаюць, чым Зіну. Адзін толькі ў педвучылішчы, здаецца, вучыўся...

Мне ажно кальнула ў сэрца, што гэта ж я забываю спытацца, ці нікога больш, акрамя двух хлопцаў і Зіны, па гэтай справе не дапытвалі.

– Не, не чуваць было, каб каго, не дай Бог, то я б ведаў, чуў бы.

Гэта зняло мне крыху цяжар з душы. Калюка мы ж рашылі не папярэдзваць. Ды і папярэдзіць яго было няпроста, я ж дакладна не ведаў, у якой вёсцы ён жыве. Давялося б распытаць. А гэта азначала б наводзіць падозрэнні і небяспеку на яго. Зіна, значыць, выпрывала допыт. Не сказала. І следчыя не пранюхалі пра яе ранейшыя кантакты з Калюком.

Міша Арабей, відаць, сам жажнуўся ад свайго паведамлення, бо змоўк. Нельга было разглядзець яго твару, але ад яго ішоў нейкі спалох. Гэта было натуральна: хто б чакаў у такі момант зухаўства. Я, партызан, і то адчуваў сябе нейкай няшчаснай гранатай, начыненай бодем і распаччу. Граната хацела і не магла ўзарвацца. Да горла падступала цёмная крыўда на Мішу, на ўвесь свет, хацелася з ім задрацца, хоць гэта было недарэчна.

Міша сумеўся, упаў у скруху ад таго, што паведаміў. Потым вінаватым голасам спытаў:

– А як вы знайшлі маю хату, мяне? У каго пыталіся?

Я супакоіў яго і сказаў, што мы прыкінуліся разведчыкамі карнага батальёна, пераапанутымі за партызан. Так што ён можа быць спакойным.

– Дык я што? Але ж загінуць за дурніцу, каму ахвота? А Зіна загінула мужа. Пад вялікім сакрэтам казаў мне адзін чалавек, што самі немцы дзівіліся. Казалі, што ў вочы ім кінула: “Страляйце! Усіх не перастраліце! Нас многа!” Па горадзе такая чутка ідзе...

Усё ва мне гуло і смылела, галава поўнілася нейкімі адчайнымі імпульсамі пратэсту, душа не прымала пачутага. Але з сумяціцы настрояў і думак выплывала горкае суцяшэнне: Зіна ў свой смяротны час ведала, што мы змагаемся разам і будзем змагацца да канца. Магла глянуць у вочы сваіх забойцаў так, што там заварушыўся звярыны страх... І горда магла нацешыцца іхнім страхам... Яна сустрэла смерць, як баец, без страху, а не як ахвяра лёсу.

Зіна і Лева будуць у нашых думках, іх лёс абавязвае нас, будзе абавязваць біцца мужа, не шкадуючы сябе, не баючыся смерці. Яны першыя адолелі бар'ер, далі нам прыклад і завет. Але я не мог усталявацца на гэтай маральнай пляцоўцы, набраць раўнавагі. Мною тузаў боль і нястрымнае пачуццё віны. Абавязак помсты, змагання, які мне дапамагаў жыць дагэтуль, цяпер стаў недастатковым, хацелася аднаму, на злосць усім, кінуцца ў нейкую смяротную небяспеку, аднаму пайсці на чыгунку ці ў гарнізон, у любое прадонне, каб вызваліцца ад болю і дакораў самому сабе, якія маглі перарасці ў пагарду. Я несвядома адчуваў, што помста, хоць і будзе трымаць мяне на хвалі жыцця, не можа заставацца ўсім жыццём, поўным сэнсам існавання. Жыццё не можа быць толькі помстай, а без Зіны я не буду здольны жыць інакш. Не вярну таго нашага супольнага жадання паехаць у глухую вёску, несці каганец дабра і ведаў у родныя хаты. Не змагу я мірна жыць, вучыцца і працаваць без яе, калі ўдасца дажыць да канца вайны. Нейкім злосным суцяшэннем былі падшэпты ўнутранага голасу, што вайне гэтай і не відаць, і не будзе канца.

Міша Арабей, ацвярожаны маім панурым маўчаннем, завёў размову з Косцем і нешта горача шаптаў яму. Ён расказваў, як мне пачулася, пра падзеі на фронце, гаварыў нешта падобнае, што і мы ведалі, што чулі там, у атрадзе, ад дэсаннікаў маёра Барадача: баі пад Волгай, на паўночным Каўказе, немцы рвуцца на Баку, хочуць адрэзаць савецкую тэхніку ад нафты...

Потым мы пайшлі. Міша павёў нас аколіцамі ў кірунку Пагора, Жукоў і Вірышча, урэшце паказаў сцяжыну да броду цераз Сервач у Навізну. Тудою мы павінны былі выйсці пад самае Новае Сяло, а там, цераз кустарнік на Румку выскачыць да Нёмнавага броду, ніжэй Добрачы.

Косця пайшоў першы, я цяпаўся за ім, бяздумна перастаўляў ногі, не дбаючы пра тое, што мы робім, куды ідзем, чаго шукаем. Душу пераварочвала пачутае. Мая памяць, наперакор сэнсу, выносіла з паўзабыцця тую нашу развітальную песню, якую спявала Зіна мне аднаму ва Уселябскім парку. Гэта быў пазыўны сігнал нашай дружбы, нашай веры і вернасці:

Вэту ночь, при луне
На чужой стороне,
Милый друг, верный друг,
Вспоминай обо мне.

Цяпер гэты чулы даўні раманс дыхаў трагедыяй. Зіна, дзе тая старана? Дзе душа твая, Зіна?... Адзавіся, скажы мне хоць слова дакору... О, Божа, як балела табе!...

Эх ты, Сашка-варажбіт.. Не мог ты сказаць мне, што жыва будзе “девченка или сестренка”, што яна перажыве мяне...

Я, мабыць, нешта мармытнуў, бо Косця стаў папярок дарогі:

– Ты што? Сам з сабою гаворыш?

– Ідзі ты, знаеш куды...

– Я кажу: перастань! Не ный, як баба. Ну што? Пабілі! І нас паб'юць. На тое вайна. Толькі, дай Божа, памерці з музыкай! Пад гэтыя дудкі-свіцёлкі, – Косця патрос дзесяцізарадкай камусьці ненавіснаму, які быў недзе на тым канцы ночы.

Усе яго довады я разумеў і сам. У мяне недзе жыло гордае адчуванне, што помста пачата і яна адкупляе нас перад сябрамі. Дорага давядзеца плаціць ворагу, цана нашых жыццяў расце і цана тых загубленых жыццяў. Але якая помста можа вярнуць Зіну і Лёву? Адпіхала мяне нейкая крыўдлівая сіла ад жыцця, рабіла яго цяжарам, нязносным клубком пакуты. Я гатовы быў ператварыцца ў нівошта, знікнуць, заскавытаць па-сабачы.

Косця штурхануў мяне пад бок і прымірэнча закончыў:

– Закурым, ды айда. Світаць пачынае.

Мы скруцілі цыгаркі, пацягнулі і пайшлі. Зрабілася лягчэй ад гэтай спрэчкі. Сапраўды, навошта я такі Зіне, яе душы – ні жывы ні мёртвы. У апошнюю хвіліну яна бачыла мяне і ўсіх нас жывымі, грознымі, страшнымі для ворагаў... Гэта вызваліла яе ад страху. А цяпер будзе вызваляць нас ад страху яна, яе апошні час, яе апошняя воля.

“Прасілі Рагулю, маці на калені падала, выкуп давалі”, – зноў адзываліся ў думках словы Мішы Араб'я.

Спадзяваліся бацькі і сябры на падтрымку наваградскага заступніка беларусаў. Верылі, не маглі не верыць, што беларусаў бароніць перакладчык гебітскамісара, пачувае нацыянальную салідарнасць у цяжкі час. Ды і сваю віну пачувае, што немцам служыць. Каму і чаму чалавек не паверыць у мінуты смяротнай пагрозы. Я і сам, нават пасля таго, што сказаў нядаўна Міша, не хацеў верыць да канца ў смерць Зіны. Не хацеў, бо не мог. Паверыць – значыць самому не жыць. А хто б апраўдаў такое?..

Думкі пераносілі мяне ў даваенны Наваградок, ціхі, бяспечны гарадок. І Рагуля прыгадаўся яшчэ не антыкамуністам, як сягоння. Тады ён увогуле захапляўся спортам, а палітыкай, хіба што, яго сябрук Сева Родзька.

Шныраючы на гарышчы інтэрната, гімназісты неяк апаролі шылду былой Наваградскай беларускай гімназіі. Вестка хутка разышлася сярод вучняў-беларусаў і мы гурмой пасунуліся паглядзець. Сапраўды, у паўзмроку стаяла там, абапёртая аб комін, жалезная бляха, набітая на драўляную рамку. Фарба на ёй аблупілася, але надпіс яшчэ чытаўся. Гэта, відаць, запаслівы “возьны”, пан Сакалоўскі, занёс яе туды (мо, на што прыдасца бляха), калі вешаў новую шылду “Bursa”. Мы глядзелі на беларускую рэліквію са скрухай і нейкім страхам, як на нябожчыка ў часе жалобнай імшы. Гэта быў ужо надмагільны надпіс народнай гімназіі, куды меліся ў свой час паступіць. Будынак беларускай гімназіі ўзводзіла грамадскасць на сродкі, сабраныя ў насельніцтва.

Я памятаў, як у нас, у вёсцы, праходзіў збор грошай. Давалі па золоту, а мой бацька ажно пяць. Мужчыны перапыталіся, чаго б гэта Андрыян расшчодрыўся, мусіць, спадзяецца сына вучыць... Мне таксама было дзіўна, бо чуў, як, даючы грошы, бацька пасміхаўся над зборшчыкам Аляксандаркам Навумовічам:

– Дурныя паны, якраз і пазволяць вам гімназію будаваць. Чакай, баба, Пятра – сыр з’ясі!

– От, вы заўсёды, дзядзька Андрыян, не верыце, а ўспамянеце калісь маё слова! – бадзёра, тоненькім галаском адказваў Аляксандарка, старшыня гуртка Грамады.

Бацька махнуў рукою. Гэта магло азначаць і непрыманне Аляксандаркавай надзеі і адпрэчванне паднявольнага жыцця беларусаў у чужой дзяржаве. Пра паблажлівыя адносіны бацькі да кволенькага Аляксандарка, які гадаваўся да вайны недзе ў Пецярбурзе, вясковыя жартаўнікі склалі гумарэску. Колькі ў ёй было праўды, хто іх ведае, але фацэтнай характэрнасці – хоць адбаўляй.

Недзе ў пачатку 20-х гадоў бацька зжаліўся над Аляксандаркам і ўзяў яго да сябе на плыт, а было гэта позняй восенню, плыты выдараліся цяжкія – бярэзнік з алешнікамі ды яшчэ ў прыдачу паўшпіляны ў згоны³¹ дубовыя таплякі. Вада асенняя вялікая і даждлівыя вятры, што збіваюць плыт са стрыжня – ні на мінуту не прысядзеш. Цэлы такі дзень вашуе галаўнік апачынай, а заднік то пыркае прысам, то кідае шырыгу, то з гарталём скача на “барбару”. Пальцы на нагах папрэлі, а на руках крываваыя мазалі, не дакрануцца. У абавязкі задніка ўваходзіла яшчэ і зварыць вячэру. І вось крычыць Аляксандарка з задняе “лаўкі” бацьку тоненькім галаском:

- Дзядзька Андрэй, а вячэру будзем варыць?
- А што мы паўміралі?
- Ды не...
- То вары!

³¹ Плытніцкі тэрмін згон азначае адну састаўную часткуу плыта.

– А гаршчок, дзядзька, мыць трэба?

Памыць гаршчок тымі балючымі мазольнымі пальцамі была для Аляксандарка пакута з пакут.

– А мы ў яго сцалі?

– Ды не, дзядзько!

– Ну то вары так, не мыючы.

– Добра, дзядзько.

Апошнія словы герой гумарэскі вымаўляў з удзячнасцю за спагаду і палёжку. Весялун і актор, Фанік Балабановіч, перадаваў іх з гратэскавай інтанацыяй, падмацоўваючы блазенскаю мімікай і жэстамі пад рогат слухачоў. Гэта быў адзін са спосабаў падражніць маю сарамлівую амбіцыю, ад якое ён мяне, як старэйшы дваюрадны брат, лячыў. Аляксандраўкаў аптымізм і бацькаў скепсіс у поглядах на будаўніцтва беларускай гімназіі жыццё іранічна спалучала: будынак усё ж быў узведзены, але ўлады гімназію закрылі. Лаяльныя вучні згадзіліся перайсці ў польскую. Гэта дало повад і будынак беларускай гімназіі перадаць у распараджэнне дырэкцыі – польскай. Вучні ж цвёрдыя, непрымірымая падаліся ў Вільню, хоць вучыцца так далёка ад дому было цяжэй і куды даражэй. Сярод апошніх быў і Міша Арабей. Некаторыя ў знак пратэсту кінулі вучобу наогул. Міша Петрыкевіч, Валодзя Арцюх і некаторыя іншыя за пратэст трапілі на некалькі гадоў у турму.

І вось на гарышчы мы аглядалі памятку тых драматычных падзей, пацверджанне гвалту над правамі беларусаў у буржуазнай Польшчы. Хтосьці са старэйшых вучняў расказваў мне пра бурныя канфлікты, якія тады выбухалі. Улады напусціліся на пратэстуючых, стойкіх, дэмагагічна абзывалі іх агентамі бальшавікоў, якія, маўляў, звлі ў гімназіі асінае гняздо, каб дэмаралізаваць моладзь.

Такіх вучняў, што перайшлі з беларускай у польскую гімназію, тут прынялі з паказною гасціннасцю, асабліва ўважліва аднеслася дырэкцыя да хлопцаў, якія мелі амбіцыі на лідэрства. Высока сіганулі тады Усевалад Родзька і Барыс Рагуля, адзін – сын настаўніка, другі – медсястры, бацька, урач, памёр ў гады вайны і разрухі ад эпідэміі тыфу. Лесвіцай, на якую карабкаліся сябрукі, быў спорт і арганізацыйная работа ў вучнёўскім асяроддзі.

Абодва яны сталі лепшымі бегунамі, лыжнікамі і веласіпедыстамі не толькі ў гімназіі, а і ў горадзе. Родзька ўзначаліў дружыну *harcerzy* (скаўтаў).

Адразу пасля прыезду ў гімназію мяне зацікавіў каляровы плакат “*Francja – kolebka gotyki*”. Плакат заклікаў на вечар, дзе выступіць кіраўнік групы *harcerzy*, якая летам, у часе канікул, аб'ездзіла Францыю на веласіпедах. Я, канешне, пайшоў паслухаць. Ubачыў загарэлага бландзіна ў шортах, з якіх выпіралі мускулістыя сцегнякі. З зайздроснай упэўненасцю, без кроплі хвалявання расказваў ён, дзе была і што пабачыла эліта гарцэрскай дружыны ў часе падарожжа, пра што давялося гутарыць, з якой гасціннасцю іх сустракалі польскія зямляцтвы ва Францыі. Даклад быў дзельны, падобны на рапарт, толькі час ад часу прадумана ўключаліся бытавыя эпізоды, захапленні помнікамі старадаўняй гатышкай архітэктуры і мастацтва, дарожныя прыгоды для разрадкі. Калі аўдыторыя смяялася, белабрысы твар дакладчыка заставаўся

спакойным, толькі звужаліся шэра-блакітныя, як у ката, вочы, раздзімаліся ноздры седлаватага, відаць, калісь перабітага баксёрскаю пальчаткай носа. Слова даваў яму падцягнуты, чорны, як груганок, Рагуля.

Тады мне і сказаў віжаваты Жоржык Б., што гэтыя абодва перайшлі з беларускай гімназіі. Беларусы, а глядзі ты, як высока сіганулі – зайздросціў ці дакараў іх мой субяседнік.

За ўзвышэннем абодвух стаяла карыслівасць, ці, як тады казалі, “палітычнасць” афіцыйных асобаў з ваяводскіх органаў улады і адпаведных колаў гімназіі. Заходнікі заўсёды і ўсюды любяць асіміляцыю, хоць скрыта пагарджаюць асімілянтамі, недзе пабойваюцца людзей, якія аднойчы прымусілі адмовіцца ад саміх сябе. Лацініст Матыяшка, вядомы сваім крутым і з’едлівым норавам, не-не ды падкідаў рымскія выслоўі, якія маглі быць і канкрэтнымі намёкамі: “Timeo danaes et dona ferentes” (Бойся данайцаў, нават калі яны дары прыносяць). Ён прапанаваў на публічны ўжытак яшчэ больш празрыстую мудрасць: “Quod servi tot hastes” (колькі нявольнікаў – столькі ворагаў).

Матыяшка дэманстраваў прыхільнасць да аголенасці адносін: “Мне честная вражда милее, чем душ союз посредством клея”, – вымаўляў ён чамусьці па-руску афарызм з “Вясёлай навукі”.

Ужо многа пазней, пасля вайны, знайшоў я ў Вільні, у архіве, дакумент, дзе Наваградскі камендант паліцыі дакладваў па ранжыру, што атрымаў канфідэнцыяльныя звесткі пра дырэктара закрытай Наваградскай беларускай гімназіі Скарбца, які, едучы з Вільні ў адным купэ з прафесарам польскай гімназіі Матыяшкам, дазваляў сабе антыўрадавыя выпады, абураўся незаконным праследваннем беларусаў і закрыццём беларускай гімназіі. Органы следчай паліцыі прасілі пацвердзіць гэты факт, але той рашуча адмовіўся, заявіўшы, што пачуццё асабістай годнасці не дазваляе яму перадаваць на ўжытак паліцыі змест размоў, якія вядуць з ім людзі, абдараючы яго таварыскім даверам.

Матыяшкавы афарызмы былі знарок скіраваны супраць ідэі валенрадызму, якая маральна апраўдвала прыгнечаных на здрадлівасць, прызнавала падступ адзінаю зброяй пераможаных. Конрад Валенрод, літоўскі княжыч з аднайменнай паэмы Міцкевіча, трапіў да крыжакоў, там засвоіў іх норавы і баявую тактыку, а потым уцёк і скарыстаў засвоеныя прыёмы вайны супраць тых, каму служыў. Пад гэтую схему польская афіцыйная прапаганда падстаўляла тактыку маршалка Пілсудскага, які стварыў легіёны пад аўстрыяцкім пратэктаратам, нібыта для вайны з Расіяй, на справе захаваў іх, пакуль ваюючыя бакі аслаблі, і тады выступіў за вызваленне Польшчы супраць і тых жа аўстрыякаў.

Валенрадызм, канешне, не стаў сродкам апраўдання амбітных і прыніжаных у сваёй годнасці асімілянтаў з былой беларускай гімназіі. Ёй належала дабіцца прыязнай апініі ў вучняў-беларусаў, якія паступілі ў польскую гімназію пасля закрыцця беларускай. Гэтыя аказаліся як бы перабежчыкамі, бо не мелі ўжо такога выбару. Выбіраць яны маглі толькі паміж блізкім Наваградкам і далёкаю Вільняй, хоць гэта была справа матэрыяльнага характару і вырашалі яе бацькі. Да Вільні ездзіць далёка, туды харчу не

падкінеш, нават пабачыцца не танна каштуе. Але, галоўнае, што Віленская беларуская гімназія, як даходзілі чуткі на вёску, стала непаўнапраўнай, выпускнікоў абавязвалі здаваць матуру перад камісіяй у польскай гімназіі імя Славацкага. У гэтай сітуацыі, натуральна, высоўваўся моўны бар'ер: матурысты-беларусы “сыпаліся” з-за слабейшага ведання польскай мовы. Бацькі разважалі практычна: “Навошта вучыць, траціцца, калі пасля такой школы сын ці дочка нікуды не паступяць і хлеба з той навукі есці не будзе”. Вось і дасылалі дзяцей адразу ў польскую.

Знаходка шыльды здарылася неяк перад канцом навучальнага года, былыя вучні беларускай гімназіі ўжо рыхтаваліся да матуры. А гэта быў цэлы абрад. Хлопцы разразалі свае шапкі накрыж, у знак таго, што ўжо аднасілі іх, а дзяўчаты зашывалі тыя прарэзы рознаколернымі ніткамі, вышываючы па лініі разрэзаў прыгожы арнамент. У пакоі выпускнікоў каманда пад кіраўніцтвам Родзкі займалася фабрыкаваннем тэкстаў для выпускнога сачынення. Хітра складзеныя кавалачкі маглі падыйсці да любой тэмы. Хвалілі слабакі асабліва ўступ і заключэнне. Набор абцякаемых фраз, якія можна было ўперці ў сярэдзіну, быў стракаты.

Адным словам, выпускнікі гучна, але дзелавіта збіраліся дабегчы да мэты.

І вось аднойчы нам, вучням-беларусам з малодшых класаў, аб'явілі збор у святліцы інтэрната. Збор тайны, значыць, прыцягальны. Сабралася чалавек каля дваццаці. Мы шапталіся між сабой: навошта нас тут хто сабраў. Раптам у залу ўвайшлі Рагуля з Родзкам і замкнулі дзверы на ключ, каб не ўвайшоў нехта непажаданы.

У атмасферы такой змрочнай таямнічасці ўсе прыціхлі, і тады слова ўзяў Рагуля. Ён пачаў з рэверансу калегам, падзякаваў, што мы так дружна сабраліся, што маем пачуццё салідарнасці і пачаў хваліцца поспехамі беларусаў-матурыстаў, якія з'яўляюцца “прымусамі” (лацінскае *primus* – першы) сярод вучняў, самымі выдатнымі ў вучобе, і самымі актыўнымі ў грамадскім жыцці, пераможцамі ў спорце. Цяпер гэтыя самыя-самыя пакідаюць сцены гімназіі. І вось, адыходзячы, яны хочуць даць нам завет – трымаць лідэрства ў беларускіх руках, не ўступаць ні ў чым ні палякам, ні яўрэям, ні татарам – нікому. Няхай бачаць, якія мы здольныя.

У часе размовы з Мішам Араб'ём, я не ведаў дакладна, што прывяло Рагулю да акупантаў. Чуў зімою ад Зіны версію, але не ўнікаў у гэтую справу. І ў мяне сталі блытацца дзве рэчы: ні то ён, як польскі афіцэр, быў інтэрнаваны, трапіў у нейкі спецыяльны лагер для прафілактыкі і дзесьці нават працаваў, а потым яго арыштавалі як былога польскага афіцэра, і да пачатку вайны ён быў пад следствам у Баранавіцкай турме... А можа, адбылося і тое, і другое, хоць было дастаткова аднаго, каб такому амбітнаму дзецюку зрабіцца ворагам савецкай улады на ўсё жыццё, умацавацца на пазіцыі валенрадызму, да якой ён прывык яшчэ ў часы пераходу з беларускай у польскую гімназію. За ўшчысленне сваіх амбіцый людзі такога складу і выхавання будуць помсціць. Весці з ім перагаворы, належачы да сілы, якая, у іх разуменні, несла ім крыўду ці абразу – было неразумна і шкодна для справы.

...Пасля нейкіх часовых зацішаў зноў вярталася адчуванне незваротнасці, бяды, страшнай утраты. Мабыць, скаваны гэтым жахам, я не хацеў, не мог уявіць Зіны мёртвай, уяўляў яе ўцягнутай у нейкае млыновае кола, якое падхоплівае, паднімае ўгору яе, апранутую ў бель, а зараз пачынае шкуматаць, мучыць, пакуль не даканае. І я не маю сілы яго спыніць. Ад гэтай немагаты да мяне падключаўся то прыступ шаленства, то пагарда да свайго бяссілля, да сябе наогул.

У хвіліны скрухі я, здавалася, фізічна адчуваў увесь боль, які падаў на долю Зінінай маці. Як выпрывае яе хворае сэрца гэтую бяду? Яна ўяўлялася мне нейкім кволым бесцясным ценем, які зыбаецца над зямлёй, то ўзлятае ўгору, то прынікае долу, але не затрымліваецца, не адкрывае свайго аблічча. Я не мог успомніць, як выглядала Зініна маці, Божа, я ж бачыў яе, я памятаў, што яна называецца так, як і мая – Сцепаніда, але зусім не памятаў, як яна выглядае, і злаваўся. У гневе кідаўся на самога сябе – чаму падводзіць мяне мая натрэніраваная зрокавая памяць? Ці гэта ўжо спадае на мяне нейкая кара?.. Я напружваў уяўленне, гадаў, чакаў, што вось-вось з шэрай імглы свядомасці нарэшце ўзнікне вобраз, жывы твар – лагодны і добры, твар хваравітай жанчыны, балесны і дакорлівы позірк вачэй Зінінай маці... Яна прамовіць, папракне мяне, праткне дакорам. Душа хацела пачуць ад яе прысуд. Але нічога не з'яўлялася ў маіх уяўленнях, экран памяці заставаўся мутным, як марыва досвітку, праз якое мы з Косцем брылі праз асоку на ўсход, у кірунку Добрачы.

Безаблічны цень Зінінай маці насіўся цёмным прывідам паміж Зінай і мною, ён разлучаў нас, разводзіў. А Зіна здавалася мне маёю змоўшчыцай, яна па-ранейшаму ішла да мяне даверліва і радасна, ішла свядома, насуперак матчынай волі. Зіна была радаснай і ўсміхалася мне па-змоўніцку: “Пачакай, мы застанемся самі”. Я так моцна адчуваў яе фізічную прысутнасць, што верыў – вось, неўзабаве, на Добрачы, мы сустрэнемся ля вогнішча сярод сяброў. Я бачыў яе такою, якой яна мне прыснілася на лясным перавале: у белым плаці з доўгім празрыстым вэлюнам і такою добраю, сардэчнаю ўсмешкаю на губах, усмешкаю яснаю і чыстаю, без загадак і затойванняў. Зіна ішла да мяне, нібыта нічога страшнага не здарылася з ёю, з Лёвай, з усім акаляючым нас светам.

Углядаючыся ў выявы ўласнай фантазіі, я пачынаў верыць, што Зіна жыве, Зіна не магла загінуць. Яна аб'явіцца пасля вайны.

Сунуўся я за Косцем механічна, як лунатык, апантаны навалай праяў ці сноў. А Косця не адварочваўся, не спыняўся, не заговорваў са мной. Свядомасць працавала на грані рэальнасці і міража, я западаў у стан соннай ірэальнасці і нават рэфлекс асцярогі не стрымліваў, дазваляў таўчыся абрыўкам думак, уражанняў, не парадкаваў іх, не карэктываваў, не даходзіў лагічнай звязанасці, сэнсавай паслядоўнасці. Ад сумяціцы бескантрольных вобразаў галава здавалася ахалкам сена, з якога хіба выпадкова можна высьмыкнуць нейкую зялёную травінку і разгледзець яе – чабарок, мятка, мятлічка.

Зрэдку з гэтага балансіравання на ўзмежках свядомасці мяне абуджаў страх, на момант рабілася сцішнавата, але той стан няпэўнасці і няяснасці вабіў і перамагаў. Я сіліўся ўявіць Зіну ў Наваградскай турме, уяўленне ж паказвала мне там Арсеня, прыгадаўся першы год майго сіроцтва і год яго другога

зняволення. Я даведаўся ад родзічаў на канікулах, што ён сядзеў у Наваградку да суда і там яго судзілі. Даведацца давялося позна, пасля факту, пра што я шкадаваў: пайшоў бы на суд, хоць гімназістам гэта было забаронена. Пераапрунуўся б у цывільнае адзенне і пайшоў. Мне было цяжка на душы, што я ніяк не выказаў свайго спачування Арсеню. І якраз жа ў той год настаўніца хіміі парэкамендала мяне рэпетытарам у сям'ю нейкага чыноўніка з ваяводскай управы. Мне выпала рыхтаваць да паступлення ў гімназію двух хлопцаў: адзін быў родным сынам гаспадара, а другі быў пасынкам і хадзіў у сёмы клас. Старэйшы ўжо спрабаваў паступіць у гімназію год раней, але праваліўся на экзамене па польскай мове. Жыла сям'я ў драўляным асабняку якраз побач з турмой, заходні край іх двара і агарода ўпіраўся ў высокі турэмны мур. На другім баку вуліцы была рэзідэнцыя ваяводы, а недзе ў глыбі двара, у адным з мураваных асабнякоў з чырвоным чарапічным дахам, што туліўся пад кронай каштанаў, жыў ваявода і яго нахабны сыноч таўсцючок-ваяводзіч. Хадзіць у гэты раён, на Слоніўскую, мне не хацелася, ішоў я, бывала, на рэпетыцыі, як на пакуты, хоць маці маіх вучняў сустракала мяне вельмі зычліва. Турэмная сцяна, што ўзвышалася проста на падворку, дзейнічала на мяне прыгнятаюча. З дому мне перадалі, што Арсень высланы з Наваградка ў Гродна, адбываць кару ў турме строгага рэжыму, але ўсё роўна мне здавалася, быццам ён там галадае, мо хварэе, а я вось хаджу на волі ды яшчэ прыходжу вучыць панскіх дзетак ля самага месца Арсенева пакут. Мне хацелася кінуць рэпетытарства, але не дазваляла гордасць: скажуць, не справіўся, ды трэба было хоць крыху аблегчыць бацьку маё ўтрыманне. Рэпетыцыі давалі мне 20 злотых у месяц, заставалася дадаць яшчэ толькі 10 злотых бацькавых, і я аплочваў інтэрнат з поўным коштам утрымання.

Вучні аказаліся нераспешчанымі, гаспадароў сын быў шустры, дапытлівы і амбітны хлапчук, лёгка схопіваў правілы граматыкі, авалодаў цяжкім польскім правапісам, прыстойна рашаў арыфметычныя задачы. Пасынак (па польску – суповіес) быў менш здольны, ад прыроды марудлівы, але па натуре лагодны і сарамлівы. Ён меў дзіўнае для беларускага вуха прозвішча – Грус. З ім я займаўся многа больш, чым з яго братам, хацелася, каб Грус прайшоў у гімназію абавязкова.

Але цудаў на свеце не бывае: паступіў, як стала вядома восенню, малодшы, а старэйшы не дабраў бала, хоць і меў ільготу, як сын служачага дзяржаўнай установы. Бацька хлопцаў, разлічваючыся, накінуў мне пяцізлатовага “маршалка”, ацаніў маю стараннасць. Я купіў на гэтыя грошы касу, выбраў сам старанна паводле парад дзядзькі Антося з “Новай зямлі” і нашых сіняўскіх знаўцаў. Каса выдалася сярэдняю, не зусім тупою і не едкаю, такою, як старэйшы мой вучань. На суцяшэнне сусед Ванюша Трафімчык гаварыў мне, што ў майго бацькі лепшай касы не было зроду. Я не чакаў цуду, быў горды, што купіў яе сам, асадзіў дома, сам кляпаў, сцвярджаў сваю незалежнасць. А патрэба наспела не малая: засталіся мы ў пустой хаце адны мужчыны, і жылося нам цяжка і маркотна без гаспадыні. Быт ціснуў на ўсіх, прытупляючы нават пачуцці роднасці. Працавалі мы тое лета маўкліва, панура,

пасля работы кожны сам сабе мыў кашулю, бяллё, толькі гаршкі і місы мыў для ўсіх меншы Жэня, ён да мужчынскай работы быў замалады.

Туपाючы па Косцевых слядах, я адключыўся і ачомаўся недзе на Волешкаве ля самога Добрацкага броду. У параўнанні з Сервяцкім, ён быў глыбокім. Косця ведаў яго наогул, а я толькі раз, многа гадоў раней, пераехаў тут на лодцы з Ладымерам Пазняком. Тады я яшчэ хадзіў у Ярэміцкую школу, захварэў, і Марусін муж, Іван, вельмі сардэчна мною апекаваўся: прыносіў мне яблыкi і варажбiтныя кнiгi “Чорную і белую магію”, “Хірамантыю” і іншыя такога тыпу выданні. Ён выпісваў гэтыя кнiгi ажно з Варшавы і плаціў дарагія грошы. Дзiвак, часткова верыў, што авалодае таямніцай знахарства. Я іх чытаў з цікавасцю, але ўспрымаў як рэчы несур'езныя. На гэты конт мы з Іванам спрачаліся, і яму непрыемна было вызваляцца ад сваёй заповітнай надзеі, таму ён перастаў мне насіць кнiгi, а прынёс трыгубіцу – выдатную сетку, ведаючы, што я люблю рыбачыць і, як стану папраўляцца, то буду мець прыемны занятак. Але я ніколі гэтую сеткай рыбы не лавіў, і таму мяне збівала вадой, садзіла плынную сетку на карчы. Ён прыйшоў мне на дапамогу. Мы ўзялі лодку і так захапіліся лоўляй, што забылі пра абед і дабраліся ажно да Добрацкага плёса. Спыніліся адвячоркам на бродзе, а потым да паўночы гналі лодку супраць вады, вяртаючыся дамоў. Ад маці я атрымаў чарговы прабіранец, таму і запамятаў усё падрабязна, нават гэты Добрацкі брод. Я ведаў, што ён досыць глыбокі.

Мы раздзеліся дагала, пазвязвалі рамянямі адзенне, боты, сумкі з патронамі і гранатамі ў адзін вузел, каб можна было ўвесь багаж пакласці сабе на голаву, прыціснуць зверху вінтоўкай і, трымаючы яе абаруч за ложа і прыклад, перанесці ўсё сухім на той бок.

Раніца рэзка завяршала халодную ноч, не грэла ўжо, як бывала летам, і нёмнава вада, уваходзілі мы ў рэчку паёжваючыся і стрымліваючы дрыжкі. Толькі калі забрылі па самыя пахі і сталі пабойвацца, хоць бы не знясло быстраю плынную ўніз, на яму, забыўся тады холад, мы ўзяліся тузацца з напорам вады і, упіраючыся пальцамі ног у пясок, адпіралі вадзяны вал, ішлі наперарэз, проста да прытнага берагу.

Спехам апрануліся і прашмыгнулі густым маладняком міма добрацкага тартака ў кірунку Саўчынай гары. Хутка выйшлі на нашу стаянку. Яна была ў вялікай упадзіне, варонцы па афіцэрскім бліндажы з першай вайны. У самым нізе ўжо расклаў агеньчык Васіль Пазняк. Пачуўшы шоргат, ён насцярожыўся, схапіў за зброю, але, убачыўшы насмешлівы Косцеў твар, махнуў рукою:

– А, х... маржавыя, напалохалі.

Васіль адварваў у кацялку ялаўцовыя ягады. Твар яго быў апухлы, вочы заплылі. Ён хварэў, ведаў сваю хваробу – запаленне нырак, і сам лячыўся ад яе, п'ючы адвар з ядлаўца.

Іван Мацко ўжо даўно вярнуўся са сваёю групай ды прынёс добрыя навіны: ні яго аднавяскоўцы, ні тым больш лядчане не ішлі ў паліцыю. Ніяк не ішлі: ні па сваёй волі, ні пад страхам. Паліцыя ж была ў Турцы, а лядчане з дзядоў-прадзедаў ненавідзелі турчакоў, задзіраліся, біліся з імі да крыві пры любым выпадку – на дарогах, на плошчы ў самым мястэчку, нават за

царкоўнаю агароджай, прыдумоўвалі на іх абразлівыя мянушкі, прымаўкі, бо лядчане былі спракавеку мужыкамі пана Кашчыца, а турчакі – мяшчане. За якую віну і за якія заслугі такое магло стацца? Гэтага ніхто не ведаў, таму і належала помставаць, прыніжаць местачкоўцаў абразлівымі здэклівымі выслоўямі. Ну і так прыперці мешчаніна, каб той уцякаў-такі цераз плот і зашчыміў тое, што вельмі баліць.

І турчакі не заставаліся ў даўгу, не інакш як ад іх дайшла абразлівая мянушка ў адрас лядзецкіх мужыкоў: “Лядкі – усяму свету гадкі”. Лядчане лічылі наадварот: “Нідзе няма на свеце, як у Лядках, дзеўкі, а ў Луках коні”. Можна, з-за варожасці з турчакі лядзецкія дзеці пасля сканчэння чатырох класаў ішлі вучыцца не ў Турэцкую сямігодку, а ў Ярэміцкую. Там я і пасябраваў з Мішам Мажэйкам, Шурам Бянецкім, Фанікам Станкевічам і некаторымі іншымі хлопцамі.

Лядкі мелі добрую зямлю, такую ж, як пан Кашчыц, але сялянскія надзелы на вачах дзяліліся, драбнелі, а з польскіх часоў зямельны голад узяў вёску за горла. Асабліва крыўдна было лядчанам, што суседні маёнтак Пузыневічы, уладальнік якога згубіўся ў ваеннай завірусе, перайшоў не да іх, а да дзяржавы і быў раздадзены польскім асаднікам, наезджым ваякам пана Пілсудскага. Лядчане служылі ў асаднікаў пастухамі, парабкамі, наймаліся на касавіцу і на жніво, арэндавалі кавалачкі зямлі, якія некаторыя асаднікі па ляноце ці нядбалыству не маглі самі абрабляць. Смялейшыя дзецюкі наймаліся на работы ў сыраварні, выязджалі, як і сіняўскія, на летні сезон пад Кобрын, асобныя вербаваліся на лета парабкаваць ажно ў Латвію, бо дома быў поўны тупік.

Паміж лядчанамі і асаднікамі ішла вайна больш зацятая, чым з турчакі: украсці ў асадніка хоць курьцу ці мэндаль снапоў, стравіць яго лугавіну ці канюшыну лічылася справаю калі не пачэснаю, то, напэўна, смелаю і справядліваю. Тым больш слухнаю ды яшчэ прыемнаю было падкарагодзіць падкую на мужчынскі ласунак асадніцкую жонку ці дачку. Гэтымі здабычамі хваліліся, іх разносілі на языках па ўсім сяле, прыдумоўвалі эратычныя пікантнасці, даводзілі сітуацыю да трагікамічнай размашыстасці, як у народных сатырычных казках. І тыя прыгоды і прыдумкі, што прывозілі парабкі і сырнікі з “пактаў” на далёкім Палессі і з маёнткаў у Латвіі, пераказваліся зімою, набывалі анекдатычную вастрыню і папаўнялі смешны і горкі лядзецкі эпас, напоўнены няпэўнасцю ў заўтрашнім дні і пагардай да тых, хто гэтую няпэўнасць стварыў. Гэты эпас дазваляў адчуваць сябе пэўна і ўпэўнена.

Мы гэта ведалі, ведалі і тое, што лядчане пасля высялення асаднікаў, напярэдадні вайны, утварылі калгас, але мы не думалі, што па ўсёй вёсцы жыве ажно такі магутны імунітэт супраць д'ябальскіх пасул і запалохвання, якімі карысталіся каменданты, уцягваючы прастакоў у паліцыю.

Прынёс Іван Мацко і яшчэ адну прыемную навіну: дома ён застаў малодшага брата Сашу, якога камандаванне атрада адпусціла з Мішкам Балабановічам дамоў змяніць бялізну, падмацавацца і вярнуцца назад разам з намі. Саша, як я ўжо гаварыў, быў адным з малодшых хлопцаў у атрадзе, і пакіцаць яго там было шкада, а Мішку Балабановіча з яго хворымі нагамі –

таксама. Мы шчыра абрадаваліся прыходу Сашы і Мішкі, прыгадваючы цяжкасці свайго начнога паходу, хлопцы проста дзівіліся іх адвазе і ўдачлівасці – вырвацца з блакады.

І вось перад усімі намі ўзнікла задача вяртання. Пераход назад, у Налібоцкую пушчу, быў не менш рызыкаўным і небяспечным, яшчэ ж ішла там блакада. Але на тое мы партызаны, ды яшчэ і падрыўнікі, каб рызыкаваць. Сабраліся – і выршылі.

Ад Святухі мы перабраліся да шляху Шчорсы – Кромань. Нас спыніў гул матараў. Па шляху сноўдалі браневікі і танкі – патрулявалі. Давялося адыйсціся, паспрабавалі мы выйсці на іншы ўчастак, пратопалі кіламетры чатыры ўздоўж шляху на адлегласць кіламетра і зноў недзе на ўзроўні Чорнай павярнулі налева, дайшлі наперарэз. Наскочылі на кулямётнае гняздо. Адс трэльваючыся, шмыганулі назад у лес, карнікі адкрылі такі агонь, што стала ясна: цэнтр пушчы абложаны капітальна і запруджаны войскам. Шукаць нам цяпер свайго атрада – тое ж, што іголки ў стозе сена. І самахоць лезці ў матню было недарэчна.

Правяцца туды – азначала па меншай меры дэманстраваць камусьці сваю някемнасць, бо якраз праціўнік і хацеў сагнаць усе партызанскія групы ў адзін гурт, каб акружыць і знішчыць яго. Выйсце падказвала нам сітуацыя: дзейнічаць тут, у тыле блакіруючых пушчу сіл, пакуль будзе цягнуцца блакада і праціўнік не спадзяецца нас у сябе за плячыма. Нас падахвочвала мажлівасць падняць вэрхал за спіною ў карнікаў, няхай мясцовыя ўлады, розныя там прыхвастані акупантаў не задзіраюць носа, не спяшаюцца нас хаваць, не трубяць: “Бандытаў усіх пабілі”. Але ўслед за гэтым баявым задорам ішоў яго цень – нашы сем’і. Як быць з сем’ямі? Ці ўдасца нам так хлестка маскіравацца, каб ніхто не пазнаў? Выдаваць сябе за акружэнцаў – гэта ясна, але большасць з нас і гаварыць свабодна па-руску не ўмела. Фактычна ўсе мы да аднаго гаварылі з акцэнтам, а большасць наогул ведала толькі сваю родную мову. Пазнаць пана па халявах мог у такой сітуацыі любы нядобразычлівец. Ізноў радыкальным сродкам нам выдалася ў гэтай сітуацыі – паднімаць усе падпольныя групы ў аколіцы, каб стала нас многа, як мага болей, тады, нябось, не пасмеюць выбіваць нашы сем’і. Не пасмеюць! За парушэнне гэтай забароны будзе чакаць іх помста і смерць. Пэўная і страшная для іх адплата.

З другога боку, мы бачылі і разумелі, што дыверсійная група не надаецца для сур’ёзных адкрытых баёў, яна лішне малая і неадпаведна ўзброеная. І гэтая акалічнасць штурхала нас на павелічэнне асабовага складу за кошт падпольшчыкаў. Па дарозе ад Кроманя да Святухі ў нас склалася цвёрдае рашэнне: прыняць у атрад беражэнскіх падпольшчыкаў. Разыграць спектакль мабілізацыі папросім дапамагчы групу Міцькі Дзенісенкі, якая складаецца амаль выключна з акружэнцаў. Міцькаўцаў мы знайшлі на наступны дзень, і яны ахвотна згадзіліся “мабілізаваць” наша папаўненне, нават запрапанавалі сумесную баявую аперацыю – захоп ахоўваемага немцамі вялікага дзяржаўнага маёнтка Краснагоркі пад Гарадзеяй. Пашаламіць каля самой чыгуначнай магістралі Брэст – Масква – гэта было тое самае, што цяпер, у часе блакады

Налібоцкай пушчы, патрэбна было для падтрымання прэстыжу партызан у насельніцтва. Адразу пасля папаўнення мы рушылі на Краснагоркі.

Угаварыў нас ісці і павёў туды камісар міцькаўцаў Лёнька Фанышаў. Гэта быў хіба самы інтэлігентны партызан, якіх мне давялося сустракаць: кволага складу, бландзіністы, гарбаносы хлопец, ён свядома падкрэсліваў сваю прыналежнасць да ўзброеных сіл краіны Саветаў: насіў насунутую на самую пераносіцу камсастаўскую пілотку і ўвесь астатні гардэроб максімальна прыбліжаў да вайсковай формы. Ён быў заўсёды зычлівы і карэктны, крыху нават абязбройваў і, можа, каго адчуваў гэтай сваёй карэктнасцю. Да нас з Косцем адносіўся з непадробнай сімпатыяй і даверам, па-братэрску, мабыць, адчуваў роднасныя душы прафесійных, ці, як тады было модна гаварыць, “гнілых інтэлігентаў”.

Было гэта прыкладна тады, калі Гітлер у загадзе № 46 за 18-е жніўня 1942 года патрабаваў ад камандавання тыла групы армій “Цэнтр” любымі сродкамі знішчыць усіх партызан да пачатку зімы. Кіраўніцтва гэтаю аперацыяй узяў на сябе Гімлер, які адразу ж афіцыйна забараніў ужываць слова партызан усім немцам: “Гэтыя людзі, – растлумачваў шэф паліцыі і гестапа, – з’яўляюцца не чым іншым як *Hackenschütze, Freischerfer*³² – рабаўнікі, іх належыць разглядаць як бандытаў а насельніцтву растлумачваць, што “бандыты”, якіх Масква называе героямі, у сапраўднасці баязліўцы, якія толькі тэрарызіруюць мірнае насельніцтва”³³.

Гімлер прыдумаў прапагандысцкі ход на ўжытак антыпартызанскай прапаганды: нагаворваць жыхарам, што бандыты страляюць у нямецкіх салдат употай, самі ж хаваюцца, а расплочвацца павінна насельніцтва.

Для рэалізацыі загаду фюрэра аб ліквідацыі партызан колькасць унутраных войск на акупіраванай тэрыторыі павялічылася на чарговыя 80 тысяч чалавек, акрамя таго, на Беларусь перакідваўся венгерскі корпус, які налічваў пяць дывізій па пяць тысяч кожная.

Функцыі ахоўных войск сталі выконваць па сумяшчальніцтву часці палявой паліцыі, СД і спецыяльныя паліцэйскія фарміраванні. Зімою 1942 года да ахоўных войск былі далучаны два гвардзейскія палкі з Даніі.

У лютым 1942 года на тылах арміі “Цэнтр” пачаў арудаваць асобы батальён Дзірлевангера, створаны з крыміналістаў і рэцыдывістаў. Акупацыйныя ўлады дазвалялі, як ніколі раней, прыцягваць да барацьбы супраць партызан франтавыя часці, якія знаходзіліся на адпачынку.

Адкрыўся клапан на самадзейнае фарміраванне “ўсходніх нацыянальных адзінак”. Праўда, да гэтай справы фюрэр меў шмат засцярог, адкрыта гаварыў, што яму прыемней бачыць рускіх ці ўкраінцаў рабочымі, чым салдатамі, баяўся, каб не ўзнікла імкненне да дзяржаўнай самастойнасці заваяваных краін. Але ўстаноўка на рэпрэсіі расла таксама хутка, як павялічваліся карныя акцыі.

³² Літаральна – стралок з-за вугла

³³ Паводле кнігі Эрыха Хэссэ “Савецка-руская партызанская вайна 1941 – 1944гг. у адлюстраванні нямецкіх баявых дырэктываў і загадаў.” Гётынген, Цурых-Франкфурт. М., 1968, раздзел – “СС як цэнтральны орган па барацьбе супраць партызан”.

Гэта прымушала хітраваць, задобрываць мясцовых антысаветчыкаў, прыручаць і шукаць у іх падтрымкі. Пачалі вербаваць мясцовых антысаветчыкаў, сілы з перабежчыкаў, здраднікаў і авантурыстаў. 14 ліпеня для вайсковых фарміраванняў з “усходніх раёнаў” быў устаноўлены медаль на зялёнай стужцы “За мужнасць”.

Нямецкія крыніцы падаюць, што так званыя мясцовыя фарміраванні, якія былі ў 1944 годзе ў распараджэнні фон Готберга для барацьбы супраць беларускіх партызан, налічвалі 3 тысячы немцаў (кіраўнікоў) і 17 тысяч паслугачоў рознага паходжання, акрамя таго на Беларусі было 6 тысяч “казакаў”, наездам праходзілі або і атабарываліся нацыяналістычныя прыбалтыйскія, каўказскія, украінскія, уласаўскія групы.

Пра сказанае, мы, партызаны, у тую пору ведалі не ўсё, наша інфармаванасць залежала ад таго, як складваўся прамы вопыт: баявыя сутычкі з праціўнікам і данясенні разведкі. Аднак нарастанне лютасці і павелічэнне арсеналу сродкаў барацьбы супраць партызан і насельніцтва мы неўзабаве адчулі на сабе і на сваіх сем’ях.

Налёт на Краснагоркі быў дзёрзкаю і памыснай аперацыяй, па крайняй меры на пачатку. Мы днявалі ў нейкай маленькай кудзерцы лесу, непадалёку чыгункі, здавалася, што з-за крайніх дрэў вытыркаюць аглоблі нашых вазоў ці відаць хвасты коней, якія па летняй звычцы адганяліся ад рэдкай увосень заядзі. У партызан быў падбздэраны небяспекай настрой, ішла вясёлая гамонка, якая дэманстравала пагарду да страху. Пад вечар людзі зрабіліся сур’ёзнымі. У такі момант аказацца выкрытымі – гэта былі б недазволеныя жарты лёсу. Нам шанавала: на змярканні групы вырушылі і праз гадзіну, рассыпаўшыся ў баявую падкову, узялі Краснагоркі. Ахоўнікамі там былі нейкія старыя галандцы, жылося ім дагэтуль бяспечна, і наш налёт на змярканні так іх ашаламіў нечаканасцю, што нават вартавыя ні разу не выстралілі. Мы ацанілі іх міралюбнасць, адабралі толькі зброю і боепрыпасы, а самім загадалі распрануцца да бялізны і пасля нашага ад’езду драпаць басанож на станцыю Гарадзея, каб больш і духу іхняга тут не засталася.

У маёнтку было шмат сельскагаспадарчай тэхнікі – трактары, складаныя малатарні, камбайны. Маторныя машыны мы нішчылі, як умелі. Я сам яшчэ настолькі слаба арыентаваўся ў балючых мясцінах механізмаў, што ўзяўся прастрэльваць бранябойнымі кулямі паршнёвыя блокі матораў замест таго, каб біць па бензабаках ды срэламі запальваць. Урэшце мы знайшлі запасы гаручага ў бочках і цыстэрнах, шпурнулі ў склад гранату і гаспадарчыя будынкі, скірда жыта – усё, што магло гарэць, ахапіў пажар.

Да гэтага часу хлопцы паспелі пазапрагаць у вялізныя фуры нямецкіх біцогоў, навалілі поўныя вазы галандскага сыру, паставілі на верх скрыні масла, бідоны смятаны, а ўсё абсталяванне сыраварні панішчылі.

Засталася вырашыць справу з савецкімі ваеннапалоннымі, якія працавалі ў маёнтку пад аховай тых самых галандцаў. Мы выстраілі палонных на асветленым пажарам двары. Набралася чалавек з пяцьдзсят. Лёнька Фаньшаў, які сам адсюль прыйшоў у партызаны, звярнуўся да нядаўніх сяброў па няшчасцю з заклікам ісці ў атрад. На жаль, заклік застаўся без водгуку. Гэта

збянтэжыла нас усіх. Не вераць? Прыдурваюцца? Ці не могуць? Выглядалі ж яны нармальна – загарэлыя, у белых майках, абутыя і апранутыя ў абноскі вайсковай формы. Прамоўца апеліраваў і папракаў іх, а яны – як нямыя. Было крыўдна глядзець на ўсё гэта. Але ні караць іх, ні браць у партызаны сілай мы не сталі. Вярталіся з сапсаваным настроем. Рэакцыя ваеннапалонных, якіх у гэтым маёнтку, відаць, няблага кармілі ды яшчэ нашпігоўвалі гебельсаўскай прапагандай, нагадвала нам, што нас чакае нялёгкая барацьба за душы людзей. Новыя поспехі гітлераўцаў на фронце гэтым летам дазваляюць фашысцкай прапагандзе асмешваць нас, партызан, абзываючы авантурнымі фанатыкамі, у якіх няма будучыні.

Але поспех аперацыі ў галоўным быў: мы зліквідавалі буйны дзяржаўны маёнтак і вярталіся з трафеемі. Завязем, думалі, харч, прыхаваем, а потым будзем раздаваць сваім людзям у зоне дзеяння: можа, калі аддзячацца, як нас прыпрэ галадуха.

За Бірштанамі групы раздзяліліся: “міцькаўцы” паехалі лявей, на Лузінаўку, а мы, “камсамольцы”, павярнулі на Беражна, намерваючыся пераправіцца на пароме ў Крынічным цераз Нёман і рухацца абалоннем на Рудзьму. Беражэнскія хлопцы, тыя, чые сем’і жылі на хутарах, папрасіліся ў камандзіра забегчы дамоў. Сяцэвіч дазволіў і назначыў збор на Крынічным, а, каб не трэба было доўга іх там чакаць, вырашыў заскочыць у вясковую малатарню і зліквідаваць пункт збору і перапрацоўкі малака, арганізаваны акупантамі.

Пад Крынічнае мы пад’язджалі меншаю часткаю групы. Сонца падбіралася ўжо пад добрую раніцу. На вазах сядзела па адным, па два чалавекі. Мы з Андрэем Сяцэвічам ехалі на першым возе і заўважылі, што ля парома таўчэцца з паўсотні нейкіх узброеных людзей. Па разнамасным адзенні, у якім цывільнае і вайсковае перамешвалася, па кацялках пры боку, можна было прыняць іх за партызан. Мы, відаць, так і зрабілі б, каб не пачулі раптам страляніны з напрамку, па якім ехалі “міцькаўцы”. Там трашчалі кулямёты, выбухалі гранаты – ясна было, што нашы сябры наскочылі на засаду. Страляніна насцярожыла нас больш, чым група незнаёмых людзей на пароме. Што рабіць? Трэба ісці на выручку “міцькаўцам”, але ж нашы не ўсе ў зборы і абоз кідаць на гэтым беразе нельга, бо невядома, чым наша выручка скончыцца. Карацей, мы рашылі з Сяцэвічам, што хуценька пераправім вазы на той бераг, пакінем пару чалавек ахоўваць, а самі пойдзем выручаць “міцькаўцаў”, можа, яшчэ і гэтых партызан, што ля парому атабарыліся, угаворым. Але якога ліха яны там таўкуцца і ці партызаны яны?

У нашай зоне, мы гэта добра ведалі, не было такой вялікай партызанскай групы. Прыйсці з глыбі пушчы яна магла пры ўмове, што карнікі знялі там блакаду, а на гэта яшчэ не выглядала. А можа, групе ўдалося неяк пераправіцца і выйсці ў тыл блакіруючых войск, як і нам нядаўна?

– Я пайду на перагаворы, – сказаў я Андрэю, саскокваючы з воза.

– Не, стой! Пойдзем разам, – загадаў ён, спыняючы воз.

Камандзір загадаў спыніцца ўсяму абозу і падрыхтавацца да абароны.

– Мы ідзем на перагаворы, – аб’явіў ён, каб было ўсім ясна, што і да чаго.

Мы пайшлі, ускінуўшы зброю наперавес, паляўнічым манерам. Звычайна партызаны ў такім выпадку пасылалі насустрач такую ж колькасць парламенцёраў, але тыя, што таўкліся ля парому, толькі рассяроджваліся, заходзілі дзесьці за будынку апусцелага хутара колішняга паромшчыка Файвеля Крыніцкага. Гэта насцярожыла нас. Мы прыпыніліся і крыкнулі:

– Эй, там! Давай двух на перагаворы!

З іхняга гурту адлучалася двое, але ішлі яны нам насустрач вяла, як не сваімі нагамі. Андрэй гэта заўважыў і сказаў мне зноў прыпыніцца, а сам выйшаў правей. Тыя, убачыўшы, што мы не дурныя, прайшлі яшчэ з дзесятак крокаў і лупянулі па нас, потым залеглі ва ўпадзінку. А цераз іх галовы адкрыла агонь з кулямётаў і ручной зброі асноўная маса. Ад нечаканасці я рвануўся назад. Але, не адчуўшы побач Андрэя, адварнуўся, убачыў, што рыжы чорт лупіць з карабінкі, стоячы ва ўвесь рост. Мне стала брыдка: я злажыўся з калена і выпусціў, не дужа цэлячыся, цэлы дыск. Андрэй падбег да мяне, даючы знак: “Уцякайма!”

Мы кінуліся да лесу, да пагорка пад прыкрыццём хлопцаў, якія сталі біць па карніках з грэбня пагорка, ад вазоў. Праўда, перапуджаныя коні рвануліся ва ўсе бакі, перакідвалі вазы альбо несліся паўзкапыта, як шалёныя, не ведаючы куды. Калі мы дабеглі да лесу і схаваліся пад разлапістыя яліны, толькі тут убачылі па трэсках кары, што ляцела з тоўстых камлёў, які густы быў агонь па нас. І ніводнага не трапілі! Толькі ў мяне прабіла куляй пілотку, ажно знесла з галавы, але я яе не пакінуў – падхапіў. Карнікі лупілі па лесе, але бегчы за намі не квапіліся. Мы засяродзіліся, палічылі сваіх, некалькіх чалавек не было, казалі хлопцы, што ім удалося ўцячы з часткай вазоў. Параіўшыся, мы рашылі абабегчы Беражна, пазбіраць людзей па хутарах і цераз Бірштаны дабрацца да Нёмна насупраць Жукавага Барка або Кругліцы. Уступаць у бой з карнікамі тут нам было нявыгадна.

Мы не мелі пэўнага тылу, на нас магла наваліцца ў часе бою тая група, што рабіла засаду на “міцькаўцаў”. Пасля бою яна, канешне, пойдзе на злучэнне з тымі вась, што занялі Крынічнае. У гэтай сітуацыі нам патрэбна было сабраць усіх сваіх людзей, бо яны ж не былі заарыентаваны ў сітуацыі і маглі самахоць трапіць у рукі пераапанутых за партызан карнікаў. Пабеглі мы ўскрайкамі пралескаў, збіраючы з беражэнскіх хутароў хлопцаў, каторыя не паспелі яшчэ паўцякаць. Астатнім перадалі цераз дамашніх, што збор у раёне Рудзьмы, прабірацца самастойна і асцярожна. Абмінаць Крынічнае.

Крук, які давялося нам зрабіць пакуль дабраліся да Нёмна, быў кіламетраў пятнаццаць даўжынёю, а адтуль, абалоннем, да Рудзьмы заставалася яшчэ больш. Ужо збіралася на абед, калі мы пераправіліся цераз Нёман і схаваліся ў сасновым маладняку каля Жукавага Барка. Выставіўшы вартавых, мы крыху перадыхнулі, абгаварылі сітуацыю. Ясна, што засада на “міцькаўцаў” за Бірштанамі і другая на нас у Крынічным не маглі быць справай рук адной мясцовай паліцыі. Пераапануцца за партызан такімі вялікімі атрадамі ім бы не дазволілі жандармы і раённыя фюрэры. На жаль, у гарнізонах мы не мелі сваіх сувязных-інфарматараў. Даводзілася дзейнічаць навослеп і чакаць, пакуль сітуацыя праясніцца.

Сонца схілялася з поўдня і пачынала садзіцца за лес, пакуль мы абышлі Крынічнае здалёк аж пад Зуберава і павярнулі ў бок Рудзьмы. Спыніліся на нейкім высокім грудзе і паслалі разведку на Рудзьмянскія хутары. Не прайшло і дзесяці мінут, як на Рудзьме загаварылі кулямёты, завухкалі гранаты. Мы занялі кругавую абарону, гатовыя біцца да канца. Адыходзіць і манеўрыраваць не было ўжо дзе, паласа лесу была тут вузкай, а за ёю, на горках – старая ваенная дарога, напэўна, абсаджана кулямётнымі гнёздамі. Мы цяпер былі перакананы, што блакада вярнулася з глыбі пушчы сюды, сумнення не было: пойдучь па слядах нашых разведчыкаў і ўсё. Пасля двух ранішніх сутычак гэтая здавалася апошняй для нас. Было адчуванне апошняга бою, апошняга часу. Андрэй Сяятэвіч улавіў цяжар настрою, які ахопліваў людзей. Найлепшаю глебай для вырастання страху, панікі з'яўляецца цішыня. Чуючы гэта нейкім інс тынктам, Андрэй свядома і на зло ўсяму, парушыў злавесную цішыню:

– Гм, гм, ну, хлопцы! Як кажуць, гэны-во, паправім настрой. Перад боем.

Ён дастаў са свайго рэчмяшка, хто падумаў бы – гляк. Вялікі гляк. Гэта ж трэба было ў такім пераплёце валачы цэлы дзень за плячыма дурную пасудзіну. І што яшчэ цікавей, у кішэні яго закарэлага бушлата аказалася цэлесенькае курынае яйцо. Андрэй разбіў яго аб рукаятку затвора, выпіў і, абламаўшы скарлупу, змайстраваў чарачку, у якую пачаў наліваць з гляка самагонку і “прычашчаць” усіх для храбрасці. Так ён абышоў па кругу абароны і апошняю выпіў сам.

– Ну, а цяпер, гэны-во, гатовы! Толькі нешта разведчыкаў доўга няма... І гэтыя не наступаюць. Нябось, баяцца.

Да нас ветрам прыгнала пах гарэлай саломы і яшчэ нечага смуроднага. Страляніна не сціхала, але і не набліжалася. Разведчыкі не вярталіся. Паслалі новых.

Пайшлі мы з Косцем. Падкрадаліся асцярожна. Ужо заходзіла сонца і дагаралі Рудзьмянскія хутары. Карнікі мітусіліся, адыходзілі ўздоўж старой ваеннай дарогі, паміж кустоў. А можа, яны абыходзілі, каб узяць нас у абцугі? Мы з Косцем прабраліся да канца Рудзьмянскай паляны. Вярнуліся на дарогу – карнікаў не было відаць. Стала ціха. Не чуваць было ні жывой душы на Рудзьмянскіх хутарах. Дзе ж людзі? Хто ўцёк, каго пабілі? Мы здагадваліся, што ўся страляніна была па мірных жыхарах. Злавесна насоўвалася ноч на рудзьмянскае пажарышча.

Мы вярнуліся і далажылі пра бачанае. Наша першая разведка недзе адбілася: ці ляжаць, затаіўшыся, ці загінулі хлопцы. Сёння ўжо дарэмна было іх шукаць. Вырашылі выйсці на луг, каб можна было бачыць нейкі прастор навокал і заняць абарону вакол стога сена. У пакутнай паўдрымоце прайшла гэтая паныла-трывожная ноч. Ноч, за якою магло пачынацца нешта несамавітае – сапраўдная блакада. На світанні мы вырашылі пракрадвацца ўсё ж на сваю стаянку, на Саўчыну гару. Мы, як вудары, пачалі прывыкаць да ўдачлівай мясціны. Здавалася, што там будзе бяспечней, бо дагэтуль на нас там ніхто не нападаў.

Некалькі чалавек мы паслалі ў кірунку Беражна з заданнем сабраць па хутарах уцалелыя вазы і коней, каб вярнуць гаспадарам. Днём устанавілі сувязь

з “міцькаўцамі”. Ім, сапраўды, давялося першым наскочыць на засаду, але адбіліся яны без страт, бо засада была ў лесе – мясцовасць закрытая. Пасля перастрэлкі засада знялася ў кірунку Крынічнага. Мы здагадаліся, што гэта дзве групы карнікаў ці паліцыі злучыліся на Крынічным і гэта яны хутчэй за нас трапілі на Рудзьму і знішчылі хутары. Ствараюць, значыць, мёртвую зону. Назаўтра вярнуліся ў лагер па адным-двух беражэнскія хлопцы і прынеслі вестку, што аперацыю таго самага дня праводзілі заезджыя карнікі разам з паліцаямі з Міра і прылягаючых да яго гарнізонаў. Пераапанутым за партызан паліцаям не ўдалося дабіцца такога поспеху, на які яны разлічвалі. Прышло на прыманку ў Крынічным толькі пару партызан з ліку тых “дзікіх” групак, што штурвалі па хутарах пад Аталезем ды на Ініцы, дэманструючы, як у свой час лейтэнант Клім, сваю прысутнасць у тыле ворага. У іх, напэўна, не было належных навыкаў, як трэба уступаць у кантакты з незнаёмымі узброенымі адзінкамі. Прышлі проста воўку ў зубы. Карнікі стралялі па іх ва ўпор, але, на шчасце, нікога не забілі, толькі паранілі. Адному партызану прастрэлі грудзі, але і ён здолеў уцячы і схаваліся на беражэнскіх хутарах.

Мы ў той жа дзень пачалі падрыхтоўку да новых аперацый і паставілі панішчыць усе дзяржаўныя маёнткі ў раёне і ўзяцца за гарнізоны. На першы ўдар намерзілі Рап'ёва і Адамова, у зоне гарнізона Турэц. Потым гарнізон Сімакава па дарозе Мір – Гарадзея, а потым маёнткі Цэнтра, Вуша і іхні ахоўны пункт – гарнізон Жухавічы, а далей пойдзе Кашчыцаў Двор і гарнізон Турэц, урэшце гарнізон Шчорсы, знішчэнне якога адкрые нам шлях у багатую Карэліцка-Наваградскую зону.

Каб не апынуцца зноў у падобнай сітуацыі, як пасля Краснагорак, мы вырашылі правесці грунтоўную разведку для новай аперацыі. На заданне паслалі мяне і Ваню Мацко. Ён меў родзічаў у Браносаве, вёсцы, непадалёку ад Турэцкага гарнізона, які ахоўваў маёнтка Рап'ёва, а я меў добрых знаёмых у Некрашэвічах з часоў работы настаўнікам у тамашняй школе. Яшчэ вясною мне даводзілася наводзіць на Адамова партызан, толькі тады яна абмежаваліся шумавым эфектам, напалохалі ўпраўляючага, пана Казлоўскага, узялі на складзе прадуктаў і пайшлі, а цяпер быў час знішчыць усё збожжа, сельскагаспадарчыя машыны, спаліць будынкі, забраць жывёлу, адным словам, зліквідаваць гэтае прадпрыемства акупантаў.

Выйшлі мы з Ванем пасля абеды, апануліся па-тутэйшаму, узялі па гранаце ў кішэню і запхнулі за рамяні ў портках ён – свой наган, а я – пазычаны на гэтае заданне ў Жэніка Крамко пісталет “ТТ” з двума запаснымі магазінамі. Гэтай зброі было дастаткова, каб справіцца з паліцэйскім патрулём на выпадак нечаканай сустрэчы лоб у лоб, а ўвогуле ўсе баявыя адзінкі праціўніка мы павінны былі ўсімі спосабамі абмінаць, прапускаць, ухіляцца ад сустрэч з імі.

Мы пераправіліся цераз Нёман адвячоркам і завідна выйшлі пад Пагарэлку, абышлі вёску з поўначы і міма Лядак і былых асадніцкіх хутароў пасунулі палявымі сцежкамі на Браносава. Роспыты родзічаў Ваня правёў сам, а я старажыў на падворку. Усё адбылося хутка, мы атрымалі памыслыя звесткі: маёнтка Рап'ёва толькі днём знаходзіцца пад наглядам паліцыі, а нанач патрулі, як правіла, сцягваюцца ў Турэц. Выключэнне складаюць тыя ночы, калі паліцаі

прыходзяць на засады зацямна і размяшчаюцца на адной з дарог, што вядуць сюды з лясной, занёманскай стараны. Найчасцей яны сядзяць на чамі, асядлаўшы “сценку” – так называлася вузенькая ў адну каляіну палявая дарога, бо больш нагадвала шырокую мяжу, чым дарогу. Яна ішла проста ад Тарасавіч і Вялетава цераз горку і выходзіла на паўночны канец вёскі Рап’ёва. Нам важна было гэта ведаць, бо мы самі якраз збіраліся рушыць па той “сценцы”, каб перасячы тракт Карэлічы – Мір. Менавіта за Рап’ёвам і цераз Тураў хутар ісці ў Некрашэвічы, ісці “сценкаю”, бо гэта была самая кароткая дарога, а часу ў нас было мала. Нам пашанцавала: “сценка” аказалася вольнай, і ў першай палавіне ночы я дастукаўся да былога сакратара сельсавета Івана Палуяна і атрымаў ад яго патрэбныя звесткі пра Адамова. Маёнтак таксама не меў сталай узброенай аховы, ноччу толькі ў вёсцы можна было нарэдка на мясцовых паліцаяў, якія наведваліся з Турца да бацькоў і нярэдка начавалі дома.

Мы пагаварылі з Палуянам яшчэ пра доктара Гофмана, і ён мне сказаў, што яму ўдалося схаваць доктара і яго сям’ю на хутары пад Наваградкам. Для мяне гэта была істотная інфармацыя, бо прыхільныя нам дактары ох як маглі прыдасца.

Вярталіся мы з Мацком шпарка, у Пагарэлцы ён забег яшчэ да сваякоў, і тыя ўсучылі яму кашолку яец, сыр, галоўку масла, загорнутую ў капусныя лісты. Цераз гэты падарунак нечакана ў нас атрымаўся канфуз і сутычка.

Паміж Пагарэлкай і Новым Сялом нечакана наткнуліся мы на групу незнаёмых людзей. Я сказаў Ваню чакаць, наколькі ў яго гэты кашэль з яйкамі, а сам выклікаў аднаго з той групы на перагаворы і пайшоў насустрач. Аперацыя апазнавання праходзіла ў цемнаце, і мой напарнік, мабыць, не даглядзеў, што з групы адразу вылучыўся адзін чалавек і, як належала, пайшоў на спатканне самюю. Я адразу ўцяміў, што гэта вопытныя партызаны карыстаюцца такім спосабам апазнавання баявых адзінак у чужых зонах, дзе не дзейнічаў агульны для партызанскіх атрадаў пароль. І, сапраўды, мы хутка дамовіліся, парламенцёр аказаўся падрыўніком са Сталінскага атрада, ён назваў па маім патрабаванні прозвішча камандзіра атрада Шашкіна, а я ў сваю чаргу прозвішча Клімава, камандзіра чапаеўцаў.

У поцемках Ваню магло здацца невядома што. Адным словам, калі мой парламенцёр спытаў колькі нас, а я адказаў – двое і адварнуўся, каб даць знак напарніку, яго ўжо не было на тым месцы. Я пазваў Ваню, потым аклікнуў – без адказу. Мне стала сорамна перад маім размоўцам, хоць ты праваліся пад зямлю. А той насцярожыўся. Што б такое прыдумаць апраўдальнае? Ды я не ўмеў гладка маніць і шчыра пашкадаваў цяпер аб гэтым. Урэшце я прамовіў, што, відаць, напарнік мяне не зразумеў і сам падаўся на пераправу – у яго былі боепрыпасы, таму і рашыў, што мае права дзейнічаць па сваёй ініцыятыве. Размоўца той іранічна засмяяўся, не прыняў гэтай версіі, павёў да камандзіра групы. На маё шчасце, аказалася, што мы з іхнім мінёрам вучыліся разам у школе Барадача. Той першы пазнаў мяне, выручыў, а то падрыўнікі маглі б чаго добрага абшукаць і абяззброіць мяне як падазронага начнога валацугу. Вось было б сораму!..

З хлопцамі дыверсійнай групы я хутка разгаварыўся на ўсе сто. Аказалася, што блакада ў пушчы ўжо знята, Чапаеўскі атрад уцалеў, хоць ёсць страты ў людзях, але прыходзяць і новыя байцы. Падрыўнікі ведалі цяперашняе месца размяшчэння атрада, у часе блакады Сталінскі і Чапаеўскі атрады навучыліся трымацца гурту.

Хлопцы гаварылі, што блакада далася ім цяжка, але і вораг адчуў, што такое іржавыя партызанскія кулі. Тут я пачуў звестку, якая прайшла па ўсім маім целе мляўкай слодыччу: “Улажылі самога наваградскага гебітскамісара! Чуў?”

Я анямеў ад нечаканасці. “Значыць, не чуў, – працягваў падрыўнік, – і сядзіце тут, на ўскраіне пушчы, а такое рэчы не чулі... Значыць, разведка качае...”

“Яшчэ і як”, – падумаў я, але спытаў пра іншае:

– А дзе быў бой? Раскажыце.

– Ды бой як бой. Тады ўжо ўсё перамяшалася ў блакадным катле. Сам чорт не разбярэ. Ну і наскочылі адны на адных. Так і палучыў “падарачак”, іржавенькую кульку гэр фюрар.

Ахалонеў я ад сказанага хутка: сцяміў, што канец блакады абавязвае нашу групу вяртацца ў атрад, дакладваць аб выкананні дыверсійнага задання, а тут мы на сваю руку наварылі такога, што дай Бог расхлёбаць, дасць начальства чэпалаху.

Я дамовіўся з падрыўнікамі сустрэцца на Святусе, калі яны будуць вяртацца з задання, каб цераз іх перадаць вестку ў атрад і атрымаць дазвол на разгортванне філіяла атрада тут, на аснове падпольных груп. Калі я развітваўся, тыя ўсё ж насмешліва кінулі: “А напарнік твой хоць бы не ўтапіўся ў Нёмне з перапуду...” Мне самому хацелася, не проста хацелася, а нейкім помслівым і салодкім бодем жадалася, каб стрэчнымі замест падрыўнікоў аказаліся немцы або паліцаі, каб яны мяне даканалі, хай бы Ваня меў апраўданне. Але я зрабіў выгляд, што не разумею пад’ялдықвання і адказаў тонам прастака:

– Нічога з ім не будзе. Плаваць умее.

Ішоў я нехаця, як на пакуту, і ў душы абрадаваўся, заўважыўшы, што позна ўжо будзе ісці на добрацкі брод: відно ўжо, а там жа людзі паўставалі, нехта можа наткнуцца, пазнаць. Я схіліўся ўправа і выйшаў на іншы брод, вышэй Лісінага норта. Вада і ранішні холад крыху адцягнулі мяне ад прыкрых думак. І, калі я выйшаў на былыя сенакосы кашчыцавага ўпраўляючага, распраданыя сіняўцам, ды пазнаў бацькаву дзесяціну, а побач сенакос цёткі Ганны Васіліхі, на мяне напалі перажытыя калісь успаміны пра браценіка-жартаўніка Фаніка, які тут падслухаў сюжэт для адной са сваіх фацэцый, якою даймаў мяне ўсё лета, выганяючы з мяне гімназіцкую амбіцыю, хоць на гэтую хваробу я не надта хварэў.

Неяк у часе касьбы мой бацька рашыў пад вечар накласці воз сухога сена – баяўся дажджу, – а мяне пасылаў замест сябе на тэлефонную размову з самым панам Саламянскім.

– Валодзь! А, Валодзь! – басіў Фанік, перадражніваючы майго бацьку. – Ходзь сюды! Вот на злот. Сходзіш у Ярэмічы, пазвоніш гэтаму анучніку і

скажаш, што па дзесяць грошай ніякі дурань не будзе скабліць бярэзнік на шырыгі!

– Не хо-очу... – перадражніваў Фанік фальцэтам мой голас.

– Што?! – зноў пераходзіў ён на бацькаў грозны бас.

– Я ні разу не званіў...

– А на якое ліхо я цябе вучу, грошы трачу...

– Не ведаю-ю-уу, – Фанік завастраў дыялог, перабольшваў, каб было смяшней, зводзіў мой адказ на галашэнне па-бабску.

– Цыц мне! Нюні распусціў! Не званіў, то пазвоніш, асмелішся. Як бяда дакучыць, то скакаць навучыць.

– Не хо-очу!

– Каза не хоча на торг ісці, а як за хвост накруцяць, то бяжыць, яшчэ задам падбрыквае. Скажаш маім словам, што хлопцы па дзесяць грошай шырыгаў скрабці не будуць. Або хай набаўляе, або сам няхай едзе і скрабе, калі такі танны пан...

– Не пайду...

– Не пойдзеш? Во, злот у руку і – шагам марш!

– Не хачу-у-у, – шмыгаў Фанік доўгім носам, а вясковыя дзецюкі фыркали і іржалі, як жарабцы. Я паварочваўся на пяце і, падганяны рогатам, уцякаў дамоў. А ўслед за мною ляцеў яшчэ працяг фацэцы:

– От, пакажу табе “Не пайду!” Каб да захаду быў дома.

Калі б мой бацька не быў такі змораны, ён бы выказаў сваё даручэнне так, што мне, пасланцу, не было б вялікага клопату. Ён бы сказаў талкова: “Папросіш начальніка пошты, каб звязаў цябе па тэлефоне з Любчай, з канторай ці кватэрай Саламянскага. Як пачуеш голас у трубцы, назавеш сябе і скажаш, што тата даручыў перадаць вам, што сіняўскія рабочыя адмаўляюцца скрабці бярозу на шырыгі па дзесяць грошай за штуку, патрабуюць дваццаць. Тата прасіў, каб вы самі прыехалі і дамовіліся з імі або паведамілі праз мяне, што вы згодны на павышэнне аплаты. Зрабіць гэта пажадана хутка, бо неакораная бяроза ўжо прэе, неўзабаве стане тухлай, прападзе матэрыял”.

Але бацька быў змораны і злосны на ўвесь свет, злосны на скупярдзя-купца, які за ломаны грошык гатоў быў таргавацца да ўпаду, злосны на тое, што яму трэба разрывацца паміж гаспадаркай і румам, злосны, што ўдвух не справіліся скасіць дзесяціну, пакінулі “драча” назаўтра, хоць прыехалі яшчэ зацямна, злосны на спякотны дзень, на сонца, якое, і схіліўшыся да небакраю, жарыла і выпякала душу, выціскала пот, які раз'ядаў яго экзэму на ілбе і заліваў пашкодзаныя ў вайну іпрытам вочы. Яму патрэбна было хоць на кім спагнаць сваю злосць, таму і выказваў ён сваё даручэнне пагардліва, на плытніцкім жаргоне і абышоўся са мною груба, знарок ставіў у цяжкую сітуацыю, каб і я хапіў гарачага да слёз, каб пераклаў прынамсі з плытніцкага на інтэлігенцкі жаргон яго даручэнне. “Раз я цябе вучу, піхаю столькі грошай, – проста кажучы, у чортаву прорву, то хоць якую карысць трэба мець з той навукі, давай, не прыкідвайся казанскаю сіратой, а варушыся. Мне цяжка і табе павінна быць цяжка. Свет так устроены, гары ён гарам”.

З такою, можа, неўсвядомленаю логікай паступаў бацька, але мне не адпускаў нават мізэрнай крошкі свайго тлумачэння і самаапраўдання. На мяне ён ціснуў усёю гнеўнаю воляй, я адчуваў, што ён стаіць ужо ля той мяжы, калі можа зрабіць нешта непאпраўнае. І з агідай да сябе і яго, да ўсяго свету, я ўступіў яму, адчуваючы сябе істотай нікчэмнай, кінутай на гэтым свеце ў прадонне прымусу, нейчай панурай волі. Ганьбу маю бачылі чужыя людзі, суседзі. Як мне будзе знесці іх кпіны, пагардлівыя позіркі, пакепінкі: “О то, брат, учора на сенакосе Андрыян свайго гімназіста шкеліў! Каб вы чулі! – Цятр!”.

Не паднімаючы вачэй, узяў я з бацькавай уздрыгваючай ад гневу рукі залатоўку і адварнуўся на дарогу. Бацька, відаць, адумаўся і, нарэшце, на свой лад пашкадаваў мяне: “Там, што застанеца, то купі сабе цукерак ці чаго? – вымавіў ён услед перарывістым дрыжачым голасам, які азначаў разрадку і адоленне блізкага шаленства.

Мне было “соладка” і без цукерак. Нічога я не адказаў, патупаў, трымаючы ў адной руцэ злот, у другой – сандалікі, паўз Нёмне ў Ярэмчы. Праўда, чым далей я адыходзіўся ад бацькі, тым меншай рабілася мая крыўда на яго. Перад унутраным зрокам паўс таваў не апантаны, учарнелы за дзень, як прывід, у сподніках і зрэбнай, прапацэлай на спіне кашулі бацька, а круглы, як памідор, усмешлівы Шэвель Саламянскі. З ім давядзеца гаварыць. У вушах журчэў яго мяккі з сіплаватаю павалокай галасок. Мне адчулася, што гэта яго нябачная воля зганьбіла мяне нядаўна і прымусіла ісці рабіць тое, чаго я не хацеў, не хачу, не ўмею і ўмець не жадаю, тая воля, якая нават бацьку давяла да асатанення. Гэтая д'ябальская воля знаходзіцца ў пухленькіх руках Саламянскага, чалавечка, які ніколі не злаваўся і не крыўдзіўся, не павышаў голасу і не спускаў з твару зычлівай усмешкі. Мне прыгадалася, як раніцай мы з Мішкам Клаўсуцем, паступаючы ў гімназію, злезлі ранічкою з гарышча ягонаі адрыны і абтрасалі сена з нашых картовых портак. Пан Саламянскі якраз садзіўся ў брычку, якую падаў фурман пад парадны ганак дому. Ubачыўшы нас, ён першы павітаўся і дробненькімі крокамі прыблізіўся, паглядзеў усмешліва і спытаў:

– Jak się spało? Sucho wstało?

Не чакаючы адказу ад збянтэжаных, злоўленых як бы на чымсьці брыдкім хлапчукоў, ён сам засмяўся свайму жарту і пайшоў, перакідваючыся з нагі на ногу, хілячы на бок галаву, як укормлены гусачок. Я набіраўся злосці на Саламянскага і адначасна баяўся яго. Пад уплывам гэтых пачуццяў адпускаў віну бацьку.

Якое ўсё гэта было мізэрным у параўнанні з нашым цяперашнім, сапраўды страшным, жахлівым і адчайным жыццём.

Мне не хацелася ісці, сустракацца і глядзець на свайго сябра, высвятляць адносіны. Усё чалавечае жыццё здавалася мне нейкім фарсам, а я сам непатрэбным, нулявым суб'ектам, тою марнотай, якая няведама чаго жыве на гэтым свеце, ходзіць, корчыцца ад холаду, падцягвае живот з голаду і нечага яшчэ баіцца, нібыта яго існаванне нечага яшчэ варта на нейкім аўкцыёне.

Навошта ўсё гэта, калі ў выніку мажліва і такое вось, што здарылася паміж намі, даўнімі вернымі сябрамі...

Я крыху ахалонеў і гатоў быў дараваць Ваню яго начны “драп”, але той, відаць, ужо лічыў мяне прапаўшым без 'вестак, бо абрадаваўся. Я сарваўся і даў яму поўху. Той не адказаў, і мне стала брыдка, я пашкадаваў сваёй гарачнасці. Трэба ж было пагаварыць сам-насам і высветліць акалічнасці таго здарэння. Потым да гэтай тэмы ў размовах з Ванем мы не вярталіся.

Падрыўнікі са Сталінскага атрада на ўмоўлены дзень не з'явіліся на Святуху: іх нешта затрымала ў зоне чыгункі, можа, няўдача, можа, бяда. Пасля нашага выбуху ў такой нечаканай блізкасці ад стаўбцоўскага моста ахова чыгункі яшчэ больш узмоцнілася. Наша група паспела разам з “міцькаўцамі” правесці аперацыю па знішчэнню нямецкіх дзяржаўных маэнткаў у Адамаве і Рап'ёве і ўжо распрацавала новую – па разгрому гарнізона ў Сімакаве. Нарэшце вырашылі перамяніць месца сваёй стаянкі, а падрыўнікоў не было – ні слыху ні дыху. Саўчына гара была вельмі блізка ад тартака Добрач, таму паўстала небяспека, што нас могуць выкрыць выпадковыя людзі. Мы перабазіраваліся на ўсход, у глыб пушчы, недзе за гасцінец, што вёў ад Святухі на Дужае Поле і пашкадавалі, што зрабілі гэта запозна, мабыць, паспелі, сабе на шкоду, падрыўнікоў правароніць. Цяпер, на Святусе, мы паставілі сталы дзор. Тут скрыжоўваліся дарогі з Дужага Поля на Сіняўскую Слабаду і з Каледзіной і Добрачы на Антанёва, Чорную, Рудзьму, так што наш дзор надзейна забяспечваў лагер-стаянку, што знаходзілася з паўкіламетра ад яго, у густым ядловым лесе і пераймаў ён усе партызанскія групы, што рухаліся з пушчы ў палявы край Занямоння. З усіх чатырох напрамкаў і дарог дзорныя маглі заўважыць і небяспеку, і добрых вестуноў.

Змяніць месца стаянкі падштурхнула нас, між іншым, і адна бытавая акалічнасць: на Саўчынай гары ў нас пакралі тол і тое-сёе з вопраткі, калі мы выходзілі на баявое заданне. Ніхто з партызан не згадзіўся застацца ў лагеры пільнаваць рэчаў. Акалічнасцю гэтай, як нам не цяжка было здагадацца, скарысталіся цыганы, што прыпляліся да нашай групы і думалі прыжыцца сваім невялікім пешым табарам. Вельмі настырнымі былі іх галодныя дзеці, бывала, з кіпячага катла голымі рукамі выхоплівалі костку і, падскокваючы на чорных закарэлых нагах, абгрызалі мяса, апякаючы губы. Цыганяты кралі ўсё патрэбнае і непатрэбнае. Гэта нас бавіла, а часам і гневала. У кожным выпадку мы іх цярпелі, але не збіраліся стаць цыганскімі пастаўшчыкамі. Для цыганоў мы аказаліся ненадзейнымі карміцелямі і ахоўнікамі, бо нас было мала і мы знаходзіліся ў няспынным руху, на стаянцы рэдка заганяліся. Вось нашы ўтрыманцы і рашылі ўзяць з такіх апекуноў адступнае, прыняўшы тол за мыла. Толу было не шмат: шашак з пяць, іх даў мне старшыня дэсаннікаў маёра Барадача на той выпадак, калі б трапіўся нейкі варты знішчэння аб'ект, акрамя цягніка, для якога толавы зарад складаўся з дзесятка шашак, звязаных адпаведным чынам моцным шпагатам. Але ад кожнай з пяці шашак я меў запал і кавалак бікфордавага шнура, меркавалася выкарыстаць шашкі як дэтанатары, прывязваючы іх да старых нескрыстаных гарматных снарадаў ці мінамётных мін, якія валяліся навокал, адно бяры. Мы задумалі такім спосабам узарваць

тартак на Добрачы, каб паказаць ворагу, што пра Лёву і Валодзю, якія тут працавалі і якіх яны зацапалі, мы памятаем і не забудзем. Мы даўно нагледзелі кучу вялізных снарадаў і збіраліся ноччу падвезці з дзесятак на Добрацкі тартак, каб развітацца з гэтым адзіным у ваколіцы прамысловым аб'ектам, які хоць і працаваў цяпер вяла, бо сяляне нават пад пагрозамі акупантаў не хацелі ехаць у лес па драўніну, спасылаючыся на тое, што баяцца партызан. Мы такі пару разоў прымусілі вазакоў скідаць з вазоў драўніну і давалі ім пасведчанні з пагрозай акупацыйным уладам. Але ўсё гэта былі не тыя сродкі і ўжытымі былі не з таго канца. Патрэбна было ўзарваць тартак

Пасланая намі пагоня знайшла цыганоў і адабрала тол, які ім практычна быў непатрэбны, бо ў той час яшчэ ні яны, ні мы не навучыліся рабіць з пацёртага ў парашок толу масці ад каросты. Кароста ў цыганоў не пераводзілася, але яны лячылі яе, мажучыся смярдзючым дзэгцем, а нас тады яшчэ Бог мілаваў ад гэтай заразы. Нашу агульную радасць пасля знаходкі толу ўзмоцнілі дазорныя, якія паведамлілі, што сустрэлі на Святусе запозненую групу падрыўнікоў са Сталінскага атрада. Ім давялося крута ў зоне чыгункі: натрапілі на ахову, мелі параненых, аднаго пакінулі на рукі сувязных.

Яшчэ раней, абмеркаваўшы сваё становішча, мы вырашылі звярнуцца не да камандавання атрада, а да маёра Барадача з просьбай дазволіць нам утварыць новы атрад і дзейнічаць самастойна ў зоне Стоўбцаў, Міра і Карэліч. Андрэй Сянтэвіч папрасіў мяне падрыхтаваць тэкст пісьма. Я апісаў сітуацыю, якая склалася ў нашай зоне пасля дыверсіі на чыгунцы, далажыў аб узарваным цягніку, аб прызыве ў партызаны групы падпольшчыкаў з Беражна, аб нашых дзеяннях у тыле войск, якія блакіравалі Налібоцкую пушчу, аб сітуацыі ў раёне пасля блакады, аб неабходнасці рашучых баявых дзеянняў з мэтай спаралізаваць праціўніка, які шырокім фронтам вядзе нарыхтоўкі прадуктаў для фронту, разгортвае ўсё новыя гарнізоны і групы самааховы па вёсках. Тэрмінова трэба было знішчыць слабейшыя апорныя пункты і загнаць праціўніка ў буйнейшыя гарнізоны, узяць пад кантроль тэрыторыю названых раёнаў і не даць акупантам ні зернятка збожжа, ні скваркі сала. Гэтае пісьмо я напісаў са згоды сяброў адкрытым тэкстам, не баючыся, што яно можа трапіць у рукі праціўніка. Нават калі б такое і здарылася, дык Васіля Васільевіча, якому яно адрасавалася, ворагі б не дасталі голымі рукамі, ён быў пад надзейнаю аховай двух буйных партызанскіх атрадаў – Сталінскага і Чапаеўскага.

Пасля адпраўкі пасыльнымі пісьма маёру Барадату наша група стала жыць непакоем чакання. Гэты непакой падганяў нас на баявыя дзеянні, таму з пэўнай нецярплівасцю рыхтавалі мы аперацыю супраць гарнізонаў Сімакава і Жухавічы. У вёсцы Сімакава была невялікая падпольная арганізацыя, якую арганізаваў Жэнік Крамко, а ўзначальваў мясцовы камсамалец Федзя Жук. Сімакаўская дружна ўваходзіла ў склад беражэнскага куста, Федзя трымаў сувязь непасрэдна з Жэнікам Крамко. Мы вырашылі, што трэба спачатку ўзяць у атрад сімакаўскіх падпольшчыкаў, а потым і складаць план штурму гарнізона. Мясцовыя хлопцы стануць добрымі дарадчыкамі пры распрацоўцы ходу начнога боя, праваднікамі штурмавых груп, якія з розных бакоў пойдучь у самае логова.

Мы ўдвух з Жэнікам Крамко адправіліся ў Сімакава, апранутыя ў савецкую вайсковую форму і пры поўным узбраенні. На гэта было ажно дзве прычыны: па-першае, вельмі верагоднай была ненамераная сутычка з немцамі ці з паліцаямі ў самой вёсцы, якая ляжала ў адкрытай палявой мясцовасці, а, па-другое, мы хацелі зрабіць належнае ўражанне на сімакаўскага солтыса, цераз якога мы рашылі апавясціць, што мы мабілізуем тутэйшых камсамольцаў імем савецкай улады. Жэнік выглядаў, трэба сказаць, фартова: высокі бландзін, выпраўка спартсмена, у камсамольскай пілотцы з чырвонаю зоркай, у камандзёрскай кашулі з партупеяй цераз плячо і пісталетам у новай кабуры на шырокім афіцэрскім рамяні, ён рабіў уражанне дэсантніка, толькі ўчора скінутага з парашута. Гэта нам было патрэбна – зрабіць уражанне. І з твару ён быў прыгожы: з блакітнымі вачыма і выразам стрыманай рашучасці на юнацкіх губах.

Мы крыху не разлічылі часу, недзе ноччу збіліся з дарогі, доўга пятылі палявымі сцежкамі, пакуль нарэшце выбраліся к Сімакаву. Час ужо даўно пераваліў за поўнач. Заставалася або залегчы недзе ў полі, у незаараным лубіне ці ў бульбянішчы, або рашыцца дняваць у вёсцы, у гарнізоне. Логіка падказвала пайсці на днёўку да Федзі Жука, але мы вырашылі паступіць насуперак логіцы і зрабіць днёўку ў гумне сімакаўскага солтыса. Зрэшты, дзе было больш небяспекі, логікай ніхто не мог уцяміць, бо ці мала каму з гарнізона ўздумаецца ўчыніць вобыск у былога камсамольца. Повадам для гэтага магло быць і тое, што старэйшы брат Федзі працаваў рабочым у бровары князя Мірскага і, напэўна, сяды-тады яму перападала бутэльчына прадукта, за якім ажно млелі разбэшчаныя і разгультаеныя жандары ды іх паслугачы ў гарнізоне. Любы ж п'янчужка мог прыйсці і трэсці хату, будынкі, шукаць “зброі” або і не маскіруючыся – мірскай весялухі. У такім выпадку солтыс, калі акажацца чалавекам разважлівым, які ведае цану ўласнай галаве, быў для нас больш надзейным арганізатарам днёўкі.

Паднялі мы солтыса світаннем, той спалохаўся па-сапраўднаму, мы зайшлі на кухню, загадалі запаліць лямпу і прадставіліся яму разведчыкамі дэсантнага атрада, казалі, што камандаванне ведае, дзе мы знаходзімся і што тут маем рабіць, таму няхай не ўздумае пан солтыс выдаць нас паліцыі. Калі хоць волас упадзе з нашай галавы – адкажа галавою ён і сям'я. З выгляду солтыс выдаўся мужыком растаропным і, галоўнае, яму было за што баяцца, было дзеля чаго паспрыяць узброеным людзям, якія, можа, калі і аддзячацца – хто ж яго ведае, што яшчэ на свеце будзе.

З'еўшы па конаўцы малака з хлебам, мы пайшлі ў гумно, умасціліся на сене і заснулі. Солтысу загадалі замкнуць дзверы звонку на замок, каб ніхто з сямейнікаў ці суседзяў не ўсунуўся туды выпадкова, без яго ведама. Позняй раніцай гаспадар меўся прынесці нам паснедаць.

Солтысразумеў, што аказаўся звязаным з намі адной вяровачкай, рабіў усё акуратна. Прынёс на сняданне горбу аладак і ячню. Ежа ляжала ў рэшаце, абвязаная чысценькай палатнянай сурвэткай. Ён меў голаву: пранёс сняданне па двары так, што ніхто з суседзяў век бы не здагадаўся. Што ж носяць абвязаным у рэшаце? Раі пчол, вывадкі куранятак, а не аладкі з яешняй. Солтыс

па-змоўніцку дастаў з кішэні чацвярцінку гарэлкі з бровара князя Мірскага. Мы ацанілі яго здагадлівасць і ўслужнасць, але пасля сняданку такі наеліся страху.

Солтысавыя дочки, відаць, падгледзелі нас тады раніцай у кухні і вырашылі пафарсіць перад намі на прыгуменні, пакакетнічаць. Яны ведалі, магчыма, што мы цераз шчыліны назіраем за панадворкам, таму, як толькі бацька забраў у хату парожняе рэшата, сталі праходжвацца перад варотамі гумна і нават заспявалі песню. Дзяўчаты былі прыгожыя, пародзістыя, а паколькі якраз выпала нядзеля, дык і прыбраліся па-святочнаму. Спачатку іх залёты нас забаўлялі, нават лесцілі нам салтысоўны такою наіўна-адкрытай формай выяўлення сімпатыі, але раптам уся забава кінула нас у холад. На падворак прысунулася з вуліцы некалькі паліцаяў, паненкі шуснулі ад гумна к хаце, а мы з Жэнікам схапіліся за зброю і залеглі на такую супраць шчылін у падваротні.

Солтысавы дочки перахапілі паліцаяў зводдаль ад гумна і нешта з імі размаўлялі. Паліцаі мелі пры сабе вінтоўкі, і нам было немажліва здагадацца, чаго іх сюды нялёгка прынесла. У галаве ў мяне ліхаманкава паўставала ўяўленне пра бой, які вось адбудзецца. З чаго яны пачнуць? Дадучь залп па гумне? Гумно загарыцца, і мы спячэмся ў гэтай саломе. Але ж Сімакава заселена густа. Нябось пашкадуюць паліцаі сваіх гумнаў і хат. Хіба што немцы загадаюць, тады ўсё... Я ўстаў і палез у палюўню, спадзеючыся знайсці там якую-небудзь лапату ці матыку, каб выкапаць пад падрубам лаз з тыльнай стараны току. Як добра ўгарыцца страху і дасць дыму, тады можна будзе паспрабаваць адскочыцца цераз агароды і, адбіваючыся ад пагоні, уцякаць палямі да якой кудзеркі лесу. Надзеі на ратунак у такіх уцёках амаль не было ніякай, але ўсё ж такі не чакаць тут, склаўшы рукі.

Не я адзін, усе мы, партызаны, уяўлялі сабе ідэальную смерць – смерць наляту, у баі, у дзеянні, ці ўрэшце рэшт ва ўцёках, але толькі не ў пасіўным чаканні. Мабыць, тут дзейнічала асуджэнне, якога мы наслухаліся ад вяскоўцаў, як прымала смерць яўрэйскае насельніцтва, ахопленое рэлігійным фанатызмам. Сяляне, а тым больш нашы сіняўскія лесарубы і плытнікі, не маглі ўразумець, як можна так пакорна стаяць каля ямы і чакаць, пакуль цябе застрэліць нейкі плюгавы забойца? Чаму не кінуцца на яго, чаму не хапіць за горла? Або хоць уцякаць, няхай забівае наляту. Я лаяў сябе ў думках за непрадбачлівасць, чаму было не загадаць солтысу, каб прынёс рыдлёўку? Самі залезлі ў пастку. А паліцаі вунь пачынаюць загульваць з намі ў кошку і мышку. Яно то, каб і прыйшла такая думка, напэўна, адмовіўся б ад яе, бо солтыс падумаў бы, што мы намерваемся адкапаць у яго гумне сховак. А тут жа ёсць ён, напэўна. І сховак каштоўны. Вось магло б і стацца, што гаспадар, пашкадаваўшы свайго дабра, выдаў бы нас немцам. Адным словам, рызыкнулі, даверыліся. Будуць хлопцы і пасля смерці гудзець, абгаворваць... “Падурнелі з вялікага розуму – вучоныя”...

У палюўні ляжалі толькі драўляныя вількі для саломы, а на тыльнай сцяне гумна, насупраць току, віселі чатыры цапы – усё было, што нам не патрэбна, а лапаты няшчаснай не было. Я вярнуўся да дзвярэй і шэптам спытаў у Жэніка, што там дзеецца?

– А нічога, – спакойна адказаў ён, – выдынгоўваюць там, ля хаты, адны перад другімі. Паненкі, мусіць, адводзяць ад гумна.

Яго спакой збіў у мяне гарачку. Паставіўшы сябе ў думках на месцы паліцаў, я ўжо ўяўляў, што яны солтыса ў сувязях з партызанамі не западозраць, пашкадуюць яго гумно. Нават калі дазнаюцца, што ў гумне партызаны, будуць заклікаць нас здацца, а гаспадара пашлюць адмыкаць дзверы, выпрошваць нас на прыгуменне. Мы перагаварыліся з Жэнікам і рашылі забрацца на скірду сена. Залезлі, прадралі акуратна ў страсе дзірачкі-бойніцы, каб можна было рэзануць па тых, што будуць назіраць за перагаворамі гаспадара з намі. На добры лад варта было б выказаць адно прасла латы з другога скату страхі і пасля залпа выскачыць на той бок гумна, у агароды. Але на гэта патрэбна была нажоўка...

У крытычнай сітуацыі многае будзе залежаць ад гаспадара, ад яго паводзін, ад яго версіі і тлумачэнняў. На жаль, мы з ім на гэты конт не дамовіліся. Ішлі на поўную рызыку, разлічвалі на ўдачу або на смерць. Цяпер мы былі амаль упэўнены, што гаспадар вырашыць выгядным для сябе аднеквацца. Прыкінецца, што не дапускае думкі, каб у яго гумно неяк маглі забрацца бандыты, будзе запэўніваць, што ў гумне нікога няма. Тады мы, у сваю чаргу, вычакаем зручны момант, шпурнем зверху пару гранат, як толькі ў гумно прыдуць паліцаі выпорваць нас з сена шомпаламі. Шпурнём – і адразу пасля выбуху саскочым на ток, ды, адстрэльваючыся ад тых, што застануцца на двары, пастараемся вырвацца ў поле.

Але нам спрыяў лёс. Паліцаі, пажартаваўшы з салтысоўнамі, пакінулі двор. Мы былі так узбуджаны ўсім, што сядзець спакойна ў гумне на замку не маглі – пачалі шукаць па застранках, спадзеючыся ўсё ж дабыць нейкую рыдлёўку. Замест рыдлёўкі апаролі пад саломаю скрыні тры запалак, такія скрыні, у якіх гэты тавар перахоўваўся на базе або ў кладоўцы магазіна. Гэтага запасу хапіла б на ўсю вёску да канца вайны. Абураныя ненармальнай запаслівасцю солтыса, мы даўнім звычаем японскіх самураяў калектыўна абсцалі ў знак пагарды ўласніцкую сутнасць солтысавай натуры, увасобленую ў трох скрынях запалак і прытрусілі падмочаную знаходку сухою саломай. Гэтае блазенства неяк нас супакоіла і развесяліла. Мы былі ўжо гатовы сустрэць небяспеку і ведалі, што не давядзецца нам моцна шкадаваць солтысавага гумна на той выпадак, калі яно і пойдзе дымам у часе бою.

На змярканні солтыс адамкнуў і паведаміў нам, што ў гарнізоне ўсё спакойна, ніякіх надзвычайных здарэнняў няма. Пераканаўшыся, што сапраўды маем справу з чалавекам, які разумее, што ляяльнасць у адносінах да нас яму выгядная, мы аб'явілі яму, што мабілізуем сённяшняй ноччу трох сімакаўскіх камсамольцаў і абавязваем яго заявіць на паліцыю заўтра рана, сказаўшы, што мы прыйшлі да яго і паставілі да ведама аб усім сярод ночы. Развіталіся мы з солтысам па-партнёрску і нават адчувалі як бы няёмкасць за сваё перайманне самурайскіх звычак, сярод якіх было гэтае самае абсікванне пераможаных праціўнікаў, калі тыя заракаліся біцца. Праўда, мы не былі перакананы, ці солтыс зразумее нашу выхадку, адкрыўшы, што запасы яго запалак прыстойна падмочаны і папсаваны.

Федзю Жука і яго прыяцеля Сашу Серафімовіча мы знайшлі хутка, у атрад ісці яны згадзіліся без усякіх праблем, сабраліся хлопцы і прыйшлі на ўмоўленае месца раней, чым мы спадзяваліся, абодва былі ўзброены вінтоўкамі, гранатамі, а ў Федзі Жука аказаўся яшчэ і наган. Федзя быў прыстойным, мужным з выгляду хлопцам: высокім, плячыстым і сур'ёзным, а па натуре аказаўся сумленным, дружным і абавязковым. Пад раніцу мы дабраліся да Бірштанаў.

Неўзабаве вярнуліся на стаянку асноўныя сілы групы. Яны разбілі яшчэ адзін дзяржаўны маёнтак у зоне Стаўбцоў і арганізавалі ўцёкі групы яўрэяў са Стаўбцоўскага гета. На жаль, уцекачы праводзілі гэтую небяспечную аперацыю недалужна, ахова адкрыла з вышак кулямётны агонь па ўцекачах, асвяціўшы пражэктарам у момант пералазу цераз калючыя драты. Нашы разведчыкі прывялі з зоны дзеяння толькі адну жанчыну – Хану Генкіну. Яна расказала, што ўцякала разам з мужам і сынам-падлеткам. Сына забілі, яго труп застаўся на калючых дратах, а ад мужа яна адбілася, ахопленая панікай і лічыла яго таксама загінуўшым. Пасля перажытага яна была ў стане поўнай апатыі і ніяк не рэагавала на тое, што партызанскае веча рашала яе лёс.

Прымаючы пастанову арганізаваць новы атрад, мы аб'явілі тры прынцыпы, якія належала выконваць усім і кожнаму. Мы былі перакананы, што парушэнне хоць аднаго з іх падарве баяздольнасць атрада. Прынцыпы сфармуляваны былі элементарна проста: не піць гарэлкі, не браць у атрад жанчын, не здавацца ў рукі ворага жывымі! І вось супраць другога прынцыпу жыццё выставіла трагічны аргумент. Прымаючы гэтую забарону, мы мелі на ўвазе такія выпадкі, калі асобныя таварышы з камандавання атрадаў заводзілі сабе прыгодных сябровак, не думаючы наколькі карысны яны будуць для атрада і для баявой дзейнасці самых апекуноў. Сам факт лёгкіх адносін да інтымнай сферы жыцця адмоўна ўплываў на маральны стан асабовага складу атрадаў. А тут быў выпадак выключны, трагічны. Думка актыву падзялілася: адны цвёрда стаялі на літары прынцыпу, заяўляючы, што, калі дапусціць толькі адно адступленне, адно выключэнне, і ўвесь прынцып ляціць дагары нагамі. Мы з Жэнікам занялі пазіцыю спачування: прыняць жанчыну і няхай кухарыць, работы гэтай ніхто не хацеў рабіць па сваёй ахвоце. Але цвёрдыя ахоўнікі прынцыпа не адступалі. Язычок вагі зрушыў у кірунку спагады Іван Мацко. Ён, хоць і любіў прыкрывацца насмешлівымі рэплікамі, але быў па натуре добрым і не зносіў педантызму. Увесь час, пакуль мы спрачаліся: прыняць ці не прыняць у атрад жанчыну, ён кружыў наўкол бідона з мёдам, які стаяў пасярод нашага размяшчэння. Ваня падыходзіў да бідона, вымаў з-за халявы лыжку, зачэрпваў і адпраўляў у рот, але прыемнай слодычы не глытаў, а пускаў па языку і паднябенні, смакуючы мёд, пакуль той паступова не таяў у роце. Здавалася, што спрэчка яго не абыходзіла. Але, выбраўшы момант, Іван спыніўся і, усміхаючыся, сказаў:

– А ведаеце, што ў нашай вёсцы кажуць: каму ўдасца пакаштаваць з яўрэйкай, у таго добра ўсякая жывёла будзе весціся.

Грамада рассмяялася, а Іван працягваў:

– Давайце прымем у атрад, раз ёсць правілы, патрэбна і выключэнне.

Іванаў жарт разрадзіў напружанне і прымірыў антаганістаў. Хану Генкіну ўзялі мы ў атрад і не памыліся: адукаваная жанчына, дачка стаўбцоўскага прамыслоўца, яна мела дастатковыя веды па медыцыне, каб стаць у атрадзе медсястрою. Усе параненыя партызаны ў атрадзе, у тым ліку і я, прайшлі праз яе клапатлівыя рукі. Неўзабаве разведка адшукала яе мужа, ён аказаўся бывалым чалавекам, дастаткова смелым і кемлівым, каб заняць пасаду камандзіра разведкі атрада.

На гарнізон у Сімакаве мне асабіста не ўдалося пайсці. Вяртаючыся з Жэнікам і сімакаўскімі хлопцамі, намуляў ногу, ды так моцна – да крыві. У рану трапіла нейкая інфекцыя, уся ступня распухла і нельга было абуць боты. Хлопцы пазычылі на беражэнскім хутары адзін галош, і ў заклад пакінулі хутаранцу мой бот. Забінтаваўшы ступню і абматаўшы анучаю, я ўвапхнуў яе ў галош, падвязаў яго пад падэшву вяроўкай і так шлэбаў, адстаючы ад гурту, як баран-асянчук. Пухліна паднялася вышэй, перайшла на костачку, і хлопцы адправілі мяне лячыцца да Косці Балабановіча ў Бярозавы луг. Так называлася ўрочышча паміж Антанёвам і Сіняўскаю Слабадою, вялікі вомшар, парослы чэзлым алешнікам, сям-там пракідваліся рэдкія бярозкі на высокім купі. Быў пасярод вомшара невялікі грудок, дзе дрэвы раслі гусцей, там мы замаскіравалі невялікі шалаш, у якім паклалі параненага Косцю. Да яго штодня прыходзіў з касою на плячы – для маскіроўкі – антанёўскі фельчар “мікстура” і рабіў перавязкі, прамываў рану рыванолем. Рана ў Косці была ад няшчаснага выпадку. Неяк ноччу ён стрэлам даваў сігнал хлопцам выходзіць з вёскі, дзе яны вярталі, на зборны пункт. Выстраліў Косця ўгору, трымаючы дзесяцізарядку перад сабой. Пры стрэле атрымалася аддача, прыклад ударыў да кабуры пісталета і пацэліў жа акурат у курак, а ў патронніку пісталета быў загнаны патрон, пісталет выстраліў і куля прайшла па бядры ад пахвіны да калена, недзе задзела і косць. Я ўжо не бачыў Косці больш тыдня, таму абрадаваўся, што хоць цераз сваю балячку ды праведаю друга. Двое хлопцаў, якім даручылі прынесці Косцю запас ежы на тыдзень, дапамаглі мне дабрацца цераз вомшар. Косця, як заўжды, аказаўся чуйным, сустрэў нас, лежачы ў шалашы на жываце з настаўленым пісталетам – гатовы да бою. Я думаў, што прабуду ў яго пару дзён і паспею якраз на сімакаўскую аперацыю, аднак лякоба мая зацягнулася: прыпаркі і прымочки з адвараў зёлак, якія прыносяць антанёўскі фельчар, не надта дзейнічалі, давлялося пракавэнчыцца з дробнаю замулінкай тыдні два.

За гэты час Сяятэвіч, па настаянню Пазняка, змяніў стаянку групы: у зону Святухі перабраўся атрад Міцькі і выставіў дазор на месцы нашага, а нашы ўсёй групай перайшлі за Антанёва, у глухія, больш бяспечныя маладнякі. У сімакаўскім начным баі было некалькі чалавек параненых, сярод іх Жэнік Крамко. Давялося заняцца ўзмоцненай аховай стаянкі і лячэннем сяброў.

Хлопцы расказалі мне пра сімакаўскі бой, у якім немцы, а пры іх і паліцаі аказалі ўпартае супраціўленне, давлялося выбіваць іх з гарнізонных будынкаў гранатамі. Але ў нас іх было не багата, таму ўрэшце перайшлі да самай універсальнай зброі – чырвовага пеўня, звычайнага пажару.

Раны ў Жэніка былі, на шчасце, не цяжкія, толькі не давалі яму магчымасці хадзіць, і ён нудзіўся ў шалашы пад доглядам Ханы Генкінай. Натура ў яго была паэтычная, з дзяцінства ён спрабаваў пісаць, марыў аб славе пісьменніка, і вось тут вырашыў скарыстаць час лячэння на напісанне аповесці, а тэмай абраў маю дружбу з Зінай Маслоўскай і трагічную смерць яе і Лёвы Васілеўскага. Свой намер Жэнік аб'явіў мне, просячы расказаць падрабязна пра Зіну. Са спачування яму я пачаў расказаць, але сама ідэя зрабіць з гэтай маёй і нашай бяды нейкі раман выдавалася мне абразай памяці сяброў. У кожным разе, акрамя сухога расказу, акрамя голых фактаў, нічога я з сябе не выціснуў. Жэнік, праўда, нешта пісаў, пакуль не мог хадзіць, а потым адклаў справу да лепшых часоў, а там і ахвота, відаць, прамінула...

І зноў пачыналі мяне апаноўваць дакоры, што, можа, паспяшаўся я ісці ў атрад, трэба было ўсё ж паслухаць падпольшчыкаў, і на сваю руку паспрабаваць дайсці да Наваградка. Яшчэ невядома, ці я б зашкодзіў, ці дапамог. Цяпер, калі я звывся з цёмнаю ноччу, такая вылазка станавілася для мяне вельмі простаю і даступнаю справай. Канешне, яна была б рызыкаўнай і небяспечнай не так для мяне, як для маіх знаёмых і сяброў, з кім бы я звязаўся, сустрэўся, цераз каго спрабаваў бы дзейнічаць. Так мяне маглі б засцігнуць па дарозе і распытамі ў сустрэчных людзей дазнацца, да каго я заходзіў, з кім сустракаўся. Так, ратуючы сяброў, я мог бы наклікаць бяду яшчэ на іншых людзей. Слушна апасаўся гэтага таварыш з падпольнай практыкай Мікалай Парэцкі, нездарма ён настойваў не праяўляць актыўнасці і ўгаворваў затаіцца. Затаіцца, каб не нарабіць новых слядоў. Але, хто ведае, можа, якраз бы мне пашанцавала, можа, хоць чым я змог бы дапамагчы Зіне і Лёве. Я ж сам нават і не дадумаўся, што можна было прымяніць подкуп. Чаму б не рызыкнуць, не выйсці на Казіка Завадскага, цераз яго маці. Ён жа служыў у паліцыі. Яна ўсё ж сумленная жанчына і мела пэўны дакор з-за таго, што сын трапіў у турэмныя наглядчыкі. Можа, схіліла б яго дапамагчы... А, калі не, то прынамсі я даведаўся б, напэўна, што з імі, у якім яны становішчы. Як перанеслі следства.

Чым дапамагаць, я не ведаў пасля таго, як адпаў план помсты, забойства галоўнага злыдня – гебітскамісара. Не быў я пэўны, ці змог бы дапамагчы, але ўжо з часу ўцёкаў з Чапаеўскага атрада той групкі партызан пад Наваградак, мяне даймала патрэба дзеяння і сам сабою ўзнік такі план: заманіць у Пагарэлку Жоржыка Б., прыгразіць і прымусяць дабіцца вызвалення арыштаваных, проста настрашыць, што маімі заложнікамі будуць яго бацька і родзічы. Як мне не прыйшоў гэты план у галаву да выхаду ў атрад? Мабыць таму, што з вясны Жоржык перастаў наведвацца да бацькоў, баяўся партызан, а мы з Ванем Мацко ў сваю чаргу перасталі ім цікавіцца, заняўшыся падрыхтоўкаю ўзброенага паўстання на Міршчыне. Дачакацца яго прыезду было мала верагоднай справай. Ды і што той Жоржык... Не быў ён той фігурай, за якую б немцы аддалі нам арыштаваных. Расстраляць іх маглі б хутчэй, чым зрабілі.

Думаць і грызціся сваёй згрызотай я не пераставаў, хоць увесь час, увесь канец лета і ўсю восень мы былі ў руху – кожную ноч. Прывыкаў, аднак, да напружанасці, небяспекі, як да нейкага наркотыка, што вызваляе ад думак, ад

пакутлівых пытанняў і дакораў. Спаць я прывучыў сябе цераз дзень, гадзіны па дзве перад абедам, і лічыў гэта сваёй перамогай над меркамі чалавечай звычайнасці. Запэўніваў, што сон можна наогул замяніць каларыйнаю ежай – раз у дзень. Многіх у нас данімала нястача сну. Спалі, знябыўшыся, як забітыя.

Помню, вяртаючыся пасля разгрому ў Жухавічах, мы спыніліся на прывал у лесе Лузінаўка. Ванька Качановіч, які камандаваў групай, заснуў так, што мы не маглі яго дабудзіцца, і Косця сказаў кулямётчыку: “Страляні яму над вухам”. Той паставіў кулямёт так, што полымягасіцель ледзь не кранаў Ванькавага вуха, і лупянуў чаргу. Коні, якіх мы захапілі ў паліцаяў, рвануліся ўроссып і абярнулі пару вазоў з трафейамі, а Ванька сабе спаў. Мы падумалі, што з ім нешта сталася, узяліся тузаць, паліваць твар вадою. Той ачнуўся, выкрыкваючы: “Га? Што? Паліцыя? Дзе?” Мы рагаталі, забыўшыся, якую шкоду прычыніў нашаму абозу з трафейамі Ванькаў сон.

Я мог не спаць двое-тroe сутак без асаблівага адчування санлівасці. Толькі з памяці, я заўважыў, шпарка выветрываліся веды, накопленыя колісь у гімназіі ды педвучылішчы. Блекла, мутнела ў маёй галаве тое, мне здавалася, што тыя гады былі несапраўднымі, проста нейкім суцэльным сеансам гіпнозу, ланцугом міражоў. Туманам засцілалася ўсё даваеннае, а потым і ўсё дапартызанскае, як нейкае дажыццё, як прабыванне ў мацярынскім лоне бытавання.

Толькі сутаргава вырываліся з гэтага туману паўзабыцця балючыя ўспаміны пра адну пакутную памятку – пра Зіну і Лёву. Я глушыў іх, засланяючы толькі што перажытым, хмяльным, сённяшнім адчуваннем разбойнае волі помсты. “Я сам сквітаю твая позвы сумлення. Сквітаю кулямі ды мінамі, сквітаю смерцю – варожай і сваёй. Я сам сабе суддзя і пан”, – адганяў я назолістыя пытанні, якія нашэптаў нейкі голас...

Сябрына, дружба адводзілі ад думак, уцягвалі ў млын рэальных баявых спраў і штодзённых пагроз, небяспекі, на якую мы ішлі па сваёй волі і ахвоце, адступалі, уцякалі і зноў шукалі яе, налятаючы на варожыя гарнізоны, валасныя ўправы, дзяржаўныя маёнткі, склады, падрываючы масты, чыгуначныя пуці, шасейныя дарогі...

Неўзабаве новая дыверсійная група, што шла з глыбі пушчы, прынесла нам адказ маёра Барадача. Згоду на арганізацыю самастойнага атрада. Адказ гэты акрыліў нас, ён азначаў прызнанне слушнасці пачаць баявыя дзеянні ў цяжкай, далёка высунутай на паўднёвы захад зоне палявога Занямоння, утыканага густою сеткаю гарнізонаў.

ВАЛОДЫ

Шмат пісалі пра санную язду паэты, але ўсё пра хуткую язду рыссю, галопам, каб займала дух, каб туманілася ў галаве і закіпала кроў у сэрцы. Не траплялася мне чытаць пра паэзію ціхай язды ў зімовую ноч, калі здаецца, што не сані едуць па аснежанай зямлі, а конь цягне чарадзейны смык па струнах вялізнай скрыпкі, выводзіць смутныя гукі, і табе чуюцца жураўліныя выраі ў

небе пад зорамі, і сам ты нібы з выраем пывеш у цёплыя краі да сонца і лагоднай дабраты лета.

Мы ехалі ў вазку-“куратніку”, практычнай надбудоўцы на звычайных сялянскіх санях. Шырокія драбіны гэтага куратніка, вымашчаныя гарохавіннем, у якім мы павымошчвалі гнёзды, ахоўвалі крыху ад марозу. Але ён дацінаў, і мы туліліся з Косцем адзін да аднаго, каб берагчы цяпло, якое бязбожна ўлятучвалася праз нашыя паношаныя шынелькі. Добра, што не трэба было кіраваць канём. Наперадзе сядзеў з лейцамі ў руках цёпла апрануты адзін з Валодаў і пашлёпваў лямічынай па крыжы каня, а той роўна, як заведзены, трухаўся, ведучы марозную песню палазін у неверагодную даль. Зямля і неба, здавалася, перамяшаліся між сабой, ператварыліся ў нематэрыяльную бясколерную масу, з якое нібы воўчыя вочы, бліскалі зводніцы-зоркі. Згублены ў гэты беспрадметнай прасторы чалавек, інстынктыўна баронячыся ад нерэальнасці свету, які затрачваў граніцы неба і зямлі, прасторы і часу, пачынаў прыпамінаць даўно мінулыя падзеі, каб запэўніць сябе, што ён існуе ў прасторы і часе, што ён трымаецца непарушнай зямлі.

Захутаўшы ногі ў гарахавінне і прыціснуўшы яго зброяй, мы з Косцем пераштурхваліся час ад часу, але не гаварылі, занадта моцна ціснуў мароз, каб падзэрванелым губам хацелася гаварыць. Кожны думаў сваё. І, можа, думкі гэтыя былі пра адно і тое ж, але мы не маглі гэтага ведаць і снавалі іх самастойна, не клапацячыся пра двайны наклад энергіі. Галовы нашы былі ненатруджаныя мазгаваю работай, думалася лёгка.

Трашчаў такі сіберны мароз, што як ні бяжы за санямі, ніяк не ўдавалася сагрэцца. Партызан магнітам цягнула ў цёплае жытло, разведчыкі выдумоўвалі дзесяткі важных прычын, каб адпрасіцца на хвіліну ў хату ды абагрэць нос самакруткай, а без разведкі, вядома, нельга рухацца і астатнім.

Студзеньскія ночы доўгія, ды і яны не бясконцыя. Апоўначы мы былі толькі дзесьці за Тупаламі, і я зразумеў, што на гэты раз не пабачу Валодзю Арцюха. Прасіць дазволу на выпад у Лагадкі ўдвух з Косцем Балабановічам азначала аслабіць і без таго слабое прыкрыццё гаспадарчай аперацыі: людзей, транспарт. Ды наш прыход на світанні да Арцюха і днёўка маглі стварыць для яго сур'ёзную небяспеку. Мы з Косцем узважылі, прыкінулі і вырашылі падпарадкавацца абставінам, чакаць наступнай, больш зручнай аказіі або паехаць спецыяльна ўдвух верхам на конях.

Калі на зваротным шляху абоз пераваліў цераз гасцінец Карэлічы – Мір і стаў паглыбляцца ў партызанскую зону, рукою было падаць да вёскі Лядкі, а там і Пагарэлка, і Нёман, пераправа ў лясную бяспеку. На Нёмане стаяў наш дзор і пачыналіся нашы ўладанні.

Хлопцы з Лядак і Пагарэлкі пачалі прасіць у камандзіра дазволу забегчы праведаць радню, памянць бялізну. Камандзір ківаў галавою: дойдзем – пабачым. Небяспекі пакуль што абозу не прадбачвалася, хлопцы адчувалі сябе ўжо як дома. Разведчыкі паскакалі на Лядкі, да іх далучыўся камандзір роты Іван Мацко і нават залішне асцярожны старшыня атрада Васіль Пазняк.

Тады і мы з Косцем прыгадалі сапраўдную аказію заехаць да сувязной. Адпрасіліся.

– Толькі глядзіце, не заседжвайцеся. Да Турца, гэны-во, якія тры кіламетры, – перасцярог Андрэй Саятэвіч.

Мы сышлі з вазка, пакінуўшы на ім фурмана, збочылі са шляху і патрухалі па скрыпучым снезе ў кірунку Пратасовага хутара.

Бралася на світанне. Хутар застыў у абсадзе заінелых, стылых тапалёў і ліп. Далеч была завешана паружавелаю, як бы неадмытаю ад крываваых падцёкаў, марляй. З усходу марудна паднімаўся скаваны марозам золак. Марознае паветра здавалася пругкім, густым, калючым, стрымлівала хаду, забівала дыханне. Але мы трухалі прыцярушанаю пухам сцяжынай, угнуўшы галовы, час ад часу збіваліся са следу, спыняліся і папраўлялі арыенцір на сялібу.

Пра гэты хутар і яго жыхароў яшчэ восенню мне пратрублілі вушы лядзецкія хлопцы, якіх у маім узводзе было больш дзесяці. Пару з іх да вайны служылі ў Пратаса пастухамі, і гэтая служба аказалася для іх рамантычнаю прыгодай беднага юнацтва. Расказвалі яны пацешныя выпадкі пра недалужнага гаспадара, які на паўсотні гектарах урадлівай глебы дацялёпкаўся ледзь не да бясхлебшцы.

“Павядзе стары Пратас каня пасвіць, а кніга за пазухай. Сам блізарукі, павесіць акулеры на нос, унурыцца ў кнігу і пра каня забудзе. А той пайшоў сабе ласаватца па аўсах. Ловіць, ловіць таго каня і не зловіць да самага абеду. Так, глядзіш, і дзень прайшоў. А вот, браце, што ты скажаш: сам такі нехлямяжы, а сын, як дуб, вырас і моцна, гэта, узяўся за зямлю. Вучыцца не хацеў, усё за зямлю. Казалі, што нават пісаць не ўмеў маўчун. Пры Саветах, хоць і абрэзалі хутар да 10 гектараў, але гаспадарку малады Пратас як паставіў на ногі, так і трымаў, выжыльваючыся. Ды не пашэнціла хлопцу пры немцах. Кулямёт прыхаваў, а нейкая, бачыш, свалата падаткнула. Палякі, кажуць. Прышлі жандармы, зрабілі вобыск – авось знайшлі і на месцы хлопца расстралялі. Застаўся Пратас са сваёю старою ды з дочкаю. Жонка гарадская, няўмека, мо' ці ведае, колькі тых цыцак у каровы. От памацае адну, троху патузае другую абы зацірку забяліць, то карова возьме ды запусціцца. Але дзеўка – не ў маці ўдалася – хвацкая! Толькі яшчэ маладая... Дзяўчо. Яна там цяпер і гаспадар і гаспадыня, і што ты толькі хочаш.”

Дзяўчына з хутара была для маіх партызанскіх сяброў істотаю казначнаю, а яе дзяцінства – вольнае ад панылага пастухавання, ад абавязку памагаць старэйшым, слухацца іх. Яна была вызвалена ад той вечнай несвабоды мурашоў, што мучыла мужыцкіх дзяцей, гняло да зямлі, не давала выгуляцца ў бесклапотнай трывожна-ўдачлівай забаве і заўчасна рабіла падлеткаў затурбаванымі, старыла без пары або штурхала быць непаслушнымі сурвіцелямі, бунтарамі. Птушынае дзяцінства Валі здавалася ім такім раем, такім шчасцем, што яны, ужо дзецюкі, партызаны, нават не зайздросцілі ёй, а любаваліся ёю, як цудам свету, захапляліся фантазёркай і бяскрыўднай вольніцай.

Дзябёлы, але дасціпны на слова Міша Бусько, па мянушцы Цецярук, аж прыжмурваў вочы і цмокаў языком:

– Ну, дзеўка, браце, што называецца! Не ўступіць любому хлопцу, такая спрытная. А разумная! Адным словам, закачайся. Усім дзеўкам дзеўка! Паўсвету абыдзі, такое не знойдзеш. От, толькі зірнеш, камандзір, і амбец... Бывала, яшчэ малая была, а вот, мігам, як кот, залезе на ліпу, на самую вяршыну, там усядзеца, як птушка, і кніжку чытае. Стары Пратас ходзіць кліча-кліча, да абеду праходзіць і не знойдзе. А дзе ты яе згледзіш. Тут не то старому – і маладому не ўбачыць: сядзіць у лісці пад самым небам і хоць бы хны, сваё мае або так на хмаркі пазірае. Я-то, пасучы кароў, высачыў, прыкмеціў яе павадку, што гэта яна спанатрыла на ліпы лазіць. Але просіць: “Не кажы!” Ну я што? Не, дык не! Не бачыў, – маню старому. Не ведаю, куды яе нялёгкая занесла. Не тая, што прападзе, – кажу. Валя сама прыдзе, як захоча.

Насядалі на мяне лядчане, угаворвалі, каб зайшоў калі хоць палюбавацца. Я аднекваўся, ухіляўся, але нарэшце заўважыў, што мае хлопцы пачынаюць крыўдаваць: маўляў, няма ўжо яму роўні. Каб не астудзіць нашага пабрацімства, аднойчы жартам уступіў. Было гэта позняй восенню. Вярталіся мы тады невялікаю групай з аперацыі, праходзілі міма хутара. Дыверсія нам удалася, усе былі ў добрым настроі. Я апрануў нямецкую форму ці, можа, толькі меў на галаве пілотку, добра не памятаю, у кожным разе хлопцы ўпрасілі разыграць ролю немца. Абяцалі не паказвацца, бо навошта, каб тут, каля сваёй вёскі, бачылі лішні раз, хоць і няшкодныя, але староннія ночы.

– Дык ты, камандзір, сам ідзі або вось з Федзем Жуком, яго тут не знаюць. Стукайце і заходзьце. Ты за немца, а ён як бы за пераводчыка пры табе. А мы прытаімся, паслухаем, як стары будзе табе па-нямецку і па-французску, патыліцу чухаючы, гаварыць. Ён, нябось, на ўсіх языках гаворыць, і старая, тако ж яна, Валя. Во будзе спітакль!..

Згадзіўшыся на знаёмства, якое тады здавалася лішнім, я мусіў іграць вызначаную ролю да канца – майце пацеху, дзецюкі! На мой паўторны стук адазваўся з сяней старэчы голас, відаць, у хаце спалі. Калі я адрэкамендаваўся раённым орткамісарам, той жа голас загаварыў са мною па-нямецку. Дзверы адчыніліся. Спытаўшы, ці хаваюцца тут бандыты, я ўвайшоў у хату. Запалілася лямпачка-капцох, і я ўбачыў сівoga, нядбайна апранутага старога. На пераносі ў яго былі акуллары з патрэсканымі шкельцамі і абвязанаю ніткамі дужкай на пераносіцы. Ён падышоў упрытык, паўглядаўся ў мяне блізарукімі вачыма, ды, мабыць, паверыў, бо прадаўжаў размову па-нямецку. Распытваў, што на свеце дзееца, далікатна дапамінаўся пра навіны з фронту. Месцамі я адчуваў сябе няпэўна, але прыгадаў сабе, як трымаўся летам малады нямецкі лётчык, якога вяскоўцы прывялі з пашы, дзе ён прызямліўся, да мяне, каб я пераклаў, чаго ён хоча. І я іграў ролю таго лётчыка.

Ды спектакль наш усё ж абарваўся. З цёмнага кута, дзе стаяў адвешаны дзяружкай ложкак, выйшла нейкая дробная постаць у зімовым пальтоціку з утуленым у пухкі лісіны каўнер тварыкам і мяккім дзявочым голасам насмешліва спытала:

– Ну, хопіць дурьшца, Валоды! Думалі не здагадаемся. Заходзьце, дзе вы там?

Валодамі хутаранка называла лядзецкіх хлопцаў, высмейваючы аднастайнасць вясковых імён, якіх, па яе вясёлым уяўленні, было толькі два: Лявон ды Валод.

– Заходзьце, абармоты. Будзе штукарыць. Тата, ідзіце адпачываць, я з імі сама...

Усё гэта гаварылася знарок абыякавым тонам, нібы мы няўдалыя каляднікі, а не партызаны. У мяне адышоў сорам за штукарства, я засмяўся, і яна адказала ўсмешкай.

Сапраўды, гэта было прыгожае стварэнне. Светлыя валасы, падстрыжаныя коратка, амаль па-хлапечы, падкрэслівалі энергічную пасадку зграбнай галоўкі. Тварык меў правільныя рысы і быў злёгку абветраны. Класічную гармонію рыс парушалі светлыя, крыху лупаценькія вочы. Дзяўчо было, відаць, блізарукім, бо глядзела занадта ўважліва, але не назоліста. Ажыўлялі выгляд малыя пухнаценькія вусны. Смелы рысунак верхняй губы выдаваў характар і сілу. Усё хараство гэтае тулілася ў пушысты каўнер паліто, накінутага на плечы.

Я назваў сябе Валодам, і зноў мне стала няёмка, бо адчуў у сваёй, адвыклай ужо ад працы далоні яе дробныя, але моцныя, усе ў сухіх мазалях, пальцы.

У хату, як мядзведзі на калядкі, пачалі ўвальвацца, рагочучы, лядзецкія хлопцы. Валя вітала іх прыветным бархацістым смехам і кожнага размашыста і звонка пляскала па здаравенных ручышчах. Была ў гэтым вітанні нейкая хлапечая гарэзнасць, як бы напамін пра даўнія дзіцячыя гульні. Кожнаму яна рабіла заўвагу: як і ў які бок ён змяніўся за час партызанкі. Стала шумна. Я падумаў, што Валя знарок стварыла гэты балаганчык, каб згладзіць няёмкасць за ўбоства ў хаце. Фактычна гэта быў адзін пакой: ні сенцаў, ні кухні, ні спальні. Здавалася, што людзі жывуць тут часова, хоць пражылі гады. Падлогі ў хаце не паклалі, гліняны ток быў у буграх і выямках, нібы груды ў часе першых замаразкаў, стол і лава касабокія, старыя, сцены пачарнелыя ад копаці, пазы паміж вянкаў зруба, калісьці памазаныя глінай, цяпер у многіх мясцінах паабсыпанай, зеўралі чорнымі ўпадзінамі, аконныя рамы не маляваныя ад самога нараджэння.

Мне прыгадаліся рамантычныя аповесці польскай пісьменніцы Марыі Радзевіч, якая любіла апісваць прыгоды высакародных герань, нашчадкаў збяднелых шляхецкіх родаў, чые гнёзды выміралі. Вяртаць родам былую славу, а запусцелым дварам годнасць, прыезджалі аднекуль з-за свету блудныя сыны і дочки, рамантычныя ахвярнікі. Яны кідаліся з матыкай на сонца і часам дабіваліся свайго: вярталі сабе пачуццё гонару, здабывалі зычлівасць і пашану простага люду. Кнігі Радзевіч умела пісаць займальна, нават старашляхецкі анахранічны густ пісьменніцы не адштурхоўваў нас, беларусаў, усё расплывалася ў рамантычным тумане, агульначалавечым цяпле і высакароднасці. Гімназісты, панскія дзеткі, і мы, мужыцкая фронда, зачыпваліся творамі Марыі Радзевіч, а старэйшыя вучні, скаўты, казалі легенды пра асобу пісьменніцы, якая жыла самотна недзе на Палессі, стрыглася

па-мужчынску, насіла порткі, галіфэ і гойсала на кані па палескай глухамані. Скаўтаў, якія прыходзілі яе праведаць, уласнымі рукамі частавала сырадом.

Валя таксама ўзялася частаваць нас: налівала малако спрытна, без натугі нахіляючы вялікі збан, заахвочвала – яшчэ і яшчэ. Гледзячы на яе, можна было залюбавацца. Я адганяў гэтую саромную спакусу, іранізуючы ў думках: нехта ж знайшоў і выдаў і тыя тры цыцкі, з-за якіх у Валінай маці запускалася карова? Думаць так было непрыстойна, але я не пачуваў скрухі. Даведаўся, што доіць, варыць і парыць на хутары Васіліса, адзінокая жанчына з маёй роднай вёскі, якая пасля паліцэйскага пагрому і пажару прытулілася тут на правах не служанкі, а сямейніцы. Валя была ў хаце за мужчыну – касцом і аратым, а ля печы ды ў хляве корпалася маўклівая марудніца Васіліса. “Сапраўды, – падумалася мне, – нібы ў евангельскай Віфаніі – Марыя і Марфа, не хапае ім толькі Хрыста”.

Валя запрашала нас заходзіць, абяззбройвала гарэзлівай, але шчымлівай прыветнасцю. Я падумаў, што сюды мне лепш не паказвацца. Збянтэжаны, старанна гарнуў цыгарэтку. Перабіраючы дамарослы тыгунь, адкідваў колкае цаціўе, што трапляла на пальцы між цягуткай мякаццю...

І я доўгі час не заходзіў да Валі, хоць Пратасаў хутар па-ранейшаму жыў актыўна ў памяці маіх партызанаў. Пачалі гаварыць, што туды зачасціў Міцька Дзенісенка, камандзір коннага атрада, які ён сам, кубанскі казак, назваў для пагрозы і зухаватасці асоба-казачым, а насельніцтва называла прасцей – “міцькаўцы”. Прыязджае Міцька на хутар не толькі па баявых справах, – пацвяльваліся лядзецкія хлопцы з мяне. “О, браце, прамаргалі такую дзеўку, га? Праваронілі... Міцька падлабуньваецца. Нябось, не промах... І паліцыю пакалешмаціць першы, і тутака, гэ-гэ-гэ! Не быў бы то казак!”

У грубаватых кепіках чулася расчараванне азартных гулякаў, якія паставілі на добрага каня, а той занаравіўся.

Мне было прыемна чуць з гэтых паддражніванняў, што дзяўчына, як гавораць у вёсцы, занята. Цяпер можна было зайсці калі па дарозе на хутар, проста пагаманіць па-сяброўску, не баяцца самога сябе. Пагражаць магла цяпер адно паліцэйская засада. Ідучы трактам міма хутара, я двойчы адчуў, не пачуў і не пабачыў, а адчуў інтуіцыяй прысутнасць ворага і абвёў групу палявымі сцежкамі. Сапраўды, засада была, вораг не спаў у шапку. Гэтыя выпадкі прыдалі мне дзёрзкасці, самаўпэўненасці, проста веры ў зычлівы фатум. Я гатовы быў кпіць з кожнага, хто паспрабаваў бы мяне страшыць засадай. Небяспека напароцца перастала для мяне існаваць. З дрыготкаю звярынаю гордасцю імчаўся я пад сядлом на маладой бацькавай жарабіцы, усведамляючы сваю недасягальнасць для варожых куляў, для смерці і нябыту. Нешта падобнае, мабыць, адчувалі фанатычныя хрысціянскія вернікі, прапаведнікі збавення, пераканаўшы сябе ў тым, што над імі распасцёрты далоні Творцы свету. Нада мною чувала не боская моц, а, хіба, сама маці прырода, якая паклапацілася аб перамозе свабоды над няволяй. Колькі было сходжана начэй, і ўсе яны канчаліся ўдачамі.

А, можа, Валя і была апякункай гэтых удач? Сама адчайная, яна, можа, загаворвала мяне і маіх Валодаў ад смерці пры развітанні. Зрэшты, для

папярэджання аб небяспецы ў нас завёўся свой тайны сігнал: агенчык у газніцы на акенцы каморы.

Аднойчы мне давялося застацца на хутары самому, чакаў, пакуль хлопцы збегаюць у свае вёскі памыцца. Мы сядзелі з Валяй упоцёмках, на нізкай лаве і шапталіся, каб не разбудзіць дамашніх. Сядзелі ўпрытык, твары нашы ледзь не дакраналіся, ад яе пахла, як ад біблейскай Юдзіфі, яблыкамі і сырадоём. Гаварылася нам шчыра, хоць і нялёгка. Нас збліжаў добры кавалак падобнага жыццёвага шляху – выхаванне: абое вучыліся ў гімназіі, яна – у Стоўбцах, а я ў Наваградку. Праўда, нямала чаго нас і адмяжоўвала. Яна была пры Польшчы паненкай з эліты, а я ўсяго дапушчаны да авансу за здольнасці і поспехі ў вучобе, цяпер яна знарок закранала гэтае адрознае. Я нават пачуўся абражаным у сваёй мужыцка-беларуска-партызанскай годнасці, але пераводзіў гаворку на жарты пра панкоў і падпанкаў. Памятаў шмат розных анекдотаў пра іх. Атрымліваўся флірт з падтэкстам. Польскі скаўтызм таксама ўжо моцна выветрыла з яе галавы жыццё. Ды не надта ён пасаваў да Пратасавай хаты, не надта панашыўся там. Стары адвакат Пратасевіч, напэўна, у душы сумаваў па царскім горадзе, з якога давялося ўцякаць ад мяцежнай, галоднай беззаконніцы-рэвалюцыі. Старыя Пратасевічы адчулі сябе тут, на хутары, прыніжанымі, але сям'я звывлася з лёсам, зблізілася з вяскоўцамі, апрацілася. Хоць не ўмеў адвакат гаспадарыць, але завёў у сваім селішчы апостальскае жыццё: быў талерантным да тутэйшых нашчадкаў, былых прыгонных мужыкоў і да прыезджых асаднікаў, а сярод польскай інтэлігенцыі меў крыху спагады, крыху павагі.

Валя выхоўвалася на міфах, якія прапаведавалі місіянеры польскасці “на крэсах”. Рамантычная натура падказвала ёй лічыць героям Пілсудскага. Дзяўчо зачытвалася яго ўспамінамі, адрасаванымі юнакам, “Moje pierwsze boje”. Нават пры Саветах вучаніца правярала на творах сацыяліста Пілсудскага тыя ідэі, якія прынесла новая ўлада. Прымала Валя толькі тое, што пераклікалася. Поўны збор твораў маршалка яна хавала і ў часе акупацыі ў хаце, як багамолка Біблію. Жыццё блізка падвяло яе да ўдзелу ў польскім антыгітлераўскім руху, але такога руху ў наваколлі не было. Рэальнасцю аказалася ўсяго нейкая канспірацыя ці хаўрус, цераз які – пайшла пагалоска – загінуў Валін брат. Акупанты расстралялі яшчэ тады былога дырэктара Ярэміцкай школы Кароля Берначыка ды абшарніка з маёнтку “на Вобрыне”, пана Кашчыца. Польскае падполле на Наваградчыне было пры акупацыі мізэрным, ізаляваным ад насельніцтва, ды ўвязвалася ў варажнечу з беларуска-рускімі антысаветчыкамі, канкурэнтамі, грызліся за пасады абы ў якіх акупацыйных установах, да паліцыі і турэмнай аховы ўключна. Драпежны ажыятаж каштаваў нямала непатрэбных ахвяр.

Смерць брата парадніла Валю з уцалелымі тутэйшымі актывістамі, якіх акупанты знішчалі, як насякомых – да тла. А былі там і паважаныя ў аколiцы асветнікі, змагары за беларускую мову і культуру. Толькі ў Браносаве расстралялі знаёмага ёй рэвалюцыянера, настаўніка Паўла Брылевіча і яго друга Паўла Хамко. Тэрор акупантаў распальваў помсту. Блізкімі сабе Валя адчула

антыфашыстаў-партызан. Сімпатызавала дзёрзкім смелым дзецюкам, якія ўзялі ў рукі зброю ды прымусілі дрыжэць гарнізоны, адпомшчвалі і за яе брата.

Я быў для яе суб'ектам такой жа, як і яна, гадоўлі, але ж стаў партызанам. Добра ведаў я і тыя польскія міфы, што складалі яе рамантычную веру, толькі ўспрымаў іх змалку гадоў інакш, з другога боку. Усе мужчыны маёй вёскі прайшлі франтавую школу на царскай службе, а пры польскай акупацыі пайшлі ў бальшавікі, служылі ў Мінскім палку, біліся з легіянерамі пад Дзятлавам, пад Наваградкам, на Нёмне – у Каледзіной, на Плясосах і закончылі баі восенню 1920 году на Кромані, потым хаваліся ў Налібоцкай пушчы да амністыі. Расказы мужчын пра тыя падзеі сталі для мяне жывою кнігай гісторыі і асновай беларускай годнасці. З першага класа я парадкаваў у душы польскія міфы і беларускія антымифы; настаўнік гаварыў у школе, што Пілсудскі – збавіцель Польшчы і вялікі правадыр, якому няма роўных у свеце, а вясковыя аўтарытэты, седзячы на прызьбах, казалі: “Пілсудскі – бандыт, грабіў царскія паязды”, “Польшча – гэта торба, ды яшчэ завязаная”. У гімназіі я дайшоў да таго, што Пілсудскі неардынарная постаць, але чужая, варожая нам, беларусам. У старэйшых класах, слухаючы на мітыngu выступленне наваградскага ваяводы, які апраўдваў захоп польскімі войскамі часткі Чэхаславакіі (Заользе) па дамоўленасці з Гітлерам, я гарэў ад сораму і прыніжэння. Пасля такой школы глуму і прыніжэння савецкая ўлада з яе арыентацыяй на просты люд, здавалася не мне аднаму, усім маім сябрам з Наваградскага педвучылішча, нейкім цудам. Нам, студэнтам, давялося стаць заснавальнікамі антыфашысцкага падполля і партызанскага атрада. Мы, аднак, ужо да вайны абураліся каленцамі і конікамі савецкіх функцыянераў, а ў партызанах і падаўна не ідэалізавалі ні савецкай улады, ні яе носьбітаў. Улада мякка слала, але часам добраму чалавеку муляла спаць. А, галоўнае, улада ганебна ўцякла ад немца. Змагаліся мы за вызваленне сябе і свайго краю ад акупантаў, верачы, што пасля перамогі зробім лепшае грамадства, прынамсі без скампраметаванага Сталіна, без страшных сялянам калгасаў, раскулачванняў, высылак. Няхай гэта будзе грамадства савецкае і наша, беларускае, грамадства даверу, а не даносаў і бязвінных рэпрэсій. Мы, пачынальнікі падполля і першыя тутэйшыя партызаны, не прыжыліся ў Чапаеўскім атрадзе, якім камандавалі акружэнцы. Мы стварылі ў Наднямонні свой атрад Камсамольскі, увесь з беларусаў. Не было ў нас асобнай кухні для штабу, не лічылася, што ў камандзіраў шлункі шоўкавыя, а ў радавых зрэбныя ці з асмычынаў. У нашым атрадзе не было прывілеяў і глуму дужэйшага над слабейшым, не было даносаў. Нас упрошвалі вярнуцца ў Чапаеўскую брыгаду, што вырасла на базе аднайменнага атрада. Яны давалі нам поўную аўтаномію, захоўвалі месца дыслакацыі і свабоду дзеянняў на другім канцы Налібоцкай пушчы. Камісар чапаеўцаў Яцэнка двойчы прыходзіў угаворваць, урэшце запрасіў групу давераных асоб паглядзець, якія гарантыі на выпадак блакады, які там парадак. Я быў у складзе дэлегацыі. Паглядзелі мы, а там як быў, так і застаўся казарменны рэжым.

Пагутарыў я па-сваяцку з Парэцкім, нашым хлопцам, якога назначылі ў блакаду камандзірам каменданцкага ўзвода. Той сказаў наўпрост: “Раней

расстрэльваў Клімаў, то хоць было вядома за што, а цяпер, пры Кудрыне, страляюць употай...”

Мы запатрабавалі, каб камандаванне адпусціла нашых хлопцаў, што засталіся ад лета, і чалавек дзесяць ахвотна вярнуліся. Засталася толькі Вера Васілеўская, бо выйшла замуж за камандзіра Кудрына, затое мая дваюродная сястра Тоня Балабановіч прывяла з сабою ў “Камсамольскі” атрад сардэчнага друга, усходніка, разведчыка Федзю Каваленку.

Канешне, прыход немцаў абудзіў апетыт былых польскіх службоўцаў ды прыгрэтых санацыяй асоб, беларускіх асімілянтаў, на аднаўленне элітарных панскіх баляванняў і банкетаванняў, якія гудзелі па суботах у мястэчках і вёсках “за польскіх часоў”. Сёння скаргі паноў “крэсавякаў” з-за Буга, быццам саветы вывезлі за няцэлыя два гады ўсё польскае насельніцтва з Заходняй Беларусі ў Сібір, – гэта псеўдапатрыятычныя ляментыцы, звычайны ідэалагічны блеф. Вывозіла НКВД разбудаваную да дзікасці польскімі спецслужбамі сетку інфарматараў, канфідэнтаў, членаў ваенізаваных арганізацый “Стралец”, “Саюз асаднікаў”, вывезлі амаль усіх леснікоў, якія, як аказалася, пагалоўна былі на паслугах тайнай паліцыі. Траплялі, на жаль, пад павальныя “вывазкі” без суда і следства нявінныя людзі. Богу душой вінаватымі ахвярамі аказаліся сем’і вывезеных. І ўсё ж няпраўдай з’яўляецца тое, быццам вывезлі ўсю польскую інтэлігенцыю. Інтэлігенцыя была тут прывазной, нават беларусаў-настаўнікаў царскай вывучкі ўлады высылалі ў Пазнаньшчыну і ў Галіцыю, а адтуль на іх месца насылалі “на крэсы” палякаў. Дык і з тых прысланых той, хто адапціраваўся да беларускага насельніцтва, заставаўся пры савецкай уладзе на сваіх пасадах, вучыў тых самых дзяцей у беларускіх школах, толькі па-беларуску. А інжынеры, урачы маглі карыстацца і польскаю мовай.

У Наваградскай гімназіі, якая стала польскай дзесяцігодкай, працаваў выкладчык нямецкай мовы, пан Капыта, хоць быў заядлым антыкамуністам і меў прымаўку пра камунізм: “Кому па, а кому піе”. І ніхто яго не чапаў. Пры акупацыі стаў оберперакладчыкам у гебітскамісара і апекаваў там сваіх былых вучняў.

Канешне, польскія ўрадаўцы з ваяводскіх управаў на сваіх пасадах не заставаліся, але без работы ніхто не хадзіў. Усе польскія службоўцы пры саветах жылі значна бядней. Частка жыла і пад страхам, мела грашкі, баялася рэпрэсій, таму сустрэла нямецкую акупацыю як вызваленне, вяртанне да страчанага раю.

Тым часам у школах акупанты пакінулі статускво – уведзеную савецкай уладай беларускамоўнасць. Палякі заставаліся, як пры саветах, нацыянальнай меншасцю, і адны адапціраваліся, іншыя снілі сны аб нядаўнім панаванні. Якіхсьці значных падпольных арганізацый на Наваградчыне яны не стварылі і не маглі стварыць, бо іх было мала і не мелі даверу карэннага беларускага насельніцтва.

Было пацешна слухаць, як Валя ўсхваляла тую мінуўшчыну, якая, нават будучы сучаснасцю, не заслугоўвала пахвалы не толькі ў беларусаў, але і ў польскай інтэлігенцкай лямбды, што ішла ў адзіным антыфашысцкім фронце з

беларускімі калегамі. Жыццё прыспорыла новых аргументаў. Я іх ведаў больш за яе і лепш за яе.

Зрэшты, мы з Валяй не палітыканліі ў гутарках, проста прыгадвалі цікавыя эпізоды са сваіх гімназіцкіх гадоў, гаварылі пра літаратуру, мастацтва, прыгадвалі адважных індзейцаў з раманаў Фенімора Купера і Карла Мая. Ды проста вярталі свае думкі ў цывілізаваны стан. Я заўважыў нават, што ў Пратасавай хаце стала ўтульней, пабялелі сцены, з'явіліся рэпрадукцыі пейзажных карцін Валіных любімых мастакоў. Наведваў я яе перадусім па клопатах партызанскіх, паколькі яна не захацела мець справу з разведкай адразу двух атрадаў. Такім чынам, я быў асобай даверу, замяняў камандзіра разведкі нашага атрада.

Для Валі я аказаўся крыху Калумбам: калісь насіў форму гімназіста, а дайшоў да партызан: апрануў савецкі афіцэрскі шынель і пышную вушанку з зайца, падораную на Дзяды пагарэльскім краўцом. У нейкай меры я падаваў прыклад, як ёй стаць не толькі партызанкай, яна такою была, я, спадзяюся, дапамог неназоліста справай, прыкладам, стаць беларускаю без чужых патрыятычных фетышаў, прытым смелаю, гатоваю пастаяць за беларускую годнасць.

Пазней я даведаўся, што ў гэтым кірунку ўздзейнічала на Валю, напэўна, больш эфектыўна за мяне яе сяброўка па гімназіі, дзяўчына з іншага хутара, што ля Маласельцаў, Ніна Клаўсуць, разведчыца нашага атрада. У яе сям'і не было польскіх міражоў: бацька пры цары быў рэвалюцыянерам, луганскім рабочым, удзельнікам рэвалюцыі 1905 году, а на старасці ўвесь увайшоў у ідэю стварэння *regretum mobile* і так ашчаслівіць чалавецтва.

Землі паміж Пратасавым селішчам і Лядкамі ажно да Сервачы і Новага Сяла належалі пры цары абшарніку Пузыневічу, ды гаспадар заварушыўся ў куламеце рэвалюцыі, грамадзянскай вайны і разрухі. Польскія ўлады прыгарнулі нічыяныя, адпачыўшыя за вайну палі і лугі ў казну і, разбіўшы масіў на парцэлі, раздалі легіянерам Пілсудскага. Частку дзялянак купілі ў казны і цывільныя грашоўныя палякі. Так утварылася вялікая асадніцкая калонія Пузыневічы. Тыя ж Валоды, што так паблажліва, нават цёпла гаварылі пра Пратасевічаў хутар, аб асадніках вярзлі адну пахабшчыну. Паміж тутэйшымі і наезджымі кіпела варажнеча, не меншая, як паміж індзейцамі і еўрапейцамі на дзікім Захадзе ў ЗША.

Нядаўна мне сустрэлася ў польскіх архівах справаздача Наваградскага ваяводы за 1931 год, дзе той паведамляў урад, што Саюз асаднікаў выказаў на сходзе занепакоенасць тым, што найбольш інтэлігентныя адзінкі збываюць свае "асады" і вяртаюцца назад у Польшчу, не жадаючы зносіць прэсінг з боку мясцовых сялян, якія лічылі сябе гаспадарамі гэтай зямлі. Не апраўдвалі асаднікі і місіі пашыральнікаў польскасці. Жылі сваім кланам у глухой ізаляцыі. Мае партызаны прыгадвалі пацешныя праявы безгаспадарнасці многіх асаднікаў, распусты, дэгенератыўнасці.

Валін брат, натуральна, талерантна ставіўся да польскай асадніцкай справы, але быў маўклівым, цягавітым рабацягам, і ў першыя дні вайны быў расстраляны немцамі. Удар, які абрушыўся нечакана, яшчэ больш павязаў Валю

з лядзецкімі дзецюкамі, з беларускім мужычым зрэб'ем, што акружала яе з дзяцінства і ўвасабляла ў грувасткіх і пэўных, як палявыя валуны, імёнах – Валоды і Лявоны, іх адкрытую прастату, шчырасць. Валоды не зналі хітрыкаў і падманаў, не ўмелі здраджваць. Прыкрадваць у асаднікаў – гэта калісьці ўмелі, але нават кралі з дзіцячым наўным пачуццём справядлівасці. Украўшы, хваліліся адзін перад адным, выхваляліся перад старым Пратасам, бо ведалі, што ён, хоць і зганіць учынак, але не выдасць, а пры патрэбе, папросіш – задарам напіша скаргу ці прашэнне.

Валю інтрыгавала пытанне: як гэта адукаваны настаўнік стаў партызанам. Яна любіла неардынарныя паводзіны. Сапраўды, мне ледзь не аднаму з нашага атрада давялося вучыцца калісьці ў гімназіі. Быў, праўда, яшчэ Павел Уласевіч, настаўнік родам з Лядак. Ён, старэйшы за мяне, скончыў пры Польшчы Лунінецкую семінарыю, у 1940 годзе быў прызваны ў Чырвоную Армію, трапіў у акружэнне і апынуўся ў Маладзечне, у лагеры для ваеннапалонных. Старэйшая сястра, якая ўласна і вучыла яго на грошы, выручаныя за лён, пайшла з суседам у Маладзечна і прывяла яго, згаладнелага, дамоў. Акрыяўшы, ён пайшоў настаўнічаць у лясную вёску Антанёва, а восенню 1942 году прыйшоў у наш атрад следам за малодшым братам Лявонам. Тут авалодаў мінёрскаю справай, але не меў шчасця: ставячы першую ў сваім жыцці міну на гасцінцы Карэлічы – Наваградак, узляцеў у паветра ля Тударава. Зарад быў вялізны, падрыўнікі прынеслі ў лагер толькі прапахлы дынамітам шматок аўчыны з яго вышыванага кажушка. Шкадуючы Паўла, я стаў апекаваць Лявона, адчайнага падлетка, заядлага галубніка і сабакара, каб не звёўся род Уласевічаў.

Апроч Паўла і мяне, адукаваным хлопцам быў яшчэ вучань Віленскай тэхнічнай школы Міша Жураўлёў. Сірата, сын рускіх эмігрантаў, здольны матэматык, вучыўся пры Польшчы на сродкі нейкага фонду. У Вільні пасябраваў з вучнямі беларускай гімназіі і ў кастрычніку 1939 году пераехаў у Наваградак пад выглядам вучня гэтай гімназіі. Гэта быў разумны, вясёлы, дружны хлопец. Валя яго не ведала, даведаецца пра яго пазней. У блакаду, летам 1943 году, паранены ў шыю, захоплены карнікамі недзе тут, ля Вялікай Слабады, ён мужна стаяў на эшафоце ў Турцы. Апошнія яго словы, кінутыя з-пад шыбеніцы: “Усіх не перавешаеце. Смерць акупантам!” – сувязная пачуе ад сябровак-настаўніц і перадасць нам.

Так, я, бадай адзіны з Валіных знаёмых, мог на сваім вопыце жыцця параўноўваць, як і яна, два светы, іх плюсы і мінусы, два спосабы жыцця паводле адрознасці і падобных ідэалаў, розныя пазіцыі ў сусветным ваенным канфлікце.

Мы былі шчырымі ў размовах, і шчырасць дапамагала нам разблытваць цяжкія супярэчлівасці часу і матывацыі сэнсу быцця, праясняць свае адносіны да яго. У парыве шчырасці Валя адкрыта сказала, што звязана з атрадам Міцкі, выконвае заданні, ходзіць у гарнізоны Турца, Міра і Карэліч. Не цяжка было ўявіць, што гэта азначала. Мне рабілася сцішнавата, калі я думаў, ці змог бы паслаць гэтае ўсмешлівае дзяўчо ў паліцэйскія логавы. Ажывала ў памяці трагедыя Зіны Маслоўскай, Лёвы Васілеўскага, Валодзі Балабановіча.

Міцькаўцы ж Валю пасылалі... А яна хадзіла, як натхнёная, верачы ў сваю правату і несмяротнасць ды й шчырасць сваіх сябровак і сяброў, знаёмых, што жылі ў гарнізонах і мелі асабістыя повязі з гарнізонным і валасным начальствам, былі дапушчаны да аператыўных сакрэтаў жандармерыі і адміністрацыі ў раёнах і абласцях. Галоўным яе інфарматарам быў сакратар гарнізона ў Турцы Толя Збойчык. Валя перадавала мне здабытыя там звесткі, лёгка называла прозвішчы сваіх інфарматараў, часам мяне сцінала страхам за мажлівасць фальшывай даверлівасці, якую я сам дапусціў на пачатку лета. Як умеў, папярэджаў Валю, упрошваў, настойваў асцерагацца, не выпрабоўваць шчасця і ўдачлівасці там, дзе трэба ўмець узважваць або і абысціся без тое, рызыкай здабытае, інфармацыі. Але не ўдавалася пераставіць яе з ахвярнага ідэалізму на рацыяналізм. У мяне прыбавілася яшчэ адна трывога на душы. Усяго, што я, напэўна, зрабіў для яе бяспекі, дык тое, што не стаў даваць ёй паралельных заданняў, бо ведаў, што іх яна будзе выконваць з двайною рызыкай, а то і любою цаной.

... І вось мы трухалі з Косцем па скрыпучым снезе на Пратасову сялібу. Падганяў мароз, вабіла спакуса абагрэць душы харошаю і карыснаю нам гаворкай, а нутро чаем. З коміна паднімаўся ў неба роўны белы стаўбунец дыму – Васіліса падпаліла ў печы. Замерзлі, нябось. Мароз быў с іберны, нават варон не відаць было на тапалях і ліпах Пратасовай абсады. У такі мароз птахі падаюць з дрэваў мёртвымі.

Не спалі ўжо ў хаце, рухаліся, апранутыя ў смушкі, Васіліса і стары Пратас. Яна тупала ля печы ў кажусе, а ён стаяў побач у шэрай дамаатканай, падбітай аўчынаю ці кудзеляю палатнянай світцы, падпярэзаны нейкім вяроўчаным канчаром, і дапамагаў Васілісе, так бы мовіць, маральна, узіраючыся блізарукімі вачыма ў яе марудлівую варажбу і ўхваляючы дзею. На наша сціплае прывітанне стары адказаў, як заўсёды, зычлівым здзіўленнем, нібыта мы вярнуліся з таго свету, куды яму належала позва з прыпіскаю ад сяброўкі жыцця.

Неўзабаве з-за дзяружкі, што засланыла Валін ложкак, паказалася і яна – у зімовым паліто і валёнках. Усміхаючыся, працірала заспаныя вочы, як малое кацяня.

Тою раніцай Валя была трывожнай, нібы ўсё ў яе душы трымцела, як у азартнага гулякі-рызыканта. Паклікала Васілісу і папрасіла хуценька зрабіць нам сняданне. Неяк вельмі адкрыта цягнулася яна да нас, устрывожана радая нечаканым з'яўленнем. Ёй хацелася абагрэць ля нашай мужчынскай упэўненасці растрывожаную нечым душу. Нам трэба было пабыць сам-насам.

Я ведаў ужо і пра новую таямнічую трагедыю, якая разыгралася тут, ля Пратасовага хутара, у пачатку зімы. Загінуў “Белы Міцька”. Труп яго Валя знайшла на падворку. Стрэлаў не чула: нехта нежывога сюды прывёз. Хто? Заставалася загадкай. У такіх выпадках паяўляюцца міфы, прыдумкі, якія заблытваюць справу. Практычныя людзі пусціліся гадаць-меркаваць па прынцыпу, каму “Белы Міцька” замінаў, і вырашылі, што Дзенісенку, Міцьку-казакі. “Белы Міцька” быў інтэлігентным масквічом, прыгожым, абаяльным афіцэрам. Белакуры, блакітнавокі акружэнец правёў першую ваенную восень і

зіму ў Вялікай Слабадзе, стаў любімцам моладзі, а пад восень пачаў ствараць атрад. І да яго ішлі мясцовыя дзецюкі, нягледзячы на тое, што ў партызанаў не было пэўнасці, ці ўдасца перажыць зіму. Да Міцькі-казака так густа не ішлі, бо яго менш ведалі, не так давяралі, нават пабойваліся: жорсткі. І вось "Белы Міцька" загінуў. Смерць гэтую стваральнікі міфаў падвялі пад біблейскую прытчу Каіна і Авеля. Каін забіў брата за тое, што таго, сціплага, больш любіў Бог, нават дым з Авелевага ахвярніка ішоў проста ў неба і не грыз вочы Богавы, а з ахвярніка зайздроснага Каіна дым слаўся па зямлі.

Валя не прымала такой версіі. Яна сімпатызавала інтэлігентнаму "Беламу Міцьку", але не магла дапусціць, што такога чалавека мог забіць Міцька-казак. Праўда, ён забраў усіх партызанаў "Белага Міцькі" ў свой атрад. І быў бязлітасным, мог застрэліць вартавога, не будзячы, калі той заснуў на пасту. Так загінуў малодшы брат камандзіра ўзвода Максіма Шавейкі. Затое параненага ў баю брата начальніка асобага аддзела атрада Міколы Шэўкі з Заполля вельмі ўдала выкраў з Карэліцкай бальніцы, куды яго паклалі паліцаі з намерам тэрарызаваць брата.

Не ўспаміны аб трагічнай смерці "Міцькі Белага", як аказалася, трывожылі Валю цяпер. Трывогу яна прывезла ўчора вечарам з Турца. Выбраўшы момант, пажурыла мяне, чаму не заехаў вечарам: у Турэц прыбыла карная экспедыцыя на чале з начальнікам СД Баранавіцкай вобласці. Валя настойвала, каб адсюль мы не ішлі на Лядкі, а павярнулі ў абыход – на Новае Сяло. Я пажартаваў з нечаканай у Валі асцярожлівасці. Вяртаць абоз было позна.

... Але тут жа пачуліся цераз замураваныя марозам вокны глухаватыя кулямётныя чэргі недзе пад Лядкамі...

Васіліса і стары Пратас не пачулі стрэлаў і запрашалі на сняданне. Пачаліся распыты – што чуваць. Звесткі ў нас былі што трэба. Пад Сталінградам нашы заціскалі клешчы, у якія трапіла армія Паўлюса. Мы мелі радыёзводкі ад групы дэсантнікаў і ў сёлах былі добрымі вестунамі. Пад нашу гаворку запішчала нешта на патэльні, на хату пайшоў смачны дух.

За сцяной, здалося, зноў нешта глуха затрашчала. Страляюць? Мароз?

– Міцькаўцы ў Браносаве, – растлумачыла Валя.

– Пайшлі, Косця, – настойваў я, але той марудзіў. У хату ўбег задыханы Коля Буй.

– Хлопцы – айда, камандзір кліча!

Што там?

– Скажу потым, хутчэй за мною!

У такіх выпадках не да развітанняў. Можна, гэта і добра, так лягчэй...

Мы ўскочылі ў вазок-“куратнік” і памчаліся ў кірунку Лядкаў на блізкія да сяла Пузыневіцкія хутары. Адтуль чулася глухая страляніна. Мікола Буй, як і належала былому капралу польскага войска, сцісла далажыў сітуацыю. Наша конная разведка наскочыла ў канцы Лядкаў на засаду, у вёсцы поўна немцаў і паліцыі, выбіваюць партызанскія сем'і.

Усмешлівыя Косцевы губы сцялі тоўсты канчар самакруткі...

Косця трудна і люта перажываў смерць бацькі. Змяніўся яго ранейшы вясёлы нораў, часам ён траціў здольнасць упраўляць сабою, і мне было боязна за яго і жаль было друга дзяцінства. Калісьці Севелева вясёлая, поўная хлопцаў хата была для мяне як бы прадаўжэннем нашай хаты і наадварот. У Косцевага бацькі быў вясёлы нораў, рахманы характар, гасціннаю, рупліваю і трапяткою была маці, цётка Надзя, а ўсе чатыры сыны мелі сяброў, былі кампанейскімі. Бацька жыў з сынамі запанібрат, дужаўся са старэйшымі, Колем і Додзем, правяраючы, як яны растуць, набіраюць сілу, спяваў з усімі разам, жартам пытаючыся, як яму цягнуць – чэмерам ці басам? Яны ж адказвалі яму ў тон: “Цягні, бацька, басам, як свіння часам”. І нічога. Мой бацька за такія жарты прыкрыкнуў бы так, што жартаўнік скіс бы, а ў іх – нічога. І паразганяла жыццё Севелевых сыноў: старэйшы, Коля, прызыўніком замест у польскае войска пайшоў за граніцу, у Саветы, і прапаў там без вестак; наступны, Валодзя-Додзя, быў прызваны ў Чырвоную Армію ў сорок першым і служыў недзе ў блакадным Ленінградзе; два малодшыя Косця і Янка былі ў партызанах. Не стала самога Севеля, не стала любімага бацькі. Нарадзілася тупая помслівасць, раней разважлівая смеласць рабілася дзёрзкаю рызыканцкаю апантанасцю.

Паляваць на нашых бацькоў мірскі раённы камендант паліцыі Серафімовіч пачаў у адначасці, восенню 1942 года, пасля таго, як мы не прынялі яго ультыматума. Ён лічыў нас закапёршчыкамі партызанскага руху ў Наднямонні. Разважаў так: мы, адукаваныя, я – настаўнік, а Косця былы студэнт педвучылішча, абодва з багатых сем'яў, далі дрэнны прыклад моладзі, і яна цягнецца за намі ў лес. Двойчы летам асабіста наведваў нашых бацькоў камендант, прасіў перадаць нам, каб выходзілі з лесу, і кляўся-бажыўся, што дасць нам такія пасады, што не спатрэбіцца ўдзельнічаць у карных акцыях: “Нават ніякай зброі ў руках не будуць трымаць, карандашы ды пёры – вось гэта будзе іх зброя. Скажыце, навошта ім, культурным хлопцам, вош карміць у лесе з галотай?” Пакуль мы былі пад Валожынам, у Чапаеўскім атрадзе, і прыходзілі ў свой бок толькі на чыгуначныя дыверсіі, бацькі збывалі каменданта адгаворкамі: “Хадзілі ў лес, шукалі, але нідзе не натрапілі. Партызаны з-за пушчы ішлі, то казалі, што пабілі нашых на Кромані латышы”. Але, калі мы стварылі свой атрад, камендант асатанеў. Спаліў нашу вёску і суседняе Антанёва ў адпаведнасці з тактыкай Розенберга аб мёртвых зонах вакол лясных масіваў.

Перасяліўся тады Севель з жонкаю Надзяй да родзічаў у Буковічы, а мой бацька з малодшым сынам Жэнем да свае замужняе дачкі Марусі ў Вобрыну. Напад на іх быў зроблены ў адзін дзень. Косцевага бацьку застрэлілі ў Буковічах за гумном, а майму – пашэнціла – адлучыўся. Пайшоў да родзічаў у Скорычы падаваць збожжа ў цапы малатарні. Бацька быў дока ў гэтай справе, меў жа сваю конную малатарню, сячкарню, арху і ўсякі іншы інвентар. Маруся зманіла паліцаям, якія прыйшлі па бацьку, сказала, што пайшоў на папялішча, у Сіняўскую Слабаду, выграбаць цвікі з попелу, каб не паржавелі.

Познім вечарам нам перадалі з заставы, што Косцікавага бацьку расстралялі, а мой уцёк і просіцца забраць яго ў атрад. Бацьку было пад

шэсцьдзсят гадоў, мне ўяўлялася, што ён будзе ў атрадзе баластам, таму я адказаў, што ў атрад бацькі браць не буду.

– Ну і дурань! – аблаяў мяне Андрэй Саятэвіч. – Едзь і забяры, гэны-во, раз такое дзела...

– Не буду. Знайду яму схованку якую-небудзь.

– Тады я сам паеду і забяру, не пытаючыся ў цябе. Знайшоў дзе рызыку паказваць.

І забраў, асабіста прывёз яго, дзеда, у атрад.

Я аказаўся шчасліўчыкам у параўнанні з Косцем і адчуваў сябе перад ім як бы вінаватым...

* * *

Конь быў быстры. Разведчыкі спецыяльна раздабылі такога Саятэвічу ў Кашчыцавай канюшні. Яму там не было ўжо каго вазіць: пана застрэлілі жандары, прыдраліся за спаленую партызанамі стадолу з жытам, але больш за ганарлівасць. Расовы конь прывык выдынгоўваць рыссю і зараз мчаў нас пад Лядкі, падняўшы галаву і пускаючы з ноздраў тугія струмяні белай пары.

Насустрач нам пхаўся, павярнуўшы ад месца сутычкі наш гаспадарчы абоз. Мы зразумелі намер старшыні: вывезці сваю грамаду на бакавую дарогу ды прашмыгнуць міма Вялікае Слабады цераз Новае Сяло на Добрач.

Ад Лядак даходзілі такія мяккія гукі стрэлаў, што здавалася, быццам дзеці святочным днём забаўляюцца, страляючы з пугачоў коркамі.

У вазку сядзелася ўтульна, і мае думкі пацягнуліся да Арцюховага хутара, у Лагадкі, куды мы не даехалі. Зноў успаміналася, як Арцюх раіў мне і сябрам не рвацца ў партызаны, бо невядома, як прымуць такую ініцыятыву і самадзейнасць большавікі, калі вернуцца. Могуць спытаць: “А хто разрешил?” Яны ўсё могуць. Самі заклічуць, а потым робяць казлом адпушчэння і знішчаюць. Так жа перабілі кіраўнікоў КПЗБ, без віны зрабілі ахвярнікаў ворагамі народа. Так і з вамі можа быць”. Я яму адказаў, што ён панікёр і печасед. Гэта жартам, бо ведаў, што няхай толькі пачнецца партызанка, Арцюх будзе з намі.

І вось пачалося. Не так, як нам думалася і жадалася, але пачалося. На самым пачатку мы заплацілі жыццямі Зіны і Лёвы за юначую легкадумнасць і недасведчанасць. Аднак жыццё, нязносны разбой, глум звышчалавекаў і ардынарнае грабежніцтва паслугачоў зводзілі людзей у партызаны – адстойваць годнасць. Усё ж душа мая прагнула споведзі і Валодзевага сумленнага асуджэння. Я шкадаваў, што сарвалася паездка да яго, і думаў: так, мо і загіну, не атрымаўшы даравання ці хоць зразумення сябрам міжвольных грахоў. Дзейнічаць ажно каля Наваградка наш атрад не збіраўся – задалёка, але мець сувязнога, атрымліваць звесткі з абласнога горада, дзе выпявалі планы блакадаў і аблаваў, нам хацелася. Валодзя меў шырокія сувязі, і мы спадзяваліся атрымаць цераз яго нарэшце найбольш праўдзівыя звесткі пра лёс нашых агульных сяброў – Зіны Маслоўскай і Лёвы Васілеўскага...

Аб'ехаўшы па цаліку скрыпучую “каравелу” абозных саней, мы пайшлі зноў рыссю да асадніцкіх хутароў – пад абстрэлам. Кулі світалі па-дурному,

стралялі на вецер, для попуду, і мы рашылі не траціць часу, не спешвацца. Памчаліся да хутара на вазку. За будоўлямі згрудзілася ўся наша невялікая баявая сіла. З хаты выйшаў партызан, несучы на руках загорнутае ў коўдру дзіця гадоў пяці. Галава і шыя ў малечы былі ў бінтах.

Убачыўшы хлопчыка, Андрэй Сянтэвіч кашлянуў, глытнуў два разы і сіпла скамандаваў, паказваючы на вазок, на якім мы прыехалі:

– Адвязаце дзіця! Гэны-во! Цераз Міцькаву пераправу!..

Ён, напэўна, прыгадаў лёс сваёй маці і жонкі... Успомніў дзяцей...

Мы тады, увосені, якраз былі на баявой аперацыі, выступалі супраць малых гарнізонаў у аколіцах Стоўбцаў і, можа, на гадзіну спазніліся. Паспелі ўжо абваліцца і дагаралі кроквы на будынках яго хутара. У хаце згарэлі трупы расстралянай жонкі і старой маці. Але жанчыны перад смерцю аказаліся прадбачлівымі: як толькі заўважылі набліжэнне карнікаў, наказалі дзецям хавацца ў кусты. Камандзір стаў клікаць дзяцей, і яны павылазілі са схованак, як курапаткі: два хлопчыкі, Андрэй і Косцік, і дзяўчынка Соня. Бацька трымаў меншага на руках і плакаў, гледзячы на пажарышча. Па натуре ён быў добры і чулівы, толькі ўмеў стрымлівацца. Старэйшы сын і дочка трымаліся за яго шынель, туліліся, а ён, разгублены, стаяў і не ведаў, што рабіць...

Некалькі паліцаў нам усё ж удалося захапіць у тую ноч на млыне – півалі пасля “перамогі”. Мы прагнулі помсты, расстрэльвалі забойцаў без літасці. Тады я асабіста расстраляў аднаго з іх. Праўда, аказалася, што няўдала, “мой” паліцай упаў, але не дайшоў за ноч, потым вылізаўся.

Фурман пачаў разварочвацца, партызан з дзіцем пайшоў да вазка.

Камандзір адварнуўся, каб мы не бачылі яго чулівасці.

– Самы меншы брат Шуры Самусёвага. Дзівам уцёк. У шыю і голаву падстрэлены, – растлумачылі нам хлопцы пра малога.

Дзіця стала сведкам і вестуном разбою, цудам вырвалася з хаты і кіламетры два прабегла басаною да хутара. Яму адняло голас.

Камандзір павярнуўся да нас і яшчэ міргаў бялесымі веямі, але ў шырока расстаўленых зялёных, кашачых вачах яго ўжо зіхцелі хіжыя іскрынкі. Андрэй клікаў нас, трох узводных, жэстам і, як бацька дарослых сыноў, з нейкім жалем і скрухай за ўсё, запытаўся:

– Бачылі?.. Ну, што будзем рабіць?

– Атакаваць, Андрэй!

– Я так і ведаў. То вы, Косця з Валодзяю, бярэце правы фланг, а мы тут з Буям левы.

Мы пазвалі хлопцаў са сваіх узводаў і патрухалі ў лагчыну, разгортваючы баявы ланцуг. Разгортваць, уласна кажучы, надта не было чаго, бо не занятых у абозе аказалася два з нечым дзесяткі чалавек. Але мы рашуча кінуліся па сыпкім снезе ў кірунку Кашчыцавага двара, Браносава, каб ахапіць вёску і адрэзаць праціўніку шлях адыходу. Разлічвалі, што наша дзёрзкасць напалохае карнікаў: хоць малавата нас, але раз мы так смела прэм у бок іх гарнізону, то разлічваем на падмацунак. Я перадаў Косцю тое, што мне сказала Валя: у Браносаве стаяць Міцькаўцы. Мы з імі вымушаны былі трымацца разам, бо, едучы на аперацыю, Косця захапіў ручны кулямёт, а мяне ўгаварыў узяць сумку

з двумя запаснымі дыскамі. Ехалі мы з Косцем у Лагадкі, да Арццоха, а не на гаспадарчую аперацыю ў ролі камандзіраў узводаў.

Абставіны вярнулі нас да абавязку ўзводных камандзіраў без войска. Пайшлі мы касяком на той канец вёскі па лагчыне, паддаючы смеласці і ахвоты байцам. Нарэшце мне пачало здавацца, што мы задалёка адарваліся ад левага флангу, які трымаўся асадніцкіх хутароў і не спяшаўся пакідаць добрае прыкрыццё. “Буй на ражон не палезе”, – падумалася мне. Я аклікнуў Косцю, агледзеўся і ўбачыў, як з Браносава выскачылі два коннікі і ўзялі накірунак на нас. Гэта міцькаўскія разведчыкі. Праўду казала мне Валя.

Камандзір перадаваў, – трымайцеся, – брва ўскрыкнуў знаёмы міцькавец. – Мы з Бравосава таксама пачнем наступаць!

– Прывет камандзіру!

Мы смялей пайшлі на Лядкі. З лагчыны выбраліся на раўніну – і па нас сцеганулі кулямёты. “Лажыся, агонь!” Хлопцы залеглі. Паспрабавалі пагасіць кулямёты, але на фоне цёмных будынкаў не надта дакладна было відаць, адкуль вёўся агонь. З-за будынкаў паднімалася сонца і асляпляла нас на снежнай раўніне. Толькі сполахі агню то ўспыхвалі, то гаслі за будынкамі. Страляць для попуду? Такую раскошу мы не маглі дазволіць сабе. Гэта праціўнік страляў куды папала і колькі хацелася, дэманструючы нам, што боепрыпасаў мае процьму. Мы цяпер стралялі ашчадна.

Яшчэ раз мы з Косцем падымаліся і перабягалі наперад, услед за намі імчаліся хлопцы. Але карнікі прыціскалі густым агнём да зямлі. Залягаць на трыццаціградусным марозе – гіблая справа. І наступаць на вёску з чыстага поля было вар'яцтвам. Аднак нас гнала жудасць таго, што дзееца ў Лядках... Свяціла нам толькі надзея, што левы фланг, дзе было больш людзей, уварвецца ў той канец сяла і адцягне ўвагу абароны праціўніка на сябе, тады мы ўскочым у сярэдзіну вёскі і пойдзем уздоўж ды сядзем на карак ворагу.

Нарэшце, левы фланг пайшоў у наступленне, і раптам мы ўбачылі штосьці неверагоднае: з таго канца Лядкаў высыпала арава чорных, як груганы, паліцэйскіх. Яны перамяшаліся з мышастымі немцамі і рынуліся на поўны рост на нашых. Наша наступленне спынілася. Забегалі, замітусіліся хлопцы, відаць было, адвалакалі забітых ці раненых на хутары. Варожы ланцуг упарта ішоў наперад і параўняўся з намі. Мы, міжвольна, апынуліся на флангу наступаючых карнікаў, шпарка збліжаўся праціўнік да кучкі нашых, што трымалі аслаблены строй на левым флангу. Яшчэ колькі мінут і накрывоцца нашы.

– Хлопцы! Па іх левым флангу! Выручай! – закрычаў Косця.

Я прыкінуў адлегласць: васемсот, семсот... Косця, не здымаючы рукавіцы, пасунуў хамуцік на прыцэле кулямёта, залёг і касянуў уздоўж іхняга шнура. Партызаны не білі доўгімі чэргамі. А тут, пакуль я апаражніў магазін дзесяцізарадкі, Косця паклікаў: “Давай дыск!”. Паліцаі залеглі, замітусіліся. Нашы, таксама адстрэльваючыся, адбягалі пад ахову хутарскіх абсадаў. Мы засталіся адны на чыстым, роўным, як бубен, полі. Паліцаі, што атакавалі наш левы фланг, павярнулі ў сяло, адышлі, несучы параненых ці забітых. На нашым напрамку агонь не сціхаў, цяпер узмоцніўся.

Урывацца ў Лядкі азначала даць карнікам прыемнасць пастраліць хлопцаў, як курапатак у снезе. Але адыходзіць не дазваляў святы гнеў і годнасць. Нібы сам д'ябал дражніўся з намі, выпякаючы нашу асуджанасць.

Непадалёку, у шыку, я ўбачыў Мішу Балабановіча. Ён шаматаўся, відаць, быў паранены. Ад нараджэння ён быў калекам, абедзве ступні ног выраслі скурчанымі куксамі. Абутку на такія ногі нельга было падабраць. Хтосьці з вясковых здольнікаў шыў яму лапці-хадакі, як мяшчкі для тытуню: круглыя, пукатыя. Шавец Іван Грыц пашыў яму нават святочныя боцікі, выглядалі яны недарэчна, але хромавыя, халявы блішчэлі, і Мішка мог фарсіць, як іншыя дзецюкі. Пасучы кароў па лесе, прывык цэлымі днямі трымацца на нагах, стаў вынослівы. Толькі вярнуўшыся з пасьбы, адразу разуваўся і вымочваў свае кульці, што нагадвалі перакручаныя карнявішчы рэпы.

Мішка быў дружны і кемлівы хлопец. Як яго мы ні адгаворвалі, не паслухаў, пайшоў у партызаны і на баявыя аперацыі пёрся з карабінкай, каб быць як усе. Цераз упартасць не паехаў сёння з абозам, хоць належаў да гаспадарчага ўзвода. Не пайшоў і за камандзірам, бо ведаў, што той накрычыць на яго ды адашле самахоць на заставу.

Прыпёрся Мішка да нас і стаў баластам. На выпадак адступлення ён не справіцца. Я бачыў, як кулямётныя чэргі з Лядак накрылі яго снегавым сыпучым пылам, а той барабаніў нагамі. Мне стала сцішна, кінуўся бегчы да яго, убачыў, як ён ляжыць на жываце і перабірае нагамі. Падумалася: агонія. Але не, ён адстрэльваўся са свайго карабіна.

– Міша, – крыкнуў я, як мог голасна, – уставай, айда за Новае Сяло! Мігам!

Той паспрабаваў упінацца, тады я загадаў хлопцу, якому снайпер клінуў у руку, адвесці Мішку акружнаю дарогай у лагер.

Міцькаўцы спешаным строем высыпалі з Браносава і пасунуліся ў кірунку Лядак, але, заарыентаваўшыся ў сітуацыі, Міцька вярнуў сваіх “казакоў” назад у вёску. Наш левы фланг адступіў. Мы засталіся на подступах да Лядак адны.

Логіка падказвала адыходзіць на Новае Сяло, узяць у лагеры патрэбны падмацунак, ды ўдарыць па Лядках з Буковічаў, пагнаць карнікаў у гарнізон і на засаду ў Кашчыцавым двары. Але гонар і доўг не пазвалялі пакінуць поле боя. І я запрапанаваў Косцю далучыцца да Міцькі. Гэта было для нас нешта накшталт смяротнага выбару, таму я прапанаваў ісці з намі толькі добраахвотнікам, а астатнім арганізавана адыходзіць на Новае Сяло за камандзірам. Косця падтрымаў прапанову, да нас далучылася чалавек восем смельчакоў, пераважна лядчан: Міша Мажэйка, Шура Бянецкі, Міша Грамыка, з Сіняўскай Слабады Парэцкі і Пейка Навумчык.

Браносава стаяла за бугром, на іншым пагорку, і карнікі, мабыць, не ўбачылі спробы міцькаўцаў атакаваць іх з Браносава. Яны не ведалі, што туды, пад самы гарнізон, пасунуўся цэлы конны атрад. Лічылі, відаць, што там заблыталася пару коннікаў ды ідзе да іх групка нахабных пешкуроў, якія, замест уцякаць у лес, наважыліся перасекчы ім шлях вяртання ў гарнізон. А мы трухалі да Браносава не з лёгкаю душою. Крыўдна было, што ў нас аказалася

так мала сілы і трапілі ў такую безнадзейную сітуацыю. Уяўленне, як магніт, цягнула туды, у Лядкі. Што там? Як там?

А там усё было скончана яшчэ да світаньня. Акрамя таго хлопчыка, вырваўся і ўцёк у адной бялізне, у выступках на босую ногу, яшчэ адзін чалавек, дарослы дзяцюк, старэйшы брат нашага партызана Фаніка Станкевіча, Косця. Нас ён не сустрэў, прамчаўся міма занятых намі хутароў, на Новае Сяло.

Гэтыя ўцёкі застаюцца да сённяшняга дня пацверджаннем неверагоднай вынослівасці чалавека, які трапляе ў экстрэмальную сітуацыю. Пазней, пасля вайны, я чуў яго расказ, а ўрэшце і запісаў на магнітафонную стужку. Косця расказваў, відаць, пра тое здарэнне многа разоў, і расказ яго рабіўся складным, стаў ледзь не былінай жаху. Вось ён:

“Паліцыя награнула на наша сяло, ачапіла... Яны не паказвалі віду, што яны нямецкая паліцыя, былі пераадзеты як парцызаны, у паўшубках. І вот яны к нам заходзяць, удваіх спярша. Дваіх заходзяць, а я, значыць, у перэгарадцы сплю.

Вось яны ў бацькі пытаюцца: “Ці бывае ў вас паліцыя? А яны самі – гэта паліцыя. Бацька кажа: “Не было даўно ўжо, гэта як пабіліся яны ля Даўгінава, ад таго, кажа, часу не відно гэтае паліцыі...” Ну, а я ў душы пачуў, што гэта, значыць, не наш воздух. Гэта, значыць, нямецкія! Я, панімаеш, шамоль-шамоль... Адзецца мне, усё поўнаасцю, скажуць: “Ты ўцякаеш?” Я ўступіўся без парцянак, толькі порткі адзеў, і так на мне сарочка, так як выйсці, як быццам на двор па патрэбе. Ну і паўшубак узяў новы, быў пашыты аўчынавы, сваёй работы, узяў на плечы, як на мароз, гэта як усё роўна выйсці на двор. А паліцаі гавораць: “Стоп! Нельзя!” Я кажу: “Як жа, мне то можна, я за сваёй патрэбай...” А ён: “Нет, нельзя!”

Потым убягаюць так яшчэ два. Гэта былі ярэміцкія: Чыжэўскі, як я знаю, той, што вырабляў шкуры пры Польшчы, і быў Вінцік, як гэта гавораць, Клаўсуць, той са мною разам у школу хадзіў. Паліцэйскія адразу гавораць: “Садзісь, а то прыстрэлім!” На мяне. Тут мяне ўсяго завалнавала і волас падняўся на галаве, як палкі. Я ўжо ўсёй здранцвеў, акамянеў. І знайшлася ўжо ва мне сіла непрытомная.

Вот яны гавораць мне: “Садзісь і гатоўся к расстрэлу!” А куды я буду садзіцца? Значыць, у мяне рысуецца план: бацька, маці, я... Бацька, маці крычаць: “За што вы яго будзеце забіваць?” Тут іх чатырох і нас траіх... І мы ўсе памітусіліся. Самі сабой.

Яны, я бачу, наставілі дзве вінтоўкі мне ў голаву выстраліць. Я ж за гэтыя мушкі рукою, за дзве вінтоўкі, як ухапіў за мушкі, дык адну пад паху – гэтак во, пад правую і заламаў. А яны, баяцца, каб не выстраліць і свайго каб не ўбіць. І мы ўсе, знаеш, бораемся ў дзвях, у хаце.

Потым зноў бачу, яны мне дзве настаўляюць, каб у голаву ляснуць. Я й за гэтыя вінтоўкі, за мушкі, аво! І пад паху. І вот я гэтак узяў пад пахі тыя вінтоўкі і задам адбіваю дзверы і цягну іх у сені. Ух! Цягну ў сені. А яны ўперліся нагамі ў парог і за вінтоўкі цягнуць мяне ў хату. І вот я іх дажа перацягваў у сені. І калі... яны, яны. Тады... адзін дагадаўся, і ўзяў адно: раз! за мой паўшубак, і ўжо ташчыць мяне ў хату. Як ён ужо цягне мяне ў хату, я ўжо не ў

сілах было... Ужо як бы яны мяне перавалілі ў хату, то я бы ўжо болей не вырабіўся. Не...

А так я ім адно паўшубак свой... Адпуская вінтоўкі гэтыя і аддаю цераз голаў паўшубак і сам – стрынчака!... Паўзоном цераз парог ды ва двор!”...

Так уцёк ад смерці брат партызана.

А мы тым часам, адстрэльваючыся, то залягалі, то ўставалі, адыходзячы да Браносава. Страляць давялося, як кажуць, для попуду, каб не квапіліся даганяць. Карнікі бачылі нас на белае снежнай раўніне, як на далоні, білі з-за гумнаў, абапёршы зброю на вугал ці падмурак, як на стрэльбішчы, забаўляліся сваёй перавагай. Але паранілі ўсяго пару хлопцаў, п'янымі былі бандзюгі. А мароз на чыстаполіцы, як мы пазней даведаліся, падскочыў да трыццаці чатырох градусаў. Зліпаліся, ледзянелі вейкі, голаю рукою дакрануцца да затвора вінтоўкі азначала скалечыцца: прымярзала так скура, што здзіралася з далоні і заставалася крываваю латкаю на стылым метале. Дазналіся, чаму ў салдацкай рукавіцы з правай рукі было тры пальцы.

Мы б панеслі большыя страты, адрываючыся ад праціўніка, калі б раптам нехта не заатакаваў карнікаў з супрацьлеглага боку, ад пушчы, Жэнік Крамко са сваёю ротай.

Нам, на захадзе ад вёскі, была часовая перадышка: агонь па нас прыціх, удалося адысці ад Лядкаў на адлегласць стрэлу. Не спяшаючыся, мы дабрэлі да пагорка, пераправіліся цераз яго і ўвайшлі ў Браносава, уліліся ў Міцькаву абарону. Міцькаўцы сустрэлі нас як смельчакоў, раненых і абмарожаных павялі да фельчара, паказалі хаты, дзе можна было перакусіць і абагрэцца. Мне таксама нейкая добрая гаспадыня абмазала нос, вушы і абедзве ступні гусіным шмальцам.

Тактычная сітуацыя змянілася як па заказу: мы апынуліся ў абароне, а праціўніку заставалася наступаць або здрэйфіць і ўцякаць у абход. Нават сонца, перакаціўшыся нізка над гарызонтам, затрымалася ў нас за плячыма. Паміж будынкамі, у зацішку, яно нават магло крыху абаграваць азяблыя патыліцы.

Пайшлі мы з Косцем шукаць Міцьку. Прывіталіся па-сяброўску абдымкамі, ён стаў нас распытваць, што сталася з нашым атрадам. Контратакі карнікаў на левы фланг з Браносава не было відаць. Міцька правёў разведку Кашчыцавага двара, гэта яго трывожыла, але засады там не было, карнікі маглі чакаць дапамогі толькі з Баранавіч ці Наваградка. Свежыя сілы могуць падкрасціся цераз Турэц, Вялікую Слабаду, Вялетава, Тарасавічы ці Рап'ёва. Але правы фланг абароны быў пакуль бяспечны. Мы дамовіліся, што зоймем пазіцыю на левым флангу ад Вялікай Слабады. Так гаворачы, падышлі да школы, што стаяла ў другім канцы вёскі ад Турца, на пагорку. Міцька аклікнуў назіральніка, што сядзеў недзе на гарышчы з біноклем і ўглядаўся ў наваколле, пераходзячы з аднаго акенца ў шчыце да другога:

– Ну, што там? – гукнуў Міцька.

– Пачынаецца, камандзір!

– Что начинается там, черт возьми? Говори ясно!

– З Лядак пачынаецца, высыпалі вунь, як саранча, ажно чорна ад іх, як скацуке...

- Говори дело. Сколько?
- 3 сотня чорных і столькі ж мышастых.
- Не мути. Ясно говори! Двести?
- Немцы ў мышастым, баранавіцкае СД, – умяшаўся я.
- Ну, ладно, значит около двухсот.

– Ромка! – пазваў Міцька свайго фарсістага ад'ютанта, апранутага ў нямецка-паліцэйскую форму: чорныя вусікі палоскамі рабілі яго падобным на Гітлера. Так і дражнілі яго “Герман”.

– Объяви боевую готовность! Без команды не стрелять! Всех верховых лошадей вывести за склон и привязать за деревней, на площадке, на случай отступления. Понял?

– Есть, товарищ, командир!

– Выполнять!

Мы падаліся ў другі канец вёскі, да хлопцаў, займаць абарону. Па дарозе наткнуліся на Колю Перавоза і Шуру Бянецкага, якія выйшлі са двара, уплятаючы хлеб з салам. Паглядзелі на нас весела, і Колька прамовіў: “Ад дзяўчат мёдам кормленых вам прывет, а нам во, перакус. Што лепш?” Ён намякаў на браносаўскіх красуняў з багатай сям'і, да якіх мы ўтрох – Перавоз, Косця і я пару разоў заглядалі пагутарыць. Дзяўчаты звязалі нам па цёпленкіх навушніках з ангорскай воўны. Коля з Косцем і сёння надзелі тых навушнікі, а я паспадыяваўся на зайцаву шапку, нават вушэй не апусціў, хацелася чуць, адкуль страляюць, і прымарозіў вушы.

– Хлопцы, жарты набок. Будзе бой. Вярніся каторы і дзяўчатам, і бацькам скажы, няхай хаваюцца.

– Косця па прыкладу Міцькі парупіўся і пра мажлівы адыход: паслаў двух партызан запрэгчы па добрым кані ў двое развалак, ды прывязаць у крайнім канцы двара ці на загуменні. На выпадак адступлення мы, пешыя, з коннікамі не справімся. Я нагадаў пасланцам папярэдзіць жыхароў, каб хаваліся, хто куды можа: у склепы, гумны ды падпечкі. Будзе бой.

– Пакуль мы выйшлі на загуменне, расставілі сваіх, пасунуўшы міцькаўцаў, ланцуг карнікаў паказаўся з-за бугра. Косця пацёр рукі:

– О то-то ж, мы памянліся ралямі. Паглядзім, сволач, ці пройдзе гэтае каленца – супраць сонца.

– Не разыходзься надта, – перапыніў я аптыміста. – Помні, што другі дыск амаль распшыкаўся. Каб не давялося пяты падмазваць з пустою качаргою ў руках.

– Па ланцугу нашай абароны яшчэ раз прайшло Міцькава папярэджанне: “Без команды не стрелять!” Я стаў углядацца і аб'яўляць адлегласць да праціўніка: “Прыцэл 800, прыцэл 700, прыцэл 600”. Пасярэдзіне наступаўшых шыхтоў выдзяліўся вузел кіравання: немцы ў афіцэрскай форме, да якіх бегалі ўлева і ўправа ганцы. Відаць, у камандным ядры ўзнікла нервовасць. Ці не наша маўчанне выдалася ім падазроным, а мо наадварот – сама атака хібнай...

– Прыцэл 500, – аб'явіў я цішэй, каб не данеслася да праціўніка. І раптам ў некага не хапіла вытрымкі: спусціўшы планку прыцэла на 500, выстраліў. Партызаны прынялі адзіночны стрэл за камандзірскі і ўрэзалі залпам па

ланцугу. Там падняўся вэрхал, пайшла мітусня. Агнявы адказ карнікаў не быў прыцэльным, адно шумавым, а нашы кулямёты, дзесяцізарадкі, вінтоўкі не пудлавалі. Забойцы дрогнулі і кінуліся наўцёкі, пакідаючы на снезе трупы. За бугор уцякалі без аглядкі.

Адкаціліся, але ў Лядкі збаяліся зайсці. Там паднялася страляніна, відаць, падаспеўшыя з пушчы партызаны спехам занялі паўночны канец Лядак і агнём сустрэлі адступаючых карнікаў. Чорна-мышасты ланцуг зрабіў разварот налева. Прыгнуўшыся, гужам карнікі падаліся на Кашчыцаў двор, намерваючыся абысці нізінкаю Браносава і шмыгнуць у гарнізон.

Перастрэлка прыціхла. З сярэдзіны Браносава выскачыла група разведкі на конях, галопам памчалася збіраць трафеі: зброю, а ў афіцэраў яшчэ і планшэты ды шынялі з фартовымі каўнярамі.

Наступіў момант трывожнага чакання. Потым з Лядак ці Буковіч нашы зноў павялі абстрэл карнікаў.

Недзе з лідскага аэрадрома прыляцеў біяплан і, кружачы, стаў пасыпаць без разбору бомбачкамі вёскі вакол Турца. Міцька загадаў партызанам не высоўвацца з Браносава, маскіравацца ад "воздуха", а на гарышча школы паслаў два кулямёты, прыдаў ім снайпераў і загадаў біць зверху па адыходзячых на Турэц карніках. Простым стралкам не дазволіў увязвацца ў гэтую справу: дыстанцыя была велікаватая, ды і карнікі не надта ішлі, паўзлі на жыватах у свае логавы. Іх вінтоўкамі з зямлі не доймеш, а самалёты наклікаць на вёску, чаго добрага, можна было.

Трафейныя дакументы, здабытыя разведчыкамі, пацвердзілі вестку, што акцыяй кіраваў і галавой заплаціў за разбой начальнік СД Баранавіцкай акругі, а з ім некалькі яго падручных чыноў.

... Студзеньскі дзень кароткі. Мы ўвайшлі ў Лядкі па сваіх ранейшых слядах, на змярканні. Лядзецкія хлопцы разбегліся па дварах і хатах.

Я зайшоў у хату майго школьнага сябра Мішы Мажэйкі. Аслупянеў, пераступіўшы парог: у нос ударыў прытарны пах крыві, у кухні было крыві па косткі, газніца высвечвала акрываўленыя трупы жанчын, дзяцей, а над імі стаяў, заламаўшы рукі, непрытомны ад жаху і скрухі гаспадар Уладзімір, Мішаў старэйшы, жанаты брат. Жанчыны ўгаварылі яго перад прыходам карнікаў схвацца ў падпечак. Там, з курамі, здранцвелы, перачакаў ён расстрэл сям'і, чуў смяротныя стогны сваіх дзяцей, жонкі, бацькоў. Ад перажытага яшчэ не стары мужчына, баявы ў свой час польскі улан, што дастойна прайшоў вераснёўскую кампанію 39-га, тут стаў сівым, як лунь, і непрытымным.

Ён ужо і не адыдзе ад таго шоку, нават у атрадзе, сярод зычлівых баявых сяброў, Уладзімір застаецца маўклівым, як сцяна, і нелюдзімым. Будзе хірэць, мадзец і хутка памрэ.

Калі збіраўся матэрыял для кнігі "Я з вогненнай вёскі", я запісаў успаміны майго ад'ютанта Лявона Уласевіча.

"Я два разы ў партызаны ішоў: першы ў 1942 годзе восенню мы ўдваёх з равеснікам, маладыя, дык старэйшыя хлопцы вывелі нас за сяло, ды вінтоўкі паадбіралі і прагналі нас назад, у вёску. А потым мы зноў знайшлі сабе зброю ды я пайшоў, а таварыш – яшчэ крыху счакаўшы. Загінуў, як бой пад Лядкамі

быў зімою, брат Коліка Мацка – Петрык. У Цецяруковых тады паліцаі ў хаце на пасту стаялі, пільнавалі, а два немцы зайшлі ў хату, бачаць – там дзеўкі, сёстры Мішы і Валода, такія прыгожыя былі, вачэй не адарваць, дык немцы паказваюць ім: вазьміце вёдры і схадзіце па воду. А тыя пойдучь і прынясуць. Немцы галовамі круцяць і яшчэ пасылаюць. А тыя нездагадлівыя... тады немцы самі за імі па трэцім разам пайшлі і паказвалі: “Уцякайце!” А яны не скумекалі і не ўцяклі.

Ды як паліцаі пачалі малышак у хаце страляць, немцы выйшлі і пайшлі па вуліцы. А дзяўчаты старэйшыя самі ў рукі пайшлі, паліцаі іх або іх забілі. Чые сем’і пабіты? Карповічаў сям’ю забілі, Бянецкага Шуркі, Барыса Марозішынага, Самуся, Бэча Шуры, Забуку, Мазюка Мішы, у Барысавай хаце дык і ленынградскіх сваякоў, прыезджых пабілі – цётку і двух хлапчукоў, Сабалеўскага сям’ю ды іншых... Карповічавага бацьку забілі ў Мазюковай хаце, сястру Мазюкову забілі, яна жыла адна, і яго. Бэчавага бацьку ў тым канцы вёскі ў чыёйсьці хаце забілі, сям’ю Мароза. Дзіця ў калысцы забілі, куля ў голаву, дык мазгі і кроў брызнулі і на другое дзіця, што ля калыскі стаяла, і тое, апырсканае кроўю, упала са страху і замерла, ды так і засталася жывым, бо паліцаі падумалі, што яно мёртвае...

На другі дзень Лядкі спалілі ўсе падрад паліцаі з пяці гарнізонаў. Яны згуртаваліся і прысунулі пад абед, забралі труп начальніка СД ды іншых, сілу падцягнулі, адсюль аблажылі Лядкі, спалілі, а людзі, лядчане, паўцякалі ў лес да партызан. Толькі пару хат засталася: Богушава, Лыскава і Міцькава, на самым канцы хаты засталіся, і дваіх паліцаяў лядзецкіх хаты засталіся. Нікога не было ў вёсцы. А паліцаі тыя і цяпер у Турцы жывуць. Адзін гадоў пятнаццаць адсядзеў у Варкуце, цяпер ён ужо начальнік, брыгадзірам ходзіць, будынкі рамантуе, дзве дочки вывучыліся бухгалтаркамі, а бацька начальнік. І хоць бы хны: і не саромеецца, сабе хату пабудоваў у Турцы – проста закачайся.

Ляжалі двое ў бальніцы са мною: адзін партызан, а другі злосны на партызанаў. І той усё чоўп, што партызаны грабілі і нічога не рабілі. Партызан слухаў, маўчаў, а потым не вытрываў, схапіў шклянку з тумбачкі, ды як урэзаў таму па галаве, дык адразу ў рэанімацыю павезлі. А ў яго пытаць сталі: чаго ён так, дык той закрычаў: “Каб ведаў, што такое на партызана чаўпці будуць, то бы ў паліцыю пайшоў!”

... Амаль усе сем’і партызанаў у Лядках былі перабіты, ад дзядоў да немаўлят. І хто ж удзельнічаў у гэтым злачынстве? Кіравалі гітлераўцы, акупанты, аперацыя планавалася і праводзілася на ўзроўні СД Баранавіцкай акругі. Начальства магло рапартаваць у стаўку фон Розенберга: “Аперацыя па стварэнні мёртвых зон вакол лясных масіваў, якія сталі логавамі бандытаў у Налібоцкай пушчы, прайшла паспяхова, забіта дзве сотні бандытаў і іх агентаў у вёсцы Лядкі. У жорсткім баю з бандытамі, якія папоўніліся новымі сіламі з ляснога масіву, паў смерцю мужных начальнік Баранавіцкага СД і некалькі ніжэйшых чыноў. На падмогу вызываліся самалёты з аэрадрому ў Лідзе. Насельніцтва і мясцовыя органы парадку прынялі праведзеную акцыю з удзячнасцю”.

* * *

Так, мясцовая служба старалася: восенню 1941 году перабілі ўсіх савецкіх актывістаў, што не здолелі добра схаватца, яўрэяў у Турцы, Ярэмічах, Карэлічах, Міры – крывёю землякоў сваіх афашысціліся. А восенню 1942 году ўзяліся напару з прыбалтыйскімі карнікамі выбіваць тутэйшае насельніцтва: пачалі з лясных хутароў і пасёлкаў: Рудзьмы, Ціхова, Бярэзінцы. Сіняўскую Слабаду абстралялі, забілі глухога Яўгена Балабановіча з-за глухаты: не пачуў бедлага вокліча “Стой!”. Усіх мужчын сагналі за вёску і палажылі тварам да зямлі, падпалілі крайнюю хату Сцяпана Балабановіча, і камандзір карнікаў выступіў, як Нерон на фоне пажару, выкрыкнуўшы пагрозу, што агонь і смерць чакае ўсіх, хто асмеліцца карміць і падтрымліваць бандытаў. Трое нашых падпольшчыкаў на чале з солтысавым сынам здрэйфілі, самі назаўтра папрасіліся выехаць на работы ў Германію. У несапсаваных людзей гэты акт пацыфікацыі выклікаў яшчэ большую пагарду і нянавіць да акупантаў, асабліва да тутэйшых прыхвастняў.

Карныя аперацыі, як правіла, праводзіліся прышлымі злучэннямі, былі гэтыя спецбatalьёны, сфарміраваныя ў Прыбалтыцы, на Украіне, былі пагана вядомыя нямецкія крыміналісты пад камандаваннем Дзірлівангера. А часта прыцягваліся да блакад рэгулярныя войскі, якія адводзілі з франтоў на адпачынак.

* * *

Роўна праз тры месяцы пасля таго чорнага дня, 19 красавіка, жудасна можна загіне мой школьны друг, апошні мужчына з роду Мажэйкаў – Міша. Хлопец – сама зычлівасць і дабрыня. З твару яго ніколі не зыходзіла ўсмешка. З усмешкаю, не сутаргаваю, а зычліваю развітаўся ён з жыццём.

Быў цяжкі для атрада час: дыверсійныя групы пачалі цярпець няўдачу за няўдачай, немцы ўзмоцнілі ахову чыгункі, гінулі мінёры, камандзіры груп, упаў дух нашых падрыўнікоў, падкасіла, абнясмеліла хлопцаў пошасць няўдачніцтва.

Тады мы з Косцем запрапанавалі Сяятэвічу стварыць разавую адборную групу, правесці гучную дыверсію і пераламаць гэты фаталізм. Камандзір не меў выйсця, рызыкнуў, дазволіў нам, двум узводным, адабраць ахвотнікаў. Вызваліся ўсе да аднаго хлопцы з нашых узводаў, а Пейка (Пецька) Навумчык, як дзіця, ледзь не плакаў, упрошваў мяне ўзяць яго з сабою. Я пашкадаваў сірату. Удадатак ён не ведаў мясцовасці ў зоне чыгункі і мог бы марна загінуць пры выпадку, калі б праціўнік прымусіў групу рассяцца і прабірацца на зборны пункт паасобку. Узялі мы пераважна тых, што пайшлі з намі з-пад Лядак на Браносава 13 студзеня. Уваходзіла ў групу яшчэ двое камандзіраў аддзяленняў, усе былі ўзброены аўтаматамі, паўаўтаматамі, толавы зарад важыў больш дзесяці кілаграмаў.

Камандзір даў нам адрас свайго асабліва даверанага сувязнога ў Ператоках для днёўкі і правадніком паслаў Федзю Жука з Сімакава.

Мы ішлі шпарка, шоргаючы падэшвамі па хрумсткім лядку, якім пачалі нанач зацягвацца лужынкі на вясновай дарозе. Вечар быў ціхі, таму наш дружны шоргат было чуваць далёка. А засада магла быць на падыходзе да Ярэміч і на

стыку любой з наступных вёсак – Вялікай Вобрыны з Малой, а далей з Баўцічамі, Скорычамі, Воўчым Балотам. Кроў разносіла па жылах флюіды страху, якія ператвараліся недзе ў грудзях у салодкі наркоз адоленай небяспекі, перамогі над інстынктам самазахававання, калі ўся істота напаўняецца хмелем азарту, гатоўнасцю падражніцца з удачай, паспытаць лёс... Магнітам прыцягвала да сябе начное неба над галовамі, якое міргала тысячамі зорак-вачанятак. Які цуд! Ды на яго нам нельга заглядацца, любавачца красою, траціць чуйнасць і пільнасць, забывацца на каскад небяспек, якія расставіла месячная ноч на партызанскім шляху. Трэба ісці з уключаным лакатарам прадчування. Дзе яны, на якой ступеньцы затаіліся варожыя засады?.. “Скрып-скрып, – мая скура нешта чуе...” – прыгадваліся матчыны казкі. А, можа, праміне, пашкадуе нас таёмная ночка? Пойдзем пад аховай багіні ўдачы?

– Ах, ядроны-макароны, – пачаў незадаволена гугнявіць Косця, не падумалі, а яшчэ скубенцы называемся, што, унь, поўня на небе. Да дванастанай, лічы, на жалезку не сунешся. Так што днёвачка будзе тая! Цэлыя суткі ў гумне пад замком прасядзім, а дзядзька набярэцца пуду, тыдзень портак не падвяжа... Дзядзька як дзядзька, а гаспадыня, калі выдасца сіклівая, то ўжо дасць канцэрт і дзядзьку і нам, страх свой спаганяючы.

– Федзя, – звярнуўся Коля Парэцкі да Жука, – як там гаспадар, нічагоскі мужык? Не сікун?

– А не, мужык, што трэба. І баба ладная – любата, загледзішся, то і на чыгунку ісці адхочацца.

– Але ж і праўды, – падрабляючыся пад Косцю, загаварыў Пейка. – Якога там чорта лысага калаціцца пры самой чыгунцы, хопіць дзень, а то і палавіну ночы. Давайце дзе-небудзь пераднюем і, як добра ўвечарэе, – дойдзем. На хаду ўсё ж весялей.

– А што? Мо і праўда, хлопцы? Чаго лезці воўку ў зубы? Федзя, а каб далей ад чыгункі схованкі не маеш?

– Чаму ж, можна і здалёк. Ёсць у мяне хутар ва Міранцы. Ад чыгункі вёрст 10 – 12.

– А хто там такі? – уступіў у размову Коля Перавоз. – Я і на Міранцы, і на Ініцы людзей крыху ведаю.

– Там два хутаранцы на паляне, у зацішным месцы, – Федзя назваў прозвішчы.

О, як усё роўна ведаў, – абрадаваўся Перавоз. – То ж у аднаго я вяселле граў. Пайшлі.

Мне здалася гэтая перамена планаў шарлатанствам. Над аперацыяй думалі ў атрадзе столькі часу, і ніякіх варыянтаў днёўкі, акрамя Вечатарова, ні Федзя, ні Сяятэвіч, ні Качановіч не прапанавалі, а тут раптам з кандачка: “Пайшлі на хутар”.

– Няма чаго выбышкаць, – загаварыў я напаярок. – На хутары храновіны напуталі. Памяням месца днёўкі і, у разе чаго, дык і ведаць не будуць, чаго нас пагнала на тую Міранку і што мы тут навывчваралі.

– А што табе атрад паможа? Прыбягуць выручаць у Вечатарова, – пацягнуў Косця за Перавозам.

– Не прыбгауць, дык хоць адпомсціць будуць ведаць каму і завошта.

– Адпомсцяць і так, дзе б нас не накрылі. Я не сумняваюся, – настойваў Косця на сваім.

– Дапусцім, што тут больш бяспекі, – не хацелася мне так лёгка адступаць, – але ж, падумай, чалавек той, ваш сувязны, пры чыгунцы жывучы, лепш абстаноўку разведае. За дзень, такую бяду ў хаце маючы, ашнырыць усё наваколле, пастараецца выведаць, што дзе чуваць, як там яно на чыгунцы, як у Стоўбцах. Старацца будзе, каб усё абышлося як трэба – шыта-крыта. А то знячэўку насунемся на чалавека сярод ночы...

– І без нашага бярогу будзе нюхаць абстаноўку, – гнуў сваё Косця. – Зойдзем, спытаем, дык і скажа, а скажам – завядзе і пальцам у рэльсу ткне: “Стаўляй, мінёр, сваю бабэхалку”.

– Планаў мяняць без дай прычыны не можна. Ніхто разважны так не робіць. Пойдзем, куды намецілі і ўсё, – націскаў я на педаль дысцыпліны, каб спыніць спакусны на лягчэйшы варыянт.

– А ў мяне, халера, левы бот працякае, – ні з таго ні з сяго загаварыў Міша Мажэйка.

– У мяне абудва прамакаюць, ужо абедзве ступні мокрыя. І не памру, убачыш, – пачаў я адбрыквацца і абрыджваць “уважлівыя” прычыны.

– Затое ў мяне, брат, боты... Усім ботам боты, – весела стаў паддражнівацца Парэцкі, каб перабіць гаворку, але і падтрымаць міранскі варыянт.

– То давай памяняем, – злуючы адпарываў я.

– О, захацела срака сыра. У мяне хоць і велікаватыя боты, але на тваю ногу ў самы акурат, ды цяжкія, юхтовыя, але не аддам. На лета, праўда, другія, храмавыя, лягчэйшыя ў хаце чакаюць. Можна было б і аддаць, каб ведаў, што да новай зімы партызаніць не прыдзецца. Так і быць, удружыў бы. Але, мусіць, і яшчэ не адну зіму праваюем. Знойдзем і табе лепшы абутак, храмавічкі непрамакашныя. Мо, вот на гэтым хутары і абмянем. Пакінем твае хутаранцу, падрамантуе. Усё роўна рабіць няма чаго.

– Прамоклія ногі, – падхапіў Перавоз, – якраз добра будзе на хутары, у запечку, адагрэць ногі ды анучкі прасушыць. З мокрымі нагамі там, поблізу чыгункі, у нейкай адрыве ці хляве на гарышчы, то ні разуцца, ні раздзецца... Раматус забяспечаны. А тут гаспадар цёплы. Прыме, як роднага брата. Я ж яму вяселле граў. Ды і потым бываць бываў. Помніць жа нябось... Паказваў мне раз кнігу такую, брат, што на дзвесце гадоў наперад, што там будзе, усё напісана. “Брусаў каляндар” называецца. Цікава. Не адарвешся. Якраз табе, Валодзя, і забавіцца будзе чым. Перабавім дзень і – адаспаняныя – папром да чыгункі, як харты...

Перавозава прапанова здалася мне не толькі спакуслівай, а і сэнсоўнай. Надзейнасць гаспадара, звязанага з Колям памяццю вяселля, памяццю скрыпкі, радаснай пары жыцця, выдалася мне пэўнай і несумненнай.

– Добра, хай на вашых с...ках скулы сядуць, – згадзіўся я.

На світанні нас акружылі карнікі – салдаты з лётнага ці дэсантнага батальёна і паліцаі з двух гарнізонаў. Мы не ведалі, што іх ажно так многа, пайшлі на прарыў.

Першаю нашай стратай аказаўся Мікалай Парэцкі, самы лепшы сярод нас жартаўнік. Ён быў і самы старэйшы ў групе. Пры Польшчы адсядзеў за палітыку, як тады гаварылася, гады тры турмы. Сябры яго па падполлі паўцякалі за мяжу, у СССР, і там недзе змоўклі. А ён пасля ўз'яднання Заходняй з Усходняй сам рашыў паглядзець, што гэта за праява Краіна Саветаў, завербаваўся на работу ў Данбас і паехаў. Вярнуўся ўжо ў акупацыю, стаў яшчэ больш асцярожным. У партызаны паслаў малодшага брата Пецю, а сам не ішоў да позняй восені, пакуль не забяспечыў ежай, дрывамі і ўсім патрэбным на зіму старых бацькоў.

Коля Перавоз павіс мёртвым на дроце, які адгароджваў уладанні двух хутаранцаў. Загінуў ад першай кулямётнай чаргі, якое мы ўсе баяліся, адрываючыся ад месца начлегу. Я ўбачыў яго, калі, адварнуўшыся, біў з калена па тым кулямёце, каб паддаць сабе смеласці.

Пад нечаканы стрэчны залп засады з другога хутара, на які мы ўцякалі, я ўпаў швыдка, як калісьці на скаўцкіх гульнях. Краем вока ўлавіў, што Пейка, які бег злева ад мяне, упаў на дзесяцізарядку і не мог зрушыцца, толькі перабіраў знясіленымі нагамі.

А мне так выпала, што на раллі перада мною вытыркалі дзве скібы. Я сходу выпусціў цэлы магазін, біў па кулямётным гняздзе, бачыў, як клявалі землю шэра-зялёныя каскі зрэзаных маімі разрыўнымі кулямі карнікаў, бачыў, як барабанілі нагамі цяжка параненыя і ўцякалі ўглыб паселішча, за пагрэбнік, за гумно падстрэленыя і цэлыя. Па іх білі таксама Міша Мажэйка і Федзя Жук, залёгшы за тоўстымі дубамі, справа ад мяне.

Мяняючы магазін, я зірнуў на Пейку. Ён быў яшчэ жывы. З вуснаў спазмамі вырываліся камякі крывавай пены. Ён нешта хацеў сказаць сіплым голасам: “абі, абі, ааб...”, але я не ўцяміў, а ён заціх. Мяне раптам перасмыкнула, як бы ўдарыла токам: ранены прасіў апошняй баявой паслугі – дастрэліць, дабіць, каб ворагі не глуміліся над ім, нямоглым, але яшчэ жывым. Скарыстаўшы замятню праціўніка, я падпоўз да яго, гатовы да той апошняй паслугі. Патрос. Мой няўрымслівы, жвавы Пейка ляжаў мёртвым. Схапіў, бедны, у грудзі цэлую кулямётную чаргу, кажушок тапырыўся на спіне павырываючаю кулямі поўсцю. Так загінуў Гаўрош атрада Пейка Навумчык. Падлетак упрошваўся хадзіць са мною на самыя небяспечныя аперацыі, верыў у маю зорку ўдачы, стаў маім ценем. Цяпер ляжаў мёртвы. А карнікі пачалі падпаўзаць. Я шпурнуў з усёй сілы гранату. Там зноў прыціхла, я падхапіўся і кінуўся да хлопцаў. Трэба было скамандаваць арганізаваны, па адным, адыход у лес. З лесу пакуль што не раздалося ніводнага стрэлу, значыць, праход быў свабодны. Мы аказаліся паміж дзвюма засадамі праціўніка. Ён не мог весці інтэнсіўнага абстрэлу двух супрацьлеглых бакоў, бо трапляў па сваіх. Але знайшоўся выхад: адкрыў мінамётны агонь. Я толькі паспеў прылегчы ля Мішы Мажэйкі, як міна ўдарыла ля яго. Адбітая нага ў валёнку акружылася ўгары і ўпала недзе за дубам. Па раллі цягнуліся кішкі.

– Валодзя, дастрэль! – прасіў ён, як дзіця.

– Не магу я, Мішка, не магу...

Пасля майго не магу Міша Мажэйка, сцяўшы зубы, адшпіліў кабуру, дастаў наган, узвёў курак і, відаць, яшчэ згорача, не чуючы болю, усміхнуўся, абвёў вачыма сваіх сяброў, што агнём расчышчалі ход для прарыва, сказаў: Бывайце, хлопцы!” і стрэліў сабе ў скронь. Так выканаў Міша нашу смяротную партызанскую прысягу: не здавацца жывымі.

Я заўважыў, што Федзя Жук ужо не страляе. Падпоўз, аказалася – ён быў паранены ў рукі. Я загадаў яму перабягаць на ўзлесак, падтрымліваў яго адыход. Федзя дабег да лесу. Я застаўся адзін і стаў мішэнню, адзінай мішэнню, якая страляла.

Адыходзіў я перабежкамі, залягаючы. Збіла з галавы куля каракулевы каўпак, падарунак хроснага бацькі Сашы Васілеўскага. Падняў гэты каўпак.

Прыгадалася нешта далёкае, не з той аперацыі: на Нёмне толькі што стаў лёд, і мы пераходзілі па ім, можна сказаць, на пальчыках. Я не меў шчасця, праваліўся па пахі. Добра, што дзесяцізарадка затрымала, выкарабкацца памагла. Да Пагарэлкі ўсе беглі трушком, а ў мяне адзенне так абледзянела, што стала як панцыр, і ногі ў каленях перасталі гнуцца, дык хлопцы смяліся, як я па грудзе спатыкаўся, чапляючы наскамі ботаў за кратавівы, глыжы ды спатырчакі. Прыбег зусім азяблы, горшы за мокрую курыцу, дык Ваня Мацко і Коля Перавоз павялі мяне на дзедаванне і кватараванне да краўца, ён быў ім блізкі чалавек. Пакуль рытуальная святая вячэра шыкавалася, я, голы, сядзеў на печы за комінам, грэўся і чакаў, пакуль падсохне адзежа.

Гаспадыня, праўда, была чулая і руплівая: адразу падала мне пару мяккае, кужэльнае, добра выкачанае валкам бялізны, шкарпэткі мае з воўны, што звязала сястра Маруся, сушыла перад чалеснікамі, высушыла і падала на печ цёпленкя, а порткі вайсковыя і верхнюю кашулю то так падсушанымі да палавівы надзеў на сябе, дасохнуць. Вячэра была каралеўская. Коля Перавоз пайшоў да маці, а мы ўтрох – Ваня Мацко, Косця і я дзедавалі ў краўца. Гаспадар, убачыўшы маю пілотку, куцую, не для зімы прыдатную, падараваў мне зайцаву шапку, якую пашыў сабе і яшчэ не надзяваў. Добры быў чалавек, зычлівы і гасцінны. Пасля таго дзедавання я ў яго як бы ў сямейнікі трапіў. Заўсёды запрашаў не мінаць хаты і рады быў сустрэць, хоць і небяспечнымі былі мы гасцямі, смерць гразіла за сувязь з намі. Але прывыклі людзі: воўка бойся – у лес не хадзі.

І пасля вайны, дарэчы, калі кравец перабраўся са спаленай-перапаленай Пагарэлкі ў Баранавічы, то мяне, камандзіровачнага інспектара Мірскага райана, пакідаў начаваць. Жыў ён там на ўскраіне, ва ўтульнай хаціне, абсаджанай яблынямі і вільнямі. На чыгунцы, здаецца, працаваў (там “браніравалі”), а вечарамі прыхваткамі партняжыў.

Звёўся род Перавозаў. Бацьку Колевага хораша ўспаміналі людзі з нашай ваколіцы. Мой хросны, Саша Васілеўскі, ваяваў разам з ім у грамадзянскую вайну з палякамі, служылі яны ў Мінскім палку. Часта прыгадваў хросны, які дружны і кампанейскі быў Перавоз – не падвядзе ніколі. Яны разам з-пад Мінска вярталіся, калі ўжо Чырвоная Армія ў адступленні развальвалася.

Камісар палка тады сказаў: “Чорт знае, што тут дзеецца, разбрыдаемся, як блудныя авечкі, ладу няма, давайце вы, хто мясцовы, прабірайцеся неяк дахаты, схавайцеся, пакуль мір настане...” Тады хросны з Перавозам раздабылі сабе абознага каня, запраглі ў казённы воз і з-за Койданава да Рубяжэвіч дапхаліся глухімі дарогамі дамоў. Каня таго хросны Перавозу ўступіў, дома свайго меў, праўда, адзінага на дваіх з братам Іванам, але меў. Не доўга чамусьці пажыў Перавоз, маладым памёр, жонку маладую з дзіцем, сынкам малым, пакінуў. Шкадавалі нябожчыка былыя сябры. У іхніх расказах душа яго жыла шчымлівым сумна-лірычным акордам.

Колю выгадавала маці сама. Навукі даць не здолела, але ён радзіўся здольным, сам навучыўся граць на скрыпцы, ды так гожа, што быў першым скрыпачом у ваколіцы, самыя фартовыя вяселлі граў. А сам нежанатым хадзіў – беднай лічылася ўдовіна гаспадарка: кароўка адна, авечак пяць, свінчукоў пару ды курэй з дзесятак. Вось і ўся гаспадарка. Пры саветах Коля не падаўся вучыцца ў Наваградак, застаўся разам з тымі здольнымі сябрамі, што пры Польшчы далей сямі класаў не цягнулі, дому трымаўся... А ў партызаны пайшоў позняй восенню 1942 году. Запамятаўся мне той вечар і тая ноч. Я не чуў ніколі, каб так па нябожчыку плакалі, як плакала-галасіла Колева маці.

Ужо і Нёман мы перайшлі, у пушчу ўступілі, а голас яе, прычытанні яе, божканні ўсё да нас даляталі. Сцішна і страшна становілася ад гэтага ляманту. Здавалася, што, і праўда, мы вінаватыя, што сілаю сына ў лес забралі. Але ж то быў у нас толькі маскіровачны прыём. Мы пазвалі солтыса і перад ім апавясцілі, што ваеннаабавязаных і камсамольцаў, якія, маўляў, па запечках туляюцца, на вайну Айчынную бяром, доўг свой перад Радзімай сплочваць і гонар сабе вярнуць. Такі быў рытуал, а на самай справе ўсе ішлі добраахвотна, і бралі мы нават не ўсіх, толькі тых, у каго была добрая зброя, бо які ж то можа быць партызан прымушаны, сілком узяты... Стоража да яго ў атрадзе прыстаўляць ці што? Так і людзі думалі. І немцы, напэўна, падазравалі, науськаныя паліцаямі ды службістымі солтысамі. Але ж былі і наўняныя – верылі. І мы верылі, што спектакль з прымусовым наборам дзеццокоў у партызаны ахавае партызанскія сем’і ад рэпрэсій. Сем’і нашы сталі смяротнымі заложнікамі ўжо тады, калі партызанскі рух набіраўся сілы і пачынаў пагражаць акупацыйнай уладзе, не даваў рабаваць кантраляваных намі тэрыторыі. Мы, наўнякі, яшчэ ўсё думалі: чым больш нас пойдзе ў партызаны, тым больш у нашых сем’яў гарантыі выжыць. Не паднімецца ў акупанта рука на масавыя забойствы партызанскіх сем’яў. А ўсё аказалася наадварот: для акупантаў чым больш крыві, чым больш страху, чым больш мёртвых “бандытаў” – тым больш высока ацэньвала мясцовых фюрэраў начальства, якое было адказным за стварэнне бязлюдных зонаў каля пушчы. Выбіваць сем’і пачалі выбарачна: спачатку сем’і пачынальнікаў, нават не ўсе сем’і, а галоў сем’яў, потым мужчын у сем’ях, а затым старых і малых, мужчын і жанчын, хто толькі дыхаў у партызанскіх зонах.

Маці Колі Перавоза загінула страшна. Пару месяцаў пасля лядзецкага пабоішча ў Пагарэлцы тады не толькі выбівалі сям’ю, але і падпальвалі сям’ю, не дбаючы пра тое, што чыесьці не партызанскія хаты загарацца і пойдучь з

дымам разам з партызанскімі. Памятаю, раніцою мы з Колем Перавозам навослеп кінуліся з заставы на Нёмне ў падпаленую Пагарэлку, намоклі па пояс. Карнікі паспелі зрабіць сваю чорную справу і пайшлі назад у Турэц, у гарнізон.

Мы з Колем увайшлі ў змоўкную Пагарэлку, да нас пацягнуліся людзі, адзін перад адным скардзіліся, пракліналі карнікаў і солтыса Ціхана. Гэта быў мой далёкі родзіч, па натуры авантурыст і пустазвон. Вядома, як пачалася партызанка, то ўсе разумныя людзі пад рознымі повадамі паўцякалі з солтысавых пасадаў. І тады на іх месца паплыла афёрная пустальга. Партызаны далі маху, паддаліся інстынкту класавай несумяшчальнасці: замест таго, каб дамовіцца з самымі саліднымі старымі солтысамі аб супрацоўніцтве, а нявартых даверу пакінуць на сваіх месцах і даймаць заказамі збіраць харч, яны міжвольна ўцягнулі тых элітарных гаспадароў у арбіту помсты. Так сталася. Позняй восенню сорок другога прайшла хваля стыхійнай помсты за забітых партызанскіх родзічаў. Хто гэтым займаўся – невядома. Па логіцы роўнадзеі павінны былі тыя, чые сем'і змёў акупанцкі тэрор, крывавая акцыя мёртвых зонаў. Але я асабіста не схільны ўскладаць адказнасці толькі на пацярпелых партызанаў, маглі заняцца самасудам і гіцлёўкай амбіцыйных суб'екты, што хацелі выглядаць месціцамі. Напэўна, займаліся гэтым тыпы, хворыя садысцкай дэгенератыўнасцю, якім забіванне бяззбройных дастаўляла асалоду. Маглі штурхаць і проста бандзюгі-марадзёры ў зонах беззаконнасці. Камандаванне атрадаў многае пускала міма вушэй, было ўстрыжана тым, што паліцыя пачала шыкаваць перад зімою памяшканні на новыя гарнізоны, займала мураваныя будынкi, нават школы, рабіла другі абарончы пярсцёнак вакол пушчы. Партызаны кідаліся апярэдзваць праціўніка, пакуль той не паспее абсталяваць бункерныя сістэмы абароны, палілі, намечаныя пад паліцэйскія кодлы, будынкi. Гэтыя акцыі не ўхваляла насельніцтва. Яно не ведала ў чым справа або не верыла, бо акупацыйная прапаганда вешала на “сталінскіх бандытаў” усіх сабак. На справе ўсё гэта муцла этычную прастору, садзейнічала бессэнсоўнаму ўзаемазабіванню з абодвух бакоў.

У той катавасіі жахліва загінула Марыя Баран з Пагарэлкі, каханая Колі Перавоза. Бацькі яе былі заможнымі і, напэўна, не ўступалі ў калгас, стварыць які ўзяліся ў 1940 годзе завадатары беднаты, адпихваючы свабодных гаспадароў на благія землі, абкладваючы іх непасільнымі кулацкімі падаткамі. У акупацыю аднаасобнікі спаганялі крыўду, уцукроўваючы актывістаў немцам і паліцыі. Помста гэтая абвастрылася пры партызанах, калі ў атрады паўцякалі ўцалелыя ў норах ад расстрэлаў савецкія актывісты. Яны прасядзелі ў схованках да зімы 1942 году, здзіцелі і чакаць ад такіх кажаноў нармальных паводзін цяжка, а партызанская барацьба давала ўдзельнікам такую дозу бескантрольнасці, якая пераўзыходзіла здольнасць самакантролю ў некаторых людзей. Шкала нармальнага пакарання партызан за самавольства, гвалты, забойствы была невялікай: на адным полюсе “губа”, г.зн. гаўптвахта, зямлянка, у якую замыкалі на некалькі дзён пагаладаць, а на другім полюсе – расстрэл. Не думаю, ці рашылася б камандаванне атрада прымяніць расстрэл у адносінах да партызана, які на сваю руку помсціў кроў брата ці друга, прададзенага на смерць

акупантам. І вядомыя выпадкі маглі адносіць да нявысветленых. Нявысветленай засталася і смерць сям'і Бараноў. Гаспадара, гаспадыні, дзецюка-сына і прыгожай Марыі. Што гэта была справа рук дзікіх партызанскіх помснікаў, стала вядома: неўзабаве па атрадзе прайшла пагалоска пра незвычайнае, прыхаматлівае апошняе жаданне расстралянай Марыі: пастаўленая да сцяны, сказала забойцам: “Не страляйце ў твар!” Дайшла гэтая жахлівая дэталі і да Колі Перавоза. У атрадзе асуджалі падобныя расстрэлы, а гэты, здзейснены супраць сябра па зброі, – асабліва. Абурэнне атраднай эліты было такім рашучым, што з упэўненасцю магу сказаць, калі б імя забойцы выплыла, ён бы не жыў. Злачынца затаіўся. А Коля Перавоз хадзіў як непрытомны, перастаў іграць на сваёй скрыпцы, аднёс яе дамоў, да маці.

І вось на пажарышчы роднай вёскі яго сустрэў другі смяротны ўдар. Хтосьці з мужчын (яшчэ мы не дайшлі да Колевага селішча) сказаў услых:

– Братко – і маці твая... гэты во... У хляўчуку. Ціхан, сабака, вадзіў, паказваў партызанскія хаты. Ён, сволач! Ён...

На падворку дагаралі галавешкі, слаўся горкі дым, гарэла збожжа, смярдзела паленай шэрсцю, мясам. На пажарышчы хаты чакалі недагарэлыя гаршчэчнікі, тырчаў абпалены чорны комін. Мы пайшлі ў глыб двара, падышлі да котлішча хлява. Тут патыхнула гарэлым гноем, на пажарышчы вытыркалі два чорныя абвугленыя пагоркі, над імі курэлі струменьчыкі сіняга дыму: больш абвугленымі быў труп каровы, а меншы – гаспадыні. Коля адварнуўся, сціснуў кулак:

– Я яго знайду... Я знаю... Пайшлі!

Мы выйшлі на вуліцу, і Коля звярнуў у кірунку Буковічаў.

– Куды мы? — спытаўся я.

– Мне казалі, куды. Ён у Буковічах, сволач, схаванься. У Гуза. Спачатку аддасць кулямёт, а потым і голаву!..

Гуз – гэта была мянушка Петруся Пучка. Коля ведаў, што Пучкі мае родзічы, цётка Поля родная сястра майго бацькі. Шчырая, руплівая і дзёрзкая кабеціна, вельмі не любіла прытворства, баранілася ад прытворстваў грубаватасцю, курыла, як мужчына, дым пускала калечкамі. Яна вадзіла рэй у хаце. Муж яе, Пятрусь, быў да рэвалюцыі пецяўбургскім гарадавым, атрымаў гэтую пасаду за ўдзел у руска-японскай вайне. Быў ён чалавек памяркоўны, пільнаваў артылерыйскага трубачнага завода. У лютаўскую рэвалюцыю састаў гарадавых абнаўлялі. Пучкі ўцяклі тады са сталіцы ў родную вёску, сям-так перабіваліся з хлеба на квас. Рыжавусы, калісь баявы гарадавы, стаў азызлым астматыкам: курыў самасад і кашляў, як у бочку. Памёр яшчэ пры паляках. У Пучкоў было тры сыны: Валодзька, Пеця і Шурка, і дачка Маня. Працавітыя былі хлопцы і дзяўчына. Валодзя яшчэ ў Пецяўбурзе набыў спецыяльнасць наборшчыка, на вёсцы перакваліфікаваўся, зрэшты ўсе тут браліся за традыцыйныя рамёствы: Гузы навучыліся рабіць бёрды і нічальніцы, сталі манапалістамі гэтых вырабаў у ваколіцы, умелі і шавецкую, і цясларскую справу, не гавару пра земляробства. Яны часта дапамагалі майму бацьку пры касьбе, у будаванні, зрабілі наш бетонны калодзеж. Шурка накапаў і заклаў дзярновай глебай паўтараметровыя ямы пад яблыні ў нашым садзе, летам

буковіцкія сваякі прыходзілі часта памагаць малаціць, капаць бульбу. Па характары яны былі лагоднымі, прыстойнымі. Мая маці любіла іх, дагаджала ім, варыла на іх прыход нешта смачнае, прыгадваючы кухонны вопыт сваёй маладосці, калі служыла ў бацюшкі і навучылася кухарскаму мастацтву. Перад вайною яны ці не ўсе пажаніліся, старэйшыя адсяліліся, мелі малых дзяцей, таму ў партызаны не квапіліся, проста жылі і рупіліся, каб пражыць, уцалець.

Ды вось раптам Ціхан, сваяк, завалок ім у хату сваё бруднае злачынства, а я, пляменнік, называецца, валок крываваю помсту. Мне перадалася Колева крыўда і патрэба помсты, але шчымеела на душы тое, што нясу бяду ў згодную, Богу душою невінаватую хату Пучкоў.

Я разумеў, што цяпер зняць у Колі апантанасць не ўдасца, угаворамі можна толькі падліць масла ў агонь. Ён прыме гэта як здраду сяброўству, трусліваю сепарацыю ад ягонай бяды. Бяда ж і, праўда, была нашай агульнай: маці яго расстралялі толькі за тое, што яна была маці партызана, а абараніць яе мы не здолелі, вінаваты былі мы роўна перад ахвярай і помсціць абавязаны былі разам, адкупляць нашу агульную партызанскую віну. Усё ж я вельмі хацеў, каб гэтага д'ябла Ціхана там, у Пучкоў, мы не засталі. Не таму, што я шкадаваў сваяка, а таму, што мне было сорамна паказацца цётцы Полі і сястры Мані. У душы я адчуваў яшчэ, што і помста гэтая не прынясе Колю палёгкі, а мне ляжа каменем на век. Ціхан не варты быў помсты. У маім разуменні ён быў занадта нікчэмны чалавек. Родзіч гэты жыў у нашым сямейным успрыманні як шантрапа, нягоднік. Пачалося гэта ад хаўтураў па маёй бабе Зосі.

Я ведаў і другое: у часе такіх жахаў, які адбыўся ў Пагарэлцы, ацалелыя людзі прагнуць любымі спосабамі знайсці вінаватага, а злоснікі і нягоднікі проста жыць не могуць, калі не прыдумваюць як мага больш “вінаватых”. Вінаватымі зрабяць тых, з кім мелі даўнія звадкі, сваркі або проста ўпотаі маюць на некага зуб. Яны надаюць сваёй асабістай помслівасці грамадскі статус, у гэтым выпадку – выдача карнікам партызанскіх хатаў і сем'яў. Я разумеў, што нікому не было ў вёсцы тайнай, з якіх хат дзецюкі ці мужчыны пайшлі ў партызаны. Хаты тыя добра ведалі і паліцаі, а солтысава падказка магла насіць фармальны характар. Карнікі правяралі ляяльнасць солтысаў дый толькі. Магло быць такое і ў гэтым выпадку, хоць Ціхан быў здольны і ўдаць, і выдаць, і ашукаць, не грэбаваў нізкімі спосабамі задавальнення сваіх цёмных амбіцый, такія людзі могуць па трупах хадзіць, перабіраючыся з грамадскіх задворкаў на пляцформы.

Мы ішлі моўчкі. Перад Пучковай хатай я не стрываў, злосна спыніў Колю, сказаў:

– Не нам з табою аб гэтае гаўно рукі брыдзіць. Няхай аддае кулямёт і ідзе з вачэй пад дзіч матары. Удаваць там не было патрэбы, усе сабакі ў вёсцы ведалі, з якіх хат пайшлі мужчыны ў партызаны.

Коля выбухнуў на мяне:

– Ты не мяшайся. Гэта маё дзело. І кулямёт аддасць і голаву ў прыдачу. Адпусці яго, то ў гарнізон чмыхне і будзе далей з паліцаямі нас забіваць. Гэта мая бяда, што з ім рабіць.

– За локаць потым будзеш кусаць сябе...

– Не лезь, кажу, то мая бяда, мая маці!

Коля прапусціў мяне першым у хату Пучкоў. Першай кінулася мне ў вочы цётка Поля. “Ай! – усклікнула яна, пазнаўшы мяне. – Валодзя!”

Я падышоў да яе, павітаўся. У хаце было цемнавата, вокны засланялі вазоны расцвіўшай паляргоніі. Падышлі да мяне Маня з нявесткаю. На тварах у іх быў страх і зычлівасць.

Коля ж адразу неяк напаў позіркам на Ціхана, выпароў яго з-за печкі. І рубам напіраў:

– Пойдзем, пагаворым! Дзело ёсць...

А Ціхан выкручваўся:

– Тут гавары, што за дзело, тут усе свае...

– Кулямёт нам трэба. Нарэшце аддасі, гад.

Коля схапіў яго за каршэнь і стаў выпіхаць у кухню. Паднялася валтузня. Я памкнуўся памагчы выправадзіць Ціхана з хаты, але цётка Поля праявіла характар.

– Ты куды гэто! Стой, кажу! Ні з месца!

І ўчапілася за мяне. Да яе падскочылі Маня з нявесткай, схапілі мяне за рукі і ўтраіх улажылі папярок ложка. Я шаматаўся, каб вырвацца, але трымалі жанкі, як абцугамі. І сорам было біцца з жанчынамі. Ціхан крычаў нема:

– Не пайду! Не пайду!..

У адказ ля кухонных дзвярэй бухнуў стрэл, жанчыны атарапелі і я вырваўся на кухню. Глянуў: на падлозе ляжаў Ціхан, а над ім сагнуўся Перавоз з наганам. Адхіліў каўнер і ва ўпор стрэліў яшчэ раз у патыліцу. Той і не дрыгнуў нагамі.

– Пайшлі, – як не сваім голасам выкрыкнуў Коля.

– А Боо!... Што ж ты нарабіў нам. За што ты нам? – залямантавала цётка Поля ў дагон Перавозу.

– Сабацы сабачая смерць! – кінуў ён злосна ад парога. Стаў, потым падскочыў да мяне, ухачіў за руку і павалок з хаты пад лямант кабет. Мяне муціла. Каб не зблявацца ў хаце, я, закрыўшы рот, выскачыў на двор.

На душы было пагана. “Божа, – хацелася крыкнуць. – Да чаго нас даводзіць гэтая цёмная вайна!”

– Пойдзем цяпер закажам маці труну... Пахаваць жа трэба... Там то і хаваць няма чаго. Жменя касцей ды вуголля. Але трэба па-людску.

Я пачуў тут першую кволую нотку апамятання, за якой пачынаецца раскаянне. Рабілася шкада Колю, якога лёс выкарыстаў для сляпой страшнай помсты.

Не прынясе Колю супакаення помста, хоць яна і была справядлівай, прыбавіць яшчэ цяжару на сэрцы. Ды не аднаму яму. Як мне будзе на вочы паказацца радні? І лавіў я сябе на пачуцці ўдзячнасці цётцы Полі, сястры Мані і іхняй нявестцы, што аблажылі мяне, не далі ўпэчкацца ў тую кроў...

...Так яно і сталася: помста множыла помсту. Я ачнуўся ад галюцынацый.

Разрыўною ці асколкам ад міны штосьці ўдарыла мяне ніжэй цемя, знесла з галавы каўпак, і штосьці цякло з валасоў, сляпіла левае вока. Ачнуўся і дапоўз да каровіх сцежак. Азірнуўся. На ўзлесках за мною беглі чорныя крумкачы.

Страху не было. З пісталета я прабіваў карабок запалак на адлегласці пяцьдзсят крокаў, а тут мішэнню было варанне. Залягла варожая пагоня. Я адпоўз і натрапіў на Колю Перавоза, як бы спячага. Толькі з-за вуха па шчацэ сцякаў струменьчык крыві. Я патрос яго. Коля быў мёртвы. А пагоня зноў адкрыла агонь па ўзлеску.

Магазін у маім ТТ пусцеў, паспрабаваў я перазарадзіць, не выйшла, мая параненая рука не мела сілы, толькі пырскала крывёю. “Як жа так, не пакінуў сабе апошняга патрона?” Успомніў: ёсць жа другая граната. Падняўся і, хістаючыся, пасунуў у гушчар, валакучы ногу і пакідаючы на снезе крываваы след. Раптам пачуў перад сабою хруст ільдінак. “Забеглі наперад, адрэзалі адыход...” – падумалася мне неяк абыякава, вяла.

Я стаў за густую елку, заціснуўшы між кален ручную гранату, паставіў на баявы ўзвод, запхнуў узрывацель. Засталося толькі страхануць яе, як доктараў градуснік, і, падняўшы да скроні, сунуць у абдымкі праціўніка, каб і той загінуў за кампанію, як у Міцкевічавай “Альпугары” рабіў той абаронца Гранады, правадыр арабаў Альманзар, здаючыся ў палон іспанцам: абнімаў і цалаваў ворагаў гявураў, а, паміраючы, у іх на вачах, рагатаў зларадна: “Я зараз і ў вас чумою, глядзіце на мае пакуты, вы так будзеце здыхаць”.

Я не збіраўся гаварыць карнікам прапаведзі – загаворыць граната ў маёй руцэ роўна цераз дзве секунды пасля таго, як хлопне дэтанатар. Я паспею зрабіць усяго чатыры крокі, а мо і тры, бо нага не слухаецца, адзеравянела. Не чакаў я асалоды ад гульні з ворагам у “нічыю”, чакаў палёгка ад таго, што падзялю лёс з загінуўшымі сябрамі, памру дастойна. Перамога справядлівасць.

Услухаўшыся, я ўлавіў, што той нехта, які суне на мяне, мае няроўны крок, накульгвае. “Што за ліха?” – прабегла думка ў галаве. “Кульгаючых у карнікі не бяруць”. Я ціха вызірнуў з-за елкі і замест немца ці паліцая ўбачыў Федзю Жука, які сунуў на мяне, валакучы ногу. Я выйшаў, ён стаў, вытарашчыў вочы, спытаў:

– Куды ты?

– На гасцінец. А ты чаго сунеш назад?

– Назад? Не можа быць...

– Зараз прыбегуць, пакажуць дарогу. Пайшлі!...

Федзю параніла ў нагу. Кроў цякла з пяты цераз прастрэлены заднік у боце. Праўда, не так моцна, як у мяне цераз халяву. Федзя быў дужэйшы, запрапанаваў мне абaperціся на яго і давалок у кірунку гасцінца. Валакліся мы доўга, спыняліся знясіленыя, зноў ішлі, здавалася, не будзе канца нашаму пакутнаму шляху. І што неспадзявана: чым далей адыходзілі ад поля боя, тым адчувальней пачынаў выпаўзаць са шчылін падсвядомасці страх, абуджаўся інстынкт выжывання. Сорамна было за гэтыя наплывы самалюбнай баязлівасці...

Нарэшце паказаўся гасцінец. Мы высунуліся асцярожна, ведаючы, што карнікі звычайна абкладваюць галоўныя дарогі кулямётнымі гнёздамі. Мы пастаялі, украдкам выглядаючы з-за дрэваў, ці няма часам паўз гасцінца засады.

І трэба такому здарыцца – метраў за трыста ад нас на дарогу выйшаў Косця Балабановіч з дзесяцізарадкай напaгaтoвe і з мінай у рукaзкy за плячыма.

Нам не трэба было яго клікаць. Ён азірнуўся то ў адзін, то ў другі бок па-воўчы і ўбачыў нас, пазнаў, махнуў рукою, вярнуўся ў лес і ўскрайкам прыбег да нас.

Ён быў цэлы. Стаў нашым правадыром. Мы, раненыя, абхапілі яго за шыю рукамі і павіслі на плячах, а ён, дужы, як бык, валок нас цераз гасцінец падбегам.

Наперадзе чакала яшчэ адно выпрабаванне: на лясной ледзь прыкметнай дарожцы, па якой Косця адводзіў нас ад гасцінца, пачуўся лязгат калёсаў на “жалезным хаду”. Падумалася: сунецца новы ланцуг акружэння, станкавы кулямёт на нейкай брычцы вязуць. Мы залеглі, гатовыя да апошняга смяротнага бою. Косця зарадзіў маю СВТ і ў пісталет уставіў свой поўны магазін: “Хопіць табе адбіцца”. Потым запхнуў мяне пад густую яліну, ніжнія лапы якой слаліся па зямлі, Федзя ўмасціўся пад суседняй елкай, а Косця падаўся наперад па дарозе, каб прыняць на сябе перш агнявы ўдар, адвесці ўвагу ворагаў ад нас, недарэкаў. Мы ляжалі, затаіўшы дыханне, чакалі страляніны. Лязгат калёс набліжаўся... Раптам пачулі вокліч: “Стой!” Воз спыніўся.

– Падцялежвай, ды абярнем гной. Трэ раненых забраць. А сваё дабро потым прыедзеш і адвязеш на поле.

Косця падбег, дапамог нам выбрацца з-пад елкаў, вёў да воза. Гаспадар, убачыўшы акрываўленых пасажыраў, спалохаўся, памкнуўся ставіць стаўмя, пасланыя на вузгалоўях адна на адну восланкі. Косця спыніў яго, пасадзіў нас на дошкі, як эканомай на лінейку, а сам пайшоў наперадзе ў разведку.

Воз калаціла па замерзлай грудзе, кроў пацякла з нас цуркамі. Косця распытаў гаспадара, ці бяспечная дарога на Пясочную. Той сказаў, што кожны дзень зранку прыходзіць паліцыя, зганяе людзей рамантаваць мост цераз Вушу, узарваны партызанамі. Выходзіла, што бітая дарога была для нас закрыта. Косця пастанавіў рызыкнуць, перайсці Вушу па лёдзе, які, пакуль замаразак, даволі добра трымаўся берагоў, толькі пасярэдзіне брулі прагогі.

Гаспадар, натуральна, хацеў як мага хутчэй збавіцца ад нас. Баяўся нарвацца на паліцыю, дык сам, пад'ехаўшы да вузкага месца, перакінуў восланку з ільдзіны на ільдзіну ды прайшоў, нават патупаў – трымала. Потым павалакліся па чарзе мы, раненыя, за намі – Косця. Ён, выскачыўшы на той бераг, адразу пусціўся бягом на самы блізкі хутар, каб запрэгчы для нас каня.

Мы з Федзем зноў папляліся ўдваёх. Сілы ўжо пакінулі нас, муцілася ў галовах, хістала. Добра, што хутка вярнуўся Косця з хутара і павёў нас, як п'яных, цераз зашэрхлую лагчыну. Усё цяпер залежала ад хуткасці. Калі паліцыя прыкмеціць нас, то па гэтай чыстаполіцы нам жывымі не прабрацца.

У хаце аказаліся добрыя людзі: маладая жанчына, дочка ці нявестка гаспадара, хуценька ўнесла ў хату з каморы сувой кужэльнага палатна, паклала на стол, адрэзала кавалак, што быў зверху, адлажыла ўбок, потым адрэзала метра паўтара чысценькага і, раскроіўшы ўздоўж на чатыры паласы, забінтавала нам раны.

Косця вывёў мяне да воза першага. Я быў, як шасцель, напханы пацярухай. “Трымайся за цапок”, – сказаў ён, здымаючы мае чэпкія рукі са сваіх плячэй, але ногі не слухаліся мяне, я ехаў уніз. Тады Косця спрытна падхапіў мяне пад цяглі і пад пахі, падняў на руках над драбінаю ды шуснуў у

салому. Мне стала лёгка-лёгка, болі сціхлі, і свет паплыў у зорную цішыню. Я страціў прытомнасць, не памятаю, як вёз нас Косця на заставу. Толькі потым расказвалі людзі, што перад хатай маёй сястры ў Вобрыне з воза выпаў жмут акрываўленай кудзелі, а нехта дасужы ўсё ж дагледзеў, што ў возе ляжала нас двое, нават пазнаў мяне па твары і сказаў Марусі, што павезлі мяне мёртвага, мо таму, што быў без шапкі і са злішымі ад крыві валасамі. Тая кінулася бегчы на заставу, дабегла, і там партызаны запэўнілі, што прывезлі брата яшчэ жывога.

Перад заставай я, сапраўды, апрытомнеў ад страляніны: гэта Косця лупіў з дзесяцізарадкі па страсе будынка, у якім тулілася застава. Так вызываў лодку, якую хлопцы не квапіліся падаваць. Пазналі Косцеў почырк і мігам перавезлі нас, запраглі свайго каня ў воз, павезлі нас у атрад, у зямлянку.

* * *

Паліцэйскія марадзёры, як мы даведаліся ад разведкі, кінуліся тады абдзіраць трупы партызан, разбіваць іх чарапы прыкладамі. Немец, афіцэр з лётнага батальёна, спыніў іх глумленне. Выстраіў паліцаў, сказаў: “Вучыцеся ў іх, як трэба біцца. Яны аддалі жыццё дарагою цаной. Гэта сапраўдныя салдаты”. І загадаў пахаваць, як належыцца салдатам. Паліцаі даручылі гэта зрабіць хутаранцам. Праз пару тыдняў, калі спала разводдзе на Нёмане, нашы прыехалі, адкапалі і забралі трупы. Усе былі абадраны да бялізны. Захавалі іх на партызанскім могільніку ў Сіняўскай Слабадзе з развітальнымі залпамі.

Загінуў Коля Перавоз, а з ім ды з Колем Парэцкім, з Мішам Мажэйкам, з Пейкам Навумчыкам знікала і гінула наша шчырая дружба, што была чысцей за неба і радней за кроўнасць. Падціналася пад карань ідэальнасць, святая вера ў чалавека і чалавечы свет, у святасць ідэалаў.

Душа мая чарнела ад бяссільнай лютасці, там кіпела цёмнае жаданне помсціць, караць смерцю за смерць, болем за боль. Толькі чорнай магла быць для мяне цяпер справядлівасць, толькі караючай, толькі страхотнай. Мне горка балюча шкада было таго, чым мы дагэтуль жылі, чым грэлі збедаваныя душы і што здавалася нам несмяротным, вечным, як гэты свет і мы ў ім – невінаватыя, не забруджаныя злом – значыць, дастойныя жыцця. Смерць сяброў была для мяне смерцю надзеі на трываласць дружбы і сардэчнай роднасці. Усю маю істоту перапаўняла нянавісць да свету і пагарда да жыцця. Я ганарыўся і баяўся гэтай нянавісці, баяўся, што з гэтай нянавісці магу стаць адлюдкам і нелюдзем, ненавіснікам усяго, што жыве. І я ненавідзеў, жахаючыся нянавісці.

Праўда, боль, прыкаванасць да нараў, гарачка, раненая нага распухла, пачыналася запаленне, усё гэта даводзіла мяне да непрытомнасці і трызнення. Яно і дапамагала мне стрымліваць развярэджаную, паганеную помстай і небыццём душу.

Мне быў абыякавы зыход майго ранення, часам нават зларадна хацелася, каб хутчэй памерці, бо інакш я не мог бачыць канца свайго жыцця як у выглядзе вяртання да сяброў, з'яднання лёсаў. І хацелася, каб гэты момант настаў хутчэй, паколькі ён непазбежны і адзіна мажлівы. Пад уплывам бяссонных начных скрыгатанняў зубамі я не то што станавіўся фаталістам, але

мае гарачныя рэакцыі рабіліся эксцэнтрычнымі і нясцерпнымі, над імі навісала і падпарадкоўвала іх адно адзінае жаданне – абы хутчэй скончыліся ўсе фізічныя і духоўныя пакуты, абы настала нейкае спаталенне, абы прыйшоў стан нічыйнасці, які азначаў норму бесцялеснага быцця ў абсалютнай нематэрыяльнай прасторы, што не ведае плыні штормавых часоў, не прызнае ніякіх турбот і нязбыўных жаданняў.

У горле засядаў і стаяў – не праглынуць – балючы камяк. То была крыўда за хібкасць зямнога жыцця, на мінуцаць чалавечага лёсу, на хімернасць паўнаты і характа свету. З сябрамі адыходзілі ад мяне мая ўжо раней павярэджаная даверлівасць і зычлівасць да свету, я не мог ўжо верыць, што на гэтым свеце ёсць душэўная апора, што недзе жыве вера ў дабро і праўду, недзе пакутуе надзея на паталенне.

Заставаўся, праўда, Косця, наша дружба, наша роднасць, але яна становілася з гэтай пары дружбай дзеля помсты, дзеля знішчэння, і я не меў ужо сілы і права стрымліваць помслівасць сябра, а ў помсце – гэта нашэптаў мне інс тынкт – не магло быць высокага сэнсу, бо помста была знішчэннем, а сэнс – у тварэнні, толькі ў ім...

БЛАКАДА

Летам сорок трэцяга я атрымаў ад камісара атрада Рэмізоўскага, які замяніў цяжка параненага камандзіра Сяятэвіча далікатнае заданне: паехаць у штаб Баранавіцкага партызанскага злучэння, завезці хворага на малярыю інструктара па мінёрскай справе Жалезняковіча, там дамовіцца аб хутчэйшай адпраўцы Сяятэвіча самалётам на Вялікую зямлю для лекавання, а заадно выпрасіць у Цэнтры злучэння дэтанатараў, толу, боепрыпасаў, хоць бы адно супрацьтанкавае бранябойнае ружжо ды медыкаментаў, цудадзейнага тады пеніцыліну.

Заданне было нечаканым і выклікала ў мяне прыкрасць, унутранае раздваенне. Хацелася дапамагчы і камандзіру, якога два тыдні таму назад завёз у шпіталь Баранавіцкага злучэння, а лекары там не змаглі справіцца з яго цяжкімі раненнямі. Хацелася дапамагчы і Паўлу Жалезняковічу, таму легендарнаму калісьці брату нашага школьнага “законоучителя” айца Віталія, апосталу і мучаніку вызваленчай барацьбы, які яшчэ зусім маладым трапіў у лапы дэфензівы і атрымаў пажыццёвае турэмнае зняволенне, хірэў у сырых казематах у Равічы, хварэў там на хранічны рэўматызм, на волю выйшаў фактычна інвалідам. У вайну ён эвакуіраваўся ў глыбокі тыл, стаў пісаць заявы і не спыніўся, пакуль не дамогся залічэння ў склад слухачоў дэсантных курсаў і, пазней, у групу адпраўкі ў варожы тыл, канкрэтна ў родныя мясціны, у Рудзьмянскі лес на заходнім краі Налібоцкай пушчы. Дайшоў неяк, перамагаючы боль у нягнуткіх каленях, пратопаў многа соцен кіламетраў, каб апынуцца каля чыгункі Берлін – Масква, змагацца з акупантам дыверсіямі і засадамі.

Павел Арсеневіч адкрыў у нашых краях адмысловую школу мінёраў, сам у ёй выкладаў і хадзіў на найбольш адказныя дыверсіі. Цяпер да ўсіх яго хранічных хвароб дадалася яшчэ малярыя. Ён стаў зусім нямоглы і патрабаваў лячэння. На жаль, не было ў нас хініну, адзінага эфектыўнага леку ад малярыі, давалі дэсантнікам на дарогу заменнік хініну, акрыхін, але ён быў мала эфектным, каму крыху памагаў, а каму не, а сэрца пасадзіць мог.

Я ахвотней узяўся б за выкананне гэтага даручэння – хоць яно і не падыходзіла для камандзіра баявога ўзвода, ды ў партызанах даводзілася выконваць шмат не сваіх абавязкаў, абы для карысці справы, – каб тут не ўклінілася адна вельмі важная акалічнасць: я ведаў, што наш камбрыг Ключко рыхтуе чарговую баявую аперацыю па разгрому гарнізона ў Дудках. Начнымі баямі за гарнізоны ён хацеў зарабіць сабе славу, але рыхтаваў аперацыі па-армейску, а, дакладней, па-салдафонску: выкарыстоўваў мясцовых партызан і падпольшчыкаў-антыфашыстаў для глыбокай разведкі, не пускаў у ход спецыяльных ударных груп, каб прарвацца ў гарнізон і падняць паніку ў логаве, а проста штурмаваў, акружыўшы, даваў пару стрэлаў з супрацьтанкавай гарматы, а то і проста выстрэльваў ракету ў неба і стаяў, слухаў наша “Ура!”, чакаў захопу. А ў начным баі, як звычайна, адбываецца шмат непрадбачанага ды выпадковага: свае нярэдка смалілі па сваіх, раніцой знаходзілі забітых, якім

кулі траплялі ў спіну ці нават у патыліцу. Хлопцам такое ваяванне было не па нутры, звычайна ўзяць і цалкам знішчыць гарнізон не ўдавалася, праціўнік сядзеў за землянымі валамі, у акопах і дотах, ды веў праз амбразуры эфектыўны агонь па добра сабе вядомай, прыстрэлянай мясцовасці. Разбору баявых аперацый камбрыг не рабіў, камандзірам выказвацца не дазваляў, таксама не наладжваў і нарад камандзіраў перад баявымі аперацыямі. Прэтэндэнты на вялікіх палкаводцаў любяць тайны мастацтва хаваць пры сабе. Агульнага плана аперацыі камандзіры атрадаў толкам не ведалі, заданні атрымлівалі на зыходных рубяжах.

Камбрыгу ўсё гэта здавалася дасканалым, бо адпавядала баявому статусу пяхоты. У рапартах, якія службісты камбрыг перадаваў па рацыі на Вялікую зямлю, прыбаўлялася колькасць забітых ворагаў і адпаведна, як на дражджах, расла слава брыгады і яе камандзіра.

Я раскажаў камісару Рэмізоўскаму, што не магу пакінуць узвод перад баявой аперацыяй, папрасіў адкласці гэтую дыпламатычную паездку або паслаць каго іншага. Камісар не прымаў маіх пярэчанняў.

– Ты, дружок, ешчэ не оправился после ранений, сердечко пошаливает. Врач мне говорила, силёнки мало, об участии в ночной боевой операции пока забудь. Упадёшь в обморок, а на утро они подберут тебя и прикокошат. Заменить тебя, сам знаешь, некем, и откладывать тоже никак нельзя. Послезавтра там, в обкоме, Платон ожидает то ли сброса, то ли приземления. Секрет такой, между нами говоря. Во что бы то ни стало надо ехать. И ещё одно: прибыл в штаб объединения Царюк Владимир Зенонович, уполномоченный ЦК, знаешь эту фамилию. Вот на него и на Платона никто лучше тебя и Павла Арсеньевича не выйдет. Я очень прошу, будь другом, сделай это. Детонаторы, тол под зарез нужны да и противотанковые средства и медикаменты, и всё остальное. Загнёмся без подпитки.

Рэмізоўскі быў дэсантнікам, хто яго прыслаў камісарыць – невядома. Карэнны масквіч, нават вайна і партызанка не знялі з яго сталічнага шарму: высокі, стройны, падцягнуты, спраўны кавалерыст меў у сабе штосьці з арыстакратызму колішняга рускага афіцэра – “писанный красавец”, “орёл”. У абыходжанні з усімі быў карэктным, трымаўся дастойна, але і спагадліва да патрэбаў партызан. Яго палюбілі ў атрадзе за адсутнасць таго, чаго ў камбрыга было з коптарам – салдафонскай ганарлівасці. Рэмізоўскі быў таксама кадравы ваяка, але заставаўся перадусім інтэлігентным, разумным удзельнікам таго жахлівага жыцця, якое нам паслала вайна. Відаць, накіравалі яго ўсё ж з абкама, не мог жа камбрыг падабраць такога камісара, які перарастаў яго на тры галавы. Ведаю, што ён паявіўся ў нас у часе, калі я ляжаў ранены, і не ўсё, што адбывалася ў атрадзе і па-за атрадам, трапляла да маіх вушэй.

Меў і сваю слабасць камісар: любіў прыгожых дзяўчат, сам чарнявы, прападаў за бландзінкамі і ўжываў такія далікатныя падыходы, такія чары, што ўстаяць перад ім мала хто мог. Звычайна хлопцы ў атрадзе кпілі з лавеласаў, абгаворвалі, абсмейвалі, а тут – нічога, нібыта гэты масквіч быў створаны для залётаў і любоўных прыгод. Аднак Эрас паслаў і яму атрутную стралу: мінскае СД, відаць, правядала пра “любовеофильность” камісара і падкінула яму

разведчыцу – біблейскую Юдзіф. Адрэкамендавалася яна ўцякачкай з гэта. І камісар зрабіў яе ад’ютантам, даў каня, пісталет і насіўся разам з гэтай амазонкай па лясах і вёсках, як апантаны. Хлопцам гэта забава не спадабалася, бурчэлі: “Мы тут зброю ды коней кроўю здабываем, а ён раздорвае сваім мухам-патаскухам...”

— Чым бы скончылася гэтая ідылія, калі б не пільныя вочы брыгадных асобааддзельцаў, лёгка прадказаць. На наша шчасце, праціўнік перастараўся, стаў засылаць віжоў і дыверсантаў з дзвюх школ – Мінска і Баранавіч. Першыя ішлі пад шырмай удзельнікаў мінскага падполля, а другія – палонных, уцекачоў з Баранавіцкага лагера. Нам стала ясна, што ідзе агентурнае забеспячэнне блакады. Праціўнік хоча так нашпігаваць атрады лазутчыкамі, каб у час пік садануць нажом у спіну навывёт. Не ведаю, ці ўмелі оперупаўнаважання добра расследаць справы, але абшукаць нязваных гасцей, ад нагцёў на нагах да кудзерак на цемечках, умелі. І знайшлі, вышныпарылі зашытую ў вопратцы аднаго мінскага “падпольшчыка” фотакартку камісаравай амазонкі. Калі паказалі яму той здымак, ён, бойкі дагэтуль і дзельны з выгляду баламут, змоўк і ачах, хапіў паветра і выдыхнуў: “Ну, цяпер я прапаў...” У пышных валасах камісаравай “ад’ютанткі”, абшуканай па наводцы расколатага кампаньёна, знайшлі такую дозу цыяністага калію, што хапіла б атруціць тры брыгады. Рэмізоўскі апынуўся сам у гіблай сітуацыі, напэўна, і яго дапытвалі, а то, чаго дабрага, абшуквалі, распраналі дагала: камбрыг быў бязлітасны, а блакадная сітуацыя адкрыла насцеж вароты страху, падазронасці, недаверу, хуткім расправам. Не знялі камісара з пасады, бо не было кім замяніць. Справа ў тым, што камандзір не адзін нарваўся на засаду. Калі яму далажыла разведка ў Беражне, што са Сверханскага гарнізона выйшлі амаль усе немцы і большасць паліцаяў, рушылі адвячоркам на засаду. Андрэй Сяцэвіч падняў конны ўзвод, разведку і некалькі камандзіраў, якія падварнуліся на гэты час пад руку, узначаліў іх і вярхом на конях рванулі на апусцелы гарнізон, каб засцігнуць знянацку і знішчыць гэтае гняздо. Не ўлічыў камандзір аднаго, што засада магла пайсці па той жа дарозе, па якой ён павядзе сваю ўдарную групу ў гарнізон, і наскочыць каса на камень. Да Сверхна ехалі рыссю па брукаванай дарозе, а коні ж верхавых – круглы год каванья, чуваць было лязгат падкоў ціхім вечарам за пару кіламетраў. Немцы змікілі, што партызанская конная ватага мчыцца (у паліцыі столькі коннікаў не было), разгарнуліся ў баявы парадак ды залеглі паўмесяцам проста наперарэз шасейкі, а крылы трымалі ў канавах абапал. Сцямнела ўжо, а нашы коннікі несліся без разведкі, наўдачу, і наскочылі на гарачае. Усяго і ўцалелі тыя, хто паспеў падняць каня на галоп ды праскочыць цераз галовы ляжачых немцаў. Загінуў тады намеснік Сяцэвіча па баявой часці Васіль Пазняк (“Дух пушчы” – меў такую мянушку, бо лесарубам пазнаў усю пушчу, як уласную кішэню), загінулі намеснік камандзіра па разведцы, камандзір коннага ўзвода, адным словам, моцна пацярпеў наш камандзірскі склад. Пад самім камандзірам забілі каня, але і прашыты кулямі конь арабскай пароды пранёс яшчэ з гарачкі верхавіка над спінамі немцаў і грывнуў долу, выкідваючы з сядла прарашэчанага аўтаматнымі чэргамі камандзіра. Трэба было сапраўды мець здароўе казачнага дракона, каб так

цяжка параненым, з выбітым плечуком адпаўзці, падняцца, дайсці да хутара, загадаць хутаранцу вывесці каня, падсадзіць яго на спіну і, трымаючыся за грыву, датрухаць да Беражэнскай заставы. Там, зняўшы паўпрытомнага камандзіра, аглядаючы яго ППД, хлопцы ўбачылі дзіўную рэч: бранябойная куля, што несла яму пэўную смерць, урэзалася ў стальную балванку затвора, заклінавалася там і засела ў стальной пастцы.

Прывезлі Саятэвіча ў лагер моцна сплыўшым крывёю і, відаць, аслабленага духам, бо, калі ўрачы запатрабавалі адправіць яго ў шпіталь злучэння, які знаходзіўся ў глыбі пушчы, пры Першай Сталінскай брыгадзе, Андрэй заўпарціўся, баяўся, што не даедзе, а ўрэшце згадзіўся, але пры адной умове, што павязу яго я.

Відаць, у хвіліну слабасці прыгадалася яму наша дыверсія летам 1942 года.

У многіх пераплётах пабывалі мы з Саятэвічам, знянацку натыкаліся на немцаў і паліцаяў, а ніколі не здрэйфілі: у Андрэя быў зайздросны рэфлекс бою – першы страляў і ніколі не даўся апярэдзіць. І я ад яго набраўся такой хваткі.

Адным словам, я меў рэпутацыю надзейнага таварыша, а Рэмізоўскі заўважыў, напэўна, што яшчэ з мяне не выветрыліся выхаваныя ў гімназіі ды педвучылішчы звычкі ветлівасці, цывілізаваныя манеры. Вось на гэта ён і рабіў стаўку. Загадаў старшыні атрада Алёшу Паўлюкоўскаму дастаць з патайнага спрату два кубельцы найлепш засоленага сала: адзін для шпіталю, другі для абкама і штаба злучэння. Кублы паставілі ў перадку, а задні кошык я загадаў вымасціць сенам і накрыць суконнай коўдрай.

Уселіся мы з Паўлам Арсеневічам поруч, я быў апрануты па-летняму: у вайскавай кашулі і пілотцы, на ўсякі выпадак захапіў пад сена зялёны бушлат, а Павел таксама ў пілотцы, але і кароткім сваім шынялі з зялёнага англійскага сукна: такія дэсантнікам перад адпраўкай у Беларускім штабе.

Ехалі мы спакойна, гаманлі, сонца грэла, у лесе ўздываўся водар росту і цвіцення. Але за Кроманем надвор'е пачало псавацца, насунула хмара, секануў дождж. На Паўла наваліўся прыступ малярыі, кінула яго ў холад. Я параіў яму закапацца ў сена, прыкрыў бушлатам і коўдрай. Нічога не памагала: калаціўся, ляскаў зубамі, пасінеў ад холаду. У Кляцішчах я папрасіў у знаёмага гаспадара запрэгчы яшчэ адну фурманку і добра вымасціць воз саломай, прынесці падушку і зімовую коўдру на ваце ці кудзелі. Даў слова гонару, што вярну заўтра да абеду ўсё чыста. Хвораму стала больш выгодна ляжаць, але малярыйны прыступ не праходзіў.

Адвячоркам мы даплылі-даехалі да цэнтра злучэння. Растрэсены калдобістаю лясною дарогай, мой хворы зусім заслаб, але, пачуўшы маю размову з паставым, калі я пачаў выклікаць Царука, Павел Арсеневіч стаў падымацца. А да нас на пост са штабной зямлянкі ішоў невысокага росту, някідкі з выгляду чалавек: паверсе вайскавай камсастаўскай кашулі была апранута аўчынная, пацягнутая дыяганалем, безрукаўка. Ішоў ён нетаропкім крокам гаспадара па ўласным падворку, а не вайскоўца. Быў падобны да сіняўскаслабадскога вудара Сцяпана Найдзённіка, які быў яго раднёю. Дзядзька Сцяпан меў рэпутацыю вясёлага дзівака: з торбаю добра ўпрэлага за ноч гароху

тэпаў досвіткам з вудамі на плячы ў Аліціну або ажно ў Лісін норт, пад самую Добрач, і да цямна сядзеў з вудамі, “кілзаў гленяў”, як сам гаварыў пра свой промысел. Працаваць дзядзька Сцяпан не мог, быў інвалідам вайны, меў мянушку Юнгер. Палякі не хацелі плаціць яму пенсіі, але знайшоўся добры адвакат, які адсудзіў належную салдату царскай арміі дапамогу. Выплацілі яму нядоімку за два ці тры гады, гэта былі, як на вясковыя меркі, вялікія грошы, і ў хаце вудара вечарамі гудзелі застоллі. Мы, падлеткі, хадзілі ля падаконня слухаць вясёлыя Юнгеравы прыпеўкі на незразумелай мове.

Я не стаў пытацца ў старэйшага чалавека, які падыходзіў, ці ён Царук, а казырнуў яму і, назваўшы сваё прозвішча і званне, сказаў:

– Землякі рады вітаць вас на роднай зямлі. Прыкра, што яе топчуць акупанты. Стараемся выкурыць іх. Са мною прыехаў ваш стары друг Павел Арсеневіч Жалезняковіч, на жаль, нездаровы, малярыя мучыць.

Уладзімір Зянонавіч павітаўся са мною за руку і, не выпускаючы маёй далоні, спытаў закліва:

– А ты-ты з я-якой вёскі сам будзеш ?

– З Сіняўскай Слабады.

– Няўжо Андрыянаў сын?

– Угадалі.

Дзядзька Валодзя абняў мяне і спытаўся:

– А як там мае сямейнікі?

– Шура ў партызанах з восені мінулага года, у нашым атрадзе, а цётка Алена з Віцем і Людай туляюцца па Вобрыне, жывуць употай у добрых людзей, дома не начуюць. Трэба забіраць у лес, але на выпадак блакады, то хто яго ведае, дзе бяспечней жанчынам... Мой бацька ў атрадзе – ганяліся Серафімовіч з Панкевічам, як за мядзведзем, забіць хацелі.

Абодва прозвішчы былі добра вядомы Царуку. Серафімовіч – раённы камендант паліцыі ў Міры, былы Кашчыцаў парабак, мельнік на вобрынскім млыне; Панкевіч – яго намеснік, усходнік, даваенны шафёр Уладзіміра Царука, тады старшыні Стаўбцоўскага райвыканкама. Суб'екты выключныя: сваімі біяграфіямі даводзілі адноснасць марксізму і сацыяльна-класавых фактараў у рэальным жыцці. Пралетарыі пайшлі ў паліцыю, а кулакі – у партызаны. Чалавек, аказваецца, жыве не так, як дыктуе соцыум, а так, як яму хочацца і падабаецца. Вось і танцуе мой бацька “кулак” кадрылю са святымі парабкамі.

Уладзімір Зянонавіч зрабіў запрашальны жэст рукою і шпарка падаўся да воза, на якім Павел Жалезняковіч дужаўся з немагатою, спрабаваў сам злезці на зямлю ды падысці да нас. Царук прыпыніў яго намаганні, сказаў, што паедзем зараз у шпіталь, тут блізка. Яны крыху пагаварылі паміж сабою, а я ўзяўся за лейцы паварочваць назад караван. Уладзімір Зянонавіч сам заняўся сябрам, я ж адразу пайшоў у кірунку хірургічнага барака пабачыць Андрэя Сянтэвіча, перадаць яму і ў капцёрку шпіталю сякія-такія прадукты, падрыхтаваныя ў атрадзе жанчынамі, і паўлітэрку чыстай, прысланай Сянтэвічу з бровара князя Мірскага.

Андрэй крыху ачуняў, лягчэйшыя раны зажывалі ў яго хутка, але ўрачы баяліся ўпраўляць яму вывіх плячнага сустава, бо грудзі яго, прастрэленыя

ўздоўж і ўпоперак, маглі ў часе маніпуляцый з плячом даць абвальны крывацёк ў лёгкія. Для такога выпадку патрэбна было мець напагатове прылады для пералівання крыві і прэпараты, якія б стрымлівалі крывацёк. Заставалася адно выйсце – адправіць пацыента на Вялікую зямлю. На жаль, з пасадкай самалётаў не надта ладзілася. Немцы ўзмацнілі абарону паветранай прасторы ў франтавой зоне. А ночы былі кароткія, нашы лётчыкі ледзь спраўляліся прыляцець, скінуць груз ці людзей на парашутах ды ўцячы назад. Нярэдка грузаных і парожніх летуноў збівалі зеніткі пры пералёце цераз лінію фронту.

Саятэвіч стаяў у ліку першых на адпраўку, я атрымаў пацверджанне начальніка шпіталя, што камандзір хутка будзе ў руках савецкай ваеннай медыцыны. Пагаварылі з Андрэем цёпла, перажываў камандзір за тую паспешлівую псіхічную атаку на Сержан, дзе і самому дасталася, і коннікам, але што з воза ўпала, то прапала, мінулага не вернеш, толькі будучае можна паправіць, не паўтараючы памылак, якія здарыліся ў мінулым.

Начальнік шпіталя быў задаволены падарункам. Тут, у цэнтры пушчы, з харчамі было цяжэй, чым у нас, на ўскраіне. Даў мне доктар лекаў ад усіх, як тады лічылі, заразных хвароб – пеніцыліну і паведаміў, што ў шпіталі аказалася і свежанькая хініна, порцыю яе на цэлы курс лячэння атрымаў і Павел Жалезняковіч.

Пасля я павёз прэзент атрада штабу злучэння. Калі вярнуўся на пост, застаў там Уладзіміра Зянонавіча. Царук паклікаў мяне і прадставіў свайго суразмоўцу:

– Генерал Платон, камандуючы Баранавіцкім злучэннем, сакратар падпольнага абкома партыі.

Той падаў мне мяккую далонь і спытаў: “Как вы там на западной окраине пуши воюете?” Мне не хацелася верыць, што гэта генерал, такое ўсё ў яго было цывільнае. Не ведаў я, што ён сардэчнік і паўната яго не ад абжорства. Таму адказаў яму так:

– Нічога, ваюем, часта кадрылі танцуем з паліцаямі.

– Интересно будет навесить да посмотреть.

– Прыезджайце, толькі папярэдзьце, каб мы заставы на пераправах узмоцнілі, а то драпаць, чаго добрага, давядзецца.

– От этого никто не гарантирован. Ну, ладно, побеседуйте с Владимиром Зеноновичем. Меня ждут. Привет командиру.

Сам тон гаворкі ў таўсцюка быў прыемны, відаць, меў навык зносін з людзьмі. І блакаду перажыць неўзабаве памогучь яму партызаны, прыедзе, паглядзіць нашу кадрылю ажно зімою і будзе такі асіміляваны да партызанскай вольніцы, што з маім старым бацькам возьмецца дужацца ля агню. Усёй братве на пацеху...

Чырванеючы ад далікатнага даручэння, вылажыў я дзядзьку Валодзю просьбу наконт зброі і выбуховых матэрыялаў. Ён як бы чакаў гэтага, запрапанаваў мне паехаць проста на аэрадром і прыняць удзел у разгрузцы самалёта ці зборы скінутых на парашутах цюкоў, адным словам, грузаў. Сказаў мне, што дасць правадніка на аэрадром, партызана з узвода абслугоўвання. Пагаварылі мы з Уладзімірам Зянонавічам пра клопаты, цяжкасці і nelaды

нашай партызанскай зоны. Самых вострых праблем было дзве: першая – партызанскія сем'і, партызанскія вёскі, якія рабавалі і выбівалі паліцаі, палілі карнікі не толькі ў часе блакад, але і паміж блакадамі, метадам вылазак. Я раскажаў пра агрэсіўны новы гарнізон, пастаўлены ў Ярэмічах; другі наш прыкры клопат – Жукаўская брыгада, якую жывасілам стварыў камандзір дэсантнай групы, старшы лейтэнант Севярын Ключко, які недзе на Клічаўшчыне пачаў збіраць сабе атрад, а ў нашых мясцінах завяршыў і стаў камбрыгам. Я напразткі сказаў Уладзіміру Зянонавічу, што быў супраць брыгады і цяпер застаюся такой думкі, лічу брыгады грувасткімі, не для партызанскай вайны. Вялікія баявыя аперацыі, для якіх патрэбна ажно цэлая брыгада, здараюцца гады ў рады, дык пад такія аперацыі выгадней сабраць, згуртаваць патрэбную колькасць атрадаў і падпарадкаваць іх спецыяльна для гэтай мэты складзенаму з упаўнаважаных атрадаў ці камандзіраў каманднаму цэнтру. Што датычыць брыгады, дык яе камандаванню не хапае сур'ёзных заняткаў у перапынках паміж буйнымі аперацыямі, і яно пачынае такія заняткі прыдумоўваць. Наш камбрыг прыдумаў сабе занятка – разгром гарнізонаў. Рыхтуе аперацыі па прадпісанні армейскіх статутаў, не лічыцца з партызанскай спецыфікай, мы ж не проста аддзяленні, узводы, роты, батальёны з прыдадзенымі бронетанкавымі адзінкамі, мы – сябрыны, прытым ініцыятыўныя, мы звязаныя з насельніцтвам, мы маем і ў гарнізонах сваіх знаёмых, сяброў, родзічаў. Ад іх можна мець інфармацыю, атрымаць паролі, засылаць ударныя групы, пранікаць у нутро абароны. Спецыфіка партызанскай вайны – сувязь з насельніцтвам, манеўранасць, ініцыятыва, давер між байцамі, а для нашага камбрыга усё гэта – „пустяк”, у яго байцы – гэта “механізмы, артыкулом прадумованыя”, як лічыў адзін з расійскіх каранаваных салдафонаў. Да яго не даходзіць, што ў начных баях выстрэльваецца надарма многа патронаў, якіх у нас не хапае, а людзей нашых гіне больш, чым паліцаяў. Каб біць гарнізонныя доты па-армейску, трэба мець хоць бы пару гармат, а не пукаўкі. Наогул, брыгада без цяжкой зброі – гэта надзьмуты пухір, войска, у якога, дай Бог, каб хапіла боепрыпасаў на дзве гадзіны нармальнага франтавога бою. А што рабіць выпшыкаўшыся? Адступіць, уцякаць? Але ж манеўраваць куды зручней і эфектыўней атрадамі, а ў разе патрэбы, нават ротамі, узводамі, аддзяленнямі, там больш шанцаў. Брыгады, як я бачу, патрэбны начальству, а не справе. Званне камбрыг гучыць важка, прыдае гонару таму, у каго свайго не хапае. Я раскажаў Царуку, як восенню 1942 года, калі мы на базе дыверсійнай групы, якая апынулася ў тыле блакіруючых пушчу злучэнняў, стварылі з мясцовых падпольшчыкаў атрад “Камсамольскі”.

Не патрабавала чапаеўскае камандаванне, каб мы перабіраліся ў іхнюю зону дыслакацыі пад Валожын, дазваляла застацца ў сваіх мясцінах і толькі часам удзельнічаць у сумесных аперацыях. Выходзіла, мы маглі належаць да брыгады фармальна. Для доказу, што нам усё ж карысна быць у брыгадзе, прыслалі адтуль роту пад камандаваннем лейтэнанта Кайдалава для ўдзелу ў разгроме гарнізона ў Турцы і Ярэмічах. Нашых і гэта не спакусіла. Паспелі не ісці ў брыгаду, каб не страціць самастойнасці і свабоды дзеянняў. Паслалі да “чапаеўскага” начальства дэлегацыю паглядзець, які там парадак. Убачылі

ўзорны салдацкі вайсковы лагер, у якім сабранай вайскавай сіле не хапае спраў, і адмовіліся. Я, між іншым, быў адным з трох дэлегатаў. Можа, і лішне выбышкалі мы тады. Усё ж лепшы быў бы той варыянт брыгады, чым самадурны Ключко з яго ідэяй разбівання гарнізонаў армейскай тактыкай і скупаю партызанскаю амуніцыяй.

Старшы лейтэнант Ключко пачаў партызаніць ў канцы лета 1941 года, калі трапіў у акружэнне, а ў палон не здаўся. Стварыў атрад з акружэнцаў. Тады ўжо Сталін, адышоўшы ад страху, удзяліў правадырскага бласлаўлення партызанам, выклікаў з-за фронту найбольш папулярных камандзіраў груп і атрадаў, наладзіў ім прыём у Крамлі, узнагародзіў ордэнамі, загадаў узброіць аўтаматамі, пістолетамі, гранатамі, даць мін, толу, апрануць у скураныя курткі і адправіць хрышчоных назад, на новыя подзвігі. Севярын Ключко адразу прымацаваў ордэн Чырвонага Сцяга да скураной курткі. Гэта было парушэннем урадавай пастановы і этыкету, але затое гонару прыдавала.

У пачатку 1943 года Ключко прыбыў у нашу зону на чале апэратыўнай групы з-пад Клецка. На каго працавалі клічаўскія апэратыўнікі ў Стаўбцоўскім раёне, ведае адзін Бог, а вось як працаваў на сябе ганарысты камбрыг, бачылі і чулі ўсе камандзіры мясцовых атрадаў. Тут ён хутка папоўніў сваю групу партызанамі, стварыў атрад нумар 240, потым зняў з яго апэратыўную сакрэтнасць і даў імя Ракасоўскага, а камандны састаў мясцовых атрадаў заагітаваў: “Што гэта вы столькі баявых аперацый правялі, атрад такі стварылі, столькі заслуг маеце, а ў нікога нават медаля няма. Уступайце ў брыгаду, я вас да ўзнагарод прадстаўлю. Уступіце ў брыгаду, узнагародныя лісты запоўнім, я па рацыі прозвішчы перадам у Беларускае штаб, копіі вам на рукі выдам – і праз месяц будзеце мець афіцэрскія званні і ордэны”. І правёў рытуал, раздаў копіі ўзнагародных дакументаў. Праўда, казалі мне хлопцы, як стаў выдаваць іх перад строем, то яны абурыліся, чаму не прадстаўлены я і Косця Балабановіч, сталі адмаўляцца. Тады той паправіў памылку, прыслаў і нам копіі ўзнагародных. Косця сваю парваў на вачах пасланца і хлопцаў з атрада, а я ляжаў ранены ў зямлянцы, засунуў яе між вянцамі – хай ляжыць дакумент аблуды і дурное даверлівасці. Не думаў я, што ў нашага насельніцтва такі апетыт на медалі, ордэны, пагоны.

Царук выслухаў мяне і сказаў, што ўтварэнне брыгад і злучэнняў – гэта ідэя Баранавіцкага штаба партызанскага руху, зацверджаная ЦК КПБ, ён не можа ставіцца да яе так негатыўна, як я, але думае, што трэба разважліва праводзіць усякія рашэнні, у тым ліку спушчаныя зверху, у жыццё. Будзем шукаць разумныя спосабы, каб не перабіраць меры ў цэнтралізацыі, але няможна пускаць рух на самацёк. “Што ж датычыць вашага Ключка, – сказаў Царук, – то мы яго выклічам і зробім яму добры ўтык. Будзе лічыцца з думкамі і прапановамі партызан, асабліва мясцовых, будзе абмяркоўваць планы баявых аперацый і іх вынікі. Гэта я вам гарантую”. Сказаў мне яшчэ, што неўзабаве будзе ўтвораны Стаўбцоўска-Мірскі міжрайцэнтр і ён асабіста перабярэцца ў нашу зону. Я ў сваю чаргу ўстрымаўся выказацца на пытанні, што думаю пра партыйныя структуры, якія абкам намераны ствараць зверху і не рвецца мець належнай сувязі з карэнным насельніцтвам, з ветэранамі руху. Толькі выказаў

здзіўленне, што штаб і абкам арыентуе партызанскі рух чамусьці на масавасць, не ўлічваючы таго, што ў выпадку, калі немцы будуць адступаць арганізавана – а гэта яны ўмеюць, дык струшчаць гэтую наспех сабраную, дрэнна ўзброенную масу, сатруць яе ў парашок, нават не хрумсне. Мабыць, і ў правядзенні партыйна-камсамольскай кампаніі многае будзе залежаць ад кіраўнікоў, ад іх растаропнасці і пачуцця адказнасці за жыццё людзей. Нам пашанцавала, што прыслалі ўпаўнаважаным тутэйшага, паважанага ў народзе чалавека. Скажаў, што мне было прыемна чуць, што ён не саромеецца сваёй тутэйшасці, не цягнецца пад стандарт “спушчанага” кіраўніка. Партызанам будзе падабацца яго тутэйшасць. Гэта – без сумніву.

Уладзімір Зянонавіч сказаў, што многае будзе залежаць ад ладу і парадку ў саміх атрадах, ад баявых поспехаў, сімпатый насельніцтва. Даверам насельніцтва да кіраўніцтва будзем даражыць найбольш. Ён на хвіліну адлучыўся, вярнуўся з правадніком і паведаміў, што Платон перадаў на аэрадром, каб выдзелілі нам толу, дэтанатараў і зброі, па магчымасці, з начнога “сброса”.

Калісьці, яшчэ ў жніўні 1942 года, калі я праходзіў курсы мінёраў у дэсантнай групе маёра Барадача, давялося мне паўдзельнічаць у такой жа акцыі. На жаль, ад таго ўдзелу засталася на душы золь: самалёт як быццам прыляцеў, сігнальныя агні спраўна запалілі, а лётчык зрабіў круг, павярнуўся і дзесьці прапаў, не скінуўшы нам нават паштоўкі з прывітаннем. Растлумачылі мы тады сабе гэтую загадку аптымістычна: не наш самалёт быў, а нямецкі, сачыў, гад, за нашым лагерам і меў заданне знішчыць яго нават на зямлі, калі б прызямліўся. На сучаснае гэтая версія надавалася.

Цяпер таксама не было пэўнасці, што выйдзе. Дроў на кастры мы сабралі багата, кастры размясцілі строга па ўмоўленай схеме, пад кожную кучу падлажылі сухіх сасновых ці ядлаўцовых лапак, каб можна было запаліць іх імгненна і адначасна. Чакалі за межамі аэрадрома ля вялікага вогнішча, якое таксама ўпісвалася ў сігнальную сістэму. Нецярплівыя хлопцы ўжо гадалі, што нас чакае – “зброс”, “дэсант” ці “пасадка”?

Затаміла людзей чаканне. Некаторыя ўжо ўлегліся пры кастры даць багатырскі храп, я таксама наважыў ісці да воза і заснуць на рэштках сена, накрыўшыся бушлатам, як раптам найбольш чуйныя на вуха людзі загаварылі: “Ляціць! Нешта ёсць, гук мацнее. Сюды падбіраецца!”

І сапраўды, данёсся выразны гук матораў, начальнік аэрадрома даў каманду падпаліць сігнальныя агні.

Астатняя частка ночы прайшла ў вясёлай суматосе: калі пакружыліся самалёты, мы кінуліся шукаць “падарункаў”, але мяшкі падалі чамусьці недзе на лес. Ноччу нават белыя парашуты паміж густых дрэваў не проста было адшукаць. Але самае пацешнае: скінутыя на парашутах дэсантнікі пазатойваліся недзе ў гушчары і не выходзілі на нашы позвы і паролі, баяліся падвоху. Нарэшце, знайшлася пара смельчакоў, што выйшлі на пазыўныя. І ўжо ля вогнішча госці весела ўзяліся частаваць гаспадароў “Беламорам”, а потым “Московской”, якое па пляшцы знайшлося ў рукавах нябесных пасланцоў. Вось гэты шумны пачастунак выцягнуў з гушчару астатніх дэсантнікаў, стаў

сапраўды пераканальным, годным веры паролем. Выйшлі ўрэшце ўсе скінутыя. У іх рукзаках аказаліся “ідэйныя” сувеніры: круглыя алюмініевыя банкі на махорку. Банкі шчыльна завінчваліся, станавіліся воданепранікальнымі. На верхняй накрыўцы, у цэнтры, была ціснёная выпуклая зорка, а па крузе надпіс: “Нашим партизанам и партизанкам слава. И.Сталин”. Што ж, гэта была своеасаблівая прыпіска беларускага партызанскага руху да савецкіх узброеных сіл, сувенір можна было паказаць усім тым вясковым скептыкам, што абзывалі нас пастухоўскай самадзейнасцю.

Мяхі з грузам пазнаходзілі, калі ўжо развіднела. Атрымаўшы паўсотні дэтанатараў і столькі ж прэсаваных толавых шашак, дзве “бясшумкі” з аптычнымі прыцэламі, з дзесятак супрацьтанкавых гранат, некалькі хітрых магнітных мін, адно супрацьтанкавае ружжо і тое-сёе яшчэ, я запакаваў усё дабро ў воз, акуратна пералажыў сенам, запрог каня, развітаўся з хлопцамі, з якімі звяла добрая прыгода, і паехаў у кірунку цэнтры злучэння. Там, ля паста, стаяў пазычаны ў Кляцішчах воз і конь. Я павёў каня да калодзежа, напайў, запрог і стаяў, вагаўся: ісці ці не развітвацца з Уладзімірам Зяноўавічам – можа, спіць чалавек, яшчэ ж раница святая.

Але раптам убачыў, што ля паставага сядзіць Жалезняковіч. Убачыў, што я гатовы, устаў і давай тэпаць да мяне, да воза. Ён быў у поўным рыштунку: рукзак за плячыма, карабін на рамяні, падперазаны па кароткім шынялі. Не хапала толькі шапкі-вушанкі. Высокі, прыгорблены, пасівелы, ён цяжка перастаўляў свае неслухмяныя ногі і неяк вінавата глядзеў на мяне, усміхаўся. На мой здзіўлены позірк адказаў проста:

– Паедзем, дарагі, назад разам... Прыняў вась порцыю хініну і паздаравеў, здаецца. З сабою далі лякарства поўны камплект. Павінен вылечыцца. А ўвогуле, то няма лепшага леку, дарагі, як родны кут ды свае людзі. Як пабачыў, колькі цяжкапараненых ды жанчын з дзецьмі чакае на адпраўку, то не па сабе стала.

З зямлянкі выйшаў Царук і азваўся жартам:

– Не быў бы то дыверсант, га, употай дае драп, бачылі вы яго, і паставага не баіцца. Кажу яму, пажыві ты хоць тыдзень які пад наглядом ура-а-ча. Не хоча. У атрад яго цягне... Мо-ожа, вы там яму якую за-азнобу знайшлі, што як магнітам цягне... Паглядзеў, што на самалёт дзеці ў чарзе чакаюць і ра-ашыў уступіць. Ён, ба-ачыце яго, можа і так абыйсціся. Не думай, Паўлуша, што надоўга ад мяне ўцячэш. Я вась сам туды перабяруся з ка-анторай. Усё роўна будзеш пад маім во-окам. Звя-яла нас, брат, судзьбіна!

Пажартаваўшы, мы развіталіся “да сустрэчы” і паехалі ў свой бок. Паўлу Арсеневічу зноў стала зябка, моташна, захутаўся ў коўдру і, павярнуўшы галаву да цапка, на падушку, ляжаў, дрыжкікі лавіў. З галавы яго з’ехала пілотка, адкрыўся прыгожы, пародзісты лоб, якім Павел моцна нагадваў свайго брата, айца Віталія, чые ўрокі рэлігіі ў пачатковай школе малодшыя партызаны так запамяталі, што прыгадвалі па памяці цэлыя выслоўі: “Катэхізіс – слова грэчаскай мовы, яно азначае настаўленне веры хрысціянскай, праваслаўнай царквы...”

Калі я прыгадаў Паўлу, што вучыўся перад вайной у Наваградскім педвучылішчы з сынам айца Віталія Дзімкам, той ажывіўся, стаў распытваць, які ён хлопец: цікавы ці так сабе. Я пахваліў Дзіму, сказаў як было: здольны і сумленны, у першы дзень вайны, рыхтуючыся пакінуць Наваградак, я аддаў яму на захаванне тоўсты альбом сваіх акварэляў. Там былі і пейзажы Наваградчыны, і партрэты школьных сяброў, быў і Дзіма намалёваны, твар у яго крыху такі анельскі, бледны, але пародзісты, на дынастыю Жалезняковічаў цягне.

– А я вось баюся, – ажывіўся Павел, – каб у гэты напружаны час і Віталь, і Дзіма не спатыкнуліся, не ведаю толкам, дзе яны...

З братам Павел Арсеневіч пасля турмы толькі раз сустрэўся. А было гэта пасля верасня 1939, мо праз тыдзень ці два, бо ў акружанай немцамі Варшаве ён разам з палітзняволенымі палякамі уступіў у апалчэнне, ладзілі барыкады і іншыя абаронныя прыстасаванні, упрошвалі камандаванне, каб і зброю ім дало, але тое выкручвалася, не давярала. Пасля капітуляцыі Варшавы Павел падаўся на ўсход і яму ўдалося прабрацца ў натоўпе бежанцаў да родных мясцін. У Ярэмчы не пайшоў, спыніўся ў Царука ў Вобрыне. Айцец Віталій прыйшоў да іх неўпрыкмет, адвяхоркам, як расказваў сын Уладзіміра Зянонавіча, Шура, сталі яны між сабою гаварыць, дык усю ноч да раніцы прагаварылі. А пра што гаварылі, ніхто не ведае.

Павел Арсеневіч быў не з тых людзей, што любяць, як карабейнікі, раскладваць скарбы сваёй душы перад кожным. Але і не хітры ў размовах, быў фанатычна сумленным. Тое, што гаварыў, гаварыў шчыра і з адказнасцю. За шчырасць ён у партызанах ледзь не заплаціў галавою. Ні з таго ні з сяго прыбег марозным днём да нас у атрад, увесь азяблы, ускочыў у штабную зямлянку і закрыўся там з камандзірам. Праз нейкі час адтуль выйшаў Андрэй Сяятэвіч, увесь узбуджаны, увайшоў у нашу зямлянку і, выклікаўшы мяне на двор, сказаў:

– Ты б мог падумаць, гэнум-во, Валодзя, што дэсантнікі з Паўлам хацелі зрабіць?

– А што там яны ўчудзілі?

– Гэнум-во, і не падумаеш – расстраляць хацелі, вот што!

– Мо смехам ці сп'яна?..

– Добры смех, калі на расстрэл гналі. 3-пад расстрэлу ўцёк. Вера, радыстка, уратавала. Як яе там?

– Адынец, – прыгадаў я.

– Во, во, абнаглелі гультай без попуду, сядлай, брат, кабылу і паехалі ўдваёх ды хоць напужаем абармотаў. Правучым, як, гэнум-во, сваіх страляць. Я дам пуду, а ты скажы так, каб прабрала, пранясло... Скажы, як шалёных сабак, перастраляем. Прыгразі і так далей.

Дэсантнікі абралі стойбішча ля Чорнае (лясны прыток Нёмана) непадалёку ад хутара лесніка, славутага самагоншчыка, і жылі сабе весела. Зарыентаваўшыся, што ў мясцовых атрадаў нестасе дэтанатараў і толу, пачалі “пазычаць”, а зробленыя падрыўнікамі тых атрадаў дыверсіі запісвалі на свой баявы рахунак і радзіравалі ў Маскву. Нас гэтая хітрадупасць не абурала, бо ў

партызаны мы пайшлі не ўзнагароды зарабляць, а біць акупантаў, ачышчаць край ад нечысці, годнасць сваю і народа адстойваць, навучыць акупантаў баяцца адплаты і цераз страх паважаць нас і наш народ.

Павел Жалезняковіч узбунтаваўся супраць марнавання жыцця, бо сам быў дэсантнікам і не хацеў, каб гэта свінства абрыдзіла і яго. Пачаў пратэставаць. Адзін. Тут сутыкнулася этыка заходнебеларускага падпольшчыка, чалавека ідэі, з порчаю сталінскага пакалення, выгадаванага на прагматычнай этыцы класавай барацьбы, рэпрэсій і круцельства. Нам было прыемна, што Павел, такі ціхі, стрыманы, як-ніяк паповіч, з сацыяльна падмочанай анкетай, адзін выступіў супраць дэсантнай групы. Здарэнне было падобна на чарадзейную казку. Сумленнасць сустрэлася з хітрасцю, прагматызмам. На яго шчасце, і ў дэсантнай групе знайшлася, як у казцы, чыстая душа, патрыётка, таксама ідэалістка, мінчанка Вера Адынец. Яна якраз стаяла на варце, калі двое дэсантнікаў вывелі Паўла пад аўтаматамі з зямлянкі. Сцяміла, на што тут заносіцца. Узвзяла аўтамат на баявы ўзвод і скамандавала: “Конвоіры, брось оружие, руки вверх! Ложись! – А да падканвойнага: – Павлуша, беги к комсомольцам!”

Мы з Сяятэвічам імчаліся да дэсантнікаў на поўных рысях, засталі іх яшчэ цёпленькімі, у тым хмелі-пахмелі, у якім яны страхам смерці спрабавалі прыструніць Жалезняковіча, разлічвалі, што той здасца і папросіцца, ды не на таго натрапілі.

Андрэй увайшоў у зямлянку першы, я следам за ім. Усе жыхары – хто сядзеў па-турэцку, хто ляжаў, разваліўшыся на нарах бесклапотна – падпявалі сабе пад гітару старадаўні рускі раманс услед за тэнарам:

Живет моя отрада в высоком терему,

А в терем тот высокий нет хода никому.

Андрэй яшчэ на двары паставіў ППШ на баявы ўзвод, а тут з ходу шарахнуў чаргу над галовамі тых, што валяліся на нарах. Стала мёртвая цішыня, і ўладны голас Сяятэвіча прагучаў, як у таго анёла, што з'явіўся апавясціць пра страшны суд:

– Устаць!... вашу маць!

Я не бачыў, каб так магічна дзейнічалі словы загаду: усе паўскаквалі на ногі і сталі перад нармамі на дрыжачых нагах, распатланыя. Хтосьці вінавата-спалохана скандзіраваў, як заклінанне: “Дзядзя Андрэй, дзядзя Андрэй, дзядзя Андрэй...”

– Валодзя, скажы ім. Гэнум во!

Ля парога пачуўся голас, і я быў вымушаны прыкрыкнуць: “Молчать!” Стала ціха. Я без цырымоніі сказаў, што дэсантная група разлагаецца, дакацілася да спробы ваеннага злачынства, падняла руку на таварыша, якога тут усё насельніцтва шануе як свайго героя. А з вас тут ніводзін не варты мезінца на яго левай назе. Папярэджваем: калі хоць волас з галавы Паўла Жалезняковіча ці Веры Адынец упадзе, адкажаце галавою ўсе да аднаго. Канчаць п'янкi і спекуляцыю на падрыўной справе! Або будзеце самі на чыгунку хадзіць, жыць станеце чэсна, па правілах, якія мы ўстанавілі ў нашай зоне, або ўматывайцеся, каб і смуроду тут вашага не было!

– Чулі, – перахапіў Андрэй. – Так і знайце! А Павел у наш атрад пераходзіць. Гэта яго воля. Усё!

Пачаўся лямант апраўдання. Але мы не сталі ўдавацца ў размовы. Селі на коней і паехалі. На душы было пагана. Вось табе і дэсантнікі! А колькі гонару было... Трэба было яшчэ пужануць, што перададзім пра іх “баявую” дзейнасць на Вялікую зямлю, але гэта ўжо была звяга.

Ніколі ні я, ні Павел Арсеневіч не прыгадвалі пра тое здарэнне. Толькі ў 1971-м, на яго памінках Вера Адынец прыгадала, якім прынцыповым у сваіх маральных пераконаннях быў нябожчык.

Сапраўды, у нашай зоне партызаны маглі свабодна пераходзіць з атрада ў атрад. Нават з нашай тутэйшай дыверсійнай групы, што заснавала атрад “Камсамольскі”, двое – Косця Смалянка і Сяргей Клаўсуць (мянушка Кулік) – захацелі стаць коннікамі і перайшлі ў асобы казацкі да Міцькі Дзенісенкі, а музыка і сталяр з Антанёва Уладзімір Клаўсуць, якога я ўгаварыў прыйсці ў атрад, пажадаў таксама дзеля форсу перайсці да Міцькі. Я не крыўдаваў на яго, засталіся сябрамі. Пасля вайны ён служыў лесніком на Добрачы, дык мы з жонкай адпачывалі ў яго летам. У казакі імкнуліся зухаватыя, а ў нас добра адчувалі сябе простыя, шчырыя, цягавітыя. І апрааналіся нашы хлопцы ў шарачок, і гадзіннікаў не насілі, але дружылі моцна і ў баях ды блакадах не падводзілі.

У Кляцішчах я вярнуў фурманку, коўдру і падушку, гасцінная гаспадыня накарміла нас яечняй з аладкамі. Надвор’е крыху паправілася, і мы паехалі б спакойна, радуючыся ў думках, што сёе-тое карыснае дабылі для атрада, калі б не сустрэлі ля Кроманя гурту кароў, які гналі партызаны з гаспадарчага ўзвода. На пытанне, куды гэта яны і чаго, пастух адказаў: “У глыб пушчы. Блакада будзе”. Я зразумеў, што камбрыг хоча службістасць праявіць, “датэрмінова” рашыў выканаць спушчаны нядаўна штабам злучэння план на выпадак блакады, дзе прадпісвалася ўсім атрадам і брыгадам згуртавацца ля каманднага цэнтра злучэння, а потым па графіку прабірацца ў Ліпічанскую пушчу.

Дарэчы, учора на аэрадроме я пазнаёміўся з Вайцяхоўскім, сакратаром Беластоцкага падпольнага абкама КПБ, ён таксама браў са скінутай самалётам амуніцыі, збіраўся абсталявацца спярша ў Ліпічанскай пушчы, а потым пасунуцца далей на Беласток. Высокі, стройны і ветлівы ў абыходжанні, ён знешнасцю нагадаў мне нашага Рэмізоўскага. Я так і падумаў тады: “Глядзі ты, як у Маскве “красавцев” падбіраюць, каб густу палякаў дагадзіць: там жа з “акоўцамі” давядзецца справу мець, адну кашу варыць. А тыя прывярэды...”

Не падабаўся нам, партызанам, план блакаднай абароны, спушчаны зверху. Вопыт мінулага года паказаў, што нам не трэба сцягваць людзей у адно месца. Нас жа праціўнік зганяў, прачэсваючы лес, у цэнтр пушчы. Значыць, трэба рабіць наперакор – прабівацца і прасочвацца за блакадны ланцуг ды бушаваць у тыле карнай аблавы. Але камбрыг Ключко, службіст, трымаецца інструкцый, як турак Карана. У яго першая заповедзь: начальства сказала – выконвай не думаючы, будзеш узнагароджаны.

У атрад мы прыехалі з Паўлам Арсеневічам падвечар і засталі людзей, узбударажаных чарговым хібным боем за гарнізон Дудкі. Гарнізона не ўзялі, а

параненых было адно ў маім атрадзе трое, прытым Лявон Бусько, які замяшчаў мяне ў ролі камандзіра ўзвода двойчы.

Партызанаў нашага атрада гарнізон у Дудках мала цікавіў. Там была зона дзеяння Воранаўскага атрада, якім камандаваў Даніла Шаркевіч. Міма Дудак на тракце Дзераўная – Стоўбцы прывыклі хадзіць яго дыверсійныя групы. Восенню 1942 года немцы загадалі абгарадзіць калючым дротам і абнесці акопамі маёнтак Дудкі. Там зрабілі дом адпачынку знятым з фронту для папраўкі лётным часцям, а каб ім было бяспечна, у вёсцы Дудкі ствараўся жандарска-паліцэйскі гарнізон. Разнахабіўшыся, паліцаі удзень грабілі прылясныя вёскі, рабілі аблавы на мужчын, дарэмную рабочую сілу для адпраўкі ў Германію.

Ключко ўхапіўся за ідэю, пададзеную Данілам, ды загітаваў прыняць удзел у баі за Дудкі яшчэ камандзіра асабага казацкага атрада Міцьку Дзенісенку. Асноўную сілу стваралі тры роты Камсамольскага атрада ў поўным складзе. Другая рота Івана Мацко, у якую ўваходзіў мой узвод, заняла цэнтральны напрамак наступлення і мела прыдадзеную ёй “саракапятку”. На жаль, у баі гармата не зрабіла пагоды. Наступалі на Дудкі ад Шашкоў. Штурмуючых было больш, чым трэба, праціўнік пачуў партызан здалёку і першы адкрыў агонь, прымусіў залегчы перад акопамі з калючым дротам. Стралялі пад святло ракет, якія выстрэльвалі немцы з гарнізона. Ноч з 22 на 23 мая была хмурая, пайшоў густы дождж. Падраздзяленне міцькаўцаў на чале з камісарам Лёнькам Фанышавым уварвалася ў маёнтак, але не ўтрымалася: камісар быў забіты, байцы адступілі.

Балючай загадкай для ўдзельнікаў бою стала смерць Лёнькі Фанышава. Куля трапіла яму ў патыліцу, а ён ішоў у першай лініі наступлення...

Лёнька быў любімцам не толькі ў сваім атрадзе, але і суседніх, у вёсках усёй нашай зоны. Далікатны ў абыходжанні, ён, інтэлігент, не прызнаваў валявога ціску пасад і званняў над логікай падзей, фактаў і думак. Пры жорсткім камандзіры ён узяў на сябе місію зычлівасці, чуласці да цяжкіх момантаў жыцця і лёсу байцоў. Валодаючы гумарам і зычлівым аптымістычным характарам, ён разраджаў нематываваныя канфлікты, ашчаджаў прыкрасцей, крыўд, недаверу. І вось яго так недарэчна не стала...

Адносіны да камбрыга Ключко халадзелі ад бою да бою. Партызаны разважалі цвяроза: на які хрэн загнуліся нам тыя гарнізоны, у чорта на кулічках, недзе параскіданыя. Якія мы там маем тактычныя ці стратэгічныя інтарэсы сярод “ганакоў”. Толькі людзей губім ды раны залізваем. А вунь пад носам гарнізон у Ярэмічах, што заткнуў нам дарогу за Нёман, стаіць разнахабіўшыся. Штодзень лупяць паліцаі з мінамётаў па Сіняўскай Слабадзе, па нашай заставе і па людзях на пераправе, нават бабам не даюць град пасадзіць на пагарэлішчах. Дык гэтага камбрыг не бачыць.

Прайшло колькі часу перадышкі, і раптам, неяк пасля абеду, паклікалі ўсіх камандзіраў, ад узводных пачынаючы, у штаб Камсамольскага атрада. Я не ўцяміў спачатку, што гэта выконваецца тое, што мне абяцаў дзядзька Валодзя Царук. Думаў: от нарада – так і нарада. Дзяжурная.

Але з'явіліся камандзіры з усёй брыгады, а весці нараду пачаў Ключко. Кортка і ўпэўнена, зверху, нібы ласку робячы, далажыў план разгрому гарнізона ў Ярэмічах. Разлічваў, напэўна, што прысутныя прымуць сказанае да ведама і разыдуцца. Але я зрабіў заўвагу, што круціцца ранейшая шарманка па нотах “Устава пяхоты”. На нашым баку Нёмна маюць застацца міцькаўцы з гарматай-саракапяткай. Іх задача – паслаць некалькі снарадаў па будынках школы, ператворанай ў гарнізонны штаб і казарму. Гэтыя стрэлы будуць пародыяй артылерыйскай падрыхтоўкі, фактычна сігналам да наступлення ўдарных сіл, якіх артылерысты не будуць бачыць, бо сілы маюцца пераправіцца цераз Нёман у Лузінаўцы, вышэй Клемантавага адвоя, перайсці на млыне Вобрына над “падэльняй” цераз Вушу, падцягнуцца да Ярэміч, да крайняй ад Вобрына вуліцы Пяскі. Жывой сувязі паміж артылерыстамі і ўдарнай нашай групай няма, ёсць толькі загадка вызначаная гадзіна і мінуты. А што, калі ўдарная група не паспее ўкласціся ў графік на пераправе? Гармату я прапанаваў пераправіць цераз Нёман, прыдасца разбіваць прамую наводкай доты, калі такія будуць супраціўляцца.

Ад Пяскаў павінна пачацца атака на гарнізонны цэнтр. Тут усё было як быццам і лагічна. Толькі не ўлічана псіхалогія: пры такім франтальным шумным наступленні паліцаі проста разбягуцца, як мышы, па шчылінах, пазашываюцца ў гумны, склепы, адрынкі і перачакаюць да раніцы, ацалеюць. А калі паслаць раней у гарнізон адну-дзве невялікія штурмавыя групы, узброеныя аўтаматамі і гранатамі, з заданнем прарвацца ў казарму і не даць спячым ачухацца, узброіцца, уступіць у бой, а зрабіць з іх ахоплены панікай натоўп і весці бой у самым логаве, касіць аўтаматамі, глушыць гранатамі, а за гэты час, калі ўсё ж супраціўленне будзе, дык падаспеюць ударныя часці і даканаюць праціўніка.

Для камбрыга гэтае ўраўненне з двума невядомымі аказалася залішне складаным і, галоўнае, выключала патрэбу ў гарматцы, яе сігнале. Ключко стаяў на сваім. Косця Балабановіч і яшчэ некалькі камандзіраў падтрымалі мой план. Ключко наліўся чырванню, яго пабіты воспаю нос зусім пасінеў. Відаць стала, што не па сваёй волі склікаў нараду, па заданні зверху. “Гм, – падумаў я, – хоць, можа, абкам ды штаб злучэння прыструніць гэтага прас така і неслуха...”

Самым недарэчным месцам плана камбрыга быў камандны пункт, які Ключко вырашыў размясціць на сіняўска-слабадскіх могілках. А гэта было за два з паловаю кіламетры ад месца бою ды яшчэ за Нёманам.

Я адрэзаў яму, што такі генеральскі камандны пункт для падтрымкі портак наступаючым не патрэбны.

– Говори конкретно, что антимонию разводишь, – агрызнуўся камбрыг.

– А я канкрэтна лічу, што па сваім плане камбрыг будзе пускаць ракеты богу вайны Марсу на палаці, і той, усцешаны феерверкам, пашле перамогу. Кіраваць начным боем за два з паловаю кіламетры ад месца бою – гэта фарсавая, а не марсавая сітуацыя.

– Так что, ты считаешь, что я трус? И Маркса не знаю? – сарваўся Ключко, раздражнёны незразумелымі яму эківокамі на постаць Марса, якога ён прыняў за Маркса.

– Трус не трус, пажывём – пабачым. Той, хто хоча сапраўды камандаваць начным боем, а не забаўляцца, сам стараецца быць блізка ад месца бою, сам хоча бачыць сітуацыю і ўпраўляе сіламі цераз ганцоў або асабіста ўзначальвае найбольш баяздольную часць і наносіць рашаючы ўдар.

– Неча учить, тут не ликбез. Переношу свой командный пункт на кладбище в Еремичах. Всё!

– Ну вось, хай будзе так... Мо якая карысць і ад каманднага пункта будзе, – сказаў я насмешліва.

Ключко, злосны, закрыў нараду. Камандзіры разыходзіліся пасіхаючыся, перагаворваліся: вось такі дапаклі Ключку, прымусілі і яго дупу да небяспекі прыблізіць. Мне таксама было пацешна, і не думалася, што камбрыг ужо ў штабе злучэння, выкручваючыся ад крытычных заўваг Царука, аб'явіў вайну мне і Косцю Балабановічу, двум заядлым праціўнікам утварэння брыгады, якую ён зляпіў, абдурывшы даверлівых і ахвочых на ўзнагароды нашых камандзіраў. Здагадаўся, што гэта я ўвёў у вушы Царуку заганнасць яго метаду камандавання не па-партызанску. Неўзабаве ён сігане за агентурным кампраматам на нас...

Бой за Ярэмчы прайшоў, як і прадбачвалася: нібы па плану, але з многімі недахопамі, закладзенымі ў стандартна-статутны план. Я пайшоў са сваім узводам ва ўдарнай групе, хоць Рэмізоўскі і цяпер спрабаваў мяне прытрымаць пры штабе атрада. Перапраўляліся мы цераз Нёман на некалькіх лодках, усё прайшло спраўна, без прыгод, выйшлі на рубаж атакі спакойна і ў пару. Саракапятка адкрыла-такі з-за Нёмна палубу па гарнізонным будынку, білі трапна, толькі непрадбачана былы школьны будынак загарэўся. Наш ударны строй, ідучы ў наступленне, прашчупваў тэрыторыю, што прымыкала да гарнізона, стрэламі. Ад трасіруючых куль загарэлася некалькі саламяных стрэх на вуліцы Пяскі. Полымя асвятліла нас, і мы былі відны, як на далоні, давялося ірвануць за дрэвы ля царкоўнай агароджы, каб не стаць мішэнню для праціўніка. Але гарнізон адстрэльваўся слаба, бязладна, відаць, перапуджаны тымі гарматнымі стрэламі з-за Нёмна ды і нашымі наступальнымі залпамі і воклічамі “ўра!” з супрацьлеглага боку. Было так, як і думалася: паліцаі здрэйфілі, рассыпаліся і пашыліся, бы мышы, у норы.

Але куды дзеліся немцы? Тут, мы ведалі, было каля 40 чалавек немцаў, нейкі спецузвод, памагалі абсталяваць гарнізон і ўмацавацца. Добра, што акопаў і дотаў вакол гарнізона яшчэ не паспелі закончыць, а то быў бы нам арэшак, які нялёгка разгрызці.

Мы хутка сталі панамі становішча, мястэчка Ярэмчы было наша, адпору ўжо не магло быць. Пайшлі хлопцы ўроссып малымі групамі па вуліцах выпорваць паліцаю са схованак. Занятак няўдзячны і небяспечны: можна ад напалоханых пацукоў атрымаць адчайны залп. Але была зацятасць, выпорвалі, сёй-той уцякаў, а каго і прыстрэлілі. Гадзіны тры шукалі, не так, канешне, як яны партызанскія сем'і ў часе карных экспедыцый, але страху мы ім нагналі.

На налёты ярэміцкі гарнізон быў хвацкі: днямі, пад прыкрыццём нейкай групы браневікоў, уварваліся паліцаі ў Сіняўскую Слабаду, выбілі з акопаў наш дазор, людзі мірныя, пагарэльцы кінуліся ўцякаць у лес, дык яны па ўцекачах

адкрылі агонь. Некалькі чалавек забілі. Майму хроснаму, Сашу Васілеўскаму, руку прастрэлілі. Зямлянкі разрабавалі і падпалілі. Руйнавалі ўсё, што давалася, пакуль з лагераў не падняліся наш і Данілаў атрады ды не турнулі пагромшчыкаў за Нёман. Цяпер лёс памянў нас месцамі, даў магчымасць адпомсціць. Сем'яў паліцаяў мы, канешне, не чапалі, хіба хто асабіста меў кроўныя парохункі і звёў іх употай.

Пачуўшы, што бой аціхае, прыйшоў і камбрыг з могілак на плошчу са сваім камандным цэнтрам. Камандаваць не было патрэбы, усё рабілася само, па ініцыятыве партызан.

Што ж, напудзілі гарнізонных шакалаў, можна было быць пэўным, што тыя, хто выжыве гэтай ноччу, яшчэ раз аднаўляць гэты гарнізон не пасмеюць.

Тым часам пачынала світаць. Ад нашай засады з Воўчага Балота прымчаліся ганцы і сказалі, што нямецкая часць, якую яны чакалі ў засадзе, там не паявілася, значыць, або пайшла на Мір іншай дарогай, або схавалася ў Турцы. Ніхто не падумаў пра трэцюю мажлівасць, што яна затаілася тут, у занятых намі Ярэмічах. І дзе? За царкоўнаю мураванаю агароджаю, праляжалі покатам, затаіўшы дыханне – ні жывыя ні мёртвыя. І трэба ж было, што не знайшлося ніводнага цікаўнага ды ўсцібскага пераможцы, каб заглянуць цераз гэтую мураваную з валуноў агароджу. Відаць, дзейнічала на тутэйшых хлопцаў сакральная сіла, якая з дзяцінства сыходзіла на іх у часе вялікіх святочных богаслужэнняў, асабліва ўсяночных. Бога пабаяліся, а немцаў праваронілі.

Гарнізона ў трэці раз у Ярэмічах акупацыйныя ўлады не аднавілі, нават управа ліквідавалася сама сабою, войт, колішні польскі настаўнік з Сіняўскай Слабады, Шыман Цатэвіч, выехаў са сваёю прыгожай Марысяй Явараўнай ажно ў Мір ды кіраваў воласцю мысленна. Ва ўсякім разе, паню Марысю, якая калісьці вучыла мяне ў пачатковых класах, я сустрэў у Міры пасля вызвалення. Муж яе недзе знік, уцёк на Захад і, мабыць, прытарнаваўся дзесьці ў Польшчы, бо пані Марыся прасіла мяне дапамагчы ёй выехаць у Польшчу, угаварыць першага сакратара райкама Скараходкіна аказаць падтрымку. Не дапускала шчырая душа, а я не мог сказаць, што сам я, падпольшчык з першых дзён акупацыі, арганізатар супраціўлення, адзін з першых выхадцаў у партызаны, стаў аб'ектам спецнагляду з боку раённага НКВД і мой зварот да Скараходкіна мог бы ёй толькі пашкодзіць. Памог я ёй вельмі мала: здолеў адно пагаварыць са знаёмым партызанам, членам камісіі па перасяленні палякаў, якую кіраваў Царук як намеснік старшыні Баранавіцкага аблвыканкама. Да дзядзькі Валодзі звяртацца не пасмеў, бо даведаўся, што ў яго самога ўзніклі прыкрасці па справе перасяленцаў. Уздыхнулася лягчэй, калі пані Марыся такі выехала.

Пасля ж ярэміцкай аперацыі мы, партызаны, адчулі сябе гаспадарамі, атрымалі доступ на левы, багаты бераг Нёмна, адкуль атрымлівалі і папаўненні, і харч, і разведвальную інфармацыю. Густа населенае Наднямонне злучалася з намі ідэяй вызвалення.

Але Ключко не змяніў сваёй упартасці, хацеў браць гарнізоны. Пачаў вышукваць кінутыя войскам і захаваныя патрыётамі ў лясах гарматы. Знайшоў недзе каля Койданава штукі тры шасцідзесяціпятак і завёў у брыгадзе конны артылерыйскі ўзвод. Толькі спраўных, непаржавелых снарадаў да гэтых гармат

цяжка было знайсці, ды і прыцэлы на гарматах былі дэманціраваны тымі, хто іх кідаў у суматосе адступлення. Але ўзвод трымаўся, праводзіў вучэнні, праўда, без пробных стрэлаў. Артылерыйскі сюрпрыз быў не адзіным спосабам умацавання камбрыгавай вагі. Сюрпрыз тэхнічны дапоўніў ён сюрпрызам улады.

Перад самай блакадай Ключко сабраў і выстраіў усю брыгаду імя Жукава. На вялікай паляне стаялі Камсамольскі, Данілаўскі, Курбанаўскі і яго родны 240-ы, ці лепш – імя Ракасоўскага, атрады. Ключко з маршальскай напышліваасцю абышоў карэ, вітаючыся з кожным атрадам.

Пасля ён стаў у цэнтры і даў каманду канвою вывесці арыштаванага партызана. Гэта быў незнаёмы мне малады, рыжанькі, абстрыжаны пад нулёўку салдацік. Калі канвой з арыштаваным спыніўся ў вызначаным месцы, Ключко гаркнуў: “Бригада, слушай меня!” – і зачытаў смяротны прысуд арыштаванаму за згвалтаванне.

У самой падзеі не было нічога нечаканага: за гвалтаванне належалася такая кара. Не ведаю, ці быў такі закон у савецкім ваенным заканадаўстве, ці была гэта традыцыя і норавы беларускія з часоў Вялікага княства Літоўскага і яго славутага Статута. Але чаму тады гэтую норму ўжывалі і савецкія, складзеныя з акружэнцаў атрады? Многа чаго няяснага было ў норавых партызанскага руху нават яго ўдзельнікам. Самадзейныя баявыя дружыны адвеку дзейнічалі па законах, а дзе па звычаях, дзе па традыцыях кроўнай помсты, а дзе слухалі інстынкт, нярэдка здэгенараванага, азвярэлага. Злачынствы робяцца там, дзе пануюць самаволя, безадказнасць начальства. Злачынцы і ў партызанах часам прыкрываліся прымаўкай: “Вайна ўсё спіша”. Не спісала, нябось, нічога ні вайна, ні гісторыя, спісвае ўсё сваім хаўруснікам выкрутная ідэалогія, затуманьвае галовы догмамі: “Усё законна, што служыць нашай перамозе над ворагам”. А можа, і біблейскае: “Вока за вока і зуб за зуб”, а на справе за вока – абодва вокі, за зуб – усю сківіцу, а найлепш – усю галаву...

Закончыўшы чытаць смяротны прысуд гвалтаўніку, раз’ятраны Ключко вымавіў экспромтам злавесны постскрыптам: “Это еще не все. Есть у нас на очереди два командира из Комсомольского, которые не признают и компрометируют бригаду перед высшим командованием. Это Колесник и Балабанович. Пусть запомнят! На очереди!.. ”.

Я ўспрыняў гэта як блазнаванне. Косця прыняў пагрозу наўпрасткі і загарэўся даць здачы.

Прысутныя не звярнулі асаблівай увагі на камбрыгаў прамоўніцкі давесак, уся ўвага была прыкавана да прычыны і цырымоніі расстрэлу.

Асуджаны меў жалю годны выгляд, не падымаў вачэй, маўчаў, так і стрэлілі яму канваіры ў патыліцу апушчанай галавы. Упаў мякка. Здалёк, зрэшты, не было відаць жудасных дэталей забівання. Адбылося ўсё нібыта нейкі спектакль на рынку для навукі патэнцыяльным гвалтаўнікам і ўсім, хто не ўпраўляе сваім тэмпераментам.

Прасвятляцца справа стала пасля, калі разведчыкі, баявыя сябры расстралянага, назвалі імя і прозвішча “пацярпеўшай”. Ахвярай аказалася дзеўка-перастарка, вядомая сексуальнай даступнасцю, нават распуснасцю.

Адсюль вынікала верагоднасць, што там была пастка, пастаўленая на наўнага дон Івана, які, можа, зашмат ведаў ці зашмат пра некага ці нешта гаварыў.

Назаўтра нас з Косцем запрасілі ў штаб атрада і далі пазнаёміцца з загадам камбрыга аб зняцці нас з пасад камандзіраў узводаў і назначэнні камандзірамі дыверсійных груп. Матывіроўкі не было ніякай, так сабе – “для ўзмацнення ўдзелу атрада ў дыверсійнай рабоце”. Косця выбухнуў злосцю: “Брыгада называецца. Кося, кося, пакуль у аглоблі, а там калом па рэбрах! Нарэшце, возьмем развод з гэтымі янычарскімі ротамі.”

Я спыніў яго і вывеў са штаба. А ён ужо на двары працягваў:

– Забяром узводы і на гэты раз адколемся, будзем ваяваць самі, як захочам. Можам і зону змяніць. Уступілі, бачыш, Андрэю, і не зрабілі таго, што задумалі, то яно бокам вылазіць.

Я слухаў і чакаў, пакуль Косця выгаварыцца, а потым рашуча запырэчыў:

– Хіба ты не бачыш, што ён толькі таго і чакае, каб мы забралі ўзводы і пайшлі з брыгады? Тут жа аб'явіць нас уцекачамі, разбуральнікамі брыгады, а то і змоўнікамі з паліцыяй, а нас з табою расстраляе як завадатары. Мы то хоць будзем ведаць, за што гінем, а хлопцы, можа, не ўсе ўцямяць, некаторыя палічаць, што гэта камандзірскія амбіцыі і сутычкі, а ў радавых галовы ляцяць. Нельга даць яму гэтай карты ў рукі. У рэшце рэшт, што здарылася? Не прывыкаць жа нам да дыверсійнай справы. Будзем дзейнічаць свабодна, без прынуку. Не паедзе ж ён нас правяраць і разам паўзці на рэйкі – не той камбрыг! Падбяром смельчакоў і будзем разам дзейнічаць папераменна то на адным месцы, то на другім, а базай выбярэм сабе які ціхі беражэнскі хутарок і будзем прысылаць толькі рапарты аб дыверсіях ды заказы на міны і дэтанатары. Пераедзе сюды Царук з міжрайцэнтрам, уцяміць, што Ключко буяніць і помсціць, паставіць яго на месца, адменіць яго загад, можа, нават не разбіраючы справы, каб не каламуціць вады, якая і так ужо накаламучана. Ваяваць за пасады ўзводных – на ліха нам такое патрэбна. Ёсць атрад, ёсць камандаванне, ёсць нашы ўзводы, нашы хлопцы-сябры, няхай яны скажуць слова, калі адчуюць несправядлівасць.

Косцю цяжка было змірыцца, ён не ўлічваў, што настаў новы этап партызанкі – цэнтралізаваны. І нам іншага выйсця з гэтай сітуацыі не заставалася, як прызнаць існуючае абавязковым. Бунтавацца – не той час, што быў у пачатку зімы. Тады Сяцэвіч, страціўшы жонку і маці, стаў запіваць, а разведчыкі замест таго, каб здабываць патрэбныя звесткі, шукалі самагон і прывозілі графінамі на падмацунак духу камандзіра. Тады пайшлі мы з Косцем да Міцкі, дамовіліся: “Два тыдні вас кормім, памагаем абсталявацца, а там будзеце карміцца і дзейнічаць самі. Хіба захочам вялікай аперацыі, вы і мы, то можна будзе разам, а потым зноў кожнаму сваё”.

Сяцэвіч паклікаў нас у штаб і там перад камандзірамі кляўся, упрошваў не кідаць таго, што было зроблена за лета крывавымі намаганнямі, абяцаў прымаць усе нашы баявыя прапановы ды ініцыятывы. Мы ўступілі яму, шкада стала. Так удалося вывесці атрад са спячкі, вярнуць да баявой актыўнасці ва ўмовах зімы. Правялі пару ўдалых засад, дыверсій, выбраліся з гарматай нават на Шчорсы. Праўда, фатум пераблытаў гэтую аперацыю так, што балюча і гідка

расказваць пра яе. Важна, што ажыў баявы дух у атрадзе і камандзір, як абяцаў, вярнуўся да святой нашай заповедзі: “Не піць гарэлкі”.

Тады кожнаму партызану можна было выйсці з атрада, перайсці ў іншы, бо не было адчужанасці, афіцыёза, панаваў давер. Але з утварэннем Баранавіцкага злучэння такія пытанні можна было вырашаць толькі цераз Цэнтр. Ды Цэнтр быў яшчэ зусім малады, наўрад ці захацеў бы браць на сябе адказнаць за рэарганізацыю Жукаўскай брыгады. Нам трэба было назваць больш пераканальныя аргументы. Ды не прад'яўлены яшчэ кампрамат мог мець супраць нас Ключко. Кампрамат палітычны – прысланы невядома кім орган Беларускай незалежнай партыі “Бюлетэнь”. Выдання таго я не мог прачытаць, ляжаў паранены, у зямлянцы было цёмна. Папрасіў у мяне начальнік штаба Чубрык пачытаць і не вярнуў. Хтосьці ў яго сцібрыў. Мабыць, трапіў “Бюлетэнь” у рукі асобааддзельцам.

На мне віселі яшчэ шэсць месяцаў настаўнічання, навучання нямецкай мове, хоць меў на гэта дазвол і заданне падполля. Заставалася адно – не пароць гарачкі і чакаць. Галоўнае – блакада вісела ў паветры, пра яе шапталі не толькі разведчыкі і агентуршчыкі, але і простыя байцы. І Царук не ехаў, як абяцаў, а перадаў, каб прывезлі адно да яго ў Цэнтр жонку і двое малодшых дзяцей для адпраўкі самалётам на Вялікую зямлю.

Мы з Кастусём падабралі добраахвотнікаў у дыверсійныя групы, далі ім суткі на лазню, перамену бялізны, рамонт адзення ды назначылі месца збору. Спачатку трэба было назбіраць снарадаў, выплавіць з іх тол, зрабіць міны з уваранымі ў плаўленую масу шашкамі прэсаванага толу, якія мелі пракручаныя дзіркі для дэтанатара. З гэтым дабром можна было прабірацца ў зону чыгункі, шукаць шчасця, нажываць сувязных, праваднікоў, інфарматараў аб выніках выбухаў.

Мы пайшлі таксама ў сваю вёску, да майго хроснага бацькі, памыцца гарачаю вадой у балеі, памяняць бялізну, якую яго жонка, цётка Надзя, нам памыла. Косця набраў дзве кішэні цыбулі, захапілі мы яшчэ з сабою кавалак сала, паўбуханкі хлеба і два кавалкі мыла. Пайшлі адвечоркам, каб не парушыць сямейнага рытму жыцця людзей, занятых веснавымі работамі ў полі і агародзе.

Хросны рады быў нашаму прыходу, карцела яму пачуць крыху навін з савецкіх сродкаў інфармацыі, ды ўвогуле даўно мы не бачыліся. “Усё мінаеце, – пачаў выгаворваць гаспадар, – каб вас у жыта галавою. Ад сёмухі не паказаліся”. Цётка Надзя ўдакладніла: “Ад таго, калі самалёт збілі”.

Сапраўды, мы адпрошваліся ў Андрэя Сяцэвіча і прыходзілі да хроснага перад сёмухай. Але ўсё папсаваў Давыдка. Прыстаў да нас, як смала. Хтосьці з лядчан перадаў яму па сакрэту, што турэцкія паліцаі на хутары ля маёнтка Дзеўчапольскай самагонку гоняць, мукі расчынілі пудоў дзесяць. І Давід загарэўся: гэта ж абраза для ўсяго партызанскага руху – “нужно наказать прохвостов”. Сам адзін ён баяўся ехаць, паўдня вербаваў, ды не знайшоў памочнікаў. Мала шанцаў мела аперацыя пад носам у паліцыі. Не хацелася і смельчакам гінуць пад сёмуху. Калі гоняць самагонку, то і паставілі, нябось, ахову як трэба. Адмовілі Давыдку нават землякі-лядчане.

А ў нас з Косцем былі перад ім пэўныя даўгі. Ён клапаціўся пра нас, як прыгонны слуга пра рускіх панічоў, падкормліваў і за адзеннем, абуткам сачыў. Чалавек ён быў супярэчлівы, сапраўдны прадукт эксцэнтрычнай эпохі. Да першай сусветнай вайны выехаў, таксама як і мой бацька, у Пецярбург і прыжыўся там. З чаго ён жыў да рэвалюцыі – не гаварыў, быў, відаць, “начальнікам хто куды пашле”, а пасля Кастрычніка ўдзельнічаў у грамадзянскай вайне, потым служыў у сістэме гандлю, ды на нейкай базе папаўся за “разбазарванне”, атрымаў два гады прымусовых работ. Было гэта ў 1940 годзе, калі вайсковыя ўлады спехам будавалі аўтастраду Мінск – Брэст, а ля Гарадзеі – вялікі ваенны аэрадром. Вось на гэтае будаўніцтва нагналі з усяго Саюза дробных зэкаў – дармовай рабочай сілы. Прывезлі пад канвоем і Давыдку “в родные места”. Ахова паддалася паніцы ў часе адступлення Чырвонай Арміі, зэк і шуснулі хто куды. Блудны сын – Давыдка – прыплёўся ў Лядкі і асеў у сваякоў. Але сумным здалася яму, гараджаніну, вясковае запечнае жыццё, далучыўся да маладых падпольшчыкаў і разам з імі пайшоў восенню 1942 года ў атрад. У баях праявіў сябе смелым, а ў абыходжанні – кампанейскім чалавекам, гаваркім, не дурным, сумленным на свой лад, хоць нёс у сабе патырчакі ўжыткавай этыкі савецкага “снабженца-потребленца”. Давыдка ўжываў многа прагматычных мудраслоўяў, у тым ліку антысавецкіх, быў дасціпным і весела-цынічным, нават партызанскую тактыку каменціраваў блатною формулай аліментшчыка: “Наше дело не рожать, сунул, вынул да бежать”.

Калі прыйшоў у атрад мой бацька, Давыд прыняў яго як пабраціма па біяграфіі, былога пецярбуржца, дапамог акліматызавацца і сам падцягнуўся, звяртаўся да яго – Андрэй Паўлавіч, стаў скалочваць сінкліт партызанскіх “дзядоў”, хоць усе тутэйшыя гаварылі “дзядзька”. Давыдка прыстаў да нас перад сёмухай, не адчапіцца:

– Как так, все трусы, адни трусы кругом. Отдать согласны полициям такой продукт. Только на вас надеюсь. Выручите, родные! Только в охране будете, а я сам всю работу сделаю... Если они попробуют отбивать у меня водочку, турнете их ко всем чертям, пулемёт да десятизарядка заработают, то будут драпать штаны задравши. А я сам, что надо, сделаю...

Давыдка ведаў, што мы ворагі самагонкі, таму так хітра прасіў: “Это же не только пить, но и раны лечить”. І дабіўся свайго. Ноч была цёмная. Іхняя ахова заняла пазіцыю на горцы ля маяка, але як пачула, што мы ідзём (у Косці зашастаў кулямётны дыск), дык дала лататы з горкі, пабегла ў Турэц. Мы залеглі, чакалі налёту добра ўзброенай каманды, але Давыд апярэдзіў яе: маланкава загрузіў на воз тры бідоны чымергесу ды яшчэ падсвінака ў хляве самагоншчыка прыстукнуў. З гаспадаром ускінуў на воз і даў пугаю па хвасце каню. Заляскалі буксы на жалезных восях Давыдкавай калясніцы. Мы падняліся і перанялі яго на дарозе, пачапіліся на воз і памчаліся рыссю. Пераправіўшыся ля заставы на пароме, дзядзька Давыд заехаў да Фэлькі, бацькі Івана Клаўсуця, які пасяліўся ў кінутым гаспадаром доме. Нас з Косцем гаспадыня паклала спаць да світання, а Давыдка з гаспадаром узяўся свежаваць падсвінка. Насмажыўшы пячонкі, падняў нас Давыд, запрасіў адведаць прысмакаў і

выпіць за храбрасць. Я толькі прыгубіў, пакаштаваў, чымергес быў добрай якасці, не пах гарам і меў моц. “Ну, что, трезвенник, разве не стоило риска, чтобы отнять у этих полицаев такой продукт?!”

Перакусіўшы, я залёг дасыпаць да раніцы, а Давыд адкрыў гасцінны двор з бясплатным барам: падпаў партызанаў з заставы – цэлае аддзяленне Кастуся Парэцкага – і зазваў “прычасціцца” ўсіх, хто прыходзіў на пераправу. Стварылася вясёлая кампанія. І вось, калі веселуны даспелі да подзвігу, з захаду на гарызонце паказаўся нямецкі трохматорны самалёт. Ён бяспечна ляцеў сабе нізка над зямлёй. На ім і выпрабавалі вясёлыя хлопцы меткасць вока і сваю зброю, хоць на заставе страляць у неба было забаронена. Я ўскочыў і паспеў даць некалькі стрэлаў з дзесяцізарадкі, а Косця паўдыска з кулямёта апаражніў. Так бокам-скокам, спехам-смехам быў збіты самалёт. У партызан, вядома, якія кулі цаніліся: разрыўныя, трасіруючыя, бранябойныя. Самалёт загарэўся і ўпаў на Рудзьмянскай заставе, кіламетраў за пяць адсюль. З пачуццём не то гумару, не то віны загадалі Давыдку запрагаць і паехалі ў атрад. Не заглядваў я і да хроснага.

На наша здзіўленне, людская гамонка ацаніла здарэнне як подзвіг.

А цяпер мы ў хроснага гасцявалі без перашкод. Памыўшыся, пераадзеўшыся, як другі раз нарадзіўшыся, селі вячэраць. Акрамя сала, хлеба і цыбулі, паявілася духмяная сопкая бульбачка, якая была ў хроснага надзейна закапана і на зіму замаскіравана, так што ніхто не знохаў і не адкапаў яе нават за гэтую калатную вясну. Ён ўжо і пасадзіць новае бульбы паспеў, ад насення крыху засталася, дык зварылі на вячэру. Дзесьці прыхаваная настойвалася ў цёткі Надзі і бутэлечка весялухі на мяце. Я дык яшчэ захоўваў скаўцкую цноту, не ўжываў гары.

І гэтым вечарам я не ўзяў у рот хмельнага, якоесь трывожнае прадчуванне пасялілася ў душы яшчэ ў лагеры, калі бачыў, як хлопцы з нашых узводаў збіраліся на гаспадарча-баявую аперацыю за Нёман. Без нас, камандзіраў, дайшлі з адным ротным Іванам Мацко. На мяне пазіралі мае байцы як бы вінаватымі вачыма. І ў мяне затрымцела тады на душы, нейкая віна, сумніва напала, варта было ўчыніць хоць дэманстрацыю пратэсту: вывесці ўзводы з лагера... Але супраць каго пратэставаць? Камбрыг хіжы і дурны, толькі і чакаў поваду для бойкі, а нашы, свае камандзіры хто забіты, хто паранены, хто затурбаваны. Супраць Рэмізоўскага ці Вані Мацко пратэставаць? Дык яны тое ж самае думаюць, толькі больш за нас дыпламатычныя, стрымліваюцца і адмахваюцца, як конь ад заедзі, ад датклівай праблемы ды церпяць...

А хросны з Косцем зрабілі па чарцы, гаспадар, відаць, даўно не ўжываў, бо і захмялеў ды зацягнуў сваю любімую:

Ой у лузе, у лузе каліна стаяла,
Каліна стаяла, усю праўду казала,
Усю праўду казала і пераказала,
А хлопцам-малойцам перамену дала...

Пра якую перамену пела песня? Напэўна ж, не пра перамену бялізны, відаць, перамену жыцця, у нашым выпадку пра канец акупацыі, вайны, пра мір і супакой, жыццё без страху.

Ноччу хросны і пасля чаркі спаў чуйна: яшчэ пеўні не пракукарэкалі апошні раз, яшчэ цёмна было ў зямлянцы, калі ён пачуў страляніну за Нёмнам і ўсхадзіўся, стаў тузаць Косцю: “Уставай, казак, што спіш як пшаніцу прадаўшы!” А той павярнуўся на другі бок і далей. Я ўсхапіўся, выглянуў на двор, сапраўды, лупілі ажно недзе за Лядкамі, над Вялікай Слабадою, кулямёты і нешта большае – гарматкі ці мінамёты. Я ўміг падняў Косцю, і мы, перакінуўшы дзесяцізарадкі цераз плячо, патрухалі да заставы. Вартавы стаяў на пагорку ля берага Нёмна і ўслухоўваўся ў адгалоскі бою. Казаў, што бой ідзе ўжо каля паўгадзіны. Перавёз нас на той бок “бяды шукаць”. Мы падбегам пасунулі цераз пойму на балаціне на Пагарэлку. Прыбеглі, а бой усё ішоў і набліжаўся. У вулачцы, што вяла на Лядкі, убачылі Міцькавых коннікаў-разведчыкаў. Яны казалі нам, што прашчупвалі мясцовасць аж пад Кашчыцаў двор. У тым баку пакуль ціха, а за Лядкамі танкеткі “ваших ганяюць”. Вось прыбегла некалькі нашых хлопцаў жытамі, прыгінаючыся: між Тарасавічамі і Вялікаю Слабадою рота наскочыла на танкеткі.

Тым часам на дарозе з Лядкаў паказалася пара матацыклістаў разведкі, на хаду сталі лупіць з кулямётаў – прашчупвалі мясцовасць, уезд у Пагарэлку. Мы падпусцілі матацыклістаў, сёканулі, прагналі патрапаных назад. Але з-за асадніцкіх хутароў высуліся некалькі танкаў і падаліся сюды, на нас. Міцькаўцы павярнулі коней, а мы, падчакаўшы яшчэ групку нашых хлопцаў, што адыходзілі палямі, пабеглі разам у паўночны канец вёскі, каб трапіць хутчэй за тых танкістаў у Добрач, на Міцькаву пераправу. Цяжка дыхаючы, хлопцы гаварылі на бягу пра паніку, якая агарнула роту перад танкамі.

Мы, заходнікі, нагул танкаў і браневікоў баяліся, аднаго рову матораў пудзіліся, як вясковыя неаб'езджаныя коні. Зайздросцілі ўсходнікам, акружэнцам: у тых нават Цюха-Мацюха ды Калупай з братам тэхнікі не пудзіліся: “Подумаешь, ерунда танк, черепаха. Хорошую связку гранат под гусеницы сунул – и танк спёкся, как миленький. Зачем гранаты, бутылкой бензина по выхлопной трубе бух – и все, майской розой зацветет...”

Было ў такой пахвальбе і нямала хлестакоўшчыны, але на справе ўсходнікі ішлі на рандэву з бранетэхнікай смела. А нашы тою раніцай кінуліся адразу ўроссып – вядома, без каманды войска гіне. Была тут і наша віна. Добра, што хоць жыты падняліся вышэй пояса, хавалі ўцекачоў. Ацалелі тыя, хто ў калодзежы на ланцугах паспускаўся, у склеп зашыўся, пад дровы залез. Праўда, усіх цяжкапараненых паліцыя падабрала.

У Сіняўскай Слабадзе на заставе сабралася яшчэ адна група хлопцаў з першай роты, якім пашэнціла вырвацца з пераплёту. Прыйшлі з лагера другая і трэцяя роты. Рэмізоўскі, убачыўшы мяне з Косцем, абрадаваўся, сказаў, што прымуся камбрыга адмяніць ягоны “нелепый” загад. “Принимайте взводы, посчитайте людей и занимайте оборону вдоль реки, от той сопки дод Еремичами”.

З абодвух узводаў трэцяя частка саставу не вярнулася, некаторых бачылі забітымі. А сопкаю быў Лічкоў груд – прыстойная горка, насыпаная калісьці Нёмнам, яна ўзвышалася над усімі астравамі, парослымі дубняком, якога многа Бог пасадзіў на заліўным абалонні. Паміж Сіняўскаю Слабадою і Лічковым

грудам былі нашы, а за грудам ярэміцкія ды турэцкія сенакосы, якія цягнуліся ажно да Ціхай, да Табара, Крынічнага і беражэнскага абалоння. Прыкметнейшыя астравы мелі персанальныя назвы – Каўпак, Казіны востраў, Малахаў норт... Пасля касавіцы сюды ганялі самавольна падпасваць свае гурты слабодскія пастухі, вялі войны з паплаўнічымі, якія падрадзіліся ахоўваць пакошу, каб давесці яе да атавы, да другога ўкошу. З-за астравоў, з Нёмнавых старыц, пад Слабаду цяклі два раўкі, якія ўпадалі ў яшчэ не надта зарослую старыцу Цыплю. У часе зімовага шарошу сюды хаваліся і зімавалі вялізныя шчупакі, глені, язі, марскія кялбы, якіх сіняўскія рыбакі вычэрпвалі пакрысе з-за лёду невадамі, а ў каго такое снасці не было, той рабіў гаткі на перамычках паміж Цыплямі і больш заіленымі старыцамі, ставіў венцеры ды вершы. Туды лез карась, акунь, мянтуз.

Паміж раўкамі і Нёмнам, які плыў тут па адкрытай луговой раўніне шырокім плёсам, тырчалі выпаленыя сонцам рудыя пагоркі, груды, парытыя ў першую сусветную вайну акопамі ды бліндажамі. У гэтых лукаткавых акопах, на парослых казьяльцом грудях залеглі мы рэдкім ланцужком. З зямлі нас не надта было відаць, хіба ад Буковіч з горкі цераз бінокль. Там атабарыліся іхнія танкі і заняла пазіцыі артылерыя – гарматы, мінамёты. Адтуль у нас на вачах выскачыла невялікая група коннікаў, чалавек пад дзесяць, і зухаватым алюрам памчалася насупраць нас ды павярнула ўздоўж Нёмна, уніз па цячэнні, у кірунку лясочка Волешкава. Відаць было, што начальства выбірае лінію абароны ці прашчупае, дзе размясціць зыходны рубаж наступлення. Неўзабаве яны вярталіся і прыпынілі коней насупраць нас. Мы з Косцем ляжалі побач, на сутыку ўзводаў. Далі каманду па ланцугу: страляць толькі снайперам адзіночным прыцэльным агнём. Я пашкадаваў, што абмяняў сваю дзесяцізарадку з Пецем Парэцкім на ІПД. Думаў, у начных сутычках аўтамат лепш зможа касянуць, а Косця са сваёй дзесяцізарадкі даў пару стрэлаў – і з аднаго каня зваліўся коннік, пад другім упаў конь, група рассялася, як ветрам здзьмухнула. У адказ па нашым грудзе сыпанулі з мінамётаў і гармат – зброі, на якую ў нас не было спосабу. Хіба толькі запатрабаваць артылерыю ў камбрыга.

Абстрэл цягнуўся, снарадаў і мін карнікі не шкадавалі, але, відаць, дакладнага размяшчэння нашай абароны не ўлавілі, стралялі па мясцовасці, а не па праціўніку. Аднак ляжаць пад абстрэлам, не маючы чым адбіцца, даць здачы – сітуацыя, праціўная чалавечай натуре. Параіўшыся з Косцем, вырашылі, што я прабяруся на камандны пункт атрада і дамоўлюся з Рэмізоўскім, каб той выклікаў брыгадныя гарматы да Ялаўцовага груды. Адтуль можна было ўдарыць і суняць артылерыю карнікаў. Трэба было напамніць, што нашы хлопцы ляжаць галодныя са ўчарашняга дня, хай прышле хоць па кавалку хлеба.

Перапоўз я да раўка і, прыгнуўшыся за аерам, пабрыў у кірунку Цыплёў, а там – па-пластунску цераз груд і дабраўся да могілкаў, дзе ў гушчары бэзу, пад парасонамі старых каржакаватых соснаў, размясціўся штаб. Ад Рэмізоўскага даведаўся, што свой атрад і артылерыю камбрыг трымае ў рэзерве. “Сдвинуть ишака, сам знаешь, невозможно”.

– Спозненая інфармацыя, – умяшаўся ў размову камандзір разведкі, – сваімі вачыма бачыў толькі што, як Ключко патопіў свае гарматы ў азярыне каля Ціхай.

– Ну вот, и поддержали нас, – іранізаваў Рэмізоўскі.

Я спытаў, мо вядома, ці паспеў вылецець на самалёце з малодшымі дзецьмі камандзір Андрэй Саятэвіч. Звестак не было. І наконт харчавання не было чаго гаварыць, бо гаспадарчыя часці атрадаў і ўвесь статак кароў па загаду Ключко раніцай адправілі за Кромань, у глыб пушчы, нават пасцелі і зімовае адзенне, у каго яно было, вывезлі. Кухні зліквідавалі, катлы вывезлі. У камбрыга была маньяцкая ідэя – хутчэй дачакацца, калі можна будзе зняць брыгаду з абароны і скіраваць паводле плана штаба злучэння у глыб пушчы.

Тым часам праціўнік вывеў на лінію наступлення стралковыя часці. Яны залеглі насупраць нашых, не ведаючы толкам, ці мы там чакаем, ці нас зусім няма. Не хавала сваёй прысутнасці толькі аддзяленне першай роты, што заняло абарону ў акопах сіняўскаслабадскай заставы. Акопчыкі віліся там па пагорку над самым Нёмнам, яны звязвалі новы зруб з апілаванага бруса, які гаспадар Язэп Салоха не спяшаўся накрыць, і пакінуты калісьці на вершліне горкі сярэдні савецкі танк, што стаяў тут з таго дня, калі, фарсіруючы Нёман, выграбся на пагорак, перагрэўся і заглух назаўсёды. Застава зрабіла ў танку зручнае гняздо для назіральніка, які ўлазіў у вежу і вылазіў адтуль праз ніжні люк. Бранявая вежа яшчэ круцілася, і праз амбразуру можна было ў поўнай бяспецы назіраць за мясцовасцю. Адсюль як на далоні была відна пазіцыя праціўніка.

На гэтым пятаку і пачаўся баявы кантакт: карнікі, заўважыўшы партызан, што, як мурашы, хаваліся пад зруб, пачалі абстрэл, але адлегласць была, відаць, велікаватая, бо кулі світалі, але не трапіла клаліся. Камандзір аддзялення, вясёлы Міша Трубілка, спанатрыў, што карнікаў можна дражніць: вылазіў з акопчыка, становіўся ракам і ляпаў сябе па задзе, маўляў, пападзецце, няздары. Тыя адкрывалі шквальны агонь, а Міша знікаў. Праз некаторы час зноў вылазіў дражніць карнікаў. Атрымлівалася паводле сцэнарыя Янкі Купалы:

Мы ваякі – забіякі,
Сцеражыцеся, ламакі!
Свішча куля йей, ха-ха!
Каля вуха дзецюка.

Затомленым начною няўдачай хлопцам становілася весялей, хоць кішкі ўсё роўна марша гралі. Урэшце хтосьці са штабістаў спыніў небяспечны спектакль.

Пад вечар да Нёмна прыехала на крытых грузавіках прыстойная груда немцаў. Спадзеючыся на ланцуг першых карнікаў, што ляжалі ў баявой гатоўнасці зводдаль уздоўж Нёмна, яны павыскоквалі з машын і, рассыпаўшыся супраць нашай абароны, палезлі ў Нёман купацца ці, можа, шукаць броду для пераправы. Тут ужо мы не стрымаліся – учынілі крывавае купанне. А група смельчакоў на чале з Толем Цобкалам перайшла цераз Нёман і набрала трафееў – парабелумаў, вальтэраў, шмайсераў, гранат з доўгімі драўлянымі ручкамі...

На змярканні карнікі спахапіліся, што прапаў механізаваны атрад, прымчаліся на выручку ды адкрылі такі ўраганны агонь, быццам перад імі фронт ці непрыступная крэпасць. Падабралі некалькі сваіх недабіткаў, якія нема раўлі, адпоўзшы ў латачыны. Фарсіраваць Нёман карнікі збаяліся. Гэта падняло наша адчуванне сілы. Галоўнае, мы не растрачвалі дарма патронаў, што звычайна здараецца са страху. Хлопцы трымаліся выдатна, хоць на святанні перажылі стрэс, мелі яшчэ баявы запас гарту і крыху патронаў.

Наступны дзень пачаўся кананадай, артылерыя наладзіла аглушальны канцэрт. Пад абед пачалі гарэць Добрач, Панямонне, Плясосы. Там абарону трымалі міцькаўцы. Мы падумалі, што іх сталі, як і нас, апрацоўваць з-за Нёмна артылерыяй, але аказалася, што нямецкія бранячасці, перасекшы пушчу з усходу, ускочылі міцькаўцам на спіны. Усходні рубеж узяліся абараняць польскія атрады, самы вялікі – землямера Каспара Мілашэўскага. Але ў іх, як і ў нас, не было супрацьтанкавай зброі, таму рассяліся па лесе перад бранёю і агнём, бо не маглі адказаць різнун за падобнае. Адным словам, карнікі, зламаўшы абарону палякаў, хлынулі на Кромань, там разбілі і разрабавалі нашы абозы, без стрэлу выйшлі да Нёмна ў зоне Шчорсаў, Панямоння і нанеслі ўдар у спіну міцькаўцам. Даведаліся мы пра гэта ад сваёй разведкі. Далей трымаць абарону на Нёмне было без сэнсу. Мы сталі здымацца і раўкамі адыходзіць пад астравы, а там пайшлі на другі канец Сіняўскай Слабады. Даведаліся, што міцькаўцы на конях вырваліся ўздоўж Нёмна на Любчу.

Кінуліся ў лагер і мы. Там было пуста. Засталіся толькі прывязаныя і ненакормленыя, ненапоеныя верхавыя коні. Іржалі, білі ў землю капытамі. Пазнала мяне і мая жарабіца і заржала, бедная, хоць ты плач ад чуласці. Адвязаў, павёў, напаў, палюбаваўся грацыёзнасцю, з якой яна, засмяглая, піла далікатна, мацаючы губамі люстру вады. Падумалася: нішто з бацькі генетык, калі па інтуіцыі ды гаспадарскай кемлівасці скампанаваў такі гібрыд: узяў яе маці, танклявую, быструю, наравістую каштанку і падабраў на канюшні князя Мірскага жарабца шведскай пароды. Выйшаў цуд: дужая, быстрая, але лагодная і кемлівая жаробачка. Пакуль яна расла-гадавалася – не налюбавацца было ёю. Пасля пажару мы з бацькам прывучылі яе хадзіць у хамуце і тралявалі з Нёмна лес да сябе на пажарышча двума коньмі: бацька на старой кабыле вазіў цяжэйшыя дзеравякі, а я на жаробцы танчэйшыя, асцерагаючыся, каб не знаравіць змалада, бо потым нораў выгнаць вельмі цяжка, часта і зусім немагчыма. Кабыліца спраўлялася добра, і праз пару тыдняў я вывозіў на ёй дзябёлыя “ангельскія” слупы, потым пачаў запрагаць у воз. Але як пайшоў настаўнічаць у Некрашэвічы, то жарабіца мела адпачынак, бацька яе ашчаджаў, і добра зрабіў, бо, прывучаная да цяжкіх работ, стала бы ламавою кабылай, а так засталася выдатнай кандыдаткай пад сядло. Восенню 1942 года яе, уцалелую ад паліцэйскай грабілаўкі, я забраў у атрад і прывучыў, чатырохгадовую, да сядла.

Нешта прадчувала мая жарабіца, бо, калі я сядлаў яе цяпер, каб ехаць у разведку, пачала, як кацяня, лашчыцца.

Я запрапанаваў Рэмізоўскаму разведаць, што робіцца на тракце Дужае Поле – Шчорсы. Калі тракт свабодны, то і нам, можа, варта будзе рвануць

Міцькавым шляхам на Галікі ды Гнілыя Балоты... Падабралася група ахвотнікаў. Панесліся. Недзе поблізу тракта я збочыў улева, у гушчарню, мяркуючы, што менш езджаная дарога выведзе нас на той жа гасцінец Дужае Поле – Шчорсы, толькі не на развілку, а недзе так, на непрыкметнае месца. Развілку, натуральна, мог заняць дазор або кулямётны разлік ці бранявік. Якім жа было маё здзіўленне, калі на той запусцелай лясной дарожцы я ўбачыў урача з Міцькавага атрада, доктара Гофмана.

Адыходзячы ў партызаны, я аддаў Гофману сваё настаўніцкае пасведчанне, хоць яно мне й самому не было б лішнім, памагло б, скажам, выкруціцца ад карнікаў у блакаду: “Я настаўнік, апынуўся ў лесе, бо хавацца бегла ўся сям’я”.

Палуян прыхаваў сям’ю Гофмана на хутары пад Наваградкам, і доктар пражыў больш года пад прозвішчам настаўніка Калесніка. За гэта быў мне вельмі ўдзячны. І цяпер, убачыўшы мяне, пачаў з камплімента, як хораша я выглядаю на сваім кані: “Але што казаць, для цябе гэта рамантыка. Ты свабодны, не звязаны ніякімі абавязкамі, а ў мяне на руках жонка і шпіталь, ранення, хворыя”. Я выказаў спачуванне доктару і параіў не рыпацца нікуды з гэтай схованкі, бо з такім дзядоўскім абозам нікуды не ўцячэш, толькі сам нарвешся на кулю карнікаў. Гофман абяцаў, але не так лёгка выконваць тое, што дыктуе розум. Асабліва ў часе небяспекі.

Я спытаў у Гофмана, як маецца яго жонка і Маня Яфімка. І пачуў адказ, што “żona choruje, a ta zadrećza się”. На пытанне, ці ёсць надзея выжыць мужу Мані, доктар адказаў: “Ten wypadek z dziedziny cudów. Ważpie aby pozostał z niego sprawny człowiek”.

Маня была адна з прыгажунь 5 –7 класаў Ярэміцкай школы, у якой і я вучыўся. Другой была Шурачка Бразоўская, філігранная brunетка, што ўмела сябе паказаць і на сцэне ў спектаклі, і саліруючы ў хоры. А Маня была сціплай, сарамлівай па натуре. Мела густую светлую касу і вялікія блакітныя вочы. У часе адступлення савецкай арміі яна падбрала каля ярэміцкай пераправы цераз Нёман параненага байца, завяла яго да сябе дамоў і вылечыла. Ён аказаўся фельчарам і ў акупацыю добра дапамагаў хворым людзям у ваколліцы. Выратавальніца і выратаваны спадабаліся адно аднаму і пажаніліся. Недзе восенню 1943 года пайшлі ў атрад Міцькі. Трапілі якраз на эпідэмію тыфу. Камандзір адвёў для тыфозных байцоў асобны барак-дашчанік. Хворыя ляжалі са зброяй, развешанай “у галавах”. Такое было ва ўсіх партызанскіх шпіталях, бо ніхто не мог гарантаваць хворым і раненым поўнай бяспекі. На выпадак нечаканага нападу і разгрому атрада раненыя і хворыя павінны былі бараніцца самі да апошняга патрона.

І вось, калі фельчар увайшоў у тыфозны барак, адзін пацыент быў у стане галюцынацыі, яму здалося, што ўвайшоў немец, і ён схапіў дзесяцізарядку ды выпусціў поўны магазін па “немцу”. Скразныя кулявыя раны прыйшліся на грудзі і живот. Такіх у партызанах не аперывалі, раненыя былі асуджаны на смерць. Але Маня села ля свайго мужа, як галубка, мачыла перасохлыя губы, часам пайла з лыжачкі, дабывала ягаднага соку, праходзілі дні і тыдні, ранены высах, як лісцік, важыў не больш за дзіця. І ўсё ж наблізіўся час цудоўнага

перасілення, перамогі жыцця над смерцю. Ды новая бяда за бядою – гримнула блакада. Міцька загадаў схаваць увесь шпіталь у гушчары, пакінуць на руках невялікай аховы. Хацеў захаваць мабільнасць, манеўранасць і бяздольнасць атрада любой цаной...

Доктар Гофман паклікаў Маню. Я саскочыў з сядла, падышоў да яе і толькі па вачах пазнаў у гэтай схуднелай, змарнелай істоце прыгожую Маню Яфімку, на якую мы, аднакласнікі, саромеліся заглядацца, такой ідэальнаю, незямною выглядала яна. Маня пазнала мяне, абхапіла за шыю і разрыдалася. Я паглядзіў яе, як сястрыцу, па галоўцы, неяк суцішыў і прасіў угаварыць Гофмана і ахову не рухацца з гэтага яловага гушчару, у якім быў схаваны іх шпітальны дашчанік. Вытрымка – ваш адзін паратунак. Муж яе ўжо пачынаў папраўляцца, але яшчэ не хадзіў. З такім хворым адзіны шанец – застацца і верыць у добры кон. Горка было пакідаць Гофмана і Маню сам-насам з конам. Сорамна было ад бяссілля дапамагчы блізкім людзям у вялікім няшчасці.

І каб яшчэ хоць крыху адцягнуць развітанне, паслаў я трох коннікаў у разведку праехаць кіламетры два-тры па зарослай лясной дарозе, пакуль не выедуць на тракт Шчорсы – Кромань. Параіў яшчэ Гофману вывесці з гушчару коней, а то як будуць галодныя, то стануць іржаць. Лепш іх прывязаць дзе-небудзь за паўкіламетра ад стойбішча. Нават вазы вывесці за межы схованкі, няхай адцягваюць увагу карнікаў ад гэтага гушчару. Забараніць каму б там ні было выходзіць са схованкі на гэтую дарожку.

Пасланцам я даручыў разведаць, што творыцца на тракце, паглядзець на сляды, ці не відаць адбіткаў гусеніц танкаў, шын аўтамашын і матацыклаў, візуальна прагледзець, ці няма на тракце баявой сілы. Тракт быў працярэблены, як пад лінейку, таму праглядаўся даволі далёка ў абодва канцы.

Не скончылі мы яшчэ гаворкі ля шпіталя, як пачулася на тракце страляніна. Разведчыкі вярнуліся і далажылі: іх абстралялі з кулямётаў танкі. На тракце рух і шчыльная бакавая ахова. Ісці адным атрадам на прарыў было супрацьпаказана. Мы вярнуліся ў лагер, паднялі ўсіх, хто там быў, і цераз Святуху, паўз Антанёва падаліся да Чорнай на зборны пункт брыгады. Я сабраў там усіх да аднаго хлопцаў са свайго ўзвода і растлумачыў, што камбрыг будзе выконваць планы, спущаныя штабам: пхне нас на прарыў. Я не веру ў поспех, таму назначаю ўсім, хто з нас застанеца жывы, зборны пункт ля Свяцонага калодзежа, там будзем рашаць, як ратавацца, па свайму разуменню.

Людзі былі знясіленыя, знябытыя. Кідаць іх на прарыў, не разведаўшы магчымасцей праціўніка, было афёрай. Ды і весці – таксама. Большасць была за тое, каб не шукаць сабе проламкі. Праціўнікам прарыву і рэйду ў Ліпічанскую пушчу быў мой бацька. Ён ведаў тут між Чорнаю і Кроманем такія воступы, што, казаў, завядзе хоць тры атрады і перачакаюць блакаду некранутымі. Паўс таў альтэрнатыўны план: знікнуць, вышмыгнуцца з блакадных ачапленняў, апынуцца за спіною ў праціўніка, манеўраваць, наносіць знянацку ўдары вёрткімі групамі. Але над гэтай арганічна партызанскаю тактыкай вісеў план тактыкі армейска-франтавой: сабрацца ўсім у адзін кулак ды ісці на прарыў, дыслацыравацца ў іншую пушчу. Выходзіла так: спачатку самім залезці ў куль блакаднага невада, а потым выблытвацца і ўцякаць. Логіка тут была набякрэнь,

і, як даказала блакада, сам абкам і штаб злучэння вымушаны будучь рассыпацца на малыя групы, каб выжыць паміж блакіруючых войск: дзе залегчы, дзе схаватца, перачакаць, дзе адбіцца ды зрабіць хітры зігзаг, каб заблытаць праследванне. Будучь расказваць потым партызаны, што сам Платон бегаў з аўтаматам босы па балаціне ў адных сподніках. Некаторым даводзілася хаватца ў канавах пад ваду і дыхаць цераз трасцінку. Жонка камузвода Юзіка Навіцкага ўтапіла грудное дзіця, каб крыкам не навяло карнікаў.

Старыя партызаны былі супраць выхаду са сваёй зоны, дзе вядомы ўсе хады і выходы. Яны гуртаваліся каля майго бацькі, старога пушчанскага лесаруба, вазака і прыёмшчыка на каморы ажно з царскіх часоў.

Да мяне падышоў Рэмізоўскі і спытаў, што я думаю пра планы камбрыга. Я сказаў, што мясцовыя партызаны не хочуць ісці шукаць сабе смерць у невядомых мясцінах, а я, хоць ведаю гэтыя і тыя мясціны – на дыверсіі з Чапаеўскага атрада хадзіў пад Стоўбцы, – але план лічу самагубным: давядзецца ў начным баі прарваць абарону карнікаў, якія сядзяць у царскіх акопах другой лініі, якімі апаясана пушча. Потым, калі нават прарыў удацца, давядзецца кіламетраў пятнаццаць прайсці па адкрытай палявой мясцовасці, прытым тады ўжо развіднее. Нарэшце, давядзецца ўваходзіць зноў у пушчу, не выключана прарывацца цераз блакіруючую лінію карнікаў. Што ж застанецца ад людзей? І каму гэта трэба? Рэмізоўскі прапанаваў пайсці ўдвух да камбрыга і вылажыць гэтыя аргументы. Я сказаў, што маю даволі размоў з камбрыгам. Мая прысутнасць не паможа, а зашкодзіць. Гаварыце самі, калі хочаце. Рэмізоўскі пайшоў. Вярнуўся хутка, як сам не свой.

– Ну, што ён адказаў? – спытаўся я.

– Психанул, кулаком грозил, орал: “Пошли вы все к такой-то матери”. Понимаешь, открытым матом? Ну и ну – нахал. “Я, – говорит, – со своим отрядом пойду, а вы хоть повешайтесь”.

– Так чем же вы расстроены? Это же хорошо.

– Да видишь ли, такая грубость...

– Вы ждали вежливости?

– Ну, все же...

– Скажите спасибо, что отвязался от нас. Берите проводника и давайте будем двигаться к цели. Здесь нечего нам делать.

Ішлі мы за маім бацькам, а ў каго былі коні, ехалі вярхом да вечара, скрозь лесам, спыніліся ў прыгожай мясціне. Быў гэта не лес і не бор, а саснова-бязрозавы гай з вераскам, маляўнічы, пахучы. Там спыніліся на начлег і пасапраўднаму паспыталі сяброўства з камарамі. Уведалі, як можа даняць чалавека заездзь у лесе, калі лета сырое, дажджлівае і наразводзяцца цёмныя хмары крывасмокаў. Здаецца ж, каго тут кусаць: згаладнелых людзей, у якіх і крыві тое што кот наплакаў, а ўсё роўна тнуць, смокчуць – ратунку няма.

Раніцай мы пахавалі сёдлы і аброці, ліквідавалі абоз, коней пусцілі пустапасам. Цяжка было мне пакідаць сваю любіміцу, яна як бы прадчувала канец нашай мілай дружбы, цягнулася пысай, тулілася да пляча. Я гладзіў яе далонню, адганяў камароў. Якая кемлівая была, як хутка навучыў я яе лажыцца па сігналу і не пудзіцца, калі страляюць, кладучы ствол папярок сядла. Па

вывучцы яна не ўступала кавалерыйскім коням. Па быстрыні на перагонах таксама мала хто мог нас апярэдзіць. “Што з ёй цяпер будзе? Не здагадаўся хроснаму пакінуць, мо б збярог, прывязаў дзе ў глухім воступе ды падкарміў, напаіў пару разоў, пакуль аблава скончыцца... Каля Гофманавага будана, на благі канец, можна было прывязаць...”

Ох, як любіла Валя Пратасевічанка на ёй пагойсаць, калі брала ў мяне, каб у адрынку на торап сена прывезці. То спачатку вакол хутара галопам прамчацца мусіла. І хваліла, разурмяненая: “Ох, Валод, дзе ты такую кабыліцу здабыў? А ход! Не скача – плыве, сама грацыя”.

Як там Валя? Ці не спалілі хутара танкеткі, ганяючы нашых па жытах. Ніхто не казаў, каб Пратасева хата гарэла, хоць я спецыяльна не распытваў.

Найшла на мяне дакорлівая чуласць, ажно падкаціўся да горла балючы камяк. Вачэй не мог адарваць ад гэтай дасканалай істоты, з якою настаў час расстацца. А была жарабіца апошняй ацалелай жывёлінай з бацькавай багатай гаспадаркі. Я адварнуўся і хутка пайшоў да хлопцаў, каб не раскіснуць на вачах.

Са світаньня пачаўся наш апошні пераход, які меў закончыцца на нейкім астраўку бяспекі, вядомым аднаму майму бацьку. Да таго астраўка, папярэдзіў праваднік, будуць балоты непразныя, з коньмі туды і не сунься. Пакінулі мы коней не з дабра, але каровы хіба таксама прапалі. Тым з нас, хто выжыве, давядзецца пачынаць усё з нуля.

Ісці было загадана гужам, каб менш пакідаць слядоў. І вось гай змяніўся балаціною, месцамі цягнуўся шчыры галік, месцамі раслі на куп'і карлікавыя сосны, бярозкі, кусты буякоў ды дурману. Месцамі і куп'я не было відаць – цягнуліся між кустоў доўгія латачыны, парослыя даўжэзным лагуном, што слаўся па вадзе рудзенькаю шэра-зялёнаю посцілкай, нібы лес цвяліўся з нас, грузных недалугаў. Вяды на гэтых прагалах было па пояс і вышэй, а пад нагамі вязкая твань. Больш кемлівыя навіразалі сабе доўгіх тычак, шчупалі кіямі дно і, на кійкі абапіраючыся, брылі, крэхчучы. А хто не здагадаўся ўзброіцца кіем, той вінтоўку рабіў падпояраць, апускаючы прыклад у балота ледзь не па мушку. Брылі свабодным строем, але гужам, а не гамузою. Санітары неслі на насілках цяжкапараненых. Калі б нехта глянуў зверху на гэтае шэсце, падумаў бы, што ідзе марафон чарапах.

Акрамя партызан з трох атрадаў, да нас прысуседзілася некалькі гурткоў партызанскіх сем'яў, тых, што па наіве думалі, быццам за нашымі стрэльбамі бяспечней і зацішней. Большасць мірных жыхароў думала больш практычна, трымалася ад узброеных зводдаль, спадзявалася на тое, што чым меншы гурт, тым лепш схавацца. Некаторыя мелі надзею, што іх, пажылых, цывільных людзей з дзецьмі і жанчынамі, карнікі мо не зачэпяць. Тут была святая наўнасць, памылка людской дабыні. Розныя, праўда, карнікі аказваліся: адны занялі табалу сinyaўскаслабадскіх жыхароў ды загналі на Рудзьму, патрымалі пару дзён у загародцы ды перасталі вартаваць: рабочай сілы, якая надавалася рэйху, з вас, бедалагаў, не выбярэш. А іншыя карнікі пад Антанёвам падлеткаў з дрэў збівалі аўтаматнымі чэргамі, палявалі “звышчалавекі”, як на баравую птушку.

Цёмны лес, а чалавечая душа – яшчэ большыя пацёмкі, асабліва душа фаната, апантанага нянавісцю, інстынктам забівання.

Цікавая несамавітая рэч здарылася на нашай апошняй стаянцы назаўтра пасля адыходу. Нейкае сёмае пачуццё, інстынкт крыві прывёў туды групу ацалелых нашых партызан з гаспадарчага ўзвода, на якіх ля Кроманя нарвалася танкавая калона і захапіла абоз, усё наша дабро. Недабіткаў веў старшыня атрада Алёша Паўлюкоўскі, сіняўскаслабадскі лесаруб, і вывеў жа акурат на той гай бярозавы, дзе мы пахавалі сёдлы, пусцілі коней самапас. Пазналі хлопцы па конскіх слядах, сёдлах і аброцях, што мы тут былі. Падумалі, што нехта, можа, прыдзе паглядзець і коней, і зброю. Засталіся чакаць, а заместа нас прысунулі туды немцы. Хлопцы ў страху пазалазілі на бярозы ды сосны, а карнікі разбілі пад дрэвамі палаткі і сталі лагерам. І не заўважылі партызанаў. Трэба ж было мець такую вытрымку: ніхто не чыхнуў і ні пшыкнуў. Малую патрэбу спраўлялі ноччу, пускалі струменьчыкі па гонкіх ствалах і – выжылі. Калі, нарэшце, карнікі зняліся, старшыня атрада разумна вырашыў не сыходзіць з гэтага ўдачлівага месца да канца блакады. Не можа быць такога, каб сюды зноў нялёгка прынесла нейкіх карнікаў. І не прынесла.

А мы размяшчаліся на абетаваным астраўку. Быў ён невялікі, мо гектары тры, ды абкружаны тванню і парослы такім густым ліпняком, што нават сонечным днём у гушчары стаялі прыцемкі. Не думаў я ніколі, што так густа можа зарасці зямля. Адны камары даўно ведалі гэты гушчар, жыло іх пад ліпавым лістам мільёны, а пілюючыя, а назолістыя, прагныя – такіх крывапіўцаў свет не бачыў. І ўсё ж пасля твані суша – гэта ўжо рай пасля пекла. Палеглі мы покатам, адляжаліся і ўзяліся першаю справай разувацца, вадзю з ботаў выліваць, анучы паразвешвалі сушыцца, а потым і да портак і да кашуль справа дайшла: павыкручвалі, адціснулі вадзю-брыду, а вешаць і прасушваць не было дзе: цень, прыцемак, сонца не даходзіць. Хавацца зручна, а сушыцца – ніяк. Давялося апрацаваць сырое ды на сабе сушыць.

Не расло ў тым ліпняку ні ягадкі, каб хоць што на зуб пакласці ды раскусіць. Адзін ліповы ліст, дык у нас ён не ядомы, а цвету яшчэ няма, ды і наогул ці цвілі тыя збуялыя, збітыя ў адзін зялёны шар ліпы. Хіба на вершалінах нешта вышлее ды зацвіце. А знізу таго не відаць. Месцамі здараліся маленькія прагалінкі, дзе расла тонкая хілая трава.

І наогул, не відаць было і не чуваць нічога. Ізаляцыя аказалася крыніцай трывогі, нават страху. Няведанне плодзіць жах. Выходзіць, што ў чалавека органам смеласці і адвагі з'яўляецца ўсё-такі не інстынкт агрэсіі, а цвярозы розум, разлік, пэўнасць, што вынік будзе добры і ёсць шанец. Інстынкт, наскочыўшы на адпор, ператвараецца ў паніку.

Людзеяў у нас было парадкам, а ўдарнай, агнявой сілы не надта. Калі разведваюць, што мы тут, ды ўдараць з мінамётаў, гармат або самалёты напусцяць, выпудзяць нас з гушчару на балаціну, а за балаціною будуць чакаць карнікі з аўтаматамі і аўчаркамі – то пачнецца вясёлае паляванне.

Усё благое ды страшнае лезла ў галовы людзям, ды і цішыня пачала напаўняцца далёкаю, але густою стралянінай. Мы паставілі некалькі дазораў: галоўны насупраць сцежкі, дакладней, мутнай праталіны ў лагуне і твані, якую

мы ўчынілі, брыдучы. Але за намі, па слядах, як мы і спадзяваліся, ніхто не ішоў: ні ворагі, ні прыяцелі. Праўда, дайшлі змрочныя чуткі, што і тут, у ліпняку, асобааддзельцы выкрылі яшчэ трох пасланцоў, аштэмпляваных у баранавіцкай СД. Выпаралі ў апавязках іх агентурныя нумары. Страляць нельга было, і не стралялі, аднак прыкончылі...

Толькі ў трэцяга не знайшлі агентурнага нумарка, таго камандзір роты Мікалай Буй узяў на парукі. Пазней раскажа мне, што той сам прыйшоў да яго і прызнаўся: канчаў школу СД, бо так найзручней было ўцячы ў партызаны. Ён аказаўся цікавым інтэлігентным дзецюком, меў добры голас і памяць, расказваў цэлыя раздзелы з аповесці Гогаля “Тарас Бульба”.

Агледзеліся, што двое навічкоў недзе зніклі ў часе пераходу ад Нёмна да зборачнага пункта. Здрэйфілі, а можа, не маглі прыжыцца да галоднай, змардаванай і злоснай табалы. Нашы партызаны не хацелі браць на сябе долі віны, ва ўсім вінавацілі ўцекачоў і гатовы былі караць смерцю, калі пападуцца ў рукі.

Я адганяў тугу і маркоту непатрэбным заняткам: шліфаваў кажух ППД, пабіты іржой яшчэ тады, калі яго хавалі ад чужых вачэй, відаць, закопвалі ў зямлю. Усе часткі захаваліся добра, ствол у гэтым аўтамаце перадваеннага вырабу быў хаміраваны, не баяўся іржы і лёгка чысціўся ад нагару. Дык я заняўся касметыкай, каб і звонку мой аўтамат блішчэў, як люстра. Знайшоўся ў аднаго з маіх хлопцаў завалашчы кавалак дробнага напільніка, і тым абломкам я далікатненька шараваў паверхню кажуха. Занятак пусты, таму і супакойваў, адцягваў ад трывожных пытанняў: што нас чакае і што рабіць?

Над гэтымі пытаннямі думаў створаны бадай што стыхійна савет, штабная рада. Але недзе на другім тыдні нашага сядзення-галадання людзі, калі пасля сну паднімаліся на ногі, лавілі рукамі ўстойлівыя апоры – галіну дрэва, хоць стары пянчук, каб не ўпасці ад замарокі, якая наплывала на галаву і ногі з голаду і мадзення. Байцы пачалі падыходзіць да камандзіраў з пытаннем: дакуль будзем ляжаць, чаму замерлі? Да мяне самога прыходзіла гэта пытанне. Сапраўды, можна даляжацца да такога стану, што і памерці дастойна, як гаварылася ў нас – “з музыкай”, не зможаш. Пагінем марна, самі пазаморваем сябе голадам, а ворагі будуць кпіць з нас, гладамораў, насміхацца,

Штаб, аброслы дарадчыкамі, разлёгся каля невялікай прасветліны ў густым маладым ліпняку. Як бы ў матачніку вулля, там стаяў ціхі няспынны гоман, часам чуліся смяшынкі. Складвалася ўражанне бесклапотнасці, а радавых партызан, якія туды не падыходзілі, не чулі, што там гавораць, гэтае смехавое суправаджэнне раздражняла. На дванаццаты дзень мы дамовіліся з Косцем аб’явіць набор ахвотнікаў пайсці ў разведку. Я пайшоў у штаб на перагаворы парламенцёрам ад ініцыятыўнай групы.

– Высокая штабная рада, ці вы ў карты граеце, ці варожыце? Баба дзеду варажыла, кусок сала палажыла, а што вы ложыце? Ці доўга яшчэ будзем бакі адлежваць?

Я звяртаўся да ўсіх, а глядзеў на свайго бацьку, таксама прынятага штабным дарадчыкам, дакладней ён быў ужо празваны “Сусаніным”, толькі не

тым, які паляжаў вадзіў за нас, адводзячы ад цара, а тым, які партызан вывеў з блакаднага пекла на райскі астравок.

– А што тут рабіць, парайце, парламенцёр? – пытаннем на пытанне адказаў Павел Жалезняковіч.

– Дык вы ж над гэтым думаеце.

– Што тут выдумаеш, дарагі мой? Час, сам час цяпер найлепш за нас усіх думае. Не знайшлі, не перастралілі пакуль што, і наша бярэ Прыказка ж ёсць: “Быстры сам наскочыць, а на рахманага чорт нанясе”. Трэба сярэдзіны трымацца, цяпенне мець.

– А мы з Косцем у разведку з малою групай хочам пайсці. Разведаць доступ за Нёман трэба, хоць якога харчу раздабыць, а то папухнем тут з голаду, так лежачы ды мудруючы.

– З голаду не так хутка паміраюць. Вось яшчэ трохі – і кончыцца блакада, прыедзе Царук, як абяцаў. Тады спытаеш, колькі дзён ён галадаў у турме ў часе галадоўкі пратэсту, і сам ты бачыў, які ён швыдкі.

Павярнуўшыся да Рэмізоўскага, Жалезняковіч раіў разважыць нашу ініцыятыву. Той сказаў, што заўтра дыслацыруемся і адтуль можна будзе пачаць разведку ў кірунку Нёмна.

У штабной радзе я заўважыў прышлага чалавека, які назваўся Мішкам, з выгляду меў гадоў 35, быў атлетычнага складу, адзеты ў паўвайсковую форму. Па выпраўцы лёгка было пазнаць ваяку прафесійнага, ён адчуваў сябе свабодна, відаць, нейкім чынам аказаўся вельмі добра заарыентаваны ў сцэнарыі блакады, параіў начальству перамясціцца з атрадамі ў іншы сектар, хоць бачных прычын для гэтага не было. Нашу схованку ўжо прашчупвалі артылерыяй і мінамётамі: міны і снарады ляцелі над галовамі, па пустым востраве не мелі падстаў біць. Самалёты, відаць, высочвалі іншыя цэлі і прысутнасць людзей у іншых мясцінах пушчы. Мішэнню часта становіліся цывільныя гурты жыхароў, што пэўны час ішлі за атрадамі, а потым завагаліся, адсталі, ды самі, як умелі, ратаваліся. Не было ў іх навыкаў маскіравацца ад самалётаў, таму іх “засякалі” і месцы стаянак бамбілі, абстрэльвалі. Аднак Мішка перацягнуў савет на свой бок, хіпра выкарыстаў знецярпелых галодным чаканнем людзей.

Назаўтра мы падаліся на захад, знайшлі баравы, ягадны лес. Мішка, як кот, узабраўся на гонкую сасну і з вершаліны перадаваў майму бацьку, што бачыць наўкруга. А бацька называў тыя ўрочышчы. Нам з Косцем бацька падказаў, як выйсці на шырокую лінію, што аддзяляла Налібоцкую пушчу ад Рудзьмянскай і Графскага лесу. За гэтай лініяй павінны быць хутары Цёмная. Так мы і пасунуліся па азімуту. Ішлі марудна, сілы не хапала жвава ногі цягнуць. Дзесьці пад абед выйшлі на лінію. Яна была абсаджана кулямётнымі разлікамі. Давялося перапаўзаць. На леснічоўцы ўбачылі дзіва: леснікоў агарод карнікі ператварылі ў кашар, нагналі туды поўна кароў – і партызанскіх, і гаспадарскіх. Двое з нашых сталі прасіцца: падстрахуйце, а мы падкрадзёмся і надоім пару кацялкоў малака.

Мы з Косцем узялі па двое стралкоў і распаўзліся: ён направа, а я налева, залеглі ў зручных мясцінах. А даяры з кацялкамі ў зубах папаўзлі проста на кашар. Вось зацыркала малако па пустых алюмініевых пасудзінах. На хутары

карнікі адчувалі сябе бяспечна, нідзе мы не ўбачылі ні вартавога, ні дзорных. Наводзілі туалет ды пілікалі на губных гармоніках-самагранках. Відаць было, што збіраюцца здымацца.

Мы ляжалі, як на вуголлі, чакалі, што пачнуць выганяць кароў з кашара і залуцаюць нашых даяроў. А тыя цыркалі марудна, вядома, не ўмеючы, ды адною рукою. І нам ні гукнуць, ні свіснуць не было як. Я ўжо шкадаваў, што згадзіўся на гэтую вылазку.

Нарэшце, даяры падняліся на ногі і, трымаючы ў руках трафеі, прыгнуўшыся, ішлі назад, схаваныя стадам быдла, якое азвалася, мабыць, галодным ровам. Зняліся і мы, ахова, ды падбегам патрухалі на край паляны, залезлі ў яловы часцернік і пусцілі адзін кацялок па крузе – пілі маленькімі глыткамі, прадзімаючы густую пену. Страўнікі пачалі іграць марша, рабілася млосна, муціла, звінела ў вушах.

Пераходзячы насып, на якім у першую сусветную вайну хадзіла чыгунка з Рудзьмы на Кромань, мы ўбачылі прыемнае відовішча: з правага боку карнікі здымаліся з лініі абароны, клалі цяжкую зброю на машыны і выязджалі ў кірунку Рудзьмы – Зуберава – Стаўбцоў. Хацелася паапладзіраваць. Мы, прыгнуўшыся, праскочылі цераз насып і падаліся пад Антанёва. Там сустрэлі гурт сіняўскіх і антанёўскіх людзей, што таксама, як і мы, перанеслі блакаду. Розніца паміж імі і намі была тая, што яны захапілі сякі-такі харч, а мы – галадалі. Нам было брыдка гаварыць пра сваю недалугасць і сорамна, што не змаглі іх і сябе абараніць. Але яны надзіва сардэчна сустрэлі нас, і даведаўшыся, што мы амаль два тыдні на адной вадзе жывём, сказалі, што маюць штук дзесяць печаных бульбін, і далі нам па адной на чалавека, папярэдзіўшы, каб не елі пражорыста, а пакрышачку і добра перажоўвалі. Бог ты мой! Што значыць свае людзі! Як умеюць чужую бяду над сваёю паставіць. Быў ужо падвячорак, мы і заначавалі разам. Пачулі ад іх пра трагедыю антанёўскіх падлеткаў, якіх карнікі збівалі з дрэў. Бедавалі жанчыны, што кароў пазабіралі карнікі і павывозілі, напэўна, на бойню.

З каровамі ў сялян партызанскай зоны былі горкія і пацешныя перыпетыі. Незадоўга да блакады Жэнік Крамко са ўзводам першай роты заспеў пад Міром вялізны гурт быдла, у асноўным прапісанага да маёнтка князя Мірскага, але былі і каровы мірскіх жыхароў, спіртзаводскіх служачых і паліцаёў. Прыгналі ў партызанскую зону і сталі раздаваць па карове бескароўным сялянам, што туляліся па зямлянках, дык тыя апазналі ў гурце сваіх колішніх кароў, разрабаваных карнікамі ў часе рэпрэсіўных акцый.

Нечакана выйшаў на нас незнаёмы партызан. Мы ўзяліся распытваць, ён адказаў, што адарваўся ад сваіх. Ішоў у разведцы па дарозе, дык карнікі яго прапускалі, а гурт абстралялі. Прасіўся, каб мы яго прынялі. Не хацелася праганяць хлопца ў чужым незнаёмым лесе. Пакінулі.

Назаўтра мы ўсталі і пасунуліся пад Нёман, на Сіняўскую Слабаду. Выйшлі на ўрочышча Беразіная. Тут, на пясчанай выдме, між чахлах сасонак, убачылі майго хроснага Сашу Васілеўскага. Ён таксама прыйшоў на гэтыя пагоркі разгледзецца па свеце. Як заўсёды, хросны быў у бадзёрым настроі, хоць параненая рука яшчэ вісела падвязаная на хустцы. Адклікаў мяне з Косцем

убок і распытаўся, што сталася з партызанамі. Даведаўшыся, што мы маем ворагамі карнікаў з аднаго боку, а галадуху з другога, дастаў з кішэні два асушкі хлеба і даў нам замарыць чарвяка. Казаў, што ўдалося зберагчы ад карнікаў каня і карову, так што з голаду сям'я не памрэ. Хай толькі аціхне, спыніцца, то і нас малаком адпоіць. І перадаў мне добрую навіну, што і мой малодшы брат Жэня са сваім кампаньёнам Іванам Рыжанковым з Рудзьмянскага лагера абое збераглі па карове, толькі прывязаныя стаялі без вады і яды дзён пяць у гушчары, то, пэўна, малако перагарэла. А мо і раздояцца красулі ад таго, што галодныя стаялі, пацяшаў сябе і нас хросны.

Раптам мы пачулі моцны гул матораў са Святухі, нейкія цяжкія машыны ўзбіраліся на пясчаныя выдмы, якіх было на той дарозе некалькі. Мы кінуліся к тракту, а хросны перасцярог: “Вы ж хоць не страляйце, бо колькі вас, жменька, а іх арава. Як растравіце, то паб'юць слабаджан. Тут жа нас многа пад кустамі, падцягнуліся, каб хутчэй у зямлянкі ўвабрацца. Блакада канчаецца”.

Мы падышлі да тракту ўпрытык і залеглі за ядлаўцовымі кустамі. Вялізная калона машын вываліла на прагаліну і натужліва праходзіла перад намі, здаецца, рукою дастаць можна. Так карцела ўрэзаць хоць па двух апошніх, але стрымаліся, каб людзі не пракліналі ды ліхам не паміналі ўсё жыццё. Прыкра было ісці на гэты кампраміс. Але што зробіш?

Мы перайшлі тракт, выезджаны за блакаду ўсякаю тэхнікай, пераступілі глыбокія каляіны і пайшлі ў кірунку Сіняўскай Слабады. Выйшлі на агароды. Расла там бульба, яшчэ не адцвіўшая, бушавала бацвінне буракоў, тырчала пер'е цыбулі, па краях градаў расла рэпа, сям-там, прытаіўшыся ў зацішку, раслі агуркі, хаваючыся пад густою лістотай. Наскублі крыху цыбулі, сарвалі па рэпцы, патрывожылі агурочки. І трэба ж такой удачы: нехта апароў парася, якое сабе спакойна жыравала ў градах. Прыстрэліць! – пачулася самадзейная каманда. Мы з Косцем адхілілі яе – ні стрэлу, трэба разглядзецца, што тут дзеецца. Тады нехта кемлівы схапіў схаваны гаспадыняю ў градах гаршчэчнік, падбег да ахвярнага парасяці ды прыціснуў рагачом да зямлі, нехта другі прырэзаў здабычу фінкай. Хлопцы мігам раздабылі саломы, сям-так абсмазілі, выпатрашылі, парэзалі на дзевяць менш-больш роўных кавалкаў і паклалі ў нейкі чорны чыгун, у якім гаспадыня, мабыць, варыла свінням бульбу. Наламалі хлопцы ў градах кропу, выкапалі прыгаршчы бульбы велічынёю з каштан і пайшлі да Нёмна мыць мяса, набраць у чыгун вады, каб зварыць бульёнчык. Жах было глядзець на зямлянкі, ужо трэці раз паленыя.

Агонь расклалі на могілках, на пляцоўцы перад фундаментам спаленай ў часе бамбёжкі капліцы. Адсюль выдатна праглядвалася мясцовасць, а гэта дала адчуванне бяспекі і веру, што бульёну пасёрбаем. Шкада было аднаго: не было солі, а некаторыя без солі нічога не маглі есці. Але голад – не цётка, прымусіць. Закіпела ўжо наша варыва і смакуны падаставалі лыжкі з-за халяваў, узяліся здымаць пробы з кіпячага чыгуна. Сёрбалі і хвалілі: “Ух, смачна!” А тыя, што яшчэ не квапіліся, перасцерагалі: “Глядзі, а то язык праглынеш. У дупу ўцячэ!” Рагаталі. І раптам хтосьці зыркні як вадою ўсіх абліў: “Калона на тракце ідзе!”

Сапраўды, ад Святухі ў той канец Сіняўскай Слабады ішла па следу ранішняй калоны яшчэ адна – дванаццаць крытых машын.

– Без панікі, – прыкрыкнуў Кастусь, – паглядзім, куды павернуць: калі на Рудзьму, то з Богам, Параска. А калі сюды, на нас пойдучь, тады рашым, што рабіць.

Перад развілкай калона стала. Тры машыны павярнулі на вёску, а астатнія чакалі. Косця бухнуў нагою па чыгуне, бульён заліў вогнішча, зашыпела пара, а мы кінуліся да Нёмна. Спыніліся ў лазняках. Я звярнуўся з пытаннем, ці застаёмся тут, у гэтых кустах, і, калі нас выкрыюць, б'ёмся да апошняга, ці пераплывём на той бок і ўступім у перастрэлку цераз Нёман?

У адказ пачулася: “На той бок, на той бок!..”

Я спытаў у незнаёмага партызана, які ўпрасіўся ў нашу групу пад Антанёвам: “Ты ўмееш плаваць?” – “Могу”. – “Ну, глядзі, бо аднаму табе і тут бяспечна заставацца: уся ўвага будзе на нас”. – “Буду вместе...” – “Давай! Плысці давядзецца метраў дзесяць перад тым берагам”.

Я крыху памыліўся. Вада аказалася больш высокай, чым мне падалося. Ніколі летам не было такой высокай вады.

Я лічыўся добрым плаўцом, але тут адразу адчуў фізічную слабасць. Плысці давалося з аўтаматам на шыі, пісталетам і сумкай на рамяні, а ў сумцы – граната, запасны круглы дыск. Адлегласць ад таго берагу была метраў трыццаць. Першы рывок, метраў пяць, праплыў, і пацягнула на дно пад ваду. Я перакінуў аўтамат на спіну там, пад вадою, выскачыў на паверхню, хапінуў паветра, як кавальскі мех, і праплыў яшчэ некалькі метраў, пакуль аслабелі рукі, а грузы на плячах і рамяні пацягнулі зноў на дно. Каленца паўтаралася, а рыўкі станаўліся ўсё меншымі, да дна было глыбей і глыбей. Вось нарэшце перад вачыма лазовы куст. Схапіў за галіну, а яна адарвалася, і я пайшоў на дно ля кустоў, заблытаўся нагамі ў каранішчы і ў сухіх галінах. Думаў – усё... Але неяк, пашаматаўшыся, адпіхнуўся і пайшоў угору. Сіл не было нават руку выцягнуць ды за куст ухапіцца. На маё шчасце, Косця, які ўтапіў пры тым беразе ў надзейным месцы свой ручны кулямёт ды яшчэ боты зняў, каб лягчэй было плысці, пераплыў хутка і ўбачыў, што я таплюся, прыйшоў на падмогу. Трымаючыся на плаву адною рукою за куст, другою схапіў мяне за чупрыну, падцягнуў да сябе, а потым вывалак ужо непрытомнага на бераг. Хоць выліў ён з мяне ваду, якое нахлёбаў я ў лёгкія, і я пачаў дыхаць, але ні рукою ні нагою не мог паварушыць, ляжаў, як сноп, асалавелы.

Карнікі, прыбегшы на бераг, заўважылі нашу пераправу і сталі абстрэльваць лазнякі. Нашы хлопцы, хоць рэдкім, але меткім агнём далі здачы. Косця ўзяў мой аўтамат і выпусціў дзве трэці дыска. Потым нашы змоўклі, бо не было патронаў, а немцы змоўклі, бо не адказвалі мы. Франтавікі прызнавалі толькі баявы кантакт. Забралі сваіх параненых ды павярнулі назад. Мы праляжалі ў лазняку да адвячорка. З жахам думалі, як вярнуцца назад. На шчасце, на тым баку застаўся наш партызан Валодзя Ганісеўскі. У кустах ён знайшоў утопленую лодку, вычарпаў ваду і прыплыў да нас на выручку.

Мы разаслалі чатырох чалавек у іх родныя вёскі на тым багатым беразе ў разведку, распытаць родзічаў і нашых сувязных пра абставіны. Ці застаўся ў

сялян, хоць бы ў тых, блізкіх да гарнізона вёсак, які-небудзь харч? Ці надаецца наша зона для начнога перамяшчэння хоць невялікіх груп?

Не далічыліся мы таго прымкнуўшага да нас партызана: ці ўтапіўся, ці забілі на плаву немцы.

Валодзя завёў нас у сваю зямлянку, здабыў недзе бульбы, напёк. А адзін з нашых схадзіў на могілцы і прынёс чыгун з недаваранай парасяцінай. Для згаладнелага чалавека не існуе грэблівасці, жарэ ўсё, што мае нейкія калорыі, ці што.

Назаўтра хлопцы з-за Нёмна прынеслі і яек, і сыру, і масла ды па буханцы хлеба. Першы раз за два тыдні мы паснедалі па-чалавечы. Пайшлі на радасці з Косцем на могілцы, вынялі са свежага магільнага курганка дзве цынкавыя скрыні патронаў, наш недатыкальны запас. Раздалі хлопцам і сказалі, што цяпер пры першай сустрэчы з карнікамі будзем абстрэльваць, а не прапускаць.

Атрад сустрэлі гатовым да маршу. Перамясціліся бліжэй да Антанёва, атабарыліся на пагорку ў густым ельніку. Пачалі рабіць буданы з яловых лапак. Дзядзька Давыд зрабіў трохмесны з яловай кары, распрануў тры тоўстыя елкі, што стаялі зводдаль ад лагера. На маю вымову, што губіць лес, пакрыўдзіўся: “Да если бы не мы с тобой, то немцы давно бы эти елки-палки порубали и в Германию вывезли, а он меня винит”. Давыдка заняў месца ў будане з паўднёвага краю, а нас з Косцем пасяліў з паўночнага.

Аказалася, што нашы ўжо злавлілі некалькі нічыйных кароў і разлічвалі на малако. Разведалі на лясных палянах патайныя пасадкі ранняй бульбы. І пачалося варыва супоў з маладое бульбы, засіўленае для прыліку малаком нераздвоеных кароў. Давыд хадзіў на кухню з тазам. Насёрбаўшыся таго варыва, мы рабіліся бяссільнымі і са страхам думалі, калі б цяпер нарваліся на нас карнікі, то мы б і адстраляцца не здолелі.

Наш лагер аказаўся ля скрыжавання лясных дарог, па якіх цягнуліся групы партызан. Заглядалі да нас, казалі жахлівыя і пацешныя гісторыі.

Самай страшнай для мяне аказалася трагедыя Міцькавага шпіталя. Не вытрымала ахова блізкай прысутнасці карнікаў, рашыла зрушыцца з месца. І неяк удачна дацягнуўся абоз ажно да тае першае шырокае прасекі, якую мы перапаўзалі. А яны, першая частка шпіталя, перайшлі. Праціўнік прыняў іх за разведку і прапусціў, а па конях і па вазах адкрыў агонь. Коней пабілі, а на адным з вазоў ляжаў муж Мані Яфімкі. Яна, не зважаючы на ўгаворы, вярнулася. Падбегла да воза, ўзяла на рукі свайго збалелага мужа і панесла цераз прасеку. Паспела зрабіць усяго некалькі крокаў – шквальны кулямётны агонь скасіў Маню і яе ледзь жывога мужа.

З ліку тых смельчакоў, што зімою пайшлі з-пад Лядак на Браносава, каб адрэзаць зваротны шлях карнікам у гарнізон, Міша Жураўлёў і Саша Бянецкі загінулі ў першы дзень блакады. Жураўлёва павесілі ў Турцы, а пра Бянецкага і яго малодшага брата раскажаў мне Лявон Уласевіч.

– Шурка Бянецкі застрэліўся на Вялікаслабадскіх хутарах, а брат яго, Толік, той быў цяжка паранены і непрытомны. То яго паліцаі ўзялі, прывезлі сюды, у Лядкі, пад школу, дзе цяпер помнік стаіць, і пад воз кінулі перад хатаю яго дзядзькі. І ён ляжаў, рукі звязаны калючым дротам, усе людзі бачылі.

Паліцаі ўсё лупілі яго нагамі, ботамі кешкалі. А немец ішоў, дык кінуў яму хлеба, ды гэтак во, нагою падсунуў пад дрот, каб не бачылі паліцаі. І пайшоў сам, а Талік ротам дацягнуўся да хлеба і стаў есці яго. Двое сутак так ляжаў. Яны яго не дастрэлілі тут, а завезлі паміж Лядак і Буковічаў, там сцежка такая ідзе, паміж палямі лядзецкімі і буковіцкімі. Там яны яго кінулі, на сцежцы, ды каламі прыкончылі, турэцкія паліцаі”.

Па-свойму страшны быў расказ партызана з 240-га атрада пра спробу іх прарыву. Палегла больш палавіны атрада, а камбрыг не пайшоў разам са сваімі байцамі ў атаку, праляжаў з радысткай, чакаючы, чыя возьме. Пачуўшы, як захлябнулася атака, даў дзёру. Пасля блакады адшукаў Ключко сваіх недабіткаў як бы нічога не адбылося, паспрабаваў па-ранейшаму камандаваць, але тыя выгналі яго са стаянкі і загадалі больш не паказвацца. У блакадныя цяжкія дні выбралі сабе надзейнага камандзіра.

Блакада ўзяла ад нас нямала страт: чалавечых і маральных. Да блакады мы вялі ўдалыя баі і складвалася пэўнасць сярод насельніцтва, што мы пануем над сітуацыяй, акупантам і іх памагатым прыходзіць чорны дзень. А тым часам аказалася, што сіла зброі ў іх большая. На блакіраванне Налібоцкай пушчы праціўнік сабраў і кінуў 50 тысяч чалавек, узброеных да зубоў, падтрыманых артылерыяй, бронетэхнікай і самалётамі. Былі там і галаварэзы Дзірлівангера, і забойцы Хатыні, з украінскага батальёна, што стацыянарна стаяў у Наваградку, былі і расейскія прафашысцкія фарміраванні, і прыбалтыйскія, і “святые” беларускі эскадрон Барыса Рагулі, удзельнічалі і нямецкія франтавыя часці на ўзроўні дывізіі. А для нас, партызан, за блакаду не было скінута ніводнага патрона, ні шашкі толу, нават лістоўкі ці газеціны. Платон, відаць, настойліва патрабаваў па рацыі, каб неадкладна прыслалі самалёты, пакуль карнікі не захапілі аэрадром. Але камандаванню авіяцыяй выгадна было чакаць, пакуль скончыцца блакада і стане адносна бяспечна саджаць тыя самалёты.

...Панурья звесткі прыносіла наша разведчыца з-за Нёмна. Паліцаі адчулі сябе панамі ў нашай зоне, нахабна хлусілі, што ўс іх бандытаў пабілі. Змучаныя разгулам, людзі пачалі верыць, казалі разведчыкі, што нават некаторыя дзеўкі пачалі ўсміхацца чорным крумкачам. Гэта была ганебная для нас і небяспечная для нашых падпольшчыкаў сітуацыя. На нарадзе камандзіраў вырашылі наладзіць дзёрзкую засаду. Камандзіры ўзводаў і рот правялі жорсткі адбор удзельнікаў.

На час падрыхтоўкі якраз падаспеў Уладзімір Зянонавіч Царук, які пераехаў сюды са сваёй сям'ёю і складам Стаўбцоўска-Мірскага міжрайцэнтра. Базай выбраў наш атрад. Ён падтрымаў ідэю дзёрзкай заады. Праўда, выпраўляючы нас, сказаў сваю сакраментальную формулу: “Не лезьце на ражон. Усіх немцаў не пераможам”.

22 жніўня адборныя аддзелы ноччу пераправіліся цераз Нёман і пайшлі абалоннем у кірунку Ярэміч. Перад выхадам на шлях Турэц – Ярэмічы кожная часць атрымала заданне. Мы спадзяваліся на надыход праціўніка на гэтым шляху і па палявой дарозе Кашчыцаў двор – Баўцічы. Мне даручылі абсадзіць тую дарогу і паставіць дазор на стыку Баўцічоў і Вобрыны на выпадак, калі

праціўнік падкіне падмогу з Міра. Зводны атрад з першай і другой роты заняў пазіцыю абапал дарогі Турэц – Ярэмічы непадалёку ад павароткі на Лядкі.

Я павёў узвод уздоўж Ярэмічаў, Вялікай і Малой Вобрыны, гэта кіламетры тры з гакам і скрозь па высокім іржышчы, папярок загонаў. Ішлі гужам і як ні стараліся, а было чуваць шуршэнне спатырчакоў пад нагамі. Я стараўся ісці спакойна, каб хлопцы не спатыкаліся на баразёнках. Вёскі злева спалі, нідзе не было ні аднаго агеньчыка. Адзываліся часам толькі чулыя сабакі. Абапал дарогі, якую мы павінны былі асядлаць, аказалася многа мэндляў, выстраеных густа, у два рады. Я дазволіў залазіць у мэндаль не больш як двум байцам. Паслаў дзор на стык Вобрыны і Баўцічоў. Ляжалі мы ціха. Чакаць жа давядзецца да світаньня. Чаканне – стан цяжкі, а ў засадзе асабліва. Там дастаткова аднаму чалавеку чхнуць або кашлянуць – і ўсё прапала.

Нарэшце, пачало віднець. Я пільна ўглядаўся ў далячынь, чакаючы надыходу праціўніка па гэтай палявой дарозе. Але замест нейкай узброенай групы чорт паслаў з Кашчыцавага двара на дарогу фурманку. Для нас гэта быў паскудны фігель. Ехаў хіба сваяк паліцай. Я выйшаў з мэндля і загадаў фурману стаць, але той рэзка павярнуў, пачаў лупіць пугаю каня і разварочвацца. Страляць у няўзброенага чалавека я не мог. А фурман даваў каню пугаю і рысцю мчаўся назад, у гарнізон. Цераз дваццаць мінут ён зможа папярэдзіць праціўніка пра нашу засаду. Заставалася адна надзея, што аддзяленне праціўніка, якое штодзённа прыезджала ў Ярэмічы дэманстраваць сваю прысутнасць і нашу адсутнасць, паедзе сёння толькі па галоўным тракце і вось ужо налятае на нашу галоўную засаду. Верагоднасць на пятнаццаць – дваццаць мінут. Я схваўся ў мэндаль, зноў вярнулася напружанае чаканне. Пазіраў на гадзіннік, як трэнер на стадыёне, чакаў цуду. І вось грывнуў жаданы залп нашай галоўнай засады. Я не стаў здымаць сваіх хлопцаў, дапускаў, што частка абстраляных ворагаў можа кінуцца на гэтую палявую дарогу і прыбяжыць нам у рукі. Бой цягнуўся нядоўга. На нашай дарозе не было ні душы. Я паслаў ганца зняць дзор у Баўцічах і падняў узвод. Павёў назад у Ярэмічы. Рухаліся падбегам. Нагналі хлопцаў з Косцевага ўзвода і з Крамковай ды Бугаёвай ротаў. Партызаны цягнулі трафеі – ровары, зброю. На засаду наскочыла чалавек дваццаць узброеных веласіпедыстаў. Загінулі ўсе. Нашы страты – адзін забіты.

Не паспелі мы прайсці паўдарогі да нашай заставы, як загулі, вы-кліканыя з Лідскага аэрадрома, два самалёты і павялі абс трэл. Давялося хавацца каму дзе – у кустах, у аеры, на старыцах Нёмна. Страху не было. Мы адваявалі сваю зону, вярнулі сабе ранейшыя сімпатыі насельніцтва і нагналі страх на разнахабленага праціўніка.

“Канцэрт”

Сярод партызан у Налібоцкай пушчы, недзе пасля разгрому гітлераўскіх войск пад Сталінградам, пайшла размова пра вызваленне. Уявіць сабе, як гэта адбудзецца, ніхто не мог. Старыя партызаны, што вытрымалі дзве блакады летам 1942 і 1943 гадоў, дасведчлі, што такое баі з рэгулярнымі войскамі пры

нашым такім-сякім узбраенні і вечнай нястачы боепрыпасаў. А без боя і прарыву з боем праз франтавую лінію наўрад ці ўдасца перайсці такой масе людзей – злучэнню. Вось і падзяліліся прадказальнікі будучыні на аптымістаў і скептыкаў: адны ўяўлялі вызваленне як святочную сустрэчу з роднай арміяй, другія горка пасміхаліся і гаварылі, што не дачакаць нам таго свята... Праўда, вясною 1944 года, калі фронт стаў набліжацца да Беларусі, у нас устанавілася трывалая сувязь з Вялікай зямлёй і кантакт з дзеючай арміяй. З-за фронта прыбывалі не толькі разведвальныя і дыверсійныя групы, але і спецыяльныя інструктары па каардынацыі дзеянняў партызан і групы франтавых часцей у надыходзячай наступальнай аперацыі. Вызваленне пераставала быць мрояй, дзе зыход належаў да збегу выпадкаў. Наша будучыня становілася практычнаю і баявою справай. Да яе патрэбна было даваявацца, а не дажыць з ласкі лёсу.

Падзеяй, якая цалкам ачысціла думкі ад няпэўнасці, стала падрыхтоўка масавай дыверсійнай аперацыі пад кодаваю назвай “Канцэрт”. Мы атрымалі з-за фронту многа выбуховыў матэрыялаў, інструктары ўзяліся рыхтаваць мінёраў, штабы – распрацоўваць планы, разведка – зандзіраваць зону дзеяння. Адным словам, пачаўся рух і задзёр, думкі і прагнозы перанесліся ў канкрэтную арганізацыйную плоскасць, становіліся справай, якая можа мець рашаючы ўплыў на наш лёс і на лёс насельніцтва нашай зоны, за якую мы неслі маральную адказнасць як яе абаронцы. У вызначаны камандаваннем час, а гэта быў пярэдадзень наступальнай аперацыі “Багратыён”, кожны атрад падрыхтаваў добра ўзброеную штурмавую і мінёрскую групу. У іх увайшлі самыя вопытныя і смелыя хлопцы. Нашай брыгадзе “Камсамалец” Баранавіцкага злучэння выпала дзейнічаць на адрэзку чыгуначнай магістралі Берлін – Масква паміж Коласавам і Негарэлым. Чыгунка тады ахоўвалася моцна, немцы набудавалі дотаў, у лясных масівах абпал чыгункі парабілі шырокія, метраў на сто прасекі і завалы, сцераглі рэльсаў дзень і ноч. Наш 2-гі Камсамольскі атрад меў заданне прарвацца цераз пуці і, рухаючыся ўздоўж палатна ў кірунку Стоўбцаў, расчысціць участак для дзеяння мінёраў. Мы не мелі гармат, каб разбіць, ці блакіраваць доты, але разумелі, што выбіць ахоўнікаў чыгункі мусім, інакш – ганьба нам. Выкурваць рашылі гранатамі і звязкамі толу. Падрыхтавалі для гэтага штурмавікоў. Але справу рашыла начная псіхічная атака. Яе не планавалі, разлічвалі на звычайны начны бой. Камбрыг Панявін загадаў набліжацца да чыгункі ўзводамі гужам, каб незаўважанымі як мага бліжэй падыйсці да праціўніка і нанесці менш затрат пры першым стрэчным залпе, які будзе, канешне, іхнім. Такое баявое паstraенне было для нас незвычайным, і сёй-той маракаваў ды называў яго бесталковым. Не падабалася яно і мне. На шчасце, не давлялося выпрабоўваць яго эфектыўнасці. Ахова, як толькі адчула нашу прысутнасць на зыходным рубяжы, адкрыла такі шквальны агонь, што ад трасіруючых куль гарэў мох пад нагамі. Лажыцца на зямлю і адказваць агнём на агонь у гэткай сітуацыі не мела ніякага сэнсу: мы ж апынуліся на роўнай, прыстрэлянай мясцовасці перад дотамі. І, мабыць, з адчування безвыходнасці сітуацыі ўзводы інстынктыўна разгарнуліся ў баявы ланцуг і рынулі наперад. З вуснаў вырвалася такое адчайнае “Ура!”, якога я ні ў адным баі не чуў. Наша “Ура!” аказалася

мацнейшым за страх. Мне і сёння чуецца зычны голас Фаніка Паўловіча, майго аднавяскоўца, тады сярэдніх год мужчыны, якога ў атрадзе лічылі хутчэй асцярожным, чым смелым, а ўзялі на гэтую аперацыю таму, што ён служыў у польскім войску, меў званне капрала. Дык вось Фанік імчаўся з крыкам “Ура!” так рашуча, што апярэдзіў мяне, і я не патрапляў параўнацца з ім. А страляць жа нельга, калі перад табою бягуць свае, тым больш ноччу.

Злева ад нас, яшчэ да нашага баявога сутыкнення з ворагам, адкрыла агонь славуцая на ўсю Налібоцкую пушчу Сталінская брыгада; на жаль, першая атака сталінцаў – мы пачулі гэта на зыходным рубяжы – захлынулася. Першае Ура! перайшло ў перадсмяротныя воклічы болю, якія заглухлі ў гуле страляніны. Стала спрэс жудасна. Яшчэ ўзмоцнілася перакананне, што мы мусім або прарвацца, або... Няма ў нас выбару. І хлопцы, колькі сілы ў нагах, рванулі па лесе на доты і не спыніліся перад заваламі з густога сасонніку на вышыню грудзей. Наша шчасце, што мы ўзялі і гэты бар’ер на адным дыханні. Толькі калі ўжо наш хрыпучы крык “Ура!” прарваўся цераз паласу завалаў, сціх, як быццам нехта абарваў, кулямётны агонь з дотаў. А злева да нас зноў даляцела па лесе гулкае “Ура!” і густы кулямётны пошчак на ўчастку наступлення Сталінскай брыгады. Нашы паплечнікі зноў штурмавалі.

Ахоўнікі пусціліся наўцёк. За чыгункай яны апамяталіся і спрабавалі засесці ў акупчыкі і кулямётныя гнёзды, якія былі на той бок палатна, але амбразуры тых дотаў глядзелі ў супрацьлеглы ад нас бок, мы наступалі з тылу і ўжо ведалі: наша ўзяло.

Памятаю маладога кулямётчыка, здаравілу Арсеня Мажэйку з Лядкаў, які пасяваў кароткімі чэргамі “з рукі”, падаўляў агонь груп зламанага праціўніка, што спрабаваў апрытомнець. Відаць, гэтаму мажному, разгарачонаму боем хлопцу “дзягцяр” здаваўся гутаперчавай цацкай. Страляніна праціўніка заціхла – чуўся ўжо толькі сям-там тупат і трэск галля пад нагамі спуджаных уцекачоў.

За намі следам на чыгунку выходзілі мінёры. Кожны з іх меў па дзесяць зарадаў толавых шашак-яечак, дзесяць дэтанатараў, у якія былі паўстаўляны кавалкі бікфордавага шнура з прывязанымі да канцоў шматкамі селітравага шнура маруднага гарэння. Мінёр атрымліваў па камплекту спецыяльных запалак – доўгіх, амаль з аловак, абмазаных сантыметраў на пяць гаручай масай, якая гарэла без полымя і не тухла ні на ветры, ні на дажджы. Такіх адмысловых прыпасаў у нас за ўсю партызанку не было.

— Незадоўга да аперацыі я неспадзявана прыхварэў дзіцячай хваробай – дыфтэрыяй. Урачы выявілі яе позна і толькі цудам мяне выратавала сываратка, якую дабыла ў мірскім гарнізоне наша сувязная, славуцая ў ваколіцы краўчыха Зося Чэбатаровіч. Яна прыходзілася мне далёкай сваячкай. Мой дзед Ясь, расказвалі, быў з малазямельнай сям’і, таму служыў спачатку парабкам, а потым эканомам у цёпленькіх фальварачках над Вушай. Ужо старым халасцяком Ясь ажаніўся са шляхцянкай з Воўчага Балота, Зосінай цёткай. Зося шанавала маю нябожыцу маці і ўва мне любіла дашукоўвацца нейкіх – ёй адной вядомых – прыкмет не мужыцкай натуры. Дык вось, даведаўшыся, што я цяжка хворы, яна ноччу, забыўшыся на небяспеку, забегла ў Мір, падняла на ногі сваіх кліентак і на світанні ўручыла камісару атрада, майму задушэўнаму

сябру Косцю Балабановічу лек, на які ён чакаў у Зарэччы, у сядзібе разведкі першага Камсамольскага атрада. Ранічкою атрадны ўрач, Любоў Ісакаўна Іргер, пачала мяне калоць і вылечыла. Толькі здараліся ў мяне пасля хваробы вобмаракі, таму камандзір з камісарам настойвалі, каб я не ішоў на гэтую аперацыю. “Справімся. Атрад жа ідзе не ў поўным складзе, штаб застаецца, заставайся і ты на месцы, начальнік штаба”. Ды як можна застацца ў лагеры ў такі момант? Я заўпарціўся і пайшоў. І ўсё было б добра, толькі ўжо за чыгункай мяне ўсё ж дагнаў сардэчны прыпадак. Калі санітарка адкатурхала мяне, камандзір даручыў камусьці з хлопцаў адвесці на базу, дзе нас чакалі верхавыя коні і павозкі з эквіпукам. Камандзір атрада, Мікалай Буй, быў разважным, акуратным і прадбачлівым чалавекам, ён апасаўся, што яго ўдарнай групе давядзецца адыходзіць назад сёння, пад агнём праціўніка, і тады я магу стаць для людзей баластам. Мне, прызнацца, і самому стала няёмка. Я нават пашкадаваў, чаму не здарылася гэта са мною дзе-небудзь у завалах: там бы я застаўся незаўважаным, пакуль бы ачуняў.

Калі мы з вызначаным байцом выйшлі на чыгуначнае палатно, мінёры ўжо ва ўсю рабілі сваю справу. Уздоўж рэльсаў, аж да бясконцай цемразі загараліся і паблісквалі светлячкі – запальныя шнуры нашых толавых зарадаў. Я адправіў партызана, сказаўшы, каб той далажыў камандзіру, што падвёў мяне амаль да месца і далей я дайшоў сам. І каб абавязкова далажыў, што мінёры ўжо на рэльсах.

Сам я застаўся ля чыгункі паглядзець, як яно будзе. Непадалёку аказаўся хтосьці з кіраўнікоў групы мінёраў. Мы прылеглі ў лагчыну і сачылі. Вось, вось пачнецца!.. Запанавала цішыня. Здавалася, што нічога тут і не было: ні бою, ні “Ура!”, ні ланцуга агеньчыкаў уздоўж рэльсаў. Але разбірала нецярплівасць: чаму так доўга?.. “А мо што-небудзь не грае?” Урэшце мінёры пачалі адбываць у лес на зборны пункт. Задыханья, трывожна-радасныя: “Зараз будзе!”

І вось пачалося нешта несамавітае. Толавыя зарады выбухалі то паасобку, то чэргамі, то суцэльным гулам, і выглядала гэта несамавітае чаргаванне выбухаў падобным на каманду. Толькі чыгуначныя рэльсы ў бляску выбухаў выпіналіся чырвонымі дугамі, як вогненныя вужакі, ды лопаліся, абкідаючы лес посвістам асколкаў.

Не паспеў сціхнуць наш партызанскі “Канцэрт”, як ачомаліся ахоўнікі, падняліся на ногі акалічныя гарнізоны, гаркнулі са Стоўбцаў і Коласава гарматы і палкавыя мінамёты. Стала ясна: адыход будзе гарачы. Але “Канцэрт” удаўся.

Я падняўся і пайшоў на базу, каб не нарабіць новага клопату сваім. Ідучы ад чыгункі, наткнуўся на камандны пункт брыгады, далажыў камісару, што ўдалося на ўсе сто працэнтаў. Цяпер лупяць са злосці, навослеп.

Ісці мне было цяжкавата, абліваўся потам, спяшаўся, заслабаваў і блытаў дарогу. Разрыўныя кулі ахоўнікаў рваліся ў голлі сасонніку, і часам здавалася, што гэта б'юць зверху, залезшы на дрэвы ў часе нашай атакі, немцы. Атрады збіраліся ўжо рушыць. Майго каня ўжо хтосьці паспеў прывязаць да павозкі.

Аперацыя “Канцэрт” была разлічана на тое, каб затрымаць рух на чыгуначнай магістралі Берлін – Масква ў момант наступлення нашых войск на

Мінскім напрамку. Немцы, відаць, на свой лад ацанілі вынікі партызанскага “канцэрта”, бо баявыя самалёты наляталі на нас, ажно пакуль мы не ўвайшлі ў масіў Налібоцкай пушчы. На лясных прывалах, услухаўшыся, было чутна ўжо далёкае гарматнае дыханне фронту. Свядомасцю партызан завалодала адно жаданне: “Хай бы хутчэй!”

Не паспелі мы адаспацца пасля “Канцэрта”, як наша застава на Нёмне перадала адвячоркам дзве навіны, якім не хацелася верыць: брыгадная разведка, у складзе якой быў, між іншым, Янка Брыль, узяла ў палон на Воўчым Балоце групу немцаў, франтавікоў, і вядзе пад канвоем у штаб, і другая навіна – немцы і паліцаі ўцяклі з Турца! Апошнія трэба было праверыць. Мы, разахвачаныя звесткай, селі на коней і памчаліся ў гарнізон з групай разведкі і конным узводам. Сапраўды, Турэц быў пусты. Жудкаваты выгляд мела як бы вымерлае мястэчка. Паліцаі, розныя прыслужнікі акупантаў выехалі са сваімі сем'ямі і дабром. Астатнія жыхары прыталіся, не ведаючы, як паставяцца да іх партызаны, якія пару разоў захоплівалі Турэц у начных баях, але не здолелі знішчыць жандарска-паліцэйскага гнязда, абсталяванага ў мураваным будынку на плошчы.

Нашы коннікі памкнуліся знайсці каго-небудзь жывога, хоць аднаго сведку варожай рэціроўкі. Пакуль мы распытвалі жыхароў, са схованак вылезла некалькі жаўтаротых паліцайчыкаў, нядаўна ўзятых на службу пад прымусам. Яны свядома схаваліся ад начальства, каб перайсці ў партызаны. Мы забралі іх з сабой, загадалі толькі скінуць чорную паліцэйскую форму, пераапануцца ў цывільнае, каб часам не давялося ўсім трапіць у пераплёт цераз такое ўжо не надта патрэбнае “папаўненне”.

Уцёкі турэцкага гарнізона партызаны палічылі за канец акупацыі, за акт вызвалення. Разахвачаныя іх энтузіязмам, мы, кіраўнікі атрадаў, пачалі абмяркоўваць пытанне, ці не рвануць нам конным узводам у Мір, у пагоню за ўцекачамі. Карцела хоць на дарогу даць ім перцу. У часе нашай штабной нарады прымчаўся веставы з загадам неадкладна вяртацца на базу. Збіраліся хлопцы неахвотна. Спадзяваліся выпараць са схованак хоць пару мацёрых паліцай. У часе збораў нехта выпадакова ці з дуру падпаліў нейкі будынак. Пачаў гарэць апусцелы Турэц. Мы пакідалі яго з пачуццём прыкрасці: столькі ў лесе нас, бяздомных людзей, а тут, на табе – гарыць і тушыць няма каму, а мы самі не зможам. Але загад ёсць загад. Некаторых паліцайчыкаў хлопцы паўсаджвалі на коней ззаду за сабой, а пару бегла побач з коннікамі, трымаючыся за страмёны.

У штабе брыгады нам паведамілі, што надзеі на вызваленне заўчасныя, яшчэ толькі чакаецца вялікі адыход рэгулярных франтавых часцей, супраць якіх мы нядаўна парабілі завалы на старой ваеннай дарозе Івянец – Дзераўная, Рудзьма – Ярэмчы – Турэц. Кіраўніцтва міжрайцэнтра загадала зрабіць на Рудзьме моцную засаду з дзвюх брыгад. Збірацца спешна.

Рудзьма – невялічкі лясны пасёлак, з пяток хат на паляне, якую перарэзала маленькая рачулка, прыток Ціхой ці, можа, непасрэдна Нёмна. Уздоўж гэтага глыбокага раўчука мы і залеглі ў засаду. Справа ад нас заняў

пазіцыю асоба-казацкі атрад, а пасярэдзіне, якраз насупраць падпілаванага намі драўлянага мосціка, акапалася ўжо спраўная іхняя гармата “саракапятка”.

Калі сціхла ўсё і ўгаманілася, мы выразна пачулі, як працуюць пілы. Нехта расчышчаў нашу апошнюю завалу. Нам бы можна было пугануць тых пільшчыкаў, але ж мы чакалі больш вартага праціўніка. І вось, дзесьці на зыходзе ночы, на паляну выехаў матацыкл. Асвяціў фарай дарогу, пад'ехаў да мосціка, пасвяціў і вярнуўся. За заваламі зараўлі маторы. На паляну высунулася некалькі цяжкіх танкаў, яны сходу разгарнуліся і папаўзлі на нас.

Нашы артылерысты далі два ці тры стрэлы бранябойнымі снарадамі проста ва ўпор. Секанулі і мы са сваіх пукалак. Усё гэта падзейнічала, як укус камара. Танкі адкрылі агонь з паўаўтаматычных гарматак і буйнакаліберных кулямётаў і сунуліся на нас. Засадзе з лёгкаю стралковаю зброяй не было тут чаго рабіць. Спешна зняліся. Усяго і набытку засталася, што дасведчылі сапраўднага франтавага агню.

Аббеглі лесам Рудзьму і цераз Чорную вярнуліся ў размяшчэнне брыгады. Тут былі ўжо свежыя дакладныя звесткі з назіральных пунктаў аб руху бранятанкавай калоны па дарозе Івянец – Турэц.

Наша армія брала сталіцу рэспублікі ў абыход. Заняўшы з баямі Стоўбцы, перарэзаўшы чыгунку, ударныя часці скіравалі свае намаганні ўздоўж Нёмна, на поўнач. Мінскі мяшок завязваўся ў зоне нашых партызанскіх дзеянняў. Недабітыя часці абкружанай групоўкі праціўніка хлынулі ўразброд цераз Налібоцкую пушчу. Малыя і большыя групы натыкаліся на нашы лагеры. Мы дзень і ноч трымалі абарону з ўсходу, а ночамі выходзілі на старую ваенную дарогу закідваць гранатамі варожыя танкі, самаходкі і аўтамашыны. Супрацьтанкавых гранат крыху падкінулі з-за фронту. У дыверсійныя групы часта ўключалі і перабегшых да нас апошнімі днямі паліцаяў, даючы ім шанец, як тады гаварылі, “змыць віну крывёю”. Раз спрабавалі неяк атакаваць рэгулярныя часці. У наступленне павёў нас палкоўнік-франтавік, спецыяльна прысланы для арганізацыі баявых дзеянняў супраць адступаючага ворага. Але шлях адступлення аказаўся забяспечаным такою сілай артылерыйскага агню, што лезці ў яго абсяг з лёгкаю стралковаю зброяй было роўна самагубству. Палкоўнік заарыентаваўся ў сітуацыі і даў загад адыходзіць. Страты нашы былі не надта вялікія, але было крыўдна, што праціўнік, хіба, ніякіх страт не панёс, бо мы толькі пачалі агонь на бягу. Нам пашанцавала ў цэлым, бо вораг быў капітальна збіты часцямі Савецкай Арміі з абараняльных рубяжоў і не меў мажлівасці “прачасаць” партызанскай зоны, а толькі агрызаўся ў адказ на нашы вылазкі і зачэпкі.

Недзе на другі ці на трэці дзень адступлення немцаў па шляху пацягнуліся абозы. Гэта за гітлераўцамі валакліся іх прыслужнікі, што папрыліпалі да акупантаў і цяпер у страху перад помстай народа ўцякалі на захад. Мы зноў спрабавалі перарэзаць шлях і пакараць здраднікаў, але немцы ўсё яшчэ трымалі бакавую ахову: іх гарматы, мінамёты і танкавыя гарматы прыкрывалі адыходзячых. Мабыць, камандаванне разлічвала, што на нешта ды прыдадуцца яны ім яшчэ і пасля вайны. Давялося нам нападаць малымі групамі

і нечаканымі ўдарамі зблізку наводзіць страх, сеяць паніку ў абозе ўзброеных уцекачоў, якія аклікалі сябе казакамі.

Нарэшце, як далажылі нашы назіральныя пасты, варожае адступленне закончылася, часці баявой аховы сталі знімацца. Мы паслалі конны ўзвод у глыбокую разведку. Праз якую гадзіну коннікі прыслалі веставага: “За Рудзьмай сустрэлі савецкія самаходкі!”

Неўзабаве мы абнімаліся каля фальварка Ціхова з вызваліцелямі. Яны дзівіліся з выгляду добра дагледжаных партызанскіх коней. Астудзіў нашу радасць іхні клопат: у танкістаў аказалася на зыходзе гаручае. Мы, смеючыся, паказвалі на траву, якую скублі нашы гладкія коні. “Нічога, не хвалойцеся, – суцяшалі яны нас і сябе, – за ноч падцягнуцца асноўныя часці, даставяць гаручае і боепрыпасы. А цяпер трэба пабудаваць мост цераз Нёман. Кроў з носа, а за ноч зрабіць! Немцы свой, пантонны, нябось, паспелі разабраць і вывезці”.

Група партызанскай разведкі пайшла праверыць намечанае месца для пераправы ў канцы Сіняўскай Слабоды. Нечакана наткнуліся на агонь замаскіраваных у лазняку, на другім беразе Нёмна, бронемашын. Амаль усе разведчыкі загінулі. Адагнаць небяспеку не было чым, але пад покрывам ночы мы ўсе ж пачалі будаваць мост, разбіраючы зрубы яшчэ незакончаных хат, якія пасля пажару ў чэрвені 1941 года паспелі ўзвесці панямонцы. Як рабіць мост падказалі нам знаёмыя з сапёрскаю справай франтавікі. Аказалася, гэта ўжо і не такая хітрая штука: проста з бёрнаў выкладваліся клеткі, якія сваім цяжарам асядалі на рачное дно, а па верхніх вянках рабіўся насціл. Ноччу мы з палёгкай сачылі, як знімалася нямецкая засада, адыходзіла ў кірунку Турца.

На світанні артылерысты пабачылі з назіральных пунктаў амаль гатовы мост. На будаўнікоў абрынуўся агонь варожай артылерыі. Але нашы самаходкі ўжо атрымалі падмацаванне, яны адказалі агнём на агонь. У часе гэтай артылерыйскай дуэлі мы, партызаны, пашыліся хавацца, хто куды. Я, памятаю, забег з групай будаўнікоў у пограб да Годара Графімчыка, нашага суседа, што жыў тут жа за могілкамі. Дзівіла партызан, што франтавікі-сапёры, якія кіравалі будаўніцтвам моста, дэманстрацыйна не звярталі ўвагі на выбухі снарадаў і мін. Гэта быў ужо франтавы гарт. На жаль, адзін з сапёраў заплаціў за рызыкаўнасць жыццём, падарваўся на хітра пастаўленай міне, калі ўжо нашы падавалі агонь праціўніка і мы канчалі мост.

Выйшаў мост нейкім выгінастым: сярэднія клеткі ўсё ж крыху сагнала быстраю плыню, пакуль удалося іх пасадзіць на дно. Але, галоўнае, мосцік атрымаўся надзейным. Пад абед яго трываласць ужо выпрабавалі танкі. Загула-зашумела наша пераправа.

Для партызан вызваленне на гэтым не скончылася. Цераз пушчу не перасталі сачыцца малыя і большыя групы праціўніка з Мінскага акружэння. Многія з недабіткаў не хацелі здавацца без бою, а біцца франтавікі ўмелі. Ды і ў нас ужо не было клопату з боепрыпасамі. Разгараліся зацятая сутычка, мы перамагалі, але нярэдка гінулі і нашы хлопцы. А крыўдна, чорт вазьмі, як гаварылася тады, гінуць пасля вызвалення. Асабліва ўзрушыла нас смерць камандзіра групы падрыўнікоў Арцёмава, любімца атрада, сына настаўніцы з

Данбаса, які напамяць ведаў усяго “Тараса Бульбу” і, бывала, ля вогнішчаў чытаў гэты твор вечарамі. Ён навучыў хлопцаў спяваць “Орлёнка”, сваю любімую песню. Арцёмаў загінуў ля таго самога Ціхова, дзе мы сустракалі савецкія самаходкі. Там, за нёманскімі абалоннямі, раслі густыя кудзёркі арэшніку і дубняку, нашы колішнія партызанскія схованкі. Цяпер сюды хаваліся групы немцаў. Ubачыўшы, што іх атакуюць людзі ў цывільным адзенні, яны адбіваліся ўпарта.

Не давалі жыцця адступаючыя недабіткі і нашаму лагеру. Даводзілася суткамі трымаць абарону з ўсходу. А на такі напрамак абароны лагер не быў разлічаны. Вось мы ў штабе і парашылі перабрацца на пералесак, каб мець з аднаго боку дарогу Сіняўская Слабада – Святуха, а з другога наднямонскія лугі. Мы з камандзірам атрада паехалі і нагледзелі добрае месца. Потым ён паслаў мяне перавезці атрадны шпіталь, каб завідна ўладкаваць раненых. Раненых было некалькі павозак, на адзін воз набралася медыцынскай маёмасці, за якой асабіста назірала ўрач Любоў Ісакаўна, а медсястра Хана Генкіна і санітарка Надзя Каляда ўладкаваліся каля цяжка параненых. Для аховы, акрамя ўзброеных ездавых, я захапіў адно аддзяленне з кулямётчыкам.

Толькі мы прыехалі на ўзлесак, як з боку Сіняўскай Слабоды пачуліся стрэлы: кулі пералёталі, свісцелі над нашымі галовамі або рваліся ў галлі. Я выйшаў на ўзлесак і ўбачыў вялікую групу ўзброеных людзей, якія па балоцістым лузе прабіраліся да Нёмна, абгінаючы Сіняўскую Слабоду. Не хацелася верыць, але гэта былі немцы. Нашы франтавыя часці, што ахоўвалі пераправу, заўважылі праціўніка і адкрылі па ім кулямётны агонь. Немцы хістануліся ўсёю калонай на наш узлесак. Гэтага яшчэ не хапала, каб захапілі параненых. Я пабег да вазоў. Медыкі і лёгка параненыя ляжалі на зямлі за бугром, які іх ахоўваў ад шалёных куль, а цяжка параненыя мацюкаліся на вазах. Я напусціўся на ездавых і медыкаў, крыкам загадаў адагнаць усе павозкі за высокі бугор, зняць усіх параненых з вазоў, а камандзіру аддзялення заняць абарону на ўскраіне лесу. Пакуль я даглядаў, як уладкоўвалі параненых, байцы ўжо залеглі на ўскраіку лесу ў старых, калісьці выкапаных раней, стралковых ямках. Чакалі каманды.

А немцы перліся на наш ўзлесак, спадзеючыся тут схвацца, і былі ўжо ў межах аўтаматнага стрэлу. Іх было многа, некалькі соцен.

З узбуджэння я напусціўся на камандзіра аддзялення: якога чорта чакаеш, адганяць трэба, агонь давай. І сам для прыкладу даў пару чэргаў з аўтамата. Затрашчалі хлопцы з вінтовак. Аказалася і пару пераробленых на “кулямёты” СВТ. Але кулямёт, сапраўдны ручны кулямёт нешта не адзываўся. Немцы загалёкалі, але крайніх, відаць, падпіралі заднія, і яны ўсе сунулі на нас. Я падбег да кулямётчыка. Гэта быў акуратны, дысцыплінаваны баец, які прайшоў абвучэнне яшчэ ў польскім войску, але нешта ў яго “дзегцяры” заядала. Патузаўшы затвор, ён разгубіўся: “Валодзя, што ж рабіць?” – пытаўся ён вінавата, гледзячы на мяне. Добра, што я меў спрыт ліквідоўваць розныя заяданні дыскаў, перакосы патронаў і іншыя непаладкі ручных, трэба сказаць, досыць капрызных нашых кулямётаў. Аздаўшы таварышу свой ППД, я хутка наладзіў яго “дзегцяра” і запусціў пару доўгіх чэргаў на цэлы дыск. Гэта

падзейнічала. Немцы шарахнуліся ад лесу, павярнулі проста на Нёман паміж двух ліній агню.

На жаль, нашы салдаты, што вялі агонь з супрацьлеглага боку, ад Сіняўскай Слабады, не разабраліся, што тут адбылося і, пачуўшы свіст нашых “пералётаў”, як мы чулі іхнія, вырашылі, што гэта немцы б'юць па ўзлеску. Неўзабаве па нашай пазіцыі пачала прыстрэльвацца артылерыя, што ахоўвала мост у Сіняўскай Слабадзе. Я разгубіўся. Не страляць – значыць пусціць немцаў зноў на сябе. Страляць – наклікаць яшчэ мацнейшы агонь артылерыі... Добра, што падаспелі перадавыя сілы I-га Камсамольскага атрада са штабам і камандзірам. Аздаўшы кулямётчыку яго зброю і загадаўшы чакаць каманды, а ў крайнім выпадку біць ва ўпор, я пабег параіцца з камандзірам атрада Саятэвічам. Далажыў яму сітуацыю непаразумення, у якой мы апынуліся. Андрэй быў чалавекам, які не ведаў страху. Ён і цяпер пачаў смяцца з таго, што не пазналі сваіх нашы, даюць бярозавай кашы.

– Нічога, а вот, Міша, бяры хлопцаў ды, гэны-во, абскочце паўз Нёмна. Перадай, каб агонь спынілі там во. Давай!

Мы з Саятэвічам выйшлі на край лесу назіраць за нашымі веставымі, якіх вёў вельмі смелы і растаропны партызан, мой зямляк аднавясковец Міша Навумовіч. Коні пад разведчыкамі ажно слаліся па лузе на шалёным галопе, а коннікі, прылётшы на грывы, адпусцілі паводы і даручыліся ўдачы. Нашы артылерысты аказаліся зоркімі і меткімі.

Цяпер, колькі разоў прыходзіцца глядзець у кіно коннікаў на полі бою, розныя, падстроеныя для эфекту штучкі з перакувываннем коней, падзеннямі коннікаў, міжвольна прыгадаваю тое відовішча з нашай партызанскай рэальнасці і з жахам усведамляю, што гэтак можа быць. Але бывае і ў такіх пераплётах удача. Забітымі аказаліся толькі тры коней, а самі хлопцы паўзком дабраліся на камандны пункт артылерыстаў і спынілі агонь.

Мы былі выратаваны. Уся вялікая група немцаў, узятая франтавымі часцямі і партызанамі пад крывавага агонь, здалася. Гэта быў апошні бой, фінальны бой вызвалення.

* * *

Пра гэты час мы ўжо марылі, рыхтуючыся ісці ў партызаны, а потым, на працягу доўгіх партызанскіх ночаў, якія заменваліся на баявыя рабочыя дні, мары гэтыя сталі бальзамам для душы. Калі б хто запісаў нашы размовы на гэтую тэму і сёння пракруціў магнітафон, дык заўважыў бы, як змяняецца афарбоўка ў меру таго, як паляпшаліся справы там, на франтах вялікай вайны. Улетку і ў восень амаль да зімы 1942 года нам толькі час ад часу ўдавалася злавіць у эфіры зводку “Совинформбюро”, а на кожны дзень даводзілася слухаць звесткі, якія пускала гітлераўская “брахалаўка”. Там ледзь не кожны тыдзень “бралі” то Маскву, то Каўказ. На жаль, і з Вялікай зямлі даляталі звесткі невясёлыя: Масква і Сталінград трымаліся, але фашысты дасягнулі Волгі, абыходзілі Сталінград з поўдня, прарываліся на Каўказ, нацэляваючыся заграбці нашу нафту ля Каспія. І вось, памятаю, хоць нам тады ўдаваліся

баявыя аперацыі, ледзь не кожную ноч мы недзе грамілі то дзяржаўныя гітлераўскія маёнткі, то невялікія гарнізоны, знішчалі масты і на дзесяткі кіламетраў нішчылі лініі сувязі, здараліся няўдачы і на чыгунцы і на засадах, мы не дрэйфілі ўступаць у адкрытыя баі з карнікамі. Усё ж размовы і прагнозы на прывалах і ў лесе ля вогнішчаў былі турботныя. Часта чуліся пытанні: а што будзем рабіць, калі гітлераўцы выйграюць вайну на Усходзе? Праўда, нас не пакідаў аптымізм. Мы верылі ў перамогу свабоды над няволяй, чалавечнасці над людаедскаю апантанасцю паталагічнага азвярэння пачвар, якіх выдалі на свет манаполіі і капіталістычнае драпежніцтва. А яшчэ ў нас расла партызанская вера ў сваю ўдачлівасць, дружба з цёмнаю ночкай, прафесійныя звычкі начных сутычак, адчуванне неперажнасці.

Э П І Л О Г

Чым бліжэй да канца, тым цяжэй пісаць. Не лёгкі жанр аўтабіяграфія. Пра антыфашысцкае падполле, у якім я апынуўся з першых дзён акупацыі, і пра два гады партызанскай барацьбы можна напісаць цэлую аповесць. Я хачу сказаць пра вопыт душы, што я пазнаў у партызанах – межы пачуццяў.

Самае агіднае, што было – паніка, жывёльны страх, які ахоплівае масу, а ты не можаш устаяць. Дакладней, не сама паніка агідна, а пачуццё ганьбы пасля таго, як міне страх...

Самае прыемнае – адчуванне роднасці з сябрамі, той непаўторны стан душы, калі ў баю для цябе знікае розніца, хто загіне: ты сам ці твой сябра, бо ты і ён – адно. Гэта не пераўвельчэнне, але з'ява рэдкая. Мне давалося перажыць такі стан “няважнасці” ўсяго разы два-тры.

... Я не падтрымліваю тых крытыкаў мемуарнай літаратуры, якія прапануюць лічыць, што памяць пакідае ў чалавека толькі галоўнае, толькі сэнс, а дэталі забывае. Не зусім так. Памяць пакідае сітуацыі небяспечныя, лёсавыя, крытычныя ва ўсіх дэталях, пакідае, як жывыя на ўсё жыццё. Чалавек не можа іх забыць, бо яны засцярога на ўсё яго будучае жыццё, яны код, навука і патрабаванне пазбегнуць падобных сітуацый на будучае. Такое мы памятаем да драбніц.

Я, напрыклад, памятаю і ўспамінаю былінку, якая тырчала перада мною, калі я біў па нямецкай засадзе з аўтамата, а побач са мною біўся ў канвульсіях, схапіўшы чаргу ў грудзі, мой малодшы друг, – падлетак Пейка Навумчык, просячы: “Дастрэль!..” Цёмнымі і чуйнымі начамі, стоячы ў дазоры ці ідучы ў расцягнутай гужам дыверсійнай групе, я часта міжвольна думаў пра заповітную ўзнагароду, якую выслугоўваў сваімі пакутамі: голадам і бяссонніцай, стомай і небяспекай, болем душы – усім пакутным партызанскім жыццём. За ўсё гэтае цяжкое і нязноснае, за паніжэнне сваёй зямлі, за страты блізкіх, за сваю міжвольную віну перад тымі, хто загінуў, не знішчыўшы ніводнага ворага, я хацеў аднаго – смерці нашых забойцаў, захопнікаў, хацеў убачыць свайго забітага немца. У мяне, як я ні змагаўся, не было да яго асабістай нянавісці. Тое, што я яго заб'ю, я адчуваў, як падзею, якая павінна вярнуць нейкую страчаную раўнавагу жыццю, аднавіць яго гармонію,

парушаную справядлівасць. Трупы забітых людзей былі для мяне жахліваю і нязноснаю прайвай. Усе трупы, якіх мне давялося ўбачыць... Але труп таго немца, якога я забіваў ва ўяўленні, быў не такі. Мой забіты не меў трупа. Я бачыў, як трапіла ў яго, живога, мая куля, і ад майго стрэлу ён ператварыўся ў нешта бязважкае, нематэрыяльнае. Мой забіты немец ператвараўся ў дым, пару ці празрыстую субстанцыю, ён пераставаў проста цяжыць на маёй зямлі. І гэта яго ператварэнне несла палёгку маёй прыціснутай, прыдушанай да зямлі годнасці. Я ў думках фізічна адчуваў палёгку, бачачы ўнутраным зрокам смерць майго ворага.

У наш час, як ніколі, патрэбны кнігі, якія нагадваюць пра былы гераічны стан грамадства, народа. Такія творы ацверажаюць і лечаць. А сёння творы мастацтва ці публіцыстыкі, у якіх жыве здаровая народная праўда, засцерагаюць ад звіхаў, зрываў і спатырчакоў. Літаратурныя снобы нярэдка залічваюць такія творы ў разрад маралізатарскіх, павучальных, называюць літаратурай “не чыстай”, мастацтвам другога гатунку. Я ўпэўнены, што ўсё залежыць ад таго, якую ідэю прапаведуе аўтар. Калі здаровую мараль чалавечага сужыцця і ўдасканалення, дык пропаведзь такая не перашкодзіць, а памога хвалявацца эстэтычна, перажываць, выяўляць хараство жыцця, сцвярджаць яго каштоўнасць, бо сапраўднае хараство заўжды маральнае, хоць не ўсякі маральны ўчынак узрушае. Эстэтычна хвалююць толькі выдатныя і выключныя па сваёй напоўненасці маральныя ўчынкі. Пра такія ўчынкі і была гаворка. І пра тое, як яны вырастаюць са звычайнага, будзённага, шэрага і дробязнага жыцця.

Устрымлівала мяне і мода на ўспаміны ружовенькія, у якіх ўсё гладка і складна, як у чарадзейнай казцы, аўтары пішуць іх нібыта з адною мэтай – вырабіць сабе дакумент на месца ў раю. Лічу такія кампліментарныя ўспаміны шкоднымі для моладзі, якая і без таго цягнецца да камфорту, часта цаною ўступак высокім прынцыпам і ідэалам.

Здараюцца і адваротныя рэчы. Памятаю, я аднойчы вёз экскурсію студэнтаў па літаратурных мясцінах і на радзіме Коласа сустрэў знаёмага партызана Н. Ён узяўся прыгадваць нашы партызанскія быліцы, рысуючыся перад моладдзю.

Увайшоўшы ў раж, расказчык з пахвальбой прывёў жахлівы факт, як яго жонка ў часе блакады ўтапіла сваё немаўля. Пра той факт я ведаў, у свой час мы гаварылі пра яго, пра жахлівую выключнасць, да якой могуць давесці чалавека нелюдзі.

Звязваўся ён у партызанскай памяці з другім, калі іншая маладая жанчына, таксама з дзіцем на руках, страціла розум ад страху і, адбіўшыся ад людзей, адна блукала па лесе. Знайшлі яе тыдні праз два, дзіця на руках было даўно мёртвае, а бедная маці не магла гэтага зразумець.

Жонка Н. дайшла толькі да шокавага стану, але не змагла супрацьпаставіцца гурту ахопленых панікай цывільных людзей з сямейнага лагера. Карнікі былі блізка, а дзіця галоднае крычала, наклікала смерць на ўсіх. А ўсе хацелі жыць...

Выпадак, як на тыя ваенныя часы, жахлівы, а бацька таго дзіцяці, які сам быў у тым панічным гурце, расказваў пра ўсё без скрухі, як бы гэта быў гераічны ўчынак, а яму і яго жонцы належыцца за гэта ўзнагарода.

... Мае партызанскія сябры шмат панапівалі і нават панадрукоўвалі пра гэты рамантычны перыяд свайго жыцця, але рабілі гэта нібыта для таго, каб давесці тым, хто ўмее бачыць і памятаць, што ўспаміны пішуцца спачатку тымі, хто хоча падправіць праўду ў сваю карысць, а потым ужо прыходзіць чарга на тых, хто хоча пераказаць нашчадкам ды і самому сабе, хоча проста лепш усвядоміць праўду, каб яшчэ раз зрабіць з яе нейкі, напэўна ж, непрыемны вывад. Бо якой бы вялікай і велічнай ні была праўда, яна заўжды, на жаль, вучыць толькі сваімі памылкамі. Жыццё патрабуе ад людзей, якія сапраўды гатовы ўдзельнічаць у справе прагрэса – не паўтараць памылак. І памыляюцца тыя, хто лічыць, быццам гісторыя патрабуе ад сваіх удзельнікаў паўтараць подзвігі бацькоў. Подзвігі непаўторны. А героі не пасрэдняя вучні з масавай школы, якім не застаецца нічога іншага, як дзесяткі раз паўтараць пройдзенае, каб атрымаць троечны атэстат сталасці. Перад кожным пакаленнем гісторыя ставіць новыя, непаўторныя задачы.

Але вернемся ад гэтых шырокіх маштабаў да маіх партызанскіх мемуарыстаў. Яны адчувалі, як і я, што ўдзельнічаюць у гістарычнай справе і ніколі больш іх жыццё не стане гістарычным. Гэта акалічнасць спрыяла стварэнню міфаў пра сябе і партызаншчыну. Міфы ствараліся ў часе начных паходаў, у часе расказаў пры вогнішчах, калі пад выглядам бяскрыўднага балагурства нехта яўна і бесцырымонна перабольшваў свае подзвігі, а на заўвагу таварыша адказваў: “Ты што, жартаў не разумееш?” або “Табе што, немцаў шкада?” Гэтая апошняя фраза не раз чулася тады, калі пасля баявых аперацый штаб брыгады сачыняў загад, які быў адначасна і данясеннем У вышэйшыя інстанцыі. Колькасць забітых немцаў і паліцаяў у гэтых данясеннях памнажалася нярэдка ў дзесяць раз: забілі чалавек 5 – падавалася каля 50, забілі чалавек 15 – падавалася звыш ста. Звычайна пасля такіх заключных загадаў партызаны, разышоўшыся па сваіх зямлянках, вялі абмеркаванне штабных сачыненняў. Праведнікі выказвалі пратэст: хто ў форме іранічных заўваг, а хто і ў форме лаянкі ў адрас выдумшчыкаў, якім, маўляў, седзячы недзе на камандным пункце, здаецца, што забіць немца – гэта як семячкі лузгаць. І тады знаходзіліся абаронцы штабной легенды, якія пачыналі дакараць насмешнікаў і буркуноў за нястачу патрыятызму, аптымізму і сяброўскай салідарнасці. Вымовы насмешнікам і буркунам канчаліся нібы бяскрыўднай, але і з пагрозлівым падтэкстам фразай: “Табе што, немцаў шкада?”

Я належаў да буркуноў злосных, з якімі лепш не звязвацца, а Косця Балабановіч – да насмешнікаў дабрадушных, якога абсякай, не абсякай – нічога не даб'ешся. Абодва мы далей крытычных паправак, сказаных тут жа, не ішлі, былі заняты практычнымі справамі нашай барацьбы і пра дзялёж славы думалі менш за ўсё.

Такім чынам, гісторыю спачатку ствараюць выдумшчыкі ў выглядзе міфатворчасці, якая можа мець у наш век і выгляд дакумента, замацаванага публічным прызнаннем і афіцыйнымі пячаткамі.

Акрамя такой усеагульнай і калектыўнай міфатворчасці, паяўляецца міфатворчасць індывідуальная і персанальная.

У нас такою міфатворчасцю таксама заняўся адзін. Чытачам, якія захочуць параўнаць гэтыя ўспаміны з надрукаванымі матэрыяламі, можа, кінецца ў вочы прынамсі адно істотнае разыходжанне – менавіта версія пачатку.

Іван Мацко, будучы ўжо намеснікам камісара нашай брыгады па камсамоле, згадзіўся падвесці канкрэтны выпадак стварэння падполля і партызанскага руху ў нашай мясцовасці пад агульную схему, бо не прыдаваў значэння форме. Па натуре ён быў такі, што не паважаў схем і догмаў, таму зрабіў уступку схематызму. Адзін з даваенных адказных работнікаў Мірскага раёна аказаўся тады ў партызанах як дэсантнік і быў зацікаўлены забяспечыць падвядзенне пад канон нашага падполля сваёй персонай. Ён прызнаў фактам выдумку, быццам асабіста сустракаўся з Іванам у першыя дні вайны і даваў яму заданне арганізаваць камсамольскае падполле. Іван Мацко быў дастаткова праніклівым, каб усведамляць, што гэтая версія нікому з падпольшчыкаў не зашкодзіць, а нават крышку ўзвысіць наша самадзейнае падполле. Ён быў яшчэ дастаткова дасціпны, каб улоўліваць падвышанасць версіі, якая любою цаной ўводзіла іншыя тэмы “зверху” і персанальныя кантакты выканаўцаў з канкрэтным прадстаўніком раённага апарату ўлады. Чалавек гэты іграў ролю нейкага арганізуючага фетыша.

Трэба падкрэсліць, што патрабаванне такога фармальна-лагічнага ўпарадкавання антыфашысцкага і партызанскага руху, падвядзенне канкрэтнага пад агульны канон, станавілася ў час набліжэння перамогі вельмі настойлівым ідэалагічным патрабаваннем і захавала сілу пасля вайны. Пра гэта сведчыць хоць бы вострая крытыка першага варыянту аповесці А.Фадзеева “Маладая гвардыя” і неадкладная дапрацоўка гэтага твора ў кірунку ўзмацнення персанальных формаў партыйнага кіраўніцтва дзейнасцю маладагвардзейцаў. Усе мы, піянеры антыфашысцкага і партызанскага руху ў Верхнім Наднямонні, ведалі і чулі пра акт кананізацыі нашага самадзейнага падполля, але глядзелі на гэта з такой жа паблажлівасцю, як сам Іван Мацко: “Няхай так, няхай сяк, няхай з грэчкі будзе мак”. Важным было тое, што мы, сапраўды, з першага дня вайны, адчувалі сябе прызванымі і мабілізаванымі. Толькі рабілася ўсё гэта не ў сумяціцы першых дзён вайны, а ўвесь час змагання за свабоду Радзімы. Кожны свядомы грамадзянін адчуваў сябе ў дзень вайны мабілізаваным і прызваным бараніць Радзіму, змагацца супраць захопнікаў. А для нас, студэнтаў, будучых настаўнікаў, гэта была праблема асаблівай важнасці – гамлетаўская праблема “быць або не быць”, справа жыцця і смерці. Савецкі лад адкрываў усім і кожнаму з нас мажлівасць вучыцца, далучацца да скарбніцы духоўных каштоўнасцей чалавецтва, узбагачацца, але не рабіцца багаццем і гандляром ведамі. Інтэлігент быў абавязаны вяртаць свае веды народу, які забяспечыў яму мажлівасць набываць іх. Адным словам, савецкі інтэлігент у часе пагрозы, якую нёс нашым духоўным каштоўнасцям фашызм, адчуваў сябе гатовым стаць антыфашыстам, супраціўляцца, несці ў народ ідэю змагання, урэшце самому брацца за зброю.

Ва ўмовах акупацыі змаганне, супраціўленне стала адзінаю мажліваю формай існавання ідэі сацыялізму. А мы гэтую ідэю не проста вывучалі, мы яе любілі і жылі ёю. Мы не ведалі нічога больш высакароднага за гэтую ідэю, нічога больш дарагога для сябе. І мы пайшлі за ёю, натуральна, без фармальнай падказкі нейкага адказнага работніка. Прычашчаліся мы да яе даўно, з давераснёўскага часу, калі фармавалася наша сацыяльная і нацыянальная свядомасць, складвалася сістэма каштоўнасцей.

Дзякуючы савецкай уладзе, значна ўзмацніўся гэты працэс грамадзянскага даспявання заходнебеларускай моладзі, свядомасць дасягнула ўзроўню актыўнага баявога дзеяння. Мы аказаліся здольнымі на ініцыятыву стварэння падпольнай антыфашысцкай арганізацыі, якая перарасла ў партызанскі атрад і брыгаду. І калі сёння мне даводзіцца чуць бяздумнае выкрыкванне з трыбуны пра падпольшчыкаў ці партызан, або воінаў-акружэнцаў: “Яны верылі ў Перамогу!”, я адчуваю прыкрасць, вусны мае міжвольна абдымаюцца маршчынамі іроніі. Верыць ў Перамогу – хіба гэта заслуга? Без веры ў поспех не можа жыць і дзейнічаць чалавек практычны, які, робячы нешта для радзімы, абавязкова запісвае тут жа, у рээстр яе даўгі перад ім. Мы не мелі такіх рээстраў і гэтым можам сёння ганарыцца.

Тою золкаю і крывавай восенню 1942-га мы верылі ў перамогу. Мы верылі ў праўду і святасць нашай барацьбы, верылі ў сацыялізм як вечную каштоўнасць чалавецтва, яго будучыню, былі ўпэўнены, што гэтая праўда варта нашага жыцця. І верылі, што ў нейкім больш ці менш далёкім будучым яна мусіць перамагчы.

І не збіраліся пакідаць зброі, што б ні здарылася. Мы планавалі прабрацца ў Сібір, дзе, як нам казалася, у бязмежным царстве ваўкоў і мядзведзяў будучы збірацца смельчакі, цудам аца-лелыя пасля поўнага разгрому нашай арміі гітлераўцамі і японскімі самураямі, і там, з такіх выпрабаваных голадам, холадам і агнём смельчакоў, як мы, будучы стварацца атрады жалезнай гвардыі, якая павядзе далейшую барацьбу за ідэалы сацыялізму больш смела і ўмела, чым гэта рабілася ў пачатку вайны і арміяй, і партызанамі.

Калі ўжо шукаць персанальных праваднікоў ідэі антыфашысцкай барацьбы, дык імі аказаліся для нас, перш за ўсё, блізкія землякі – Андрэй Сяцэвіч, яшчэ восенню 1941 года прысланы з-за лініі фронту арганізоўваць разведку і дыверсійную работу. Затым – былыя заходнебеларускія падпольшчыкі Уладзімір Царук і Павел Жалезняковіч, якія ў пачатку 1943-га прыбылі ў зону дзеяння ўжо створаных нам і іншымі патрыётамі падпольных партызанскіх груп і атрадаў, каб падняць нашы дзеянні на больш высокі ідэйны і арганізацыйны ўзровень.

* * *

Прафілактычны тэрарызм супраць партызанскіх сем'яў пачаўся ў Верхнім Наднямонні адразу, як толькі вясною 1942 года з'явіліся першыя партызанскія групы. Яны складаліся пераважна з тых акружэнцаў, што не пайшлі па позве ўладаў у раённыя перасыльныя пункты на вываз у Германію. Узброіла гэтыя групы мясцовае насельніцтва. Вакол сапраўднай партызанскай вайны, якая

стала для беларускага народа пашпартам у гісторыю, шмат гадоў вядзецца папяровая вайна, ідэалагічная дыверсія. Абаронцы таго стандарту поглядаў і ацэнак, які склаўся ў сістэме таталітарызму, выявілі ў якасці аргумента “Баранавіцкі феномен”. Фенаменальнасць нібыта ў тым, што заходнікі мала пакашталвалі сацыялізму і таму так дружна пайшлі ў партызаны. Падполле, якое стварылася тут за першы год акупацыі, мела склады зброі, назапашанай у часе адступлення Чырвонай Арміі. Мясцовае насельніцтва падтрымлівала барацьбу супраць акупантаў і злачынных паліцаяў, што выглумілі не толькі савецкіх актывістаў, але пагалоўна яўрэяў і цыганоў, рабавалі хлебаробаў, плён іхняй працы: збожжа, жывёлу, цёплае зімовае адзенне. Рэжым скампраметаваў сябе злачыннасцю і нахабствам нацыі паноў, новай, больш цынічнай і мязготнай навалы, чым царская ці польская.

Усходнікі былі ўжо не аднойчы пераламаня і перабраныя сталінскай рэпрэсіўнаю сістэмай да таго, як трапілі ў партызаны. Іншыя самі ўдзельнічалі ў пагонях за ведзьмамі і набіраліся цёмнага духу. Здараліся рэпрэсіўнікі з фанатызму і са страху. Галерэю такіх рэжымных зноскаў, гатовых працягваць гэпэвушныя чысткі і ў варожым тыле, прытым усё роўна, на чым баку, вывеў Васіль Быкаў у сваіх партызанскіх аповесцях. Зноскі тыя па законах прыцяжэння скопліваліся ў “асобых аддзелах” усіх узроўняў. Нізкая рэпутацыя органаў НКВД іх не бянтэжыла, такіх субстанцый, як годнасць, у іх, бадай што, і не было.

Акупацыйныя фюрэры і калабаранты рваліся замяніць ранейшых аматараў панавання. Сяляне ж хацелі быць самі сабе панамі. Тут прычына прычын партызанскага руху. З усіх відаў улады, якія мяняліся на гэтых землях, як лісце на дрэвах, узварушыць патрыятычныя пачуцці, абудзіць уласную годнасць змагла адна толькі ўлада – савецкая. Зрэшты, і не яна сама па сабе, а яе вайна супраць захопнікаў. Так гартавалася наша нацыя.

Існавала даўняя варажнеча паміж “чырвоным” канцом Лядак і багатымі ды ганарлівым жыхарамі Турца, як-ніяк местачкоўцамі, а не “хамамі”, мужыкамі. Местачкоўцы прасцей прыліпалі да ўладаў, чым вяскоўцы, спакушаліся і ў акупацыю, што калі не самім, дык іхнім дзецям удасца заняць нейкія пасады, стаць, калі не панамі, дык хоць падпанкамі. Пасля таго разбою, які адбыўся ў Лядках 13 студзеня 1943 года было ясна: варажнеча зменіцца крывавай помстай, якое свет не бачыў. Прадчуванне навалы нянавісці і помсты прыгнятала.

Сем’і партызан вымушаны былі ўцякаць за Нёман, у зону нашага дзеяння. Так утвараліся сямейныя лагеры, потым нават адкрыліся ў іх “зьяленыя” школы для дзяцей. Адказнасць за мірных людзей даймала нас найбольш, яна дадавала адвагі ў крытычных момантах баёў.

Астаўшыся зусім адзінокімі ў гэтым свеце, многія хлопцы-партызаны толькі і жылі помстай, расплатай.

Зразумела, бывалі выпадкі, калі гэтае пачуццё скіроўвалася не супраць непасрэдных віноўнікаў трагедыі, а супраць людзей, якіх падазравалі ў супрацоўніцтве з ворагамі.

Так загінулі па непаразуменню два сыны краўца Аляксея Клаўсуця, старэйшы за майго сябра Мішку Коля, і меншы Віталь, якія перабеглі ў партызанскую зону запозна, у часе адступлення немцаў. На жаль, я не сустрэў іх і не мог ужыць свайго аўтарытэту, каб стрымаць акт самасуду, жорсткай расправы з боку тых, чые сем'і былі знішчаны гітлераўцамі ранняй вясною 1944 года. Я спецыяльна ездзіў у вёску Маласельцы, дзе Клаўсуці перасяліліся, пагарэўшы ў Сіняўцы, забіраць Мішку, бо яму якраз было адпаведнае месца ў рэдакцыі падпольнай газеты. Аднак ён збаяўся, прыкінуўся хворым на вушы. Потым, з братамі, ён чамусьці не пайшоў да нас, у сумяціцы апошніх дзён – некуды знік. Потым хадзілі чуткі, што ён жыве, затаіўшыся, у Польшчы... Прыпыніць варажнечу, з аднаго боку, эміграцыя на Захад тых, чые рукі былі ў нявіннай крыві, з другога боку, прымірыць нацыяналізацыя зямельнай уласнасці, ураўненне маёмасці, калектывізацыя. Але найперш наяўнасць роўных перспектывы для моладзі, роўныя мажлівасці вучыцца, выходзіць у людзі. Ці захавае мір новае пакаленне? Нашчадкі сёння часам выдаюцца больш агрэсіўнымі за бацькоў, адраджаецца рынковая агрэсіўная прадпрыемальнасць, расце злачыннасць. Можа, знойдуць упынак нянавісці законы і норавы дэмакратычнай дзяржавы? Пра агульныя вынікі таго душэўнага вопыту, які я вынес за два гады партызанскага руху: па-першае, я перас таў адчуваць радасць, бачачы сябе не забітым. Па-другое, я адчуў радасць поўнага абсалютнага растварэння ў калектыве, – такое зліццё, калі ты, не задумоўваючыся, гатоў пайсці на смерць замест сябра, калі маюць каго-небудзь забіць, дык ты адчуваеш сябе нікольні не лепшым і не горшым перад смерцю, перад яе бязлітасным выбарам.

Што датычыць майго інтэлектуальнага развіцця, дык яно прыпынілася. Я многае забыў з таго, што ведаў. Але, паколькі як у прыродзе, так і ў жыцці чалавека страты заўжды нечым кампенсуюцца – дык, трэба сказаць, што і тут гэты закон дзейнічаў.

Неверагодна абвастрыліся пачуцці – чалавек навучыўся па-звярынаму адрозніваць начныя шлохі, стаў востра бачыць у цемнаце. Ад гэтага ў мяне ўзнікла цвёрдае перакананне, што на начную варожую засаду я ніколі не траплю, і калі б давялося толькі хавацца невялікаю групай – дзесяткі гадоў мяне не злавіў бы ніхто. І яшчэ адно – гэта крыху парадаксальна – палюбілася ноч. Днём чалавек адчуваў сябе вялым, а пад вечар уся ўражлівасць абвастралася, нельга было ўсядзець на месцы, хацелася ісці насустрач нейкай трывозе і небяспецы.

Палюбілася, бясконца палюбілася хараства ранішніх і вячэрніх зораў. Хацелася запомніць дзіўныя рамантычна-таямнічыя карціны Наднямоння, Налібоцкага бору, лясных азёр, хацелася надыхацца смалістым водарам лесу як бы ў запас. Гэтым шчасцем сузірання прыроды я даражыў з нейкаю сквапнасцю, стараўся глядзець і бачыць, слухаць і чуць.

... Над Нёмнам стаяў спякотны ціхі дзень. Хоць быў пачатак жніўня, але лета выдарылася запозненае, даждлівае, таму здавалася, што прырода ў самым соку. Заліўныя лугі, толькі там-сям пападкошаныя, цвілі, як пышны ўсходні дыван. Толькі на самых высокіх грудях парудзелы званец напамінаў пра

перасіленне ў прыродзе. Ластаўкі-беражанкі мітусліва насіліся над цёмнымі вірамі, заліхвацка чыркаючы крыльцямі па вадзе. У нагрэтай, нават падагрэтай траве бясконца цвыркалі конікі. За ракою, паміж кустоў, пралятаў жаласна бэкаючы “божы баранчык”. Птаха нібы скардзілася ў тон з настроем хлопцаў, якім шкада было страчанай цішыні і бяспекі дамашняга жыцця.

Старэйшы сярод нас, яшчэ з учарашняга дня, у паходзе, гаварыў пра Лісін норт, як пра нейкі райскі закутак, бяспечную схованку. Сюды, у лугавую духмяную нёманскую луку ён і прыцягнуў нас. Нёман агібаў гэты паўастравок з трох бакоў, а з чацвёртага яго адразала багністая старыца, аброслая високаю, ледзь не ў рост чалавека, асакою і закрытая непразлымі кустамі лазы. Уздоўж Нёмана таксама кустліся: арэшнік, дубняк, ясьень і ліпа. Такім чынам утвараўся закрыты з усіх бакоў шматок лугавіны, святая паляначка, высланая мяккаю дзяружкаю белай дзяцеліны, на якой адцяняліся ліловыя купкі чабору. Паляначка, як на іконе, ціха мрела ў сонечных промнях, падстаўляючы пчолам поўныя нектару беленькія і ліловыя бутончыкі, а тыя незадаволеная чагосці гулі, нібы злуючы на кветкі, што яны такія маленькія, даюць так мала ўзятка. Толькі чмель, як бамбавоз, уздымаўся над аўчынай травы.

Гайдаліся ад яго трымцячых крыльцаў стромкія ніткі мяцеліцы, між якіх ён вырульваў, набіраючы вышыню, каб некуды давезці свой жыццёвы цяжар.

За цёмнаю палоскай бору ўзыходзіла сонца, напружвалася, дрыжала, падымалася і зноў асядала, як птах на прывязі.

Урэшце запульсавала неба і вывалілася сонца, пачало ўздымацца, як бязважкі вогнены клубок. Дзіўнае спалучэнне чырвані, золата і густой цёмнай зеляніны, што пераходзіла ў фіялет, было такім несамавіта прыгожым, што хацелася вокрыкам спыніць яго рух, пакінуць, каб наглядзецца, насалодзіць душу і быць гатовым памерці. У душу наплывала шчасце, млявае і гордае, здавалася, ніхто не ўбачыў столькі захадаў і ўсходаў сонца, столькі цёмных начэй, чым я, чым мы, партызаны. Усе мастакі свету могуць пазайздросціць мне гэтай слодычы гэтага шчасця. Я быў найшчаслівейшым, я найбольш набраўся характа, я быў гатовы да смерці. Памру без крыўды на свет. Я адставаў ад хлопцаў, заставаўся адзін, каб у самотнай цішыні не проста ўглядацца, а запамятаць гэты чуд характа, запамятаць і, можа, калі ацалею, намалюваць усё гэта, перанесці на палатно.

...Часта я любавалася таемным характам усходаў і захадаў сонца. Было гэта звычайна ў часе перапраў цераз Нёман, пакуль маруднікі распраналіся і перабрыдалі або пакуль пераганялі ў брод вазы з прадуктамі і адганялі апарожненыя, было даволі часу, каб, не падганяючы марудаў, выбраць прыгожы пейзаж і ўзірацца ды ў думках маляваць яго акварэлькай на невялічкім аркушы паперы – сабе на памяць. Аркушыкам паперы і мядовымі акварэлькамі былі мая памяць і мае ўражанні, тонкія млявыя прылівы асалоды на ні з чым незраўнаных пералівах чырвані з золатам і лёгкаю дрыготкаю зелянінай, за якою пачынаўся фіялет начнога ўгары неба.

Тады мне здавалася, што гэта сусветная справядлівасць кампенсуе мне асалодай за пакуты страт, за апустошанасць душы, у якой заставалася толькі

адно пачуццё віны і бліскалі злавесныя спакуслівыя маланкі самагубства як адзінага дас тойнага канца і пэўнага спакою.

Любаванне хараством, здольнасць адчуваць, выпрацаваную даўно, яшчэ ў гімназіі, браць асалоду ад жывых колераў, нюансаў, адценняў і ад жывых пейзажаў, хараства травы, кветак, люстраных азёр, бруістых водаў Нёмна – усё гэта ў партызанах успрымалася як адпушчэнне віны, як вяртанне мне адабранай і засмяглай здольнасці душы. Я зноў, як калісьці, блукаючы бяспечна недзе ля Наваградка, на Свіцязі або і тут, ля Нёмна, цалкам аддаюся сузіранню, лаўлю нейкі цёплы павеў, што асалодай кладзецца на сэрца, і яно мацней пачынае стукаць, аж пакуль соладка-балючая спазма не пачынае падкочвацца па грудзях, і, ахопліваючы ўсяго з галавы да пят, не няволіць салодкім болем.

Адкуль бярэцца ў прыродзе, у гэтым ціхім пейзажы такая магічная сіла? Іншая справа, калі яна зыходзіць ад таемнай дзявочай красы, а тут ад кустоў і сілуэтаў дрэў, ад Нёмнавых берагоў і ад неба і яго адбітка ў вадзе. Адкуль у пейзажа таемнасць і неразгаданасць, навошта яму панаднасць і здольнасць хваляваць невядомым? У дзяўчыны гэта натуральная рыса, бо сапраўды дзяўчаты – істоты таямнічыя, яны чараўніцы, у іх копіях таямніца жыцця.

Мне здавалася часамі, што гэтае маё пейзажаванне дасягнула ненармальнага памераў і што жыццё мне адплаціла за страты і беды з вялікай надбаўкай... ажно сорам браць.

Але пасля вайны аказалася – тых сеансаў сузірання мала, і былі яны не чыстым сузіраннем, бо недзе ўвесь час як бы чалавек ні забываўся, скура яго адчувала прысутнасць небяспекі і патрабавала не размагнічвацца, не траціць пільнасці і гатоўнасці да бою, да самаабароны.

Вось толькі пасля вайны мы з Янкам Брылём пазнавалі, што такое свабоднае, чыстае напейзажаванне. Гэта як неба супраць зямлі. Не скажу, што нас не палохалі зусім. Бывала, але мы лічылі, што прайшлі за вайну столькі планавай небяспекі, што цяперашнія выпадкі – дробязь і, увогуле, мы нічога, нічога ўжо не будзем баяцца, мы ўжо даўно падняліся над страхам і будзем на той бок страху да смерці.

...Усе ранкі і вечары, усе ўсходы і захады сонца былі мае, усе да аднаго. Я любавалася няўлоўнымі пераходамі колераў на небе і на зямлі, сачыў за містэрыяй усходу, хацелася запамятаць самы дзівосны момант, калі белы, як малако, туман румяннца, ружавее, наліваецца святлом і колерам, становіцца паўпразрыстым і пачынае прыадкрываць таямнічыя сілуэты дрэў, лясных кудзёрак і балотных зараснікаў лазы і алешніку. Сціплыя прас такаватыя вольхі з іх шэра-зялёным панылым лістам цяпер стаялі, як прынцэсы, прыбраныя на вяселле, акутаныя далікатнымі вэлюмамі з доўгімі шлейфамі, што паднімаліся з нізін, з азярынак, дзе шапталіся палахлівыя дзікія качкі.

Было радасна і шчымліва ўбіраць у сябе нявыказанае хараство свету, грудзі пачыналі ўздымацца вышэй, і, здавалася, увесь чалавек расце, становіцца бязважкім, раствараецца ў дзіўным тумане сваіх пачуццяў. Але недзе ў глыбінях душы зараджаўся шчымлівы страх, боль і горыч, што ўсё гэта пройдзе, і нельга, не ўдасца схопіць яго і запамятаць да драбніц. Імгненні хараства няўлоўныя, недасяжныя, хімерныя, як хвалі – набягаюць і прабягаюць,

наплываюць і знікаюць. Застаецца толькі свет. Зменлівы, таямнічы, прыгожы, нявычарпаны ў сваёй красе і гэтаю нявычарпанасцю прывідлівы, страшнаваты.

Часта, калі мы, партызаны, вярталіся з удалай начной вылазкі і душа, узбуджаная перажытаю небяспекай, прымала красу наднёманскай раніцы, як нейкую ўзнагароду за смеласць, за ахвярнасць, за здольнасць жыць дастойна, тады недзе ў час ахмялення хараством раніцы на мяне находзіла нейкая скруха – думалася, што вось мне дасталася столькі гэтых, ахмяляючых душу, раніц, гэтых непаўторных дзівосных з’яў, цудаў, народзін святла і сонца, што ўрэшце прырода мае поўнае права сказаць: хопіць, аж лішне, як на аднаго. Наглядзеўся – дай паглядзець другому.

Перад унутраным зрокам паўставалі трагічныя сябры – Зіна, Лёва, Коля Парэцкі, Коля Перавоз, Міша Мажэйка, Пейка Навумчык, Федзя Жук, Колька Кузняцоў, Уладзік Уласевіч... “Застануся жывы – усё намалюю. Прыйду ў гэтыя мясціны з эцюднікам і намалюю ўсё. Шкада, што ўсе раніцы і вечары такія непаўторныя, такія розныя, як і людзі. Але ўсё роўна – намалюю. Няхай любуюцца людзі...”

Пасля вызвалення Беларусі ад акупантаў Платон – Ваеіль Яфімавіч Чарнышоў, даваенны першы сакратар Баранавіцкага абкома КПБ і ў акупацыю сакратар падпольнага абкома, зноў вярнуўся на даваенную пасадку. Быў чулы і зычлівы да ўсіх удзельнікаў партызанскага руху, лічыў нас пабрацімамі. Такім ён застаўся і тады, калі стаў першым сакратаром Мінскага абкома партыі. Я адчуў яго добрую апеку не раз на самім сабе, калі аказаўся няўдачнікам і 9 гадоў хадзіў у падвешаным стане кандыдата ў члены партыі. Былі ў мяне, студэнта, потым аспіранта, нядобразычліўцы з інстытуцкіх “актывістаў”, якія помставалі за незалежнасць пазіцый, што ў іх называлася недысцыплінаванасцю, анархіяй ці некіруемасцю і ненадзейнасцю. Па расказах маіх сяброў-пісьменнікаў, якім давялося пабываць з місіяй бюро прапаганды беларускай літаратуры ва Уладзівастоку, Васіль Чарнышоў, першы сакратар крайкома КПСС у Прыморскім краі, запрасіў беларусаў да сябе, паўспаміналі з партызанамі, што былі ў той групе, пра вайну, і даў ён беларускім гасцям на цэлы дзень свой службовы катэр, вазіў іх нават у забароненыя зоны гэтага стратэгічна важнага краю. Жыў ён нядоўга, паскорыла канец жыццёвага шляху сардэчніка сямейная трагедыя, стрэс, ад якога не было магаты вызваліцца: у Баранавічах загінуў яго сын, падлетак, падарваўшыся на снарадзе ці міне, якую разбіраў з сябрукамі ў руінах нейкага дома.

Уладзімір Зянонавіч Царук працаваў у Баранавічах старшынёй гарадскога Савета. Гасцінны дом Царукоў заўжды меў па некалькі гасцей, былых партызан, што прыязджалі ў вобласць па службовых ці асабістых справах. Цётка Алена нікога не выпускала не накармаўшы, а была ў хаце чарка, то і чаркай прывячала. Да мяне яна адносілася з мацярынскай чуласцю, памятала мае партызанскія нягоды, раненні, хваробы і старалася перадаць і мне свой жыццярэдасны настрой. Прыгадвалася мне памятная з партызан яе любімая жартоўная песня:

Чаму мне не пець, чаму не гудзець,
Калі ў нашай хатачцы парадак ідзець...

Мне давлялося пажыць у Мінску на адной кватэры з Царуковым старшым сынам Шурам – студэнтам БДУ. Тады цётка Алена падкідала нам ласункаў на дваіх.

На жаль, не доўга пажыў дабрадушны, жыццёва мудры Уладзімір Зянонавіч, змагла яго хвароба, нажытая, напэўна, яшчэ ў камерах польскіх турмаў. Яму – Герою Савецкага Саюза – узведзены бронзавы бюст на адной з гарадскіх плошчаў Баранавічаў і ў роднай Вобрыне, у калгасе яго імя, дзе ёсць і яго музей.

Цётка Алена таксама хутка адышла следам за мужам, з якім было так хораша і міла быць разам. Шура Царук закончыў аспірантуру, абараніў дысертацыю, стаў выкладчыкам БДУ. У Баранавічах жывуць і працуюць Люда і Віктар, малодшыя Царуковы дзеці.

Павел Арсеневіч Жалезняковіч быў лідэрам у нашай партызанскай зоне. Спачатку працаваў старшынёю Мірскага райвыканкама, потым, калі зверху пачалі соўгаць на пасаду першага сакратара райкома чужых, невядомых людзей, партызаны, што былі членамі раённай партканфэрэнцыі, стварылі па ініцыятыве Кастуся Балабановіча апазіцыю ды забалаціравалі прышлых, узнікла пікавая сітуацыя. У абкаме вырашылі не даваць справе розгаласу, сказалі – выбірайце, каго хочаце. Выбралі Паўла Арсеневіча, а потым, калі зліквідавалі раёны – яго перавыбралі спачатку ў Любчы, а пасля ў Карэлічах. Ён і на высокай пасадзе заставаўся сваім чалавекам, не загадваў, не павучаў, а пераконваў, за памылкі ці дробныя праступкі сарамаціў, а не запісваў грахоў ва ўліковыя карткі. Да душы прыйшлася сябрам і Паўлава сям'я. Ён ажаніўся з загадчыцай вясковага клуба Сусаннай Фёдараўнай, жанчынай сціплай, разумнай і чулай. Выгадавалі яны двух удалых сыноў – Валодзю і Віцю.

—Навел Арсеневіч шмат чытаў сельскагаспадарчай, гістарычнай і мастацкай літаратуры, а Брылёвы творы і мае публікацыі прачытваў усе без выключэння. Праўда, хоць быў ён памяркоўным, але меў канфлікты з начальствам, атрымаў быў дзве вымовы ЦК КПБ: адну за невыкананне п'янай дырэктывы Хрушчова аб ліквідацыі траваполля (захаваў станцыю насення траў у былым Кашчыцавым двары), а другую за ўстанаўленне абеліска на партызанскіх могілках – бетоннага ў Сіняўскай Слабадзе і гранітнага з бронзавым ліццём у Любчы. Тут, відаць, эксперты партыйнай цнатлівасці знюхалі рэцыдыў яго папоўскага паходжання: замест думаць пра “паказчыкі” і поспехі жывых, ён, бачыце, дбае пра памяць мёртвых. Але Любчанскі, Мірскі, Карэліцкі раёны, дзе ў розны час працаваў Павел Арсеневіч, мелі самыя высокія гаспадарчыя паказчыкі ў рэспубліцы, многа зараблялі на льнаводстве, цукровых бураках, жывёлагадоўлі.

Прыемна было сустрэцца з Паўлам Арсеневічам, быў ён дасціпным, крытычным аптымістам. Яго і яго сям'ю любілі людзі, сведчанне таму – урачыстае шматлюднае пахаванне заўчасна памёрлай жонкі, а потым, праз нядоўгі час, і яго самога. На жалобных мітынгх і праводзінах былі бадай што ўсе партызаны з нашай брыгады, каму толькі дазваляла здароўе.

Наконт помнікаў у майго бацькі была свая філасофія. Ён запэўніваў, што ўзяў яе ад Льва Талстога, які нібы меўся сказаць: “Пасля маёй смерці – хоць

плот падапрыце маім мёртвым целам”. Бацька быў згодны з тым, што пасля смерці цела нябожчыка нічога ўжо не адчувае і яму ўсё роўна, што там будуць вырабляць родзічы на магіле. Паколькі ж у каменных помніках, якіх некалькі стаяла на сinyaўскіх могілках, людзі бачылі праяву сямейнай пыхі, нашчадкі, якія пры жыцці старога продка часта не аказвалі ўжо яму пашаны, а часам кпілі над прыхамацямі здзяцінелых дзедзідзі ці бабы, тут раптам пачыналі дэманстраваць адваротнае, гатовы былі ўзвесці нябожчыка ў культ. Бацька не цягнуў фальшывасці і пустога самахвальства: і па дзеду Паўлюку, і па бабе Зосі ён не паставіў каменных помнікаў. Можна, адкладваў на потым. Але потым памёрла маці, і засталася яе магіла недзе на віленскім простым могільніку бязвеснай. Там хоць стаў, хоць не стаў помнік – дык ўсё роўна: хто прыдзе на тую магілку, хто прыгадае нябожчыцу? Каму там справа да асобнай магілы ў такой агромністай табале. Збіраліся бацька з Марусяй паехаць у Вільню, ды ўсё адкладвалі: то тое набягала, то сёе. А калі я ехаў у Вільню ў верасні 1939 года, дык яны не змаглі мне растлумачыць, як знайсці магілу. Можна, і самі б ужо не знайшлі. Пасля такога і па бацьках сваіх ужо не выпадала яму ставіць помніка – для роўнасці. Бацька застаўся ў гэтых справах паслядоўным і незадоўга да сваёй смерці казаў мне, што не трэба па ім ніякага помніка, толькі прасіў пахаваць у Сinyaўскай Слабадзе, а не ў занёманскіх Крынках, дзе ён служыў пасля вайны загадчыкам вадзянога млына. Я прыняў гэтае пажаданне, як вымушанае прызнанне бацькам свайго няспоўненага доўгу, і ўсё ж паставіў па ім помнічак, вычасаны з валуна, які мы з майстрам нагледзелі непадалёку ад Нёмна пад Любчай. І сам я зляпіў і адліў у кузні з нейкага сплаву сціпленскі барэльеф – бацькаў профіль. Людзі кажуць, што надта падобны.

Сябры мае, партызаны, настойвалі пахаваць бацьку на парты-занскіх могілках, няхай ляжыць дзед разам са сваімі хлопцамі, якія яго любілі. Але на партызанскім могільніку мы хавалі толькі забітых у баях, бацька аказаўся б выключэннем, а ён не любіў ніякіх прывілеяў, тым больш для сябе.

І папрасіў я свайго хроснага выкапаць магілу на нашым сямейным могільніку пад старою сасною з буслянкай.

– От, тут яму будзе само добра ляжаць, – сказаў хросны, – і бусел залякоча, хоць будзіць яго і не трэба было. Сам, як той казаў, не спаў у шапку.

Косця Балабановіч, пахаваўшы бацьку, перавёз сваю маці на хутар Беразінка да Сашы Бутрыма.

Яна расказала, што паліцаі, нічога не пытаючы, не вітаючы, вывелі Усевалада Ільча на загуменне і без слова застрэлілі.

А калі яна стала іх клясці, – “за што ж ты яго забіў, старога, каб вас саміх гром пабіў, каб сваёй смерці вы не дачакаліся”, – дык яшчэ прыгразілі, што і па яе прыдуць.

Цётка Надзя жыла на тым хутары да канца вайны, мыла нам з Косцем бялізну, была абодвум мамай.

Пасля вызвалення звязала мне хатуль – пару вымытай бялізны, падушку, дзяругу-перабіранку, каб было да чаго галаву прытуліць. “Бо хто ж табе дасць, нікога ж у цябе няма”.

Мой неразлучны партызанскі друг Косця, намнога здравейшы і дужэйшы за мяне, з жыцця адышоў заўчасна. Лішне заложна працаваў і не ўмеў прыстасоўвацца да абставін. Назначылі яго суддзёй у Міры. Пабыў пару тыдняў, і я ўбачыў яго ў рэдакцыі раёнкі супрацоўнікам. Пытаюся – чаму? Адказвае: “Не судите, да не судимы будете” – адзін з афарызмаў бацюшкі Віталія Жалезняковіча. Агледзеўшыся, і ў рэдакцыі Косця не ўгрэўся, паехаў у Наваградак канчаць педвучылішча. Скончыў тады, як скончалася вайна. Восенню 45-га мы паехалі паступаць у Баранавіцкі настаўніцкі інстытут. Не было ўжо месцаў, позна прыехалі. Мы кінуліся ў Мінск. Там рэктар педінстытута, былы камісар партызанскай брыгады, Пратасеня, прыняў нас без экзаменаў. Але Косця пабыў у педінстытуце толькі адзін семестр, на другі перавёўся ў Баранавічы, там жа вучылася яго каханая Жэня Буй, наша лепшая сувязная. Яны пажаніліся, разам скончылі інстытут, і Косця стаў выжыльвацца: разбудаваў школу ў Скорыхах і будаваў сабе хату – сам і лесарубам, і вазаком, і цеслем, і настаўнікам, і дырэктарам. Закончыўшы будаўніцтва, ён паступіў на завочнае аддзяленне гістарычнага факультэта БДУ, закончыў яго паспяхова, стаў добрым настаўнікам, захапляўся палітычным уладкаваннем пасляваеннага свету. А тут – рак горла. Патрэбна была аперацыя, паехаў у Бараўляны, але чамусьці тамашнія дактары не выклікалі даверу, – выпіў перад аперацыяй і яго выпісалі. Дома на пытанне жонкі, каму ж ты давярэш, адказаў: “Літоўскім урачам”. Жэня пазваніла мне ў Брэст, я прымчаўся на сваім “Масквічы” і завёз яго і жонку ў Вільню да хірурга літоўца, жанатага з прыгажуняю з Турца. Аперацыю зрабілі, але ўжо было позна. Косця прыехаў да мяне ў цяжкім стане, гаварыць не мог, пісаў. Так мы паразумяваліся некалькі дзён. Набраўся цэлы сшытак яго маналогаў. Я параў яму пашырыць гэты тэкст – і атрымаюцца партызанскія ўспаміны, але ён пакруціў галавою. Павёз я Косцю на вакзал, а ён забыўся аловак узяць. Была нядзеля, кіёскі не працавалі. Добра, што знайшоўся аловак у пасажыра таго купэ, у якім ехаў Косця. Такім горкім, пакутлівым было наша апошняе развітанне.

Іван Мацко перажыў Косцю, працаваў старшынёю Стаўбцоўскага райсавета, потым дырэктарам птушкафермы, меў харошую сям'ю. Але сэрцу зашмат дасталося перагрузак, хоць у партызанах з нас трох найслабейшае сэрца меў я. Атрадны ўрач, праўда, суцяшала мяне, гаварыла, што сэрца расце ў чалавека да 25 гадоў, а мне ішоў дваццаць другі. Пахавалі Ваню Мацко вельмі ўрачыста. У развітальных прамовах гучала шмат шчырага жалю і ўдзячнасці нябожчыку за дабрыню.

Трагічны лёс сустрэў камандзіра атрада Андрэя Сянтэвіча.

Пасля вызвалення нашай мясцовасці ён вярнуўся на сваю даваенную пасадку старшыні Ператоцкага сельсавета. Пасада то засталася, а хата з дымам пайшла, труп жонкі забралі забойцы, і дзе дзелі, дзе закапалі – невядома. Успамінаў нябожчыцу, якая ўвесь час гаравала з ім на адным гектары няўдобицы, як рупілася, дзяцей глядзела і выхоўвала за сябе і за мужа, батрака, які ад зімы да зімы драў карчы на Дужым Полі для смалярні, часам лес садзіў, а калі работы там не было, то браў касу на плечы і брыў па маёнтках, зарабляў сям'і на хлеб. Цяпер з'явілася прасветліна, можна было б пажыць як усе людзі,

але сяброўкі жыцця няма. Узрушаны такімі разважаннямі, пайшоў партызан на хутар, дзе жыў адзін з тых, хто мачаў рукі ў забойстве яго жонкі. Гаварыў з гаспадыняй, відаць, крута, дапытваўся, дзе пахавана нябожчыца. А тая абхітрыла яго, сказала, што выйдзе па патрэбе, ды пабегла ў савецкую вайсковую часць, падняла лямант, што на хутар прыйшоў бандыт перабіць яе сям'ю. Ваякі паверылі жанчыне, кінуліся на той хутар і, заместа вызваць “напасніка” на перагаворы, адкрылі агонь без папярэджання. Сяцэвіч, у сваю чаргу, верыў больш аўтамату, чым парламенцёрскаму беламу сцягу. Выйшаў на ганак і адказаў агнём на агонь. Загінуў у баі камандзір, на жаль, у баі абсурду.

Заўчасна адышла з жыцця і Валя Пратасевічанка. Пасля вайны яна закончыла БДУ, стала выкладчыцай беларускай літаратуры ў вясельнай школе ў Турцы, потым дырэктаркай, узброіла многіх Валодаў атэстатамі сталасці, і будзе для іх большым ідэалам, чым калісьці быў для яе Пілсудскі. Калі згарэў быў ад пажару Валін дом, дык сябры і ўдзячныя Валоды ды Лявоны, яе гадунцы, учынілі талаку і выбудаваці новы дом, куды лепшы, у цудоўным месцы – на пагорачку.

З ліку нашых першых партызан многія пагінулі, а з тых, што ўцалелі, многім давялося адхварэць партызанскія нягоды.

Мне давялося дзесятак гадоў лячыць туберкулёз лёгкіх. Але чамусьці мне аднаму з найслабейшых здароўем даводзіцца жыць даўжэй за здаравейшых.

Жыву вось, адчуваючы, што выжыў свой тэрмін. Жыву, скептычна прымаючы дэвіз, які гаворыць, быццам чалавеку можна жыць за сябе і “за того парня”...

Жэнік Крамко ў пачатку 70-х выйшаў на пенсію ў званні падпалкоўніка, пасля Паставаў, Венаў ды Дрэздэнаў займеў сваю кватэру ў Мінску, аднак у родным Беражне купіў сялянскую хату, жыве ў ёй больш, чым у сталіцы, умела даглядаючы невялікі садок і агарод, улетку госцячы дзяцей і ўнукаў.

Закаханы ў сваё Наднямонне і роднае слова, ён працуе ў ім, пішучы пра партызанскае мінулае, пра красу прыроды і абаяльнасць маленства. Выдаў ужо тры зборнікі прозы, для дарослых і для дзяцей, пэўным чынам ажыццяўляючы заповітную мару сваёй маладосці.

Амаль кожнае лета мы сустракаемся, маючы пра што з сяброўскай шчырасцю пагаварыць, паўспамінаць...

Наш камандзір 2-га Камсамольскага атрада Мікалай Буй стаў пачынальнікам каманды праведнікаў – у ваколіцы не ўжыўся на пасадзе старшыні калгаса, бо там трэба было то замыльваць вочы раённаму начальству, то прыхаваць недахоп, выставіць поспехі, падкамбінаваць ці нават падмахляваць ды і прыплюшчыць вочы, не заўважаць кладаўшчыкоў, што запускаяць касматыя лапы ў свірны, загадчыкаў свінафермаў, якія спісвалі на падзёж вепручкоў, што пайшлі на закуску гоп-кампаніям. Адным словам, Буй хацеў мець лепш чыстае сумленне і святое права ціха спаць начамаі, чым тая пасада. Начытаўся кніг па ветэрынарыі і заняўся заатэхнікай.

Летась я быў у яго, ужо сам будучы нямоглым, хіба апошні раз бачыліся. Расказваў мне Мікалай, што прыходзіў да яго следчы і распытваў, ці праўда, што ў часе блакады камандант мірскае паліцыі Серафімовіч уласнай рукой

застрэліў яго бацьку на Волешкаве. Так яно было, па імені назваў і сказаў: “Ідзі коней глядзець!” (бацька з пагарэльскімі мужчынамі свайго каня пасвіў), але як той зрабіў два крокі – стрэліў яму ў патыліцу з пісталета.

Следчы, яшчэ неапераны, так прыдзірліва распытваўся, што Мікалай уздаваўся і не стаў раскаваць.

– Нашто мне нейкі Серафімовіч, які ў Лондане жыве?! Я вось наш урад на суд падаў бы, што на ветэранаў глядзіць, як на дармаедаў. Вунь цераз дарогу жыве мой сябра, разам у польскім войску ваявалі, трапілі ў палон, дык я дамоў ірваўся, і мяне саветы абмянялі, а ён там застаўся ў баўэра працаваць. Калі я ў партызаны пайшоў, той прыехаў ды сям’ю забраў у Германію. А пасля вайны прыехаў на пары коней, дабром воз нагрузіўшы. Дык цяпер ён пенсію і “зайцамі” атрымлівае, і маркамі, дай Бог, а я – жабрацкую. Вось і сказаў я следчаму – не з таго боку расследуеш. Мне не палягчае, калі Серафімовіча пакараюць, а вось, каб урад гэты наш узялі за жабры, то мо б і справядлівей стала жыць.

Плеяда праведнікаў у маіх мясцінах значная. Самы надзейны камандзір роты Міша Бусько, колькі ні ўпрошвалі яго ўступіць у партыю ды брыгадзірам у калгасе быць – адмаўляўся. Хацеў быць свабодным. Малако вазіў з Лядак у Карэлічы, але чыстае сумленне меў. Дачку Рэню вывучыў, працуе завучам у Ярэміцкай школе, выкладае беларускую літаратуру.

Пеця Парэцкі, камандзір коннага ўзвода, служыў інструктарам у райкоме, кінуў, вярнуўся ў Сіняўскую Слабаду, пабудаваўся і працуе загадчыкам склада, з якога ні зернятка ніхто не вынес.

Мой ад’ютант Лявон Уласевіч у міліцыі следчым служыў, нават у сталіцу атрымаў перавод за добрую працу. Але там сталі начальнікі вымагаць, каб следчыя справы падмахлёўваў. Падаў у адстаўку і вярнуўся ў Лядкі, пабудаваўся, двух сыноў і дачку выгадаваў. Быў у калгасе вартаўніком для прыліку, а на справе цяслярку, сталярку і страхарку рабіў, ды такім майстрам стаў, што са мною на паўлітра каньяку закладваўся, калі я знайду хоць адну хату ў ваколіцы, якую б ён не пакрыў шыферам. Прыйшлося ставіць.

Яшчэ з нашых першых партызан жывуць: мая стрыечная сястра Тоня Балабановіч, яе сяброўкі – Вера Васілеўская і Нюша Балабановіч; з хлопцаў – Саша Мацко, гісторык, прафесар сталічнага педінстытута, Толя Цобкала – заслужаны настаўнік Беларусі, шматгадовы дырэктар Мірскай дзесяцігодкі; Валодзя Шудзейка, шматгадовы настаўнік, цяпер пенсіянер...

Вось і ўсе, хто мог з’явіцца на паверку юбілею, прысвечанага вызваленню Беларусі ад захопнікаў, з ліку тых дваццаці трох найпершых.

Я не мог прысутнічаць на святкаванні па стану здароўя. Але за лета здолеў або сустрэць каго з сяброў, або пачуць па тэлефоне. У галасах чулася сардэчнасць і зычлівасць, значыць, не проста здаровым, а і дзейным, творчым сілам грамадства належалі яны.

Пра нешта гэты факт гаворыць.

Усе амаль пяцьдзсят гадоў, што прайшлі ад майго знаёмства з Зінай Маслоўскай, былі пазначаны яе прысутнасцю.

Прысутнасць гэтая станавілася асабліва адчувальнай у моманты, калі мяне адхіляла жыццёвая плынь ад тых прынцыпаў сумленнай дабрыні, вялікадушнага дароўвання людзям іх слабасцей і памылак, якога прытрымлівалася яна. Зіна часта была маральным сторажам маіх паводзін, без якога я не здолеў бы так многа працаваць, не адчуваў бы сябе чалавекам, якому трэба многа, многа пазнаць, каб унесці хоць крупінку ў сусветную дзею.

І, калі тое, што я напісаў, здолее выклікаць у чытача адчуванне горкай яснасці, абудзіць захопленасць Зінай, яе духоўным характам, для мяне гэта будзе знакам адпушчэння. Я асмелюся думаць, што цвёрдай працай над сабою, шматгадоваю падрыхтоўкай да пісання гэтай шчырай, сумнай, і балючай аповесці, мне хоць у нейкай меры ўдалося заслужыць адпушчэнне жахлівай, хоць і міжвольнай, віны, якая гняла мяне і штурхала жыць са скрухай і незадаволенасцю сабой, наказвала авалодаць гуманістычнай культурай, у аснове якой ляжыць шматпакутны лёс чалавека, які ўсё ж патрабуе даравання, прагне быць лепшым за самога сябе.

Не, напісанае не можа быць маім маральным апраўданнем, але, мажліва, будзе хоць частковым выпраўленнем перападу маральнай субстанцыі жыцця, перападаў, якія пазбаўляюць людзей, а бывае і народы, адчування сусветнай сэнсоўнасці, прынцыповай справядлівасці, без чаго само жыццё становіцца сапраўднай смерцю.

... Помстай не можна жыць, помстай можна хварэць. Смяротна ці не.

Зіна не была помслівай, не была жорсткай ці злапамятнай, таму і ў размовах з яе памяццю, у той смяротны час вайны, калі мая патрэба роўнасці лёсу знаходзіла наталенне ў веры, што мы абое знаходзімся недзе на самым сутыку жыцця і смерці, яна, як бязвесная душа, завярушаная ў ваеннай бядзе, а я, як удзельнік узброенай сілы, кожны дзень, кожную хвіліну падвержаны смяротнай небяспецы, супрацьстаю той бядзе. Чым вастрэй было адчуванне пагрозы жыццю, небяспекі, тым бліжэй я адчуваў сябе да Зіны і спакайней станавілася ў мяне на душы, суцішалася маё сумленне, я быў нават шчаслівы, што магу гаварыць у думках з ёю, як роўны з роўнай, з маёй бясконца роднаю Зінай.

І колькі я ні гаварыў з ёю, ніколі не чуў ад яе такога натуральнага ў тыя гады закліку ці наказу адпомсціць за яе пакуты. Яна з'яўлялася мне такою, якою я ўбачыў яе ў сне тады, 31 ліпеня 1942-га на лясным прывале: у белай сукенцы з крыллямі вэлюма, з таямнічай усмешкай на вуснах.

Я не тое, каб адмаўляў факт Зінінай смерці, як трагічную рэальнасць, проста мая свядомасць ніколі не магла згадзіцца з тым, што Зіны няма і не будзе. Як можа не быць яе душы ў гэтым мірным свеце? Я калісьці адчуваў, што сам адзін змагу вынесці ўсю вайну, змагу выжыць або загінуць. Тады, на той жахлівы час, мне здавалася, што нават лепш, каб Зіна адсутнічала, каб не глядзела на многае, што тварылася навокал. А вось гэты, іншы свет, які пачынаўся за рысаю вайны і перамогі, мне цяжка было бачыць без Зіны. У гэтым жаданым свеце яна была б святлом, цяплом, маім збавеннем. Але ў свой

час я належаў да свету вайны, свету жахаў, смерці, свету юначых парыванняў, трагічных памылак. І я жадаў сабе чагосьці неймавернага: або няхай я загіну, або няхай гэтая вайна не канчаецца...

Мяне дзівіла, што так званыя выхаваныя людзі ў кнігах і на экранах кіно неяк вельмі лёгка пагаджаліся з лёсавымі здарэннямі і нават забойствамі іх блізкіх.

Я адчуваў з нейкай гордасцю і перавагай, што ніколі не пагаджуся са смерцю Зіны, Лёвы, ніколі, пакуль буду жыць, не змагу прыгавдаць іх смерць спакойна, як здарэнне лёсавае, непапраўнае і незалежнае ад нас.

Не ведаю, ці можна жыць за сябе і за тых, хто загінуў. Толькі ясна, што без іх мы, ацалелыя, жывём і павінны жыць інакш, чым жылі б з імі, – не так вольна, не так бяспечна і самаўпэўнена. Мы жывём пад дваіным позіткам уласнага і іхняга сумлення, жывём з адчуваннем доўгу, якога не ў сілах, не ў стане да смерці сплаціць, бо доўг гэты – іх жыццё. Нават самым узорным уласным жыццём іхніх жыццяў на гэтым свеце не заменіш, не ўквеціш гэтага свету так, як бы ўквецілі і ўзбагацілі яны. Нашаю доляй, доляй тых, што страцілі на вайне сваіх самых блізкіх сяброў і таварышаў, родзічаў, – жыць заўсёды пад ачышчальным агнём міжвольнай віны, жыць з дакорам, які Аляксандр Твардоўскі ўклаў у сваё векапомнае: “а все же, все же, всё же”. І злагодзіць гэты дакор, напэўна, можа праца па вяртанню народу, яго памяці імёнаў, спраў тых, хто з вайны не вярнуўся.

Але рабіць гэта трэба пры ўмове, што ў цябе хопіць мужнасці быць да канца праўдзівым, шчырым і хопіць жыццёвай праніклінасці, каб убачыць сяброў маладосці ва ўсім іх чалавечым багацці.

Апошняя акалічнасць стрымлівала мяне і стрымлівае цяпер, хоць я ўжо і пераступіў мяжу актыўнага жыцця і атрымаў права на падвядзенне вынікаў.